TÁRSADALOM KUTATÁS

1989

1

MTA Pszichológiai Intézete KÖNYVTÁR

1989 JUL 13

KÖNYVTÁRI LELTÁRBA VÉTEL SZÁMA: 3690

1993-01-12

Akadémiai Kiadó · Budapest

Kiadóhivatal: 1363 Budapest, V., Alkotmány utca 21.
Szerkesztőség: Budapest, I., Úri utca 49.
Postacím: 1250 Budapest, Pf. 20.
Telefon: 759—011/676 mellék

Megjelenik negyedévenként.

Terjeszti a Magyar Posta
Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József Nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadó*nál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010— és az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.
Előfizetési díj egy évre: 152,—Ft.
Egy szám ára: 38,—Ft.
Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H—1389 Budapest, Pf. 149.

TÁRSADALOMKUTATÁS

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztőbizottság tagjai:
BOGNÁR JÓZSEF, EÖRSI GYULA, KULCSÁR KÁLMÁN főszerkesztő, SZABÓ KÁLMÁN

Szerkesztő:

VÁGVÖLGYI ANDRÁS

SZERZŐINK

FARAGÓ Klára, egyetemi adjunktus, ELTE Társadalom- és Neveléspszichológiai Tanszék

VÁRI Anna, tudományos főmunkatárs, Magyar Közvéleménykutató Intézet

PONGRÁCZ Tiborné, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, KSH Népességtudományi Kutató Intézet

S. MOLNÁR Edit, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos tanácsadó, KSH Népességtudományi Kutató Intézet

DOBSI Attila, jogász, Hazafias Népfront

LÁZÁR Guy, tudományos munkatárs, Magyar Közvéleménykutató Intézet

NAGY Lajos Géza, tudományos munkatárs, Magyar Közvéleménykutató Intézet

TARDOS Katalin, tudományos továbbképzési ösztöndíjas, MTA Szociológiai Kutató Intézet

LENGYEL György, a szociológiai tudomány kandidátusa, egyetemi docens, MKKE Szociológiai Tanszék

KOVÁCS Éva, tudományos továbbképzési ösztöndíjas, Magyarságkutató Intézet

MAKÓ Csaba, a szociológiai tudomány doktora, igazgató, MTA Szociológiai Kutató Intézet

SZABÓ Máté, a politikai tudomány kandidátusa, tudományos munkatárs, ELTE ÁJK Politikatudományi Csoport

GÁTHY Vera, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA Szociológiai Kutató Intézet

VÁGVÖLGYI B. András, tudományos munkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja

Társadalomkutatás 1989. I. (negyedév)

TARTALOM

		Tanulmányok
5	Faragó Klára – Vári Anna	Környezeti konfliktusok és megoldási lehetőségeik
24	Pongrácz Tiborné – S. Molnár Edit	Tizenéves anyák
41	Dobsi Attila	Összehasonlító jogalkotáselemzés
		Műhely
65	Lázár Guy – Nagy Lajos Géza	Politikai-ideológiai áramlatok a magyar társadalomban
83	Tardos Katalin	Új beruházások – javuló munkakörülmények?
97	Lengyel György	A két világháború közötti magyar gazdasági elit összetételének egyes kérdéseiről
106	Kovács Éva	A gyáriparosok sajtója „melynek olvasóközönsége a magyar közgazdasági élet elitje"
		Kitekintés
120	Makó Csaba	Összehasonlítani az összehasonlíthatatlant?
		Konferencia
130	Szabó Máté	A politikai szocializáció kutatása Európában
		Könyvszemle
133	Gáthy Vera	Balogh András: Nemzet és történelem Indiában
134	Vágvölgyi B. András	Hegedűs András: A történelem és a hatalom igézetében

CONTENTS

		Papers
5	Faragó, Klára — Vári, Anna	Conflicts and Their Solution in the Environment
24	Mrs. Pongrácz — S. Molnár, Edit	Teenaged Mothers
41	Dobsi, Attila	Comparative Analysis of Law-Making
		Workshop
65	Lázár, Guy — Nagy, Lajos Géza	Political and Ideological Trends in the Hungarian Society
83	Tardos, Katalin	New Investments — Improving Working Conditions?
97	Lengyel, György	On Some Issues of the Composition of the Hungarian Elite in the Economy of the Inter-War Period
106	Kovács, Éva	The Press of Industrialists' the Reading Public of which Is the Elite of the Hungarian Economic Life'
		Perspective
120	Makó, Csaba	To Compare the Incomparable?
		Conference
130	Szabó, Máté	The Research of Political Socialization in Europe
		Book Review
133	Gáthy, Vera	Balogh, András: Nemzet és történelem Indiában (Nation and History in India)
134	Vágvölgyi, B. András	Hegedűs, András: A történelem és a hatalom igézetében (Lured by History and Power)

FARAGÓ KLÁRA – VÁRI ANNA

KÖRNYEZETI KONFLIKTUSOK ÉS MEGOLDÁSI LEHETŐSÉGEIK

Konfliktusokkal az élet számtalan területén találkozhatunk: férj–feleség, szülő–gyerek, munkáltató–munkavállaló, állampolgár–hivatalnok, lakosság–intézmények, a nemzetközi politika mind színterei lehetnek. Ezeknek a konfliktusoknak főbb jellemzői a következők:

- A konfliktusban álló felek egymástól kölcsönösen függő kapcsolatban állnak. Az egyik cselekedete befolyásolja a másik helyzetét és fordítva.
- A felek úgy vélik, hogy egymást kölcsönösen kizáró célokat szeretnének megvalósítani.

A kölcsönös függőség okozza azt, hogy a konfliktusokat csak közös erőfeszítéssel lehet és kell megoldani, az érdekek szembenállása pedig azt feltételezi, hogy módot kell találni arra, hogy ezt a szembenállást feloldják.

A konfliktus nem tekinthető minden ízében negatív jelenségnek, konfliktusok nélkül a helyzetek, a kapcsolatok, a társadalom megmerevedne, stagnálna, a konfliktus tehát a változás egyik legfőbb mozgatórugója. Hozzásegíthet ahhoz, hogy a problémák kikristályosodjanak és megfogalmazódjanak, hogy a megoldás eszközeit megkeressék, hogy a személyek és csoportok hovatartozásukat és ellentéteiket a lappangó állapotból a felszínre hozzák. Ez azért fontos, mert a merev rendszerek a konfliktusok elfojtásával egy hasznos vészjelző eszközt is elhallgattatnak, és az időben történő megoldás helyett katasztrofális összeomlás veszélyét idézik meg.

A konfliktusok konstruktív és destruktív irányba fejlődhetnek. A megoldás konstruktív akkor, ha az ellentétek okozta feszültség megszűnik, és a felek elfogadják a kialakított megoldást. Destruktív akkor, ha a résztvevők elégedetlenek az eredménnyel, úgy érzik, hogy mindannyian veszítettek. Mint a későbbiekben látni fogjuk, a destruktív megoldásnak igen nagy az esélye, annak ellenére, hogy ez a konfliktus további elmélyüléséhez, sőt eszkalációjához vezethet.

A környezeti viták a konfliktusok egyik nem könnyen feloldható típusát jelentik, mivel sok, néha nehezen azonosítható csoport szembenállásából fakadnak. E csoportok önmaguk sem teljesen egységesek, nézeteik és érdekeik nem mindig tisztázottak, hatalmi viszonyaik bonyolultak, sokszor áttételesek. Ezért ezekben a helyzetekben a konfliktus megoldását nehezítő tényezők gyakran még jobban felerősödnek.

Cikkünkben megkíséreljük felvázolni a konfliktusok természetrajzát, főbb típusait és a feloldásukra alkalmazható eljárásokat, módszereket.

A konfliktus két fő típusa, és egy harmadik típus

A konfliktusok tipizálásakor haszonnal támaszkodhatunk a matematikában ki dolgozott játékelméletre, amely a mátrixtechnika felhasználásával az érdekviszonyok alapján kialakult struktúrát a kölcsönös függőség figyelembevétele mellett írja le. Ennek alapján háromféle konfliktust különböztethetünk meg, amelyeket a következőkben vázolunk.

1. Tisztán érdekellentéteken alapuló konfliktusok, vagy más szóval *versenyhelyzetek.* A játékelmélet ezeket a helyzeteket 0 összegű játékoknak nevezi, mivel a felek nyereményének összege 0, azaz az egyik fél csak a másiktól szerezheti meg a saját nyereségét, és fordítva.
A 0 összegű játékok tovább bonthatók olyan helyzetekre, amelyekben a vitatott nyeremény vagy haszon

a) nem osztható. Ilyen lehet pl. egy tárgy vagy egy terület birtoklása, egy ipari létesítmény adott helyen való telepítésének megszerzése vagy nem megszerzése. Az ilyen helyzetekben nincs kölcsönösen kielégítő megoldás, mindenki a saját érdekét próbálja megvalósítani, a konfliktus pedig csak hatalmi úton oldódhat meg, az „erősebb" szerzi meg az oszthatatlan nyereményt;

b) osztható. Ilyen pl. a munkaadók és munkavállalók közötti bérharc, az eladó–vevő közötti áralku. A feleknek ellentétes a szándékuk (mindkettő nagyobb nyereséghez próbál jutni, amivel a másik nyereségét óhatatlanul csökkenti). A vita a megosztás stratégiájára vonatkozik.

2. Részben érdekközösségen, részben érdekellentéten alapuló konfliktusok, ún. kevert motívumú, nem 0 összegű játékok. Az érdekek ezekben a helyzetekben nem állnak teljesen szemben egymással, mert egy külső forrás bekapcsolásával lehetőség van arra, hogy az összes résztvevő nyerjen, ugyanakkor léteznek olyan stratégiák, amelyeknél minden fél veszít. A kevert motívumú helyzeteket jól illusztrálja az, ahogy egy közösség a közösen rendelkezésre álló természeti erők felhasználásában eljár.

A jól ismert „közlegelők dilemmája" modellálja ezt a helyzetet. A közlegelő meghatározott számú állat legeltetésénél képes fenntartani az ökológiai egyensúlyt. Ezért a közösség tagjai megállapodnak abban, ki hány állatot legeltethet. Az egyén elfogadhatja az önkorlátozást (kooperatív viselkedés), de gondolkodhat úgy is, hogy ha egy állattal többet visz ki a legelőre (nem kooperatív viselkedés), abból nagy baj nem származik, ő viszont jelentős többlethaszonhoz juthat. Ezt a szándékát csak megerősíti az, hogy egyáltalán nem biztos abban, hogy a többiek betartják a megállapodást. Sőt, gyanítja, hogy nem. Mivel többen így gondolkodnak, és a megengedett állatszámnál

többet legeltetnek, a legelő állapota kezd leromlani, és a megélhetéshez szükséges hasznot már csak úgy tudják elérni, ha mindenki több állatot tart. Ezért egyre gyorsabban tönkremegy a legelő.

Ebből a példából nemcsak azt láthatjuk, hogy a kooperativitás motívuma mellett (önkorlátozás a legelő megóvása érdekében) a versengő motívum (egyoldalú előnyszerzés) is jelen van, de ez utóbbi motívumot megerősíti a másik versengésével szembeni védekezés szükségessége. Ezért az ilyen helyzetekben nagy a veszélye a mindenki számára kárt okozó kétoldalú versengésnek.

A matematikai játékelméletből kiinduló *normatív* konfliktusfelfogás arra keres választ, hogy a tökéletesen racionális feleknek milyen stratégiát kell választaniuk a kölcsönösen függő helyzetekben. Feltételezi, hogy

a) a személyek célja egyedül az, hogy a saját hasznukat maximalizálják, illetve veszteségeiket a minimumra csökkentsék (minimax elv),

b) egyértelmű és világos preferencia-rendszerrel rendelkeznek,

c) a preferenciáik egymással összehasonlíthatók,

d) a másik fél preferenciáit ismerik vagy kiismerhetik, mert a másik is a teljes racionalitás alapján fog viselkedni.

A normatív döntéselmélet szemszögéből adott tanácsok a saját preferencia felismerésére, rendszerezésére, valamint a másik fél preferenciájának megismerésére szorítkoznak, amelynek alapján egy kölcsönösen elfogadható megoldás kialakítható. A nem 0 összegű, nem osztható hasznot magában foglaló konfliktushelyzetek megoldására azonban nem tud útmutatással szolgálni ez a felfogás. A kevert motívumú helyzetekben a versengő megoldást javasolja (a minimax-elv érvényesítése alapján), amely a közösség és az egyén számára is a biztos veszteséget jelenti.

A 0 összegű és a nem 0 összegű, valamint az oszthatatlan és nem oszthatatlan nyereményű helyzetekre való felosztás elvi jellegű. A valóságban konfliktusokról csak emberek (egyének vagy csoportok) vonatkozásában beszélhetünk. Így maga a konfliktus jelenléte is definíció kérdése, csak akkor lép fel, ha az emberek annak definiálják a helyzetet, és minden „objektív" tényező hiányában is megjelenhet, ha a felek konfliktust élnek át. Ha az „objektív" konfliktus definíciótól eltekintünk, akkor egy harmadik típusú konfliktus azonosítására is lehetőségünk nyílik.

3. Érdekközösség esetében (ún. kooperatív kontextusban) *jelentkező konfliktusok*. Ezekben a felek céljai nem ütköznek, de

a) egyidőben nem kivitelezhető a cselekvés, tehát koordináció szükséges (pl. egy folyamatosan működő üzemben csak egymás után vehetik ki a szabadságot a dolgozók),

b) a célok eléréséhez felhasználandó eszközökben a célelérés módjában van nézeteltérés.

A konfliktus szubjektív megítélésének előnye és hátránya is van. Előnye, hogy a megoldhatatlannak tűnő vagy csak a hatalmi erőszak bekapcsolásával megoldható, instabil megoldást nyújtó helyzeteket megoldható helyzetekké tudják átalakítani. Pl.

két barát verseng egy nőért (nem osztható tárgynak fogják fel), de a barátság kedvéért az egyik fél lemond a másik javára. A közösség vagy szolidaritás érzésének bevonásával egy egység részeinek definiálják magukat, és nem 0 összegű játékká alakítják át a helyzetet, amelyben közös érdeket fogalmaztak meg.

Ugyanígy a kérdés felfogásán múlik, hogy pl. bérvitában a munkáltató—munkavállaló igen—nem kérdésnek fogja-e fel döntését, vagy kompromisszum keresésére hajlandó (osztható vagy nem osztható nyereség). A kooperatív kontextus hátterén jelentkező konfliktusokat is át lehet alakítani akár 0 összegű oszthatatlan nyereségű konfliktussá, ha az elsőbbség kérdését állítjuk a konfliktus fókuszába. Ugyanez következhet be, ha saját nézeteinkhez, mint egyedül üdvözítő megoldáshoz ragaszkodunk.

Mint láthatjuk, az elvi szempontból különböző típusú konfliktusok átalakíthatók egymásba. Ennek azért van jelentősége, mert a nem 0 összegű helyzetek megoldása könnyebb (a helyzetben önmagában szerepel kooperatív megoldási ösztönző), a 0 összegű, de osztható nyereményű helyzetek megoldása pedig lehetséges.

A társadalmi konfliktusok esetében általában minden résztvevőnek van egyéni és közös érdeke is, vagyis többnyire a nem 0 összegű játékok alkotják a társadalmi konfliktusokat. Ha a résztvevőket egyéni érdekeik irányítják, és 0 összegűnek definiálják a helyzetet, a konfliktus megoldása elé akadályok gördülnek.

Úgy tűnik: objektív konfliktus helyett helyesebb tehát szubjektív, pszichológiai konfliktusról beszélnünk. E szubjektivitás hátránya az, hogy számos nehezebben kiszámítható, kezelhető és befolyásolható tényezőt kell a konfliktusok megoldásánál figyelembe vennünk.

A szubjektivitás fontossága ráirányította a figyelmet a normatív értelmezés gyengéire, amely nem bizonyult alkalmasnak sem arra, hogy a konfliktusban álló felek viselkedését értelmezze, sem arra, hogy ajánlásai — hogyan kellene viselkedni — kellőképpen gyümölcsözőek legyenek a konfliktusok megoldásában. E hiányosságok legfőbb oka a normatív megközelítés alapfeltételezése: a tökéletes racionalitás. Az emberek nem ismerik a rendelkezésükre álló alternatívákat úgy, ahogy azt a játékelmélet feltételezi, nem egyértelműen és stabilan mérlegelik preferenciáikat. Bizonytalanok a másik — szintén nem szuper-racionális fél — preferenciáiban, valamint az egyes cselekedetek hatásaiban is. Ezért a hangsúly a normatív, előíró konfliktuskutatásról fokozatosan áttevődött a *leíró* megközelítésekre, ahol azt próbálják meg feltárni, hogy az emberek valójában hogyan is viselkednek a konfliktus helyzetekben, milyen nehézségekkel szembesülnek és azokat hogyan oldják meg.

Ha a konfliktus értelmezése szubjektív, akkor annak lefolyása is nagymértékben függ a konfliktus értelmezésétől. Ez az értelmezés azonban sohasem teljesen egyéni, az egyén felfogását messzemenően befolyásolhatják a társadalom vélekedése, értékrendje, szokásai, megoldási mintái. Ez a befolyás még jelentősebb akkor, ha a konfliktusban álló felek nem egyének, hanem kisebb vagy nagyobb csoportok. A konfliktus értelmezése tehát társadalom- és kultúrafüggő. Lefolyását, megoldását az érdekstruktúrákon kívül olyan tényezők is befolyásolják, mint a konfliktusban álló felek jellemzői (értékei, státusza, hiedelmei, előzetes kapcsolatai, egymásról alkotott képei), a szoci-

ális környezet véleménye (normái, hagyományai), a konfliktus tárgyának társadalmi jelentősége stb.

Ezért gyümölcsöző lehet olyan felosztásokhoz folyamodni, amelyek e szociális kontextust is figyelembe veszik, és abból indulnak ki, hogy mi a konfliktus forrása. Ennek alapján megkülönböztethetünk olyan konfliktusokat, amelyek forrása:

1. Az érdekek ütközése

Mint már korábban rámutattunk, ez a konfliktus forrás valamely erőforrás szűkösségére vezethető vissza és az erőforrás kizárólagos birtoklására való törekvés esetén csak instabil megoldást kínál.

2. Eltérő preferenciák érvényesítése

Eltérő preferenciák önmagukban nem okoznak konfliktust, csak ha a kölcsönös függőség miatt nem érvényesülhetnek egyidejűleg a szembenálló felek preferenciái. A szubjektív tényezők szerepe miatt azonban még a kölcsönös függőség nélkül is könnyen hatalmi harccá alakulhatnak a preferencia eltérések is (lásd *Gulliver* utazásaiban a tojás hegyes vagy tompa végét feltörők pártja).

3. Eltérő értékek érvényesítése

Önmagában itt sem lép fel konfliktus, csak ha a különböző felek érdekei a kölcsönös függőség miatt egyidőben nem érvényesülhetnek. A környezeti konfliktusokban az értékek különbözősége gyakran felmerül, amikor pl. az egyik fél a technikai haladást, a másik fél a környezet megóvását tekinti elsőrendű értéknek. Kölcsönös függőség hiányában is okozhat konfliktust az értékek különbözősége, ha a résztvevők a saját értékeiket tartják egyedül üdvözítőnek, és megpróbálják rákényszeríteni a többiekre.

4. Eltérő tudás- és információháttér, illetve az információk eltérő értelmezése

Ha a feleknek a kölcsönös függőség miatt közösen kell fellépniük, a valóság megítélésének, illetve az információk értelmezésének különbségei részét képezhetik a konfliktusoknak. A környezeti vitákban például tipikus az, hogy a különböző csoportok nem értenek egyet abban, hogy mit kell veszélyesnek tekinteni. A vitatkozó felek ugyanakkor hajlamosak arra, hogy az ilyen típusú nézetkülönbségek szerepét eltúlozzák, a szemben álló felet úgy tekintsék, mint aki gyökeresen másképp vélekedik.

5. Az előnyök és hátrányok egyenlőtlen megoszlása

A szociális helyzetekben a társas összehasonlítás igen jelentős kérdés. Az emberek nem önmagukban értékelik az előnyöket és hátrányokat, hanem mindig figyelembe veszik azt is, hogy mások – más egyének, csoportok – mennyi előnyhöz jutnak, illetve mennyi hátrányt szenvednek. Ezért az igazságosság, egyenlőség, méltányosság kérdése a konfliktusok esetében általában feltevődik.

Érdemes itt elidőznünk annál a kérdésnél, hogy hogyan vélekednek az emberek az *„igazságosság"*, *„méltányosság"* fogalmáról.

Az igazságos elosztás fogalma az egyéni jólétet befolyásoló feltételek és javak elosztására vonatkozik. Mind a haszon, mind a költségek vagy a kár elosztásában az *igazságtalanság érzése* nemcsak a megszerzett vagy elveszített javak mennyiségével,

hanem az elosztás elveivel, módjaival kapcsolatban is felléphet. Az „igazságosság" fogalma kiterjedhet

a) az elosztási elvek igazságtalanságára. Többféle elv alapján lehet az elosztást elvégezni, ezeket környezeti telepítések segítségével érzékeltetjük:

- a felek értéke, súlya alapján (pl. Budapestet társadalmi és politikai súlya mentesíti a telepítés alól),
- egyenlőség alapján (sorshúzással döntik el, hogy a számbajövő lehetőségek közül melyik érvényesüljön. A sorshúzáson minden telepítési hely egyenlő eséllyel indul),
- az érintettek véleménye alapján (ahol a lakosság nem akarja a telepítést, ott nem létesül – lakossági vétó lehet),
- kompenzálás alapon (szegényebb közösségeket lehet kompenzálni a beruházásokkal),
- erőfeszítés alapján (az amúgy is nehéz körülmények között élő települések felmentése, az egészségi, anyagi stb. helyzet komplex következményeinek figyelembevétele),
- mások döntése alapján (hatósági vagy szakértői vélemények),
- piac törvényei alapján (ahol a legolcsóbb, ott telepítik),
- a kölcsönösség elve alapján (a beruházó teljesíti az érintettek viszontkövetéseit)
- stb.

Különböző kontextusokban más és más elvek alapján ítélnek az emberek az igazságosságról. Az igazságosságot azonban nem kizárólagosan a helyzet határozza meg. Vannak az egyéni jólétnek és az emberi méltóságnak minimális feltételei, melyek egy csoport tevékenységében való folyamatos és együttműködő részvétel fenntartásához feltétlenül szükségesek. A minimális szint mértéke viszonylagos, ezt is a társadalmi összehasonlítás alapján állapítják meg az emberek.

M. Deutsch (1974) amellett érvel, hogy a gazdasági irányultságú csoportoknál a hatékonysági elvet fogadják el leginkább. Ez elsősorban az anyagi erőforrások, termelési eszközök elosztására vonatkozik, a fogyasztási javakban itt is inkább a szükségletek elve érvényesül. Az összetartozásra irányuló csoportokban az egyenlőségi elvet, a törődésre irányulóban pedig a méltányossági elvet fogadják el az igazságos elosztás fő értékeként.

b) A szabályok igazságtalansága

Tételezzük fel, hogy megegyeznek a felek abban, hogy mi az igazságos elosztás elve (pl. a piaci törvények), de még mindig megkérdőjelezhetik azt, hogy ennek érvényesítése milyen szabályok alapján történik (pl. az egészségügyi károsodások következményes költségeit: táppénz, leszázalékolás, kórház – figyelembe kell-e venni).

c) A keresztülvitel igazságtalansága: az igazságtalanság érzését az elfogadott szabályok figyelembevételének módja is kiválthatja (pl. állítólag a piac szempontját érvényesítik, holott valójában a hatalmi szempontok képezik a döntés alapját).

d) A döntési eljárások igazságtalansága. Akkor is igazságtalannak tűnhet egy döntés, ha az önmagában nem hátrányos az érintett fél számára, de az eljárásmódokat, a döntés alapjául szolgáló módszereket nem tartja igazságosnak. Gyakran az utóbbi igazságtalanság a legalapvetőbb az emberek szemében. Sokféle kutatás kimutatta, hogy az emberek hajlamosabbak elfogadni a döntéseket és azok következményét, ha részt vettek a döntések kialakításában. Ha az emberek úgy vélik, hogy a döntési eljárások nem elfogadhatóak, akkor az ezek hátterében lévő értékek és szabályok bizonyosan megkérdőjeleződnek.

Valószínű, hogy az „áldozat" és az okozó vagy kedvezményezett másként fogja látni az igazságtalanságot/igazságosságot. Általában az igazságtalanság létrehozói azok, akik az igazságosság meghatározásának társadalmi intézményeit (sajtó, rendeletalkotás stb.) birtokolják, e miatt az áldozat valószínűbben megkérdőjelezi a döntést, mint a döntések kialakítója.

Ha egy hátrányos alkuhelyzetbe került személy vagy csoport egy őt kihasználó, vagy szükségleteit figyelembe nem vevő féllel kerül szembe, akkor vagy megadja magát és passzív apátiába süllyed, vagy megpróbálja alkupozícióját javítani, annak érdekében, hogy a másikat további tárgyalásokra késztesse. Alkupozícióját két módon növelheti: saját hatalmának növelésével, vagy a másik hatalmának csökkentésével. Vagy a hatalom hátterében álló erőforrásokra irányul az erőfeszítése (anyagi javak, szervezetek, ismeretek stb. megszerzése), vagy a hatalom gyakorlásának hatékonyságát próbálja megváltoztatni. A tényleges hatalom a források birtoklása mellett ennek a birtoklásnak a tudatosságától, a hatalommal való élés szándékától, az arra való képességtől függ. A kis hatalommal bíró csoport növelheti hatalmát azzal, hogy létszámát, minőségét (tudását, elszántságát, fegyelmét) szociális összeforrottságát (közös értékek és célok megfogalmazása), szervezettségét növeli. Annál összefonottabbakká válhatnak csoportok, minél inkább képesek specifikus, közeli és kivitelezhető célok megfogalmazására.

A konfliktusok megoldását nehezítő további tényező lehet a *bizalom*. A bizalomnak elsősorban a nem 0 összegű játékokban van alapvető jelentősége, ennek hiányában ugyanis csak kölcsönösen hátrányos megoldásokra van lehetőség.

A konfliktusok már eddig is említett sokrétűsége és megoldási nehézségei miatt az érintettek hajlamosnak érezhetik magukat a hatalom érvényesítésének leegyszerűsítő politikáját alkalmazni. Ennek egyik kézenfekvő eszköze a *fenyegetés*: aki fenyegetési eszközökkel rendelkezik, rákényszerítheti a másik személyt arra, hogy a céljainak megfelelően járjon el. Számos vizsgálati eredmény alapján azonban ez az eljárás nem tűnik célravezetőnek. A *fenyegetés alkalmazásának negatív hatásai* nemcsak abban mutatkozhatnak meg, hogy a fenyegetett fél elégedetlen lesz, esetleg tiltakozik vagy megmakacsolja magát, hanem abban is, hogy a fenyegető is rosszabb eredményt ér el, mint akkor, amikor ilyen eszköz használata fel sem merült (mert például nem állt a felek rendelkezésére). Az egyoldalú hatalom tehát — főleg, ha alkalmazása nem körültekintő — hátrányos lehet a hatalommal rendelkező fél számára is. Ha a felek kölcsönösen fenyegethetik egymást, az eredmény akkor is rosszabb, mint ha a fenyegetés (a hatalmi eszköz) nincs jelen.

A társadalmi konfliktusok egyik legfőbb jellemzője az, hogy ezek a különféle konfliktusforrások, illetve a feloldást nehezítő tényezők majdnem minden esetben együtt, egymással összefüggésben jelentkeznek. Nyilvánvalóak az érdekek és értékek összefonódási lehetőségei, de hasonlóképpen befolyásolhatják az érdekek a rendelkezésre álló információk szelektálását (az ún. „szelektív hallás" kialakulását), illetve értelmezését. Elvben lehetséges az egyes konfliktusforrásokhoz hozzárendelni az azok kiküszöbölésére alkalmas eljárásokat, de számolnunk kell azzal, hogy a nem komplex módon alkalmazott technikák a konfliktusoknak csak egy-egy aspektusát tudják megoldani, és ezért a konfliktusok újból megjelennek.

A környezeti konfliktusok sajátosságai

A társadalmi konfliktusoknak egy speciális csoportját képezik az elmúlt időszakban itthon is növekvő számú és intenzitású *környezeti konfliktusok.* E konfliktusok szaporodása és elmélyülése összefügg azzal, hogy a társadalom megváltoztatta véleményét az ipari és technikai fejlődésre vonatkozóan: nem tekinti már azt többé az egész társadalmi fejlődés kulcsfontosságú mozzanatának. Ellenkezőleg, úgy véli, hogy az ipari fejlődés nélkülözhető hasznáért túl nagy árat kell fizetnie. Ez a véleményváltoztatás az alábbi *öt* fő okra vezethető vissza a nyugati társadalmakban. (*Bacow, Wheeler,* 1984):

a) A régebben jelentéktelennek tartott vagy fel sem ismert veszélyek hatásai kumulálódtak és még tovább kumulálódhatnak, s ezek visszafordíthatatlan változásokat idézhetnek elő a környezetben (pl. savas eső, erdők kipusztulása).

b) A legújabb technológiák veszélyesség szempontjából is újdonságot jelenthetnek: láthatatlanul terjedő, katasztrofális következményekkel járó, emberek ezreinek vagy tízezreinek a károsodását előidéző, a jövő generációra is romboló hatással lévő veszélyek megjelenése (pl. atomerőművek).

c) A hasznot sokan élvezik, míg a veszélyeket, kellemetlenségeket sokkal kevesebb embernek kell koncentráltan elviselnie (pl. veszélyes hulladék kezelő létesítmények).

d) A politikai és jogi intézményeknek foglalkozniuk kellett környezetvédelmi kérdésekkel. Az új törvények, szabályozók, precedensek módot adtak egy-egy telepítés ellenzőinek arra, hogy meghiúsítsanak döntéseket, de ennél fontosabb, hogy a környezeti mozgalmakat megélénkítették azáltal, hogy a környezeti problematika a figyelem középpontjába került.

e) A társadalomban néhány évtizede bekövetkezett egy olyan értékváltás, amely megkérdőjelezi a fogyasztási értékek prioritását, az állandó termelésbővítés szükségességét és a termeléshez kapcsolódó intézményrendszer létjogosultságát. Az anyagi javakra épülő értékrend és az ebből származó hierarchizált és elidegenedett társadalmi berendezkedés helyett egy alternatív életforma lehetőségeit kutatja számtalan alulról építkező mozgalom, amely a természetes életformához, a valódi (és nem mesterségesen felkeltett) szükségletekhez való visszatérést mint a természet megóvásának egyetlen le-

hetőségét hirdeti. A technokrata értékrend által kialakított, erősen munkamegosztásra épülő, centralizált társadalommal egy együttműködésen, egyenlőségen, kisközösségi létformákon alapuló társadalmat állít szembe, az egyéni szükségletek önkéntes korlátozása mellett.

A megváltozott értékek és attitűdök nem egységesek egy-egy szociológiailag körülhatárolható rétegen belül sem. Bár a nyugati közvéleménykutatások azt tanúsítják, hogy a természetes erőforrások védelmét megnövekedett általános figyelemmel kíséri, egy-egy adott kérdésben mégis élesen ütköznek a vélemények (pl. gazdasági függetlenség az energia területén és tájvédelmi körzetek megóvása).

A vita kiterjedhet ténybeli kérdésekre (pl. egy hatás egy bizonyos oknak a következménye-e), de a környezeti konfliktusokra a legjellemzőbbek az értékelésbeli különbségek. Az a nyilvánvalóan értékelésbeli különbség, hogy egy döntés helyes-e vagy helytelen, visszavezethető több más értékelésre. Az egyik alapvető értékelésbeli vitapont a környezeti konfliktusok esetében a veszélyesség kérdése.

Pszichológiai vizsgálatok sora utal arra, hogy a laikusok hibáznak a veszélyesség megítélésében. Ha a megítélést valószínűségi feladatnak fogjuk fel, számos hibát azonosíthatunk: a minta nagyságát figyelmen kívül hagyják, szélsőségesek ítéleteikben, valamilyen előre meglévő kiindulópont könnyen befolyásolja véleményüket, a közelmúltban történt, érdekes vagy feltűnő eseményeket gyakoribbnak ítélik stb. Mivel egy döntés kialakításában az emberi ítéletalkotásnak fontos szerepe van, így a veszélyességet nem lehet pusztán statisztikai ténynek tekinteni. Az észlelt kockázat nagyságát minőségi, és nemcsak valószínűségi jellemzők határozzák meg.

A környezeti viták szempontjából különösen érdekesek azok a kockázatészleléssel kapcsolatos kutatások, amelyek arra irányultak, hogy felderítsék, a laikusok miért tekintenek veszélyesnek olyan technikákat, amelyeket a szakértők nem tekintenek annak és fordítva. Kiderült, hogy a megítélési különbségek nem elsősorban a statisztikák téves ismeretéből adódnak, hanem abból, hogy a „veszélyesség" mást jelent a vita különböző résztvevőinek, egyiknek pl. az annak következtében elhaltak számát, míg másoknak az életminőség romlását vagy a jövő generáció veszélyeztetettségét (*Fischhoff, Slovic, Lichtenstein,* 1977). Ezek a vizsgálatok magyar mintára is kiterjedtek, és néhány különbözőség mellett hasonló megítélési mechanizmusokat tártak fel (*Engländer, Faragó, Slovic, Fischhoff,* 1986, *Faragó, Oldfield, Vári*, 1988).

Az ilyen vitákban a zavart csak tovább növeli az, hogy a szakértők sem mentesek az ítéletalkotási hibáktól. Különösen jellemző rájuk a túlzott bizonyosság. Mérnökök, technikusok pl. gyakran úgy ítélik meg, hogy a legtöbb súlyos problémát már megoldották. A Three Miles Island-i baleset elemzéséből például a következő konklúziókat vonták le a szakértőkre vonatkozóan (*Slovic, Lichtenstein, Fischhoff,* 1981):

- nem veszik figyelembe az emberi hibázás befolyását a technológiai rendszerek működésére,
- túlzottan bíznak a meglévő tudományos ismeretekben,
- kevéssé ismerik azt, hogy egy technológiai rendszer, mint egész, hogyan működik,

- lassan ismerik fel a krónikus, elhúzódó, kumuláló környezeti hatásokat,
- az újszerű, kis valószínűségű események kockázat becslését a megfelelő tényadatok hiányában kell elvégezniük,
- az őket megbízó döntéshozók számára olyan megoldásokat kell keresniük, amelyeket könnyű igazolni maguk és mások számára, ezért igyekeznek a kétségeket félreseperni.

Ez utóbbi kérdés felveti a tudósok és döntéshozók kapcsolatának sokat vitatott problematikáját: hogyan kell a tudományos tényeket az értékekkel integrálni. A tudós dilemmája itt az, hogy csak a tényeket kell-e bemutatnia, vagy döntési tanácsot is kelle adnia (ezt igen gyakran elvárják tőle). A döntéshozó dilemmája: mennyi tudományos információt kell figyelembe vennie és hogyan. A tudomány szerepéről két ellentétes nézőpontot lehet megfogalmazni (*Hammond, Adelman,* 1976):

a) a tudós csak torzítatlan, objektív információt adjon,

b) az információk implikációja alapján tanácsot is adjon.

Napjainkra egyre inkább kiderült az, hogy az „objektivitás" nem lehetséges, mivel a haladás eredményeit az emberi értékek kontextusában kell megítélni. A társadalom a tudósban olykor jobban megbízik, mint a döntéshozókban, és tőle várja azt, hogy szakértelme alapján fontos részt vállaljon a döntésben, amely – értékek által meghatározottan – végső soron alternatív jövőképek közötti választást jelent (különösen, ha környezeti kérdésekről van szó). Vannak olyan vélemények is, amelyek szerint a tudós felelőssége arra is kiterjed, hogy alternatív megoldásokat javasoljon, különösen azért, mivel bebizonyosodott, hogy előbb láthat új megoldási javaslatokat, mint a döntéshozó.

Az a körülmény, hogy döntési opciókra vonatkozó értékmentes tudományos ítélet nem lehetséges, és hogy a szakértők sem védettek a hibázásoktól, még érthetőbbé teszi azt, hogy sok esetben a tudósok között sincs egyetértés. A szakértői vélemények közötti választást ilyenkor úgy próbálják megoldani, hogy a különböző nézeteket valló tudósoknak egy zsüri előtt kell vitatkozniuk. Ennek eredményeképpen azonban gyakran azt tapasztalják, hogy a győzelem vágya, és nem az igazság kiderítése vezeti a vitázókat.

A kockázat megítélésének szemmelláthatő hibái a hétköznapi embereknél (pl. a biztonsági övet nem kapcsolják be, de félnek repülőgépre szállni, holott a repülő biztonságosabb mint a személygépkocsi) olyan következtetésekhez vezettek el egyes szakértőket és döntéshozókat, hogy az egész kockázatmegítélési és döntési folyamatból ki kellene hagyni a laikusokat. Ez a megoldás azonban több szempontból is helytelen lenne. Először is, mint láthattuk, a szakértők is hibázhatnak. Másodszor is, a hatékony környezet-politikának a lakosság széles tömegeinek együttműködésén kell alapulnia. Az embereknek bizonyos dolgokat meg kell cselekedniük, el kell fogadniuk bizonyos helyettesítéseket, kárpótlásokat, demokratikus körülmények között értelmesen kell szavazniuk egy programról, vagy megfelelő képviselőt kell választaniuk, felelősséggel be kell tartaniuk a biztonsági előírásokat és szabályozókat. Még akkor is, ha a szakértők helyesebben ismerik fel a kockázatokat, mint a laikusok, ha a kockázat-kezelést

és a környezet-politikát kizárólag a szakértőkre bíznánk, ez azzal járna, hogy a rövidtávú hatékonyság oltárán feláldozzuk az informált és együttműködő, egyetértő lakosság kiformálódását.
Összefoglalva azokat a szempontokat, amelyek a környezeti konfliktusok megoldásában különös figyelmet érdemelnek:

- a problémában érintett valamennyi fél (ill. képviselője) *részvétele* a döntés meghozatalában;
- a *bizalom* elérése, ami nélkülözhetetlen eleme a konfliktusok feloldásának;
- minden érintett fél *felvilágosítása* a konfliktust okozó tárgy hátteréről (kockázat, gazdasági szerep stb.);
- az informáló, teljességre törekvő *tájékoztatás*, amely ugyanakkor ügyel a véleménytorzulások kivédésére;
- az *igazságosság, méltányosság* szempontjainak figyelembe vétele és a megfelelő *kompenzációs* lehetőségek felkutatása;
- a *vitahelyzet* megfelelő *kezelése*, megfelelő módszerek alkalmazása;
- a *hatalom, fenyegetés* mellőzése, a negatív hatások elkerülése érdekében;
- a *döntési eljárások* legitimitásának biztosítása, elfogadtatása.

A környezeti konfliktusok megoldására szolgáló módszerek

Bár elméletben a környezeti konfliktusok megoldásának számos módja képzelhető el, a civilizált társadalmakban *két alapvető eljárás*, a *peres úton* történő, illetve a *tárgyalásos megoldás* nyert létjogosultságot. A következőkben ezek módszereiről, előnyeiről és hátrányairól lesz szó.

A jogi eljárás

A környezeti viták peres úton történő megoldása eléggé elterjedt módszer, különösen az USA-ban.
A jogi úton történő megoldásmód több előnnyel bír:

- kikényszeríti a cselekvést (elvágja a külső beavatkozás nélkül megoldhatatlannak tűnő viták gordiuszi csomóját);
- előre meghatározott szabályrendszert biztosít az eljárás lefolytatására;
- politikailag semleges testület előtt folyik, ezért politikailag népszerűtlen döntések felelősségét is magára vállalhatja;
- ugyanakkor kisebb csoportoknak is lehetőséget biztosít arra, hogy eséllyel és a nyilvánosság előtt fellépjenek a kormány vagy a nagyvállalatok ellen;
- a peres eljárások hozzásegítenek ahhoz is, hogy az éppen nem érdekelt nagyközönség véleményét galvanizálják, vagyis informáló-oktató szerepet is betöltenek.

Ugyanakkor a peres úton való megoldás számos, kétségtelen hátránnyal is együtt jár:

- mivel a pereskedés ellenfelekként állítja be a pereskedőket, az eljárás feltehetően kiélezi az ellentéteket, és nem a konszenzus keresésére ösztönzi őket;
- előre meghatározott szempontokat vesz csak figyelembe (csak technikai jellegű tényeket);
- a preferenciák összefüggő és súlyozott kezelésére nem alkalmas, néhány kiragadott szempont eltúlozása révén dönt;
- a törvényhozás csak magára a kérdésre vonatkozik, a hozzá kapcsolódó háttérre nem (pl. politikai hatás);
- a valódi különbségeket nem oldja meg, mivel a döntési folyamatot nem viszi törvény elé;
- a jogi eljárás csak a jog által is értelmezett értékeket képes figyelembevenni;
- a jogi eljárás mind pénzben, mind időben költséges, s a fellebbezési lehetőségek elnyújthatják a folyamatot.

E hátrányok felismerése a jogi eljárások vezetőit is arra ösztönzi, hogy a feleket rábírják a peren kívüli megegyezésre, azaz a tárgyalásra. Azt tapasztalták, hogy a megegyezés kontextusa még a nyerési eséllyel rendelkező felet is engedményekre bírhatja.

A tárgyalás

A tárgyalásos közelítés legfontosabb előnyei a jogi eljárással szemben a következők:

- a környezeti probléma technikai és intézményes dimenziójának együttes figyelembevételével a tárgyalás a végeredményre vonatkozik,
- az eredmény jobban tükrözi a felek preferenciáit,
- mivel az egyezséget a felek maguk alakították ki, ezért kapcsolatuk javulhat, fontos lehet számukra a megegyezés és az egyezmény betartása,
- későbbi problémák megoldása könnyebb lehet,
- az implementáció fontosabb szerepet kap,
- új megoldási lehetőségeket kínál.

Ugyanakkor a tárgyalás során számos *akadály, nehézség* léphet fel:

- A több résztvevős tárgyalások egyik problémáját az okozza, hogy sok esetben nehézséget jelent az érintettek azonosítása, különösen, ha nem formálisan szerveződött csoportokról van szó.
- Ha egy tárgyaláson túl sok a résztvevő, ez koordinációs problémákat okozhat, megnehezíti a tárgyalást. Ennek egyik megoldási lehetősége, ha szószólók vállalják magukra a csoport képviseletét.
- A tárgyalófelek jóindulata, kompromisszum-képessége nem mindig adott, csoportérdekek, egyéni érdekek akadályozhatják a megegyezést. Ezenkívül megértési nehézségek is okozhatják azt, hogy ahelyett, „hogy közelebb kerülnének a felek a megegyezéshez, egyre jobban eltávolodnak attól.

- A megegyezés betartása nem mindig biztosított. A megkötött egyezmények megszegésére számos lehetőség kínálkozik. Akár szándékos, akár szándéktalan, akár elkerülhetetlen külső feltételek okozzák is, következményei a bizalmat megszüntetik a kommunikáció csatornáit elzárják, az ellenségesség és megtorlás légkörét teremtik meg.

Tényleges környezeti tárgyalások eredményeinek megfigyelésekor azt tapasztalták, hogy gyakoriak az elszalasztott megegyezési lehetőségek, a stratégiák inkább intuitív elképzelésekre alapoznak, sokszor visszájára forduló, céljukkal ellentétes eredményeket hozó tárgyalási eljárásokat alkalmaznak a résztvevők. A körültekintő és eredményes tárgyalási stratégiák kialakítása céljából szükséges a módszerek rendszerezett leírása, és hatékonyságuk vizsgálata.

A tárgyalások támogatásának módszerei

A konfliktusok tárgyalások útján történő feloldásának három alapvető közelítésmódját különböztetjük meg:

a) A *kibékítő közelítés* abból a feltevésből indul ki, hogy a felek között alapvető érdekazonosság van. Célja az, hogy egy valamennyi érintett számára *kielégítő megoldást* találjon, anélkül, hogy a konfliktus forrásait mélyebben elemezné, illetve kiküszöbölné.

b) Az *alku* hátterében az a feltevés húzódik meg, hogy a felek között alapvető érdekellentét van (0 összegű játék). Célja az, hogy egy valamennyi fél számára *elfogadható kompromisszumot* találjon, anélkül, hogy a konfliktus hátterét feltárná (pl. hogy valóban 0 összegű játékról van-e szó).

c) A *kreatív közelítés* a konfliktusok szubjektív jellegéből, illetve ennek bizonytalanságából kiindulva nem tételez fel előzetesen semmit a felek közötti érdekviszonyokkal kapcsolatban. Célja az, hogy a konfliktusforrások elemzése útján kimozdítsa az esetleg holtpontra jutott vitákat és – amennyiben lehetséges – olyan új, eddig nem ismert, ún. *kreatív megoldást* találjon, amely valamennyi fél számára előnyös.

A következőkben a fenti három közelítés esetében leggyakrabban alkalmazott módszereket ismertetjük.

A kibékítő közelítés módszerei

A kibékítő közelítés lényege, hogy – alapvető érdekegyezést feltételezve – egy olyan megoldás megtalálására törekszik, amely valamennyi érintett fél számára kielégítő. Ennek elérésére a leghatékonyabb módszer a csoportmegbeszélések formájában történő *közös megoldáskeresés*. A probléma reprezentálása és megoldása segíthető számítógépi modellekkel, – leggyakrabban egyszerűbb döntéselemzési modelleket

(pl. döntési fákat, többkritériumú hasznossági modelleket stb.), illetőleg szimulációs modelleket alkalmaznak. A kibékítő közelítés olyan modellek kidolgozását és futtatását igényli, amelyek valamennyi fél által elképzelt megoldási alternatívákat, következményeket, kimeneteleket, illetve értékelési szempontokat foglalnak magukba. Az ilyen modelleket *Phillips* (1984) rekvizit modelleknek nevezi, ahol a modell „abban az értelemben rekvizit, hogy minden olyan tényező, amely a probléma megoldásához szükséges, be van építve a modellbe, illetve abban szimulálható. A rekvizit modell építéséhez minden olyan érintettet, aki a döntésnek valamely aspektusáért felelős, be kell vonni a modell kialakításába".

A problémák közös strukturálásához, a modellek megkonstruálásához és futtatásához általában módszertanilag felkészült szakértők, ún. *döntési tanácsadók* segítségét veszik igénybe.

A kibékítő közelítés implementációjának egyik formája az ún. *döntési konferencia*, (*Phillips*, 1984, *Vári, Vecsenyi*, 1988) amelynek lényege az, hogy a döntésben érintett személyek 2–3 napos intenzív problémamegoldó ülésen vesznek részt, ahol interaktív számítógépes modellezéssel segített módszert használnak fel. A számítógépes modellt felhasználva széles körű érzékenységvizsgálatot végeznek. Ez visszacsatolást biztosítva elősegíti, hogy a csoport megváltoztatva a korábban bevitt szempontokat, értékeket, különböző alternatívákat elemzhessen, s egy közösen elfogadott megoldást találjon.

Döntési konferenciák olyan esetben alkalmazhatók, amikor a probléma egyszerűbb, előre megépíthető döntési struktúra képezhető le. Ilyenek többek között a többkritériumú értékelést végző modellek, a döntési fa, a hatásdiagram, az erőforrás-allokációs modellek, az egyszerűbb szimulációs modellek stb. Amennyiben ennél speciálisabb modell kidolgozása válik kívánatossá, ennek csoportmunkában való megalkotására és alkalmazására célszerű *projektet* szervezni.

Egy ilyen projekt összehangolására szolgál a *C. S. Holling* (1978) által javasolt adaptív környezeti értékelés és stratégiaalkotás (*Adaptive Environmental Assessment and Strategy Making, AEAM*) módszer. A projekt irányítását egy néhány, főleg elemzésben és koordinálásban jártas szakemberből álló központi csoport végzi, amely az elemzés teljes időtartama alatt együtt dolgozik. Ők szervezik meg időről-időre a munkaüléseket, ahol a vizsgált területek szakértői, a döntéshozók, a tervezők, az érdekcsoportok képviselői stb. vesznek részt. Az AEAM-módszer középpontjában egy olyan szimulációs modell áll, amely egyrészt összeköti a résztvevőket – ezáltal kutatási és kommunikációs eszközként szolgál –, másrészt szintetizálja a meglévő információkat.

Az eddigiekben vázolt módszerek közös jellemzője, hogy a számítógépes döntéstámogatás és a csoportdinamika együttes alkalmazásával segítik a résztvevőket a probléma együttes megfogalmazásában és egy elfogadható megoldás megtalálásában.

A kibékítő közelítés alkalmazásának feltétele – mint arról már korábban szóltunk – a felek közötti alapvető érdekazonosság, s a bizalom légköre, amelyben minden fél érdekelt abban, hogy valamennyi releváns információ felszínre kerüljön, ne legyen információvisszatartás és mielőbb megegyezés szülessen.

Az alku módszerei

Az alku lényege, hogy – az érdekek ütközésének feltételezése mellett – az érintett felek eredeti elképzelései közötti kompromisszum elérésére irányul. E közelítés azt feltételezi, hogy a felek, – vagy legalábbis ezek egy része – feladja eredeti pozícióját és a pozíciók az alku során addig közelednek egymáshoz, amíg egy mindenki által elfogadott kompromisszum kialakul.

Az alkudozás támogatására célszerű egy semleges felet, az ún. *közvetítőt* igénybe venni. A közvetítő támogatására, illetve helyettesítésére régóta kísérleteznek számítógépi modellek alkalmazásával. A kidolgozott modellek (*Nash*, 1950, *Raiffa*, 1982) a felek eltérő preferencia-struktúráit figyelembe véve olyan megoldások kiszámítására alkalmasak, amelyek valamilyen értelemben optimálisak (pl. a felek összes várható hasznát maximalizálják).

Az utóbbi időben kísérletek történtek arra, hogy a számígógép egymaga végezze a közvetítői feladatot. A számítógép előnye ebben az esetben az, hogy a bizalmi problémákat kiiktatja, mivel teljesen semleges. Biztosítja azt, hogy nem árul el a felek által titokban tartani kívánt információkat saját tárgyalási pozíciójukról, preferenciájukról. További előnye, hogy valóban semleges, nem rendelkezik előzetes értékekkel.

A számítógépi közvetítő rendszerek egyik példáját az ONDINE rendszer képezi, amely két tárgyalófél közötti alkufolyamatok támogatására alkalmas (*Goeltner*, 1987). Első lépésben a felek beviszik a gépbe a tárgyalt vitapontokkal kapcsolatos preferenciáikat. Ezután kölcsönös ajánlatok sorozata következik, amely a gép közvetítésével egy optimális megegyezéshez közelíthető.

Mint arról már szóltunk, az alku-közelítés alkalmazási területét azok a helyzetek képezik, ahol a felek között jelentős érdekkülönbségek vannak, s amelyeket bizalmatlanság, az információk eltitkolásában való érdekeltség, valamint a szembenálló fél „legyőzésében" való erős motiváció jellemez.

A kreatív közelítés módszerei

Az eddigiekkel szemben e közelítés nem támaszt előzetes feltevéseket a konfliktushelyzet jellemzőivel, az érdekviszonyokkal és a szereplők attitűdjével kapcsolatosan, hanem ezek feltárását is a tárgyalási folyamat részének tekinti. Abból indul ki, hogy csak a *konfliktusforrások elemzése* révén találhatók meg az azok feloldását leghatékonyabban szolgáló módszerek, illetve a kreatív megoldások.

Stratégiai problémák megoldása során felvetődő konfliktusok kreatív megoldása céljából fejlesztette ki *Mason* és *Mitroff* (1981) az ún. „Stratégiai feltevések feltárása és tesztelése" (*Strategic Assumptions Surfacing and Testing, SAST*) nevű eljárást.

Az eljárás azon a premisszán alapul, hogy (i) ha a vitában álló felek rákényszerülnek arra, hogy álláspontjukat érvekkel megvédjék, ez felszínre hozza mindazon tudás-, hiedelem- és értékrendi tényezőket, amelyek az adott problémával kapcsolatban lénye-

gesek, (ii) e tényezők alapján azonosítani lehet a fő konfliktusforrásokat, (iii) ez elősegíti kreatív megoldások megtalálását.

Az eljárás több homogén véleményű, egy-egy döntési alternatíva mellett elkötelezett kiscsoport csoportmunkáját és a kiscsoportok közötti vita módszerét kombinálja, általában elemző-közvetítő közreműködése mellett. Az eljárás a lehetséges stratégiák feltárásával indul. Ezt követően annyi, viszonylag homogén csoportot hoznak létre, ahány lehetséges stratégia van. Valamennyi csoportnak ki kell dolgoznia az általa preferált stratégia megvalósíthatóságával, illetve hasznosságával kapcsolatos elképzeléseit. A következő lépés valamennyi csoport előfeltevéseinek ütköztetése. Ha az egységes kiinduló feltevések, illetve adatok megbízhatóságát illetően nem sikerül megegyezésre jutni, további részletesebb vizsgálatokra van szükség. Ez lehet kutatás csakúgy, mint másodlagos adatgyűjtés, modellek kidolgozása, illetve további szakértői vélemények kérése. Ezt követően kerül sor az összegyűjtött információk szintetizálására s az ennek alapján legmegfelelőbbnek látszó megoldás kiválasztására.

A zsákutcába jutott tárgyalások holtpontról való elmozdítására *Mumpower* (1987) az ún. *döntéselemző-közvetítés* módszerét javasolja, amely elsősorban a megértési nehézségek kiküszöbölését célozza, és a feltárt konfliktusforrások típusától függően kombinálja a kibékítő és alku közelítés módszereit.

A módszer ugyancsak a kiscsoportos ítéletalkotás és a kiscsoportok közötti vita kombinációján alapul, azonban – a SAST módszertől eltérően – nagy súlyt fektet a kiscsoportokon belüli nézetkülönbségek, megértési nehézségek kiküszöbölésére. Az értékítéletek, vélemények kifejezésének és kommunikációjának segítésére többkritériumú értékelő modellt alkalmaz, amely a társadalmi értékeket és tudományos információkat integrálja (*Hammond, Adelman*, 1976).

Láttuk, hogy a modellezésnek jelentős szerepe van mind a csoportokon belüli, mind a csoportközi kommunikációban, a problémák közös megértésében és strukturálásában, a kreatív megoldások megtalálásában, valamint az optimális és méltányos megegyezés kialakításában. Egyes elképzelések (pl. *Fisher* és *Ury*, 1981) kisebb súlyt fektetnek a modellek felhasználására, inkább a *tárgyalófelek* attitűdjének, ill. felkészültségének jelentőségét emelik ki, és olyan tréningek alkalmazását javasolják, amelyek fokozzák a kompromisszumképességet, felkészítik a tárgyalófeleket arra, hogy saját érdekcsoportjaik szempontjait képviselni tudják a tárgyalások különféle stratégiai helyzeteiben. Más közelítések (pl. *McCrozy*, 1981) a *közvetítő* személyes technikáinak, taktikájának a szerepét hangsúlyozzák, mivel szerintük a közvetítés elsőrendű feladata (és a megegyezés legfőbb akadálya) a feszültségek enyhítése és a bizalom helyreállítása.

A kreatív közelítés legfőbb előnye, hogy hozzásegít az adott helyzetnek megfelelő konfliktuskezelési módszerek megtalálásához. Pl. információellátási problémák esetében további információk gyűjtése, illetve a meglévők cseréje lehet a konfliktus feloldásának útja, érdekütközések esetében alku, míg értékrendi eltérések esetében rekvizit modellezés, illetve érzékenységvizsgálat lehet a feloldás célszerű módja.

A kreatív közelítés tehát nem ellentétes, hanem inkább komplementer a kibékítő és az alku közelítésekkel. Láttuk, hogy bizonyos esetekben segíti annak felismerését,

hogy a döntéshozatal valamely fázisában, az előző két közelítés valamelyikét célszerű alkalmazni. Ugyanakkor a kibékítő jellegű döntéselemzési projektek vagy az alku jellegű tárgyalási folyamatok egyes szakaszaiban is alkalmazhatók kreatív típusú módszerek, ha valamilyen okból szükségesnek látszik a konfliktus forrásainak mélyebb megértése.

A konfliktusok feloldásának eddigiekben tárgyalt három közelítésmódját, azok célját, módszereit és alkalmazási feltételeit az alább közölt táblázatban foglaltuk össze.

Következtetések

A döntéshozók általában túlbecsülik azt, amennyire a tudomány a bonyolult környezeti problémákra ellentmondásmentes választ tud adni. Annak ellenére, hogy a tudomány mentes a szenvedélyek torzító hatásától és értékszempontok mellőzésére igyekszik törekedni, az általa alkotott modellek mégis szubjektív, értékítéleten alapuló modellek. Ennek az ellentmondásnak a hangsúlyozása azért fontos, mert a technikai elemzés gyakran elleplezi az értékek vitathatatlan hatását.

A probléma határainak kijelölése, a beavatkozás hatásainak megbecsülése egy változó környezetben, a hatások értékelése szubjektív ítéletek eredménye. Ez okozza az érintett felek egyetértésének hiányát: amit az egyik fél „jónak" értékel (gazdasági hatékonyság, 95%-os biztonság) – a másik, „rossznak" értékelheti (csökkenő munkalehetőség, katasztrófával fenyegető veszély). A jelenlegi konfliktusmegoldási gyakorlat nagy része inkább a létező különbségek további kiélezését eredményezi már csak azáltal is, hogy nem veszi figyelembe a szubjektivitás elkerülhetetlenségét.

A tárgyalásokkal foglalkozó elemzések arra keresnek megoldást, hogy a versengő alkut hogyan lehet kreatív, közös problémamegoldási folyamattá változtatni, ahol a siker kulcsa a kölcsönösen kedvező és elfogadható végeredmény megtalálása.

A környezeti problémák komplexitása miatt, a sok cél egyidejű jelenléte következtében nehézségekbe ütközik a hatékony közös problémamegoldás. Olyan módszerek kidolgozása, szakemberek kiképzése, valamint olyan kölcsönös attitűd kialakítása szükséges, amely elhárítja az érdekekből, politikai ellentétekből, értékkülönbségekből és képzettségbeli különbségekből fakadó nehézségeket a megoldás útjából.

Tudomány vagy művészet-e a tárgyalás és a közvetítés? A kérdés jogosságát tükrözi *H. Raffa* (1982), a döntéstudomány és a játékelmélet egyik tekintélyes kutatójának könyve, amelynek címe: A tárgyalás művészete és tudománya. Mindkettő. A tudományos módszerekkel kidolgozott modellek segíthetnek a preferenciák tisztázásában, az optimális kompromisszum megtalálásában és fenntartásában. Az intuíció, a tárgyalásokban gyakorlott, a felek igényeire érzékeny szószólók vagy közvetítők segíthetnek abban, hogy a csoportok közötti feszültségek enyhüljenek, a kommunikáció fennmaradjon, a kompromisszumkészség javuljon, kreatív és rugalmas viszonyulás alakuljon ki – egyszóval a konfliktus konstruktív irányba fejlődjön és elkerülje a destruktív esz-

kaláció csapdáit. Ez indított bennünket arra, hogy a tanulmányunkban néhány olyan módszerre hívjuk fel a figyelmet, amelyek a tárgyalások „tudományos" megközelítéséhez segít hozzá, és néhány olyan eljárásra, amelyek a tárgyalás „művészetét", a tárgyalási képességeket hivatottak fejleszteni.

A konfliktus megoldás főbb közelítésmódjai

	Kibékítő	Alku	Kreatív megoldáskereső
Cél	Valamennyi fél számára kielégítő megoldás keresése – a konfliktusok hátterének feltárása nélkül	Valamennyi fél számára elfogadható kompromisszum keresése – a konfliktusok hátterének feltárása nélkül	a) Valamennyi fél számára nyereséget hozó (kreatív) megoldás keresése b) Zsákutcába került tárgyalások holtpontról való kimozdítása a konfliktusok hátterének feltárásával
Módszer	Közös megoldáskeresés	Alkudozás	Csoportmunka és csoportközi tárgyalás
	Döntési tanácsadó igénybevétele	Közvetítő igénybevétele	Elemző-közvetítő igénybevétele
	Döntéselemző, illetve szimulációs modellek ● rekvizit modellezés ● érzékenységvizsgálat	Összhaszon-optimalizáló modellek	Döntéselemző szimulációs ill. optimalizáló modellek ● az érdekellentétek, értékrendi különbségek és félreértések elemzése, illetve kezelése
Példa	Döntési konferencia, AEAM	ONDINE	SAST, döntéselemző-közvetítés
Az alkalmazás feltétele	Nincsenek alapvető érdekellentétek Bizalom Kooperatív légkör Nincs információ-visszatartás Megegyezés orientált attitűd	Alapvető érdekellentétek vannak Bizalmatlanság Versenyzés Információ visszatartás Győzelem orientált attitűd	Bizonytalan érdekviszonyok A légkör megjavítása és a bizalom megteremtése az eljárás része Problémamegoldás-orientált attitűd

IRODALOM

Bacow, L. S., Wheeler, M.: Environmental dispute resolution. Plenum Press, NY, 1984.

Deutsch, M.: The resolution of Conflict. Yale University Press, 1973.

Deutsch, M.: Awakening the sense of injustice. In: *Ross, M., Lerner, M.* (szerk.): Social Injustice in North America, Holt, Rienhard, 1974.

Deutsch, M., Krauss, R. M.: A fenyegetés hatása az interperszonális alkura. In: *Csepeli György* (szerk.): A kísérleti társadalomlélektan fő árama. Gondolat, 1981.

Engländer T., Faragó K., Slovic, P. és *Fischoff, B.*: Societal risk perception: A cross cultural comparison=Journal of Social Behaviour, 1 (1) 1986.

Faragó K., Oldfield, A. és *Vári, A.*: Conflicting perspectives in multi stakeholder problems: A comparative study. In: Proceedings of the Hazardous Waste World Conference. North Holland (megjelenés alatt).

Fisher, R., Ury, W.: Getting to Yes: negotiating agreement without giving in, Boston, Houghton Miffles, 1981.

Fischoff, B., Slovic, P., Lichtenstein, S.: Knowing with certainty: The appropriateness of extreme confidence= Journal of Experimental Psychology, 3. 1977.

Goeltner, C.: Decision Support System for two-party single-issue and two-party multi-issue negotiations. MIT, 1987.

Hammond, K. R., Adelman, L.: Science, values and human judgement = Science, 194, 1976.

Holling, C. S.: Adaptive environmental assessment and strategy making. Laxenburg–New York, IIASA–Wiley, 1978.

Mason, R. O., Mitroff, I. I.: Challenging strategic planning assumptions. Wiley, New York, 1981.

Mc Crozy, J.: Environmental mediation–Another piece for the puzzle. 6 vt L. Rev. 49, 52–56, 1981.

Mumpower, J. A.: Theory of negotiation and mediation. (Kézirat) University of Albany, 1987.

Nash, J. F.: The bargaining problem = Econometrica, 18. 1950.

Phillips, L.: A theory of requisite modelling =Acta Psychologica, Vol. 56. 1984.

Raiffa, H.: The art and science of negotiation. Harward University Press, Cambridge, Massachusetts and London, England, 1982.

Slovic, P., Lichtenstein, S., Fischoff, B.: Images of disaster: Perception and acceptance of risk from nuclear power. In: *Goodman, G., Rowe, G. D.* (szerk.): Energy Risk Management. Academic Press, London, 1981.

Vári A., Vecsenyi J.: Döntéselemzés vezetőkkel. Budapest, SZÁMALK (Megjelenés alatt).

FARAGÓ, KLÁRA – VÁRI, ANNA:

CONFLICTS AND THEIR SOLUTION IN THE ENVIRONMENT

(Summary)

One may meet conflicts daily in all the fields of individual, organizational and social decisions. Conflict cannot be regarded a totally negative phenomenon, the situations, relationships and the society would become rigid and stagnant without conflicts. Thus conflict is one of the major moving forces of change, it, howerer, plays a positive role only if it has a constructive solution.

The environmental disputes represent a type of conflicts not yielding easily to solution, as sometimes they derive from the opposition of groups evading easy identification. These groups are themselves not entirely homogeneous, their views and interests are not always clarified, their power relations are complicated, often indirect, thus the factors aggravating conflict treatment are often amplified in these situations.

The main types of environmental conflicts, their objekctive and subjective components and the possibilities of their solution are outlined in our article. Hence three different approaches are presented which may be applied individually or in combination in the different kinds of conflict situations. Reference is made to a few computer models supporting negotiations, and to the possibilities of the use of advocates' and mediators' techniques, to the advantages of the welding of scientific and intuitive models.

PONGRÁCZ TIBORNÉ – S. MOLNÁR EDIT

TIZENÉVES ANYÁK

A téma kutatásának előzményei

Amikor néhány évvel ezelőtt felvetődött bennünk az a gondolat, meg kellene vizsgálni, hogy miért olyan magas Magyarországon – mind Nyugat-Európához, mind a környező szocialista országokhoz többségéhez viszonyítva – a serdülőkorban teherbe esett fiatal nők aránya, több szakember részéről a téma jelentősége iránti erős kétkedéssel találkoztunk. Elsősorban statisztikusoktól származó vélemények szerint a serdülő anyák szüléseinek aránya az összes szülésekhez viszonyítva jelentéktelen, ilyen magatartás elsősorban a cigányokra jellemző, vagyis a serdülőkori terhességek kérdése „cigánykérdés". Hangoztatták továbbá, hogy ilyen fiatal korban bekövetkező szülés csaknem kizárólag a véletlennek tudható be, vagyis a serdülő akkor veszi csak észre a terhességet, amikor már nincs mód a műtéti beavatkozásra, a megszakításra. Mindezen vélemények azonban csak „ráérzésen" alapultak, bizonyításukra, vagyis cáfolatukra sem kutatási eredmények, sem empirikus adatok nem álltak rendelkezésre.

Alapvetően másként ítélték meg a kérdés jelentőségét az egészségügyi szakemberek. Azok a szülész- és nőgyógyász orvosok, akik nap mint nap szemben találták magukat a tizenévesen terhességük megszakítására kényszerült fiatal lányokkal, vagy a gyermekfejjel szülő fiatal anyákkal és tisztában voltak ennek egészségügyi veszélyeivel és következményeivel, a kérdést jóval fontosabbnak, a helyzetet sokkal súlyosabbnak ítélték meg. Bizonyítja ezt az is, hogy a serdülőkori terhességek problematikájával több nőgyógyász is foglalkozott, érthető módon azonban ezek a kutatások elsősorban, kizárólag a téma egészségügyi vonatkozásaira szorítkoztak. Így amikor a KSH Népességtudományi Kutató Intézetben elhatároztuk a serdülőkori terhességek átfogó, interdiszciplináris kutatását, igen jó együttműködő partnerekre találtunk az Országos Szülészeti és Nőgyógyászati Intézet vezetői és munkatársai személyében, akik minden segítséget megadtak ahhoz, hogy a kutatás bázisát képező kérdőíves felvételt végre tudjuk hajtani. A felvétel során mintegy 3500 serdülőkorú, 18 éven aluli nővel töltettünk ki – önkéntes alapon – kérdőívet, akik az adott intézményben szültek, vagy terhességmegszakításon estek át. A nagy mintaelemszám, valamint az adatgyűjtés teljeskörű volta (az országos összes szülészeti és nőgyógyászati intézményében 1983 első félévében

előforduló összes eset regisztrálásra került) biztosítékot jelent a tekintetben, hogy kutatási eredményeink megbízhatóak és az érintett rétegre nézve általános érvényűen elfogadhatók.

A továbbiakban nézzük meg, hogy a felvetett problémákra a téma jelentőségét, súlyát és „minősítését" érintő kételyekre kutatásunk alapján milyen válasz adható.

A probléma társadalmi jelentősége

Az első kétely, mint láttuk, a téma súlyának megítélésével kapcsolatban vetődött fel oly módon, hogy az összes születések 4–5%-át kitevő szubpopuláció a népesedés egészének alakulását tekintve elhanyagolható jelentőséggel bír. Ez az állítás talán igaz lehet akkor, ha a kérdést pusztán mennyiségi oldalról közelítjük meg, bár a statisztikában vagy a demográfiában számtalan példát tudunk arra felhozni, hogy a számarányát tekintve jelentéktelennek tűnő esemény az esemény háttere és következményei miatt megkülönböztetett figyelmet érdemel és nyer. Jó példa erre az öngyilkosságok száma és aránya, problematikája. Az öngyilkosságok aránya az összes halálozáson belül körülbelül ugyanannyi, mint a serdülő anyától származó születések aránya az összes születéseken belül. Mégis azt hisszük, senki sem vonja kétségbe, hogy az öngyilkosságok okaival, társadalmi-demográfiai hátterével kiemelten, a statisztikai arányt meghaladó mértékben kell foglalkozni.

A serdülőkori terhességek mennyiségi oldalról történő megközelítése is felhívja azonban valamire a figyelmet. Nevezetesen arra a tényre, hogy míg az összes születések száma és a születési arány egy hosszabb időszak átlagát tekintve csökkenő tendenciát mutat, addig a 18 éven aluli anyáktól származó születések száma nem csökken – egy hosszabb 20–25 éves periódust tekintve inkább növekszik – következésképp az összes születéseken belül nő a tizenéves anyáktól származó születések aránya.

Magyarországon évente 5–6000 serdülő hoz világra gyermeket. Ebből azonban nem következik, hogy a probléma erre a viszonylag szűk rétegre redukálható lenne. A serdülőkori gyermekvállalás ugyanis az anya egész további életútját alapvetően befolyásolja. Következésképp az érintett anyák száma csak halmozottan vehető figyelembe, a probléma súlya az évenkénti eseteknek sokszorosát érinti. A fiatalkorú anyák többsége ugyanis nem rendelkezik megfelelő ismeretekkel, iskolai végzettséggel, s így nemcsak gyermeke megfelelő gondozására nem képes, de gyakran saját iskolai tanulmányai is félbeszakadnak, a társadalomba való beilleszkedés tekintetében ő maga is, gyermeke is kisebb eséllyel indul. Kilátásai a kapcsolatteremtésre, a megfelelő családi élet kialakítására is csökkentek.

Nem lehet közömbös azonban a fiatalkorú anya helyzetének, további életesélyeinek megítélésénél, hogy házasságban vagy házasságon kívül hozta a világra gyermekét. Még akkor is, ha a házasságkötések jelentős része a terhesség miatt kikényszerítettnek vagy legalább is előrehozottnak nevezhető (a serdülő anyák közel 80%-a volt terhes a házasságkötéskor), mégis a házasság legalizálást, társadalmi biztonságot jelent mind

a fiatal nő, mind gyermeke számára. Meg kell azonban jegyezni, hogy a házasságkötés az esetek többségében csak pillanatnyi megoldást jelent, nem jelenti, hogy a fiatal anya sorsa hosszú távra is rendeződne. A válási statisztikák szerint ugyanis mind az igen fiatalon, mind a teherbeesés miatt megkötött házasságok esetében nagyobb a házasság felbontásának valószínűsége, s miután a házas serdülő anyák csoportjánál e két ok egyidejűleg jelen van, jelentősen megnő a valószínűsége annak, hogy e serdülő házasságok válással végződjenek.

A tizenéves anyák jelentős része azonban még ezt a viszonylagos biztonságot sem élvezi gyermeke megszületésekor, miután a szülés igen gyakran nem házasságból, hanem házasságon kívül következik be. Míg országosan évente 9% azoknak a szüléseknek az aránya, amelyeknél az anya nem házas családi állapotú, a 18 éven aluliak esetében az anyák 30–40%-a szül házasságon kívül. Kutatásunk során azonban megállapíthattuk, annak ellenére, hogy házasságon kívül szültek, mégsem igaz valamennyiükre, hogy a klasszikus értelemben vett leányanyák vagy „megesett lányok" lennének. E házasságon kívül szült serdülő anyák többsége ugyanis – fiatal korukhoz viszonyítva – relatíve hosszú ideje élettársi kapcsolatban él, amely kapcsolatot a szűkebb környezet, a család is jóváhagyólag tudomásul veszi, sőt sok esetben egyenértékűnek tekinti a házassággal. Ezt bizonyítja, hogy a fiatalok az esetek túlnyomó többségében a fiú vagy a lány szüleihez költöznek és élnek velük együtt, közös lakásban, közös háztartásban. Kétségtelen tény, hogy ha kételkedünk a serdülőkorban kötött házasságok tartósságában, még nagyobb joggal tehetjük ezt az élettársi kapcsolatok vonatkozásában. Nagy valószínűséggel állítható, hogy a fiatal korban kialakított együttélések még kevésbé lesznek stabilak és a tizenéves anyák életútját még további élettársi kapcsolatok és/vagy házasságok fogják jellemezni. Mégis a szülés időpontjában az anyának egy fajta biztonságot jelent a fennálló kapcsolat: nem tekinti magát leányanyának, hiszen úgy érzi, élettársa mellette áll, s mind anyagi, mind érzelmi szempontból saját és gyermeke sorsát biztosítottnak látja.

A házasságon kívül szült anyák e csoportjától valóban jelentősen különbözik azoknak a fiatal anyáknak a helyzete, akik a gyermek apjával sem házasságot nem kötöttek, sem élettársi viszonyra nem léptek. Ezeket a tizenéves korban anyává lett lányokat tekinthetjük ténylegesen egyedülálló anyáknak, megesett lányoknak. Hogy mennyire igazak ezek a jelzők, bizonyítja, hogy a gyermek megszületésekor az apával több mint 3/4-üknek már semmilyen kapcsolata nem volt. Igen gyakori, hogy a volt partner az apaságot sem hajlandó elismerni, s ez a tény a fiatal anya és gyermeke helyzetét már tovább súlyosbítja.

A serdülőkorban anyává lett fiatal nők csoportját még több olyan társadalmi-demográfiai tényező jellemzi, amelyek nyomatékosan alátámasztják, hogy e réteg helyzetével kiemelten kell foglalkozni, nagyobb súllyal, mint amilyen mértékben pusztán az előfordulás, gyakoriságok alapján indokolt lenne. E társadalmi-demográfiai jellemzőkre nem kívánunk részletesen kitérni, csak felsorolásszerűen emelnénk ki néhányat. Megállapítható mindenekelőtt, hogy

- a fiatal anyák kulturális színvonala igen alacsony. A házasságon kívül szült

anyák iskolai végzettsége például a hasonló korosztályokra érvényes országos átlagtól mintegy 2 osztállyal marad el, túlnyomó többségük nem fejezi be az általános iskolát, de az iskolába soha nem jártak aránya is igen magas (tízszerese az országos átlagnak).

- Jelentős részük nem dolgozik, illetve aki dolgozik az is – megfelelő végzettség híján – szakképzettséget nem igénylő betanított vagy segédmunkát végez.
- Társadalmi éretlenségük mellett biológiailag is éretlenek a gyermekvállalásra. Bizonyítja ezt az a tény, hogy a serdülő anya szüléseinél nagyobb gyakorisággal lépnek fel szövődmények. Koraszülés az országos átlaghoz képest mintegy hétszer nagyobb valószínűséggel következik be.

Mindezekből következően a megszületett gyermek életkilátásai rosszabbak, fizikai és szellemi fejlődését tekintve már születése pillanatában hátrányos helyzetben van.

A társadalmi hátrányok, valamint a biológiai rizikófaktorok szorosan összefüggnek, egymás hatását felerősítve döntő mértékben meghatározzák mind a fiatal anya, mind gyermeke további életútjának alakulását.

Cigánykérdés?

Az a tény, hogy a mintegy félév leforgása alatt gyermeket szült serdülőkorú anyáknak csak kb. egyharmada származott cigány családokból, önmagában arra vall, hogy a serdülőkori terhességek és élveszülések problematikája nem ún. „cigánykérdés". Más oldalról viszont az is igaz, hogy ez az egyharmados arány meglehetősen számottevő. Ha pontos adatokkal alátámasztani nem is tudjuk, nagyon valószínű, hogy a cigány származású tizenévesek között sokkal gyakoribb a gyermekszülés, mint a nem cigányszármazásúak közt.

Úgy találtuk, hogy e családok serdülőkorú leányainak magatartását, párválasztását, a gyermekszülés mellett szóló attitűdjeit erősen meghatározzák a család, a közvetlen környezet olyan mintái, hagyományai, magatartási normái, amelyek eltérnek a nem cigány származásúakétól, s amelyekről ma még keveset tudunk. De a kutatás alapján fel tudunk villantani valamit ebből, főként azért, hogy felhívjuk a figyelmet a serdülőkori élveszülések jogi, szociális, egészségügyi és más vonatkozásaival foglalkozó „megértő", toleráns társadalmi cselekvés szükségességére.

Mindenekelőtt azonban a definíció tisztázása: kit neveztünk cigánynak? Mint ismert, ennek meghatározásában durván kétféle gyakorlat van. Az egyik szerint cigány anyanyelvű vagy nemzetiségű az, aki annak tartja magát, a másik szerint pedig, akit a környezete annak tart. Ismert az is, hogy mindkét meghatározásmód mellett és ellen szólnak érvek. Esetünkben eleve el kellett tekinteni attól, hogy a származást „bevallással" állapítsuk meg; a kórházban fekvő, egy-két nappal a gyermekszülés után megkérdezett tizenéves, nem ritkán szinte analfabéta kislányoktól nemigen várható el, hogy erről felelősen nyilatkozzanak. Így a kérdőívet kitöltő egészségügyi dolgozók ismereteire, megfigyelésére, tapasztalataira kellett támaszkodni. Felmerülhet: vajon a származás

megállapításában nem játszott-e szerepet részükről valamiféle előítéletesség. Ha ez nem is zárható ki teljesen, mind az adatfelvétel közvetlen, személyes ellenőrzése, mind pedig az eredmények – amelyek szerint a cigány származásúnak minősített fiatalkorú anyák társadalmi-demográfiai jellemzői, családi háttere, magatartása, attitűdjei nagyfokú homogenitást mutattak – arra vallott, hogy a cigány származásúak elhatárolása közel állhat a valósághoz. Mégis előre kell ezt bocsátani, mivel a továbbiakban – ha a „cigány"-anyákról beszélünk – az olvasónak tudnia kell: olyan személyekről van szó, akikről az adatfelvétel készítői ezt a megállapítást tették.

A cigány családokból származó serdülő hajadonokra az jellemző, hogy ha terhesek lesznek, gyermeküket meg is szülik. Erre vall az, hogy a terhesség művi megszakítása mellett döntők közt arányuk igen alacsony, 7%. (Ez alól kivételt jelentenek a már élettársi kapcsolatban élők, közöttük sűrűbben vállalkoznak művi abortuszra is, kivált ha már van gyermekük.) Ezzel szemben a gyermeket szült serdülőkorú nők között – mint említettük – egyharmadnyi arányt képviselnek.

Természetes, hogy három hónaposnál idősebb terhesség esetén a legtöbb lány a partnerkapcsolat legalizálására törekszik. Míg a nem cigányszármazásúak esetében ennek formája meghatározóan a házasságkötés, a cigány származásúak egyharmada köt csak házasságot a gyermek megszületéséig, s túlnyomó többségük élettársi kapcsolatban él.

A 18 év alatt gyermeket szült anyák megoszlása családi állapot és származás szerint (százalékban, N = 2343)

Származás	Családi állapot			
	Házas	Nem házas		Összesen
		Élettársi kapcsolat van	nincs	
Cigány származású (32%)	32	58	10	100
Nem cigány származású (68%)	72	10	18	100
Együtt (100%)	59	29	12	100

De a cigány származású serdülők élettársi kapcsolatainak az is egyik jellemzője, hogy azok időtartama meglehetősen hosszú; a kapcsolat létrejötte és a gyermekszülés között átlagosan 1,1 év telt el, 10%-uk pedig már 3–4 éve együtt él élettársával. Sokan vannak tehát köztük olyanok, akik nem azért léptek élettársi kapcsolatba párjukkal,

hogy a gyermekszülést legalizálják, hanem már jóval előbb „férjhez mentek". Az élettársi kapcsolat számukra a törvényes, és az általánosan elfogadott erkölcsi normáknak is megfelelő módon, házasságként funkcionál (előbb a kapcsolat „törvényesítése", s csak azután terhesség és gyermekszülés).

A másik jellegzetesség, hogy e kapcsolat fennállását a család is jóváhagyja, természetesnek tartja; kerek 50 százalékukat befogadták lakásukba a lány vagy a fiú szülei, rokonai. (Ez kétségkívül összefügg a lakáshiánnyal is. A nem cigány származásúak esetében mégis nagy ritkaságnak számít, ha a család lakásába fogadja a 17 éves vagy fiatalabb, teherbe esett leány partnerét.) A család, a környezet „jóváhagyása" mellett szól az is, hogy hogyan, milyen körülmények közt ismerkedtek meg egymással a fiatalok. Általánosságban jellemző, hogy a későbbiekben teherbe esett lányok szórakozóhelyeken jönnek össze jövendőbelijükkel; a cigány családokból származó élettársak esetében ez az átlagosnál ritkább. Megismerkedésükben — másokhoz képest — felerősödnek a gyermekkori ismeretségek, a család, illetve a szomszédság közvetítései.

Jellemző az is, hogy noha általánosságban a szülők érthető módon — negatívan fogadják a hírt arról, hogy leányuk terhes, a cigány családokban gyakori az öröm; ha a fiatalok élettársi kapcsolatban élnek, éppenséggel ez a domináns szülői reakció.

Az elmondottak alapján elég egyértelműnek tűnik, hogy a cigányszármazásúak körében meghatározó a házasságkötés mellőzése, ami mögött bizonyosfajta szokások, hagyományok szerepét kell sejteni. Megpróbáltunk választ keresni arra, hogy vajon milyen társadalmi tényezők közvetítik e hatás érvényesülését.

A szokások, hagyományok szerepét bizonyos fokig a területiség fogalomkörével is megközelíthetjük. A városok, főként a nagyvárosok modernizáltabbak, nyitottabbak az új divatok, életstílusok elfogadása iránt, a falvak pedig — a lakosság létszáma, összetétele, kommunikációs szerkezete és számos más tényező miatt — jobban őrzik a hagyományokat. Azt próbáltuk keresni, vajon ez az értelmezés kínál-e lehetőséget a fiatalkorú anyák családi állapot szerinti megoszlásának magyarázatára.

A községekben élő anyák valamivel nagyobb mértékben igyekeznek férjhez menni (legkésőbb a gyermek megszületéséig), mint a városokban lakók. Mintha a városi életforma önmagában is kicsit „megengedhetőbbé tenné" a férjhezmenés mellőzését, s a konvencionálisabb normákat követő falusi életmód az, amely szerint illendőbb házasságot kötni. Ez még a más normatívák szerint élő, cigány származású fiatal anyáknál is megfigyelhető.

Ezt valamelyest a településtípusok eltérő lakásviszonyai is magyarázhatják. A városi lakáskörülmények komoly akadályát jelenthetik a fiatalok együttlakásának, s így a házasság megkötésének is. Elképzelhető az is, hogy a városi életmód kedvez a lazább, házasságon kívüli együttélés „divatkövetésének", mint a szigorúbb kötöttségeket és erkölcsöket követő falusi életforma.

De nem (vagy nem kizárólag) erről van csak szó. Vizsgálatunk szerint a városokban (főképp a nagyobbakban) a serdülőkorban szülő lányok között több az úgynevezett „megesett lány", mint a községekben. Vagyis a városokban gyakoribb, hogy a szüléssel végződő terhesség futólagos, rövid ideig tartó, akárcsak egyszeri kapcsolatból

származik. Ez a valóban kedvezőtlen élethelyzet azonban igen ritkán következik be a cigány családokból származó leányoknál. A cigány leányanyák túlnyomó többsége „megbízható" élettársi kapcsolatban él, jóllehet túlnyomó többségük (73%-uk) községi lakos. Ám — mint az alábbi tábla ezt mutatja — a házasságkötés választása kis mértékben őnáluk is érvényes.

A serdülőkorú anyák megoszlása származás, családi állapot és településtípus szerint

(százalékban)

Településtípus	Cigány származásúak			Nem cigány származásúak		
	Házas	Nem házas	Összesen	Házas	Nem házas	Összesen
Budapest	24	76	100	60	40	100
Városok	29	71	100	70	30	100
Községek	33	67	100	75	25	100
Együtt	32 (236)	68 (505)	100 (741)	72 (1157)	28 (445)	100 (1602)

Nem tudtunk hézagmentesen felelni arra, hogy ez a kétfajta hatás (a házasságkötés mellőzése, amelyet a környezet, a család helyesel, megerősít, és a falusi milió „ellen-hatása") miért nem tapasztalható egyformán minden megyében; mitől függ az, hogy van olyan megye, ahol minden második cigány származású fiatal nő férjhez megy, míg máshol csak minden negyedik. Végül is a többszintű elemzés logikájával arra jutottunk, hogy jóllehet, a fiatalkori, házasságon kívüli szülések aránya a cigány származásúak körében lényegesen nagyobb, a házasságkötés választása vagy mellőzése „összetételi" tényezőknek is függvénye. Egyes vidékeken, amelyeken a cigányság aránya nagyobb, s ott ez az etnikum koncentráltabban él, gyakoribb az élettársi kapcsolat fenntartása, míg a cigány népesség alacsonyabb arányával és kevéssé koncentrált elhelyezkedésével együtt a házasságkötés választása, a nem-cigány környezeti minta követése növekedik meg a cigány származásúaknál is.

Megfigyelhettük, hogy a házasságon kívüli, serdülőkori szülések az ország egyes vidékein különösen összpontosulnak, s azokon — ismereteink szerint — a cigány lakosság általánosságban is koncentráltabban él. Az „etnikai koncentráltság" hatásának vizsgálatával azt kontrolláltuk, hogy vajon azoknak a vidékeknek a miliője, sajátos kon-

textusa, amelyekben (illetve azok egyes településein) koncentrálódik a cigány etnikum, intenzívebben közvetítik-e azokat a normatívákat, amelyek következtében a házasság mellőzése megengedhető, sőt akár előnyben részesített életforma. Feltevésünk másik pólusa természetesen az volt, hogy ugyanakkor azok a vidékek (illetve azok egyes települései), amelyekben nem koncentrálódik a cigány népesség, hanem arányaiban is kevesebben és egymástól szétszóródottabban él, olyan miliővel, olyan kontextussal bírnak, amelynek következtében a cigány származásúak is nagyobb mértékben éreznek ösztönzést a környezeti minta követésére, és nagyobb arányban kötnek házasságot.

Az etnikai koncentráltság szempontjából három területet különítettünk el[1]:

I. Etnikailag koncentrált megyék
II. Vegyes, nem karakterisztikus megyék (és a főváros)
III. Etnikailag nem koncentrált megyék

A vizsgált minta megoszlása ebben a csoportosításban a következőképpen alakult:

Származás	Etnikailag koncentrált megyék	Vegyes, nem karakterisztikus megyék + főváros	Etnikailag nem koncentrált megyék
Cigány serdülő anyák	65%	24%	11%
Nem cigány serdülő anyák	40%	44%	16%
Együtt	48%	38%	14%
A népesség megoszlása az 1980. évi népszámlálás szerint	36%	47%	17%

Az adatsorok jól illusztrálják, hogy serdülőkorban történő szülések általánosságban sűrűbben fordulnak elő az etnikailag koncentráltabb vidékeken a nem cigány származású nők körében is.

Tekintsük át most a cigány családokból származó, serdülőkorú anyák családi állapot szerinti megoszlását az etnikai koncentráltság szerinti csoportosításban!

Cigány családokból származó, serdülőkorú anyák megoszlása családi állapot és az etnikai koncentráltság szerint

(százalékban)

Családi állapot	Összesen	Etnikailag koncentrált megyék	Vegyes, nem karakterisztikus megyék	Etnikailag nem koncentált megyék
Házas	32	29	34	34
Nem házas	68	71	66	64
Együtt	100	100	100	100
	(741)	(479)	(181)	(83)

Családi állapot szempontjából az etnikai koncentráltság igen erősen meghatározó csoportosítási elvnek bizonyult. Míg a nem karakterisztikus megyék (és a főváros) családi állapot szerinti megoszlása nagyjából a cigány származású anyák átlagának megfelelően alakul, a két szélső pólus attól szignifikánsan eltér. Nagyon valószínű tehát, hogy az etnikailag koncentrált vidékeken a serdülőkorú anyák nagy környezeti megerősítést kapnak a nem házas családi állapot, az élettársi kapcsolat fenntartására, míg az etnikailag nem koncentrált vidékeken feltehetően inkább abban motíváltak, hogy házasságkötésükkel is nem-cigány környezetük mintáját kövessék.

A másik – korábban tárgyalt – környezeti hatás, a falu konvencionálisabb normatívák követésére mozgósító hatása, ha kis mértékben is, de csökkenti az etnikai koncentráltság befolyását. Az etnikailag koncentrált megyéken belül megnövekszik valamelyest a házasságot kötő, cigány származású fiatal anyák aránya a községekben, az ún. vegyes, valamint az etnikailag nem koncentrált megyék esetében azonban megváltoznak ezek az arányok. A környezet mintájára e megyék községeiben mind gyakoribbá válik a párkapcsolat „törvényesítése" (lásd a következő oldalt).

Mint arra már utaltunk, az etnikai koncentráltság hatása iránt a nem cigány családokból származó serdülőkorú anyák magatartása sem teljesen érzéketlen. Ez nemcsak arányaikban, hanem családi állapot szerinti megoszlásukban is tettenérhető: a nem cigány származású tizenéves anyák 30%-a szült házasságon kívül az etnikailag koncentrált, illetve ún. vegyes megyékben, és ennél kevesebben, 22% az etnikailag nem koncentrált vidékeken. Ennek az is egyik magyarázata lehet, hogy – kérdezőink megfigyelései szerint – az etnikailag koncentráltabb települések némelyikén gyakori a nem cigány származású lányok és cigány származású fiúk kapcsolata, amely feltehetően ugyakcsak kedvez az élettársi kapcsolat fenntartásának. Vizsgálatunk azonban csak az anya származását vette figyelembe, az apáét nem, ezért ez a magyarázat csak tapasztalati adaton alapul.

Cigány családokból származó, községi lakos, serdülő anyák megoszlása családi állapot és az etnikai koncentráltság szerint

(százalékban)

Családi állapot	Összesen	Etnikailag koncentrált megyék	Vegyes–nem karakterisztikus megyék	Etnikailag nem koncentrált megyék
		k ö z s é g e i		
Házas	34	29	42	47
Nem házas	66	71	58	53
Együtt:	100	100	100	100
	(541)	(377)	(106)	(58)

A miliő hatásának kimutatása, az etnikai koncentráltság, mint csoportképző szempont alkalmazása sok más kutatandó területre is felhívta a figyelmünket. De arra mindenképpen, hogy az élettársi kapcsolatok „divatjáról", „terjedéséről" beszélve nem feledkezhetünk meg arról, hogy egyes szubpopulációkban ez az életforma nem divatkövetés, hanem generációról-generációra hagyományozódó kulturális, szociális faktor eredményeként alakult ki. A cigány etnikum társadalmi szokásairól, szabályairól még kevés az ismeretünk. Úgy tűnik azonban, hogy az általánosan elfogadott magatartási normák és szabályok követését ezen az etnikumon belül jelentősen gyorsíthatja vagy lassíthatja a közvetlen környezet, a miliő, s ennek a ténynek a felismerése a társadalmi cselekvés és -gyakorlat részéről is nagyfokú toleranciát, differenciált bánásmódot igényel.

Véletlen vagy tudatos magatartás?

Egy másik gyakran hallható állítás a serdülőkori gyermekszülések esetlegességét, véletlenszerűségét hangoztatja, vagyis azt, hogy ilyen fiatal korban szülésre alapvetően a véletlen tényezők szerencsétlen egybeesése folytán, döntően a terhesség túl késői észlelése miatt kerülhet sor. Másként fogalmazva e vélemény szerint e szülések csaknem kizárólag nem kívánt terhességekből származnak még akkor is, ha a kapcsolatot a gyermek megszületése előtt házasságkötéssel szentesítik. Általános társadalmi magatartás-normák alapján gondolkozva a fenti véleménnyel igencsak egyet lehet érteni. Nehezen lehet elképzelni, hogy egy 15–16 éves lány tudatosan döntsön a terhesség kihordása mellett és tudatosan vállalja a fiatalkori anyaság egész életre kiható következményeit. Ettől a tipikusan értelmiségi szemléletű gondolkodásmódtól mi kuta-

tók sem voltunk mentesek, s kutatási hipotézisünk kialakításakor ez a prekoncepció akarva-akaratlan is jelen volt. Feltételezésünkre azonban már a próbafelvétel empirikus adatai rácáfoltak azt bizonyítva, hogy a házas tizenéves anyák többsége, de a nem házasok jelentős része is tudatosan vállalkozott a gyermek világrahozatalára. Ezeket az első eredményeket még mindig erős kétkedéssel fogadtuk, és hogy a kérdőív szerkesztésre vagy a kérdezési technikára visszavezethető esetleges hibákat kiküszöböljük, vagy legalábbis a minimumra csökkentsük, a végső kérdőívet úgy szerkesztettük meg, hogy a gyermekvállalás indokaira több különböző, egymással logikailag összefüggő, de más és más megközelítésű és a kérdőív különböző pontjain szereplő kérdést fogalmaztunk meg. A teljes körű felvétel eredményei, megerősítve a próbafelvétel tapasztalatait, kimutatták, hogy a tudatosságra utaló motívumok jelentős szerepet játszanak a fiatalkorú anyák termékenységi magatartásában is.

Azt a tényt, hogy a terhesség bekövetkeztében milyen szerepe volt a véletlennek, illetve a tudatosságnak, részben a fiatalkorú fogamzásgátlási magatartásával, a védekezés, nem védekezés hátterében meghúzódó okok feltárásával tudjuk megközelíteni. Megállapítható volt, hogy a serdülő anyák döntő többsége, 80%-ot meghaladó aránya nem alkalmazott fogamzásgátló eszközt. Az általánosan jellemző nem védekező magatartást magyarázó okok azonban bizonyos mértékű eltérést mutatnak a házasságban, az élettársi kapcsolatban, illetve az egyik formában sem élő, egyedülálló fiatal nők esetében.

A házas fiatalkorú anyák védekezést elutasító magatartásának hátterében elsősorban nem a tudatlanságra, a fogamzásgátlási módszerekkel kapcsolatos ismerethiányra visszavezethető okok húzódnak meg. Indokaik között legnagyobb súllyal a tudatos gyermekvállalásra utaló motívumok szerepelnek, úm. szülni kívánt, vagy hogy férje kívánságára tartózkodott a fogamzásgátló használatától. E két ok együttesen a megkérdezettek 52%-a esetében magyarázza a nem védekező magatartást. A tudatos gyermekvállalás még jellemzőbb azoknak a fiatal anyáknak a viselkedésére, akiknél a terhesség a házasságkötés után következett be, illetve azoknál, akik a házasságkötést megelőzően férjükkel már hosszabb, rövidebb ideig tartó élettársi kapcsolatban éltek. Más megfogalmazásban az eredmények úgy összegezhetők, hogy a megkérdezett házas fiatal nők közül minden második szándékosan esett teherbe és tudatosan vállalkozott a gyermek világrahozatalára. E kérdésre adott válaszok megbízhatóságának, elfogadhatóságának kontrollját is jelentik azok a válaszok, amelyet a megkérdezettek a kérdőív egy későbbi kérdésére adtak, nevezetesen arra, hogy milyen szempontok játszottak szerepet abban, hogy a terhesség kihordása, a gyermekszülés mellett döntött. E kérdésre adott válaszok egyértelműen alátámasztják a nem-védekezés indokainál kimutatott tudatos gyermekvállalási magatartást. A szülés melletti döntés indokaként a fiatalkorú anyáknak több mint fele – vagyis ugyanakkora hányad, mint a nem-védekezők esetében – hivatkozott arra, hogy „mindenképpen szülni kívánt" illetve, hogy „férje ragaszkodott a gyermekszüléshez".

A tudatos gyermekvállalási szándékot támasztja alá az a tény is, hogy ezeknek a fiatal anyáknak a túlnyomó többsége „időben" észreveszi terhességét, ezt követően

rövid időn belül felkeresi az orvost, vagyis abban a periódusban, amikor még módja lenne a szülés helyett a megszakítás mellett dönteni.

A házas serdülőkorú anyák jelentős részénél tehát kirajzolódik egy tudatos termékenységi magatartás, amely a fiatalkori házasságkötést és gyermekvállalást természetes életformának tekinti. Ezek az anyák korántsem tekintik magukat hátrányos helyzetűeknek azért, mert tizenéves korban gyermeket hoztak a világra, miután olyan társadalmi rétegekből származnak, amelyben a tizenéves kori házasságkötés és gyermekvállalás természetes, a család által elfogadott, vagy támogatott magatartásformának minősül.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy ezek nem a társadalom perifériáján élő rétegek és döntően nem is cigányszármazásúak, hanem talán úgy jellemezhetők, hogy valamivel a társadalmi átlag alatt elhelyezkedő csoportokból kerülnek ki.

Az élettársi kapcsolatból gyermeket vállaló fiatal nők csoportjánál a tudatos teherbeesésre utaló motívum körülbelül ugyanolyan mértékben mutatható ki, mint a házasságban élő serdülő anyák esetében. A „szülni kívánt" és az „élettársa kívánságára nem védekezett" okokat együttesen a megkérdezetteknek ugyancsak közel fele említette. A teherbeesés szándékos voltát támasztják alá a terhesség megszakítása helyett, a terhesség kihordása melletti döntés indokai is. Az élettársi kapcsolatban élő serdülők túlnyomó többsége azért vállalkozott a terhesség kihordására, mert „élettársa akarta a gyermeket", „házasságkötést terveztek, amelyet most a gyermekszülés miatt előbbrehozhatnak" vagy egyszerűen úgy indokolták, hogy „mindketten szerettek volna már gyermeket". Az a tény, hogy ezek a tizenéves lányok fiatal koruk ellenére és sem a jog, sem az általános társadalmi normák szerint nem legalizált kapcsolatból tudatosan gyermeket hoznak a világra, alapvetően származásukkal, társadalmi hovatartozásukkal magyarázható. Ezekben a meghatározóan cigány összetételű, igen alacsony kulturális színvonalú, sok esetben kifejezetten hátrányos helyzetű rétegekben az élettársi kapcsolat ebben az életkorban is természetes, elfogadott, a házassággal egyenértékűnek tekintett életforma. Ezért a gyermek jövetelének a család, a fiatal nő szülei is örülnek, vagy legalább is természetesnek tartják.

Sem a házasságban, sem élettársi kapcsolatban nem élő hajadon anyák esetében a teherbeesést elsősorban a tudatlanság és a véletlen külső körülmények magyarázzák, s szülésre elsősorban a terhesség késői észlelése miatt került sor. Megállapítható volt, hogy közel egynegyedük még a terhesség 13.—16. hetében sem gondolt arra, hogy terhes lehet, mintegy 70%-uk csak a terhesség 12. hete után fordult orvoshoz, de 35 esetben a fiatalkorú elsőízben csak a szülés alkalmából találkozott az orvossal. A fiatal anyákkal készített mélyinterjúk alapján az a kép rajzolódott ki, hogy ezek a megesett lányok egyszerűen nem vesznek tudomást terhességükről, mintegy kizárják tudatukból a terhesség bekövetkeztének tényét, s az orvoshoz fordulás időpontját azért halogatják, mert részben valamiféle csodában reménykednek, részben félnek a bizonyosságtól.

Meglepő módon azonban a hajadon anyák esetében is megjelenik a gyermek utáni vágy, mint a nem védekező magatartás és a szülés melletti döntés motívuma.

Ez részben összefügg azzal, hogy e heterogén összetételű csoportba tartoznak azok a cigánykörnyezetből származó, alacsonyan iskolázott lányok, akiknél ezt a magatartást szűkebb környezetük életkoruktól és családi állapotuktól függetlenül is tolerálja, másrészt ide tartoznak azok a magasabb presztízsű társadalmi rétegből származó magasabb iskolai végzettséggel rendelkező leányanyák is, akik egyfajta életvezetési taktika alapján, a házasságkötés reményében vállalkoztak tudatosan a gyermekszülésre. E csoportra azonban alapvetően az jellemző, hogy azért hozzák gyermeküket a világra, mert egyszerűen nem tehetnek mást, s ilyen összefüggésben elmondható, hogy minden leányanya sorsa története egy-egy egyéni tragédiát hordoz.

Meg kell jegyezni, hogy a házasságban, illetve az élettársi kapcsolatban élő serdülő anyák esetében is szerepet játszanak a tudatos gyermekvállalás mellett egyéb okok, mint a véletlen (nem gondolt arra, hogy terhes lehet, későn vette észre terhességét), a tudatlanság, ismerethiány, a terhességmegszakítás következményeitől való félelem, a házasságkötés reménye, az önállósodás, az otthonról való elkerülés motívuma. Ezekkel az okokkal nemcsak terjedelmi szempontok miatt nem kívántunk részletesen foglalkozni, hanem azért sem, mert ezek mind a szakemberek, mind a közvélemény előtt általában ismertek, s sok esetben kizárólag ezekre vezetik vissza a serdülőkori gyermekvállalást. Ezzel szemben mi éppen arra kívántuk felhívni a figyelmet, hogy mind a házas, mind a nem házas fiatalkorú anyák esetében jól elkülöníthető egy csoport, akiknél a teherbeesés és a szülés tudatos, a szűkebb környezet által elfogadott, sok esetben a családi hagyományokat folytató magatartásformára vezethető vissza.

A társadalmi cselekvés lehetőségei

A serdülőkorban bekövetkezett terhességek megítélése a fejlett ipari országok szakembereinek körében gyakorlatilag egységes. A jelenséget, mind társadalmi, mind egyéni szempontból károsnak tekintik, sőt az Egyesült Államokban (ahol igen magas) egyenesen a fiatal lányokat sújtó járványról beszélnek. Azokban a fejlett országokban, ahol a serdülőkori szülések száma magas, egészségügyi, szociológiai, pszichológiai, demográfiai indíttatású kutatások folynak, s ezek alapján javaslatok és programok születnek a tizenévesek teherbeeséseinek és szüléseinek csökkentése, visszaszorítása érdekében. Kérdés, hogy hazánkban mi a teendő a serdülőkori terhességek befolyásolását illetően, hogy egyáltalában kell-e, lehet-e, szükséges-e társadalmi szinten beavatkozni és ha igen, milyen irányban és milyen formában?

A kérdést differenciált módon kell és lehet megközelíteni. Míg ugyanis azoknak a terhességeknek az esetében, amelyek tudatlanság és véletlen körülmények folytán következtek be, amelyeket a serdülő nem kívánt még akkor sem, ha nem megszakította, hanem kihordta terhességét, ezekben az esetekben szükségesnek és indokoltnak tűnik erőfeszítéseket tenni annak érdekében, hogy ezek a terhességek ne következzenek be. Ez jelenti a serdülőkori terhességek többségét. Alapvetően más a helyzet azonban a kívánt és tudatosan vállalt terhességek, gyermekszülések esetében. Lehet ugyan

társadalmi szinten, szociális és egészségügyi okokra, az anya pszichikai és biológiai éretlenségére hivatkozva károsnak és megelőzendőnek ítélni a serdülőkori gyermekvállalást, de mégis tudomásul kell venni, hogy mind a házasságban, mind az élettársi kapcsolatban élő serdülőknél egy tudatosan választott életformáról van szó, amelyre a fiatal pár a számukra elfogadható és követendő normák, hagyományok révén határozta el magát, melyeket a környezet is elfogad, sőt megerősít.

Ezekben az esetekben megkérdőjelezhető, hogy egyáltalában lehet-e, szabad-e erkölcsi vagy jogi eszközökkel beavatkozni e sajátos szubpopuláció magánszférájába, s ugyanakkor erősen kétséges, hogy bármilyen beavatkozás a társadalmilag kívánt eredménnyel járna-e. A házasságból vagy élettársi kapcsolatból gyermeket vállaló serdülők megítélésének és kezelésének legfontosabb jellemzője – véleményünk szerint – a társadalmi tolerancia kell, hogy legyen, annak tudomásul vétele, hogy léteznek a társadalomban olyan rétegek, amelyeknél a korai házasságkötés vagy az ezzel egyenértékűnek tekintett élettársi kapcsolat és gyermekvállalás természetes életvezetési mintának minősül.

A jelenség összetett voltából következően a serdülőkori terhességek társadalmi kezelése, egyes esetekben a beavatkozást érintő ajánlások, a kitűzhető feladatok is csak differenciált módon határozhatók meg. Az egyik lényeges kérdés a szexuális élettel és a fogamzásgátlással kapcsolatos ismeretek iskolai oktatása. Külföldi példák azt bizonyítják, hogy ennek a módszernek, törekvésnek meghatározó jelentősége lehet. Svéd szakemberek egybehangzóan a fogamzásgátlási ismeretek iskolai oktatására vezetik vissza a fiatalkori terhességek előfordulási gyakoriságának számottevő és igen gyors csökkenését. A családi életre nevelési tantárgyat hazánkban 1974-ben vezették be, de mint láttuk, a hatás közel sem volt ugyanolyan pozitív, hiszen az egyértelműen nem kívánt terhességnek minősülő művi abortuszok aránya nem csökkent, sőt bizonyos mértékű emelkedést mutatott. Nem kívánjuk a családi életre nevelési tantárgy tematikáját és oktatási módszereit részletekbe menően tárgyalni, illetve minősíteni, de pusztán az eltérő eredményességet tükröző statisztikai adatok alapján is felmerül, hogy vajon megfelelő módon és kellő hatékonysággal történik-e hazánkban az iskolai szexuális felvilágosítás és a fogamzásgátlási oktatás.

A tizenévesek felvilágosításában a jelenleginél nagyobb szerepet kellene vállalnia az orvosoknak és az egészségügyi intézményeknek. Ahhoz azonban, hogy a fiatal lányok bizalommal forduljanak az orvoshoz részben az orvosok szemléletmódjában is változásnak kellene bekövetkezni, részben létre kellene hozni olyan családtervezési központokat, amelyeket a fiatalok felkereshetnének anélkül, hogy arról környezetük, az iskola, a szülők tudomást szereznének. Napjainkban ugyanis még egyáltalában nem jellemző hogy a serdülők szexuális életükkel kapcsolatos problémáikkal őszintén forduljanak tanácsért vagy segítségért orvoshoz, egészségügyi intézményekhez. Ha pedig a fiatal nők mégis tanácsot kérnek az orvostól, védőnőtől, akkor sok esetben – mint azt a válaszok alapján tapasztaltuk – a konkrét fogamzásgátlási segítségnyújtás helyett moralizálással, a fiatalkori szexuális életet általánosságban elítélő magatartással és nem konkrét útbaigazítással találkoznak.

Az iskolai nevelés feladata lehet továbbá felhívni a figyelmet arra, hogy a túl korán megkezdett szexuális élet mind pszichikai, mind biológiai szempontból kedvezőtlen hatású lehet akkor is, ha nem következik be teherbeesés. Úgy véljük azonban, hogy a szexuális felvilágosításnak éppen ez az a területe, ahol az iskola hatása csak másodlagos lehet, s meghatározó szerepet a családi környezet és a kortárs csoportok játszanak. Az iskolai oktatás elsősorban tények, tananyag formájában összefoglalható ismeretek átadására vállalkozhat, s ha ezen a területen eredményeket ér el, az nem is kevés, de a jelenlegi oktatási feltételek mellett reálisan nem várható el, hogy döntően befolyásolja a fiatalok párkapcsolatait és szexuális magatartását. Kutatási eredményeink is bizonyították, hogy a serdülők életvezetési stílusa, szexuális és termékenységi magatartása elsősorban a családi szocializáció hatására, sok esetben az anyai mintát követve alakul ki, következésképp a szexuális élet kezdetének életkorát, a párkapcsolat jellegét és a védekezési magatartást illetően a családi környezet hatása a gyermek–szülő kapcsolat meghatározó lehet.

A szülők azonban sok esetben elhárítják maguktól a problémát, s nem kívánnak tudomást venni arról, hogy a serdülőkor nemcsak a fizikai és pszichikai változások kora, de a nemi érés időszaka is. Ez a szülői magatartás véleményünk szerint arra vezethető vissza, hogy a szülői attitűdökben ma még elsősorban e problémának a morális megközelítésmódja dominál, és maguk a szülők sem rendelkeznek azokkal az ismeretekkel, amelyek birtokában a korai szexuális élet káros következményeiről időben és őszintén beszélgethetnének gyermekeikkel. Még inkább erkölcsi gátak keletkeznek a szülők és gyermekek között, amikor a serdülők már szexuális kapcsolatba kerültek valakivel, pedig ekkor különösen igényelnék mind a pszichológiai, mind az egészségügyi fogamzásgátlási segítséget és felvilágosítást. Kritikus esetekben – pl. a Nevelési Tanácsadás vagy más intézményes keretek révén – segítséghez, tanácshoz juthatnak olykor a szülők, de preventív módon, szélesebbkörű ismeretterjesztés, tanácsadás révén nincs mód ismereteket szerezni arról, hogy miként lehet és kell a serdülőkori szexualitás problémáit kezelni. Javasolható lenne ezért, hogy a kérdés kapjon nagyobb teret a tömegkommunikációban és az ismeretterjesztés népszerű formáiban, továbbá a most alakuló családgondozói hálózat feladatává kellene tenni, hogy kiszűrje és fokozott figyelemmel kísérje a serdülőkori terhesség bekövetkezésében veszélyeztetettnek tekinthető családokat.

A nyugat európai országok tapasztalatai alapján ugyanakkor megállapítható, hogy a fiatal életkorban megkezdett szexuális élet általános, mondhatni világméretű tendencia, és a helyzetet reálisan felmérve, hazánkban is a serdülőkori szexuális élet létével, sőt terjedésével számolni kell. Éppen azért igen fontos lenne, hogy a társadalom megpróbálja a szexualitással általában és ezen belül a tizenévesek nemi életével kapcsolatos kérdéseket őszintébben, nyíltabban kezelnie. A tapasztalatok alapján ugyanis a témának tabuként történő kezelése korántsem eredményezi a szexuális élet kezdetének kitolódását, a tizenévesek szexuális aktivitásának csökkenését, de ugyanakkor félő, hogy a társadalmi nyitottság és tolerancia hiánya a serdülőkori szexualitás káros következményeinek halmozódásával jár. A fiatalok a tudatlanság, titkolódzás,

szégyenzérzet miatt könnyebben sodródnak labilis, bizonytalan kapcsolatokba, az esetleg bekövetkezett terhességet nem merik szüleikkel tudatni, vagy az orvost felkeresni, s így pszichikusan is, egészségügyi szempontból is egyre több veszélynek lesznek kitéve, ami további életútjukat, társadalmi beilleszkedésüket hosszú időre vagy véglegesen meghatározhatja. Kívánatos lenne tehát, hogy a társadalom általánosságban is nyíltabban kezelje ezt a problémát, amitől azonban nem várható, hogy a fiatalok későbbi életkorban kezdenek szexuális életet élni, de várható és feltételezhető, hogy meggondoltabban és felkészültebben, s így eredményezheti a nem kívánt fiatalkori terhességek csökkenését, visszaszorítását.

JEGYZET

1 A megyék besorolásánál első lépésben az 1980. évi népszámlálás adataiból indultunk ki. (Lásd: 1980. évi népszámlálás, Demográfiai adatok c. kötet, 3.47 és 3.48 sz. tábla) A felhasznált adatok a népesség anyanyelvi valamint nemzetiség szerinti megoszlását tartalmazzák. A kétfajta adat között nagy különbség van: a népszámlálás alkalmából 27 915 személy vallotta magát cigány anyanyelvűnek, s 6404 személy cigány nemzetiségűnek. Mindkét adat messze alatta marad a cigányság tényleges számának. Szempontunknak mégis annyiban tudtuk ezt megfeleltetni, hogy arra gondoltunk: a cigány anyanyelvűséget, illetve nemzetiséget bevallókra jellemző lehet valamiféle nemzeti-nemzetiségi identitástudat, s ahol az ilyen beállítódású emberek sűrűbben, koncentráltabban élnek, nagyobb fokú lehet a hagyományőrzés, a szokások követése is.

Ebből kiindulva *etnikailag koncentráltnak* neveztük azokat a megyéket, amelyeken a magukat cigánynak vallók relatíve nagyobb arányát találtuk, lényegesen nagyobbat, mint amekkora az egész népesség adott megyére jutó aránya. (Ilyen pl. Baranya, amelyen a népességnek kb. 4%-a, de a magukat cigánynak vallók 16%-a él.) *Nem koncentráltnak* azokat a megyéket soroltuk, amelyeken a magukat cigánynak vallók részaránya alatta marad a népesség részarányának (pl. Komárom, Heves). *Vegyes, nem karakterisztikus* megyéknek azokat neveztük, amelyek esetében a népesség, illetve a magukat cigánynak vallók részaránya többé-kevésbé hasonló.

Borsod-Abaúj-Zemplén, valamint Szabolcs-Szatmár megyék esetében azonban kénytelenek voltunk megtörni ezt a logikát. Az 1980. évi népszámlálás alkalmából Borsod-Abaúj-Zemplén megyében mindössze 233 fő, Szabolcs-Szatmár megyében pedig 315 fő vallotta magáról, hogy cigány nemzetiségű, s részarányuk alapján ezeket ún. etnikailag nem koncentrált megyéknek kellett volna minősítenünk. Ez nemcsak tapasztalati adatainknak mond ellent, hanem a kutatási mintában tapasztaltaknak is. A cigány származású fiatal anyák 34%-a e két megyében lakik. (Megjegyezzük, hogy a minta további részének a szórása nagyjából illeszkedik a népszámlálási adatok e két megye nélkül számított szórásához.) Ezért — némi önkényességgel — ezt a két megyét az „etnikailag koncentráltak" közé soroltuk. Ez az „önkényesség" önmagában is arra utal, hogy besorolásunkat kísérleti jellegűnek kell tekinteni, ami további finomításra szorul még. Ennek jelenleg legfőbb akadálya az, hogy a cigány etnikum valóságos megoszlását az egyes megyéken belül szinte lehetetlen statisztikailag korrekten meghatározni. Elemzésünk — vagyis a kísérlet — szempontjából elsősorban a két, karakterisztikus pólus durva megfigyelése volt a cél, ami a tovább kutatandó problémák megfogalmazásának e kezdetlegesebb formájában is megfelelt. Az elmondottak alapján a megyéket a következőképpen soroltuk be:

I. Etnikailag koncentrált megyék: Baranya, Bács-Kiskun, Borsod-Abaúj-Zemplén, Hajdú-Bihar, Nógrád, Somogy, Szabolcs-Szatmár, Zala
II. Vegyes, nem karakterisztikus megyék (és a főváros): Budapest, Csongrád, Fejér, Győr-Sopron, Pest, Szolnok, Tolna
III. Etnikailag nem koncentrált megyék: Békés, Heves, Komárom, Vas, Veszprém

A népesség, valamint a cigány anyanyelvűek és a cigány nemzetiségűek megoszlása az etnikai koncentráltság szerint

(százalékban)

	Összesen	Etnikailag koncentrált megyék	Vegyes, nem karakterisztikus megyék + főváros	Etnikailag nem koncentrált megyék
Népesség	100,0	36,2	47,2	16,6
Cigány anyanyelv	100,0	62,9	27,6	9,5
Cigány nemzetiség	100,0	45,8	40,4	13,8

Forrás: 1980 évi népszámlálás, Demográfiai adatok

MRS T. PONGRÁCZ – EDIT S. MOLNÁR

TEENAGED MOTHERS

(Summary)

The paper is based on a joint research of the Research Institute of Demography of the CSD and of the National Institute of Obstetrics and Gynaecology. The sample survey of questionnaires was based on about 3500 teenaged women below the age of 18, part of whom have delivered a baby in a married status, part of them were unmarried, and yet an other part had an abortion. In Hungary five to six thousand teenagers bear children annually. The acceptance of motherhood by teenagers has an influence upon the subsequent career of the mothers. The majority of them do not have an adequate school education, so they are not only incapable of looking after their babies, but often they give up their own studies thus they themselves and their children have less chances of social adjustment.

The paper partly indicates that delivering children during their teens is much more frequent among the mothers of gipsy origin, than among those of non-gipsy descent, but since only about one-third of the national representative survey of teenaged mothers were of gipsy origin, teenage childbirth cannot be considered a 'gipsy problem'. The paper also studies the question how far the decision of giving birth to the babies can be regarded a conscious one among teenaged mothers. Finally the authors present recommendations about how the society (parents, schools, social and health institutions) should handle the problems resulting from sexual life obviously shifted towards an early stage of youth.

DOBSI ATTILA

ÖSSZEHASONLÍTÓ JOGALKOTÁSELEMZÉS

A jog a társadalomirányítás tudatosan felhasznált és alkalmazott eszköze. Ebből következően a jog, a jogalkotás elemzése egyfajta választ adthat a jogot alkalmazó társadalomirányítás tartalmi sajátosságaira. Ez a dolgozat ezt az állítást kívánja elemzési következtetéseivel igazolni.

Az általános megállapítás igazolásán belül többek között arra keresi és találja meg a választ, hogy egy alapjaiban eltérő társadalmi berendezkedés – kapitalizmus - szocializmus – keretein belül milyen eltérő és közös sajátosságok jeleníthetők meg a jog, jogalkotás vonatkozásában.

Az összehasonlító jogalkotáselemzés, mindkét társadalmi berendezkedés esetén abból indul ki: ahhoz, hogy egy jogalkotó intézmény – pl. város – ilyen tevékenységéről megbízható képet kaphassunk, ahhoz a várost abban a közigazgatási – politikai – rendszerben kell elhelyeznünk, amelyben tevékenységét kifejti. Mindezt úgy, hogy tevékenységében a rendszerműködés okozta determinációk is megjelennek.

Ebben az értelmezési keretben elemezve a jogalkotást a szerző arra a végső következtetésre jut, hogy a két eltérő berendezkedés közös abban, hogy bennük az önkormányzat gyenge.

A gyengítés okai azonban eltérőek. A kapitalizmusban az elfogadás-jóváhagyás az gyengítő tényező, míg a szocializmusban az állam igen erős normatív szabályozása az, ami gyengíti az önkormányzati jogalkotást.

Bevezető

Az alábbiakban meglehetősen bonyolult és talán újszerű feladatra vállalkozom. Arra teszek kísérletet, hogy Esztergom város Képviselőtestületének és Tanácsának jogalkotását – szabályrendelet, tanácsrendelet – meghatározott szempontok szerint elemezzem. Ez az elemzés a címből következően egyfajta összehasonlítást kíván tenni a II. világháború előtti, és a felszabadulás utáni jogalkotási tevékenységet illetően. Eddigi jogalkotásvizsgálataim során Esztergom a harmadik kisváros. Tapolca és Baja tanácsrendeleteinek vizsgálata után Esztergom esetében egy korábbi – leegyszerű-

sítve – más társadalmi berendezkedésű időszakot is vizsgálni kívánok. Az elemzés tehát a *jogalkotás szempontjából* adhat választ a társadalomirányítás háború előtti és az ún. szocialista időszak sajátosságaira.

Ahhoz, hogy egy jogalkotással felruházott intézmény rendelkezési tevékenységéről bármit is biztosan mondani tudjunk, lényegében három kérdéssel kell foglalkoznunk, három kérdést kell tisztáznunk.

- *Először* azt, hogy mi jellemzi, milyen sajátosságai vannak a jognak, a jogalkotásnak társadalmi folyamatok szabályozásában.
- *Másodszor* azt, hogy az általunk vizsgált jogalkotó intézmény hol foglal helyet a társadalom szervezetrendszerében, milyen az intézményi státusza, ez milyen „alakváltozáson" megy, illetve ment keresztül.
- *Végezetül* pedig azt, hogy ez elfoglalt státusz és a státusznak adekvát jogalkotási tartalom egymással milyen kapcsolatban van.

I. *Néhány, témánk szempontjából fontos, joggal kapcsolatos megjegyzés*

A dolgozat alapvető feladata, mint jeleztem egy adott szervezetrendszerben helyet foglaló intézmény jogalkotásának a vizsgálata. Az, hogy e tevékenységet egy adott szervezet miként látja el, természetesen jogon kívüli tényezők – pl. a politikai rendszer működése stb. – függvénye. E mellett azonban szerepet játszik e tevékenység minőségében az is, hogy egy adott időszakban milyen a joggal kapcsolatos reá vonatkozó szemléletmód, gyakorlat. A leírtak miatt a konkrét vizsgálatot megelőzően fontosnak vélünk néhány „elméleti" megállapítás erejéig a jog különböző vonatkozásaival foglalkozni, hogy azután e megállapításokat kimondva-kimondatlanul a későbbi elemzés során felhasználjuk, ezekre visszautaljunk.

Mi a jog?

A jog legáltalánosabb értelemben egy magatartás-szabály. Egy olyan magatartás-szabály, amely egyének, szervezetek számára meghatározott tartalmi rendelkezéseket közvetít, ír elő. Logikai konstrukcióját tekintve, teleologikus – másodlagos céltételező – szerkezetű. Ennek lényege az, hogy – szintén legáltalánosabb értelemben – az egyéni, szervezeti magatartások tartalmi meghatározása mindig magában rejt valamilyen jövőbeni mozzanatot.

A jog, mint teleologizált magatartás-szabály, mindig jogon kívüli tényezők által kondícionálva mintegy „beleavatkozik" a társadalmi folyamatok reálszintjébe.

Mi a jogforrási hierarchia?

A jogforrási hierarchiát a *pozitív jog* értelmében egy olyan konzisztens piramis-

ként létező konstrukcióként értelmezzük, amely konzisztens konstrukcióban a különböző státuszú jogalkotók tevékenységtárgyainak – jogszabályok – piramisszerű, hierarchikusan meghatározott illeszkedése a működési elv. E működési elv maradéktalan érvényesülése a konzisztencia feltétele. Nagyon leegyszerűsítve, itt arról van szó, hogy a különböző státuszú jogalkotók jogszabályainak egymáshoz illeszkedniük kell. A pozitív jogi értelmezésnél maradva, e működési elv önmagában akkor eredményezhet konzisztenciát, ha a különböző jogalkotói státuszok jogszabályainak tárgyai, ezek szabályozási mélysége stb. kellően kidolgozott. Ez annyit jelent, hogy a jogalkotói státuszok részére meghatározzák azt, hogy milyen tárgyban, milyen differenciáltságú szabályozási tartalom a követendő. Ha ez nem történik meg, akkor a fogalom pozitív jogi értelmében a konzisztenciát biztosító működési elv „néma" marad. Ebben az esetben, ha van konzisztencia, azt más működési elv biztosítja. A jogforrási hierarchia fenti meghatározása mellett, egy *másik* megközelítést is fontosnak tartunk. Ez a jogforrási hierarchia jogszociológiai értelmezése. E két szempontú megközelítés együttesen határozza meg egy adott intézmény jogalkotói tevékenységét. A pozitív jogi értelmezés szerint arról van szó, hogy a különböző jogszabályok – TV, TVR, MT rendelet, miniszteri rendelet, tanácsrendelet – a leírtak sorrendjében illeszkedésre kötelezettek. A jogszociológiai értelmezés esetében pedig arról van szó, hogy a *különböző státuszú jogalkotóknak* kell illeszkedniük egymáshoz. Abban az esetben tehát, ha a pozitív jogi értelmezésnél írottak – szabályozási tevékenység differenciált kidolgozása – nem érvényesülnek, akkor lényegében nem a jogszabályok illeszkednek egymáshoz, illetve egymás alá, hanem a jogalkotó intézmények.

A jogalkotás jellemzői

A jogszabály, a jogforrási hierarchia mondanivalónk szempontjából fontos érintése után végezetül az eddigiekre építkezve a jogalkotással, annak jellemzőivel kell foglalkoznunk. Szem előtt tartva az eddig írtakat, itt érhető tetten a joggal kapcsolatos szemléletmód. Úgy is fogalmazhatnék, hogy a joggal kapcsolatos eddigi „statikus" megjegyzések itt válnak „dinamikussá". A jogalkotás konkrét elemzésével a következő fejezetben foglalkozunk. Itt most csupán *két* általánosabb jellegű megjegyzésre szorítkozunk.

Amit a jogalkotással kapcsolatosan *először* le kell szögeznünk, az az hogy ez a tevékenység egy összetett, komplex feladatot jelent. Ismerni kell a szabályozni kívánt folyamatokat, ezek összetevőit. Másképpen fogalmazva, a jogalkotónak ismernie kell a *van*t és a *kell*t. Mindezt a kettő kapcsolatában, összefüggéseiben kell értelmezni. Az eddig leírtak fontosságát az a jogalkotási tapasztalati tény is indokolja, hogy a változtatási szándékok jogivá válása a jogforrási hierarchiánál írottak miatt úgy történik, hogy egy korábbi jogszabályt kell megváltoztatni ahhoz, hogy az új, megváltoztatott tartalmú játékszabályok létrejöjjenek. Ez azután azt eredményezi, hogy a változtatás esetén, alapjában nem a korábbi szabályozás nyomán kialakult *van*nal foglalkoznak,

hanem az ezt elindító, intézményesítő jogszabállyal. *Ez a tipikusan hatósági, igazgatási jellegű jogalkotás.*

A jogalkotással kapcsolatos, témánkkal összefüggő, de más természetű megjegyzés az, hogy a már jelzett játékszabályok, mint jogosítványok, uralmi helyzetet intézményesítenek, illetve ebből másokat kizárnak. E megjegyzés jogalkotási vonatkozása az, hogy a jogszabályok az esetek döntő többségében kompromisszumokat tartalmazó rendelkezések. Ebben a kompromisszumos jellegben, tartalomban egy korábbi hatalmi status quo-t megbolygatnak, átrendeznek. Ennek megfelelően a jogalkotási folyamatot mi egy horizontálisan és egy vertikálisan is megjelenő olyan alkufolyamatnak fogjuk fel, amely alkufolyamat eredményeként az abban közvetlenül vagy közvetve résztvevők uralmi pozíciói jogon kívüli tényezők által befolyásoltan tartalmilag és történetileg állandóan változnak.

II. *Az esztergomi képviselőtestület szabályrendelet alkotó tevékenységének elemzése*

Az esztergomi szabad királyi rendezett tanácsú város képviselőtestületének szabályrendelet alkotó tevékenységét 1920-tól 1950-ig vizsgáltam.
Ahhoz, hogy a képviselőtestület tevékenységét elemezni tudjuk – mint azt a bevezetőben jeleztük – először nagyon röviden a vizsgált időszak közigazgatásának kell néhány jellemző sajátosságait megemlítenünk.

A vizsgált korszak közigazgatási, illetve ezen túlmutató sajátosságainak bemutatásához normatív – jogszabályi – fogódzókat választottam. Az elemzett időszakot, mint folyamatot ezeken keresztül kívánom érzékeltetni. A téma gördülékenyebb kifejtése érdekében egyfajta jogszabály-értelmezést végzek, ahol tehetem, tehát nem idézek jogi szakszöveget.
A forrásként szolgáló jogszabályok a következők:

- 1870-es 42. tc. Törvényhatósági törvény
- 1871-es 18. tc. Községi törvény
- 1886-os 21. tc. Törvényhatósági törvény
- 1886-os 22. tc. Községi törvény
- 1927-es 5. tc. BM felhatalmazás az önkormányzatok háztartásának szabályozására
- 1929-es 30. tc. A közigazgatás rendezése
- 14/1945. miniszterelnöki rendelet
- 1030/1945. miniszterelnöki rendelet

Az 1870-es 42. tc és az 1871-es 18. tc

A két jogszabály külön szabályozza a közigazgatás megyei, városi és községi szintjeit. Mindezt úgy, hogy a megyék – mint törvényhatóságok felügyeleti és feljebb-

viteli szintek – mellé kvázi azonos jogállással a városok egy részét beemelik. A városok másik részét a községi jogállásúak közé sorolják. Innen a két törvény elnevezése is.

A községek és a városok idesorolt részét illetően – lényegében osztrák-porosz mintára – egy hármas felosztást hajtanak végre. A törvény szerint községnek minősül:

- a rendezett tanácsú város (korábbi rendezett tanácsú községek és mezővárosok, ide tartozik Esztergom is),
- nagyközségek (a mezővárosok másik része),
- kisközségek (társulni köteles kisfalvak).

A felsorolásból következően tehát a városok egy része külön jogállásba kerül, ezzel együtt azonban a főispán felügyeleti ellenőrző hatásköre a városi törvényhatóságra is kiterjed. *A folyamat szintjén és témánk szempontjából számunkra az a fontos, hogy egységes szervezetrendszerű közigazgatást e két rendelkezés nem hoz létre.*

*Törvényi rende*lkezések a közigazgatás egyes szintjeinek szervezeti felépítésénél az alábbi fontosabb intézményeket rögzítették:

- választott testületek,
- a választott testületek melletti bizottságok,
- tanácsok,
- szakmai munkát végző szervezeti egységek.

A szervezeti egységeket – témánk szempontjából – jellemző legfontosabb megállapítás az, hogy a választott törvénybizottságok, képviselő testületek mellett különböző – lényegében szakmai-hatósági munkát végző szervezeti egységek tartalmi munkájával analóg – tevékenységet végző bizottságok működtek. A választott testületek kiszolgálását valamint a szakmai hatósági munkát végző szervezeti egységek irányítását megvalósító intézmény volt a tanács. Végül pedig a szakmai-hatósági munkát végző – alapjában a központi szervek ügyosztályainak megfelelő – intézmények végezték kiszolgáló, végrehajtást ellenőrző munkájukat. *Mai szóhasználattal élve tehát, a szervezeti struktúrában jelen voltak a választott, az általános és különös hatáskörű szervezeti egységek, intézmények.*

A jogszabályok mindhárom szint esetében taxációval sorolják fel az egyes szintek jogosítványait, feladat- és hatáskörét. Témánk szempontjából a községi, illetve a rendezett tanácsú város hatásköre a fontos.

A hatáskör egyes elemeit illetően a törvényszintű megfogalmazásnál maradva megállapítható az, hogy *a községek lényegében a saját, közvetlen életviszonyai befolyásolása tekintetében saját hatáskörrel rendelkeztek.* Arra a kérdésre, hogy ez a saját hatáskör egyben önállóságot is jelentett-e, a szintek közötti irányítási jogosítványok megosztásának elemzése adhat választ.

A közigazgatási szintek önállóságának egyik legérzékenyebb fokmérője az, hogy döntéseik meghozatalában, annak végrehajtásában, avagy a felettük lévő szint által hozott döntések végrehajtása tekintetében meddig terjed hatáskörük, illetve ebben a felettük lévő szintnek milyen hatásköre van. A szintek közötti ilyen tartalmú hatáskör elosztást a *beavatkozás* és a *jóváhagyás* kategóriáival kívánjuk a továbbiakban jellemezni. Mindkét kategória tartalmát tekintve történetileg változni fog. Erősségük, illetve

erősödésük, ami a befolyásolt szervezetek mind komplexebb viszonyaira kiterjed, a centralizáció egyfajta fokmérője lesz.

A két törvény rendelkezéseit e szempontból vizsgálva megállapítható az, hogy a *megyék és a központ* közötti kapcsolat – a két kategória skálaként felfogva – egy *viszonylag kiegyenlített hatáskör-elosztást* mutat. A központi hatáskör a megyei viszonyok normatív szintű szabályozására terjed ki inkább. A megye a központi döntéseket jogszabálysértés mellett, célszerűségi szempontból is megkérdőjelezhette. A végrehajtás azonban ekkor is kötelező volt. A megye azonban jogosult volt a képviselőházhoz felírni, és ebben panaszát előadni. A normatív jellegű beavatkozás mellett a megye lényegesebb döntéseit – szervezeti, gazdasági, statutum kiadási – a központtal kellett, hogy jóváhagyassa. A jogszabályok a jóváhagyás tartalmi feltételeit illetően nem adnak értelmezhető választ. Ennek időtartama 40 nap volt, a központ hallgatása az intézkedés hatályosulását tette lehetővé.

A törvényhatóság és a községek közötti hatáskör-elosztást illetően a megyei státusz tartalmát *egyrészt* a közvetítés, *másrészt* a saját jogú érdekérvényesítés jellemezte. A megye beavatkozási és jóváhagyási jogosítványai a szerint alakultak – de lényegében megmaradtak a jogsértés határain belül –, hogy a községi tevékenység a központi szabályozás végrehajtásán, avagy saját hatáskörben történt. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a beavatkozás normatív eleme erősebb volt, mint a jóváhagyási elem. *A jogszabályok szintjén tehát a község ilyen értelmű önállóság-korlátait illetően a központi jelenlét – csak a központ jogosítványa volt a normatív szabályzás – erősebb korlát, mint a jóváhagyást gyakorló megyei hatáskör.*

1886-os 21. és 22. tc

Másfél évtizeddel a korábban elemzett jogszabályokat hatályon kívül helyezik. Ezek helyébe jelenik meg ismét két törvény, amelyek továbbra is fenntartják a városi kettészakítottságot, és továbbra sem reagálnak a városi tiltakozásokra, nevezetesen arra, hogy külön városi törvényt kell alkotni, mert a városok semmilyen értelemben nem azonosak a megyékkel. A megyék – az érvek szerint – csupán igazgatási szintek, míg a városok valóságosan „lüktető", társadalmilag is létező egységek.

A közigazgatás reformjaként meghirdetett két törvény által intézményesített változtatások alapja – 1870-hez képest – a központosítás, a diszkrecionális jogosítványok kiterjesztése lett. A reform alapja tehát a központosítás marad anélkül, hogy annak működésében bármiféle érdemleges javítást véghez vitt volna. A leírtak érzékeltetésére – sorrendre és tartalomra tekintet nélkül – csupán néhány példát sorolunk fel.

- A leglényegesebb változás talán a főispán hatáskörének kiterjesztése volt. A törvényhatóság területén működő minden fontosabb szervnek vezetője lett. A felügyeleti és ellenőrzési jogosítvány mellett, illetve ezen belül szinte *tetszés szerint* beavatkozhatott az alárendelt intézmények működésébe, azt

rendeleti úton szabályozhatta. Bármilyen ügyet saját hatáskörébe vonhatott.

- A szabályrendeletet a korábbi szabályozás szerint csak akkor kellett miniszteri záradékkal elláttatni, ha ellenük fellebbezés volt, mostantól mindig.
- A kormány a szabályozás szerint jogosítványt kapott a községi képviselőtestület – gyakorlatilag bármikori – feloszlatására, az állami érdek vagy a községi jólét általa megítélt veszélyeztetése esetén.
- A képviselőtestületeket korábban megillető bíró és jegyző kijelölési joga a szabályozás szerint a főszolgabíró jogosítványa lett.
- Úgyszintén a községi önállóságot csorbító rendelkezés volt az, hogy a szabályrendeletet a törvényhatóság, annak hatályosulása után is megsemmisíthette.
- A községi vagyonkezelés is lényegesen veszített önállóságából. A vagyonkezelés részletes szabályait a korábbi rendelkezéshez hasonlóan, most is a törvény rendezte. A korábbi – 1871. évi – jogszabály szerint a községek vagyonkezelési szabályait kormányrendelettel állapították meg. Ez most változott. A megállapító jogforrás törvényhatósági szabályrendelet lett, amelyet a Belügyminisztérium hagy jóvá.

E mellett a mostani törvény még további szigorítást – központosítást – tartalmazott. Az alispánnak hatáskört adott arra, hogy a községi vagyont zár alá vegye, ha a gazdálkodást nem tartja kielégítőnek. A gazdálkodáshoz kapcsolódó, illetve gyengítő rendelkezés az, hogy a törvényhatóság korábbi költségvetési jóváhagyási jogát most tovább erősítették. Az új szabályozás szerint, ha a község a törvényhatóság költségvetés-módosító javaslatainak megfelelően nem dolgozza át költségvetését, akkor azt a törvényhatóság rendeleti úton maga is megállapíthatja, nem csupán a módosítás, hanem az egész költségvetés vonatkozásában.

1927-es 5. tc

A közigazgatás egészének szervezetrendszerét, működését szabályzó törvények sorába beemeltük az 1927-es 5. tc-et is. A döntés indoka – habár e rendelkezés jellegében különbözik a többitől – az volt, hogy a községek gazdálkodása, gazdasági hatásköre egyik igen fontos eleme önállóságuknak, illetve önállótlanságuknak. Nos, az 1927-es 5. tc e tekintetben tovább folytatja a már fentiekben vázolt megkezdett utat. Rendelkezéseivel – itt most csak a községekkel foglalkozunk – a BM olyan felhatalmazást kapott, amelyek gyakorlásával a községek még meglévő gazdálkodási-gazdasági önállósága csaknem teljesen megsemmisült. A BM rendelkezései szerint a törvényhatóságok költségvetésüket fel kell hogy terjesszék jóváhagyásra. A BM a Pénzügyminisztériummal együtt jogosult volt a költségvetés egyes tételeit leszállítani, törölni vagy felemelni, sőt más nem szerepelt kiadásokat felvétetni. E jogot a községek, rendezett tanácsú városok esetében az alispánt is megillették. A törvény nem pusztán költségvetési kérdésekben adott ilyen jellegű felhatalmazást, ugyanis a takarékosság okán az önkormányzati testületek szervezetének, üzemeinek, vállalatainak létesítése, össze-

vonása, megszüntetése tekintetében a két miniszter gyakorlatilag korlátlan jogosítványt kapott.

1929-es 30. tc

A gazdasági világválság küszöbén fogadja el a kétkamarás országgyűlés – az 1926-os 22. tc-kel állították vissza a kétkamarás országgyűlést – a „közigazgatás rendezéséről" szóló 1929-es 30. tc-t. Az elnevezés ebben az esetben tartalmat fedő kategória. Az új törvény ugyanis alapjában nem nyúlt a közigazgatás szervezetrendszeréhez, működéséhez.

14/1945. és a 1030/1945. miniszterelnöki rendeletek

A 14/1945-ös rendeletet kiegészítő 1030/1945-ös miniszterelnöki rendelet, amely 1950-ig hatályban volt, egyértelműsítette a közigazgatás és a korábban létrejött nemzeti bizottságok különválását. A rendelkezés szerint, ahol a törvényhatósági bizottságok, vagy képviselőtestületek létrejöttek, vagy meg sem szűntek (Esztergom esetében az utóbbi a jellemző), ott a bizottság a politikai tanácsadás ellenőrzés szerepét töltheti csak be.

A nemzeti bizottságok tevékenységének szabályozásával párhuzamosan azonban már elkezdődtek a tárgyalások és a koncepció készítések, amelyeknek tárgya a közigazgatás egészének megváltoztatására irányult. A közigazgatási reform kidolgozására pártközi bizottság alakult. E bizottság azonban együttes javaslatot nem tudott készíteni. Világossá vált ugyanis, hogy a közigazgatási reform irányát és tartalmát a politikai erőviszonyok alakulása fogja meghatározni. 1948-ban, amikor a hatalom kérdése már eldőlt, egy az MKP részére készített tanulmány a közigazgatást lényegében a tanácsi rendszer szervezési formái szerint gondolta megvalósítandónak. A tanulmányt követő években elfogadott Alkotmány lényegében deklarálta azt, hogy az államhatalom tanácsi típusú egységekre fog épülni, amely egységek 1950. október 22-re lényegében a háború előtti közigazgatási szinteket és területeket alapul véve megalakultak.

A közigazgatás működésének legfontosabb sajátosságait áttekintve figyelmünket szűken vett témánkra – jogalkotás – fordítjuk.

A szervezési szabályrendelet szerint a rendeletalkotás – ennek elfogadása, módosítása – a képviselőtestület hatásköre volt. A testület 1920-tól 1950-ig *158* szabályrendeletet alkotott. Ez az igen magas szám annyit jelent, hogy a testület átlagban évi öt rendeletet fogadott el. Az igen magas rendeletalkotási szám differenciáltabb elemzésének egyik szempontja a szabályozási tárgykörök kérdése. E tekintetben megállapítható az, hogy a testület *67* szabályozási tárggyal kapcsolatosan alkotta 158 rendeletét. A szabályozás alapját megjelenítő tárgykörök csoportosításánál a legkézenfekvőbb szempontnak az tűnik, ha megnézzük, hogy a tárgykörök a városi, társadalmi folyama-

tok – életviszonyok – mely területét, tartalmát érintették. E szempont alapján *nyolc* csoportot különböztettem meg:

- *infrastruktúra, kommunális szolgáltatások*
  E csoportba olyan szabályozási tárgykörök tartoztak, mint a víz, áramszolgáltatás, csatornaépítés, karbantartás, temetőre vonatkozó rendelkezések. Ezek mellett ide tartozónak gondoltam a fürdő, köztisztaság, parkosítás, közlekedés stb. tárgyköröket is.
- *kereskedelmi ügyek:* E csoportba a tej, hús, bor stb. kereskedelem, kereskedés legfontosabb szabályait soroltuk. Ezek mellett a piaci, a vendéglátói tevékenységek szabályozása tartozik még e csoportba.
- *ipari ügyek:* E csoportba két, máshova be nem illeszthető, tárgykör rendelkezik a bányászat és az építés helyi szabályairól.
- *pénzügyi kérdések:* A vámtétellel, a pénzváltással, a bankok működésével kapcsolatos rendelkezések kaptak itt helyet.
- *szociális, szociálpolitikai kérdések:* E csoportban a nyugdíjakkal, családi pótlékkal, gyámpénztárral, szociális otthonnal kapcsolatos rendelkezések vannak.
- *biztonság, közrend:* A tűzoltóság működésének rendezése mellett ide tartozhat az árvízvédelem, az éjjeli nyugalom stb. szabályai.
- *egészségügyi szolgáltatások:* Az orvosi szolgáltatások mellett a kórházra, valamint a tüdőbeteg gondozó intézetre vonatkozó szabályrendeletek tartoznak ide.
- *a kulturális kérdések:* A mozi, a könyvtár, valamint az iskolára vonatkozó – az iskolaszék hatáskörébe nem tartozó – kérdések kaptak helyet ebben az utolsó csoportban.

A szabályrendeletek 67 önálló tárgykörének e szűkebb 8 csoportba történő besorolását illetően több értelmező megjegyzés tehető. Az *első* és talán legfontosabb megállapítás, ami a szűkebb csoportosításból is kitűnik, az az, hogy egy helyi társadalom állampolgárait *közvetlenül is érintő* viszonyok szabályrendeleti tárgykörként megjelentek. Itt most nem is a szabályozási tartalom, annak differenciáltsága az, ami fontos lehet, hanem az, hogy a *jogalkotás a helyi viszonyok döntő vonatkozásait megjeleníti.*

Az elemzésnek még ezen a szintjén maradva a *következő* megjegyzés az lehet, hogy a helyi jogalkotás az önkormányzati lét „megélésének" egyik fontos eszköze. Másképpen fogalmazva, a képviselőtestület a jogalkotással, mint játékszabály-keretet biztosító eszközzel, maga szervezi meg a helyi társadalom működését. (Az, hogy ez mennyiben és valóban az önkormányzati jelleg erősítését jelenti-e, arról csak a jogalkotás differenciáltabb vizsgálata adhat választ. Erre természetesen még visszatérünk.)

Még e szinten maradó *további* megjegyzés az, hogy a tárgykörök tanulsága szerint, ez a jogalkotóktól egy állandóan jelenlévő és a helyi viszonyok valamennyi területére kiterjedő, ezek minden változására reagáló problémaérzékenységet, ezzel együtt egy sajátos, a helyi viszonyokat magában foglaló szemléletmódot kíván, másszóval mindig és mindenkor városban, helyi társadalomban kell gondolkodniuk.

Az eddigi elemzési szinten maradó *záró* megjegyzés a „központ és a helyi"

kapcsolatára utal. E megállapítás az önkormányzati létet a központtal való viszonyában értelmezi. A tárgyköröket elemezve elmondható az, hogy a központ nem törekszik a társadalmi folyamatok állampolgári szintű részletes szabályozására. E tekintetben tehát önállóságot biztosít a képviselőtestületi jogalkotásnak.

A tárgykörökkel kapcsolatos – a tárgykörök szintjén maradó – megállapításainkból úgy tűnhet, hogy azok ellentmondásban vannak azokkal a megjegyzésekkel, amelyek a közigazgatás egészének – egyes szintjeinek – működésére vonatkoznak. A korábbiakban ugyanis úgy összegeztünk, hogy az elemzett időszaknak, mint folyamatnak egyik alapvető tényezője a helyi közigazgatás mind szélesebb vonatkozásaira „kiterjeszkedő" tevékenységi és szervezeti centralizáció. Most viszont azt állítottuk – legalább is a vizsgált szinten –, hogy a helyi társadalom önkormányzati léte ennek realizálódása valósul meg. Ez az ellentmondás csakis úgy oldható fel, ha a tárgykörök „mögé" nézünk további elemzésünk során.

Az *első* kérdés, amit az elemzés során megvizsgáltunk, az a rendeletek *változtatásának* – módosítás, hatályon kívül helyezés – problematikája. Vagyis hogyan történik, milyen rendeleteknek, milyen tartalommal a változtatása. Vannak-e kiugró, az átlagtól eltérő rendeletek, ha igen, ezeknek mi a tartalma? Itt most csak a kettőnél több rendeletszámra figyelünk.

Bérkocsi fuvardíj	7	esetben	módosították
Építési díjvonatkozását	7	„	„
Nyugdíj összeghatárát	7	„	„
A fogyasztói adórendelkezéseit	6	„	„
Köztisztaság díj vonatkozásait	5	„	„
Áramszolgáltatás díj vonatkozásait	5	„	„
Kéményseprő díj vonatkozásait	4	„	„
Helypénz szabályrendeletet	4	„	„
Vágóhíd díjrészét	4	„	„
Hídmérleg díjrészét	4	„	„
Ingatlan átruházás díjrészét	4	„	„
Fürdő díjrészét	3	„	„

A fentiekből következően a képviselőtestület felsorolt 12 tárgykörben 58 szabályrendeletet alkotott. Mindezt úgy, hogy az alapszabályrendeletet hatályban tartva, annak díj, adó stb. részét változtatva, új rendeletet adott ki. A fennmaradó 55 tárgykörben a folyamat során az egy, illetve két rendelet végig hatályban maradt. Azok a rendeletek tehát, amelyek úgy szabályozták a helyi társadalom életviszonyait, hogy nem tartalmaztak pénzügyi-költségvetési részt, vagy következményt, gyakorlatilag nem változtak a vizsgált korszakban. Másként fogalmazva, a képviselőtestület az életviszonyok megváltoztatása tekintetében a jogalkotás szintjén döntően pénzügyi eszközöket használt. *Ez a bevételcentrikus joggyakorlat hű képe annak, hogy a képviselő-*

testületnek bevételeiből, fenntartásaiból működését alapjában magának kellett biztosítani. Szemben a megyével, ahol az állami – központi – támogatás jelentős részben fedte a közigazgatási kiadásokat.

Ez a bevételcentrikus jogalkotás – szemléletmód – önmagában azonban még jelentheti azt, hogy az önkormányzati testület problémaérzékenysége a fentieknek megfelelt. Vagyis állandóan változó helyzetekre reagál. Ez az állítás akkor fedi a valóságot, ha a változtatás saját hatáskörben – ami ennél fontosabb – saját felismerésből, elhatározásból fakad. Ehhez azt kell megvizsgálnunk, hogy a *változtatás okai melyek voltak.*

A nyugdíj, a fogyasztási adó, a köztisztasági, a fürdő, a kéményseprői stb. szabályrendeletek változtatása esetén az ok vagy központi – minisztériumi – vagy megyei intézkedés. Az intézkedés vagy úgy történt, hogy a felsőbb szint emelt, és ezt követte a város, vagy a felsőbb szint – mivel nem szabályozta a díjrészt eredetileg – leirati formában közölte, hogy szabályozzák azt. Ezekből a változtatási okokból úgy tűnik, hogy a korábban megfogalmazottak – saját elhatározásból történő változtatás – helyett egy „igazodó-végrehajtó" képviselőtestületi jogalkotással kell számolnunk a továbbiakban.

A tárgykörökön túllépő *következő* szempont az, hogy maguk a szabályrendeletek akár rendelkeznek-e pénzügyi következményekkel, akár nem, eredeti – első – formájukban hogyan, milyen okok alapján készültek el. A rendeletalkotás e szempontú elemzésére a válasz az hogy e helyi jogszabályok *több mint felénél* ott találjuk a központi, megyei kezdeményezést. Akár úgy, mint amelyik szabályozási mintát szolgáltat, akár úgy, mint amely szabályoz és a város ezt adaptálja. Akár úgy, hogy utasításban írta elő a rendeletalkotást.

A változtatás *következő* szempontja az, amikor új szabályozási tárgyköröket keresünk. E tekintetben a képviselőtestület a vizsgált folyamat során a következő új szabályrendeletet alkotta: fogyasztási adó; fásítás; tűzrendészet; autóbusz; könyvtár; iskolaorvos; gyümölcstelepítés; hasznos madárvédelem; nemzeti lobogó; a csatornaügy; tüdőbetegség elleni védekezés. A testület tehát 11 olyan új szabályozás alapjául szolgáló társadalmi folyamatot „talált", amelyet a rendeletalkotás útján jogivá transzformált. Az ilyen arányú és tartalmú tárgykör bővülés többek között arra utal, hogy az elemzett folyamat során a közigazgatás egyes szintjei közötti viszonyok úgy alakultak, hogy az a helyi önkormányzat a jogalkotás szintjén megjelenő tevékenységet előmozdította. Az új rendeletek közül kettő – fogyasztási adó és tűzrendészet – központi előírás alapján történt jogalkotás, a többi a saját városi kezdeményezés.

A változásokkal kapcsolatosan eddig leírt sajátosságokból már megfogalmazható a válasz arra a kérdésre, hogy mely években és milyen tartalommal történtek az átlagot meghaladó rendeletalkotások, rendeletmódosítások. Az évek a következők: 1923, 1929, 1940. Ezekben az években 23, 13, 17 korábban alkotott szabályrendeletmódosítás történik. A változtatások mindhárom esetben bevételi szempontokat érvényesítettek, vagyis szinte az összes létező és lehetséges olyan rendeletet módosították, amelyek eredményeként a testület bevételei növekedtek.

Az eddig leírtakból úgyszintén megválaszolható az a kérdés, amely a változtatásokkal kapcsolatos *záró* megjegyzésünk. Az, hogy a rendeletfelülvizsgálat a hatályon kívül helyezés mint a változtatás egyik eszköze miként érvényesült a vizsgált korszakban? A tapasztalatok szerint a képviselőtestület és a végrehajtó szervei ezt a változtatási eszközt gyakorlatilag nem használták. Mindössze egy esetben – 1949-ben – történt korábbi jogszabály hatályon kívül helyezése. Ez is formai indok alapján. Az aggok háza szociális otthonra változott. A fenti tevékenység hiányának *egyik* magyarázata az lehet, hogy a szabályozás alapjául szolgáló társadalmi viszonyok nem változtak. A *másik* magyarázat lehet az, hogy a jogalkotási színvonal nem tette lehetővé az ilyen jellegű, állandóan meglévő „jogi és társadalmi" ütköztetését. *További* magyarázat lehet az is, hogy a jogi keret és a társadalmi valóság békésen „megfért" egymás mellett. A jog társadalmi hatékonysága fel sem merült. *Végezetül* ok lehet az is, hogy a tartalmában normatívabb jellegű szabályozás esetén a központi szabályok nem gyakran változtak. Magunk részéről az első és az utolsó magyarázatot gondoljuk valóságos oknak.

Elemzésünk *második* kérdése – amely kérdés logikailag megelőzi a változtatást – a rendeletalkotás előkészítésének problematikája. A szervezeti egységek és azok hatáskörének bemutatásánál már jeleztük azt, hogy az egyes intézmények között jogállásuk és hatáskörük alapján milyen munkamegosztás valósult meg. A szabályrendeletek tervezetét általában a különböző jogállású bizottságok terjesztették a képviselőtestület elé. Az előterjesztés szakmai előkészítése a bizottságoknak megfelelő ügyosztályokon történt. A legfontosabb előterjesztők a pénzügyi, mezőgazdasági – ezek nem a tanács által kiküldött bizottságok – jogi bizottságok voltak. Ezek mellett szinte minden esetben a tanács is szerepelt, mint a képviselőtestület legfontosabb általános hatáskörű szerve. A bizottságok és a tanács tehát, mint együttes előterjesztő szerepelt. Ez alól csak a pénzügyi bizottságok kivétel, ez több esetben önálló előterjesztőként is megjelenik, akkor, ha a rendeletmódosítás kimondottan csak pénzügyi szempontokra terjed ki.

Az előterjesztések szakmai és egyéb szempontú megalapozottsága ezzel együtt a képviselőtestület és az előterjesztő ilyen jellegű kapcsolatára legjobban az úgynevezett *visszaadott* tervezetek száma, aránya világít rá. A képviselőtestület a vizsgált időszakban 62 esetben élt átdolgoztatási jogával, vagyis az elfogadott rendeletek közel egyharmada valamilyen okok, indokok alapján, csak másodszori, harmadszori előterjesztés után hatályosulhatott. Ez az igen magas arány alapjában kétféle magyarázatra ad lehetőséget. Az *egyik* magyarázat az lehet, hogy az előterjesztések szakmai megalapozottsága meglehetősen alacsony színvonalú volt, és emiatt a sok visszaadás. A *másik* magyarázat az lehet, hogy a képviselőtestület, mint a helyi társadalom önkormányzati testülete, igen aktív jogalkotói munkát végzett, és mindezt „első fokon", ha úgy tetszik, az előkészítők helyett. A tényleges visszaadási indokokat elemezve, természetesen ahol ez megjelenik, azok *egyik* csoportja igazodási szempontú. Ezekben az esetekben az előterjesztés a témában megjelent központi jogszabály rendelkezéseket nem vette figyelembe. Az ettől való eltérést a képviselőtestület nem vállalta, illetve, amikor

vállalta a (megyei, központi) jóváhagyás elmaradt. A visszaadási okok *másik* csoportja az volt, amikor a képviselőtestület magát a „szakmai megalapozottságot" nem tartotta kielégítőnek, vagy abban nem tudott megfelelő arányú többséget létrehozni. Ezek döntően a pénzügyi vonatkozásokat tartalmazó rendeleteknél jelentkező okok voltak.

E kérdésekhez tartozik még az úgynevezett *levett* napirendű szabályrendeletek kérdése. A képviselőtestület az elemzett időszak alatt 32 esetben nem tárgyalta meg az előterjesztett szabályrendelet-tervezeteket. Ezek azok az előterjesztések, amelyek, vagy még egy előterjesztést megéltek, és utána eltűntek, avagy már az elsőnél döntés született arról, hogy az nem aktuális. Ilyenek voltak például: az éhinség, a Stefánia Csecsemővédő Intézet, vízvezeték stb. rendelettervezetek.

Elemzésünk *harmadik* kérdése a szabályrendeletek elfogadásának-jóváhagyásának problematikája. Itt az elfogadás-jóváhagyás helyi – megyei, központi tartalmára leszünk kíváncsiak.

A szabályrendeleteket elfogadó-jóváhagyó legfontosabb intézmények az alispán, a belügy- és a kereskedelemügyi miniszter. Az elfogadás intézménye mind a jogalkotás előkészítési, előterjesztési, mind a testület általi elfogadás utáni időszakban ténylegesen is jelen lévő operatív intézményként működött. Az előkészítés során főleg az alispán játszott operatív szerepet. A nagyarányú visszaadásnak kétségtelenül egyik fő tényezője volt. A testületi elfogadás utáni időszakban, inkább a miniszteriális szervek játszottak jelentősebb szerepet. A ténylegesen elfogadott szabályrendeletek – 158 – több mint felét kellett a testület általi elfogadás után átdolgozni. Ez az arány igen erős, operatív tartalmú elfogadási tevékenységet jelez. Az el nem fogadás a módosítás okai, az esetek döntő részében formai követelményeknek való meg nem felelés miatt történtek. Az átdolgoztatás általában átszövegeztetésre, vagy az elfogadó e tárgyban készített mintájának a leképezésére irányult. E leggyakoribb, lényegében beavatkozó tevékenység döntően formai okok miatt egy alapjában uralmi jellegű, ilyen szempontú elfogadási-jóváhagyási eljárást intézményesített. Az elfogadás-jóváhagyás szakmai szempontú racionalitása a fentiek miatt nem volt releváns beavatkozási szempont.

A képviselőtestület szabályrendelet alkotó-elfogadó tevékenységének *nézetünk szerinti* legfontosabb sajátosságait érintve itt most néhány összegező megállapítást kellene tennünk. Ezeket az általánosítható megjegyzéseket azonban az egyes időszakok összehasonlításánál tesszük majd meg. A továbbiakban az 1950 utáni időszak elemzésére térünk át. *Az elemzés gondolatmenete, illetve szempontjai megegyeznek az eddig követett gondolatmenettel, elemzési szempontokkal.*

III. Az esztergomi tanács rendeletalkotási tevékenységének vizsgálata

Az elemzés korábbi logikájának megfelelően *először* a tanácsrendszer kialakulásának, működésének néhány sajátosságával foglalkozunk, ezek után térünk rá a városi tanács jogalkotási tevékenységének elemzésére.

A közigazgatás úgynevezett átmeneti időszakával kapcsolatos megjegyzéseinket

azzal zártuk, hogy 1950 őszén országszerte megalakultak különböző szintű tanácsok. Esztergom mint *helyi* tanácsi szint foglalt helyet a közigazgatás szervezetrendszerében. A helyi tanácsok jelenlegi pozíciója az állami szervezetrendszerben lényegében *három* fejlődési szakasz eredményeként alakult ki. Az *első* szakasz értelemszerűen az első tanácstörvény megalkotásával kezdődik. Az 1950. május 10-én elfogadott első tanácstörvény, illetve ennek végrehajtása jelentős mértékben relativizálta a korábban elfogadott Alkotmány rendelkezéseit. Mindezt azáltal, hogy *egyrészt* a tanácsok legfelsőbb felügyeletét a Belügyminisztérium hatáskörébe delegálta – ezzel e szerv korábbi felügyeleti hatáskörét, mintegy prolongálta – *másrészt* azáltal, hogy a végrehajtó bizottságok tanácsot helyettesítő feladatkört is kaptak, ellentétben a tanáccsal, mivel mint azt jeleztük, ez a képviselő testületet nem helyettesíthette.

Igen sajátosan alakult a szakigazgatási szervek irányítása is. A végső megoldás e szervek irányításában a centrális elképzeléseknek engedett, vagyis a szakigazgatási szervek az ügyosztályokhoz hasonlóan hivatali szervként működtek, önálló saját hatáskör nélkül.

1954-ben új tanácstörvényt alkottak. A törvény a jogi szabályozás síkján világosan kibontakoztatta a tanácsi rendszeren belül az államhatalmi-államigazgatási-szakigazgatási szervek rendszerét, egységes alá- és fölérendeltségüket, amely rendszerben a felsőbb szervek *teljes* irányítási jogokat kaptak. A felsőbb tanács, a helyi tanács által alkotott rendeleteket nemcsak megsemmisíthette, hanem meg is változtathatta, vagyis a helyi tanács helyett dönthetett, amely egyben hatáskör elvonást is jelentett. (Ez a jogosítvány megfelelt a közvetlen 1945 előtti sajátosságoknak.)

A *második* fejlődési szakasz határa az 1013/67-es kormányhatározat megjelenése. A határozat a szakigazgatási szerveknek korábban fennálló kettős alárendeltségét megszűntette, e szerveket kizárólag a VB-nek rendelték alá. A pozíció tisztázódás ezen második szakasza (1954–1967) tehát megteremti a különböző vertikális és horizontális szervezetrendszereket, igen erős szervezeti és tevékenységcentralizációval együtt.

Az *1971. évi I.* törvény a szervezetrendszer működésében jelentős decentralizálást kodifikált. Megszűntette a tanácsok mint választott testületek alá- és fölérendeltségét, törvényi rangra emelte az 1967-es kormányhatározatot. A törvény a decentralizálással együtt, a központi irányítási részére biztosítékokat is beépített azáltal, hogy az irányítás szempontjából központi helyet elfoglaló VB-t meghagyta kettős, szervezetileg is fennálló, alárendeltségében. A tanácsok működésének e szakaszában válnak igen jellemzővé, fontossá az irányítás normatív jogszabályi eszközei.

A tanácsi rendszer működésének lényeges sajátosságait áttekintve, figyelmünket magára a rendeletalkotási tevékenységre irányítjuk. A *tanács* az elemzett időszakban – 1955–1980-ig – 41 rendeletet alkotott. (Az indulási időszak két alapvető sajátossága az volt, hogy csak az 50-es évek közepén dőlt el az, hogy a városi tanács is alkothat rendeletet, továbbá az, hogy a tanácsok kialakulásával a korábbi rendeleteket hatályon kívül helyezték.)

A rendeletalkotás *évi átlaga* nem éri el a *kettőt*. A tanács e 41 rendeletét *17* tárgykörben alkotta. A szabályozási tárgykörönkénti átlag a vizsgált időszakban nem éri el a három rendeletet. E tekintetben tehát nem különbözik a képviselőtestületi

tevékenység ilyen tartalmú átlagától. 17 tárgykör korábbi szempontú csoportosítását alkalmazva, az alábbi szűkebb csoportok hozhatók létre:

- *infrastruktúra:* A köztisztaság, lakás, temető rendeleteket soroltuk ide.
- *szervezeti működés:* A Szervezeti és Működési Szabályzat több esetbeni módosítása tartozik ide.
- *kitüntetés:* Díszpolgár, társadalmi munka rendeletei.
- *biztonság:* Árvízvédelem rendelete.

A szabályozási tárgykörök szűkebb csoportosítását elvégezve, a tanács e *4* tárgykörben alkotta *41* rendeletét. A tárgykörök azonban közel sem azonos súlyt képviseltek a jogalkotási tevékenységben. Az *infrastruktúra* témában 12 tárgykör; a *szervezeti* működés – 2 tárgykör; a *kitüntetés* – 2 tárgykör; a *biztonságvédelem* – 1 tárgykör szerepelt. A rendeletek tárgykörönkénti megoszlása a ma hatályos – 33 – rendeletek szerint a következő: infrastruktúra 21; szervezeti 10; kitüntetés 2.

A tárgykörök közül tehát jól látható az, hogy az infrastruktúra és a szervezetkénti működés szabályozása gyakorlatilag lefedi a tanács jogalkotási tevékenységét.

A tárgykörökön túlmutató elemzés *első* kérdése – a tárgykörökkel bővebben az összehasonlítás keretében foglalkozunk – a *változtatás* problematikája. A korábbiakban leírtakhoz hasonlóan itt is a kettőnél nagyobb arányú változtatással-módosítással foglalkozunk. A változtatási arányok és számok a következők:
– SZMSZ 7; címer 3; állattartás 3; lakás 3.

A leírtakból következően a tanács e 4 tárgykörben 16 rendeletet alkotott. A fennmaradó 13 tárgykörben egy, illetve két rendeletalkotás szerepel. A helyi társadalom életviszonyainak szabályozásánál a tanács tehát *saját szervezeti működését, címerét tartotta legfontosabbnak, emellett az állattartást, ebben reagált leggyakrabban az életviszonyok változására.*

Ez az önmagával való foglalkozás azonban még lehet önkormányzati jellegű. Ennek bizonyítására meg kell vizsgálnunk a *változtatások okait.* Az önkormányzati létet, *e tekintetben* hatályon kívül helyező következtetés az, hogy mind a 4 tárgykörben a központi jogszabályok változásai idézték elő a rendeletváltoztatást, vagy ugyanezek változása tette lehetővé a rendeletváltoztatást. E változtatási szemléletmód, gyakorlat érzékeltetésére álljon itt az állattartási rendelet módosításának esete: a Minisztertanács 106/76-os határozata enyhítette a korábban szigorú tilalmakat az állattartás területén. Ezek után az esztergomi tanács is módosította rendeletét. A kérdésre, hogy miért most, a válasz az volt, hogy azért, mert a központi jogszabály is változott. Ha tehát a helyi tanács úgy látta volna jónak, hogy az állattartás területén akár az ellátás, akár a korábbi időszakban oly fontos jövedelmi viszonyok kiegészítése érdekében enyhítse a tilalmakat, nem tehette volna meg, hiszen a központi jogszabály állampolgári, állattartói szintig beszabályozta ezt a viszonyt. De a tanácsi jogalkotó nem is érzékelhette a módosítás igényét, még ha az meg is fogalmazódott volna benne, mivel ehhez a korábbiakban megfogalmazott, a helyi társadalmi egészét magában foglaló problémaérzékenységre lett volna szükség. Ezt a problémaérzékenységet viszont, ha csak a tárgykörökre visszautalunk, látható a központi jogszabályok nem igénylik.

A tárgykörökön túllépő elemzés *következő* szempontja az, hogy a rendeletek eredeti formájukban milyen elhatározás, okok alapján készültek el. Az elemzési tapasztalatok szerint egyik rendelet, illetve annak módosítása sem született saját elhatározásból. A rendeletalkotások okai között a megye nem szerepel. Az okok központi szervek által kiadott jogszabályok. Ezekre reagált a tanácsi jogalkotás. Ez az arány, mint jeleztük, jobb a képviselőtestület esetében.

A változtatás *következő* szempontja az új tárgykörök megjelenése, illetve ennek okai. A választ lényegében a fenti bekezdés már megadta. a lényeg itt az, hogy a tanács nemcsak hogy központi jogszabályokat követve reagál, hanem ezzel együtt a tárgykörbővítés is központi tárgykörbővülés eredménye. A *jogalkotás szintjén* az életviszonyok változását tehát a központ közvetíti-előírja a tanács számára. Ez az arány szintén más a képviselőtestület esetében.

A változások *következő* szempontja az, hogy mely években, milyen okokkal magyarázhatóan történik az átlagot meghaladó rendeletalkotás. Az évek a következők: 1968, 1971, 1975. Az alkotott rendeletek száma: 9, 4, 5.

Az átlagot meghaladó rendeletalkotás mindkét oka központi jogszabályokra vezethető vissza. *Egyik* esetben előírták a hatályos rendeletek felülvizsgálatát, azoknak a közben megjelent központi jogszabályokhoz való igazodását. Ez volt 1968-ban. A *második* eset a központi jogszabályok hatáskör leadása miatt történt jogalkotás (SZMSZ, lakás). E hatáskör leadás azonban nem jelenti azt, hogy a központi jogszabályok ne lennének jelen akár mint minták – SZMSZ –, akár mint igazodási pontok. Ez a változtatási magatartás természetesen már az eddig leírtakból is következik, a plusz elem talán itt az, hogy a tanács nemhogy nem reagál a helyi viszonyok változására – vagyis azokat céltételező tevékenységével nem akarja befolyásolni –, hanem sok esetben a változó központi jogszabályokra sem. Ezért a felszólítás. Az önkormányzat vegye már észre, hogy a központ által megváltoztatott helyi viszonyok és a tanács korábbi rendeletei nincsenek szinkronban egymással.

Az előterjesztés-visszaadás, nem tárgyalt rendeletek, valamint a jóváhagyás-elfogadás kérdésköreivel az összehasonlítás keretében foglalkozunk.

IV. *Az esztergomi, tapolcai, bajai rendeletalkotás összehasonlításának néhány kérdése*

Az esztergomi városi tanács jogalkotási tevékenységével kapcsolatos tapasztalatainkat *először* a már eddig elvégzett rendeletalkotási elemzésekkel – Tapolca, Baja – vetjük egybe. Ezután a dolgozat *záró* részeként az itt levont következtetéseket hasonlítjuk össze a képviselőtestület hasonló tevékenységével.

A három kisvárosi tanács rendeletalkotásának összehasonlításánál követhető módszer az lehet, hogy *egyrészt* elemezzük a bennük lévő közös vonásokat, *másrészről* foglalkozunk a közöttük lévő eltérő sajátosságokkal. A kérdés az, hogy a szocialista időszak társadalomirányításának elv- és eszközrendszerében „helyet kapó" helyi viszonyok homogenizálódnak-e, avagy vannak-e olyan tényezők, amelyek helyi, *természe-*

ténél fogva meglévő különbözőségeit a jogalkotás szintjén is megjelenítik. Végezetül témánk szempontjából az is lényeges lehet, hogy az egyezés, különbözőség milyen területeken jelentkezik. A tapasztalataink e kérdéskörben a következők. A tanácsi szervezet működésében, ennek változtatásában, a rendeletalkotási tevékenység alapvető tárgyaiban, ezek változásánál, változtatásánál, az előkészítés-előterjesztés-elfogadás majd a jóváhagyás tekintetében, vagyis azokon a területeken, ahol döntően a *központi és helyi reláció a domináns, nos ezeken a területeken lényegében nincs eltérés a három tanács jogalkotási tevékenységénél.* A jogalkotás szintjén értelmezett önkormányzati létnek viszont éppen e területeken kellene egy ideáltipikus állapotban megjelennie. A tanácsok tehát a központtal, a központhoz való viszonyukban *lényegében egyformák*. Gyanítom, hogy a háború előtti esztergomi jogalkotási tevékenység e vonatkozásban szintén hasonló volt más, képviselőtestületi tevékenységgel. (Ez persze bizonyítás kérdése kell, hogy legyen.) A kérdés ezek után az, hogy ha az önkormányzati lét legfontosabb összetevőinél a hasonlóság dominál, akkor hol van a különbségek helye.

Az eltérések a *helyi-helyi* relációban érhetők tetten. Területei, összetevői alapjában következményjellegűek. Ez alatt azt értem, hogy e helyi-helyi relációban jelentkező különbségek tartalma következménye annak, hogy milyen a központi-helyi reláció tartalma. A különbségek összetevői a következők:

- egyedi tárgykörök tartalma, jellege;
- rendeletek száma;
- jogalkotás módszere.

A különbségek láthatóan *egyrészt* attól függnek, hogy van-e a kisváros viszonyaiban olyan lényegi különbség — műemlékek, idegenforgalom, fürdő, folyó stb. —, amely a jogalkotás szintjén is megjelenhet, megjelenik. A megjelenés oka, a rendelkezés változtatása esetében azonban a központ-helyi reláció lesz a domináns. *Vagyis a tárgykörök tekintetében meglévő különbségek is következmény jellegűek.* A tárgykörökben lévő különbség tehát abból magyarázható, hogy vagy van olyan terület, amely csak egyiket érinti — és ez erre reagál —, vagy van olyan, amely mindenkit érint és csak az egyik reagál. A reagálás azonban — és ez a fontos — nem saját elhatározás alapján történik, hanem központi jogszabály az alapja.

A különbségek — fentiekkel is összefüggő — *másik* területe, a rendeletek száma. Az adatok: Esztergom 41; Tapolca 51; Baja 57. Ezek az eltérések azonban a jogalkotási színvonal, a jogalkotással kapcsolatos szemléletmód által meghatározott eltérések. Vagyis arról van szó, hogy a tanácsok nem egyformán reagálnak a központi jogszabályokra, feltéve, ha az nem kötelező jellegű végrehajtást ír elő. Tanácsi, VB tapasztalataim szerint *egyik helyen sem kap „központi" szerepet, figyelmet a jogalkotási tevékenység.*

A különbségek *harmadik* területe a jogalkotási módszerekkel kapcsolatos. Itt van ma a leginkább érezhető különbség a tanácsok között. A három tanács közül e tekintetben Baja jár az élen. Itt jelentkeznek az ún. komplex rendeletek. Az olyan rendeletek, amelyek a valóság szintjén „együttjáró" életviszonyokat egy jogszabályban rög-

zítik. (Lakás- és környezetvédelmi rendelet.) Így érthető az, hogy a ma hatályos rendeletek száma következő: Baja 15; Tapolca 29; Esztergom 32.

A rendeletalkotási módszer sajátossága jelenik meg a fentieken túl abban is, hogy az új rendeleteknél a régi sorsa miként alakul. E tekintetben is a bajai tanács az élenjáró. A másik két intézmény egy alaprendeletének többszöri módosítását végzi el. Így természetesen magas a hatályos rendeletek száma.

V. *A képviselőtestület és a városi tanácsok rendeletalkotási tevékenységének összehasonlítása*

1) Az összehasonlítás *első* szempontja a két intézmény szervezetrendszerének, jogállásának egybevetése. Az intézmények szervezetrendszereit illetően tehető két alapvető megjegyzés az, hogy viszonylag stabil intézményi struktúra áll szemben egy a formális szinten igen gyakran változóval. A változásokat — jellegüktől függetlenül — mindkét esetben felülről lefelé intézményesítik. Ami viszont a szervezetrendszerek belső tartalmi munkáját, hatáskörét és feladatrendszerét illeti, az eltérések — a képviselet tartalmát nem számítva — kevésbé lényegesek.

Mindkét intézményrendszer kiépíti a maga testületi, bizottsági, általános és különös hatáskörű szerveinek rendszerét. Ebben az értelemben megállapítható tehát az, hogy a tanácsi rendszer formai értelemben — területi beosztás, közigazgatási szintek, az egyes szintek belső szervezeti munkamegosztásának kiépítettsége — *lényegében* a háború előtti időszak sajátosságait mintegy átvészi. Tartalmi értelemben a helyi szint képviselettartalma — választójog — az, ami teljesen megváltozik.

A tartalmi értékű változás *másik* lényeges eleme, a működéshez szükséges költségek előteremtése. Mint láttuk, a *képviselőtestület* esetén ezt döntően magának kellett megoldania. A *tanácsok* esetében ez egy központból vezérelt jövedelemújraelosztó mechanizmus keretében történik. Úgy is fogalmazhatnék, hogy a helyi tanácsok bevételi költség érzékenysége irreleváns. *Összegzésként* megállapítható az, hogy a helyi szintek szervezetrendszerében formai értelemben alig különböznek egymástól. Amiben különböznek, az az a közeg, ahol tevékenységüket meg kell valósítani. Egy működését alapjában maga biztosító, viszonylag stabil intézmény áll „szemben" egy erőteljesen központosított közegben, formálisan állandóan változni kényszerülő intézménnyel.

2) Ezt a megváltozott közeget a jelenségek szintjén jól érzékelteti az, ha megnézzük, hogy az általunk vizsgált intézmények által alkotott rendeletszámok milyenek. Az adatok: 158, 57, 51, 41. A rendeletek számából mélyebb, differenciáltabb következtetést nem lehet levonni. Az azonban mindenesetre tény, hogy közel négyszeres különbség van a rendeletszámok között. Ez a jelentős eltérés ha mást nem, hát azt igazolja, hogy a jogalkotás más természetű problémaként jelent meg a két intézmény tevékenységében. Általánosabb összefüggés szintjén a különbség azt is jelentheti, hogy a központi-helyi reláció alapjában különbözik a két időszakban, vagyis a szocializmusban

a kapitalizmushoz képest a központi-helyi relációban a központ túlsúlyossága érvényesül.

3) Rendeletszámok közötti különbségeket még fokozza a szabályozási tárgykörök közötti arányok különbsége. Az adatok *67*, és alapjában *11*. A fenti gondolatmenetet folytatva, a központ-helyi reláció nem csupán abban jelentkezett, hogy a képviselőtestület 158 rendeletet alkotott – szemben a 41-el –, hanem abban is, hogy a szabályozás alapjául szolgáló társadalmi viszonyok jóval differenciáltabbul jelentek meg tevékenységében. Az ugyanis, hogy kevés a rendeletszám, még önmagában nem jelenti azt, hogy a társadalmi viszonyok komplexebb ,,kezelése'' ne történne meg. Ez azonban, mint azt a tanácsi tárgykörök esetében láttuk, nem kapott jelentőséget. Így tehát tovább erősödhet az *e szinten tett* korábbi megjegyzés, miszerint a központ-helyi reláció alapjában különbözik a vizsgált időszakban. Az eddig leírtakból következően nem okozhat meglepetést a szabályozási tárgykörök szűkebb csoportosítását tartalmazó megjegyzésünk sem. Itt most csak a csoportokra térünk ki. A képviselőtestület, mint jeleztük, 8 nagyobb témában fejtette ki jogalkotási tevékenységét, ezek a következők voltak: infrastruktúra; kommunális-; kereskedelmi, ipar- és pénzügyek; szociálpolitika; biztonság-közrend; egészségügy; és a kulturális képzés témái.

A 8 csoporttal szemben a tanács szűkebb témakörei a következők: infrastruktúra; szervezeti működés; kitüntetés; biztonság.

E 4 témakörből is csak az első kettő a fontos. A kitüntetés és a biztonság jogalkotási súlyát tekintve elhanyagolható. A tanács jogalkotási tevékenységében tehát a kereskedelem, ipar, szociálipolitika stb. nem jelenik meg. A tanácsi hatáskörök esetében láttuk azonban azt, hogy ezek mint feladatok jelen vannak, de a jogalkotás szintjén nem kaphatnak lehetőséget. Ennek alapvető oka az, hogy ha összehasonlítjuk a képviselőtestület által alkotott jogszabályok tárgyát, a mai központi jogszabályok tárgyaival, akkor lényegében annyi marad, amennyi a tárgyköröknél megjelent, vagyis 11. A központi jogalkotás zsákmányszerzésének tudható be tehát, hogy a korábbi 67-ből ma 11-et enged a helyi jogalkotás hatáskörébe. A leírtakból következően, mint ellentét már megfogalmazható az, hogy:

- a *képviselőtestület* rendeletalkotása a helyi viszonyokat teljes szélességben lefedi;
- a jogalkotás egyik hatékony eszköze az önkormányzati létnek;
- a jogalkotók egy állandóan változó városi szinten megjelenő gondolkodást folytatnak;
- végezetül az, hogy a központ-helyi relációban a ,,helyi'' a neki megfelelő jogalkotási területet kap.

Ami *ezen a szinten* érvényes lehet a képviselőtestület tevékenységére, ennek az *ellenkezője* – legalábbis az eddig leírt adatok, tények ezt bizonyítják – kell hogy igaz legyen a *tanács esetében.*

A *tárgykörök mögé* tekintő összehasonlító vizsgálódás tehát azzal indul, hogy a háború előtti közigazgatás intézményrendszerének működését úgy értelmeztük,

mint az egyre fokozódó centralizációt. Ezzel szemben álltak azok az adatok, amelyek az első pillanatra nem igazolták. A *háború utáni* tanácsrendszer működését illetően egyre racionalizálódó centralizációt jeleztünk, amelynek eredményét, hatását az adatok világosan tükrözik. *Mindkét rendszerben erősödő, racionalizálódó centralizáció a jellemző és ezzel szemben egy ezt cáfoló, és egy ezt igazoló adatsor a helyi szinten.* Ezt az első pillantásra ellentmondásnak tűnő megjegyzést kell értelmeznünk.

4) Az *első* kérdés, amellyel a tárgykörök differenciáltabb összehasonlító elemzését kezdi, az, hogy megnézzük *hogyan változnak a rendeletek.* Itt most a kettőnél több rendeletváltozást vesszük alapul. Az eredmény a következő. A képviselőtestület 12 tárgykörben alkotott 58 rendeletet. A változtatások legnagyobb száma 7, a legkisebb 3. A *tanács* esetében ez úgy alakul, hogy 4 tárgykörben 16 rendeletalkotás, 7 a legnagyobb, 3 a legkisebb. Az arányok tehát közel azonosak. A képviselőtestület e leggyakrabban változtatott rendeletei között kivétel nélkül azok szerepelnek, amelyeknek pénzügyi — díj, adó — vonatkozásai vannak. (Lásd: korábban írottak.) Így ez híven tükrözi azt a helyzetet, miszerint a képviselőtestületnek magának kellett működési költségeit fedezni. Vagyis ez egy alapjában pénzügyi szempontokat érvényesítő, azokat előnybe helyező rendeletalkotási gyakorlat.

A *tanács* esetében más a helyzet. A saját működési szabályzata az, amely a leggyakoribb változtatást „szenved". Bevételt kell szerezni ott, szervezetként működni itt — így hangzik a változtatás jelszava. A tanácsi jogalkotás életviszonyokat befolyásoló szerepét, az azokra való reagálást a szabályzaton kívül az állattartás és a lakás az, ami megjeleníti.

A *változtatások okai,* mint *második* kérdés, arra válaszol, hogy a fenti tárgykörben többször alkotott rendelkezések milyen okok alapján jelennek meg. Elemzési tapasztalataim szerint mind a *bevételcentrikus,* mind a *szabályzatcentrikus* jogalkotás változtatási oka a központi-megyei magatartásában keresendő. *Az arányok kiegyenlítettsége mellett tehát mindkét intézmény lényegében egy igazodó-végrehajtó változtatást vitt itt véghez.*

A leggyakoribb változtatási jelleg és ok után most azt nézzük meg, hogy az *ezeken kívüli* jogszabályok *milyen okok* alapján készültek el. A tanács esetében a többi jogszabály is hasonló okokkal magyarázható, a képviselőtestület esetében ez az arány valamivel jobb. A fennmaradó rendeletek egyharmadát a testület saját elhatározás okán alkotta.

A működés során megjelenő *új rendeletek* és ezeknek okai a *következő* kérdés. A képviselőtestület, mint láttuk, 11 új tárgykörrel bővült a vizsgált időszakban. Pontosan annyival, amennyi jelenleg a tanács tárgyköreinek a száma. Az új rendeletek közül 9 saját elhatározásból, 2 központi előírás alapján született. A tanács két új tárgykörrel bővült, a működési szabályzattal és a lakással. Mindkettő központból leadott és előírt hatáskörtelepítés eredménye.

Az elemzés *további* kérdése a kiugró rendeletmódosítások és ezek okai. Mind a képviselőtestület, mind a tanács kiugró rendeletalkotása lényegében rajtuk kívül álló

okokkal magyarázható. A kívülálló ok azonban más tartalommal jelentkezett a képviselőtestület, és másként a tanács esetén. A tanács vonatkozásában a rendelet felülvizsgálatra való felszólítás az, ami a külső ok, így tehát egy *jogalkotási szempont* a domináns. A képviselőtestület szintén központi indíttatásra, lényegében *gazdasági körülményekre* reagálva, bevételi szempontokat érvényesítve módosított.

Az elemzés e *záró* megjegyzése a hatályon kívül helyezéssel foglalkozik. Az eredmény e tekintetben lényegében hasonló mind a négy intézmény esetében, vagyis a jog és a társadalmi viszonyok egybevetésének ezt az eszközét gyakorlatilag alig vették igénybe.

5) Az összehasonlítás *következő* átfogóbb kérdése a rendeletalkotás előkészítésének, intézményen belül elfogadásának a helyzete. Itt most alapjában a testületek elfogadási tevékenységére vagyunk kíváncsiak.

Mint láttuk, a képviselőtestület 62 esetben élt átdolgoztatási hatáskörével. A három tanács együttes adata mindössze 4. Ez tehát azt jelenti, hogy a rendeletek előkészítése minden szempontból megalapozott volt. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a tanácsi rendelettervezetek szinte minden esetben az „egyebek" napirendi ponton belül került elfogadásra.) A négy átdolgoztatás mindegyike központi jogszabályoknak való meg nem felelés miatt történt. a képviselőtestület esetén a tartalmi kidolgozottság, a céltételezés várható érdekviszonyokat érintő hatása is jelenlévő, és aktív módosítást előidéző szempont volt.

Ide tartozó adat még az is, hogy a képviselőtestület 32 esetben „nem fogadta" az előterjesztést. A tanácsok esetében ilyen elutasítás 2 esetben történt. Úgy is fogalmazhatnék, hogy ami egyszer a tanács elé került, azt el is fogadták, míg ez a képviselőtestületnél korántsem volt biztos.

6) Összehasonlító elemzésünk *következő* kérdése a rendeletek jóváhagyásának, elfogadásának problematikája. A jóváhagyás-elfogadás során megváltozott a központi és a helyi szintek kapcsolata. A képviselőtestület esetében a jóváhagyás intézményei között a megyék mellett megtaláljuk a különböző minisztériumokat is. A tanácsok működése során ez a bonyolult eljárás az 50-es évek végére egyszerűsödött. A beavatkozás súlypontjai más viszonyokra — szervezeti, személyi ügyek — tevődtek át. Az elfogadás egyedüli intézménye a megye lett.

A korábbiakban láttuk azt, hogy az alispán már a rendeletalkotás előkészítésének időszakában „jelen volt" az önkormányzat jogalkotó-tevékenységében, míg a testületi elfogadás után a központi szervek hatásköre erősödött fel. Azt is láttuk, hogy a képviselőtestület által elfogadott rendeleteknek több mint a felét át kellett dolgozni. A jóváhagyás intézménye tehát igen erős önkormányzatot gyengítő hatást gyakorolt. Ez a gyengítés méginkább érvényesült, ha felidézzük, hogy döntően alaki, uralmi szempontok játszottak szerepet az átdolgoztatás során. Az el nem fogadás szakmai szempontjai háttérbe szorultak.

A tanácsok esetében, ha jogszabályokkal nem ellentétes a rendelet, akkor lényegében a jóváhagyás automatikus. Két-három olyan rendeletmódosítással találkoztam,

ahol korrigálni kellett. A korrekció csupán egy-két szakaszra terjedt ki. Egy más természetű – az uralmihoz hasonló – jelenség is megfigyelhető a megyék és a tanácsok ilyen irányú együttműködésében. Mindhárom tanácsnál – ez leginkább Bajára érvényes – találkoztam új, az eddigi gyakorlattól eltérő rendeletalkotási szándékkal. Ezek azonban már az előkészítési időszakban lekerültek a napirendről. Az ok a megyei érvelés, miszerint miért akarnak itt és most valami újat kitalálni, amikor a régi bevált szisztéma is működik.

Befejezés

Dolgozatunk *alapvető* célja annak bemutatása volt, hogy a közigazgatás helyi szintjének törvényekben deklarált lehetősége – miszerint bármilyen társadalmi viszonyt szabályozhat akár eredeti, akár végrehajtás tárgyában alkothat jogszabályt – hogyan érvényesült/érvényesül.

Erre az alapvető – és ezt differenciáló – célrendszerre, úgy vélem, akkor tudunk a legegyértelműbb választ adni, ha a dolgozat megállapításait az önkormányzati lét megvalósulás szempontjából értelmezzük. *Vagyis az önkormányzat lesz az a központi kategória, amihez képest az eddig leírtakat rendezni kívánjuk.* Önkormányzat alatt azt értem, hogy egy közösség döntéseit, elhatározásait maga alakítja ki, maga hajtja végre. Ebben a tevékenységében külső okok, azok befolyásoló szerepe csak annyiban és olyan mértékben érvényesül, amilyen mértékben a közösség azt igénybe veszi.

Az önkormányzatot, mint *viszony*-kategóriát értelmezzük. Vagyis önkormányzattal önmagában nem tudunk mit kezdeni. Ez a viszonykategória azt jeleni, hogy *egyrészt* egy központi-helyi, *másrészt* egy helyi-helyi relációban gondolkozunk. A központi-helyi relációban azok a leírt megállapítások lesznek a lényegesek, amelyek e viszonyt tartalommal kitöltik. A helyi-helyi relációban pedig azok a megállapítások vehetők számba, amelyek az *önkormányzatok szintjén* eltéréseket, hasonlóságokat mutatnak. Fentiekből következik az, hogy a két reláció egymással is *tartalmi* kapcsolatban van. A központi-helyi reláció ugyanis minden bizonnyal kihat a helyi-helyi reláció tartalmára is.

Nagyon leegyszerűsítve tehát arról van szó, hogy ahhoz, hogy az önkormányzatok közötti hasonló és eltérő vonásokat keressünk, meg kell néznünk azt, hogy azoknak a központtal való kapcsolata történetileg hogyan alakult. A leírtak szemléletesebb érzékeltetésére – különösebb értelmező megjegyzések nélkül – álljon itt egy a kérdésre választ adó összehasonlítást lehetővé tevő táblázat.

HELYI	HELYI
– állandó szervezeti struktúra	– állandóan változó
– magas rendeletszám	– alacsony rendeletszám
– helyi életviszonyokat lefedő tárgykörök	– szervezeti működést lefedő tárgykörök
– pénzügyi rendelkezések átlagot meghaladó módosítása	– a szervezet működését állandóan változtató, átlagot meghaladó jogalkotás
– pénzügyiek változtatás külső okok alapján	– struktúra változtatás külső okok alapján
– rendeletmódosítás több mint fele külső ok miatt	– rendeletmódosítás kizárólag külső ok miatt
– kiugró rendeletmódosítás külső ok és pénzügyi szempont miatt	– kiugró rendeletmódosítás – külső ok és jogtechnika
– 11 új szabályozási tárgykör, ebből 9 saját	– 2 új szabályozási tárgykör, egyik sem saját
– igen aktív testületi jogalkotás	– beterjesztés-elfogadás
KÖZPONT-HELYI	**KÖZPONT-HELYI**
– gyenge normativitás általában	– igen erős normativitás általában
– erős normativitás a pénzügyek terén, ott marad, de növelni csak központi ok alapján lehet	– igen erős normativitás a pénzügyek terén, elviszik, ami ott marad, abban is központi ok a változtatás
– igen erős beavatkozás az elfogadás területén	– gyenge tudomásulvétel az elfogadás terén
– önkormányzati alapú bevételi rendszer	– redisztributív újraelosztási rendszer

A korábbi említett ellentmondások – a centralizmus és ezt cáfoló és igazoló adatok együttes jelenléte – önkormányzat szempontú feloldása következhet e táblázatból. Vagyis alapjában az a helyzet, hogy az önkormányzati lét realizálódása mindkét időszakban csorbát szenved. Csak míg a *képviselőtestület* esetén az elfogadás jóváhagyás, addig a *tanács* esetében a központi normativitás hatása gyengíti az önkormányzatot. Tehát a következményeit tekintve hasonló eredmény – mindkét önkormányzat gyenge – a két időszak központjának eltérő magatartásában kereshető. *Az eredmény ugyanaz, csak ott a kimeneti, míg itt a bemeneti pontokra helyeződik a beavatkozás hangsúlya.*

FELHASZNÁLT IRODALOM

Csizmadia Andor: A Magyar Közigazgatás fejlődése. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.
Magyari Zoltán: Magyar közigazgatás. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1942.
Az esztergomi képviselőtestületi jegyzőkönyvek (1920—1950)
Az esztergomi városi Tanács és VB. jegyzőkönyvei (1950—1980)
Dobsi Attila: Néhány észrevétel a helyi tanács ... = Társadalomkutatás, 1983/4.

LÁZÁR GUY – NAGY LAJOS GÉZA

POLITIKAI-IDEOLÓGIAI ÁRAMLATOK A MAGYAR TÁRSADALOMBAN

Az alábbiakban annak a kérdőíves vizsgálatnak a legfontosabb eredményeit ismeretjük, amelyet – a Tömegkommunikációs Kutatóközpont munkatársaiként – 1986 tavaszán végeztünk a magyar közvéleményben élő politikai-ideológiai áramlatok feltérképezésére. Az adatfelvétel a 18 éven felüli lakosságot reprezentáló 1000 fős mintán készült.[1]

A vizsgálat megtervezésénél két nagyobb problémával kellett szembenéznünk. Az egyiket az jelentette, hogy a modern társadalmakban – amint azt a közvélemény és a tömegkommunikációs közönség rétegződéséről készült elemzések[2] mutatják – a politikai-ideológiai kérdések iránti érdeklődés éppoly egyenlőtlenül oszlik meg, mint például a kulturális javak fogyasztása vagy az anyagi javak birtoklása. Ezért azoknál a politikai közvélemény-kutatásoknál, amelyek nem a szavazási szándékok feltárására, hanem az ezek mögött meghúzódó politikai-ideológiai beállítottságok feltérképezésére irányulnak, nem az *egy ember – egy szavazat* elvét kell alkalmaznunk, hanem meg kell állapítanunk, hogy az embereknek egyáltalán vannak-e politikai-ideológiai opcióik, és ha igen, hol helyezkednek el a politikai-ideológiai tudatosság skáláján.[3] Másképpen fogalmazva: meg kell vizsgálnunk, hogy az emberek egyáltalán megfogalmaznak-e igényeket, követeléseket a társadalommal, a társadalmi-politikai rendszerrel szemben, és ha igen, mennyire veszik figyelembe, hogy saját szükségleteik fokozottabb kielégítése a társadalmi javak elosztásának megváltoztatásával, a társadalmi viszonyok átalakításával jár, ami viszont politikai tevékenységet igényel, politikai célok és eszközök kiválasztását teszi szükségessé.

Emellett abban sem lehetünk biztosak, hogy a politikai-ideológiai opciókkal rendelkező emberek körében kimutathatjuk majd mindazokat a mentalitásokat, amelyeket a nyugati országokban végzett vizsgálatok mutatnak ki az ottani lakosságban a politikai skála egyik végpontjától a másikig, a radikálisaktól a konzervatívakig, a tekintélyelvűektől a demokratákig.

Az a tény, hogy Magyarországon egy politikai párt működik, már *a vélemények szerveződésének* a szintjén gátolja egy széles politikai skála kialakulását, a rendszerrel való esetleges elégedetlenség más politikai álláspontok platformok, áramlatok elfogadásában csapódjék le.

Ugyanakkor az a tény, hogy Magyarországon – legalábbis hivatalosan – csak a hivatalos ideológia jelenhet meg politikai ideológiaként, *a meglévő vélemények feltárását* is megnehezíti, mégpedig mind a politizáló, mind a nem politizáló elmberek esetében:

1. Azok a politizáló emberek, akik az előbb említett körülmények ellenére más politikai áramlatok híveivé válnak, a névtelenséget biztosító közvélemény-kutatások esetében is szükségesnek érezhetik, hogy elleplezzék politikai hovatartozásukat.

2. Fennáll annak a veszélye, hogy a nem politizáló emberek a közvélemény-kutatásokat is olyan eseményeknek tekintik, amikor a rendszer iránti lojalitásukról kell tanúságot tenniük, s ezért

a politikai kérdések iránti nagyfokú érdektelenségük ellenére is szükségesnek érzik, hogy a rendszer tudatos híveinek tüntessék fel magukat.

Ugyanakkor az elmúlt három évtizedben számos olyan változás következett be Magyarországon, amelyek lehetővé tették, hogy a politikai pluralizmus elemei az itteni közvélemény-kutatások során is megjelenjenek. E változások közül a következőket emeljük ki:

- A párt egyre jobban eltávolodott a tervgazdálkodáson és a túlközpontosított politikai hatalmon alapuló hagyományos szocializmus-modelltől, és egyre inkább magáévá tette a piaci viszonyok megteremtésére és az önigazgatás megvalósítására vonatkozó elgondolásokat. Ennek következtében sok fontos politikai kérdésben többféle „hivatalos" álláspont alakult ki, illetve legitimálódott a pillanatnyi hivatalos állásponttól valamelyest eltérő nézetek hangoztatása. A hivatalos álláspontban bekövetkező változásokat a politikai tudatosság különböző szintjein lévő rétegek eltérő ütemben követik. Ez a közvélemény-kutatások során sokszor abban nyilvánul meg, hogy az alacsonyabb iskolázottságú válaszadók a régebbi hivatalos álláspontokat visszhangozzák, a magasabb iskolázottságúak pedig az újabbakat.
- A hagyományos szocializmus-modelltől való távolodással párhuzamosan egyre elfogadottabbakká váltak a társadalom önszerveződésében nagy szerepet játszó, még hagyományosabb ideológiák és intézmények: a vallás, az egyházak, az emberi – állampolgári jogok és a nemzet.

* * *

A fenti szempontokat figyelembe véve a közvéleményben élő politikai-ideológiai áramlatokat úgy próbáltuk feltérképezni, hogy egy 67 tételből álló listát adtunk meg a kérdezetteknek, és arra kértük őket, hogy egy hétfokú skálán értékeljék ezeket abból a szempontból, hogy mennyire szükségesek ahhoz, hogy (Magyarországon) jól menjenek a dolgok. A listát úgy próbáltuk összeállítani, hogy a szociális és az erkölcsi kérdésektől a gazdasági kérdéseken át a politikai és az ideológiai kérdésekig a társadalmi együttélés minden fontosabb területét lefedjék. (A problémák listáját és értékelését lásd a Függelékben.)

Az attitűdök

A vizsgálat során először azt szerettük volna megtudni, hogy a fenti tennivalókkal kapcsolatban milyen alapvető *attitűdök* alakultak ki a közvéleményben. Ennek érdekében megvizsgáltuk azt, hogy az egyes tennivalók értékelése hogyan függött össze egymással. Ehhez a főfaktorelemzés módszerét használtuk.

Mielőtt azonban erre sort kerítettünk volna, az elemzés köréből ideiglenesen kizártuk azokat az embereket, akik a kérdezés során húsznál több problémával kapcsolatban adtak „nem tudom" választ. Ezek az emberek – akiket „nyílt véleménynélkülieknek" neveztünk[4] – a minta 14 százalékát tették ki.

Az elemzés során a tennivalókkal kapcsolatos attitűdök öt dimenzióban rendeződtek el. Ezek nagyjából-egészében a társadalmi élet egy-egy területének feleltek meg. (Lásd a következő oldalakon lévő táblát!)

Az első dimenzióban lényegében aszerint csoportosultak az emberek, hogy mennyire tartották fontosnak *a gazdaság korszerűsítését, a gazdasági hatékonyság növelésének útjában álló akadályok eltávolítását.* Ebben a faktorban elsősorban olyan problémák kaptak helyet, mint a műszaki fejlődés meggyorsítása, a vállalati önállóság növelése, a vállalatirányítási rendszer demokratizálása, a külföldi adósságok törlesztése, a piac gazdasági szabályozó szerepének növelése és a munkaszervezés javítása. Emellett olyan, nem feltétlenül gazdasági tényezők is belekerültek, mint az alulról jövő kezdeményezések és a lakóhelyi közélet kibontakoztatása, a tájékoztatás nyíltságának növe-

lése, a korrupció és a bürokratizmus elleni harc fokozása és az egymás iránti közömbösség visszaszorítása.

A gazdasági hatékonyság növelését a *lépésenkénti regresszióelemzés* eredményei szerint mindenekelőtt az iskolázottabb rétegek sürgették. Utánuk a férfiak következtek, majd a fővárosiak és a párttagok. (Lásd a 76. oldalon lévő táblát!)

1. tábla

A 67 változóra végzett fő faktorelemzés eredményei
Rotált faktorok
Az összvariancia 28 százaléka

N = 862

1. faktor: **A gazdaság korszerűsítése** Az összvariancia 18 százaléka	Faktor-súly
A műszaki-technológiai fejlődés meggyorsítása	.617
Az alulról jövő kezdeményezések kibontakoztatása	.566
A tájékoztatás nyíltságának, őszinteségének fokozása	.532
A vállalatok önállóságának növelése	.501
A vállalatirányítási rendszer demokratizálása	.498
A munkaszervezés javítása	.483
A korrupció elleni harc fokozása	.482
A külföldi adósságok törlesztése	.471
A bürokratizmus elleni harc fokozása	.445
A piac gazdasági szabályozó szerepének növelése	.440
Az egymás iránti közömbösség visszaszorítása	.424
A lakóhelyi közélet kibontakoztatása	.404

2. faktor: **A szociális problémák megoldása** Az összvariancia 3 százaléka	Faktor-súly
A lakáshelyzet javítása	.555
A fiatalok helyzetének javítása	.539
Az egészségügyi ellátás színvonalának emelése	.514
A nők helyzetének javítása	.489
Az oktatási rendszer korszerűsítése	.482
A továbbtanulási, művelődési lehetőségek biztosítása	.441
A szegénység felszámolása	.433
Az áruellátás színvonalának emelése	.426
A kistelepüléseken élők életkörülményeinek javítása	.423

3. faktor: **A hatalom erősítése** Az összvariancia 3 százaléka	Faktor-súly
A párt vezető szerepének erősítése	.660
A honvédelem erősítése	.565
A szocialista országokkal való együttműködés erősítése	.562
A szocializmustól idegen nézetek visszaszorítása	.492
A tervgazdálkodás erősítése	.403

4. faktor: **A civil társadalom befolyásának növelése** Az összvariancia 2 százaléka	Faktor-súly
A vallásszabadság biztosítása	.588
Az egyházak társadalmi szerepének növelése	.561
A magánélet szabadságának védelme	.485
A szólásszabadság biztosítása	.477
Az ország függetlenségének növelése	.452

5. faktor: **A devianciák kiküszöbölése** Az összvariancia 2 százaléka	Faktor-súly
A bűnözés megfékezése	.517
Az alkoholizmus elleni harc fokozása	.504
A cigányok megrendszabályozása	.460
A bürokratizmus elleni harc fokozása	.451
A korrupció elleni harc fokozása	.425

A második dimenzióban aszerint oszlottak meg a kérdezettek, hogy mennyire viselték szívükön *a szociális problémák megoldását, a hátrányos helyzetű rétegek helyzetének javítását.* Ebben a faktorban olyan tennivalók sorakoztak, mint a lakáshelyzet, az egészségügyi ellátás, az oktatási rendszer, a továbbtanulási, művelődési lehetőségek és az áruellátás terén jelentkező problémák megoldása, a fiatalok, a nők, a szegények és a kis településeken élők helyzetének javítása.

Ezeknek a problémáknak a megoldását elsősorban a fiatalok szorgalmazták, másodsorban pedig a fővárosiak, a páronkívüliek és a fizikai dolgozók.

A harmadik dimenzióban aszerint helyezkedtek el az emberek, hogy mennyire hangsúlyozták *a hatalom, a hagyományos szocializmus-modellt konstituáló elemek megerősítésének* szükséges-

2. tábla

Az öt faktorra végzett lépésenkénti regresszió-elemzés eredményei
$P < 0{,}01$

	Nem	Életkor	Iskolai végzettség	Település	Foglalkozás	Párttagság	A determinációs együtthető (R^2) értéke %-ban
Gazdaság	Férfi		Magas	Fővárosi		Párttag	
	.156		.226	.081		.085	10,06
Szociális problémák		Fiatal		Fővárosi	Fizikai	Pártonkívüli	
		.189		.112	.075	.106	6,02
Hatalom	Nő		Alacsony	Falu		Párttag	
	.114		.310	.135		.170	13,31
Civil társadalom		Idős			Fizikai	Pártonkívüli	
		.128			.135	.209	9,97
Devianciák	Nő	Idős			Fizikai		
	.123	.110			.080		3,25

ségét. A dimenzió tartalmát a párt vezető szerepének a megítélése határozta meg a legjobban (lásd ennek a tételnek a faktorsúlyát), de olyan tényezők értékelése is befolyásolta, mint a honvédelem, a szocialista országokkal való együttműködés, a szocializmustól idegen nézetek és a tervgazdálkodás.

Az ötvenes évekből öröklött hatalmi viszonyok megerősítését az *iskolázatlanabb rétegek* tartották a legfontosabbnak, de a párttagok is nagy jelentőséget tulajdonítottak neki. Az utóbbi bizonyos mértékben ellentmond annak, hogy a párttagok a gazdasági fejlődés útjában álló akadályok elhárítását is szorgalmazták, de amíg ezek elsősorban az iskolázottabbakból kerültek ki, a hagyományos szocializmus-modellhez való visszatérétst főleg az iskolázatlanabbak sürgették. A nők és a falusiak felfogása szintén ebben az irányba mutatott.

A negyedik dimenzióban aszerint polarizálódtak a kérdezettek, hogy mennyire tartották fontosnak *a civil társadalom értékeinek megőrzését*, a hagyományos közösségek kohézióját biztosító ideológiák és intézmények – a vallás, az egyházak, a nemzet – fennmaradását és általában az emberi-állampolgári jogoknak – a magánélet szabadságának, a szólásszabadságnak – az érvényesülését.

Ezekhez az értékekhez a páronkívüliek, a fizikai dolgozók és az idősebbek ragaszkodtak a legjobban. Amennyiben azt is figyelembe vesszük, hogy a kérdezettek hol helyezték el magukat a vallásosság–ateizmus skáláján, azt látjuk, hogy ez a beállítottság a hívőket jellemezte a leginkább (béta = 0.276).

Végül az ötödik dimenzióban aszerint rendeződtek el az emberek, hogy mennyire tartották szükségesnek *a devianciák felszámolását*, a deviáns vagy annak vélt emberek (a bűnözők, az alkoholisták, a cigányok) „megrendszabályozását", a közintézményekben tapasztalható visszásságok (a bürokratizmus, a korrupció) elleni harc fokozását.

1. ábra

A magyar lakosság ideológiai-politikai értéktere I.

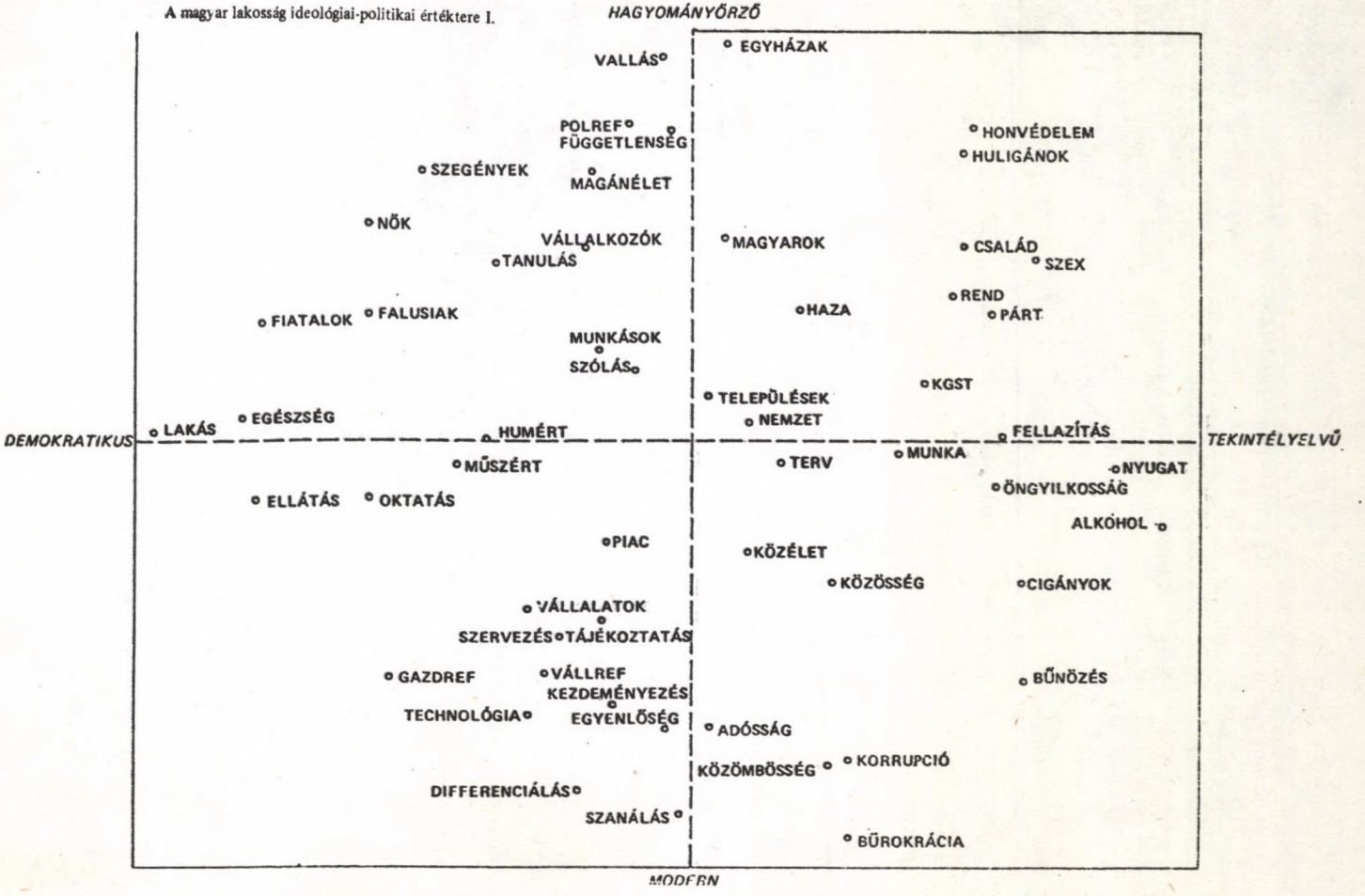

Ezek a problémák a nőket, az idősebbeket és a fizikai dolgozókat foglalkoztatták a legjobban.

A mentalitások

A továbbiakban azt vizsgáltuk, hogy a fenti attitűdök miként rendeződtek el az emberek gondolkodásában, és ennek az elrendeződésnek az alapján kijelölhetünk-e olyan *gondolkodási dimenziókat*, amelyek többé-kevésbé megfelelnek a nyugati kutatásokból ismert politikai skáláknak.

A kérdés megválaszolására *MINISSA-elemzést* alkalmaztunk; a dimenziók számát háromban szabtuk meg. Az elemzés során a problémák lényegében ugyanazokba a csoportokba tömörültek, mint amikor az attitűdöket vizsgáltuk. (Lásd a következő ábrát!) Az első csoportba a gazdasággal, a másodikba a szociális problémákkal, a harmadikba a hatalommal, a negyedikbe a civil társadalommal, az ötödikbe pedig a devianciákkal összefüggő igények, követelések kerültek. Ezeknek a csoportoknak az elrendeződése jelölte ki a társadalmi problémák megközelítésének, a politikai-ideológiai gondolkodásnak az egyes dimenzióit.

Az elsőt *demokrata-tekintélyelvű* dimenziónak neveztük el. A demokrata pólus körül a szociális problémákkal és a gazdasággal kapcsolatos értékek sűrűsödtek, vagyis azok, amelyek az egyéni érdekek érvényesítésének, az autonóm közösségek kialakulásának és általában *a társadalom önszerveződésének* az irányába mutattak. A másik pólus körül a devianciákkal és a hatalommal összefüggő értékek gyülekeztek, vagyis azok, amelyek az erkölcsi normák, a törvények betartatásának és általában *a társadalmi élet felülről való megszervezésének, a társadalom „kézbentartásának"* az igényét tükrözték.

A második dimenziónak a *modernizáció-hagyományőrzés* nevet adtuk; ennek a dimenziónak a mentén az értékek kevésbé polarizálódtak, mint az előzőek mentén. A modernizációs pólushoz azok az igények álltak közelebb, amelyek *a társadalmi viszonyok egészségesebbé tételével, a társadalom működési zavarainak az elhárításával* kapcsolatban fogalmazódtak meg; ezeknek az igényeknek az kielégítése egyrészt a gazdasági szerkezet korszerűsítését, másrészt pedig a közintézmények működésében tapasztalható patologikus jelenségek felszámolását jelentette. A másik pólus azokat a követeléseket vonzotta, amelyek *a hagyományos társadalmi integrációk befolyásának növelésével*, a széles rétegek által elfogadott ideológiák és intézmények – a vallás, az egyházak, a nemzet, az állam, a család – integritásának a megőrzésével kapcsolatban jelentkeztek. (Ezek az értékek a demokrata-tekintélyelvű dimenzióban a két pólus között helyezkedtek el.)

A két dimenzió által kifeszített értéktérben a politikai gondolkodás két hagyományos típusa is körvonalazódott: a demokrácia és a modernizáció két pólusa között a *liberális*, a tekintélyelvűség és a hagyományőrzés két pólusa között pedig a *konzervatív mentalitás*. Az előbbi a gazdaság korszerűsítéséhez, az utóbbi pedig a hatalom erősítéséhez kapcsolódott a leginkább.

Azt, hogy az emberek hogyan helyezkednek el a fenti dimenziók mentén, a *PROFIT-elemzés* eredményei szerint döntően két tényező, az életkor és a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely határozta meg. (Lásd a következő oldalon lévő táblát!)

Az életkor hatását vizsgálva azt az egyébként nem meglepő megfigyelést tehettük, hogy az évek múlásával az emberek egyre tekintély- és hagyománytisztelőbbek lesznek. Ezt a folyamatot azonban – amint azt az életkori csoportok közötti távolságok mutatják – a különböző életciklusokba való belépés eltérő mértékben viszi előre. A 18–20 és a 21–30 évesek majdnem azonos mértékben fogadták el a demokratikus és a modernizációs értékeket. A harmincasok, a negyvenesek és az ötvenesek állásfoglalása szintén hasonlított egymáshoz: ezek a csoportok a skála közepén tömörültek. A hatvanasok és a hetvenesek egy-egy jól elkülöníthető fokozatot képviseltek a tekintély- és hagyománytisztelővé válás útján. Ezek az eredmények természetesen azt is jelentik, hogy a fiatalok liberálisabbak, az idősek pedig konzervatívabbak voltak.

A társadalmi hierarchiában elfoglalt hely szerepét az iskolai végzettség és a foglalkozás szerinti különbségek mutatták a legjobban. Ezek szintén elég kézenfekvőek voltak: az iskolázottabbak és a foglalkozási hierarchia magasabb szintjein elhelyezkedők demokratikusabb és modernebb gondolkodásúaknak bizonyultak, mint az iskolázatlanabbak és az alacsonyabb szinteken találhatók.

Az iskolázottság szerint az általános iskolát végzettek és az ennél iskolázatlanabbak között mutatkozott a legnagyobb különbség. Míg az előbbiek a skála közepén helyezkednek el, az utóbbiak már markánsan tekintély- és hagyománytisztelő álláspontot foglalnak el.

A különböző foglalkozási csoportok közül az értelmiségieket és a vezetőket találtuk a leg-

3. tábla

A különböző társadalmi csoportok preferencia-tengelye által bezárt szögek
Profit-elemzés az első minisszára

NEM Férfi – Nő	Férfi – Nő	26°
	Összesen	26°
ÉLETKOR	18–20 éves – 21–30 éves	8°
	21–30 éves – 31–40 éves	25°
	31–40 éves – 41–50 éves	17°
	41–50 éves – 51–60 éves	13°
	51–60 éves – 61–70 éves	33°
	61–70 éves – ennél idősebb	34°
	Összesen	130°
ISKOLAI VÉGZETTSÉG	0–7 osztály – 8 osztály	81°
	8 osztály – 12 osztály	26°
	12 osztály – 17 osztály	14°
	Összesen	121°
FOGLALKOZÁS	Értelmiségi – vezető	10°
	Vezető – egyéb szellemi	16°
	Egyéb szellemi – szakmunkás	5°
	Szakmunkás – irodai dolgozó	2°
	Irodai dolgozó – közvetlen termelésirányító	7°
	Közvetlen termelésirányító – betanított munkás	36°
	Betanított munkás – segédmunkás	68°
	Összesen	144°
PÁRTTAGSÁG	Pártvezető – pártonkívüli	12°
	Páronkívüli – párttag	15°
	Összesen	27°

demokratikusabb és a legmodernebb gondolkodásúaknak. A középrétegek – az alkalmazottak és a szakmunkások – ebből a szempontból is középütt helyezkedtek el. A betanított munkások tekintélyelvűbbek és hagyományőrzőbbek voltak, mint a középrétegek, de még mindig jóval kevésbé azok, mint a segédmunkások: ennek a rétegnek a gondolkodása még a legiskolázatlanabbak gondolkodásánál is tekintélyelvűbbnek és hagyományőrzőbbnek bizonyult.[5]

Tekintettel arra, hogy a felnőtt lakosság túlnyomó többsége az iskolázatlanabb és a fizikai munkát végző rétegekből tevődik össze, ezek az eredmények egyben azt is valószínűsítik, hogy a népesség nagy része többé-kevésbé tekintélyelvű – hagyományőrző, illetve konzervatív beállítottságú.

A párttagok és a páronkívüliek összessége között nem volt különbség abból a szempontból, hogy hol helyezkedtek el az értékmezőben. A párttagokon belül viszont voltak ilyen eltérések: a párttisztségviselők az átlagosnál valamivel demokratábbak és modernebbek, az „egyszerű párttagok" pedig az átlagosnál valamivel tekintély- és hagyománytisztelőbbek voltak.

A fővárosiak és a férfiak – amint az várható volt – inkább a demokratikus és a modern, a falusiak és a nők inkább a tekintélyelvű és a hagyományos értékek elfogadására hajlottak.

Az értékek elrendeződéséből kirajzolódott harmadik dimenzió megfelelt annak a *materialista – posztmaterialista* dimenziónak, amelyet Ronald Inglehart tárt fel először,[6] és amelyet Magyarországon Hankiss Elemér és társai vizsgáltak.[7] Amint azt a következő oldalon lévő ábrából láthatjuk, a materialista pólus körül a *létfenntartással* kapcsolatos értékek tömörültek: egyfelől *az egzisztenciális biztonsággal*, az anyagi szükségletek kielégítésével, másfelől pedig *a személyes biztonsággal*, az emberek életét, egészségét, emberi kapcsolatait és javait veszélyeztető anomáliák megszüntetésével összefüggő igények. A skála közepén *a rendezett társadalmi viszonyokkal és az erős állammal* kapcsolatos értékek sorakoztak. Egy szinttel feljebb *a hatékony gazdaságra és az emberi közösségekre* vonatkozó igények helyezkedtek el. Végül a skála másik végpontján *a valláshoz, a hazához és az emberi jogokhoz* kötődő értékek gyülekeztek.

A materialista–posztmaterialista dimenzión való elhelyezkedést a különböző társadalmi tényezők ugyanúgy magyarázták, mint *Inglehart* és *Hankiss* esetében. Vagyis a materialista értékeket az idősebbek, az iskolázatlanabbak és a foglalkozási hierarchia alacsonyabb szintjein állók tették inkább a magukéivá, a posztmaterialista értékeket pedig a fiatalabbak, az iskolázottabbak és a magasabb szinteken állók.

Az ideológiai alakzatok

Vizsgálatunk harmadik részében azt néztük meg, hogy az általunk feltárt *attitűdök* milyen *ideológiai alakzatokba* szerveződnek, és ezek milyen társadalmi csoportokhoz köthetők. Ehhez a *nem hierarchikus klaszterelemzés* módszerét használtuk. Az elemzés során kialakult konfigurációk közül azt tudtuk a legjobban értelmezni, amikor a népesség nyolc csoportba (klaszterba) rendeződött.

Az elemzés eredményeként – amint azt a következő oldalon lévő táblából láthatjuk – nőtt azoknak az embereknek a száma, akikről azt mondhattuk, hogy nincsenek határozott politikai-ideológiai nézeteik: a megkérdezettek 18 százaléka mindegyik attitűdöt (faktort) elfogadta (mégpedig majdnem azonos mértékben), 5 százalékuk pedig lényegében mindegyiket elutasította. Ezekkel a kérdezettekkel – akiket „rejtett véleménynélkülieknek" neveztünk[8] – 46 százalékra nőtt azoknak az embereknek az aránya, akiket az „apolitikusok" rétegébe soroltunk.

Az emberek második nagy (bár az előzőnél kisebb) rétegét azok alkották, akikről azt állapíthatjuk meg, hogy *átmenetet* képeznek az „apolitikusak" és a tudatosan politizálók között, vagyis *prepolitikai* attitűdökkel rendelkeznek (a népesség 25 százaléka). Ezek az emberek három további csoportra oszlottak.

2. ábra

A magyar lakosság ideológiai-politikai értéktere II.

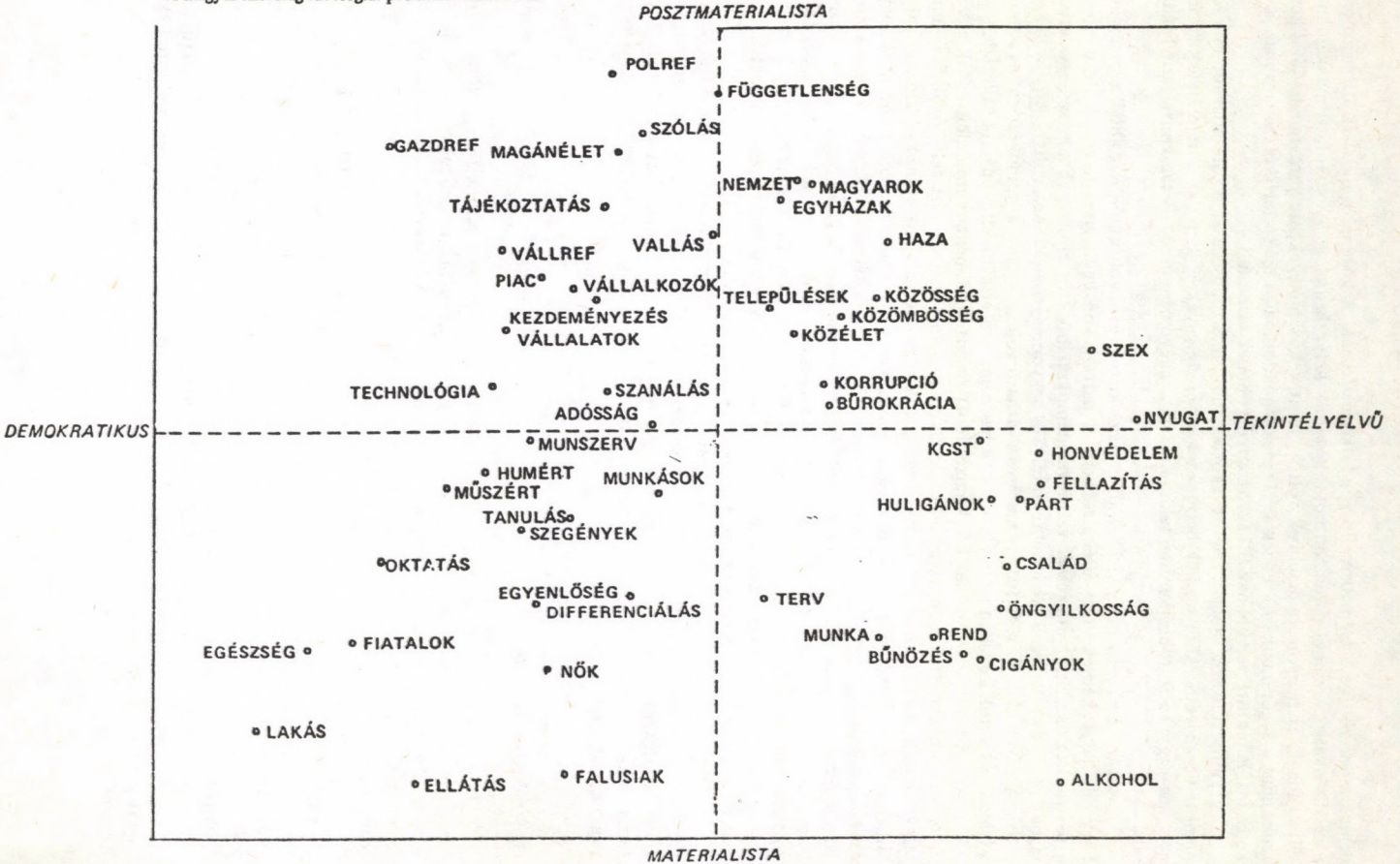

4. tábla

A faktorokra végzett nem hierarchikus klaszterelemzés eredményeként kialakult ideológiai alakzatok

A faktorértékek átlaga alapján

	Apolitikusak		Átmenetiek			Politizálók		
	I.	II.	I. Moralisták	II. Militáns moralisták	III. Szociál politikusok	I. Rendpártiak	II. Technokraták	III. Reformerek
N =	278	45	109	83	61	91	110	85
Gazdaság	0,47	–0,93	–1,36	0,16	–0,58	–0,06	0,37	0,56
Szociális problémák	0,41	–1,25	0,06	–1,51	0,45	0,00	0,18	0,15
Hatalom	0,48	0,07	–0,34	0,15	0,77	0,39	–0,54	–1,56
Civil társadalom	0,45	–0,62	0,10	0,30	0,54	–1,05	–0,92	0,43
Devianciák	0,34	–1,64	0,43	0,53	–1,14	0,32	–0,21	–0,57

5. tábla

A hat klaszterra végzett lépésenkénti regresszióelemzés eredményei
$P < 0,01$

	Nem	Életkor	Iskolai végzettség	Település	Foglalkozás	Párttagság	A determinációs együtthatható (R^2) értéke %-ban
Moralista	Nő .119		Alacsony .076	Falu .080			2,70
Militáns moralista	Férfi .078	Idős .016					1,77
Szociálpolitikus					Fizikai .099		0,98
Rendpárti			Magas .109			Párttag .134	3,64
Technokrata	Férfi .070	Fiatal .106	Magas .113			Párttag .105	5,44
Reformer	Férfi .162		Magas .252	Főváros .138		Pártonkívüli .129	11,21

Az elsőbe azok kerültek, akik egyáltalán nem érzékelték a gazdasági problémákat, és akik a hatalmi viszonyok iránt is indifferensek voltak. A társadalmi együttélés szabályait sértő jelenségek viszont erősen foglalkoztatták őket. Ezeket az embereket tehát a politikai – ideológiai kérdések iránti közömbösség és az erkölcsi problémák iránti érdeklődés jellemezte. „Moralistáknak" neveztük el őket (11 százalék).

A moralizáló felfogást – amint az a következő oldalon lévő táblából kiderül – a nők, az iskolázatlanok és a falusiak tették az átlagosnál nagyobb mértékben a magukévá.

A „prepolitizálók" második csoportjához tartozó emberek nem tartották szükségesnek a szociális problémák megoldását. Fontosnak érezték viszont a civil társadalom megerősítését, és az előző csoportnál is nagyobb jelentőségek tulajdonítottak a devianciák kiküszöbölésének. Ezeket az embereket tehát a szociális problémák iránti közömbösség, a mindennapi életet átszövő ideológiák iránti mérsékelt és az erkölcsi problémák iránti erős érdeklődés jellemezte. „Militáns moralistáknak" minősítettük őket (8 százalék).

Ennek az álláspontnak a hívei a férfiak és az idősebbek között fordultak elő nagyobb számban.

Végül a harmadik csoport tagjai fontosnak tartották a hátrányos helyzetű rétegek anyagi-szociális igényeinek a kielégítését, és nem tulajdonítanak különösebb jelentőséget a devianciák kiküszöbölésének. Politikai-ideológiai nézeteik a fennállóhoz kötődtek: elsősorban a hatalom (a gondoskodó állam) megerősítését, másodsorban pedig a civil társadalom megvédését szorgalmazták, és nem tartották szükségesnek a gazdasági szerkezet átalakítását. Ezeknek az embereknek a szociális érzékenysége tehát határozottabb politikai-ideológiai érdeklődéssel párosult, amely a fennálló viszonyok *apológiájában* nyilvánult meg. Ebben az esetben a „szociálpolitikusok" elnevezést használtuk (6 százalék).

Ez az álláspont egyetlen társadalmi-demográfiai csoportot sem jellemzett különösebben.

Az emberek harmadik nagyobb rétegét – amint az eddigiekből is következik – azok alkották, akiket már *határozott politikai arculattal* jellemezhettünk (a népesség 29 százaléka). Ezek az emberek szintén három további csoportra oszlottak.

Az elsőbe azok kerültek, akik sem a gazdasági, sem a szociális problémákról nem vettek igazán tudomást, és akik ezzel egyidőben mind a politikai, mind a társadalmi, mind az erkölcsi viszonyokat illetően a „rendcsinálás" mellett foglaltak állást. A civil társadalommal szembeni állásfoglalásuk határozott *ideológiai intoleranciára* utal, vagyis arra, hogy meg akarják gátolni a vallási-egyházi élettel, az emberi jogokkal és a nemzettel összefüggő értékek térhódítását. Ehhez társult a hatalom megerősítésére és a devianciák kiküszöbölésére irányuló törekvésük. Ezeket az embereket „rendpártiaknak" neveztük el (9 százalék).

Ennek a felfogásnak a képviselői az átlagosnál nagyobb arányban fordultak elő a párttagok és az iskolázottabb emberek között. (Ez természetesen azt is jelenti, hogy az iskolázottabb párttagok között fordultak elő a legnagyobb arányban.)

A politizálók második csoportja fontosnak tartotta a gazdasági hatékonyság növelését, és ennek megfelelően csökkenteni akarta az állami beavatkozást. Ugyanakkor ennél is határozottabban lépett fel a civil társadalom befolyásának a növelésével szemben. Ezt a csoportot „technokratának" kereszteltük el (11 százalék).

Ennek az áramlatnak a hívei szintén az iskolázottabb párttagok közül kerültek ki a legnagyobb arányban, és ezen belül is a magasabb végzettségű fiatal férfi párttagok köréből.

A politizálók harmadik csoportja a második csoportnál határozottabban hirdette a gazdaság megújításának és a központi hatalom korlátozásának a szükségességét, és ezt összekapcsolta a civil társadalom kiteljesedésével. Az e csoportba tartozó emberek gondolkodásában tehát a gazdasági és a politikai szféra *korszerűsítése* összefonódott a civil társadalmat éltető *hagyományos* ideológiák és intézmények támogatásával. Ennek a gondolkodásmódnak a képviselőire a „reformer" elnevezést használtuk (9 százalék).

A „reformpárthoz" való tartozást döntően az iskolai végzettség határozta meg; jóval kisebb

szerepe volt a nemnek, a településnek és a párttagságnak. A tipikus reformert a magasabb végzettségű fővárosi pártonkívüli férfi jelentette.

Végül

Vizsgálatunk befejezéseképpen visszatértünk kiindulópontunkra, és megnéztünk két dolgot: egyrészt azt, hogy a megkérdezettek hogyan tagolódnak a politikai-ideológiai tudatosság szempontjából, másrészt pedig azt, hogy a politikai tudatosság alacsonyabb vagy magasabb szintjén lévő csoportok hogyan helyezkednek el a liberális-konzervatív skálán.

A politikai tudatosság szerinti tagolódást az iskolai végzettség szerinti megoszlás mutatta a legjobban.

6. tábla

A magyar társadalom politikai tudatossága az iskolai végzettség szerint

Százalékban

	N	Apolitikusak	Átmenetiek	Politizálók	Összesen
0–7 osztály	234	66	26	8	100
Általános iskola	478	46	30	24	100
Középiskola	207	34	16	50	100
Főiskola, egyetem	81	23	12	65	100
Együtt	1000	46	25	29	100

A végzettségi szint emelkedésével – amint azt feltételezni lehetett – csökkent az „apolitikusak" aránya, és nőtt a tudatosan politizálóké. A két pólus egyikét az iskolázatlanok képviselték az „apolitikusak" 66 százalékos arányával, a másikat pedig a felsőfokú végzettséggel rendelkezők a politizálók 65 százalékos arányával.

Azt, hogy az egyes politikai-ideológiai áramlatok hívei hogyan helyezkedtek el a liberális–konzervatív skálán, a következő oldalon lévő ábra mutatja. Ebből azt látjuk, hogy a skála egyik végpontját – a konzervatívat – a három átmeneti típus alkotta. Ezután a „rendpártiak" következtek, majd a „technokraták", és a „reformerek" álltak a skála másik – liberális – végpontján.

3. ábra

Politikai-ideológiai attitűdök a magyar lakosság értékterében

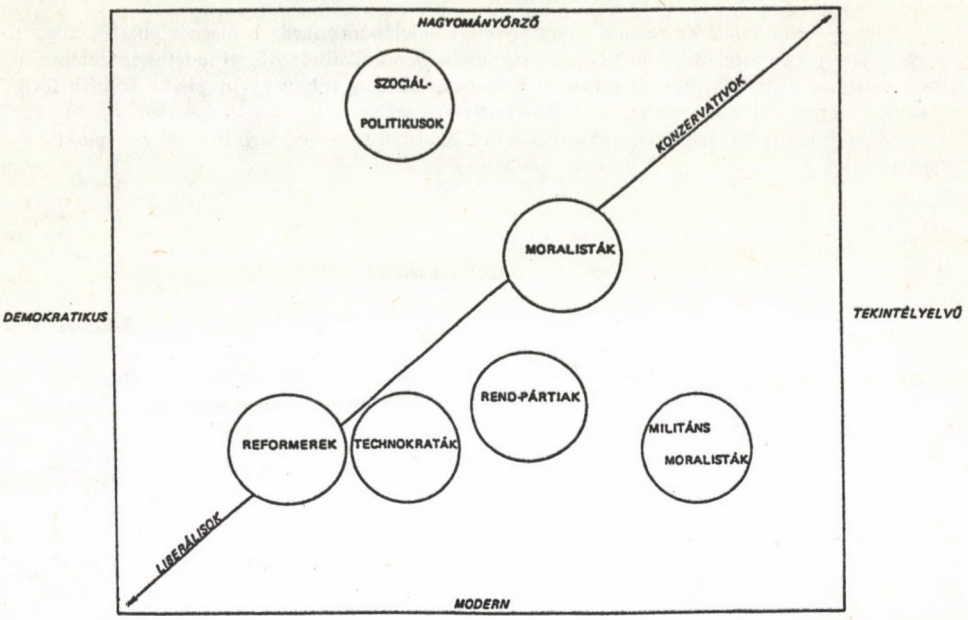

JEGYZETEK

1 A kutatási koncepció és a kérdőív kidolgozásában részt vett *Gombár Csaba, Hann Endre, Papp Zsolt* és *Tardos Róbert*. A többváltozós matematikai elemzéseket *Bartók János* végezte. Segítségükért ezúton mondunk köszönetet.

2 A külföldi elemzések közül elsősorban *G. A. Almond:* The American People and Foreign Policy című könyvére gondolunk (New York, 1960). A hazai elemések közül *Angelusz Róbert:* Kommunikáló társadalom című művét emeljük ki (Budapest, 1983).

3 A marxizmus és a liberalizmus – írja *C. Wright Mills* – egyaránt abból a racionalista feltevésből indul ki, hogy az emberek, ha van rá lehetőségük, érdekeik tudatára ébrednek (. . .) A maga módján mindkettő arra törekszik, hogy elhárítsa az emberek elől az akadályokat, és megnyissa az utat a politikai életben való részvételükhöz, s kevesebbet törődik azzal, hogy az emberek esetleg nem akarnak, vagy nem képesek résztvenni a politikai életben. . . . A jelenlegi elméletek általában nem is tételezik fel, hogy valamelyik társadalmi rétegnek esetleg nincs is politikai irányvonala, hanem politikailag passzív." In: Hatalom, politika, technokraták. Budapest, 1970. 221. oldal.

4 Az elnevezés *Angelusz Róbert*től származik.

5 Hasonló megállapításra jut *Hankiss E., Manchin R., Füstös L., Szakolczai Á.:* Kényszerpályán – A magar társadalom értékrendszerének alakulása 1930 és 1980 között című művében (Budapest, 1982).

6 *Inglehart, R.:* Measuring Cultural Change in Japan, Western Europe and the United States. In: Cultural Indicators: An International Symposium, Wien, 1984.

7 *Hannkiss E., Manchin R., Füstös L., Szakolczai Á.:* Modernization of Value System, Indicators of Change in Cross-Cultural Comparisons. In: u. a.

8 Ez az elnevezés is *Angelusz Róbert*től származik.

A MINTA MEGOSZLÁSA

N = 1000

Nem	%	*Település*	%
Férfi	46	Főváros	21
Nő	54	Vidéki város	33
	100	Falu	46
			100
Életkor		*Foglalkozás*	
18–20 éves	6	Vezető	3
21–30 éves	19	Értelmiségi	5
31–40 éves	19	Egyéb szellemi dolgozó	11
41–50 éves	17	Közvetlen termelésirányító	4
51–60 éves	19	Irodai dolgozó	5
61–70 éves	12	Szakmunkás	26
Ennél idősebb	8	Betanított munkás	18
	100	Segédmunkás	17
		Inaktív	11
			100
Iskolai végzettség		*Párttagság*	
0–7 osztály	23	Párttag	13
Általános iskola	48	Pártonkívüli	87
Középiskola	21		100
Főiskola, egyetem	8		
	100		

FÜGGELÉK

A tennivalók megítélésének rangsora a közvéleményben az átlagok alapján
N = 862*

			Az ábrákon használt rövidítések**
1.	A bűnözés megfékezése	6,64	BŰNÖZÉS
2.	Az alkoholizmus elleni harc fokozása	6,36	ALKOHOL
3.	A munkafegyelem erősítése	6,28	MUNKA
4.	Az emberi jogok védelme	6,22	
5.	A környezet fokozott védelme	6,22	
6.	A rend és fegyelem erősítése	6,18	REND
7.	A hazaszeretet, a magyarságtudat erősítése	6,16	HAZA
8.	A munkaszervezés javítása	6,16	SZERVEZÉS
9.	Az egészségügyi ellátás színvonalának emelése	6,12	EGÉSZSÉG
10.	A lakáshelyzet javítása	6,09	LAKÁS
11.	Az infláció megfékezése	6,09	
12.	A korrupció, a megvesztegetések elleni harc fokozása	6,07	KORRUPCIÓ
13.	A családok felbomlásának megakadályozása	5,99	CSALÁD
14.	A bürokratizmus, a lelketlen ügyintézés elleni harc fokozása	5,97	BÜROKRÁCIA
15.	A jobban és a rosszabbul dolgozók jövedelme közötti különbségek növelése	5,91	DIFFERENCIÁLÁS
16.	A kis településeken élők életkörülményeinek javítása	5,83	FALUSIAK
17.	A nagyüzemi munkások fokozottabb megbecsülése	5,80	MUNKÁSOK
18.	A műszaki-technológiai fejlődés meggyorsítása	5,77	TECHNOLÓGIA
19.	A cigányok megrendszabályozása	5,76	CIGÁNYOK
20.	Az ország függetlenségének növelése	5,75	FÜGGETLENSÉG
21.	Az öngyilkosságok visszaszorítása	5,74	ÖNGYILKOSSÁGOK
22.	Az egymás iránti közömbösség visszaszorítása	5,74	KÖZÖMBÖSSÉG
23.	A külföldi adósságok törlesztése	5,70	ADÓSSÁG
24.	A tájékoztatás nyíltságának, őszinteségének fokozása	5,68	TÁJÉKOZTATÁS
25.	A továbbtanulási, művelődési lehetőségek biztosítása	5,68	TANULÁS
26.	A fiatalok helyzetének javítása	5,66	FIATALOK
27.	Igazi közösségek kialakítása	5,59	KÖZÖSSÉG

* A hiányzó 138 fő húsznál több kijelentésre „nem tudom" választ adott. A többi kérdezett esetleges nem tudom válaszait a minta átlagával helyettesítettük.

** A MINISSA-elemzést kétszer végeztük el. A második elemzésből kihagytuk azokat a változókat, amelyek egy faktorhoz, illetve egy változó-halmazhoz sem kapcsolódtak egyértelműen. Ezzel a változók száma 67-ről 55-re csökkent. A csökkentésre elsősorban azért volt szükség, mert a MINISSA-elemzés után PROFIT-elemzést végeztünk, és az ebbe az elemzésbe bevont változók száma a személyi adatokkal együtt sem haladhatta meg a hatvanat.

			Az ábrákban használt rövidítések
28.	A szólásszabadság biztosítása	5,59	SZÓLÁS
29.	A munkalehetőségek, a teljes foglalkoztatottság biztosítása	5,58	
30.	A nemzeti érdekek fokozottabb érvényesítése	5,55	NEMZET
31.	A magánélet szabadságának védelme	5,55	MAGÁNÉLET
32.	A nacionalizmus, a más népek elleni gyűlölködés visszaszorítása	5,54	
33.	A műszaki értelmiség fokozottabb megbecsülése	5,54	MŰSZ ÉRT
34.	A szocialista országokkal való együttműködés fokozása	5,53	KGST
35.	Az áruellátás színvonalának emelése	5,50	ELLÁTÁS
36.	Az oktatási rendszer korszerűsítése	5,47	OKTATÁS
37.	A születések számának növelése	5,47	
38.	A katonai kiadások csökkentése	5,46	
39.	A nyugati országokkal való együttműködés fokozása	5,44	
40.	A társadalmi különbségek csökkentése	5,44	EGYENLŐSÉG
41.	A szakszervezetek érdekvédelmi szerepének növelése	5,44	
42.	Az alulról jövő kezdeményezések kibontakoztatása	5,42	KEZDEMÉNYEZÉS
43.	A gazdaságtalan üzemek bezárása	5,41	SZANÁLÁS
44.	A tervgazdálkodás erősítése	5,40	TERV
45.	A szegénység felszámolása	5,36	SZEGÉNYEK
46.	A fiatalok megrendszabályozása	5,34	HULIGÁNOK
47.	A nők helyzetének javítása	5,32	NŐK
48.	A piac gazdasági szabályozó szerepének növelése	5,29	PIAC
49.	A vállalatok önállóságának növelése	5,29	VÁLLALATOK
50.	A humán értelmiség fokozottabb megbecsülése	5,28	HUM ÉRT
51.	A szocializmustól idegen nézetek visszaszorítása	5,28	FELLAZÍTÁS
52.	A párt vezető szerepének erősítése	5,28	PÁRT
53.	A települések önállóságának növelése	5,12	TELEPÜLÉSEK
54.	A vállalatirányítási rendszer demokratizálása	5,12	VÁLL REF
55.	A lakóhelyi közélet kibontakoztatása	5.07	KÖZÉLET
56.	A szomszédos országokban élő magyarok támogatása	4,92	MAGYAROK
57.	A szexuális szabadosság visszaszorítása	4,84	SZEX
58.	A gazdaságirányítási rendszer radikális megreformálása	4,77	GAZD REF
59.	A honvédelem erősítése	4,71	HONVÉDELEM
60.	A nyugatimádat visszaszorítása	4,61	NYUGAT
61.	A vallásszabadság biztosítása	4,60	VALLÁS
62.	A kisiparosok, kiskereskedők, kisvállalkozók biztonságérzetének növelése	4,16	VÁLLALKOZÓK
63.	A politikai rendszer megreformálása	4,04	POL REF

64.	Az egyházak társadalmi szerepének növelése	3,96	EGYHÁZAK
65.	A kisiparosok, kiskereskedők, kisvállalkozók fokozottabb megadóztatása	3,63	
66.	A cigányok életkörülményeinek javítása	3,53	
67.	A vallásosság visszaszorítása	2,30	

TARDOS KATALIN

ÚJ BERUHÁZÁSOK – JAVULÓ MUNKAKÖRÜLMÉNYEK?

A magyar társadalom, gazdaság több olyan jelenséget termelt ki az elmúlt négy évtizedben, amelyről egymásnak teljesen ellentmondó értékelések láttak napvilágot. A viták olykor a legszínesebben, a legélesebbek – érthető módon –, amikor az elemzés tárgyát „romló", „hanyatló" jelenségek képezik. Nem véletlenül élesek a viták a romló egészségi állapot okainak tárgyalásakor, vagy – hogy rögtön a legaktuálisabbat említsem – a válságos gazdasági helyzet okait kutatva. Ebben a cikkben egy olyan témáról szeretnék írni, amely nem kevésbé neuralgikus pont, és – véleményem szerint – mind a romló egészségi állapottal, mind a romló gazdasági helyzettel összefüggésben van. Ez pedig az ipari beruházások témaköre.

A kérdés – amire szeretnék választ adni – az, hogy a beruházások, illetve az üzembe helyezett új technológiák mennyiben módosítják az ott dolgozók munkakörülményeit. Van-e munkakörülmény-javító hatásuk az új beruházásoknak? Csak az új beruházások mennyiségétől függ-e, hogy milyen mértékben javulnak a munkakörülmények Magyarországon? Ezek a kérdések nem újak, de alapos vizsgálatukra még nem került sor.

A tanulmány első részében *egyrészt* szeretném nagy vonalakban bemutatni, hogy a többékevésbé körvonalazott hivatalos álláspont a munkakörülmények javulását meghatározó tényezőket illetően hogyan változott az elmúlt 40 év során. *Másodsorban*, statisztikák segítségével igyekszem igazolni, hogy nem fedi a valóságot az az állítás, mely szerint a beruházások mennyiségétől, illetve csak a beruházások mennyiségétől függ a munkakörülmények javulásának mértéke. *Harmadrészben* pedig, igyekszem felvázolni azokat az okokat, amelyek miatt az elmúlt 40 év tömeges új beruházásai ellenére sem következett be a munkakörülmények kiegyensúlyozott javulása.

Az írás második részét egy esettanulmány képezi, amelyben egy fonoda történetét írom le a munkakörülmények változásának kiemelt szempontja alapján. A jelenleg három különböző technológiát alkalmazó fonoda történetén keresztül szeretném illusztrálni egyrészt, hogy az első részben elmondottak hogyan ragadhatók meg a valóságban, másrészt hogy milyen sok tényezőt kell figyelembe vennünk, amikor azt kutatjuk, hogy mitől javulnak, illetve romlanak a munkakörülmények egy üzemen, műhelyen belül.

I.

A beruházással foglalkozó szakirodalom közös hangulati eleme – különböző álláspontok mellett – az általános csalódottság, kiábrándultság és tehetetlenség. Egy mítosznak vége. Végérvényesen bebizonyosodott, hogy a beruházások növelése önmagában nem viszi előbbre sem a gazdaságot, sem a társadalmat. A szocialista társadalom építésének egyik szimbolikus mutatója volt a beruházási ráta növekedése, ám miközben a ráta magasabb volt mint a gazdaságilag fejlettebb országokban, addig a műszaki haladás szempontjából „követő" országok közül is inkább a

„leszakadók" felé közelítettünk. Magyarország és a fejlett ipari országok közötti technikai rés az elmúlt másfél évtizedben aggasztóan növekedett.

A magyar iparban nagy hagyományai vannak a külföldi technika importjának, de míg a technikaimport első és második hulláma (az 1880-as, 90-es években, és a két világháború közötti időszakban) a legfejlettebb technika behozatalát célozta meg, addig a II. világháború utáni technikaimport csak a 70-es évek elejétől fordult ismét a fejlett nyugati országokból származó technika felé, de különböző okok eredőjeként, akkor sem a legfejlettebb felé.[20] A II. világháború előtti iparosodás jellemzője, hogy a bázisipar hiányából adódóan komplex rendszereket volt kénytelen átvenni, ebből kifolyólag a technológiai folyamat elemei műszakilag szervesen illeszkedtek egymáshoz, egy-egy gyártási folyamaton belül kicsi volt a valószínűsége a modern és az elavult technológia egymásmellettiségének. A II. világháború utáni beruházáspolitika következtében szétszabdalt technológiai rendszerek jöttek létre, illetve sok esetben az új technológia a régi közé ékelődött, és ezáltal a gyártási folyamat egyes részei felértékelődtek, míg mások elvesztették addigi szerepüket. Az új és régi technológia ékszerű összeszerveződése mellett (amikor is egy gyártási folyamat egyes részei teljes egészében kicserélődnek a többi rész alapvető változása nélkül), megtalálhatók párhuzamos technológiai rendszerek is, (vagyis olyan esetek, ahol ugyanazt a gyártási folyamatot különböző színvonalú technológiával végzik). Az új technológia integrációjának módozatai, annak sikeressége, illetve sikertelensége fontos tényező a beruházások hatékonyságának értékelésekor. Az elmúlt évek tapasztalatai azt bizonyítják, hogy az esetek döntő részében nem az új technológia gyakorolt húzóerőt a termelési folyamatra, hanem fordítva, a régi technológiához való illeszkedés szükségessége már az új technológia kiválasztásakor olyan kompromisszumokat hívott életre, amelyek előnytelenek voltak.

Az ötvenes években uralkodó volt az a vélemény, mely szerint a munkakörülmények a társadalom általános fejlődésével párhuzamosan automatikusan javulnak. Ez az ideologisztikus elgondolás, mely a problémákat – azok tényleges kezelése helyett – valamiféle általános fejlődés, jobbulás útján hirdeti megoldhatónak és megoldandónak, elkenő és halogató volta miatt nagyon káros hatásokat vont maga után. A hatvanas és hetvenes években a domináns gondolatmenet már egy felvilágosultabb, kevésbé ideológikusnak tűnő formát ölt, amely szerint a munkakörülmények javulásának mértéke az új beruházások mennyiségétől függ. Ez a gondolatmenet implicite azt tartalmazza, hogy nem szükséges a munkakörülmények kérdésével önállóan, az egész ipar fejlődésétől függetlenül foglalkozni, mert az ipar fejlődésével párhuzamosan a munkakörülmények is automatikusan javulnak. Tehát a felszínen nagyon is racionálisnak tűnő gondolatmenet végeredményben ugyanazon a gondolati sémán alapszik, mint az ötvenes évekbeli, csak éppen ebben a formájában az az ismert tétel, hogy a társadalom fejlődését az ipar fejlődésének mértéke határozza meg, explicitté válik.

Ha megnézzük az üzembe helyezett beruházások átlagos növekedési rátáját és a – statisztika szerint – „normális" (egészségre nem ártalmas) munkakörülmények között dolgozók arányát, és az 1000 fizikai foglalkozásúra jutó üzemi balesetek számának növekedését, akkor a következő képet kapjuk:

üzembe helyezett beruházások volumenindexének átlagos növekedése %-ban +1		„normális" munkakörülmények között dolgozók arányának növekedése %-ban +2		1000 fizikai foglalkozásúra jutó összes üzemi baleset számának növekedése %-ban +3	
1961–1965	6,8	1959–1964	–24,0	1960–1964	–13
1966–1970	6,8	1964–1969	+ 32,5	1965–1969	–18
1971–1975	10,4	1969–1974	–16,7	1970–1974	–22
1976–1980	–1,2	1974–1979	–20,1	1975–1979	–9
1981–1985	–5,0	1979–1984	0,0	1980–1984	+8

+1 – Forrás: (6)
+2 – Forrás: (1), (2), (8), (13), (17) Saját számítások alapján
+3 – Forrás: (5) Együtt szerepel ipar, építőipar, szállítás, hírközlés

Válasszuk szét a táblázat adatait a 70-es évek közepéig, illetve a 70-es évek közepétől a 80-as évek közepéig terjedő időszakra. Az első periódust a magas beruházási ráta jellemzi. Mit mutatnak a munkakörülményekre vonatkozó adatok ebben a periódusban? A „normális" munkakörülmények között dolgozók aránya erősen ingadozik és az 1000 főre jutó üzemi balesetek száma egyértelműen csökken, mégpedig legnagyobb arányban a 70-es évek első felében, amikor a beruházások volumenindexének átlagos növekedése is a legnagyobb arányú. A két munkakörülmény mutató eltérő tendenciáját magyarázhatja egyrészt, hogy a vállalati egészségvédelmi, munkavédelmi tevékenység alapvetően a balesetelhárítást tekinti feladatának, hogy a baleseteket nem kellő szigorúsággal jelentették be, hogy 1971-től a bérbesorolási rendszer egyik dimenziója a munkakörülmények színvonala lett, ami a vállalatvezetést ösztönözhette arra, hogy átértékelje a munkakörülményeket. Az adatok alapján mindenesetre azt mondhatjuk, hogy *a beruházások hatására a munkakörülmények egyes összetevői javultak, de ez a javuló tendencia csak részleges és nem kiegyensúlyozott.* A hetvenes évek második felétől (egészen pontosan 1979-től) az üzembe helyezett beruházások volumene erősen csökken. Ezzel párhuzamosan megfigyelhetjük, hogy a munkakörülmények mindkét mutatója romlást, illetve stagnálást jelez. Ebben az időszakban növekedett a 0-ra leírt gépek aránya és a gépek átlagos életkora is. A romló műszaki színvonal a munkakörülményeket is erősen befolyásolta. *Összefoglalva úgy is fogalmazhatunk, hogy a beruházás, illetve a technológiai innováció szükséges, de önmagában nem elégséges feltétele a munkakörülmények javulásának.*

Fontos megjegyezni, hogy a romló munkakörülmények nem egy negatív tendenciájú homogenizálódást takarnak, hanem éppen ellenkezőleg: nagyarányú vállalatok közötti és vállalaton belüli differenciálódást, ahol is a beruházások hatására adott esetben kiugróan javuló munkakörülmények országos átlagban nem tudják ellensúlyozni az ipari munkahelyek többségét jellemző romló munkakörülményeket. A vállalaton belüli differenciálódás az említett technológiai rendszerek szétszabdaltságának következménye, vagyis annak, hogy az új technológiák a vállalat termelési folyamatába mint elkülönült egységek ékelődtek be. Ez azért nagyon fontos, mert ezáltal olyan helyzet alakult ki, amelyben *a munkakörülmények színvonala a vállalaton belüli munkaerőpiac működésének és működtetésének egyik dimenziójává vált.* Ez a körülmény – véleményem szerint – visszahúzó erőként hat minden olyan törekvésre, amely a munkakörülmények homogenizálását célozná akár vállalati, akár iparági szinten.

A hetvenes évek végén kezdtek megjelenni olyan írások, amelyek kritikailag elemezték a beruházások és munkakörülmények alakulásának kapcsolatát. Kritika tárgyát képezte, hogy a beruházásoknál a munkakörülmények javítását szolgáló kiegészítő beruházások esetében a maradékelv érvényesült. A beruházások megválasztásánál a fő szempont a kapacitásbővítés, illetve a hatékony-

ság növelése volt, és kisebb hányaduk jelentett lényeges korszerűsítést vagy a műszaki színvonal emelést. A maradékelv a gyakorlatban a kevésbé költséges „nyitott" technológiai rendszerek vásárlását (vagyis ahol az ártalmas anyagok a munkakörnyezetbe szabadon bekerülhetnek), a kiszolgáló gépek és az egészségóvó berendezések elhagyását, valamint az üzemi infrastruktúra és anyagmozgatás alacsony gépesítettségét vonta maga után.

Nézzük meg, hogyan alakult a különböző egészségi ártalmaknak kitett dolgozók aránya, miközben az ipar állóeszközállományának bruttó értéke több mint két és félszeresre nőtt 1970 és 1985 között.

A fizikai foglalkozásúak arányának változása a munkahelyeken előforduló ártalmak és átlagon felüli terhelések szerint

(1964 = 100%)	*1959*	*1964*	*1969*	*1979*	*1984*
Föld alatti	–	100	49,3	–	–
Hő	54,0	100	182,0	152,0	186,0
Vegyi hatás	30,2	100	68,6	79,0	101,1
Por	100,0	100	93,4	126,3	136,8
Pára	–	100	47,0	123,5	117,6
Nagy szennyeződés	93,8	100	51,0	146,9	183,6
Zaj	–	100	48,7	110,0	221,8
Idegi, pszichikai terhelés	–	–	–	100	315,3
Fokozott balesetveszély	–	–	100	284,3	472,5
Szabadban – Hidegben	84,3	–	–	100	105,8
Egyéb ártalom	265,7	100	126,3	142,1	352,6

Forrás: (1), (2), (13), (17). Saját számítások alapján
1974-re nincsenek adatok

A táblázatból kitűnik, hogy 1964-hez viszonyítva az ártalmak szintje, vagyis az adott ártalmaknak kitettek aránya nem hogy nem javul, hanem romlik, az 1964-es szint 2–3–4-szeresére is emelkedett egyes esetekben. A munkakörülményekre vonatkozó statisztikák elemzése – számos torzító tényező miatt – fokozott óvatosságot igényel. E torzítások abból adódnak, hogy a fizikai foglalkozásúak bérbesorolásának egyik dimenziója a munkakörülmények színvonala, tehát a rosszabb munkakörülményi fokozatba minősítés burkolt béremelési eszközként is működhet. A másik – épp annyira nehezen tetten érhető – torzító tényező, hogy egyes iparágak, szakmák és munkáscsoportok az érdekeiket jobban tudják érvényesíteni, vagyis jobban tudják hivatalosan is elismeretni munkakörülményeik színvonalát. Ebből a szempontból általában a nehézipar – és ezen belül is a bányászat és a kohászat – jobb pozíciókkal rendelkezik, mint a könnyűipar. Ha a táblázat adatait mint nagyságrendeket értelmezzük, akkor azért tisztán látszik, hogy minden egyes időszaknak megvan a maga kiemelt ártalma. Azért nevezem ezeket „kiemelt" ártalmaknak, mert egyáltalán nem kizárt, hogy a valóságban az adott ártalom elterjedtsége megelőzően is hasonló szintű volt, csak az ártalom veszélyessége nem került a figyelem középpontjába. Tehát, az egészségi ártalmak megítélését befolyásolja egy általános normarendszer, mely normarendszer ugyanakkor nagy valószínűséggel a valós folyamatokra adott válaszként is változik, és amely normarendszer – egy bizonyos időeltolódással – az új ártalmakat felértékeli és a régieket alulértékeli. Az ártalmak relatív elismertsége azért is változik, váltakozik, mert a vállalatok rendelkezésére álló bértömeg csak igen korlátozottan növelhető, illetve központilag szigorúan szabályozott, és a besorolási rendszer két dimenziója közül (szakképzettség–munkakörülmények) a munkakörülmények rugalma-

sabban átértékelhetők. Tehát ahhoz, hogy egy ártalom nagyobb súllyal szerepeljen, egy másiknak veszítenie kell súlyából, hogy átlagban a bértömeg többé-kevésbé azonos maradjon.

1959-ben a könnyen elismerhető „kiemelt" ártalom a por volt, az „egyéb ártalmak" szintje valószínűleg azért is magas, mert több fontos ártalomfajtát nem ismert még el a társadalmi normarendszer. A por egyébként tipikusan a bányászat és a kohászat foglalkozási ártalmaként intézményesült és valószínű, hogy más iparágak – mint pl. a textilipar – ebben az időszakban is csak kisebb mértékben tudták elismertetni üzemeik egészséget károsító por ártalmát. 1969-re a hangsúly áttevődik a hőre. Hasonlóképpen a hőártalom intézményesülésében húzóerőként a kohászat hatott. 1979-re az iparágak hatalmi pozíciója és az ipari munkahelyek szerkezete átstrukturálódik. Ez az ártalmak megítélésében is tükröződik: két új ártalom jelenik meg a statisztikában, ez pedig az idegi és pszichikai megterhelés és a fokozott balesetveszély. 1984-re ehhez a két ártalomhoz egy harmadik is kapcsolódik: a zaj. Tehát a zaj, az idegi-pszichikai terhelés és a fokozott balesetveszély azok az ártalmak, amelyek az utóbbi években a legdinamikusabban növekedtek, illetve amelyeknek az egészségkárosító hatását kiemelten a 80-as években ismerték el Magyarországon. Összefoglalva a táblázat adatait, sarkítva úgy is fogalmazhatunk, hogy a szocialista iparosítás története – a munkakörülmények alakulását tekintve – nem más, mint a zajos, idegileg megterhelő és fokozottan balesetveszélyes munkahelyek teremtésének története.

Térjünk vissza az előző gondolatmenetünkhöz, amikor is arról írtunk, hogy a hetvenes évek végén feltűnik a beruházások kritikai elemzésében a munkakörülmények szempontja. Milyen tényezők magyarázhatják még, hogy Magyarországon az új beruházások hatására a munkakörülmények színvonala csak elszigetelten, egyes részfolyamatoknál okozott javulást, és hogy nagy átlagban a kedvezőtlen munkakörülményeket újratermelte? Eddig említettük a maradékelv hatását. Ezzel kapcsolatban szeretném megjegyezni, hogy egy gép nemcsak technikai fejlettsége szerint értékelhető, hanem a technikai fejlettség közvetett módon egy „beépített" társadalmi viszonyrendszert is megtestesít, tehát egy technológiai módosulás valamilyen módon kifejezi a termelőhelyen kialakult erőviszonyokat is, és azt a társadalmi normarendszert, amely arról ítélkezik, hogy a termelés milyen mértékben használhatja el a munkaerőt a saját javára. Tehát, amikor egy tőkés importból származó technológiai sor kiegészítő – emberkímélő – gépei nem kerülnek megvásárlásra, akkor ebben minden egyes alkalommal kifejezésre jut a hazai munkaerő értéke, illetve az a viszonyrendszer, amely a hazai munkaerőpiac erőviszonyait meghatározza. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a hazai munkaerőpiac nem hat kényszerítő erővel a technológia emberközpontú műszaki fejlesztésére. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a magyar munkaerő igényszintje alacsony, hanem azt, hogy sikerült megteremteni egy olyan foglalkoztatási szerkezetet, amelyben az emberek viszonylag kis mozgástérrel rendelkeznek, magyarán: kicsi a lehetőségük arra, hogy a rosszabb pozíciókból a jobbakba kerüljenek. Ezt a tendenciát még erősíti a fizikai foglalkozásúak bérbesorolási rendszere is. A különböző szakképzettségű munkások maximális alapbére a legjobb és a legrosszabb munkafeltételi fokozatban a következőképpen aránylik egymáshoz:

	1-es munkafeltételi fokozat alapbére %-ban	5-ös munkafeltételi fokozat alapbére %-ban
1. Segédmunka	100	185
2. Egyszerű betanított munka	100	192
3. Bonyolult betanított munka vagy egyszerű szakmunka	100	178
4. Szakmunka	100	165
5. Összetett szakmunka	100	150
6. Különösen bonyolult szakmunka	100	131

Forrás: Saját számítások az 5/1983/XI 12/ME rendeletben meghatározott fizikai foglalkozásúak bértarifatáblázata alapján

Az a tény, hogy az alacsonyabb szakképzettségű munkásoknál a fizetésük maximalizálásának egyik módja a rosszabb munkakörülmények vállalása, magyarázza, hogy Magyarországon miért nem jelent és nem jelentett igazi feszültséget a munkaerő elvándorlása a rossz munkakörülményeket nyújtó vállalatoktól. A munkások elégedettségével foglalkozó kutatások szintén megerősítik, hogy az elégedettség első számú tényezője a kereset, csak utána következik a munka tartalma, és végül csak ötödik-hatodik helyen szerepelnek a fizikai munkakörülmények, illetve az igénybevétel.[12] Tehát ebből a szempontból mondhatjuk, hogy a munkaerőpiac működésének mechanizmusa maga is hátráltatja, vagy legalábbis nem ösztönzi a technológiai innovációt. Így az az elv, mely szerint a munkaerőhiány rákényszeríti a vállalatokat, hogy az egészségre legártalmasabb munkahelyeket gépesítsék, vagy, hogy új technológiával kiváltsák azokat, csak nagyon korlátozottan érvényesül Magyarországon. Természetesen van rá példa, hogy a krónikus munkaerőhiány rákényszerítette a vállalatot a technológia megváltoztatására, de a feszültségek általában első lépcsőben inkább bérezéssel, munkaszervezéssel és munkaidővel kapcsolatos kérdésekben csapódtak le.

A hetvenes évek végére, a nyolcvanas évek elejére nyilvánvalóvá vált, hogy az új beruházások és az új beruházások hatására megvalósuló technológiaváltások önmagukban nem garantálják a munkakörülmények javulását. Világossá vált, hogy a beruházás csak szükséges, de nem elégséges feltétele a munkaviszonyok humanizálásának. A nyolcvanas évek elején hangsúlyeltolódás figyelhető meg a hivatalos álláspontban a munkakörülmények javításával kapcsolatban: *az új beruházásokról a meglévő állapotok szigorúbb ellenőrzésére kerül a hangsúly.* Ez a hangsúlyeltolódás bizonyára nem függetleníthető az 1979-től induló restriktív beruházáspolikától sem. Érthető, hogy egy beruházás-szűkös időszakban a beruházások fétisizált jelentősége is szertefoszlik.

A gazdaság szocialista átalakításának leglényegesebb eleme volt, hogy a termelőeszközök állami tulajdonba kerültek. Ezzel egyidőben a beruházások fölötti döntés is állami kézbe került. Ez értelemszerűen azt is jelentette, hogy az ipari üzemekben a munkakörülmények az állami beruházáspolitika következményeként és képére formálódtak. Logikailag felelősséggel is az állami beruházásokról döntő szervek tartoztak volna. Erősen ellentmondásos helyzet alakult ki így az ellenőrzés kérdésében: az Országos Munkavédelmi Felügyelőségnek nem az állami szerveket, hanem a vállalatokat kellett ellenőriznie és felelősségre vonnia olyan dolgokért, amelyek deklaráltan az állam feladatkörébe tartoztak. Tehát, amikor a munkakörülmények változását a beruházásoktól várták, a vállalatoknak minden alapjuk megvolt arra, hogy a felelősség alól kibújjanak, és az „objektív nehézségekre" hivatkozzanak. A Felügyelőségnek sem az állami gazdaságirányítás, sem a vállalatok felé nem állt rendelkezésére hatékony eszközrendszer az állami munkavédelmi és munkaegészségügyi normák érvényesítéséhez. A probléma tehát nem az volt, hogy a beruházások az ötve-

nes, hatvanas és hetvenes években erősen fetisizálva voltak, hanem hogy a Munkavédelmi Felügyelőség semmilyen jogkört nem kapott arra, hogy a termelés szempontjain kívül eső érdekeket is képviseljen, nem az üzembe helyezés után, hanem még a beruházás előkészítő szakaszában! A munkavédelmi felügyelők mai csökkent társadalmi szerepét kifejezi, hogy míg az Iparfelügyelet idejében – 1945 előtt – az iparfelügyelők feladata a gyári biztonságtechnikai rendszerek ellenőrzése mellett kiegészült iparfejlesztési szaktanácsadással is, és az Iparfelügyelet feladata volt országos szintű iparfejlesztési koncepció kidolgozása, addig a mostani rendszer szerint a munkavédelmi felügyelőknek a helyszíni bírságoláson kívül nem nagyon van más eszközük, sem feladatuk. Megszűnt az a beépített ösztönző rendszer, amikor is az államilag kötelező normák egyben az iparfejlesztés ügyét is elősegítették, és közvetetten a beruházásokat is dinamizálták.

Véleményem szerint a beruházások alapvetően nem kielégítő „munkavédelmi hatékonyságának" fő oka az, hogy az állam az új beruházások felett döntési monopóliummal rendelkezik, ami az erőforrások korlátozottsága, valamint az érdekegyeztetés lehetőségének kiküszöbölése miatt odavezetett, hogy a termelés gazdasági érdekein kívül más szempontok, érdekek alig érvényesülhettek. A beruházások alacsony „munkavédelmi hatékonysága" még nem azt jelenti, hogy a beruházások, tehát a technológiai innováció nem szükséges feltétel a munkakörülmények javításában. Arról van szó, hogy a kettőt (beruházást és munkavédelmi ellenőrzést) össze kellene kapcsolni egy olyan rendszerbe, amelyben mindkét elem funkciói tisztázottak.

A munkavédelmi ellenőrzés erősítésének jegyében 1984-ben a Munkavédelmi Felügyelőséget kivonták a szakszervezet irányítása alól és államigazgatási irányítás alá helyezték, majd 1986-ban a Felügyelőség tevékenységi köre kiegészült a Munkaügyi Felügyelettel. Kérdéses azonban, hogy egy restriktív beruházási időszakban milyen eredményeket tud eszközök és a szerepek tisztázása nélkül elérni a Felügyelőség. Félő, hogy amikor az ipari üzemek többségében a gépállomány műszaki színvonala folyamatosan romlik, a gépek-berendezések átlagos életkora növekszik, akkor az ellenőrzés funkciójának előtérbe kerülése abban az irányba hat, hogy az ellenőrzést végezni hivatott új intézmény a munkakörülmények javításának elősegítése helyett a munkafegyelem megszilárdítását célzó kampány eszközévé válik.

II.

A második részben illusztrálni szeretném, hogy az előzőekben vázolt makro-folyamatok a gyárkapun belül hogyan működnek. A munkakörülmények alakulásának szempontját középpontba állítva írom le egy konkrét gyár történetét. A kiválasztott gyár Budapesten, a Fehérvári úti gyártelepen található. Neve: Pamuttextilművek.

A gyárban már a második világháború előtt is folyt termelés, de akkor még mint önálló egység működött, és készárut bocsátott ki. A gyárban kordbársony, düftin, síma bársony készült. Mára a gyár önállósága megszűnt, a Pamuttextilművek nyolc gyáregységgel rendelkezik, és a Fehérvári úti ebből az 1-es számú gyáregység. A gyáron belül a következő részlegek találhatók: tisztító, kártoló, előfonoda, fonoda, és szövőde.

Vizsgálódásaim terepéül a fonodát választottam. Választásom azért esett a fonodára, mert itt három fonodai részleg különül el egymástól a gyártás technológiája és korszerűsége szerint. Az első – legrégebbi – a gyűrűsfonoda. A gyűrűsfonás a fonás hagyományos technológiája, más néven folyamatos vagy orsós fonásnak nevezik. Az itt található gépeket még az 1920-as, 30-as években telepítették a gyárba. A technológiai sorban a következő fonodai részleget „régi BD-nek" nevezik. (A BD csehül az „orsó nélkül" kezdőbetűinek rövidítése). Az itt lévő gépek 1976-ban kerültek a gyárba, a beruházások a textilipar rekonstrukciós programjának keretében történtek. A BD fonás, vagyis az orsó nélküli fonás csehszlovák szabadalom, így ezek a gépek is csehszlovák importból származnak, igaz, azóta a nyugati országokban már továbbfejlesztették ezt a géptípust. A harmadik fonodai részleg az „új BD". Ezek a gépek 1986-ban kerültek az üzembe, tulajdonképpen még

folyik a gépek beüzemeltetése. A technológiák nemcsak műszaki színvonalban különülnek el egymástól, hanem a gyáron belüli elhelyezésük is egymástól elszigetelt, és így jó összehasonlítási alapot szolgáltatnak.

A gyűrűsfonoda

A gyűrűsfonoda az 1920-as években kezdte meg termelését 60 gyűrűsfonógéppel. A gép két oldalán helyezkednek el az orsók, egy-egy oldalon 210 orsó található. A hagyományos munkaszervezésben egy munkacsoporthoz 12 gép tartozott, ami 24 gépoldal ellátását jelentette. A csoport a következőképpen szerveződött: három oldalanként kellett egy fonónő, tehát 24 oldalhoz összesen nyolc fonónő, a csoporthoz tartozott még hat leszedő, akik a megtelt csévéket szedték le; volt 2–3 segítő, akik a tartalék emberek voltak, vastagabb fonal gyártása esetén a fonónők mellé osztották be őket; volt egy takarító és egy csoportvezető, aki a 12 gép felügyelője volt, ő felelt a termelés mennyiségéért és minőségéért. Tehát a csoport 18–19 főből állt. A fonónők utánpótlása a leszedőkből történt, a fiatal lányok mindig leszedőkként kerültek be a gyárba, és később nevelődtek ki fonónőkké. Ennek megfelelően a fonónők fizetése 30–35%-kal magasabb volt, mint a leszedőké.

A hagyományos munkaszervezési forma kiegyensúlyozott munkatempót biztosított, illetve könnyen lehetett ellenőrizni a csoport munkáját. A fonónők munkaköri feladatához a szálszakadások elhárítása, vagyis a kötözés és a gép tisztítása tartozott. A géptisztítás volt az a munkafázis, amely lehetővé tette a lassabban kötöző fonónők számára, hogy az időelmaradásukat behozzák. Tehát lehetett jó fonónő az is, aki lassabban kötözött, de gyorsan tisztított. A géptisztítás lehetőséget teremtett a teljesítmények kiegyensúlyozására.

A 60 gyűrűsfonógép az ún. nagycsarnokban helyezkedett el. A gépek egymáshoz közel álltak, ezáltal csökkentették a bejárandó távolságot, de a nagycsarnok zsúfoltságát erősen növelték. A nagycsarnok zsúfoltsága akkoriban még a mait is felülmúlta. Egy fedél alatt üzemelt 60 gyűrűsfonógép, a 103 kártológép és az előfonodai részleg. Mind a gyűrűsfonó-, kártoló- és előfonógépeknek erős volt a „kiporzásuk". Tehát a három gyártásfolyamat által kitermelt por együttesen szennyezte a nagycsarnok levegőjét. Nemcsak a levegőben szálló por mennyisége, hanem a gépek zaja is összeadódott, a zajszint 90 decibel körül mozgott. A textilipar harmadik tipikus ártalma a nagy hő. A gyűrűsfonáshoz az ideális hőmérséklet 26–28 C fok, ilyenkor a legképlékenyebbek az elemi szálak, ilyenkor lehet a legjobban – a legkisebb szakadásszám mellett – fonni. De van olyan pamut, amelyiknek nagyobb a viasztartalma, és akkor emelni kell a hőmérséklet szintjét 30–32 fokra. A háború előtt a kezdetlegesebb klímaberendezés miatt a hőmérséklet télen általában 30 C fok körül mozgott, de a nyári nagy melegben elérte a 40–42 C fokot is. A nagyon magas nyári hőmérsékletet befolyásolta, hogy a természetes világítást nyújtó sédtetőn szabadon betűzött a nap, és az amúgy is magas hőmérsékletet még inkább növelte. A fonásnak nemcsak hő, hanem pára szükséglete is van. A levegő nedvességtartalmának legalább 60%-osnak kell lennie, de valamennyire ez is a pamut karakterétől függ, van amikor e fölé, van amikor ez alá kell menni. A fonás tipikusan nagy terhelést jelent a kezeknek és a lábaknak. Gyakori betegségük a fonónőknek a visszér, ödéma a lábakon, inhüvelygyulladás a kezeken. Nem ritka, hogy a fonónők kezét a mai nap is be kell gipszelni, hogy ne tudják megerőltetni. A gyűrűsfonók keze attól, hogy a kötözésnél a forgó orsókat kell megfogniuk „kifényesedik", bőrük megvastagodik, és ezáltal könnyen feltöredezik. Visszatérő betegségek még a légzőszervi betegségek, az idegrendszeri betegségek, az érrendszeri betegségek és főleg a magas vérnyomás, valamint a légnedvesség miatt a pajzsmirígy nagyobbodás.

A régi fonógépek balesetveszélyesebbek voltak, mint a maiak, kevesebb volt rajtuk a burkolt felület, a meghajtó szíjak szabadon futottak, nem volt rajtuk védőrács. De a mai napig is balesetveszélyt jelent, hogy a kezek a forgó alkatrészek, orsók közé szorulhatnak. Az anyagmozgatás

rendszere alapvetően nem változott a 30-as évek óta: egy leszedés alkalmával 45 kg jön le a gépről, ezt négy dobozba kell berakni, azokat felrakni egy kocsira, elvinni a mázsázóba, ott lemérni, és onnan az üres kocsit visszavinni az üzembe. Ezt végzi ma az anyaghordó. Ezek a terhelések és ártalmak – a háború előtt – kiegészültek még a három műszakkal és a 10 órás munkaidővel.

A második világháború után tulajdonképpen változatlan formában folyt a termelés. Az első lényeges változás a munkaszervezetben következett be. 1952-ben beindult az iparitanuló-képzés. Ez azt jelentette, hogy a három év elvégzésével már kifejlődtek olyan fonók, akiket vétek lett volna leszedőként alkalmazni, amikor úgyis erősödött a munkaerőhiány. A hagyományos munkaszervezet bomlásnak indult, a régi utánpótlási rendszer megszűnőben volt, amit csak tovább erősített, hogy a leszedők és a fonók bérei egyre inkább közelítettek egymáshoz. Az iparitanuló-képzés ugyan felbomlasztotta a hagyományos munkaszervezetet, ugyanakkor csak nagyon rövid ideig tudta kompenzálni a munkaerőhiányból fakadó feszültségeket. Közben az ötvenes évek során bizonyos műszaki fejlesztésekre is sor került. A gyűrűsfonógépek új nyújtóműveket kaptak, és az orsókhoz egyedi elszívóberendezést szereltek fel. Az új nyújtóművek növelték az orsók fordulatszámát, tehát a gépi teljesítményt; az egyedi elszívóberendezések pedig könnyítették a kötözést, mivel az elszakadt szálak már nem csavarodtak fel a tisztítóhengerekre. Ezek a műszaki fejlesztések lehetővé tették, hogy az egy fonónőre jutó oldalszámot a háromról ötre emeljék. Így a fonónőknek ugyan könnyebb volt kötözni, de nagyobb oldalszámmal a 630 orsó helyett már 1050 orsót kellett figyelemmel kísérniük. Megnőtt a napi gyalogolás mennyisége és a kéz igénybevétele. A munkaerővándorlás tovább folytatódott annak ellenére, hogy közben a klímaberendezéseket is felújították. A hatvanas évek végére a munkaerőhiányból fakadó feszültségek veszélyeztették a termelést, a vállalatvezetőségnek lépnie kellett. A krónikus munkaerőhiány első lépcsőben mégsem váltotta ki a technológia módosítását. A vállalatvezetés a teljesítménynövelés „tudományos" módszerével próbálkozott. Egy nyugatnémet szervezési irodát hívtak, hogy adjon tanácsot az adott technológia melletti átszervezésre. Ekkor került bevezetésre a „Werner módszer". A Werner módszernek két alapelve volt: az egyik az, hogy olyan betanítási rendszert dolgozzon ki, amelyik hat hónap alatt biztosítja a szakképzetlen munkás betanítását fonónőnek. Ez volt a módszer mozdulatelemző és betanító része. A másik lényeges eleme az volt, hogy a fonónő csak „szakmunkát" végezzen, és hogy az addig a leszedőkkel közösen végzett géptisztítást külön, szakképzetlen munkaerő végezze. Így a fonónőnél olyan időkapacitás szabadul fel, amit kötözésre fordíthat. Ekkor emelték fel a fonónők oldalszámát ötről kilencre. A kilenc oldal már 1890 orsó kötözését jelentette, ami az öt oldalhoz képest majdnem kétszeresére emelte a szükséges gyalogolás mennyiségét és a kézterhelést, de a hagyományos szervezési módhoz képest a háromszorosára. A fonónők többsége fizikailag nem bírta a nagy megterhelést. Ehhez még hozzájárult az is, hogy az új módszer bevezetésével egyidőben nem emelték a béreket. Csak annyival emelkedett a fonónők bére, hogy a kötözésért nagyobb órabér járt, mint a tisztításért, de mivel a fonónők többsége a kilenc oldalt nem tudta ellátni, a nagyobb megterhelés még fizetéscsökkenéssel is járt. A gyár számára a Werner módszer kétszeresen is hátrányos volt. Egyrészt ahelyett, hogy megoldotta volna a munkaerőgondokat az elevenmunka termelékenységének növelésével, újabb hullámát idézte elő a munkaerőelvándorlásnak. Másrészt, a vállalatvezetésnek be kellett látnia, hogy hat oldalas normánál nem képesek többet teljesíteni a fonónők, így az új munkakör kialakulásával (tisztítás), a termelés létszámigénye összességében alig csökkent. Hátrány volt az is, hogy a leszedők számának csökkentésével (4–6 főről 2-re) a leszedés ideje megnövekedett, ez együttjárt a gép állásidejének növekedésével, tehát a gépi termelékenység csökkenésével. A hat nónapos betanulás pedig azért bukott meg, mert nem feltétlenül az a jó fonónő, aki gyorsan kötöz, hanem aki ugyanakkor átlátja az összes gépét, fejben tudja tartani, hogy hol, mikor fogy le a fonal, hol van szükség tömeges cserére. A Werner módszer valószínűleg nem azért bukott meg, mert a magyar fonónők össz fizikai teherbíróképessége kisebb, mint a nyugatnémet társaiké, hanem azért, mert a munkaszervezők egy nagyon fontos tényezővel nem számoltak: a magyar üzemben a klíma-viszonyok sokkal rosszabbak voltak, mint egy nyugatnémet üzemben, és ilyen klíma-viszonyok mellett már nem lehet növelni a munkaerő megterhelést.

A hetvenes évek eleje a munkaerőmegtartási program jegyében telt. Az oldalszámokat rugalmasan öt és kilenc oldal között jelölték meg. A három műszakot átalakították két műszakra és egy állandó éjszakás műszakra. Ez találkozott a munkaerő igényével, a családos és „problémás" emberekből szerveződött meg az állandó éjszakai műszak. Jelenleg 80%-os éjszakai műszakpótlék van a gyárban, amely megfelelően ösztönzi a műszak vállalására a munkásokat. A hetvenes évek közepén kicserélték a tetőszerkezetet: „vakfonodává" változott az üzem. A tetőcsere előnye, hogy a nagy nyári napsütést nem engedi be, tehát a hőmérséklet a nyári időszakban csökkent (azért a 38 C fokot most is könnyen eléri még); hátránya, hogy a természetes megvilágítás helyett neonok biztosítják a világosságot, ami a szemet és az idegrendszert jobban megviseli. A hetvenes évek közepén új klímaberendezést is vettek, de a klímaberendezés automatikájának megvásárlása ekkor is elmaradt. Az automatika hiányában – főleg nyáron – továbbra is nehezen tudnak alkalmazkodni a napszakonként gyorsan változó páratartalomhoz, ami adott esetben a szakadásszámok növekedéséhez vezet, és ez a fonónőknek jelent több munkát.

Az 1976-ban végrehajtott beruházások a gyűrűsfonodára is hatással voltak. 1976-ban került a gyárba a 16 BD gép és ezzel egyidejűleg a régi kártolókat is lecserélték modernebb lengyel gépekre. A nagycsarnokból vidékre vitték a gyűrűsfonógépek nagy részét, összesen tíz gép maradt. A régi gyűrűsfonógépek helyét foglalták el az új kártoló gépek. A nagycsarnok valamivel szellősebb lett, de még így is zsúfolt. A gyűrűsfonók számának csökkenésével a nagycsarnok zajszintje is csökkent, azóta is 80 decibeles érték körül mozog. A lengyel kártológépek valamivel kisebb kiporzásúak, mint a régiek (és a legújabb svájci gépek már központi elszívó rendszerűek), de a por alapvetően mégsem csökkent. Ennek két oka van. Egyrészt az, hogy a gyapot szedésének a gépesítése a feldolgozó üzemek számára hátrányos volt, ugyanis a gépi szedéssel több szennyeződés kerül az elemi szálak közé, ami ha a tisztítás minősége nem javul, akkor a kártolás, előfonás és fonás közben – por formájában – kerül a levegőbe. A tisztítóberendezéseket az üzemben modernizálták, de nem olyan mértékben, hogy ellensúlyozni tudják a szennyeződés növekedést. A másik ok, amiért a kártológépek modernizálása ellenére sem csökkent alapvetően a por, az az, hogy attól, hogy a klímaberendezések a hetvenes évek közepén felkerültek az álmennyezet fölé, a levegő nyomásának a hatására a por leszáll, és a leszálló port megköti a levegő magas páratartalma.

A „régi BD"

Az 1976-os beruházás célja a termelés növelése, a szövődei részleg anyagellátásának kiegyensúlyozott biztosítása, és a munkaerőhiány megszüntetése, illetve kiváltása volt. Tehát csak a második lépcsőben – a Werner módszer után – vezetett a munkaerőhiány a technológia módosításához. Egyébként azt sem tartom kizártnak, hogy a modernizációra a munkaerőhelyzettől függetlenül is sor került volna, ezek a gyűrűsfonógépek minden újítás ellenére elavultnak számítanak. Ezt az elgondolást erősíti, hogy az új gépek csak a termelés növekedése szempontjából váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. A vállalat munkaerőgondjait nem enyhítették, az új technológia nem gyakorolt nagyobb vonzerőt a munkaerőre.

Az üzembe 16 BD fonógép érkezett, itt is a gép két oldalán helyezkednek el a fejek (ezek már nem orsók), egy-egy oldalon 100 fej található. A fonónők itt 5–6 oldal között kell, hogy teljesítsenek, tehát 500–600 fej kötözése és figyelemmel kísérése tartozik a munkakörükhöz. Munkaszervezési újításnak számít, hogy a régi BD részlegben a leszedést maguk a fonónők végzik. Ezt az újítást a gyár akkori főmérnöke szorgalmazta egy győri példa alapján. A győri gyakorlattal ellentétben itt azonban nem jelöltek ki egy külön fonónőt, aki a leszedések ideje alatt az összes gép kötözését átvállalta volna. Így a leszedések állandóan munkatorlódást idéztek elő, növelték a fonónők idegi és fizikai megterhelését, és a termelési selejtet is.

A munkakörnyezet szempontjából az új beruházás legnagyobb vívmánya, hogy az új gépek a nagycsarnokból leválasztott külön terembe kerültek, ezáltal kiküszöbölték a nagycsarnok kedve-

zőtlen légviszonyait, az ártalmak – építészeti okok miatti – halmozódása megszűnt. Az új gépek elkülönítéséhez nem munkahumanizálási szempontok vezettek, hanem maga a technológia tette szükségessé a légviszonyok javítását. *Akármilyen paradox, a gépek technológiája igényelte a munkahumanizálást.* Tehát a gépeket egy külön terembe helyezték, és új klímaberendezéseket vásároltak – ezúttal is automatika nélkül. A légviszonyok javítása tulajdonképpen a hőmérséklet és por mennyiségének a csökkentését jelentette. A BD gépeknek csapágyhűtésre van szükségük, és így a terem hőmérséklete is alacsonyabb. Ez annyit jelent, hogy télen 26–28, nyáron pedig 30–35 °C a hőmérséklet. Tehát a régi gyűrűsfonoda nyári 40–42 fokos hőmérsékletével szemben, ez már jelentős csökkenést jelentett, és kellemesebbé tette a munkát a munkásnők számára.

Amikor beindult az új részleg, általában a megbecsültebb gyűrűsfonók kerültek az új technológia mellé, az ő betanításuk körülbelül 3 hónapot vett igénybe. Az új technológia lerövidítette a betanulási időt, a gyűrűsfonodában átlagban egy év kellett a munkafolyamat megtanulásához. A kellemesebb légviszonyok kialakulása mellett viszont voltak az új technológiának munkakörülmény-rontó tényezői is. A legfontosabb ezek közül a zajszint növekedése. A régi BD részlegben a zaj jelenleg is 95 decibel, ami a megengedett határérték feletti. Az új gépeken a cséve nagysága is nőtt, a régi 70–80 dkg-os csévék helyett 1–1,2 kg-os csévéket kellett leszedniük a fonónőknek. Mivel a kötözést és a leszedést is ők végezték, erősödött a kéz igénybevétele. Mindezzel együtt kedvezőbb volt a régi BD-ben a munka a gyűrűsfonodához képest, legalábbis az elején. A problémák 4–5 év után jelentkeztek.

A BD gépeknek egyik tulajdonságuk, hogy a gyűrűsfonókhoz képest jobban tisztított alapanyagra van szükségük, mert a fonás közben kicsapódó por nem a levegőbe jut, hanem a fejek belsejében lévő turbinákat sérti meg. A megsérült turbinák pedig könnyebben idéznek elő szálszakadást. Amint említettem, az üzem tisztítóberendezései nem a legjobb minőségűek, nem rendelkeznek pl. mikropor-leválasztó egységgel. Ezáltal az alapanyag tisztasága sem optimális. A turbinák megsérülésének ez volt az egyik oka. A másik oka, hogy a gépeket a maximális fordulatszámon üzemeltetik. Amikor a BD gépek importjára sor került, akkor a textilgyárakban két irányzat alakult ki. Az egyik lassabb 32–35 000-es fordulatszámon üzemeltette a gépeket, a másik – a gyorsabb megtérülés érdekében – a maximális 40 000-es fordulatszámon. A nagyobb fordulatszám mellett a fejben lévő por nagyobb erővel csapódik a turbinákba, így nagyobb valószínűséggel is sérti meg azokat. Ebben az üzemben a tisztítás sem volt maximális, valamint azt sem vették figyelembe, hogy előnyösebb lenne hosszú távon alacsonyabb fordulatszám mellett termelni, márcsak azért is, mert a turbinák cseréje igen költséges. Ez odavezetett, hogy pár éven belül a szakadásszám a sokszorosára emelkedett. A fonónők szemszögéből nézve pedig sokkal több kötözést és figyelmet igényelt. Az évek során egyre inkább nőttek a műhelyen belüli feszültségek és a munkaerővándorlás.

A fokozódó munkaerőhiány ismét nem technológia módosítást váltott ki. A BD gépekhez elméletileg lehetne vásárolni kötözőgépet és leszedő gépet. Mind a kettő sokkal költségesebb mint az alapüzemi gép, mind a kettőnek nagy a helyigénye. A vállalat számára elérhetetlennek tűnik, hogy akármelyiket is megvegye, illetve az is nehézség lenne, hogy a beruházásokat jelentős épületi rekonstrukcióval is ki kellene egészíteni. Sok más textilipari vállalathoz hasonlóan, az itteni vállalatvezetés is a kubai vendégmunkások szerződtetését választotta. A kubai munkásnők 1983-ban érkeztek a vállalathoz.

Jelenleg megint új megoldáson kell gondolkodnia a gyárvezetőségnek. A kubai vendégmunkások szerződését a kubai fél felbontotta, tehát idén a kubai munkásnők elmennek. Ugyanakkor a szakadásszámok növekedése miatt a feszültség állandóan nő. Két elképzelés van a helyzet áthidalására: az egyik egy munkaszervezési módosítás, aminek a lényege az lenne, hogy a leszedést nem a fonónőknek kellene elvégezni, hanem megint bevezetnék a hagyományos szervezési módot, amikor külön voltak leszedők és fonók. Ez még jelenleg csak terv. A másik – kiegészítő – elképzelés már kísérlet formájában működik. A vállalat Borsod megyéből toborzott munkanélkülieket, olyan embereket, akik semmilyen szakképesítéssel nem rendelkeznek. Az elképzelés az, hogy leállítanák

az iparitanulóképzést (ahová úgyszintén nehéz a toborzás), és egy vállalaton belüli betanítási rendszert alakítanának ki. Az új technológia a szakmastruktúrát is átalakítaná, az ötvenes években szakmásított fonónői munkakör betanított munkává degradálódna, a munkásokat ezáltal alacsonyabb bérkategóriába lehet sorolni. *Érdemes felfigyelni arra a jelenségre, hogy a romló munkafeltételek közvetetten hogyan hatnak vissza a munkaerő összetételére, illetve hogy a munkanélküliség fokozódása valószínűleg – közvetetten – konzerváló erővel fog hatni a rossz munkakörülményekre.*

Az „új BD"

Az új BD-ben először a kellemes világítás és a nyugodt légkör tűnik fel a belépőnek. Tiszta, szellős, kellemes levegőjű zárt üzemcsarnok fogad bennünket. Ezt a részt is a nagycsarnokból választották le. Idekerült 1986-ban a csehszlovák importból származó nyolc BD fonógép új típusa. A leszedő és kötöző gépeket azonban itt sem vásárolták meg. Az új technológia mellé kerülés ebben az esetben is munkahelyi előremenetelt jelentett a munkásnők számára. Ugyan az itt elérhető fizetések nem nagyobbak, mint a másik két fonodában, de a kellemesebb munkafeltételek vonzóak. Itt csak magyar fonónők dolgoznak. A kiválasztás és a kiválasztódás konfliktusokkal teli időszakot jelentett a gyár életében. A nyolc gépet három fonónő képes ellátni, fejenként 5–6 oldal jut. Az új technológia még nagyon alacsony szakadásszámmal működik, de itt elvárják a fonónőktől, hogy akár egy-két szálért is végigmenjenek egy oldalon. Az alacsony szakadásszám mellett nagyon előnyös, hogy ezek az új gépek már zajszigetelést is kaptak: így a többi üzemrészhez képest az itteni 75 decibel felüdülésként hat. A munkaerő megválogatása következtében nagyon jó munkacsoportok jöttek létre, jók a munkatársi kapcsolatok és a munkahelyi légkör. A három fős csoport rugalmasan alkalmazkodik egymáshoz, gyakran segítenek egymásnak. A kéz és a láb terhelése itt sem számottevően kisebb, mint a másik két részlegnél, de az alacsonyabb zajszint és a még kellemesebb klímaviszonyok miatt kisebb idegi megterhelést jelent az itt végzett munka. Ebben a részlegben megint új klímaberendezést kellett vásárolni – a három részlegben három fajta klímaberendezés van –, de a berendezéshez tartozó automatikát azért itt sem vették meg. Elmaradt úgyszintén az anyagmozgatás gépesítése, a leszedés után megtelt 250 kilós kocsikat a fonónőknek kell tologatniuk a csarnokon belül. A gépek tisztítását és porszívózását is a három fonónő végzi, ellentétben a régi BD-vel, ahol erre külön személy van. Mindezzel együtt az itt dolgozók az üzem „kiválasztottjai".

A vállalati terv szerint az elkövetkező években még nyolc hasonló BD gépet szándékoznak venni, és a gyűrűsfonat részleget teljes egészében szeretnék megszüntetni. Ez azt jelenti, hogy 16 régi BD és 16 új BD lesz. A vállalaton belüli fonónőtársadalmat ez még markánsabban ketté fogja osztani. *A korszerű és kevésbé korszerű technológia éppen a párhuzamossága miatt kapja meg az üzemen belüli jelentését.* Nem a munkakörülmények abszolút színvonala a meghatározó és struktúraképző elem, hanem az üzemrészek egymáshoz viszonyított munkafeltételei.

A három fonoda jelenlegi munkakörülményeinek összehasonlítása

	Gyűrűsfonoda	*„Régi BD"*	*„Új BD"*
Ártalmak:			
Hő	rossz	közepes	közepes
Por	rossz	jó	jó
Pára	rossz	közepes	közepes
Zaj	közepes	rossz	közepes
Megvilágítás	közepes	közepes	jó

	Gyűrűsfonoda	*„Régi BD"*	*„Új BD"*
Idegi megterhelés:	rossz	rossz	közepes
Zsúfoltság	rossz	rossz	közepes
Norma teljesíthetőség	közepes	rossz	jó
Munkahelyi légkör	közepes	rossz	jó
Fizikai megterhelés:	rossz	rossz	rossz
Láb terhelés	rossz	rossz	rossz
Kéz terhelés	rossz	rossz	rossz
Oldalszám/fonónő	rossz	közepes	közepes
Orsó/fej szám	rossz	közepes	közepes
Szakadásszám	rossz	rossz	jó
Anyagmozgatás	rossz	rossz	rossz
Cséve nagyság	közepes	rossz	rossz
Balesetveszély:	rossz	közepes	közepes

ÖSSZEFOGLALÁS

A bemutatott három műhely több vonatkozásban példákkal támasztja alá a tanulmány első részében elmondottakat. Mind a „régi BD", mind az „új BD" műhely beruházásainál megfigyelhetjük, hogy a fajlagosan magas költségeket jelentő munkaerő-kímélő berendezéseket nem vették meg. Mindkét technológia-módosításnál elmaradt a kisegítő gépek, a kötöző- és leszedő gépek megvásárlása. Az új műhelyekben korszerűsítették a klímaberendezéseket, de csak olyan mértékben, amennyire azt maguk a gépek szükségessé tették, így semelyik műhelyben sem működnek automatikával ezek a klímaberendezések. Elmaradt a beruházások során az anyagmozgatás gépesítése is, valamint az alapanyag-tisztítás megfelelő korszerűsítése. A gépek-berendezések munkakörülmény módosító hatása mellett azonban szükséges kiemelni, hogy milyen más tényezők is befolyásolják egy-egy műhely munkakörülményeit. A két újabb műhely létesítésénél fontos volt, hogy megszüntették a „nagycsarnok effektust", vagyis amikor építészeti okok miatt halmozódnak a különböző – egymástól elméletileg függetleníthető – munkafolyamatok ártalmai. A gépek elrendezési módja, a használt alapanyagok minősége, a klímaberendezések korszerűsége, az épület állaga mellett nem szabad elfelejtkezni a fizikai és idegi megterhelést talán legjobban befolyásoló tényezőkről: *a munkaszervezés módjáról és a norma követelmények feszítettségéről.* Azonos technológia mellett is radikálisan romolhatnak a munkakörülmények a munkaszervezés módosításával párhuzamosan. Gondoljunk csak a „Werner módszerre" vagy a „Régi BD" leszedőket kiiktató munkaszervezésére.

Cikkünk elején azokkal a kérdésekkel indultunk, hogy van-e munkakörülmény-javító hatása az új beruházásoknak, illetve hogy csak az új beruházások mennyiségétől függ-e: milyen mértékben javulnak a munkakörülmények. A cikk egyik célja éppen az volt, hogy bemutassa: túlságosan szűk kérdésfelvetés az, amelyik csak a gépek, berendezések technikai színvonalával igyekszik magyarázni a munkakörülmények színvonalát. Tehát nem igazolható az az állítás, mely szerint az új beruházások üzembe helyezésével párhuzamosan automatikusan javulnak a munkakörülmények, illetve hogy csak az új beruházások mennyiségétől függ a munkakörülmények javulásának mértéke. Tulajdonképpen két kérdést kell szétválasztanunk. Az első egy átfogóbb kérdés: melyek azok a tényezők, amelyek meghatározzák egy üzem vagy műhely munkakörülményeinek színvonalát, illetve a munkakörülmények színvonalának javulását? A másik kérdés ennek egy alkérdése: az új gépek és berendezések üzembe helyezése milyen hatással van általában a munkakörülmények változására, illetve javulására?

Az összehasonlított három fonodai műhely közül csak az „új BD"-re mondhatjuk azt, hogy ott a munkakörülmények számottevően kedvezőbbek. A „régi BD" ugyan műszakilag fejlettebb

technológiát képvisel, mint a gyűrűsfonoda gépei, de – a már részletezett okok miatt – a munkakörülmények összességükben mégsem minősíthetők jobbaknak. Ha vizsgálódásunkat 10–11 évvel ezelőtt tesszük meg, akkor nagy valószínűséggel nem ezt mondtuk volna. Az „új BD" jelenleg az üzem „minta fonodája", de semmi sem garantálja, hogy az elkövetkezendő 10 évben nem a „régi BD-hez" hasonló utat fog bejárni.

IRODALOM

1 Az állami iparvállalatoknál foglalkoztatottak létszám-összetétele, bér és kereseti viszonyai. KSH, Budapest, 1981, 1986.
2 Az állami iparban foglalkoztatott munkások létszámösszetétele, munkakörülményei és béraranyai. KSH, Budapest, 1971.
3 *Barta Imre*: A beruházási folyamat kritikai értékelése. KJK, Budapest, 1982.
4 *Bauer Tamás*: Ciklusok helyett válság? = Közgazdasági Szemle, 1987/12.
5 Bejelentett üzemi balesetek – 1985. Előzetes adatok, KSH, Budapest, 1986.
6 Beruházási Statisztikai Évkönyv. KSH, Budapest, 1986.
7 *Farkas János*: A technikai fejlődés társadalmi környezete. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.
8 A fizikai dolgozók munkakörülményei. KSH, Budapest, 1978.
9 Fordulat és reform = Közgazdasági Szemle, 1987/6.
10 *Főcze Lajos*: A műszaki tudományos haladás és a szakszervezetek. (Kézirat)
11 A gépállomány korszerűsége, műszaki színvonala. KSH, Budapest, 1984.
12 *Héthy Lajos – Makó Csaba*: A technika, a munkaszervezet és az ipari munka. KJK, Budapest, 1981.
13 Az ipari munkások létszámarányai, munkakörülményei és bérhelyzete. KSH, Budapest, 1966.
14 *Katus László*: Magyarország gazdasági fejlődése (1890–1914), In: Magyarország története (1890–1918)
15 *Kolozsvári Ernő – Donáth Béla:* A munkavédelem fejlődésének történelmi áttekintése, különös tekintettel a magyar szakszervezetek tevékenységére (1830–1980). SZEKI, 1982.
16 A munkaerőpiac szerkezete és működése Magyarországon. Szerk. *Galasi Péter*. KJK, Budapest, 1982.
17 A munkások helyzete az iparvállalatoknál. KSH, Budapest, 1961.
18 Műszaki fejlődés – közgazdasági feltételrendszer. KJK, Budapest, 1986.
19 *Pungor Ernő*: A műszaki innováció problémái, nehézségei, korlátai hazánkban = Valóság, 1985/4.
20 *Simai Mihály*: A nyugati technika importjának hatékonysági feltételeiről. In: Műszaki fejlődés – közgazdasági feltételrendszer. KJK, Budapest, 1986.
21 *Vámos Tibor*: Iparpolitika és gazdaság: eredmények, gondok, távlatok = Valóság, 1985/6.

LENGYEL GYÖRGY

A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI MAGYAR GAZDASÁGI ELIT ÖSSZETÉTELÉNEK EGYES KÉRDÉSEIRŐL

E cikk célkitűzése az, hogy egy empirikus történetszociológiai kutatás néhány eredményét szembesítse a két világháború közötti magyar gazdasági elitre vonatkozó, vagy annak megítélése szempontjából releváns közkeletű elképzelések egynémelyikével.

A témaválasztás kapcsán körvonalazható koncepciók eredetüket, súlyukat és konzisztenciájukat tekintve igen eltérőek ugyan, közös vonásuknak tekinthető azonban, hogy sztereotípiává válva jelentősen befolyásolták, illetve befolyásolják a közgondolkodást, s a társadalomtudományi megközelítéseket is.

Ilyennek tekinthető mindenekelőtt a korszak egyik domináns ideológiai tétele, a zsidó gazdasági hatalom koncepciója.[1] Domináns abban az értelemben is, hogy – noha a jelenség megítélése széles politikai-ideológiai skálán mozgott – magát a tételt úgyszólván evidenciaként kezelték.[2]

Ilyen másfelől *Erdei Ferenc* korabeli szociológiai értelmezése, amely a kettős struktúra koncepció néven vált ismertté, s amely főként a társadalomtudományi gondolkodásra gyakorolt máig érzékelhető hatást.[3]

Ugyancsak máig elterjedt az a – negyvenes évek publicisztikai irodalmában gyökerező – vélekedés, amely szerint a gazdasági élet vezetése ötven finánctőkés és nagybirtokos család kezében volt.[4]

Vagy egy másik példát véve: bár a szakirodalomban alig van nyoma, a szakmai közélet szóbeli fórumain rendre felbukkan a tervgazdaságba áthúzódó vezetői karrierek problémája[5], amit néhány kiemelkedő életúttal szoktak illusztrálni.

Ehelyütt – rövid kutatás-módszertani áttekintést követően – az első két koncepcióhoz, a zsidó gazdasági hatalom és a kettős struktúra tételéhez fűznék megjegyzéseket.

1. A *minta* kialakítása két lépésben történt. Első lépésként egy széleskörű intézményi mintát alakítottunk ki három időpontra: 1927-re, 1937-re és 1943-ra. (Az első kettő a gazdasági világválság, a második kettő a háborús-politikai változások hatását képes mérni.) Ebben az intézményi mintában szerepeltek a legnagyobb bankok (10 millió pengő alaptőke fölött), vállalatok (5 millió pengő alaptőke fölött) elnökei, igazgatósági tagjai, igazgatói, a fontos munkaadói érdekvédelmi szervek (GYOSZ, TÉBE stb.) vezetői és választmányi tagjai, a gazdasági minisztériumok, s a minisztériumokhoz tartozó gazdasági tanácsadó testületek, bizottságok, kamarák vezetői, a felsőház és a képviselőház gazdasági bizottságainak tagjai, a legnagyobb földbirtokok tulajdonosai (10.000 katasztrális hold fölött), a vagyonosok (2 millió pengő fölött), és a gazdaság-ideológia néhány reprezentánsa. (Közgazdász egyetemi tanárok, akadémikusok, közgazdasági lapok főszerkesztői.) Abból a definícióból indultunk tehát ki, hogy a gazdasági elit tagja az, aki döntési-befolyásolási

kompetenciával rendelkezik a gazdasági reprodukciós folyamatokban, birtoklási, rendelkezési vagy szaktudási monopóliuma révén.[6]

Második lépésben ebből az intézményi elitből egy 314 fős teljeskörű multipozicionális mintát alakítottunk ki. Ebbe azok tartoztak, akik az adott évkörök legalább egyikében három vagy több elitpozíciót birtokolnak. Ők alkotják tehát a gazdasági élet multipozicionális elitjét, akiknek a kezén a pozíciók halmozódnak. A társadalmi indikátorokat – compassokból, társadalmi lexikonokból, anyakönyvekből, levéltári és publicisztikai forrásokból, memoárokból és interjúkból – erre a multipozicionális elitre gyűjtöttük össze[7], s elemzéseim is erre vonatkoznak.

2. Az etnikai besorolás alapja a vallás, a név és a születési hely, az apa és az anya vallása, neve, születési helye, valamint a lexikális és levéltári irodalom utalásai voltak. Zsidónak tekintettük – anyakönyvi bejegyzés alapján – az izraeliták mellett azokat, akiknek apja vagy anyja izraelita vallású volt, illetve akikre vonatkozóan a szakirodalom ilyen értelmű kontrollálható megállapításokat tartalmazott. Önmagában a nevet azonban nem tartottuk elégséges besorolási alapnak, mivel – bár a névstatisztika bizonyos hosszú távú tendenciák érzékeltetésére alkalmas lehet – esetünkben inkább torzításokat eredményezett volna. Ezek következtében a minta háromnegyedére sikerült az etnikai hovatartozást rekonstruálnunk. Az etnikai kategóriák itt értelemszerűen operacionális jellegűek, s nem érintik az identitástudat s az asszimiláció problémakörét.

A két világháború közötti magyar multipozicionális elitnek mintegy fele magyar, egynegyede zsidó, egyötöde német volt (s a maradék mintegy 4%-ában néhány délszlávval találkozunk).

Szempontunkból mindenekelőtt azt kell kiemelni, hogy a zsidók az aktív népességen belüli arányukhoz képest a gazdasági elitben jelentősen felülreprezentáltak. De ha számításba vesszük, hogy a korabeli zsurnalisztika a gazdasági életet zsidók által uralt területnek tekintette, a zsidók egynegyedes aránya csekélynek tűnhet. Ugyanakkor tény, hogy esetenként a szakirodalomban is az itt említettnél nagyobb arányokkal találkozunk. Így például az 1935-ös Statisztikai Évkönyv, amely a vállalati vezetőkre vonatkozó speicális adatokat is közölt, az izraelita vallásúak arányát a gyártulajdonosok és bérlők között 51%-ra, az igazgatók között 42%-ra tette (s ennél az etnikai arány nyilván magasabb volt).[8]

William McCagg ugyancsak közölt egy táblát fontos könyvében a tőzsde, a legnagyobb bankok és a GYOSZ vezetőiről. A huszas-harmincas években a zsidók aránya nála is megközelítette az 50%-ot, míg a negyvenes években 10%-ra csökkent.[9]

Nincs az adatok közt ellentmondás? Nos, azt hiszem, első pillantásra van. Az eltérések fő oka a multipozicionális elit szerkezetében keresendő. Ha csupán a magángazdaság egyes szegmenseit tekintjük, a zsidók aránya a mi mintánkban is olyan magas, mint az itt említettek: vállalati vezetők esetében 45%, bankok és munkaadói szervezetek vezetői esetében 37–45%. A privát szféra egészére azonban arányuk 1937-ben már csupán 34%. Ez úgy lehetséges, hogy a privát szféra szegmensei között (a vállalatok, bankok, s a munkaadói szervek vezetőségei közt) jelentős személyi átfedések voltak. Ha tehát nem csupán a személyek számszerű arányát vizsgáljuk – ami kétségkívül jogosult, hiszen, mint láttuk, mind a szakirodalomban, mind pedig a brosúra-irodalomban hivatkozási alapul szolgált –, a kép tovább árnyalódik. Az elitpozíciók halmozódása tekintetében az etnikai eltérések még nem számottevőek: a három évkör egészére számítva, szemben az átlagos 7,1 pozícióval az elit zsidószármazású tagjai 7,8 pozíciót birtokoltak. Hozzátehetjük: ez utóbbi szám az átlagot meghaladó csoporton belüli szórás mellett alakult ki, ami tehát arra utal, hogy a zsidó vezetők körében néhányan az átlagosnál jóval több, néhányan pedig jóval kevesebb pozíciót birtokoltak. Nos, ha nem a számszerű arány, akkor nem éppen ez lehet a zsidó hatalom tételének indikátora?

Kétségtelen, hogy a zsidó nagytőkések néhány reprezentánsa extrém módon koncentrálta az elitpozíciókat: példaként gondolhatunk mindenekelőtt *Chorin Ferenc*re, aki a gazdasági hatalom mondhatni teljes vertikumát birtokolta. 1937-es pozícióit számba véve, elmondható, hogy elnök-vezérigazgatója volt a Salgótarjáni Kőszénbánya Rt-nek, igazgatósági tagja több kulcsfontosságú nagyvállalatnak és a Pesti M. Kereskedelmi Banknak, elnöke volt a GYOSZ-nak, aktív tagja a felső-

ház több gazdasági bizottságának, s vezetője a minisztériumok mellett működő több testületnek, mint a M. Kereskedelmi és Statisztikai Értékmegállapító Bizottságnak, a M. Racionalizálási Bizottságnak stb., s jelentős, közel négymillió pengős magánvagyonnal rendelkezett. De a vertikális pozícióhalmozás esetét reprezentálta egyebek közt *Kornfeld Móric*, *Vida Jenő* vagy *Fellner Pál* is, akik hasonlóan *Chorin*hoz, igen nagy informális presztízzsel és befolyással rendelkeztek, mind a magángazdaságban, mind pedig a gazdaságpolitikában.

Mindazonáltal ilyen pozícióhalmozódással és befolyással az elit más tagjainál is találkozhatunk. Gondolhatunk itt *Scitovszky Tibor*ra, a M. Általános Hitelbank vezérigazgatójára, aki szinte a bank összes fontos érdekköri nagyvállalatának vezetőségében szerepelt, tagja volt a Felsőház pénzügyi bizottságának, s a huszas évek derekán rövid időre külügyminiszter volt. Vagy hivatkozhatunk *Bud János*ra, aki a huszas években mindvégig különböző gazdasági miniszteri pozíciókat töltött be, majd a képviselőház pénzügyi bizottságának elnöke, több más bizottságának tagja, a GYOSZ ügyvivő igazgatóságának tagja, a Fémáru-, Fegyver- és Gépgyár Rt. alelnöke volt, s emellett a gazdaságpolitika tárgyat oktatta a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen.

Hasonló pályafutás és pozícióhalmozódás jellemezte *Hegedűs Lóránt*ot, korábbi pénzügyminisztert, a TÉBE elnökét, a M. Élelmiszerszállító és Árukereskedelmi Rt. igazgató-elnökét, aki egyebek közt a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű igazgatóságában és a Racionalizálási Bizottság vezetőségében is szerepelt, s tiszteleti tagja volt az MTA-nak.

Jelentősebbnek mutatkozik az etnikum hatása a pozícióhalmozódásra, ha nem korlátozzuk figyelmünket az elitpozíciókra, hanem a kisebb vállalatoknál betöltött pozíciókat is számításba vesszük: a három évkör egészére kumulált mutató szerint, szemben az átlagos 16,4 pozícióval – ugyancsak az átlagot meghaladó szórás mellett – a zsidó származású gazdasági vezetőkre 23,1 pozíció jutott. Ami tehát arra utal, hogy a periferiális magáncégek vezetésében a zsidó gazdasági szakemberek relatíve nagyobb szerephez jutottak, mint az elit vállalatok körében.

A számszerű megoszlást és a pozicionális összetételt mérlegelve tehát azt mondhatjuk, hogy a zsidó gazdasági hatalom tételét adataink nem támasztják alá. Amit a személyek oldaláról bizonyosan állíthatunk, az a zsidók – aktív népességen belüli arányukhoz viszonyított – jelentős felülreprezentáltsága a gazdasági elit körében. Ezt a hatást valamelyest felerősítette, hogy körükben az elitpozíciók az átlagot alig meghaladó mértékben, a periferiális vállalatok vezető posztjai pedig az átlagot jóval meghaladó mértékben koncentrálódtak.

Az elit magyar származású tagjainak aránya 1927 és 1943 között 41%-ról 58%-ra nőtt, míg a zsidók aránya 34%-ról 18%-ra csökkent (miközben a németeké gyakorlatilag stagnált).

A tendencia világos és egybevág politikatörténeti ismereteinkkel. Két pontot azonban hangsúlyozni kell: az egyik, hogy a zsidók arányának csökkenése már 1927 és 1937 között, tehát az őrségváltás meghirdetése előtt elkezdődött, arányuk 34%-ról 28%-ra csökkent, a másik a zsidók 18%-os aránya 1943-ban. Miközben a zsidó vezetők aránya a magángazdaság intézményeiben a második zsidótörvényben előírt 12% alá csökkent, a multipozicionális eliten belül ennél magasabb maradt.

Mivel multipozicionális elitről van szó, e körben kumulálódott azoknak a száma, akikre a zsidótörvények kivételképp nem vonatkoztak. *Chorin Ferenc*, *Goldberger Leó* személyére gondolhatunk például.

Mindez azonban csak a német megszállás időpontjáig volt igaz. 1944. március 19-én ők az elsők között voltak, akiket letartóztattak. A *Chorin–Weiss* család esete, akik gyáraikat bérbeadták a németeknek, s – néhány családtagot hátrahagyva – ennek fejében semleges területre távozhattak, kivétel volt.[10] Legtöbbüket – ha nem sikerült elrejtőzniük, mint Fenyő Miksának[11] – letartóztatták és deportálták. Számosan a legitimistákkal együtt Mauthausenbe kerültek[12], s bár bizonyos értelemben itt speciális helyzetben voltak, többen – pl. Goldberger Leó, Fellner Frigyes vagy Herz Henrik – meghaltak közülük.

3. Az etnikum és a többi társadalmi változó összefüggésében a legfontosabb tény az, hogy a multipozicionális elit rendkívül zárt alakulat volt. Ezt mutatják az intergenerációs mobilitás adatai is.

Rekrutációs bázisából teljesen hiányzott a parasztság és a munkásság, s a kisiparos, kiskereskedő réteg is csupán 11%-ban volt jelen.

Az etnikum és a szociális származás karakterisztikus összefüggést mutat. Az apa foglalkozása a magyarok esetében mintegy 60%-ban államhivatalnok, illetve földbirtokos, a zsidók közel 75%-ánál viszont bankár, gyáros, nagykereskedő volt.

Az egész elit túlnyomóan városi eredetű, ez azonban különösen is jellemzi a zsidóságot, akiknek mintegy 80%-a Budapesten született.

Bár a két világháború közötti időszakban az „úriember" (a középosztályhoz tartozás) kritériuma a középfokú végzettség volt, a multipozicionális elit több mint 80%-a felsőfokú végzettséggel rendelkezett, s mintegy fele jogvégzett volt. A zsidók iskolázási mintája annyiban volt speciális, hogy körükben felülreprezentált volt – szemben az átlagos 13%-kal, közel egyharmados – a középfokú (kereskedelmi akadémiai) végzettségűek aránya.

Ez a korösszetételből következően nem a numerus clausus hatását tükrözte (az elit több mint 80%-a 1890 előtt született), hanem egy praktikusabb iskolázási orientációt mutat. Ez látszik az első munkavállalás korösszetételéből is: a magyaroknak csupán 12%-a, a zsidóknak és a németeknek több mint 33%-a kezdett 20 éves kora előtt dolgozni.

Az első munkahely jellege hasonlóan éles különbségeket mutat, mint az apa foglalkozása. A magyaroknak több mint fele állami tisztviselőként és földbirtokosként, a zsidóknak mintegy 80%-a bank, vállalati vagy kereskedelmi tisztviselőként kezdte pályafutását (a németek és szerbek között pedig az értelmiségi pályakezdés volt valamelyest felülreprezentált). Lakóhelye szerint az elit jelentős szegregáltságot mutatott: 95%-ban a fővárosra, mintegy 80%-ban a főváros hat belső kerületére koncentrálódott. E hat belső kerületben – a budai odalon a Várban (I. ker.), a Víziárosban (II. ker.), s a Szent Imre városban (XI. ker.) – a pesti oldalon pedig a Belvárosban (IV. ker.), a Lipótvárosban (V. ker.) és a Terézvárosban (VI. ker.) – a harmincas években a főváros népességének valamivel kevesebb mint egyharmada lakott.[13] A fővárosi népességnek valamivel kevesebb mint egynegyede (22,7%-a) élt a budai oldalon, ezzel szemben a fővárosi gazdasági elitnek mintegy fele (49,7%-a). A budai oldalon azonban a zsidó származásúak mindkét mintában alulreprezentáltak voltak: a fővárosi izraelita népesség 9,5%-a, a zsidó gazdasági elitnek pedig mintegy egyharmada élt Budán.

A fővárosi izraelita népesség a pesti oldal három kerületében volt felülreprezentált: szemben a fővárosi izraeliták 20,3%-os arányával a lipótvárosi népesség 37,1%-a, a terézvárosi 39,3%-a és az erzsébetvárosi (VII. ker.) 41,2%-a tartozott az izraelita hitfelekezethez. Avagy másként: a Lipótvárosban élt az izraeliták 12%-a, szemben a fővárosi összlakosság 6,6%-ával, a Terézvárosban 19,2%-uk, szemben a 10%-kal, s az Erzsébetvárosban 27,6%-uk, szemben az összlakosság 13,5%-ával. E három kerület tehát a főváros izraelita népességének közel 60%-át koncentrálta, s ha ehhez még hozzávesszük a VIII. kerületet, a Józsefvárost, ahol ugyan a zsidók nem voltak felülreprezentáltak, de mintegy 15%-uk élt, úgy e négy kerület a fővárosi izraelita népesség mintegy háromnegyedének adott otthont.

A zsidó gazdasági elit némileg másként csoportosult, mint a fővárosi izraelita népesség: jelentősebb – bár az elit egészéhez képest alulreprezentált – része élt a budai elitnegyedekben, s mintegy fele a Terézvárosban, az Andrássy úton és környékén épült reprezentatív épületekben lakott.

Kérdéseinket konkrétabban mármost így is fogalmazhatjuk: nagyobb volt-e a gazdasági elit szegregációja mint az izraelita népességé, s másrészt nagyobb volt-e az etnikai szegregáció a fővárosi népesség egészében, mint az eliten belül?

Nos, számításaim egyfelől igazolni látszanak azt a feltevést, hogy a gazdasági elit jobban szegregálódott, mint a főváros izraelita népessége. Társadalmi státusza szerint homogénabb, magasabb presztizsű, kisebb elemszámú és koncentráltabb csoportról lévén szó ez reális feltevés volt. Kevésbé kézenfekvő már második eredményünk, amely szerint a fővárosi izraelita népesség szegregációja kisebb volt, mint az eliten belüli etnikai (zsidó – nem zsidó) szegregáció.[14]

Annál kevésbé kézenfekvő ez, mivel, mint láttuk, a fővárosi népességen belül vallási, az eli-

ten belül pedig etnikai kategóriákkal számoltunk, utóbbiakba tehát beleértve a kikeresztelkedett, s ezért valószínűsíthetően asszimiláltabb, etnikai szegregációra kevésbé hajlamos csoportot is.

A kikeresztelkedettek az elit zsidó tagjainak mintegy egynegyedét tették ki, míg a teljes magyarországi zsidó népességen belüli arányukat különböző becslések 8–10%-ra tették.[15] Eredményeink tehát azt mutatják, hogy az elithez tartozás jelentősebb szegregáló tényező volt, mint az etnikai hovatartozás, s az eliten belüli etnikai hovatartozás jobban differenciált, mint a fővárosi népesség egészében. Jobban elkülöníthetők voltak tehát az elit lakónegyedek, mint a zsidó lakónegyedek, s még az elit lakónegyedeken belül is jobban kiütköztek az etnikai hovatartozás attribútumai, mint a főváros egészében.

Markáns különbségekre bukkanunk, ha a klubok, kaszinók összetételét, vagy a vagyoni, jövedelmi megoszlásokat vizsgáljuk. A magyarok jelentősen felülreprezentáltak, a zsidók alulreprezentáltak voltak a fontosabb klubok, kaszinók tagjainak sorában. Ezen belül a magyarok (pontosabban a nem-zsidók) a Nemzeti Casinóba, Országos Kaszinóba stb. tömörültek, a zsidók az Unió Klubba, a Rotary Klubba, s a Lipótvárosi Kaszinóba.[16]

A gazdasági eliten belül a zsidók felülreprezentáltak voltak a szabadkőművesek sorában is: míg az elit tagoknak kb. 15%-a, a zsidó elit tagoknak mintegy egyharmada volt szabadkőműves.[17] A vagyoni és a jövedelmi megoszláson belül viszont a zsidók a multimilliomosok között, s a magasabb kategóriákban voltak felülreprezentáltak.

Látjuk tehát, hogy az etnikum több társadalmi változóval karakterisztikus összefüggést mutat. Ilyen esetekben azonban attól kell tartanunk, hogy a probléma kiemelt kezelése optikai csalódásokhoz vezethet. Abból a célból, hogy ezeket a kereszthatások következtében beálló optikai csalódásokat elkerüljük, néhány esetben multivariancia elemzést végeztünk,[18] amiben az etnikum mellett, a szociális származást, az iskolai végzettséget, az első munkahely jellegét is magyarázó változóként kezeltük.

Nos, számításaink szerint az etnikum a vagyoni megoszlást valóban rendkívül erősen magyarázza, csaknem ilyen erős volt azonban a szociális származás (az apa foglalkozásának) magyarázó ereje is.

Ezzel szemben az etnikum hatása a jövedelemre sokkal kisebb mint az apa foglalkozásáé, vagy az első munkahelyé. Szerény mértékben magyarázza az etnikai és szociális származás a kormánypárti elkötelezettséget, sokkal jobban az első munkahely jellege. Hasonlóképpen: bár a szabadkőművesek aránya nagyobb volt a zsidó elit tagok sorában, ennél is nagyobb a középiskolai végzettséggel rendelkezők között. Ez tehát egy tipikus kereszthatás, s meglehet, hogy a szabadkőművesség kettős kompenzatív funkciójára utal. Talán meglepő az is, hogy a földbirtok tekintetében – ahol a zsidók meglehetősen alul-, a magyarok pedig felülreprezentáltak voltak – az etnikum sokkal kevésbé magyaráz, mint az apa foglalkozása és az első munkahely.

4. A kettős struktúra koncepciót érintő kritika elsősorban azt rója fel hibául, hogy a felső tízezerre konstruált modellt vetít ki az egész társadalomra, s ebből eredően egyoldalúságokra és leegyszerűsítésekre jut. Elismerve, a differenciáltabb ábrázolás szükségességét, a dichotom fogalomalkotást az elit esetében éppenséggel megvilágító erejűnek is tarthatjuk – hiszen ha a kritika álláspontja helyes, a modell is innen eredeztethető –, s a koncepciót kiinduló hipotézisként foghatjuk fel. Vizsgálatunk számára a kettős struktúra hipotézis úgy fogalmazható meg, hogy a két világháború közötti időszak gazdaságirányító és magángazdasági elitje – előbbi a történeti, utóbbi a polgári társadalom részeként – két, egymástól elhatárolódó, szociális jellemzőik alapján is jól megkülönböztethető csoportot alkot.

A zsidó részvételt tekintve a két csoport valóban szignifikánsan eltért. Míg a magángazdaságban – 1937-et alapul véve –, mint láttuk 34% (s a magángazdaság egyes szegmenseiben ennél is magasabb) volt a zsidók aránya, a gazdaságirányításban (a törvényhozásban, a gazdasági minisztériumokban és hivatalokban) ugyanekkor csupán 16%. Mindkét csoportban tartósan és jelentősen magasabb volt a magyarok aránya, azonban a gazdaságirányításban magasabb. A huszas-harmincas

években mindkét csoportban felülreprezentált volt a zsidók aránya az aktív népességen belüli arányhoz képest, de a magángazdaságban lényegesen számottevőbben.

Ugyancsak eltér az elit két csoportja az intergenerációs mobilitás mintáit tekintve. A gazdaságirányító elit soraiban nagyobb önrekrutációs aránnyal találkozunk: az államhivatalnoki–földbirtokosi származásúak aránya körükben a korszak egészére 45%-os volt, 1927 és 1937 között 39%-ról 48%-ra nőtt. A magángazdasági elitből származó gazdaságirányítók aránya alacsonyabb volt, s 20%-ról 10%-ra csökkent 1927 és 1943 között. Ezzel szemben az államhivatalnoki hátterű magángazdasági elit aránya magasabb és fokozatosan növekvő volt: 1927 és 1943 között 27%-ról 37%-ra nőtt. Intergenerációsan tehát a magángazdasági elit nyitottabb volt a gazdaságirányítás felé, mint fordítva. A magángazdasági elit körében az önrekrutációs arány egyharmados volt, s ez a csökkenő tendencia eredményeként kialakuló átlag nemzetközi összehasonlításban – bár nem egyedülálló –, alacsonynak mondható.[19]

Magas ezzel szemben ilyen viszonyításban az e csoporton belüli államhivatalnoki és az értelmiségi származásúak aránya (az utóbbi 1927 és 1943 között 15%-ról 21%-ra nőtt).

A két csoportban közel azonos, mintegy egynegyedes volt a milliomosok aránya, míg a gazdaságirányításban valamelyest nagyobb a 100 ezer pengőnél kevesebb vagyonnal rendelkezőké.

Nemzetközi összehasonlításban is magas volt az eliten belül a felsőfokú végzettségűek aránya, mintegy 80%-os, amelyen belül, mint láttuk, a jogi végzettség dominált. A jogvégzettek aránya azonban tartósan magasabb és némileg növekvő volt a gazdaságirányítók közt – szemben a magángazdasági vezetők stabil 49%-os jogvégzett arányával – körükben ez az arány 1927 és 1937 között 57%-ról 61%-ra módosult. Az átlagot meghaladó volt ezzel szemben a magángazdasági vezetők körében a Kereskedelmi Akadémiát végzettek aránya, ami azonban a jelzett időszakban 24%-ról 9%-ra csökkent. Mindkét rétegben magas és folyamatosan növekvő (8–20%, illetve 11–16%-os) volt a műszaki végzettségűek aránya.

Ami az intragenerációs mobilitást, tehát az első munkahelv jellegével vizsgált karrierminták kérdését illeti, a két csoport közös vonása, hogy mindkettőben dominánssá a hivatali pályafutás vált. A gazdaságirányító elitnek mintegy fele, a magángazdasági elitnek pedig több mint 40%-a bank-, ipari, illetve kereskedelmi tisztviselőként kezdte karrierjét. Szembeötlő ugyanakkor, hogy a magángazdasági elitnek hasonló aránya kezdte államhivatalnokként, tehát a történelmi társadalom tagjaként a polgári társadalomba átívelő pályafutását.

Mindez összevetve azzal a ténnyel, hogy az egyes évkörökben a gazdaságirányító elitnek több mint 60%-a (de 1943-ban már 75%-a) rendelkezett pozíciókkal a magángazdaságban, s ugyanakkor a magángazdasági elitnek 37–42%-a a gazdaságirányításban, arra int, hogy a kettős struktúra tézist a gazdasági elit vonatkozásában megszorítva kell értelmeznünk.

Megerősíthetjuk, hogy a két szféra között az etnikai és szociális összetétel, társadalmi jellemzők, s a képzettség tekintetében jelentős különbségek vannak. Ugyanakkor a két szféra közötti személyi átfedések, a pozíciók vertikális halmozódása, valamint a szegmenseket keresztező pályaképek – amelyekre a korábban említettek mellett *Teleszky János*, *Fabinyi Tihamér* vagy *Imrédy Béla* neve szolgálhat például – egyszersmind relativizálják is a kettős struktúra tézis relevanciáját.

5. Összegezzük röviden az elmondottakat! A multipozicionális elit zártabb társadalmi alakulat, mint a gazdasági vezetés szélesebb rétege. Adataink bizonyos vonatkozásban alátámasztják a kettős struktúra tézisét, de a magángazdaság és a gazdaságirányítás közti személyi átfedések következtében e tézis korlátozott relevanciájára is rávilágítanak. Az elit etnikai struktúrájának változása megelőzte az őrségváltás tendenciáját, de a német megszállás időszakáig az elit zsidó tagjainak közel háromszoros esélyük volt arra, hogy megőrizzék pozícióikat, mint az egyéb zsidó gazdasági vezetőknek.

Láttuk, hogy az etnikum a legtöbb fontos társadalmi változóval karakterisztikus összefüggést mutatott. Láttuk azonban azt is, hogy más magyarázó változókkal együtt kezelve hatása gyakran másodlagosnak bizonyult.

JEGYZETEK

1 E széles körben elterjedt nézetet képviseli szélsőséges formában *Bosnyák Zoltán*: Fővárosunk elzsidósodása c. írásában (Bp., 1935.), majd Magyarország elzsidósodása (Bp., é. n.) c. művében, ahol a felső tízezer tárgyalása során megállapítja: „A plutokráciáról, a pénzarisztokráciáról már említettük, hogy szinte száz százalékig zsidó, túlzás nélkül nevezhetjük judeokráciának is ... Két-háromszáz családról van szó legfeljebb, akik a gazdasági élet különböző területeit, mint valami családi hitbizományt uralják" (78. o.). Nézeteit e tárgyban röviden megismétli Harc a zsidóveszély ellen! Az antijudaizmus kézikönyve. (Bp., 1944.) c. könyvében, ahol azonban tíz–tizenöt plutokrata zsidócsalád uralmáról beszél. (197. p.)

L. még: Kovács Alajos, A zsidóság térfoglalása Magyarországon. Bp. 1922.; Uő., A zsidó vér aránya a magyarságban I–III., Új Magyarság, 1938. jún. 25. 1. p., jún. 29. 1–2. p., júl. 1. 1. p..

A korabeli irodalomról további bibliográfiai eligazítást nyújt *Kolosváry-Borcsa Mihály*: A zsidókérdés magyarországi irodalma. A zsidóság szerepe a magyar szellemi életben. A zsidó származású írók névsorával c. könyve. (Bp., é. n.).

2 *Szekfű Gyula* a polgárosodásról írva megjegyzi: „Az anyagiak dolgában meg kell állapítanunk, hogy a hazai zsidóság még erősebben összenőtt a kapitalizmussal, mint korábban ... A kapitalizmus vezető állásaiban, tudjuk, szinte egy évszázad fejlődése következtében bírja a zsidóság nálunk a vezető szerepet, úgy a bankoknál, mint az ipari vállalatoknál." (*Három nemzedék és ami utána következik*. Bp., 1934. 438–439. o.)

Erdei Ferenc így fogalmaz: „Miután pedig a magyar kapitalizálódásban a zsidóságnak volt döntő szerepe, a vállalkozás zsidó pálya is egyúttal. A polgár alakjában külön jelző nélkül is ott van a zsidó minősítés, akár valóban zsidó az illető, akár nem. Maga a pálya ilyen, s a jelzőnek már nem is csak népi, hanem foglalkozási-társadalmi értelme is van." (A magyar társadalom a két háború között I–II. In: *Erdei Ferenc*: A magyar társadalomról. Szerk. *Kulcsár Kálmán*. Bp., 1980. 331. o.)

3. *Erdei Ferenc* i. m. 291–346. o. L. még: *Berend T. Iván–Ránki György*: A magyar társadalom a két világháború között. In: Ránki György: (szerk.): Magyarország története 1918–1919, 1919–1945. Bp., 1976. 773–802. o.; *Andorka Rudolf*: A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. Bp., 1982. 32–38., 44–48., 56–63. o.

4 Markos György: 50 család és cselédei. Bp., 1947.

5 A kérdést érintem az Irányított gazdaság és tervgazdaság c. tanulmányban (Medvetánc, 1981/1., 109–119. o.)

6 A kutatás fogalmi és módszertani problémáit „Megjegyzések a két világháború közötti gazdasági elit kutatásához" c. dolgozatomban foglaltam össze. (Kézirat, 1979.)

7 A fontosabb források: Nagy Magyar Compass 1927–28, 1936–37, 1942–43. Bp., 1927., é. n., é. n.; Compass Finanzielles Jahrbuch 1927, 1937, 1943. Personenverzeichniss. Wien, 1927, 1937, 1943. ; Magyar politikai lexikon, I–III. Bp., 1929–1935.; Magyar Zsidó Lexikon. Bp., 1929.; A magyar társadalom lexikona. Bp., 1930.; A magyar állam élete. Bp., 1932.; A magyar legújabb kor lexikona, Bp., 1932.; Ezer kortárs. Bp., 1936.; Ki kicsoda? Kortársak lexikona. Bp. 1937.; Keresztény közéleti almanach, Bp., 1940.; *Gulyás Pál*: Magyar írók élete és munkái. Új sorozat. I–VI. Bp., 1939–1944.; *Radnóti József*: Akikről a pénz beszél. Bp., 1923.; uő.: Pöröly és pult. Bp., 1925.; *uő.*: Pesti pénzoligarchák. Bp., 1929.; 99 életrajz. Magyar selfmademenek = Pesti Futár, 1928.; *Kornitzer Béla*: Apák és fiúk, I–II. Bp., é. n.; *Kósa Miklós*: A pénz urai, I–II. Bp., 1922. *uő.*: Arany-emberek. Bp., 1927.; *uő.*: Közgazdasági képeskönyv. Bp., 1940.; *Vécsey Miklós*: Száz értékes magyar. Bp., 1931.; *Kügyi Virágh László*: A City urai. I–III. Bp., 1930–1934.

Feldolgoztuk *Gulyás Pál* csonkán maradt sorozata további tervezett köteteihez készí-

tett jegyzeteit, amiben nem csupán a szoros értelemben vett írók, hanem általában a publikáló személyek fontosabb életrajzi és bibliográfiai adatai megtalálhatók. A Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában található forrásra *Viczián János* hívta fel a figyelmemet. Feldolgoztuk a mintákban szereplő személyek anyakönyvi adatait, részint az Országos Levéltárban található másolatok, részint pedig a környező országok levéltári és egyházi szerveitől kapott tájékoztatás alapján. E források feldolgozásában *Földi Zoltán*, illetve *Gajáry István* volt segítségemre.

Hasznosítottam továbbá volt gazdasági vezetőkkel, illetve családtagjaikkal készített interjúinkat, levelezéseket, s más, rendelkezésemre bocsátott családi dokumentumokat.

8 Magyar Statisztikai Évkönyv, 1935. KSH, Bp., 1936. 138. o.

9 *W. O. Mc.Cagg:* Jewish Nobles and Geniouses in Modern Hungary, = East European Quarterly, Boulder, N.Y., 1972. 42. o.

10 L. *Karsai Elek–Szinai Miklós:* A Weiss Manfréd-vagyon német kézre kerülésének története = *Századok*, 1961/4–5. 680–719. o.

11 *Fenyő Miksa:* Az elsodort ország. Naplójegyzetek, 1944–1945-ből. Bp., 1946.

12 *Lengyel György:* Interjú Litván Józseffel. VI. (Kézirat) 1984.; *Domokos József*, Innen és túl az Óperencián. Bp., 1977.; *Rátkai Károly*: A két torony. Magyar politikusok Mauthausenben. Bp., 1945.; *Millok Sándor:* A kínok útja. Budapesttől Mauthausenig. Bp., 1945.

13 *Dr. Illyefalvy Lajos* (szerk.): Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve, XXIII. évfolyam, 1935. Bp., 1935. 33. o.

14 A szegregáció elemzése során az ún. disszimilációs indexszel dolgoztunk, aminek ismert képlete:

$$D = \sum_{i=1}^{n} \frac{x_i - y_i}{2}$$

ahol n az osztályközök, esetünkben a kerületek száma, x_i és y_i pedig az összehasonlítandó kategóriák adott osztályközbe eső relatív gyakoriságai. Esetünkben az elit és a fővárosi népesség disszimilációs indexe 51,8, az eliten belüli etnikai szegregációra utaló disszimilációs mutató 46,5, míg a fővárosi izraelita népesség disszimilációs indexe 37,1 volt. Elemzésünk implikálja azt a feltevést, hogy – mivel relatív gyakoriságokra épül – a mutató nem érzékeny a mintaelemszámra (jóllehet az osztályközök számára nyilván igen), valamint, hogy 1930 és 1936 között a fővárosi népesség lakóhely szerinti megoszlásában nem volt jelentős elmozdulás. Ezt valószínűsíti az 1930-as és az 1941-es népszámlálás adatainak összevetése, amely arról tanúskodik, hogy – noha a fővárosi izraelita népesség száma mintegy 10%-kal csökkent – sem a fővárosi össznépesség, sem az izraelita népesség kerületek szerinti megoszlása nem változott számottevően (V. ö.: *Dr. Illyefalvy Lajos* [szerk.] i. m. 33. o., valamint *uő.*: Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve. XXXI. évfolyam, 1943. Bp., 1943. 32. o.)

Hasonló szegregációs számításokat végzett a századfordulós bécsi zsidóságra *Marsha L. Rozenblit*: The Jews of Vienna 1867–1914: Assimilation and Identity. New York, 1983. c. könyvében, l. 71–98.; 223–227. o.

15 *Dolányi (Kovács) Alajos*: A keresztény vallású, de zsidó származású népesség a népszámlálás szerint = Magyar Statisztikai Szemle, 1944. 4–5., 95–103. o.; *Zeke Gyula*, A magyar zsidóság demográfiájának és társadalomszerkezetének főbb elemei, 1918–1938, a numerus clausus. (Kézirat) 1983. 29–40. o.

16 A tagság foglalkozási összetételét elemzi *Nagy Beáta*, Klubok, kaszinók, társaskörök: az elit társaséletének színhelyei c. tanulmányában (Szakdolgozat, 1986.)

17 Forrás: B. M. Szabadkőműves páholyok névsora 1920. M. Országos Levéltár P. 1083. 219. k. 46. t., valamint *Palatinus József*: A szabadkőművesség bűnei, II., III. kötet, Bp., 1939. A ma-

gyarországi szabadkőművesség társadalomszerkezetének rekonstruálása során *Ludwik Hass* végzett úttörő munkát (The Socio-Professional Composition of Hungarian Freemasonry [1868–1920] = *Acta Poloniae Historica*, 30. 1974., 72–117. o.), újabban *Gál Róbert* folytatott hasonló kutatásokat (Beszámoló a magyarországi szabadkőművesség területi-társadalmi összetételének vizsgálatáról. (Kézirat) 1984.; *Uő.*: Empirikus vizsgálódások a dualizmuskori magyar szabadkőművességről (Szakdolgozat, 1986.).

18 A számítógépes elemzésben *Hegedűs József* volt segítségemre.

19 L. Ehhez *H. Kaeble*, Hosszú távú változások a gazdasági elit kiválogatódásában. Németország összehasonlítása az Egyesült Államokkal, Nagy-Britanniával és Franciaországgal az ipari forradalomtól napjainkig. In: *A vállalkozó*. Szociológiai füzetek 28. Bp., 1982., 75–102. o.

KOVÁCS ÉVA

A GYÁRIPAROSOK SAJTÓJA, „melynek olvasóközönsége a magyar közgazdasági élet elitje" 1900–1944

Jelen munka annak a nagyobb kutatásnak a részeredményeiről számol be, amely a Magyar Gyáriparosok Országos Szövetségének (GYOSZ)[1] történetét kívánja földeríteni. Most a Szövetség sajtóorgánumairól, pontosan azok normatív tartalmú vezércikkeiről lesz szó.

A GYOSZ megalakulásától kezdve nyilvánosságot kapott. Már 1902-ben megjelent az első *„Közlemények. A GYOSZ hivatalos közlönye"*. 1902–1911 között 56 száma jelent meg, évente 4–8. Terjedelmük 30–200 oldal között mozgott, szerkesztőjük *Fodor Ferenc*[2] volt.

A kis füzetecskét 1911-ben fölváltotta *„Magyar Gyáripar"* című, már igazi formátumú és szerkezetű folyóirat (1911–44). A tizes évek végéig havonta kétszer, később havonta jelent meg. Terjedelme 10–30 oldal között mozgott; az 1944. 9. számtól 6–8 oldalra csökkent. A Magyar Gyáripar a „GYOSZ hivatalos lapja" 1944-től új külalakban, a „GYOK (Gyáriparosok Országos Központja) hivatalos lapjaként" jelent meg. Szerkesztője *Koffler Károly*[3] és *Fenyő Miksa*[4] volt, az 1944. évi 9. számtól felelős szerkesztője és kiadója *Haidegger Ernő*[5] lett. 1944. szeptember 20-án a politikai és szövetségbeli változások nyomán alakult át a folyóirat.

Már az első tevékeny év után elkészült *„A GYOSZ választmányának 1. évi jelentése az 1903. évben tartandó rendes közgyűléshez"*, amelyet még 43 kötet követett és a Szövetség tagjai – akárcsak a Közleményeket és a Magyar Gyáripart – járulékként kapták. (1903–47)

A források közé vettem még a *„Honi Ipar"* c. folyóiratot, azzal a céllal, hogy elemzésével tesztelhessem a GYOSZ sajtója és kiadványai vizsgálatának eredményeit (1901–19; 1928–44).

A lap terjedelme 20–24 oldal között mozgott, havonta kétszer jelent meg. A folyóirat alapítói a főszerkesztő *Lord Albert*[6], a felelős szerkesztő *Sugár Ottó*[7] (aki egyben a lap tulajdonosa is) és az igazgató *Gyárfás Oszkár*[8] *voltak*. 1939-ben – *Sugár Ottó* halála után – új szerkesztő került a lap élére, *Pap Miklós*[9], aki a lap 1944-es megszűnéséig szerkesztette a Honi Ipart. 1940-ben a folyóirat újjáalakult. A Honi Ipart tartalmát tekintve az egész ipart felölelte, nem csupán a gyáripar „szószólója" volt, bár ha témáinak gyakoriságát, vagy attitűdjét vizsgáljuk, mégis inkább a gyáripar a nagyiparosok sajtóorgánumának tekinthető.

Mivel vizsgálódásom a Szövetség (illetve sajtója) által vallott-sugallott értékekre, érdekekre és célokra irányult, az elemzéshez legalkalmasabbnak a vezércikkek tűntek.[10] Az anyag feldolgozásakor – a tartalomelemzés módszertanát fölhasználva – a következő kérdésekre kerestem a választ:

- A vezércikkek tartalma milyen normákat tükröz?
- Milyen trendek tapinthatók ki a normák változásában?
- Hogyan tükrözi a vezércikkek tartalma a valóságot?

Vagyis: milyen a vezércikkek szimbólumkörnyezete, milyen szellemi légkört sugároznak?

Vizsgálódásom – módszere szerint – diszkurzív kvalitatív elemzés volt, melynek elsődleges célja a szemléltetés.[11] A vezércikkekben előforduló gondolati egységeket, „kijelentéseket" öt szemantikai síkon ábrázoltam. Ezek a következők voltak:

1. A termeléssel, a gazdálkodással kapcsolatos kijelentések (mikro)
2. A gazdaságpolitikával kapcsolatos kijelentések (makro)
3. Politikai, ideológikus kijelentések („politika")
4. Társadalmi, szociális jelenségekkel kapcsolatos kijelentések („társadalom")
5. Morális, etikai jellegű kijelentések („morál").

Egy ilyen elemzésnél elkerülhetetlen dilemma az, hogy vajon melyik módszer lenne a hatékonyabb: az idősík felbontása különböző időszakokra és azok teljes elemzése, vagy az egyes szempontrendszerek egyenkénti vizsgálata a teljes időszakban. Mivel a kutatás tárgya most a vezércikkek szellemi légköre változásának bemutatása, az utóbbi megoldást választottam. Így sem kerülhettem azonban el a történeti korszakolást – magyarázó fogódzóul szolgált a „kijelentések" változásának vizsgálatához, hiszen az értékek mindig bizonyos konkrét történésekbe ágyazódtak. Így az 1900–1944 közötti időszakot a következő öt szakaszra bontottam:

1. 1900. (1902)–1914. *Az „utolsó békeévek"*. Az iparpártolás, az ipari ön- és köztudat létrejötte. Az 1900–1914 közötti másfél évtizedre esett mind a négy forrás alapítása. Az iparpártolás már jóval előbb megkezdődött (az 1830-as védegylet-mozgalmak, 1842-ben az Országos Iparegyesület megalakulása stb.), ám a századfordulóra erősödött föl oly mértékig – *Szterényi* gazdaságpolitikájához szorosan kapcsolódva –, hogy több sajtóorgánuma, új érdekképviseleti szerve is született. Az akkori – a *Tiszák* vezetését jellemző – liberális-paternalista légkör szintén kedvezett az ipari nyilvánosság megteremtésének.

2. A) *Az első világháború*. Természetes, hogy az első világháborúba való belépés, a hadigazdaságra való fokozatos átállás a vizsgált sajtótermékekben fellelhető témákban, illetve a vallott értékekben és célokban is átstrukturálódást vont maga után. Egyes értékek és témák kikerültek a vezércikkekből és néhány új színnel is gyarapodott a paletta. A Magyar Gyáriparban gyakran foglalta el a Szemlék helyét a legfontosabb aktualitásokra való reagálás, a felhívások és a folyamatos – bár indirekt – haditudósítások.

2. B) *A forradalmak. Trianon*. Erről az időszakról csak töredékes anyag állt rendelkezésemre; a két vizsgált folyóirat közül a Honi Ipar 1919 kora nyarán megszűnt működni; a Magyar Gyáripar kiadása pedig a Tanácsköztársaság alatt szünetelt. Az 1918–19-es évekről összevont jelentést bocsátott ki a GYOSZ 1920-ban. A változó politikai események értékelésében a két folyóirat közötti harmónia felbomlott; A Honi Ipar a forradalmakkal kapcsolatos teljes lojalitásáról tett tanúbizonyságot, míg a Magyar Gyáripar 133 napra eltűnt a nyilvánosság porondjáról. A Károlyi forradalom, a Tanácsköztársaság majd annak leverése a röpke két évet is további három, markánsan elkülönülő szakaszra bontja.

3. 1921–1930. *A Bethlen-konszolidáció, a gazdasági válság első jeléig*. A háborút követő években megindult a politikai konszolidáció, majd a népszövetségi kölcsönnel a gazdasági konszolidáció is. Forrásaim erre az időszakra is töredékesek; a Honi Ipar csak 1928-ban jelenik meg újra.

4. 1930–1939. *A gazdasági válság és a kilábalás. A gazdasági és politikai átállás időszaka, a „csendes őrségváltás"*. A világgazdasági válság 1931 nyarán tetőzött Magyarországon – kormányválságot vonva maga után. A közel 3 évig tartó kilábalás után a gazdaságideológia és a gazdaságpolitika új tendenciái mutatkoztak meg; az irányított gazdaság első markánsabb jelei, a politikai ideológia mindent maga alá gyűrő térhódítása. A gazdasági válság hatására vonzóbbá vált a tervezéssel és központi irányítással „biztosított" gazdaságpolitika, a liberalizmus maradék hitelét is elveszítette. A harmincas évek végére, a negyvenes évek elejére egy sajátos korporációs rendszer alakult ki.

Mindezek a változások csendben, úgy jöttek létre, hogy nem érintették a rendszer intézményi kereteit: formálisan fennmaradt a parlamentarizmus köz- és magánjogi intézménystruktúrája, valójában azonban ez az intézményes keret a negyvenes évek elejére a politikai tömeg- és rétegmanipulációk kulisszáját szolgáltatta csak. A rendszerváltást elősegítette az is, hogy az intézményekben – kezdetben „csendes" (nem törvényhozói úton szabályozott) – személycsere indult meg: a gazdasági és a politikai élet szinte minden területén megjelent egy új – kicsit leegyszerűsítve úgy hívhatnánk – fiatal keresztény „magyar" technokrata réteg, A változások nem hagyták érintetlenül a gyáriparos sajtót sem. A személycserék egyelőre ugyan elkerülték, tónusa mégis valamelyest átalakult: egyfelől magabiztossága, gyáriparos öntudata erősödött meg, másfelől a politikai élettel is közvetlenebb kapcsolatot mutatott. 1939-ig azonban alapvetően megőrizte a kritikus (bár szelídebb) hangvételt.

5. 1940–1944. *A „hangos őrségváltás". A második világháború. A korporatív típusú gazdasági rend kiépülése.* Az ország háborúba lépése felgyorsította a politikai-ideológiai, társadalmi és gazdasági változásokat. A tervezési és racionalizálási folyamatok a hadiállapotban, a jobboldali etatista ideológia „transzformátorában" terjeszkedő ideológiává bővültek. A gazdaságirányítás ilyetén változása lehetővé tette a már 1938-tól kezdődően folyamatosan meghozott és a zsidóságot súlyosan érintő diszkriminációs törvények gazdasági hatásainak kompenzálását is. Az irányított gazdaság alapköve a kollektivizmus, a nemzeti összefogás lett, amely a társadalmi hozzáállás egyneműsítését, a nyilvánosság felé egyre elvontabb és patetikusabb eszközökkel dolgozó belpolitika pedig a tömegek „egy nagy célért" való mozgósítását célozta. 1943–44-re a parabolisztikus értelmezések helyét – a nehezedő háborús helyzet miatt – a regulatív megoldások vették át, – ezzel párhuzamosan a lapok hasábjain megkezdődött a háború utáni világ álom- és fantáziaképének megfestése, amelyben a transzcendens elemekkel a hajdani polgári demokratikus világ értékeinek újraértelmezése is együtt járt. A korporatív rend végül tiszta formában soha nem épült ki, mert a gazdaságideológia változásait nem követte a formális intézménystruktúra hozzáalakulása, azonban a végrehajtói hatalom függetlenedésével és felduzzadásával intézményi reformok nélkül is működtetni tudta a rendszert: eltüntetve az utolsó, a liberális gazdaságirányításra utaló jegyeket is. A Magyar Gyáriparban gyakran vették át a Szemlék helyét a rendeletismertetések, kereskedelmi és ipari statisztikák, kimutatások, egyes ünnepségek részletes leírása és a kormányzóhoz intézett dicshimnuszok. A folyóiratok 1944 közepétől megszűntek, az 1942-es éves jelentést csak 1947-ben követte újabb.

A feladatom ezután nem más, mint megmutatni, hogyan alakultak át a vezércikkekben vallott normák a fenti, vázlatszerűen jelzett folyamatokban.

A „kijelentéseket" csoportosítva a következő táblát kapjuk:

1. táblázat

Szemantikai síkok	tényleges előfordulás*	%	korrigált előfordulás*	%	évenkénti átlagos előfordulás tényleges	korrigált
I. „mikro"	114	6,8	165	8,2	2,6	3,8
II. „makro"	416	25,0	476	23,7	9,7	11,1
III. „politika"	500	30,0	585	29,0	11,6	13,6
IV. „társadalom"	316	19,0	396	19,7	7,3	9,2
V. „morál"	320	19,2	390	19,4	7,4	9,1
Összesen	1666	100,0	2012	100,0	(38,6)	(46,8)

* *Tényleges előfordulásokon* azt értem, hogy bizonyos normák hányszor fordultak elő a cikkekben, úgy, hogy csak a *különböző* cikkekben fellelhető *azonos* normák adódnak össze; korrigált előforduláson pedig a tényleges előfordulás és a szünetelő évfolyamok feltételezett tartalmára vonatkozó *becsült értékek* összegét.

Az előfordulásokat időszakonként bontva az alábbi eredményeket kapjuk:

2. táblázat

időszakok	valós előfordulások	korrigált	valós előfordulások átlagai (/év)		korrigált
1900–1914	446	695	34,3		53,5
1915–18	146	173	36,5		43,2
1919–20	84	84		42,0	
1921–30	384	454	38,4		45,4
1931–39	378	378		42,0	
1940–44	228	228		45,6	
Összesen	1666	2012	(37,7)		(46,8)

Míg a „kijelentések" előfordulásának gyakorisága nagyjából minden időszakra egymáshoz közeli értéket mutat (l. 2. tábla átlagait), addig különféle tartalmuk szerint csoportosítva azokat, jóval szórtabb értékeket kaptam (l. 1. tábla átlagait). Ezek az utóbbi eltérések az egyes témák súlyát mutatják meg a vezércikkekben, szemlékben, jelentésekben. A legkisebb súllyal a gazdálkodással kapcsolatos kijelentések, a legnagyobbal a politikai-ideológiai kijelentések bírtak, – és a gazdaságpolitikai, szociális és morális kijelentések is több mint kétszer olyan gyakoriak voltak, mint a mikroökonómiai témájúak. Ennek magyarázatát a konkrét elemzésben próbálom majd megadni.

I. *A termeléssel, a gazdálkodással kapcsolatos „kijelentések"*
(vállalati szint)

A vizsgált cikkekben nem fektettek nagy súlyt a vállalkozásra, a vállalati problémákra. Mivel

a tőketulajdonban és a gazdálkodás módjában alig következett be változás a teljes időszakban – a termeléssel kapcsolatos normákban viszonylagos állandóság tapasztalható. A kapitalista vállalkozás klasszikus normái voltak a legmasszívabban jelen: *a produktivitás, a rentabilitás, a versenyképesség, a vállaton belüli racionalizálás* és a *vállalkozói kedv serkentése*. Mindezek a normák persze más-más kontextusban merültek fel.

A kezdeti modernizációs lázban vehemens, agitatív hangnem volt a meghatározó. Az első világháború alatt a vállalkozók honszeretetére igyekeztek apellálni – különösen a háborús konjunktúra csökkenésekor –, s még a két forradalom sem struktúrálta át a vállalkozói normákat. A konszolidációval leköszöntek a termeléssel kapcsolatos „kijelentések" a vezércikkekből (de *csak* a vezércikkekből), majd a világgazdasági válság első jeleinél találkozunk újra velük. A válság első éveiben leginkább a *túlélés* lehetőségei kerültek mérlegre, konkrét elképzelésekről azonban nem volt szó, és csak 1933-tól olvashatunk ismét a vállalkozói kedv serkentéséről. A harmincas évek végétől megnő a jelentősége az *innovációnak*, ezáltal emelkedik a presztízse a tudósnak, a kutatónak és a „műszaki feladatokra hivatott fiatalságnak" (a mérnöknek, a technikusnak). A győri program meghirdetésekor csak egy új normával, a *takarékossággal* gyarapodott a sor, amellett, hogy a legnagyobb hangsúlyt a termelés *racionalizálása* kapta. A hadigazdálkodásra való átálláskor, sőt még 1944-ben, a teljes összeomlás előtt néhány hónappal is a *termelékenység fokozása* lebegett a gyáriparosok szeme előtt.

II. *A gazdaságpolitikára irányuló „kijelentések"* (nemzetgazdasági szint)

A vezércikkekből elsősorban arra következtethetünk, hogy mit tartottak a gyáriparosok a *megfelelő* gazdaságpolitika ismérvének (vagyis, hogy milyen volt a számukra *ideális* gazdaságpolitika). Ideálisnak – a teljes időszakban – az olyan gazdaságpolitikát ítélték (és óhajtották), amelyben az „országfenntartó gazdasági ideológia kenyeret adó gazdasági reálpolitikával" párosul, ezeket persze korszakonként a maguk konkrétságában jelölve meg. Részletesebben: a gazdaságpolitika akkor megfelelő, ha *koncepciózus, rugalmasan és gyorsan reagál a kihívásokra*, ha a gazdasági viszonyokat *stabilizálni* képes, ha *nemzeti szempontú* és ha *fölvirágoztatja* a magyar gazdaságot.

Mindezek a normák kezdetben a *paternalista iparpártolási és -fejlesztési mozgalomban* csapódtak le, még az Osztrák–Magyar Monarchia keretei között, a nemzeti iparért, a magyar ipari termékek védelmében. (A téma gyakran merült föl az Ausztriától való függetlenség tárgyalásakor is.) Az alapvetően liberális érzelmű paternalizmus az első világháborúig döntő fontosságú gazdaságpolitikai elvárás volt a gyáriparos sajtóban, és az erre irányuló mozgalmak népszerűsítése, az agitáció is. Így pl. a tulipános védjegy-mozgalom, amely a csak „etiquette" magyar (tehát valójában hamis magyar védjeggyel ellátott külföldi) áruk ellen irányult. Az első világháború alatt az iparpártolás eszméje a hadseregszállításokkal kapcsolatban fordult elő a leggyakrabban: a folyóiratok a magyar ipar jogos részvételét követelték az osztrák szállítókkal szemben.

A világháború utáni gazdasági helyzet (a népszövetségi kölcsön által megnyílt pénzügyi csatorna) jelentős beruházási konjunktúrát eredményezett, amely újabb iparpártoló kampányként jelentkezett a vezércikkekben. Ez az iparpártolás – mint gazdaságpolitikai elvárás – azonban inkább viselt *nacionalista*, mint paternalista színeket, az ipar már nem „üzött vadállatnak", „mostohagyereknek", hanem nélkülözhetetlen „nemzetfenntartó tényezőnek" tartotta magát, az iparvédelmet pedig a „nemzeti önfenntartás reflexmozdulatának".

A világgazdasági válság csak rövid időre szorította háttérbe az iparfejlesztés óhaját, hogy a győri program meghirdetésétől még erőteljesebben újra – és egy egészen más kontextusban – szempont legyen. Az új kontextust az *iparosodás*, a *magyarosodás* és az *expanzió* eszméinek összefonódása adta, mégpedig oly módon, hogy a vezércikkekben a magyarosodás és a területi gyarapodás zálogául az iparosítást tették meg, – a mozgalom olykor még *Kossuth* és *Széchenyi* nevét is zászla-

jára tűzte. („Kossuth lobogó hitével és lendületével izmosítjuk tovább, Széchenyi forró és mély honszerelmével védjük és féltjük gyökeresebben magyar erejűvé és célúvá a magyar ipart." HI. 1941.) A területi visszacsatolások kapcsán még magasztosabban hirdették az iparosodást, amely csak 1943 végén tűnt el a vezércikkekből.

Az iparosodás mellett a másik fontos kérdés az volt, hogy mennyire avatkozzék be a politika a gazdasági életbe. A határok a laissez-faire elve és a kötött gazdaság között húzhatók meg. A századelő gyáriparos sajtójában még az *„individualisztikus termelési módot"*, a liberális értékeket vallották; a vállalkozás teljes szabadságát, hogy „a gazdasági életbe az állam csak a legvégső esetben avatkozzon be a maga akadályozó rendszabályaival" (MGY 1912.).

A háború alatt háttérbe szorult a gazdasági függetlenség, illetve elodázódott abban az értelemben, hogy a rendkívüli viszonyok alatt a fő szempont az ország hadviselése volt, amely a vállalkozókat bizonyos értelemben a győzelem „nemes" céljának rendelte alá, azonban azzal a biztos tudattal, hogy a háború – és így a kisebb függetlenség is – csak átmeneti állapot, befejezésével visszaállnak majd a „rendes", szabadabb viszonyok.

A húszas évek konszolidációját veszélyeztető gazdasági válság fokozottabb *állami beavatkozást* vont maga után, amelyet ekkor még nem támogatott a gyáripar és sajtója. A kormány beavatkozását „az ipari termelés rendőri felügyelet alá helyezésének" minősítették, magát a kormányt „közgazdasági bicsérdizmussal" vádolták.

A gazdasági válság – épp úgy, mint az első világháború – felerősítette a *centralizáció* iránti igényt a stabilizáció érdekében. A válság hatására megélénkülő iparellenes hangulat levezetésére a folyóiratok *koncepciózus gazdaságpolitikát* követeltek és élesen támadták a válságkezelő állami intervenciós megoldásokat. Azzal érveltek, hogy „az intervencionizmust sokkal könnyebb megcsinálni, mint visszacsinálni" (HI 1933.). Ennek ellenére – mint a sajtó is megállapította – „az állami intervenció tankja feltartóztathatatlanul robog(ott) tovább": az „országfenntartó gazdaságideológia és a kenyeret adó gazdasági reálpolitika" azonban – bár a sajtó még csak óhajtotta – megszületett. Éppen az állami intervenció volt az első jele, és míg 1933-ban a Honi Ipar mind a „vörös" mind a „barna" tervgazdaságot elvetette, addig 1934-ben már így írt: „A tervgazdaságot ... senki nem tarthatja öncélnak ... nem lehet semmi egyéb, mint a példátlan hevességű válság folytán ránk kényszerített termelési és értékesítési forma; eszköz arra, hogy egyrészt a további gazdasági lezüllést megakadályozza, másrészt hogy célirányosan előkészítse azt a komoly javulási folyamatot, amelynek végső fázisát éppen az fogja jellemezni, hogy a fenti értelemben vett tervgazdaságra ismét nem lesz szükség". (HI 1934.) A tervgazdaság itt tehát ideiglenes, átmeneti megoldást jelent, a válság okozta bizonytalanságok elkerülését, a garanciák tervezését és nem a mai értelemben vett tervlebontáson, szigorú kontrollon alapuló gazdaságirányítást.

A győri programot követően az irányított gazdaságra való gyors áttérés, a tervgazdaság, az állami beavatkozás gondolata és praxisa néhány év alatt teljesen beépült a közgondolkodásba, és a sajtó „megokolatlan sopánkodás" helyett *„optimista belenyugvást"* javasolt. 1944-ben a korporatív gazdasági rend kiépítésének egy állomásaként a GYOSZ önkormányzati szerveinek működését a 18/9555. 1944. sz. leiratban fölfüggesztették és a Gyáriparosok Országos Központja (GYOK) néven átszervezték, miniszteri biztost állítva az élére. A gyáriparos sajtó profilja azonnal megváltozott, az irányított gazdaságot *szükségszerűségnek* tartotta, és így érvelt: „Szakítani kell az eddigi önző és kizárólag egyéni érdekeket figyelembe vevő rendszerrel és pillantásunkat az egyetemes nemzeti gazdaság nagy távlataira kell fordítanunk, keresve az együttműködést a termelés minden más tényezőjével és *magától értetődően* az államhatalommal." (MGY 1944.)

A háború utáni gazdaságra való felkészülést már 1942-től sürgette a sajtó; az elképzelések váza egy autarchián, a tervezésen és a korporációs csoportokon alapuló irányított gazdaság volt, amely óriási infrastrukturális beruházásokat és iparfejlesztést valósított volna meg – nem is sejtve, hogy a transzcendens utópiáknak egy része a következő évtizedben, ugyan egészen más „országfenntartó gazdaságideológiával", valóra válik.

A negyvenes évekre a gazdasági függetlenség óhaja teljesen eltűnt a gyáriparos sajtóból.

III. *A politikára irányuló „kijelentések"*

Mint tanulmányom elején összegző táblámban kimutattam, a leggyakrabban a politikára irányuló „kijelentések" fordultak elő a vizsgált folyóiratokban és jelentésekben.
A „kijelentések" három fő kérdés köré csoportosíthatók:

1. Hol a gyáripar helye a politikai életben – ezzel összefüggésben hogyan politizáljon a gyáripar?

2. Milyennek kell lennie a megfelelő politikai vezetésnek?

3. Melyek azok a konkrét politikai történések, amelyek hosszabb távon rányomják a bélyegüket a gyáriparos sajtóra és állásfoglalásra késztetik (vagy kényszerítik)?

1. A gyáripar politikai affinitásának mértéke a teljes passzivitás (defenzió) – lojalitás – a teljes aktivitás (offenzió) skáláján mozgott. Lássunk először néhány példát!

- a teljes aktivitásra: „Aki a sajtótól azt várja, hogy örök imádási temploma legyen a hatalomnak, az ne olvassa a Honi Ipart! Szép szavak helyett tettek, örök dícséret helyett egészséges kritika kellenek". (HI 1901.)
- a köteles (kötelező) lojalitásra: „Mint hűséges munkatárs állunk a kormány mellé, rendelkezésére bocsátjuk tudásunkat és munkaerőnket, mindig megőrizve önállóságunkat fenntartva magunknak a tárgyilagos kritika jogát." (K 1907.)
- végül a teljes passzivitásra: „Mindabban, ami most velünk, körülöttünk történik, mindabban, amit víziók és valóságok kábító kavargásában szinte nem is érzékelünk, csak átáramlani engedünk magunkon; a történelem erőinek ítéletmondása készül." (ÉJ 1940.)

Míg egészen a negyvenes évek elejéig a politikai magatartás az „en garde"-állás és a köteles lojalitás között mozgott, addig az utolsó években a teljes visszahúzódás vált jellemzővé, a sajtó úgy hódolt be a politikai vezetésnek, hogy a transzcendens dicshimnuszokon és a bolsevizmus már-már krónikussá váló szidalmazásán kívül egyáltalán nem írt a politikáról.

A legmasszívabb normákkal a gyáriparosok politikai szerepének megítélésénél találkozunk – a húszas évek végéig követelés formájában; később tényként. A normák közös eredője a gyárosok politikai tényezőként való elismerése volt, mégpedig kettős értelemben; egyfelől az iparállam eszméjéből kiindulva úgy vélték, hogy a *politikai vezetés közgazdasági szakértelmét emelendő* van rájuk szükség; másfelől gazdasági erejük és tekintélyük elvén jogos a jussuk a politikai életben való részvételre.

Mindezek már a kezdetektől az összeférhetetlenségi törvény kapcsán (amely szerint többek között a gyáriparosok sem vehettek részt a törvényhozásban) kristályosodtak ki és egészen 1928-ig, a törvény pozitív irányú módosításáig kétségbeesett, a kormányt bíráló kirohanásokkal társultak. A változás a harmincas évekre tehető, amikor a miniszterelnök *Gömbös* már a gyáripar „megértő, jó barátjának" tartották. Az öntelt hangnem a győri program meghirdetésekor érte el a tetőfokát, majd gyorsan elnémult, miután „megmagyarosodott", az ipar teljes értékű politikai tényezővé vált.

2. Sokkal kevésbé folytonosak a vallott ideológiai értékek. A skála a liberalizmus-totalitárius militarizmus között húzódik, úgy, hogy benne foglaltatik a polgári demokrácia, a proletárdiktatúra és a konzervativizmus eszméje is.
A legmasszívabbak a liberális értékek (annak ellenére, hogy ázsiójuk folyamatosan csökken), még a harmincas évek közepén is a *„liberális demokrácia életelixírjéről"*, a szabadelvűségről olvashatunk. S bár a liberalizmus ezidőre valójában letűnt, a *jogszerűség*, a *jogállam* és a *polgári szabadságjogok* (különösen a gyáripart súlyosan érintő zsidótörvények kapcsán) továbbra is normatív szempontok maradtak.

A liberális értékek mellé válsághelyzetekben a *konzervatív* normák társultak, különösen az első világháború és a gazdasági válság alatt. Az 1918/19-es forradalmak különféleképpen exponálták

a két folyóiratot. Míg a Honi Ipar mindkét hatalomnak behódolt, addig a Magyar Gyáripar „hála istennek, hogy nem a kommunisták" fellélegzéssel tudósított a Károlyi -forradalomról és abbéli hitének adott kifejezést, hogy a társadalmi reformok respektálni fogják a *magántulajdont*, amelyért cserébe „a múltak ideológiáját a gyáripari termelés máris alapos revízió alá vette, s őszinte megértéssel és megbecsüléssel az új kor eszméi iránt kíván részt venni a munkában" (MGY 1918.). A Tanácsköztársaság fennállása alatt a Magyar Gyáripar szünetelt, leverése után azonban azonnal újra jelentkezett, mélységesen elítélve a proletárdiktatúrát: „Hát bizony bűnös, gonosz uralom volt ez a kommunizmus Magyarországon. Amit a vesztett háborúból menteni lehetett volna, annak nagy részét elpusztította." (MGY 1919.)

A szociáldemokrata és a kommunista ideológia elleni harsány tiltakozás azután az egész időszakra jellemző maradt. Az 1920/21-ben gyakran fölmerülő demokratikus elveket (a békeszerződés és a választójogi reform kontextusában) a konszolidáció véglegesen lesöpörte a lapok hasábjairól.

A keresztény kurzus ellen már meghirdetése pillanatától cikkeztek a folyóiratok, állami rendszabályozást sürgetve. Egészen a második zsidótörvény bevezetéséig (1939) aktívan szálltak síkra a kereszténységocialista mozgalmak kordában tartásáért, és a későbbiekben sem mutattak szimpátiát velük.

A jobboldali militarista-etatista ideológia vállalásával nyíltan csak az 1944-es számokban találkozunk.

3. A konkrét politikai történésekre való sajtó-reagálások közül azokat választottuk ki, amelyek egy-egy időszakra vonatkozóan a legmeghatározóbbak voltak, valamint amelyek segítségével új színekkel gyarapodik a bemutatott ideológiai arculat.

Az első és közel 20 évig fennforgó politikai kérdés az Osztrák–Magyar Monarchia megítélése volt a lapok hasábjain. Minimumprogramul a Monarchián belüli önálló vámterületet, maximumprogramul a teljes politikai és gazdasági függetlenséget jelölték meg. Fordulat az első világháború kitörésével állt be: a monarchiaellenes kirohanások elcsendesültek, a dualizmus fenntartása a győztes háborúnak és a nemzetiségek megtartásának föltétele lett.

Az Ausztriához való viszony azonban nem pusztán ennyiből állt. 1917-re újból esedékessé vált a kiegyezés meghosszabbítása, amely felborzolta még a monarchikus kedélyeket is, és nem talált szimpátiára a nagyiparos körökben.

A monarchia szétesése után a szimpátiák–antipátiák sajátos nosztalgiahullámban oldódtak föl érzelmileg, úgy, hogy a reális értékelés lehetőségeit hosszú időre elodázták egy elmosódó, idealisztikus monarchia-kép megrajzolásával. (Hasonlóképpen jártak el az előző pontban tárgyalt dualizmus-kori liberalizmussal is.) A háború elvesztése és 1922 új, korszakos politikai problémát vetett föl: a trianoni szerződések megítélését. A Magyar Gyáripar a „minden elveszett" pesszimista hangulatában cikkezett a tárgyalásokról. A békeszerződések ellen már megkötésük előtt – az aláírás kényszere mellett – tiltakozott, mondván, hogy egyetlen lehetséges külpolitika 1920 után az „irredenta politika" lehet. (Az „irredenta" szó eredeti értelmében. A *revízióval* foglalkozó írásokban a harmincas évek végéig a trianoni határok *békés* úton való korrekciója, „Európa őszinte megbékülése" volt a domináns, bár a cikkek szókincse [ellenség, küzdelem, harc] mást engedett sejtetni.) Jellemző módon a gazdasági problémákat és a válságot Trianonra vezették vissza és a békés revízió „motorjának" a magyar ipar fejlesztését tették meg.

Felvidék és Kárpátalja – „igazságos revízión alapuló" – visszacsatolása nagy örömet váltott ki a sajtóban, azonban „a háborúra elszánt világban" továbbra is a *béke* mellett tette le a voksát. Csak Észak-Erdély visszacsatolásakor változott a hangvétel: a visszakapott területek megtartásának *háború* lett az ára. A békés revízió kissé disszonáns hangja itt váltott át harcos, „honvédő" irredentává.

A második – és a fentiekhez többé-kevésbé kapcsolódó – probléma a Németországhoz való viszony értékelése volt.

Először 1915-ben került napirendre egy osztrák–magyar–német közgazdasági szövetség terve, melyet a sajtó mérsékelt lelkesedéssel fogadott; majd az 1917-es berlini ülés (Deutsch-Oester-

reichisch-Ungarischer Wirtschafts Verband), ahol *Fenyő Miksa* már így szónokolt: „Ezt a *kultúrkapcsolatot*, a háborúban bevált – sok drága vérrel megpecsételt fegyverbaráti viszonyt – a jövőre egy szorosabb közgazdasági kapcsolat volna hivatva prevennálni." (MGY 1917.) Mindez valójában – és ez más forrásokkal is igazolható – még nem jelentett lelkes németbarát politikát, a magyar gazdasági élet vezetői inkább tartottak az erős német ipartól, mintsem kívánták volna be-, illetve közelebb engedni, vagy Németország számára kedvezőbb körülmények között (vámpreferencia stb.) versenyeztetni a két ország iparát. A kiragadott idézet hitelesebben a *köteles lojalitást* reprezentálhatja, amely a német kérdéssel kapcsolatban majdhogynem az első, de korántsem az utolsó eset volt 1944-ig. Nem egészen egy évvel később már ezt olvashatjuk: „az ipar nem kíván szorosabb gazdasági kapcsolatot (mármint a németekkel), különösen nem azt a kapcsolatot, amely a preferencia vagy a vámszövetség alakjában jönne létre". (MGY 1918.) Míg a húszas évektől az *olasz–magyar kapcsolatok kiépítése* pozitívan értékelődött (*Mussolini*t az „új olasz reneszánsz alkotójának" nevezte a Magyar Gyáripar), addig a *német–magyar viszony* megítélésében továbbra is differenciáltabbak voltak a vélemények. Már 1934-ben, a német kereskedelmi szerződések kapcsán (amelyek az agrárviszonyok javítását célozták, és az ipart elég súlyosan érintették) a kormánypolitikát elmarasztaló sorokat olvashatunk. 1936-ban a német–osztrák megállapodást (arról, hogy Ausztria nem egyesül Németországgal) örömmel fogadták, mert ezáltal nem kerültek közvetlen szomszédságba Németországgal (amely azonban az 1938-as Anschluss-szal mégis bekövetkezett). 1937-ben *Hitler Mein Kampf*ját „zavaros műnek" találták, és elhatárolták magukat a német fasizmustól; a Honi Ipar 1937-es évzáró vezércikkében maró gúnnyal rótta föl „rendíthetetlen készségünket a német iparcikkek befogadására". A háborús „nagytérgazdaságba" való beépülést 1941-től folyamatos német–magyar és olasz–magyar ipari tárgyalások kísérték (német részről a Reichsgruppe Industrieval, olaszról a Confederazione Fascista degli Industrialival). A németek és az olaszok mint *„német és olasz testvéreink, fegyvertársaink"* szerepeltek; a tárgyalások „meleg, baráti és magasztos" légkörben zajlottak; a sajtó szerint a magyar ipar a német és olasz iparral „ekvivalens" és egyenrangú volt. Ettől fogva egészen a lapok megszűnéséig erős olasz- és ekkorra már igen megnövekedett német szimpátia vált jellemzővé a hasábokon.

IV. *Szociális problémákra irányuló „kijelentések"*

Az elemzéskor itt is arra kaphatunk választ elsősorban, hogy milyen szociális politikát tartottak *megfelelőnek* a gyáriparosok; konkrétabban, adott társadalmi feszültségeket milyen módon véltek megoldhatónak.

E szerint – általánosan – a szociálpolitika akkor megfelelő, ha bölcsen, „mértékletesen" (értsd: mérsékelten), józanul és megértően, sőt, *még* józanabbul és *még* megértőbben működik – és a negyvenes években: ha nemzetnevelő hatást is kifejt. Alkalmatlan pedig az a szociális politika, amely – bár alapvetően humánus elvek vezérlik – irracionális, túlzó, elhamarkodott és túlterheli az ipart.

Konkrétan az adott kontextusokban – a munkaerő, a munkásérdekvédelmi szervek és egyes problémás társadalmi csoportok oldaláról – vizsgáljuk az alábbiakban.

1. A munkaerő oldaláról az időszak markánsan kettéválik: az elválasztó vonal a harmincas évek közepére tehető.

Az első három évtizedben leggyakrabban fölmerülő problémák a sajtóban a *kivándorlás, a munkanélküliség és a jóléti kérdés* voltak. A három millió koldus és három millió kivándorló jelentős visszahúzó erő és vérveszteség volt az országnak, a sajtóban e két jelenség megfékezésére hívták föl a leggyakrabban a közvélemény figyelmét. A GYOSZ több ankétot szervezett a kivándorlási (1907) és 1904-re tehető a munkanélküliség felszámolását célzó szervezett mozgalom kezdete: a Munkaadók Országos Egyesületének megalakulása. E két társadalmi problémát tárgyaló írásokban is újra és újra felvetődött az iparfejlesztés, a koncepciózus gazdaságpolitika, a modernizáció óhaja.

A tízes évek elején évente 5–6 Szemle foglalkozott a *drágaság* kérdésével, több ankétot szenteltek ennek a problémának is.

A háború kitörésétől számított egy év múlva nagyszabású mozgalomról számolt be a Honi Ipar – „Amerikai magyarok gyertek haza!" felhívással – amelyben a *visszavándorlás*, az új munkaalkalmak lehetőségeiről tudósított, valószínűleg a háborús gazdasági konjunktúra, illetve a hadbavonulók pótlása okán is.

A háborúvesztés és az elcsatolások után a közelgő válság hatására a húszas évek közepétől újra napirendre került és a harmincas évekre erősödött föl a *munkanélküliség* és annak kezelési lehetőségei. Meg kell említenem a közvetlenül a háború után a *Vass József* népjóléti miniszter által meghirdetett „Láthatatlan Vendég" akciót, mely az országban uralkodó *nyomor* ellen irányult, és jórészt ki is merítette a súlyos problémával való foglalatoskodást a gyáripari lapok hasábjain. Azzal érveltek, hogy „a munkásság életviszonyainak romlása a magyar termeléstől független valami, e tekintetben teljesen ki vagyunk szolgáltatva . . . azoknak a világtörténeti és világgazdasági erőknek, melyek sorsunkat megszabják (MGY 1922.). A harmincas évek közepétől, majd a győri programmal fölgyorsított konjunktúrában már a szociális demagógia gazdag eszköztárából kerültek elő az új jelszavak, normák: *a munkások életszínező programja* (A szabadidőeltöltés és annak koordinálása, intézményesítése), a *nemzetnevelés, a munkás- és egészségvédelem*. A munkanélküliség megoldására a közmunkák és szubvenciók rendszerének kidolgozása volt a népszerű vélemény, az irányított gazdasághoz jól simulva. A 38-as győri program után a munkanélküliség nagy mértékben enyhült (majd a háborúba lépéssel le is került a vezércikkekből). 1944 közepén bevezették a kötelező állami munkaközvetítést; ebben fontos szerepet kapott az átszervezett GYOSZ (GYOK)-on belül működő Munkaügyi és Munkaszervezési Központ. A hangsúly a munkaerővel kapcsolatos összes kérdés, probléma *szervezésére, koordinálására* tevődött át.

Az 1910-es években a *munkásról* mindössze annyit olvashatunk, hogy szegény, munkanélküli, a gazdasági viszonyok miatt kivándorlásra kényszerített. Még 1919-ben, a forradalmak után is azt írják róla, hogy tudatlan, gyönge, határozatlan és könnyen megfélemlíthető. A húszas, harmincas években a „szociálpolitika felvirágzásakor" már konkrét életkörülményeiről is szó esett, különösen a rossz lakásviszonyokat említették gyakran. A munkásokról soha nem olvashattunk elmarasztaló véleményt, a nézeteltérések a szakszervezetekkel való vitákban artikulálódtak. A negyvenes évek szociális demagógiája a munkást már hatalmas munkaakaratúnak, megbízhatónak, szerénynek és alkalmazkodóképesnek tartotta, valamint egyenrangú partnernek, és többször méltatta hazafias lelkesedését.

2. A munkásszakszervezetek esetében is változott a gyáriparos hozzáállás. A kezdeti időszakban (a húszas évek elejéig) a megítélés a mindenkori erőviszonyok függvényeként alakult; a magabiztos fölény, az erőteljes fölháborodás és a méltányosság között rajzolható meg a skála. Ugyancsak bonyolult volt a hozzáállás a sztrájkmozgalmakhoz is. Soha nem álltak ki a sajtóorgánumok a sztrájk mellett, azonban az első két évtizedben a rendőri, közhatalmi beavatkozás mértékének meghatározását szerették volna a gyárosokra bízni: így egyfelől kisebb konfliktusok esetén a „Herr in eigenem Hause"-elvét követve azt óhajtották, hogy intézhesse el minden gyáros a maga portáján a munkásokkal való összeütközések megoldását; másfelől többször hárították a kormányra a probléma kezelését. Ám annak ellenére, hogy egyáltalán nem lelkesedtek a sztrájkért, a sztrájkellenes törvényeket is elutasították – és ez a tény bizonyos liberális értékrend továbbélésére enged következtetni.

A szakszervezetekhez való viszonyban a húszas évekre jelentős átrendeződésnek lehetünk tanúi. Felerősödött a *szakszervezetekre való reagálás*, a Magyar Gyáripar szemléiben szinte minden hónapban vitatkozott a Népszavával. A szakszervezet és a Szociáldemokrata Párt már egyenlő tárgyalófélként, gazdaság- és pártpolitikai tényezőként, s így ellenfélként is szerepeltek. A szakszervezetekkel való csatározások alkalmával gyakran foglaltak állást a vezércikkekben egy *józanabb és mérsékeltebb szociálpolitika* mellett. A szociáldemokrata képviselők és a gyáriparosok közötti parlamenti összeütközések fő terepe is a szociálpolitika volt (pl. 1928-ban az öregségi és rokkant-

sági biztosítás ügyében). A változást jellemezte az is, hogy az 1923-ban beterjesztett sztrájktörvényjavaslat már támogatásra talált a gyáriparos körökben. A gyáros már nem volt „Herr in eigenem Hause", a jogi szabályozás és a csendőri, rendőri beavatkozás elkerülhetetlenné vált számára. Ez a tendencia a harmincas évekre még markánsabbá lett, míg az évtized végére a vezércikkek teljesen elnémultak a szakszervezetek irányában.

3. Végül a középosztály-problémáról és az ezzel szorosan összefüggő zsidókérdésről essék szó!

A megváltozott társadalomszerkezet problémái – már közvetlenül az elcsatolások után – napirendre kerültek a gyáriparos sajtóban. Itt egyfelől a felduzzadt fiatal értelmiségi rétegről, másrészt – tágabban – az ismert középosztály-problémáról van szó, amely érzékenyen érintette a magyar gyáripart is. Gyakorlati szempontból ugyanis rá hárult a réteg egy részének elhelyezése, valamint társadalom-ideológiai szempontból is meg kellett bírkóznia a középosztály-kérdéssel. 1922-ben már arról olvashatunk, hogy a probléma megoldása az ipar kezében van, mert minél fejlettebb a magyar gazdaság, annál több középosztálybelit tud foglalkoztatni (ezt mint érvet az iparfejlesztési kampányoknál is fölhasználták) és már 1925-től bekerült a sajtóba az *„új magyar nemzeti középosztály"* megteremtésének eszméje, amely a középosztály funkciójának, küldetésének a *magyar kultúra fönntartását* tekintette.

A galíciai zsidókat kitoloncoló 1920-as rendelet kapcsán merült föl először a *zsidókérdés* a gyáripari sajtóban, amely szemérmesen „galíciai illetőségű idegeneknek" nevezte a zsidókat és fellépett a kitoloncolási rendelet ellen (MGY 1921. 13–14.). A kérdés újra majd csak 1928-ban került elő, amikor a Köztelek (az OMGE lapja) azzal vádolta az ipart, hogy „tele van idegenekkel", amely vádat a Magyar Gyáripar „alpári érvnek" titulált és visszautasított (MGY 1928. 11.). A zsidókérdéssel azután csak 1938-ban és 1939-ben – a zsidótörvények idején – találkozunk újra. A harmincas évekre az iparellenes agitáció jelszava – a kartell és az agrárolló után – a diplomás ifjak elhelyezése lett. Az ipar és a gyáriparosok igyekeztek eleget tenni a kívánságoknak és az elhelyezettekről folyamatosan tájékoztattak, de óvtak attól, hogy ez a kérdés is ideológikus „mellékízt" kapjon a szakértelemre és a rátermettségre hivatkozva. A súlyos középosztály-problémát a lapok általában az elhelyezés problémájává redukálták, a réteg valós problémáival nem foglalkoztak. Az értelmiségi túltermelési válság és a húzódó, megoldatlan középosztály-probléma újra felszínre hozta a zsidókérdés törvényhozói úton való megoldását. Az 1920-as numerus clausus után erre az időszakra még két törvény esett, 1938-ban a XV. tc., az ún. társadalmi egyensúlytörvény, 1939-ben a IV. tc. a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról.[12] A Magyar Gyáripar az első zsidótörvényt a „jobboldaliság egyetlen legitimációjának" nevezte és a liberális értékek figyelmen kívül hagyását rótta föl; a Honi Iparban *Sugár Ottó* jóval élesebben a *jogegyenlőséget* kérte számon a törvényhozástól és fölhívta a figyelmet a törvény tőkeellenességére, az állami beavatkozást erősítő hatására, drága végrehajtására, majd konkrét gazdasági statisztikák felvonultatásával bizonygatta annak időszerűtlenségét. A törvény végrehajtásánál mindhárom forrás a méltányosság és a humanizmus betartását kérte. A későbbiekben azonban már csak szigorúan hivatalos és közömbös tájékoztatók jelentek meg a konkrét végrehajtással kapcsolatban.

A harmincas években a régi érdekképviseleti szervek mellé fölzárkóztak a zsidóellenes, jobboldali testületek: a Baross Gyáripari Csoport és a Keresztény Gyáripari Vállalatok Szövetsége.

A GYOSZ és az elemzett sajtóorgánumok mindvégigi elhatárolták magukat ezektől a szervezetektől és soha nem ütöttek meg antiszemita hangot a vezércikkekben, inkább a teljes defenziót választották.

A negyvenes évekre a vezércikkek helyét hírek vették át, amelyeket vagy kommentár nélkül, vagy optimista pátosszal közöltek; konkrét szociális problémákról nem esett szó, a társadalmi rétegek a „magyar" jelző odabiggyesztésével sok esetben tautológikusan egyneműsödtek, mosódtak össze.

V. *Morális, etikai tartalmú kijelentések*

A morális kijelentések markánsan két csoportba oszthatók. Az első csoportot azok a kijelentések alkotják, amelyek az éppen aktuális külső környezetet (a kormányt, a politikát, a szakszervezeteket stb.) kritizálva, erkölcsi nyomatékként jelentkeztek (pl. a zsidótörvény kritikájában a jogszerűtlenség racionális érvéhez az igazságtalanság mint erkölcsi ítélet társult).

A második – számunkra fontosabb – csoportba azok a kijelentések tartoznak, amelyek magukra a gyárosokra vonatkoztak; azok a normatív életszabályok, amelyeken keresztül a gyárosönképre következtethetünk. A gyáriparost az első két évtizedben a klasszikus vállalkozói erényekkel jellemezték: ő volt a self made man, aki szorgalmas, becsületes és kitartó munkával, szakértelemmel gyarapítja tőkéjét a nemzet iparosodása érdekében; puritánul él (bár néha fogyaszt luxuscikkeket is) – ethoszát a *gentleman-like* jellemzi leginkább: méltányos, humánus, korrekt, józlású. Még „Herr in eigenem Hause": mindent jól ismer a saját vállalatában, az alkalmazottakkal személyes viszonyban van. Politikailag aktív, feladata az is, hogy megfelelő helyet vívjon ki magának a politikai életben. *Liberális eszméket vall*, az ipari fejlődés „pionírja".

A vállalkozói normák sokkal inkább köthetők a dualizmuskori *„alapítók"* életelveihez, a klasszikus liberális eszmékhez, melyek lényegében a vállalkozó „genetikus" adottságainak számítottak. A vállalkozói szolidaritás, összefogás lényeges alkotóeleme ennek a gyáros-képnek.

A húszas évek gyáriparosai már nemzetfenntartó tényezők, „az új honfoglalás elit-csoportja", fő erényeik: a kötelességteljesítő, fegyelmezett munka, az áldozatkész részvétel a „nemzet glóriás feltámadásában", az irredenta attitűd. Az életmóddal kapcsolatos normák végleg eltűnnek a vezércikkekből.

A harmincas évekre (a diszkriminációs törvények idején) a gyáros – bár „meggyötört ideálokkal" és „lefokozott reményekkel", de – helytáll a nemzeti munkában, ő a „férfimunka" megtestesítője, „a munka bátor embere". Nem sokkal később már „igazi keresztyén munkát" végez, lojális a hatalommal, „az idők parancsához készséggel alkalmazkodik". A klasszikus vállalkozói erények helyét egy *speciális, az immunitáson alapuló ethosz* váltja föl, melynek alappillére egyfelől a *hivatástudat és a szakszerűség*, másfelől a *keresztény erkölcs*. 1944-ben – a kül- és belpolitikai változások fonákjaként – a „megtisztult magyar humanizmus"(!) és a szabadság (!) transzcendens értéke gazdagítja a gyáros-arculatot. A gyáriparosok közötti szolidaritásról 1941-ben olvashatunk utoljára.

*

Elemzésem eredményei arra engednek következtetni, hogy a gyáriparosok saját sajtóorgánumaiban vallott normái jelentősen átstrukturálódtak a közel fél évszázad alatt. Az átstrukturálódás, az arányeltolódás okait kutatva értelmes lenne elválasztanunk azokat az általános folyamatokat, amelyek a kapitalisztikus gazdasági rendre ezidőben általában jellemzőek voltak – így pl. a self made man ethosz letűnését, a liberalizmus visszaszorulását[12] stb. – azokról a speciális tendenciákról, amelyek a hazai politikai, gazdasági és társadalmi feszültségekből fakadtak – így pl. a keresztény kurzus, a szélsőjobboldali ideológiák felerősödése stb. Továbbá, bár a normák nagy mértékben átrendeződtek, azonban bizonyos „keretek" *között*, mely keretekhez a forrásokban konzekvensen ragaszkodtak – pl. soha nem kérdőjelezték meg a kapitalista termelési módot, soha nem vallottak irracionális vállalkozói elveket, soha nem pengettek antidemokratikus vagy antiszemita húrokat stb. – és amikor normáik pozitív kifejtésének lehetőségei megszűntek, inkább defenzív álláspontra helyezkedtek. Kivételt csak az 1944-es fordulat utáni néhány vezércikk képez a nyilashatalom által teljesen kisajátított lapokban és az általuk birtokba vett GYOSZ égisze alatt.

Az utolsó évek korporatív gazdaságideológiája persze alaposan rányomta a bélyegét a gyáriparosok érték-struktúrájára; kvázi „bedolgozták" magukat a tervgazdaságba. Talán éppen emiatt találjuk meg az életben maradt GYOSZ tagok egy részét az 1945/46-os gazdasági talpraállítás

vezetői között, sőt – a Szövetség 1948-as végleges fölszámolása után is – a tervutasításos időszakban, gazdasági posztokon.

HIVATKOZÁSOK, JEGYZETEK

A tanulmány az MKKE Szociológia Tanszékén folyó „Gazdasági elit" kutatás része, a kutatás vezetője *Lengyel György*.

1 A gyáriparosok országos érdekképviseleti szerve. 1902–47 között működött

2 *Fodor Ferenc*ről csak annyit tudunk, hogy a GYOSZ ügyvivő igazgatója volt 1902-ben

3 *Koffler Károly*ról nem tudunk semmit.

4 *Fenyő Miksa* 1877-ben született Mélykúton. 1902-ben lett ügyvéd. „Kiváló szakértelem és körültekintés jellemezte – írta a Magyar Társadalom Lexikonja – „igen nagy szerepe volt a magyar gyáripar kifejlődésében". 1938-ig a GYOSZ ügyvivő igazgatója volt. 1918-ban *Hadik Miklós* kereskedelmi miniszternek hívta a kormányába, de ezt a *Károlyi*-forradalom megakadályozta. A Nyugat egyik alapítója és szerkesztője, Ady nagy támogatója volt. Nemrég jelent meg Az elsodort ország címmel visszaemlékezése 1944-ről a Tények és tanúk sorozatban (1986).

5 *Haidegger Ernő*ről nem tudunk semmit

6 *Lord Albert*ről nem tudunk semmit

7 *Sugár Ottó* 1873-ban született Temesvárott. 19 éves kora óta aktív újságíró volt, jogászi végzettséggel. Dolgozott a Budapesti Tagblattnak, a Pester Lloyd belső munkatársa és a Budapesti Hírlap közgazdasági rovatának vezetője volt. 1900-ban megalapította a Honi Ipart. „Szakirodalmi munkásságán túlmenően is tevékenyen részt vett az ipari és kereskedelmi életben" – írja róla a Ki Kicsoda. 1938-ban halt meg

8 *Gyárfás Oszkár*ról nem tudunk semmit

9 *Papp Miklós*ról nem tudunk semmit

12 V. ö. *Kovács Éva–Papp Zsuzsa*: A „kettős őrségváltás". A második zsidótörvény hatása a GYOSZ tisztikarának szociális összetételére. In: Szociológiai Műhelytanulmányok 5. sz. MKKE Szociológia Tanszék 1987. XII.

10 A Magyar Gyáripar (rövidítéskor: MGY) esetében ilyenek az első oldalon olvasható Szemlék és vezércikkek voltak, összesen 500–550 cikk. Az éves jelentésekből (rövidítéskor: ÉJ) a kötetek elején található, beköszöntő-jellegű fejezeteket vettem a mintába, ez 39-et tett ki. Mindezekhez a Honi Ipar vezércikkeit kapcsoltam, összesen 480 cikket. A teljes minta így hozzávetőlegesen 1000 cikkre duzzadt, az elemzett cikkek száma ebből 800–850 lett

11 A diszkurzív kvalitatív elemzés lényege: az elemzés alapegysége egy gondolati egység, egy „kijelentés", melyet előfordulás nélküli osztályozás alapján dolgoztam föl, annak tárgyi- és viszonyulási tartalma, valamint az olvasóközönségre ható normatív tartalma szerint. Külön vizsgáltam a kijelentések környezetét, egymáshoz való kapcsolatát és lehetséges kombinációit.

13 A 20. század általános gazdasági tendenciáival könyvtárnyi irodalom foglalkozik, éppúgy a vállalkozói ethosz változásával is. Itt csak az alapművekre hivatkozom:

Bendix, R.–Lipset, S. M.: Social Mobility in Industrial Society. Berkeley, 1956/c

Burnham, J.: The Managerial Revolution. New York, 1941

Chandler, A. D.: Strategy and Structure: Chapters in the History of the American Industrial Enterprise. Cambridge, M. I. T. Press 1965.

Galbraith, J. K.: Az új ipari állam. Budapest, 1970.

Gerschenkron, A.: A vállalkozás korszerűsödése. In: Válogatás A. G. gazdaságtörténeti munkáiból. Budapest, MKKE, 1976

Kocka, J.: Unternehmer in der deutschen Industrialisierung. Göttingen, 1975

Mills, C. W.: Hatalom, politika, technokraták. Budapest, 1970
Ugyanő: Az uralkodó elit. Budapest, 1972.
A vállalkozó. Szociológiai Füzetek, 28. Budapest, 1982.

MAKÓ CSABA

ÖSSZEHASONLÍTANI AZ ÖSSZEHASONLÍTHATATLANT?
(Néhány gondolat a technológia, a munka és a foglalkoztatás összehasonlító vizsgálatáról)

Bevezető

Az egyes országok társadalmi-gazdasági mozgásterét, a nemzeti társadalmakra jellemző mértékben befolyásolja a különböző típusú kapcsolatok (technológiai, gazdasági, kulturális stb.) globalizálódása.

Sürgető feladat egy olyan társadalomtudományi megközelítés és módszertan kidolgozása, amely például megkísérli leírni, interpretálni és értékelni a technológia, a munkavégzés és a foglalkoztatás nemzeti keretekben egyre kevésbé kezelhető összefüggéseit. Úgy tűnik, hogy a szociológia különböző ágazatai, köztük a diszciplína születésével egyidős munka- és iparszociológia rendelkezik azokkal a konkrét és módszertani tapasztalatokkal, amelyek birtokában képes az említett kihívásra reflektálni.

A munkaviszonyok társadalmi jelenségeinek nemzetközi összehasonlításával foglalkozó elemzések természetesen számos, egymásnak is ellentmondó következtetéseket fogalmaznak meg.[1] Ennek ellenére, korántsem az alkalmazott megközelítések és módszerek elutasítása és újakkal való helyettesítése a megoldás. A hangsúlyt helyesebb az elmúlt évtizedekben végzett nemzetközi munkaszociológiai kutatások elméleti és gyakorlati tanulságainak szisztematikus feldolgozására helyezni. Ezzel összefüggésben a következő, a kutatómunka gyakorlatában állandóan felmerülő problémák jelzése és tisztázása kívánatos:

1) az összehasonlító kutatások elméleti alapjai és adatgyűjtési technikái,
2) a komparatív kutatások lehetséges stratégiái,
3) az összehasonlító kutatások módszertani „csapdái".

Az összehasonlító kutatások elméleti alapjai és adatgyűjtési módszerei

Az összehasonlító vizsgálatok iránti érdeklődést mindenekelőtt a kutatók értékei és elméleti kiindulópontjai határozzák meg.

A komparatív kutatások által összegyűjtött adatok tehát korántsem semlegesek, hiszen azokat az alkalmazott kutatási stratégiák kidolgozóinak elméleti alapfeltevései alapvetően meghatározzák. Például, a hetvenes években nagyszabású nemzetközi vállalkozásnak számító *„Automatizáció és az ipari munkások"* elnevezésű vizsgálatban, a résztvevők látszólagos konszenzusra jutottak a technológia hatásának értelmezéséről. Konkrétan arról, hogy az új technológia (az autóipari automatizáció) pozitívan befolyásolja a munkavégzés és a foglalkoztatás feltételeit.[2] A résztvevők

közötti látszólagos egyetértés elrejtette a változatlanul meglévő nézetkülönbségeket a technológia társadalmi hatásairól. A szocialista országok kutatóinak képviselői például folyamatosan arra hívták fel a figyelmet, hogy az autóiparban alkalmazott automatizált gyártósorok hatékonysága s ezzel összefüggésben szervezési- és irányítási gondjai eltérnek a tőkés országokban tapasztaltaktól. Az ellentétek kiéleződését a kutatásban résztvevőknek úgy sikerült elkerülni, hogy a vita módszertani kérdések síkjára terelődött és a következő idézetben megfogalmazott látszatmegoldással végződött: „. . .az adatok semlegesek, az eredmények a valóságot tükrözik, s a valóság egy és oszthatatlan."[3]

Az említett kutatás befejezésének periódusában radikálisan megváltozik a gazdasági környezet: a gazdasági válság a tőkés országokat már elérte, a szocialista országokat átmenetileg még nem. Időközben a fejlett gazdasággal rendelkező országokban egyfelől megjelenik és rohamosan terjed a mikroelektronika és az információs technológiák. Másfelől a korábban leírt és „feledésbe merült" szervezeti- és irányítási struktúrák meglepő gazdasági és társadalmi vitalitásukkal hívják fel magukra a figyelmet.[4] A kutatási eredmények összehasonlítása egyre több nehézségbe ütközik. Az említett fejlemények hatására, az automatizációs-projekt résztvevői elfogadják azt a javaslatot, hogy a vizsgálati eredmények nem támasztják alá azt a tételt, hogy az automatizáció oksági jellegű hatást gyakorol a munkavégzés és a foglalkoztatás viszonyaira. Az automatizáció hatásait ún. közvetítő tényezők módosítják, mint a munkaerő-felhasználás mintái, az ipari kapcsolatok rendszere, valamint a vezetési tradíciók. A résztvevők megközelítéseiben változatlanul meglévő különbségek érvényesülését jól tükrözi – a kutatási kooperáció kontinuitását biztosító – következő megállapodás: a nemzetközi vizsgálatban résztvevő nemzeti kutatócsoportok számára csupán a saját vizsgálati eredményekről tudósító monográfiák elkészítése kötelező. A vizsgált kérdések összehasonlító elemzésének elkészítése önkéntességi alapon történt.

Az „Automatizáció és az ipari munkások" c. nemzetközi kutatási vállalkozás, tulajdonképpen a II. világháborút követő gazdasági növekedés korszakában népszerű társadalmi konvergencia elméletek – másképpen fogalmazva a fejlődés univerzális logikáját kifejező – kontextusában értelmezhető.

A hetvenes évtized összehasonlító vizsgálataiban a hangsúly a hasonló problémák – például a válság-adaptáció – változatos nemzeti mintáinak keresésére helyeződik. (Például a magas szinten szabályozott olyan „érett" jóléti társadalom, mint a svéd vagy az ún. diffúz gazdaságok, mint az olasz egymástól jelentősen különböző adaptációs stratégiáinak megértése és értelmezése. Úgy tűnik ugyanis, hogy minden egyes nemzet, a rendelkezésére álló erőforrások és azok felhasználását behatároló társadalmi-politikai és kulturális feltételek függvényében, a rá jellemző megoldási, (adaptációs) stratégiákkal válaszolt a gazdasági válság kihívásaira.

A gazdasági és társadalomszerveződési struktúrák átalakításának periódusában a társadalomkutatók figyelme érthetően megnő a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok iránt. A növekvő érdeklődéssel egyidejűleg ismét kiéleződik a vita az összehasonlító kutatási módszer alkalmazhatóságáról. A szociológiában jelentős tradícióval rendelkezik az a nézet, amely szerint minden szociológiai kutatás par excellence (explicit vagy implicit módon) komparatív módszer.[5] Mások az összehasonlító módszereket használó szociológiát a diszciplína speciális ágazatának tekintik. Önálló szakágazati státuszát az adatkezelés módjának különbségéből vezetik le.[6] Az előbbi irányzathoz tartozók álláspontját osztjuk, amikor azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy az összehasonlítás a szociológus „normális", „standard" kutatási módszere. Például a munkavégzés társadalmi szereplőinek cselekvése elválaszthatatlan attól a társadalmi-történelmi és technológiai közegtől, amelyben érvényesül. Ugyanakkor a társadalmi partnerek nem a működésük közegét jelentő struktúrák „tehetetlen médiumai", hiszen azok interpretációján keresztül dolgozzák ki egyéni és kollektív reakcióikat.

A nemzetközi összehasonlító kutatásokban általában használt adatokat – a vizsgált tapasztalatok alapján – legcélszerűbb a következő kutatási technikák kombinálásával összegyűjteni:

a) az interjúk különböző formái,
b) történeti adatok, dokumentumok elemzése,
c) megfigyelés különböző típusai.

A felsorolt adatgyűjtési módszerek komplex felhasználását képviselő ún. trianguláris megközelítés legfontosabb jellemzőit foglalja össze az alábbi ábra:

Az ún. trianguláris megközelítés módszere

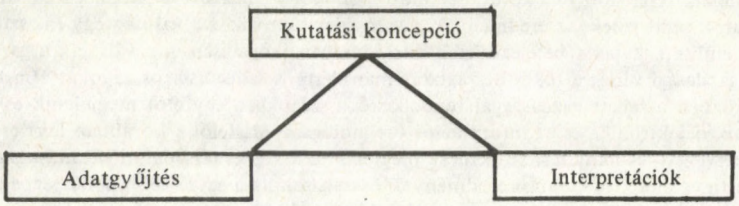

A komparatív megközelítések iránti érdeklődés kevésbé jellemző az univerzális megközelítés fejlesztésével foglalkozók részére. Az összehasonlító kutatások nyújtotta perspektíva elsősorban azokat a kutatókat foglalkoztatja, akik a társadalmi értékek és intézmények változásának vagy stabilitásának kérdései iránt érdeklődnek, valamint azokat, akik az ún. akciókutatás tradíción nevelkedtek.[7]

A nemzetközi összehasonlító kutatások fontosabb jellemzőinek bemutatása megköveteli a munkafolyamat társadalmi szereplőinek cselekvésével, értelmezésével és értékelésével kapcsolatos – a szociológiai kutatásokban általánosan követendő, sajnos azonban gyakran figyelmen kívül hagyott – fontosabb elméleti előfeltevések számbavételét:[8]

1. A szociológiai kutatások célja: *az egyéni és kollektív cselekvés* természetének *magyarázata*: a társadalom szereplői miért követik a cselekvés bizonyos mintáit s másokat miért utasíthatnak el stb.
2. Az egyéni és a szociológiát mindenekelőtt érdeklő kollektív cselekvések megértése feltételezi a *társadalmi szereplők* különböző szituációkra adott *válaszainak* (pontosabban azok logikájának és racionalitásának) *megértését*. A cselekvések lehetséges formáinak értékelése elválaszthatatlan a cselekvési logikák, illetve az azokban tükröződő racionalitási típusok megértésétől.
3. A *szituáció definiálása és a cselekvés logikái* egyfelől a korábbi szocializáció és történelmi tapasztalatok, másfelől a jelenlegi társadalmi-szervezeti feltételek által biztosított lehetőségek és korlátok interpretációjának függvényei.
4. A társadalmi szereplők jelenlegi társadalmi-szervezeti szituációkra vonatkozó értékelése egyidejűleg tükrözi a cselekvési lehetőségek és struktúrák percepcióját valamint a többi szereplő cselekvési képességét és preferenciáit.
5. Valamely szereplő társadalmi-szervezeti szituációkra vonatkozó interpretációját mindig egybe kell vetni (ellenőrizni szükséges) egyrészt az objektív struktúrák evidenciájával, másrészt a többi szereplő szituációval kapcsolatos értelmezésével.
6. A társadalmi szereplők potenciális és tényleges cselekvéseinek elemzése feltételezi azon társadalmi rendszer modelljének meghatározását, amelyben saját és mások cselekvése értelmezhető.

A tárgyalt összefüggések és gondolatok szellemében, a szociológiai kutatás tehát arra irányuló kísérlet, hogy „független" evidenciák összegyűjtésével ellenőrizzük a társadalmi szereplők cselekvésének tartalmát, illetve azok interpretációját. A társadalmi gyakorlat befolyásolása érdekében, ezenkívül az egyes társadalmi rendszerekben érvényesülő következményeik becslésére is vállalkozhatunk. Korántsem az ún. akciókutatásokra (*action research*) jellemző kutatási tradíció meg-

erősödéséről van szó. A szociológusoknak a vállalati szervezet működése iránti fokozott érdeklődése a nyolcvanas évtizedben egyben a vállalat funkcionálására vonatkozó elméleti reflexiók igényével párosult. Más megfogalmazásban ez azt jelenti, hogy a vállalatnak mint a munkafolyamat empirikus vizsgálata és a társadalom egészére vonatkozó elméletalkotás közötti különleges közvetítő teoretikus szerepe felértékelődik.[9]

A komparatív kutatások: modellek és stratégiák

Az összehasonlító kutatások gyakorlatában leggyakrabban előforduló megközelítéseket a nemzetek közötti (*cross-national study*) és a nemzetközi (*international comparative study*) orientációjú vizsgálatok képviselik.

A nemzetek közötti tudományos vállalkozások az ötvenes–hatvanas években domináló irányzatokat képviselik. A különböző típusú társadalmakat nagyszámú nemzeti, földrajzi és kulturális változó segítségével hasonlítják össze. Olyan elmélet(ek) ellenőrzéséről van szó, amelyek lényegében egy országban végzett vizsgálat tapasztalataira épülnek. Például meghatározott szervezetek, adott társadalmi-kulturális viszonyoktól független, funkcionális és strukturális jellemzőinek általános törvényszerűségeit kívánják meghatározni. Az ismertetett megközelítést reprezentáló, immár klasszikusnak számító szervezetkutatási iskola például a termelési technológiát tekintette a munka, a szervezeti struktúra és a munkaerőpolitika fő meghatározójának.[10] Ebben a megközelítésben az alkalmazott technológia típusa (a technológiai klasszifikáció alapja: komplexitásának mértéke) és a kontroll formája között megfelelés van. A kutatás tapasztalatai szerint „a technológia saját (rá jellemző) fejlődési logikával" rendelkezik. Ez azt jelenti például, hogy a termelésben érvényesülő kontroll rendszerek közvetlenül levezethetők a termelési technológiákból. A vezetők és a beosztottak közötti kapcsolatok mintáit, szerkezetét döntően tehát a kontroll rendszer típusa határozza meg. A nemzetközi vizsgálatok ismertetett típusának képviselői is törekednek az érdeklődésük középpontjában szereplő jelenségek makro és mikro szintjeinek összekapcsolására. A kutatási gyakorlatban az egyes szintek organikus összekapcsolása azonban ritkán valósul meg.[11]

A vizsgált jelenségek, például a technológia, munka és foglalkoztatás közegéül szolgáló társadalom az elemzés túlságosan általános, rendkívül absztrakt keretét („kulturális kontextus") jelenti. Az azonosságokat és különbségeket csupán regisztrálják, anélkül, hogy nagyobb figyelmet szentelnének az azonosságok-differenciák tartalmának magyarázatára. A jelzett hiányosságokon kívül, az ún. cross-national típusú vizsgálatok végzői azt is feltételezik, hogy a makro- és mikro szinten megfigyelt jelenségek hasonló természetűek. Ha mégis eltéréseket tapasztalnak az egyes paraméterek viszonyában, azokat „funkcionálisan azonos természetűnek" tekintik – az eltérések-különbségek fontosságát ezzel a megoldással lényegében megkérdőjelezik. Az ismertetett perspektívában végzett kutatások olyan koncepciókra épülnek, amelyeket eleve univerzális jelleggel ruháznak fel. Kizárva ezzel minden utalást a vizsgálat „terepét" képviselő társadalmak azon strukturális jellemzőire, amelyek a társadalmi szereplők interpretációját és cselekvéseit befolyásolják.

A komparatív vizsgálatok másik típusát reprezentáló nemzetközi kutatások (international comparative study) esetében a „makro", „mikro", „köztes" szférák mellett, az összehasonlíthatóság kérdései is megkülönböztetett figyelmet kapnak. E megközelítés képviselői, a különlegestől elindulva kívánják a társadalom egészét rekonstruálni, a makro, mikro és az ún. köztes szférák közötti kölcsönösség (interakció) hangsúlyozásával. Például a technológiai és szervezeti megújulás nem vezethető le közvetlenül a műszaki fejlesztés országos és vállalati szintű politikájából, döntési viszonyaiból, tartalmát és mértékét, az érintett társadalmi partnerek – a vállalatvezetés, szakszervezet, munkavállalók – relációjában érvényesülő „szakmai mező" folyamatossága vagy diszkontinuitása alapvetően kondicionálja.

A makro és mikro szférák közötti viszonyok – e felfogás szellemében – a vizsgálatban résztvevő országokra jellemző regulációk logikái (koherenciái) szerint rendeződnek. A technológia, a

munkavégzés és a foglalkoztatás kapcsolataiban érvényesülő „társadalmi hatás" (effect sociétal) érvényesülését, a vállalati hierarchikus szervezeti és irányítási rendszer, az oktatási és az ipari kapcsolatok szerveződésén keresztül vizsgálja. A megközelítést képviselők érdeklődésének középpontjában nem a változás magyarázata, hanem a változás feltételeinek kimutatása áll. Hiszen a társadalmi szereplők – a kollektív cselekvés különböző szintjein – saját képességeik, erőforrásaik és korlátaik függvényében kezdeményezik, ellenzik vagy ambivalensen kezelik a változásokat. Mindazonáltal egyetlen társadalomban sem képzelhető el változás a stabilitás (azaz a kontinuitás) nélkül, hiszen valamely társadalom identitásának, kultúrájának tartalmát a „fix pontok", az állandó elemek jelentik.

A nemzetközi összehasonlító kutatások lehetséges modelljei[12]

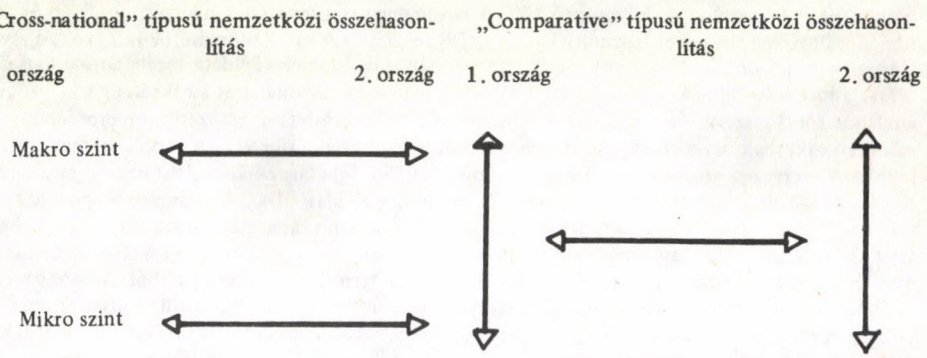

A nemzetközi összehasonlító vizsgálatok kutatási stratégiái a gyakorlatban gyakran kiegészítik egymást. A komparatív vizsgálatok leggyakrabban előforduló típusait és azok megvalósítását biztosító kutatási stratégiák fontosabb jellemzőit a következő táblázat foglalja össze.

Az összehasonlító szociológiai kutatások stratégiái[13]
(Egymást követő, kiegészítő módszerek)

A kutatás típusa	Kutatási stratégia	Feltétel–következmény
I. Makro vizsgálatok	Közös kérdőív vagy kutatási technika használata (Pl. Nemzetközi társadalmi mobilitás kutatás)	Eredeti nemzeti kutatási terv elfogadása
II. Azonos típusú szervezetekben végzett vizsgálatok	Közös kérdőív használata, és az adatok kölcsönös interpretálása (Pl. „Automatizáció és az ipari munkások")	Azonosítási nehézségek, szoros kapcsolatot feltételez a kutató team tagjai között
III. Esettanulmányok összehasonlító vizsgálata	Csupán a megközelítés elfogadásában állapodnak meg, eltérések lehetségesek	Egyéni torzítások lehetősége a kutatási eredmények interpretálásában

A kutatás típusa	Kutatási stratégia	Feltétel–következmény
	a kutatás végrehajtásának gyakorlatában (Pl. LEST[1*] „társadalmi hatás megközelítés")	
IV. Szervezetek társadalmi-kulturális kontextusa	Kutatási eszközrendszer (feldolgozási módszerek) kombinálása	Alternatív interpretatív sémák használata, rendszeres konzultációk

1* LEST, a Laboratoire d' Economie et de Sociologie du Travail (Aix-en-Provence) kutatócsoport által kidolgozott paradigmáról van szó. Lásd bővebben erről: *Maurice, M.–Francois Sellier-Silvestre, J.–J.* (1982): Politique d' edication et organisation industrielle en France et en Allemagne, Paris, Presses Universitaire de France, 3820.

A táblázatban összefoglalt kutatási stratégiák alkalmazására számos példát szolgáltatnak az elmúlt másfél–két évtizedben végzett komparatív vizsgálatok. A továbblépés ígéretét olyan, komparatív perspektívában tervezett vállalkozások képviselik, amelyek a következő elemekből építkeznek:

- A társadalmi rendszerek modelljének, interpretációinak ellenőrzésére szolgáló, „folyamat jellegű" kutatási kooperáció
- A közös kutatási vállalkozás beindítása előtt, a súlyponti kérdéseknek a részt vevők által képviselt nemzeti és lokális kultúrák szempontjából történő értékelése
- A vizsgált kérdések súlypontjának, az elemzés szintjeinek függvényében történő meghatározása

Röviden utalni szükséges azokra a nehézségekre is, amelyek a nemzetközi összehasonlító vizsgálatokban alkalmazott modellek felépítésével kapcsolatosak. *Először*, a modellalkotás elválaszthatatlan a tanulmányozandó kérdéstől. Ez azt jelenti, hogy általában nem egyetlen modellt, hanem modellcsoportot célszerű konstruálni, annak tudatában, hogy az egyes elemzési szintek modelljei egymással összefüggnek. *Másodszor*, a nemzetközi vállalkozásban részt vevők nemzeti szakmai és kulturális-politikai környezete fontos ösztönző vagy akadályozó tényező. (Például a nyolcvanas évtized elején, a munkaszervezetek és a munkaerőfelhasználás nemzeti különbségeinek megértésére szolgáló, közösen elfogadott kategóriák [pl. munkaerőpiac] használatát, egyes szocialista országokban érvényesülő politikai normák lehetetlenné tették.)

Az összehasonlító vizsgálatban alkalmazott közös modell felépítése előtt ezért célszerű a résztvevők által használt fogalmak és kategóriák társadalmi tartalmának tisztázása, fogalomhasználatban a minimális megállapodás bátorítása és respektálása. *Harmadszor*, miután a kutatás által érintett minden egyes nemzeti kultúrában értelmezhető modell használatára kívánatos törekedni, ezért a kutatási eredményeket „vissza kell fordítani" a résztvevő országok nyelvére. (Ez azt jelenti, hogy az előzetes kutatási jelentések elkészítését követően nem mondhatunk le a kapott eredmények nemzeti kontextusban való újraértelmezéséről, ismételt lefordításáról.) *Negyedszer*, a nemzetközi kutatási vállalkozásban résztvevők viszonyában érvényesülő meta-nyelvezet kidolgozása legkönnyebben a különböző részkutatásokhoz kapcsolódva valósítható meg. Az egyes kutatócsoportokon belüli kommunikáció megkönnyítésére viszont feladatra-orientált kooperációs struktúrák (például „task-force") létrehozása célszerű, szemben a tudományos életben általánosan alkalmazott kerek-asztal viták gyakorlatával. *Ötödször*, a nemzetközi kutatásban résztvevők kapcsolataiban érvényesülő informalitásnak és bizalmi viszonyok minőségének kulcsjelentősége van a tudományos kooperáció sikerességében.[14] A nemzetközi tudományos vállalkozásban résztvevők viszonyában érvényesülő bizalmi viszonyok megteremtésében – a társadalmi kapcsolatok és rendszerek egyéb

területeihez hasonlóan – a szakmai hozzáértés és a különböző koncepciók és értékek kölcsönös toleranciája meghatározó szerepet játszanak.

Az összehasonlító kutatások nehézségei: néhány módszertani buktatója

Első látásra, az ipari munkával összefüggő társadalmi jelenségek nemzetközi összehasonlító vizsgálata könnyű feladatnak tűnik, szemben például a háztartásban vagy az informális („fekete") gazdaságban végzett tevékenységekkel összehasonlítva. Az összehasonlítás viszonylagos könnyebbsége a termelés és szolgáltatás növekvő standardizációjával, a szabályozás (például munkajogi) nemzetközi standardjával, valamint a keresőkkel foglalkozó nagy mennyiségű statisztikai adatok elérhetőségével magyarázható. A felsorolt kedvező adottságok ellenére az ipari munka társadalmi jelenségeivel foglalkozó nemzetközi kutatások résztvevői számos nehézséggel kénytelenek számolni, még a bőségesen rendelkezésre álló statisztikai adatok használatában is.

A különböző típusú statisztikákban érvényesülő koncepciók sokfélesége azonban alapvetően meghatározza megbízhatóságukat, ezért még ebben az esetben sem mondhatunk le például a vállalati monográfiák révén összegyűjtött plusz információkról. A jelzett nehézségeket jól illusztrálják a munkaidő hosszára vonatkozó, az I. L. O. (*International Labour Office*) adatszolgáltatás. Például a francia és japán technológiai transzfer brazíliai tapasztalatainak vizsgálata során a kutatók összehasonlították az egyes országokra jellemző munkaidőt.[15]

Az I. L. O. statisztikai évkönyvének adatai alapján a törvényes heti munkaidő Brazíliában 48 óra, valamivel több, mint 40 óra Japánban és szintén valamivel több mint 41 óra Franciaországban. A munkaidő hosszára vonatkozó nemzetközi statisztikák a számbavétel alapját jelentő országok munkajogi szabályozását tükrözik, nem számolnak viszont a munkavégzés gyakorlatára jellemző tényleges munkaidő alakulásával. A technológiai transzfer társadalmi-szervezeti feltételeivel foglalkozó esettanulmányok tapasztalatai szerint a japán ipari gyakorlatban – a nagyarányú túlórák következtében – a munkaidő tényleges hossza lényegesen magasabb. A vállalat által nem fizetett túlórák és a fel nem használt évi rendes szabadság aránya magas: például az alsószintű vezetők tényleges heti munkaideje, a nem fizetett túlórák figyelembevételével, harminc órával hosszabb. Az évi rendes szabadság 7–20 nap között ingadozik – a gyakorlati idő függvényében –, a munkások és a vezetők egyaránt ennek csak töredékét veszik ki. Az exportra orientált iparokban – például az elektronikai iparban – nemcsak a vezetők és a munkások, a fejlesztéssel és a termelés szervezésével és tökéletesítésével foglalkozó technikusok és mérnökök havi túlórái 60–80 körül alakulnak.[16] Az ismertetett adatok alapján a tényleges heti munkaidő a japán vállalatoknál lényegesen magasabb mint Franciaországban vagy Brazíliában. (Zárójelben kívánom megjegyezni azt, hogy hasonló jellegű torzítások veszélyével számolhatunk, ha a nemzetközi statisztikákban szereplő magyar törvényes munkaidő hosszával számolunk csupán.)

A statisztikai adatok megbízhatóságából eredő torzítások alternatív információgyűjtési technikák alkalmazásával viszonylag könnyen csökkenthetők. Nehezen vagy pedig egyáltalán nem korrigálhatók viszont a nemzetközi összehasonlító kutatások olyan természetű hiányosságai, amelyek explicit elmélet nélküli kutatási stratégia alkalmazásán alapszanak.

A kutatási tervek és stratégiák minőségét döntően befolyásolják a következő tényezők:

- Milyen mértékben sikerült megvalósítani a releváns közös változók ellenőrzését.
- Az ellenőrzött változók azonosítása mennyiben valósult meg.

Például a vállalatvezetés munkateljesítmények ellenőrzésére irányuló módszereinek alkalmazását olyan változók befolyásolják, mint a szervezeti méret, az alkalmazott technológia, a termék és a munkaerőpiaci sajátosságok és az ipari kapcsolatok mintái. A felsorolt változók azonosítása a nemzetközi összehasonlítás gyakorlatában korántsem könnyű feladat. A látszólag legproblémamentesebbnek tűnő szervezeti méret tartalmát a gazdasági szervezetek centralizációján kívül a munkaerőfelhasználás mintái, a vállalati kooperációs kapcsolatok kiszámíthatósága stb. egyaránt

befolyásolják. A felsorolt tényezők komoly problémákat jelentenek az összehasonlító munkára vonatkozó kutatók számára. A francia és a magyar ruhagyártás technológiai, munkaszervezeti és foglalkoztatási viszonyainak összehasonlítását, a felsorolt változók tartalmának azonosítását nagymértékben nehezítették az említett nehézségek. A francia ruhaipari gyakorlatban nem léteznek „magyar léptékű" nagyvállalatok. Szinte kilátástalan feladatnak tűnt az összehasonlítás, hiszen míg Magyarországon „nagyvállalat a norma", Franciaországban viszont csak kis- és középvállalatok léteznek a ruhaiparban.[17]

A technológia, a munka és a foglalkoztatás viszonyát kondícionáló intézményi és kulturális jellemzőkről sajnos olykor a nemzeti („saját") társadalmak vonatkozásában is homályos képpel vagy túlságosan elvont koncepcióval rendelkezünk. A kollektív tárgyalások gyakorlatáról rendelkezésre álló bőséges irodalom ellenére, a fejlett iparszociológiával rendelkező olyan országban mint Nagy-Britannia, a kollektív tárgyalások modelljét a kutatók hosszú időn keresztül gépiparban érvényesülő gyakorlatból vezették le. A nyolcvanas évek elején bevezetett rendszeres felmérések az ipari kapcsolatok rendszerének működéséről („*Workplace Industrial Relations Surveys*") megkérdőjelezték az említett modell érvényességét és használhatóságát.

A nemzetközi összehasonlító kutatások további általános hiányossága: a munkatevékenység gyakorlatában tapasztalt differenciák egyetlen tényezőből való levezetése s az egyéb releváns faktorok szerepének elhanyagolása. Ennek eredményeképpen a kutatásban résztvevő országok viszonyában érvényesülő kontraszt az egyes nemzeti realitások mesterségesen homogén képét mutatja. A fejlett tőkés országokból a fejlődőkbe irányuló technológiai transzfer hatékonyságát – konkrétan a francia automatizált cementgyártási technológia brazil üzemekben történő megvalósításáról van szó – egyes elemzések szerint az új technológiát fogadó országban rendelkezésre álló munkaerő „műszaki memóriájának" („bagaggio culturale") hiányával magyarázható.[18]

A diagnózist mások vitatják és azt hangsúlyozzák, hogy hasonló szituációkkal a technológiát átadó bármelyik fejlett tőkés országban találkozhatunk. A „műszaki memóriahiány" akadályozta például a fémmegmunkáló és textilipar decentralizációját az ipari munka tradícióival nem rendelkező vidékeken. Sőt, a technológiai transzfer társadalmi-irányítási jellegzetességeivel foglalkozó más kutatások azt is jelzik, hogy a kvalifikált munkaerő hiánya inkább következménye, mintsem oka az új technológia vontatott bevezetésének. Az új technológiát átadó anyavállalat számára eleve „kifizetődő" a technológiai export azon formája, amely csupán az alaptechnológia automatizálására törekszik. Ezzel szemben a termelés olyan kiegészítő szektoraiban, mint az előkészítés, anyagmozgatás, a csomagolás, raktározás stb. kevésbé gépesített technológiát alkalmaznak, kihasználva ezzel az olcsó munkaerő nyújtotta előnyöket.[19] Ezzel összefüggésben szeretném felhívni a figyelmet arra – s erre a magyar munkaerő teljesítményével kapcsolatos egyoldalú megközelítések és félreértések miatt feltétlenül szükség van –, hogy a „műszaki memória" hiánya nem a munkaerő alacsony minőségének vagy a munkakultúra hiányának tulajdonítható csupán. Létrejöttében és fennmaradásában meghatározó szerepet játszanak az alacsony bérek, a vezetés és irányítás minősége, a rossz munkafeltételek és a helyi munkaerőpiac sajátosságai, valamint a szakszervezeti mozgalom és politika jellemzői.

A röviden ismertetett nehézségek mérséklése érdekében a nemzetközi összehasonlító kutatásokban résztvevőknek megkülönböztetett figyelmet kell fordítaniuk az alkalmazott kategóriák definiálására, tartalmának meghatározására. (Például a technológia jellegére, a gyártott termék sajátosságaira, a munkaerőfelhasználás mintáira stb.) A fejlett technológia működtetése ugyanis önmagában nem követel alacsonyan vagy magasan képzett munkaerőt. Például a mikroelektronika alkalmazásán alapuló új technológiák a munkásoktól nem kívánnak szükségszerűen nagyobb rugalmasságot: a feladatok többsége változatlanul rövid ciklusú, azok kiegészítése kisebb karbantartási és minőségellenőrzési tevékenységekkel a munkavégzés természetét nem módosítja radikálisan.[20] Ezen túlmenően tudatosan foglalkozni szükséges az ipari gyakorlat funkcionálását befolyásoló tényezők állandó és változó karakterével.

Az összehasonlító kutatásban részt vevő országok a társadalmi-gazdasági és politikai fejlődés

más és más fázisaiban találhatók. Az ebből származó hatások negligálása jelentős torzítások forrása. A technológia, a munka és a foglalkoztatás összehasonlító vizsgálatában például megkülönböztetett jelentősége van az állam, a munkáltatók és a munkavállalók viszonyának tartalmát kondícionáló ipari viszonyok mintájának. Hiszen a felsorolt területeken érvényesülő érdekegyeztetés intézményeiben és mechanizmusaiban tapasztalható heterogenizálódás folyamatai a nyolcvanas évtized beköszöntésével felerősödtek.

JEGYZETEK

1 A munka- és iparszociológiai kutatások területén végzett nemzetközi összehasonlító vizsgálatok elméleti és módszertani tanulságainak összegzésére, a francia munkaszociológusok kezdeményezésére, első ízben rendeztek nemzetközi tanácskozást. A résztvevők az írásban megküldött előadásokat (26 előadás, 343 oldal terjedelemben) a következő munkacsoportokban vitatták meg: *1.* A nemzetközi összehasonlító módszer használatának indítékai; *2.* A kutatás elméleti konstrukciója; *3.* A konvergencia hypotézis kritikája; *4.* Az összehasonlító kutatások feltételei; *5.* Az összegző plenáris ülés: összehasonlító munkaszociológiai kutatások (Európa és USA példája).

2 *Saparapata, A. – Forslin, J.*: Automation and Industrial Workers: A fifteen nation study, Oxford, Pergamon Press, 1979. *Héthy Lajos – Makó Csaba*: Technika, munka, ipari munkaszervezet, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982.

3 *Rantalaiho, L.*: Case History of Research Project on Work and Technology: a participant interpretation. In: *Grootings, P.*: Technology and Work: East-West Comparison, London; Croom Helm, 1986.

4 Simonyi Ágnes: Resources and limits in the innovative strategies of entrepreneurs in the South of Italy, Taranto: Conference on Innovation and Work in the South, Italy, 10–11 June, 1988.; *Sabel, Ch. F.*: The Reemergence of Regional Economies: Changes in the Scale of Production, *Paper prepared for the SSRC Western European Committee. Volume* Experimenting with Scale, August, 1987.

5 *Smelser, N. J.*: Comparative Methods in Social Science. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice Hall, 1976.; *Vallier, I.* (ed.): Comparative Methods in Sociology: Trends and Applications, Berkeley-Los Angeles, University of California Press, 1971.

6 *Armer, M. – Gromshaw, A. D.:* Comparative Social Research: Methological Problems and Strategies. New York, John Wiley & Sons, 1973.; *Prezemorski, A. – Teune, H.*: The Logic of Comparative Inquiry. New York, John Wiley & Sons, 1979.; *Etzioni, A. – Dubow, F. L.*: Comparative Perspectives: Theories and Methodes. Boston, Little Brown, 1970.

7 *Gallie, D.*: Cross-Cultural Research and Its Problems: A British Perspective. Warwick, University of Warwick, 1988. 6. o.

8 *Thurley, K.*: The „Triangulation" Approach in International Comparative Cross-cultural Research. London, London School of Economics, 1988. 1–2. o.

9 *Maurice, M.*: Pour une Sociologie de l' enterprise dans la société (Regard eritique sur un débat et proposition de recherche). Aix-en-Provence, LEST, Février, 1988. 5. o.

10 *Woodward, J.*: Industrial Organization: Behaviour and Control, London, Oxford University Press, 1970.

11 *Maurice, M.*: Aspects methodologiques des comparisons internationales á Propos de l' approche de l' Effet Sociétal. Aix-en-Provence, Laboratoire d' Économie et de Sociologie du Travail, 1988.

12 *Grootings, P.* (1986) i. m. 5. o.

13 *Thurley, K.* (1988) i. m. 4. o.

14 *Thurley, K.* (1988) i. m. 6. o.

15 *Hirata, H.*: Brésil, France, Japon: du jeu des differences á la recherches du sens, Paris, GEDIST–CNRS–IRESCO, 1988.

16 *Csaba Makó – Maurice Marc*: Employment patterns and career paths. In: *Thurley, K.*(ed.): The End of Class Struggle? (A Question of identity) (before publication). (Magyar nyelvű változat: *Makó Csaba – Marc Maurice*: Előrejutás és a munkaerőfelhasználás mintái = *Szakszervezeti Szemle*, 1987. 11.

17 *Dubois, P.*: Les comparaisons internationales sur la technologies technologie, le travail et l' emploi: l' universel, le national et le cas de figure. Paris, Université de Paris X. – Groupe de Sociologie du Travail, CNRS, 1988. 5–6. o.

18 *Simonyi Ágnes*: Nagyvállalatok alkalmazkodása, rugalmas kisvállalkozások Olaszországban (Ipari alkalmazkodás – társadalmi szabályozó mechanizmusok), Budapest, 1987. (Kandidátusi disszertáció)
Giannini, M. – Simonyi, Á.: La struttura imprenditoriale nel Sud (Processi di industrializzatione). 1987.

19 *Hirata, H.*: Division internationale de travail et Taylorism: Brézil, France et Japon. In: M. de Montmollin – O. Pastre (eds): Le Taylorism. Paris, La Docouverte, 1984. Dubois, P. – Makó Cs.: Penurie de main – d' oeuvre et flexibilité de l'employ en Europe de l' Est. In: L' URSS et l' Europe de l' Est (Eds.: Th. Schreiber – Fr. Barry). La Documentation française, Paris, 1988.

20 *Wood, S.*: From Bravermania to Cybermania: A ciritique of the flexible specialization thesis. In: *Buitelaar, N.*(ed.): Technology and Work. Labour Studies in England. Germany and Netherland. Aldrshot/Hampshire, Gowe Publishing Group, 1988. 28–42. o.

A POLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓ KUTATÁSA EURÓPÁBAN
(Nemzetközi konferencia, Groningen, 1988. november 17–18.)

A Groningeni Egyetem Szociológia Tanszéke ötven éves – ez a legrégibb szociológia tanszék Hollandiában – fennállását ünnepelve rendezte ezt a nemzetközi politológiai konferenciát. *Henk Dekker* (Groningen) előadásában megkísérelte összefoglalni az összehasonlító szempontrendszert, amely szerinte alkalmas a nemzeti esettanulmányok eredményeinek összegzésére, szintetizálására. Annak a véleményének adott hangot, hogy a politikai szocializáció kutatásának két pólusa, illetve fókusza van: a politikai rendszer és a politikai személyiség, valamint a közöttük zajló politikai szocializációs és politikai nevelési folyamatok. A politikai rendszer síkján differenciálni kell az egyéneket saját politikai rendszerükhöz, más államokhoz, illetve a nemzetközi rendszerhez kötő viszonyok között. Az egyének oldalán pedig a politikai személyiség különféle típusait kell elkülöníteni. Fontos kérdése az összehasonlító kutatásnak a normativitás, az értékek problémája a demokratikus struktúrák azonos összehasonlító szempontjainak, mércéinek a kérdése. Mennyiben azonosulhat a kutatónak a demokratikus személyiség elemzésére irányuló normatív igénye a politikai rendszernek a konformitás–nonkomformitás szempontjai szerint tükröződő önleírási szempontjaival?

Rüdriger Meyenberg (Oldenburg, NSZK) a fenti szempontok szerint elemezte közvéleménykutatási adatok alapján az NSZK állampolgárainak saját államukhoz, illetve az Európai Közösséghez való viszonyát. Érdekes összefüggések mutatkoztak meg a politikai generációkhoz tartozás szerint: az idősebbek számára Kelet-Európa sokkal inkább része Európának, mint a fiatalabbak számára, és ezzel együtt az idősek könnyebben és töretlenebbül azonosulnak németségükkel. A német identitás ily módon a kelet-európaiság és az európaiság szerves összekapcsolódására épül – jelentette ki az előadó.

David Denver (Lancaster, Nagy-Britannia) az Angliában folyó politikai szocializáció és politikai nevelés-kutatások alapján úgy vélte, hogy a szigetországban növekvő mértékű az elidegenedés mértéke az állami intézményektől és a hagyományos politikai kultúrától a fiatalok körében. Jóllehet Angliában korábban is ismertek a deviáns szubkultúrák, azonban a nyolcvanas évek kedvezőtlen strukturális folyamatainak hatására ezek egyre inkább terjednek, ami a hagyományos politikai nevelési rendszer problémáihoz, és a politikai szocializációs kutatások felélénküléséhez vezetett.

Suna Kili (Isztanbul) elemezte a konzervatív kormány refundamentalizációs törekvéseit Törökországban, amelyek törést jelentenek a politikai nevelés korábbi gyakorlatával szemben. A török modernizációt megalapozó „kemalizmus" a szekularizált nevelést kívánta intézményesíteni, ma azonban a politikai neveléssel foglalkozó világi értelmiséggel szemben bizalmatlan konzervatív kurzus ismét inkább a vallásos nevelésre kíván támaszkodni. A vitában itt az a kérdés merült fel, hogy vajon az iszlám politikája mennyiben tekinthető európai és mennyiben ázsiai jelenségnek?

A viták eredményeként érdekes összehasonlító szempontnak ígérkezett a gyarmati és nem gyarmati kapcsolatrendszerek megléte az egyes európai államok politikai kultúrájában, amely

bizonyos vonatkozásban máig hat a politikai szocializáció folyamataira. Anglia, Törökország, Spanyolország, Hollandia és Franciaország esetében ugyanis hosszú évszázadokon keresztül szoros, intézményesített kapcsolatok álltak fenn különféle Európán kívüli területekkel a gyarmatosítás formájában. Ennek következtében ezen országok politikai kultúrájában és nevelésében ma másként vetődik fel a Harmadik Világhoz való viszony problémája, mint ott, ahol nem, vagy csak rövidebb ideig álltak fenn ilyen kapcsolatok. A gyarmati múlt ugyanakkor bizonyos nyitást jelentett a nem európai kultúrák felé, amely megmutatkozik ma pl. a bevándorló színesek eltérő kezelésében, a velük szembeni tolerancia eltéréseiben is. Törökország és a Szovjetunió ebben a vonatkozásban önálló típust képviselnek, amennyiben részben máig fenntartották az európai és a nem európai elemet magában foglaló birodalmi kereteket.

Juan Munoz (Navarra, Spanyolország) a Spanyolországban zajló politikai szocializáció szempontjából a francoista rendszer átalakulása óta zajló demokratizálódást tekinti az alapvető folyamatnak. *Montesquieu* és *Tocqueville* nyomán úgy látja, hogy az intézmények viszonylag gyors és átfogó változását egyelőre még nem követte az azoknak megfelelő politikai kultúra és állampolgári érzület kialakulása. Ezért Spanyolországban a politikai nevelésnek ma az a ‚reeducatio" a feladata, mint az NSZK-ban a második világháborút követően: az állampolgárokat meg kell ismertetni az új demokratikus intézményekkel, és el kell velük fogadtatni azokat, megtanítva őket a használatukra. Érdekes összefüggésre utalt *Munoz* előadásában a politikai szocializáció empirikus kutatása alapján: míg a Franco-rendszer alatt a fő szocializációs ágens a család volt, a demokratizálódás folyamatában csökken a szerepe, és bizonyos funkciói a tömegkommunikációhoz, illetve az iskolához kerülnek át.

Herman Boeije és *Jan Vis* (Groningen) a Hollandiában zajló szocializációs folyamatokat elemezték a nemi szerepekkel való azonosulás, illetve a reklám funkcióinak oldaláról. A nemi szerepekkel való azonosulásnak fontos politikai szocializációs terepe a hadsereg – amelyről alig vannak nyilvánosságra hozott politikai szocializációs kutatások. Még a nyugati demokráciákat is jellemzi ez a hiány. A fiatal férfiak nagy része a szolgálatmegtagadás legális lehetőségei mellett is többnyire találkozik a hadseregnek a fiatalkori szocializációt befolyásoló hatásával. Ez releváns különbségeket hoz a más politikai közösségekkel kapcsolatos ellenségképek és sztereotípiák területén, valamint az erőszakhoz való viszonyban, és ezek minden bizonnyal kihatnak a politikai magatartás egészére, különösen a demokratikus személyiség kialakulására. Főleg az utóbbi szempontból nagyon fontos, hogy a hadsereg ún. „totális intézmény", amely a személyiséget megfosztja autonómiájától, és teljesen alárendeli a hierarchikus parancsuralomnak. A férfiak hosszabb ideig kapcsolatba kerülnek ezzel a totális intézménnyel, a nők viszont csak ritkán tapasztalnak hasonlót, pl. a börtönben avagy az apácazárdában, ahol azonban csak egy kisebbség fordul meg.

A szocialista országokat *Ivan Siber* (Zágráb), *Barbara Fratczak-Rudnicka* (Varsó) és *Szabó Máté* (előadásom megjelent a *Társadalomkutatás*ban) képviselték. A lengyel és a jugoszláv előadások egyaránt módszertanilag megalapozott és érett empirikus kutatások eredményeinek szintetizálását képviselték. Mindkettőből kitűnt, hogy mennyire fontos a politikai generációk eltérése a szocialista politikai rendszerekben, ami aláássa az „aktív" szocialista állampolgár ideológikusan túlfeszített fikcióját. Jugoszláviában például a politikailag legaktívabb generációk a jugoszláv állam megalapításában közreműködő idősebbek, valamint a ma politikába lépő fiatalok. Jóllehet politizálásuk iránya és formája másféle – a fiatalok körében csökken a „jugoszlavizmus" és nő a nemzetivallási komponens szerepe, illetve a korábbi formalizmussal szemben tért hódít az intézményeken kívüli politizálás –, de aktivitásukkal elütnek a közöttük elhelyezkedő, inkább privatista-ökonómiai orientáltságú középnemzedéktől. Lengyelországban a politikai generáció-kutatás nagy rejtvénye annak a változásnak a magyarázata, hogyan és miért váltotta fel a hetvenes évek apolitikus-privatista fiataljait a nyolcvanas évek politikailag aktív generációja? Hasonló problémákkal szembesül a magyar kutatás is, és úgy tűnik, hogy a politikai participáció készsége a kelet-európai szocialista országokban egy

tőről, az államszocialista rendszer strukturális válságából fakad, amely lehetetlenné teszi annak a politizálási stílusnak a továbbélését, amely az állampolgárt a politika és a demokrácia hiányosságaiért a magánszférában kísérelte meg kompenzálni.

Érdekes színfoltot jelentett *Johanna Jaasaari* (Helsinki) referátuma. Szerinte a finn politikai kultúrától eleve idegenek, és ott gyökértelenek voltak azok a problémák, amelyek a hatvanas években az ifjúságszociológiát és a politikai szocializációt uralták: az ellenkultúra és a nemzedéki ellentét. Ezzel magyarázta a politikai szocializáció-kutatásnak, mint gyorsan lefutó divatjelenségnek az átvételét a finn szociológiában. A finn fiatalok – szerinte – konformisták és beilleszkedők a jóléti állam hatékony működése következtében, ami a politikai szocializáció-kutatások teljes elapadásához vezetett a hetvenes, majd részleges újjáéledésükhöz a nyolcvanas években.

Ugyancsak „jóléti szigetet" dolgozott fel *Andreas Gross* (Zürich) Svájc elemzésével, ahol azonban a nyolcvanas évek elején komoly tiltakozási potenciálok jelentkeztek a fiatalok körében. Ennek dacára *Gross* a finn esethez hasonlóan ezt inkább kivételnek tekintette, és fő feladatként az extrém és uralkodó stabilitás és konformizmus elemzését, magyarázatát jelölte meg. Két tényező fontosságát emelte ki ebben a vonatkozásban: Svájc szerinte tökéletes „munkatársadalom", ahol a weberi protestáns etika ma is él, továbbá a civil védelmi rendszert, amely a fiatal férfiak rendszeres mobilizálásával társadalmi militarizálódáshoz vezetett. Úgy vélte, hogy Svájc politikai kultúráját nagymértékben meghatározza a semlegesség, a közvetlen demokrácia, és a civil hadsereg intézményein nyugvó „exepcionalista izolacionizmus", amelyek integráló erők a politikai szocializáció vonatkozásában is.

Az utolsó két előadás (*Gea Meulema, Marten Brouwer*) a nemzetközi intézményeknek, illetve az Európai Közösségnek a politikai szocializációban játszott szerepével foglalkozott. Az európai egységtörekvések közelgő előrehaladása miatt ez oly mértékben aktuálisnak tűnt a konferencia résztvevői számára, hogy 1989-re az NSZK-ban ezekről a témákról határozták el újabb összejövetel megrendezését. A groningeni találkozó az európai összehasonlító szempont kiemelésével mindenki számára új fénybe helyezte a nemzeti kutatási eredményeket, és kölcsönösen megismertette más nemzeti tapasztalatokkal. A résztvevők többsége írásosan kidolgozott referátummal érkezett, és így remélhetőleg hamarosan napvilágot lát a „Politikai szocializáció Európában" című kötet *Henk Dekker* szerkesztésében, amely további nemzeti tanulmányokkal (Svédország, Olaszország stb.) egészül ki.

Szabó Máté

BALOGH ANDRÁS: NEMZET ÉS TÖRTÉNELEM INDIÁBAN

(Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988. 188 o. + képmelléklet)

Balogh András legújabb könyvében olyan általános problémához nyúl, amely napjainkban egyaránt foglalkoztatja a történészeket, szociológusokat és politológusokat is. Ez pedig a nemzet, a nemzetállam, a nemzetiségek, kisebbségek, etnikai és egyéb csoportok léte. Immáron szertefoszlott az a reményteljes feltételezés, hogy a nacionalizmus különböző megnyilvánulásai a két világháborút követő évtizedekben háttérbe fognak szorulni és helyüket az ésszerű nemzetközi munkamegosztás logikája foglalja el. Tapasztalhatjuk a nacionalizmus legváltozatosabb megnyilvánulásait, a nemzeti identitászavarokat, a kisebbségek elnyomását akár közvetlen szomszédságunkban, vagy az örmény–azerbajdzsán együttélésben, a palesztín nép államiságért folytatott küzdemében, vagy az olyan vallásos ideológiával átitatott nemzeti önigazolásokban, mint amilyen Irán vagy Izrael esete. Ezek a jelenségek a kérdések sorát vetik fel, amelyekre egyelőre nincs megnyugtató válasz. Éppen ezért csak üdvözölhetünk egy olyan munkát, amely – egy nagyobb kutatási program keretében – a kezdetektől igyekszik végigkövetni a nacionalizmus kialakulását, etnikai, gazdasági, nyelvi és vallási gyökereit, a hatalmi harcokat, amelyek befolyásolták, és azt az utat, amely az önálló nemzetállamhoz elvezetett, de napjainkig megoldatlanul hagyott egy sor problémát.

Balogh András a társadalomtudományok példatárának egyik legnagyobb tárházát, Indiát választotta. Ebben a szubkontinensnyi országban többszáz nyelvet beszélnek, az etnikai összetétel rendkívül változatos, sokféle vallási csoport él egymás mellett és az egyenlőtlen gazdasági fejlődés a régiók közötti feszültségek forrása. Mindez azonban nem mai keletű, hanem jól nyomon követhető a brit gyarmati uralom konszolidációjától napjainkig. A nemzeti ébredés és az identitástudat kialakulásán végighúzódik a valamilyen más közösséghez viszonyított másság felismerése és vállalása. A brit közigazgatás kiépülésével a művelt indiai rétegek körében lassanként elterjedtek az európai liberalizmus eszméi, hatásukra kibontakoztak a hindu társadalom reformját sürgető mozgalmak, amelyek a vallási hagyomány káros kinövéseit igyekeztek felszámolni, de egyúttal hamarosan az indiai kultúra szellemiségének felsőbbrendűségét is hirdették az anyagias Nyugattal szemben. A szerző a hindu vallásos tradíció öt reformmozgalmát különbözteti meg, amelyek az 1840-es évektől a húszadik század elejéig formálták az indiai nemzeti tudatot. Mindez azonban csak a lakosság egy részét érintette. A közel egynegyedet kitevő muzulmánság gazdasági-társadalmi fejlődése félévszázadot megkésett a hinduk mellett, így identitáskeresésük is később mutatkozott. Alapvető vonása a kisebbségi tudat volt, amely két irányban nyert megfogalmazást: vagy a hindu Indiával szemben a brit uralomban vélte felfedezni érdekeinek védelmét és hamarosan kialakította a vallási alapon nyugvó ‚két nemzet' elméletet, vagy pedig fejlődése egyetlen gátjának az idegen hatalmat látta és a nemzettel szemben másodlagosnak ítélte a vallási hovatartozást.

A számtalan csoportérdek szintézisét az indiai nemzet fogalmában és a szekuláris államban

lehetett meglelni. Ennek megfogalmazója volt részben *M. K. Gandhi*, de legfőképpen *Nehru*. A függetlenségi mozgalomnak azután legfőbb törekvése e nemzetállam megteremtése lett. Nem sikerült azonban sem a muzulmánok vallási alapon álló, önálló állam iránti követelését háttérbe szorítani, sem pedig a hindu sovinizmust felszámolni. Létrejött tehát az iszlám alapján szerveződő független Pakisztán és a szekuláris Indián belül megmaradtak és felerősödtek olyan etnikai, kulturális és gazdasági gyökerű feszültségek, mint amit a szakadatlanul felbukkanó nyelvi kérdés jelent, Kásmír sajátos helyzete, az árja észak és a dravida dél szembenállása, vagy a szikhek kérdése. A szerző e jelenségekkel foglalkozik könyve második részében, míg a harmadik részben azt mutatja be, hogy hogyan látták az indiai kommunisták a nemzeti-nemzetiségi kérdést.

A részletes, izgalmas, színes és teljességre törekvő elemzés az olvasót arról győzi meg, hogy a nemzeti-nemzetiségi kérdés „kezelése folyamatos társadalmi és politikai cselekvést és magatartást igényel", hogy a jelenség még jó ideig az emberi társadalmat elkíséri és nagymértékben befolyásolja a nemzetközi kapcsolatokat is. *Balogh András* könyve a nemzeti-nemzetiségi kérdés és India iránt érdeklődők számára igen hasznos és érdekfeszítő olvasmány.

Gáthy Vera

HEGEDŰS ANDRÁS: A TÖRTÉNELEM ÉS A HATALOM IGÉZETÉBEN

(Kossuth, Budapest, 1988. 353. o.)

Érdekes, de több okból furcsa könyvet tart kezében az olvasó, ha *Hegedűs András* életrajzát olvassa. Életrajzának „újabb folyamát", ha tetszik, hiszen *Hegedűs*nek nem ez az egyetlen memoárja, könyve elején ő maga sorolja fel különböző életút-interjúit a Párttörténeti Intézettől a Szabad Európa Rádióig. *Jávor István* Találóskérdések című filmje a filmfőigazgató nyilatkozata szerint (vö. *Kapu*, 1988. november) ma is a betiltottak listáján van, így azt, sajnos, nem láthattam. *Zsille Zoltán* interjúkötetét viszont olvastam, így érdeklődéssel vártam, hogy az újabb memoár különbözik-e az előzőktől, s ha igen – miben? Párhuzamos szövegelemzést nem kívánok végezni, ezt talán egyszer érdemes lenne megtenni *Hegedűs András* összes életrajzi megnyilatkozásával kapcsolatban. Remélhető, hogy a Zsille-féle könyv egyszer hivatalos kiadásban is megjelenik, és mindenki összevetheti majd ezzel az életrajzzal, márcsak azért a többletért, ellentétért is, ami a magát antikommunistának valló *Zsille* és a revizionista *Hegedűs* között feszül a kötetben, különösen a sztálinista csúcsvezetés mindennapi élete bemutatásában.

Furcsa ez a kötet a könyvkiadás szempontjából is, hiszen a Kossuth szamizdat áron adott ki egy „nemszeretem" könyvet, szemérmetlen áráról már cikkezett a napisajtó, ezzel nem foglalkoznék, de felhívnám a figyelmet a kiadó utószavára. Az utószó névtelen írója *Hegedűs* organikus fejlődés elméletét bírálja, helyet adva 1956 kritikájának és az azt követő rendszer apológiája leírásának. Furcsasága *Hegedűs* terjedelmes életírásának az is, hogy 1958-as moszkvai emigrációból való hazatérésével befejezi életútjának leírását, bár több helyen megemlíti, hogy a hatvanas évek folyamán fokozatosan „autonóm kritikai gondolkodóvá" vált, és 1973-ban kizárták a pártból. Az biztos, hogy *Hegedűs András* élete 1956-ig magasabb szinten folyt, mint utána, sajnálhatjuk viszont: „kritikai" korszakáról nem tudunk meg annyit, mint „hívő" korszakáról. Azért is jó lett volna megtudni a kritikai korszak részleteit, mert pártfunkcionárius időszakának tényekedéseit már az autonóm kritikai gondolkodó – ahogy magát nevezi – prizmáján keresztül látja. *Hegedűs* revizionista, ő maga vállalja ezt a hajdani megbélyegző címkét, és – tegyük hoz-

zá –: megkésett revizionista, hiszen a revizionizmus 1953-tól élte virágkorát nálunk, a lengyeleknél 1956–57-ben, s a hatvanas években Csehszlovákiában. *Hegedűs* revizionizmusa tulajdonképpen csak 1968 után fejlődött ki. Ebben a megkésett és mindmáig megtartott revizionizmusban van valami szomorú, a dogmatikusból lett revizionista a paradigmán belül marad, nem vállalja sem a kormánypártiság, sem az ellenzékiség címkéit. Ezzel nem az a baj, hogy marxista marad, hiszen szakít a szovjet marxizmussal és a nyugati marxizmus felé közelít, hanem az, hogy a részek kemény kritikája után az egésznek csak lágy kritikájára vállalkozik, megengedő magatartást tanúsít az utópiával.

Nem akarok kitérni *Hegedűs András* életútjának minden főbb mozzazatára, amely egy sajátságos, és jelentős generáció összes jellegzetességét hordozza, akin a fényes szelek nemzedékének minden hibája és erénye tanulmányozható. A népi származású *Hegedűs* a Győrffy kollégiumon át jutott el az illegális kommunista mozgalomhoz, börtön, szökés, illegalitás, majd a felszabadulásként megélt rendszerváltás után vett részt a földosztásban. De már ez előtt megmutatkozik, hogy *Hegedűs* nemzedékének a zöme sztálinista lett a háború utolsó két évében, hiszen az illegális párt 1944 novemberében egyesült a Demény-frakcióval, de a frakció szétzúzása és *Demény* letartóztatása sem neki, sem nemzedékének különösebb megrázkódtatást nem okozott. Míg a legutóbbi resztálinizációs periódus, a brezsnyevi rendszer a gerontokrácia kora volt, Magyarországon az eredendő sztálinizmus, a 40-es évek vége a fiatal generációnak nyújtott nagy lehetőségeket. A periódikus tisztogatások pedig tovább gyorsították a mobilizációs pályát, *Hegedűs András* harminckét évesen miniszterelnök lett. *Gerő* személyes beosztottjaként élte túl a legnehezebb éveket, s tulajdonképpen már az olvadás idején a nevezetes 1953 júniusi moszkvai látogatás során lép nagyot előre.

E recenzió keretében nincs lehetőség Hegedűs hatalomban töltött éveinek elemzésére. Csupán egy dologra szeretnék kitérni, nevezetesen a szerző 1956-ra vonatkozó „két ellenzék"-elméletére. *Hegedűs András* szerint 1956 előtt létezett egy demokratikus ellenzék, amit általában Nagy Imre-csoportként szokott jellemezni az irodalom; *Losonczy Géza, Donáth Ferenc, Vásárhelyi Miklós,* a Szabad Nép újságírói, *Gimes Miklós, Kornai János, Kende Péter, Lőcsei Pál, Méray Tibor* és mások tartoztak ehhez a csoporthoz. Létezett azonban egy pártellenzék is, mondja, amely a pártfunkcionáriusok reformista rétegeire támaszkodott, mint *Kádár János, Kállai Gyula, Apró Antal* vagy *Köböl József.* Nem helyeslem e két csoportnak egymáshoz túl közelre való hozását, mert az előbbiek ellenzékként viselkedtek, és a sztálinizmussal való teljes szakítás pártján álltak, noha megmaradtak reformkommunistának és csak október utolsó napjaiban léptek ki a paradigmából. Az utóbbi csoport a sztálinizmust a XX. kongresszus után is szigorúan pártügynek tartja, különbsége a korábbi vezetéstől nem koncepcionális, hanem személyi, szimpátiát a börtönbeli szenvedés hozott számukra. Ugyanakkor sem a letartóztatás előtti, sem a szabadulásuk utáni szerepük nem indokolja, hogy bárminemű ellenzéknek tekintsük őket, sokkal inkább egy alternatív vezetési garnitúrának, ami egyébként november 4-e után be is igazolódott.

Hegedűs András jelenlegi álláspontjában zavaró az a kettősség, hogy ő nem úgy szakított a sztálinizmussal, mint *Koestler* vagy *Louis Fischer*, szakítása nem rapid volt, hanem egy hosszabb folyamat eredménye, s további hendikep, hogy mint funkcionárius, s nem mint értelmiségi szolgálta pártját, akkori élete tehát mégsem „egy eszme árnyékában", hanem sokkal inkább a „hatalom igézetében" zajlott. Ez, a funkcionárius múlt árnyékának átléphetetlensége tűnik *Hegedűs* gondolkodása korlátjának, aki később ugyan – különösen a hetvenes években – sokat tett a demokratikus gondolkodás újraélesztése érdekében, és ma is a civiltársadalom és az önkormányzatok egyébként nagyon fontos újjáépítésén fáradozik. De talán e korlát lehet az oka, hogy a politikai rendszer reformja, a pluralista parlamenti érdekképviseleti rendszer létrehozása iránt nem mutat érdeklődést, ezért is nevezem a 80-as évek végének revizionizmusát szomorú, megkésett revizionizmusnak.

Vágvölgyi B. András

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az MTA Sokszorosító végezte
Felelős vezető: dr. Héczey Lászlóné
Budapest, 1989. Nyomdai táskaszám: 18625
Felelős szerkesztő: Vágvölgyi András
Műszaki szerkesztő: Sándor István
Megjelent: 11,9 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0231–2522

Ára: 38,– Ft

TÁRSADALOM KUTATÁS

1989
2

M. T. A. Pszichológiai Intézet KÖNYVTÁR
1989 DEC 7

Akadémiai Kiadó · Budapest

Kiadóhivatal: 1363 Budapest, V., Alkotmány utca 21.
Szerkesztőség: Budapest, I., Úri utca 49.
Postacím: 1250 Budapest, Pf. 20.
Telefon: 759–011/676 mellék

Megjelenik negyedévenként.

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József Nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215–96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadó*nál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010– és az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 152,–Ft.
Egy szám ára: 38,–Ft.

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H–1389 Budapest, Pf. 149.

TÁRSADALOMKUTATÁS

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztőbizottság tagjai:
BOGNÁR JÓZSEF, EÖRSI GYULA, KULCSÁR KÁLMÁN főszerkesztő, SZABÓ KÁLMÁN

Szerkesztő:

VÁGVÖLGYI ANDRÁS

SZERZŐINK

KULCSÁR Kálmán, az MTA rendes tagja, igazságügyi miniszter

SAJÓ András, az állam- és jogtudományok doktora, tudományos főmunkatárs, MTA Állam- és Jogtudományi Intézet

BÉLLEY László, tudományos munkatárs, MTA Szociológiai Kutató Intézet

ROZGONYI Tamás, a szociológiai tudomány kandidátusa, tanszékvezető főiskolai tanár, Politikai Főiskola

CSÁSZI Lajos, tudományos munkatárs, MTA Szociológiai Kutató Intézet

OROSZ Éva, tudományos munkatárs, MTA Regionális Kutatások Központja

SZAKOLCZAI Árpád, tudományos munkatárs, MTA Szociológiai Kutató Intézet

MAKÓ Csaba, a szociológiai tudomány doktora, igazgató, MTA Szociológiai Kutató Intézet

GYEKICZKY Tamás, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos osztályvezető, MTA Szociológiai Kutató Intézet

CSEFKÓ Ferenc, ügyvezető igazgató, MTA Regionális Kutatások Központja, Dunántúli Tudományos Intézet

GÁTHY Vera, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA Szociológiai Kutató Intézet

TARTALOM

		Tanulmány
5	Kulcsár Kálmán	Deviáns bürokráciák (A közgigazgatás Kelet-Európában és a fejlődő országokban)
18	Sajó András	Alkuban létrejött jog — a környezetvédelmi szabályozás példáján
28	Bélley László—Rozgonyi Tamás	Vállalati gazdálkodás, vállalati szervezet, vezetői érdekeltség
42	Császi Lajos	Az egészség egyenlőtlenségeinek interpretációja Magyarországon
59	Orosz Éva	Az egészségügyi reform önkormányzati alternatívája
81	Szakolczai Árpád	Michel Foucault és a politikai racionalitás genealógiája
		Beszámoló
104	Makó Csaba	Az MTA Szociológiai Kutató Intézetének helyzete és jövője
		Műhely
108	Gyekiczky Tamás	Néhány hipotézis a magyarországi munkanélküliség kutatásához
		Konferencia
119	Gáthy Vera	Magyar—indiai történész kerekasztal-konferencia
121	Csefkó Ferenc	Vitaülés a tudomány és a gyakorlat kapcsolatáról

CONTENTS

		Papers
5	Kulcsár, Kálmán	Deviant Bureaucracies (Public Administration in Eastern Europe and in the Developing Countries)
18	Sajó, András	Law Made by Bargain – the Example of Environmental Regulation
28	Bélley, László–Rozgonyi, Tamás	The Economy and Organization of Enterprises, the Managers' Interests
42	Császi, Lajos	The Interpretation of the Inequalities of Health in Hungary
59	Orosz, Éva	The Self-Governmental Alternative of the Reform of Public Health
81	Szakolczai, Árpád	Michel Foucault and the Genealogy of Political Rationality
		Account
104	Makó, Csaba	The Situation and Future of the Institute of Sociology of the Hungarian Academy of Sciences
		Workshop
108	Gyekiczky, Tamás	Some Hypotheses to the Study of Unemployment in Hungary
		Conference
119	Gáthy, Vera	A Round-Table Converence of Hungarian and Indian Historians
121	Csefkó, Ferenc	Discussion on the Relationship of Science and Practice

KULCSÁR KÁLMÁN

DEVIÁNS BÜROKRÁCIÁK
(A közigazgatás Kelet-Európában és a fejlődő országokban)

I.

Max Weber az európai centrum gazdasági és politikai folyamataira — a bennük kibontakozónak észlelt folytonos racionalizálódásra — építve rajzolta meg a bürokratikus szervezet ideáltípusát. A bürokratikus szervezet ideáltípusát a formális racionalitás kategóriájába helyezte el, éspedig az ugyancsak formális-legális uralomtípushoz kötve, s ilyen értelemben kapott történetfilozófiai tartalmat is mint a történelemben mutatkozó racionalizálódási folyamat egyik terméke, s egyben egyik eszköze is. Ahogyan azonban formális racionalitás elválhat, sőt ellentétbe kerülhet a materiális racionalitással (hiszen adott esetben tökéletlenül, vagy akár egyáltalán nem szolgálja a materiális racionalitást, amely egyébként az egyes társadalmi tevékenységi szférákban — gazdaság, politika, jog stb. — különböző lehet és egymással ellentétes is), úgy a bürokratikus szervezet is diszfunkcionálissá válhat ama tevékenységben, amelyre létesült vagy/és társadalmi környezetében. Ez a diszfunkcionalitás megmutatkozik a szervezet hatékonyságának csökkenésében, akár végletes csökkenésében is — erre már *Weber* is utalt, midőn azt vizsgálta, hogy a bürokratikus szervezet milyen hatást gyakorolna a társadalom „technikai" teljesítőképességére. Megmutatkozhat továbbá a pejoratív értelemben vett bürokratikus jelenségek „termelésében", amelyeknek a bürokratikus szervezetben inherens jellege egyébként vitathatatlan a modern szociológiai kutatások eredményei alapján.

A *Max Weber*-féle ideáltípus jellemző vonásai között — amelyek egyébként általánosan ismertek — ott szerepel a személytelen hivatalnok, aki technikai képzettsége alapján, sine ira et studio teljesíti feladatát, akinek önkényét a formális jogszabályok korlátozzák. *Weber* szerint a formalizmus képes ugyanis a legkisebb erőkifejtéssel megakadályozni az önkényt, ahogyan az „alávetettek" szolgálatában végzett igazgatási feladatok materiális hasznosságú tartalma is formálisan kezelt *szabályzatot* kíván (*Weber,* 1987: 232). Ez a „szabályzat" azonban külső forrásból ered, hiszen a bürokratikus hivatali szerkezet munkáját meghatározó, kiszámítható szabályok jelentős, vagy akár túlnyomó része is elvileg a bürokratikus szervezet felett uralmi pozícióban lévő szervezetből, országos méretekben a parlamenttől, regionális és helyi méretekben az önkormány-

zati jellegű testületektől származik. Az európai centrumban kialakult politikai rendszer egyik elvileg is fontos összetevője a *közigazgatás alávetettsége a testületi döntésekből fakadó jogszabályoknak.* A valóságban ez a helyzet azonban bonyolultabbá vált. Már *Weber* jelezte lehetőségét, és azóta világosan ki is rajzolódott az a tendencia, amely szerint a közigazgatás a saját eszközeivel befolyásolja, adott esetben szituálja, szélsőségesen akár vezérelheti is a testületi döntést, azaz az alkotmányos szintű szabályozással szemben a valóságban uralmi pozícióba kerülhet a vezetésére hivatott testületi szervezetekkel szemben is. Ezzel függ össze a bürokratikusan szervezett közigazgatás jogszabályalkotó tevékenységének fokozódása. Ez a jogszabályalkotás az utóbbi száz évben fokozatosan háttérbe szorította a testületi jogalkotást, akár úgy is, hogy ez utóbbiak által alkotott jogszabályok, vagy legalábbis egy részük — pl. a törvények — fokozatosan keret jellegűvé, szimbolikussá váltak, amelyeknek azután a közigazgatási szervezetek szabályalkotása adott igazán normatív tartalmat.

A nyugati centrum közigazgatásában is — a választott testületekhez való viszonyában — észlelhető bizonyos fordulat, bár a közigazgatás „belülről" kiinduló és a politikai vezetésre irányuló befolyása tipikusan nem éri el a kívülről kapott politikai célok, a velük összefüggő jogi szabályozás súlyát. Ellenvethető, hogy a közigazgatás politikai befolyása még Nagy-Britanniában is probléma, ahol pedig a közigazgatás privilegizált helyzete, sőt *Dicey* munkássága szerint még a közigazgatási jog léte is kérdésesnek mutatkozott. „A hagyományos politika és az igazgatás megkülönböztetése, alkalmazásának nehézsége a brit közigazgatási főtisztviselő munkájára abban a tényben van, hogy a főtisztviselők legalább annyira közreműködnek saját szektoruk politikai kontrolljában, s gyakran a vonatkozó jogalkotási folyamatban is, amennyire benn vannak annak az adminisztratív gépezetnek irányításában is, amelynek a feladata a politikai utasítások végrehajtása" (*Hill,* 1972: 199). Az idézetből kitűnően a magas szintű tisztviselő közreműködése a jogalkotási folyamatban nem csupán érvényesül, hanem „a parlament által alkotott törvények puszta csontja és az egyedi közigazgatási testületeknek olyan hatalmuk van, amely alkalmassá teszi őket a jogalkotásra" (*Hill,* 1972: 61), de a jogszabályokkal való irányítottságuk nem válik kétségessé és a tisztviselő személyének súlya sem válik túlnyomóvá magában a közigazgatási tevékenységben.

A bürokratikus szervezet mint ideáltípus, a weberi megfogalmazásban mint tökéletesen működő gép, valóságos tevékenysége sokféle tényező folytán eltér az ideáltípustól. Azok az *alapelvek,* amelyekre a bürokratikus szervezet épül, a maguk teljességében töretlenül tulajdonképpen soha nem érvényesültek. A szervezeti tevékenység ugyanis emberi magatartásokon keresztül válik valósággá, és az ebből a tényből adódó szociológiai jelenségek alakítóan hatnak közre az említett elvekre épült szabályok megvalósulásának folyamatában. A szervezetben dolgozó egyén például általánosságban elfogadja ugyan a szervezet céljait, sőt a szervezet egésze struktúrájának működéséből fakadó befolyást a magatartására, ám a szervezet céljai mellett saját céljait követi, a szervezet befolyásának elfogadása mellett maga is igyekszik a szervezeti tevékenységet alakítani. A bürokratikus szervezet teljesen racionális működését már ezek a tényezők is korlátozzák, nem is szólva magában a szaktudásban (amely sohasem lehet egészen teljes), az

előrelátásban (amely különösen a döntés következményeiben gyakran téves) és magában a szervezeti tevékenységet ellátó ember képességeiben, tulajdonságaiban stb. rejlő korlátokról, valamint azokról a törekvésekről, amelyek a szervezet viszonyaiból és a szervezetben dolgozó ember külső *környezeti* meghatározottságából is következnek.

Minthogy a bürokratikus szervezet is történetileg kialakult társadalmi környezetben él, a működését jelentősen befolyásolja magának a szervezetnek a *társadalmi tartalma* is.

A szervezet társadalmi tartalmát adó jelenségek részben abból a már említett tényből következnek, hogy a szervezeti tevékenység emberi magatartásokon keresztül valósul meg, részben pedig a szervezet társadalmi környezetével való kapcsolatrendszeréből, összefüggéseinek alakulásából adódnak. A társadalmi környezet történeti, gazdasági, kulturális sajátosságaitól függően kihat egyrészt a szervezet helyére, jelentőségére és működésére, másrészt politikai szerepére, végül hatékonyságára a társadalomban.

A bürokratikus igazgatás környezetének fontosságára is utalt már *Weber,* amikor arról beszélt, hogy az ilyen szervezetnek lényeges *technikai* feltételei vannak — ő az érintkezés, a közlekedés, a szállítás technikai feltételeit említette (*Weber,* 1987: 231) — de az azóta bekövetkezett kutatások óta világos (csak *Selznick*re vagy *Crozier*-ra utalok: *Selznick,* 1957: 5, *Crozier,* 1981), hogy ennél szélesebb értelemben is érvényesül a környezet hatása. „A közigazgatási szervezetekben működő egyének magukkal hoznak bizonyos elkötelezettséget és kapcsolatokat" (*Hill,* 1972: 28.). S hozzátehetem: a környezetben élő kultúrát, értékeket, normákat stb.

A fejlődő országokban nyugati mintára kiépült közigazgatási szervezetek sokszor problematikus működése jelzi, milyen módosulásokkal építhető ki egyáltalán (működéséről nem is szólva) a weberi ideáltípust megközelítő bürokratikus szervezet. Nem szólva most a szakképzés színvonaláról, a fejlődő társadalmak közigazgatásának egyik legnagyobb problémája *a feladat (célkitűzés) racionalitása a környezeti adottságokhoz képest.* A közigazgatás — mint racionálisan működő bürokratikus szervezet — tevékenységének racionalitása, ha „hiánygazdálkodásra" kényszerül, azaz *a feladatokat eszközök hiányában nem valósíthatja meg,* szükségképpen csorbát szenved. Ez a „hiánygazdálkodás" megnyilvánulhat relatív értelemben is, azaz a kitűzött célokhoz viszonyítva. Ebben az esetben a valóságos adottságokkal nem számoló célkitűzéseket — jelenjenek meg azok akár jogszabály formájában is — a szervezet csak nem megfelelő módon szolgálhatja.

A racionális igazgatás s főleg *a racionális igazgatási cselekvés* különösen problematikus olyan társadalmi feltételek között, amelyek történetileg más típusú igazgatást és igazgatási cselekvést alakítottak ki, jelenlegi közegében azonban mégis a modern mintájú bürokratikus közigazgatásnak kell jogszabályokat alkalmazva (amelyekben a politikai elképzelések öltenek testet) megoldani a feladatokat. Ez a bürokratikus igazgatás a közigazgatási szervezet egyik lehetséges változata, amelyet *F. W. Riggs—Polányi Károly* „formális" gazdaságkoncepciójának mintájára, amely az árkialakító piacot feltételezi „formális igazgatásnak nevez. Ezzel szemben — írja Riggs — a „lényegi" igazgatás éppen úgy nem igényli a jogszabályok alapján dolgozó bürokratikus szervezetet, ahogyan a lényegi gazdaság sem a piacot (*Riggs*, 1964: 7.).

Az ellentmondás napjainkban ott található, hogy amidőn a fejlődésben elmaradott fejlődő országok a modernizáció mellett egyes tradicionális értékek megőrzésére is törekednek, a tradicionális igazgatásra éppen úgy nem támaszkodhatnak, mint a tradicionális gazdaságra, ám nem hatékony a nyugati mintára kiépített bürokratikus típusú igazgatás sem, hiába építi ki formailag az utóbbit. (Különösen nem ott és abban a vonatkozásban, ahol és amidőn ennek a közigazgatásnak a nyugatihoz képest is új feladatokat kell ellátni. Közismert példa az indiai közigazgatás problematikus volta az állami vállalatok irányításában, amelyeket hierarchikusan alárendelt bürokratikus szervezetként kezelnek, és „igazgatásukkal" szinte lehetetlenné teszik gazdálkodásukat.) A „nyugati" modell szükségképpen diszfunkcionális eredményekre vezet, mert nem felel meg ezeknek az átmeneti helyzetben levő társadalmaknak, amelyekben a kihirdetett jogszabályok gyakran alig jelentenek többet jámbor óhajnál, amelyekben a centralizált döntések sokasága folytán nem kerül sor a döntés delegálására, ahol a helyi hatóságok gyengék stb. Ennek oka a jogszabályokkal és az igazgatással szolgálni kívánt célok túlságosan távlati volta, a megvalósítási feltételek hiánya, a társadalmi „közeg" viszonyainak ellenállása, végül nem független a megvalósításra hivatott szervezetek „attitüdjétől" sem (*Riggs,* 1964: 381. és köv.).

Lényegében a szervezet és a környezet összefüggésében jelentkezik a bürokratikus szervezet ama tulajdonsága is, amely általános érvénnyel megkérdőjelezi a „tökéletesen működő gép" jelleget. Ez a „tulajdonság" a változó környezethez való alkalmazkodás nehézkessége (esetenként lehetetlenülése), *a valóságtól való elfordulás hajlandósága.* Ennek következménye azután, hogy a bürokratikus szervezet akkor változik, ha tevékenysége a környezetben nyilvánvalóan diszfunkcionális hatású.

A bürokratikus szervezet, mint formalizált szervezet tehát távolról sem működik (még eredeti nyugat-európai környezetében sem) gépszerű pontossággal, szakszerű tevékenységének racionalitását sokféle tényező befolyásolhatja, ám még mindig áll az a megállapítás, hogy jobbat nem sikerült kialakítani.

A bürokratikus szervezetekre épülő, ténylegesen működő közigazgatás az ideáltípushoz képest tehát már eleve „deviánsként" lenne értelmezhető, ha találnánk a valóságban bárhol is, az ideáltípusnak ténylegesen megfelelő közigazgatást (ami persze fogalmi ellentmondás lenne, hiszen az ideáltípus fogalmi jegye, hogy empírikusan minden összefüggésében és részletében nem jelenik meg). Igy azonban elfogadván, hogy a mára már az eredeti európai bázisát túlnövő, a világ fejlett részét alkotó nyugati centrum társadalmaiban a weberi ideáltípusra épülő közigazgatás a maga diszfunkcionális jelenségeivel együtt és a megváltozott politikai rendszerben, megváltozott helyzetet elfoglalva ugyan mégis *mintaként* jelentkezik a modernizálódó társadalmak számára, a bürokratikus igazgatás deviáns formáit ehhez a mintához képest találhatjuk meg a fejlődő országokban és a kelet-európai, illetőleg a kelet-közép-európai szocialista országokban, éspedig abban a két összefüggésben, amelyre e tanulmány kezdetén utaltam. Azaz, a közigazgatás személytelen jellegéhez és az elsősorban kívülről való szabályozottságához (amely ismétlem, nem zárja ki teljesen a belülről való szabályozottságot) viszonyítva. Röviden azt mondhatnám, hogy a bürokratikusan szervezett közigazgatás de-

vianciája a fejlődésben elmaradott országokban — elsősorban az ázsiai és az afrikai társadalmakban — abban mutatkozik, hogy a közigazgatásban *a hivatalnok, az adminisztrátor szerepe és jelentősége túlsúlyos* a szabályozott ügyvitellel szemben, bár a túlszabályozás jelenségei is mutatkoznak. Európa keleti perifériáján kialakult szocialista társadalmakban azonban a devidencia elsősorban *a közigazgatás saját szabályalkotó tevékenységének hallatlan növekedésében jelentkezik,* noha a hivatalnok személyének és kapcsolatrendszerének jelentősége is jóval nagyobb mint a centrum társadalmaiban. A deviancia társadalmi tartalmát azonban nem elsősorban az ideáltípustól, a „mintától" való puszta eltérés adja, tehát nem az etnocentrizmus körébe vonható jelenségekkel függ össze, hanem az, hogy ebből következőleg a *közigazgatás diszfunkcionális következményei sokasodnak, társadalmi hatékonysága viszont csökken.*

II.

A fejlődő országok közigazgatásáról írva *F. W. Riggs* megjegyezte, hogy jóllehet Ázsiában, Afrikában és Latin-Amerikában megjelentek az európaihoz hasonló igazgatás formális szervezetei, „mégis ezeknek az intézményeknek közelebbi szemrevételezése valamiképpen arról győz meg, hogy nem ugyanazon a módon működnek, vagy pedig szokatlan társadalmi és politikai funkciókat teljesítenek. Ennek a magyarázatát talán megtaláljuk, ha figyelembe vesszük, hogy az új piaci és közigazgatási rendszerek félretették, de nem helyettesítették a hagyományos rendszereket. Más szavakkal, még ekkor is, ha a piac elözönlötte a falut, nem küszöbölhette ki teljesen a régi redisztribuciós rendszert" (*Riggs,* 1964: 12.). Ezekben az országokban a modernizáció egyik sajátossága az egymást átfedő intézmények, hatások léte, ami azt jelenti, hogy „az új formális apparátus, mint a közigazgatási hivatal, az autonómia illuzórikus benyomását adja, míg a valóságban mélyen belebonyolódott és keresztül-kasul befolyásolt a régi tradicionális gazdasági, társadalmi, vallási és politikai rendszerekkel" (*Riggs,* 1964: 15.).

A közigazgatás fejlődő országokban kialakult „deviáns" bürokratikus típusának egyik forrása a piac mellett a hagyományos gazdaság, a „lényegi" *(Polányi)* gazdaság léte, illetőleg maradványai, amelyek eleve korlátozzák a piachoz kötődő formális igazgatás, a politikát megvalósító hivatal hatékonyságát. E mellett a hagyományos értékek és cselekvésmódok még a formálisan törvényes módon meghozott jogszabályok érvényesülését is korlátozzák (*Kulcsár,* 1987: 109—121.).

Márpedig — Riggs szerint — a lényegi igazgatás egyik jellemzője, hogy az igazgatási szervezet nem „kívülről", azaz a szervezet környezetéből, valamilyen politikai testület tevékenységéből eredő politikát hajt végre, amelyet jogszabályokba öntve kap meg (ahogyan ez a *Weber*-féle ideáltípusból következik), hanem vagy hiányzik az ilyen politikai célrendszer és szabályozás, vagy pedig újabban, ha formálisan létezik is, „a hivatalban lévők eléggé hatalmassá válhatnak ahhoz, hogy éppen annyira befolyásolják a politika alakítását, mint a politikusok, akinek nomiálisan felelősek" (*Riggs,* 1964: 14.).

A fejlődő országok deviáns bürokráciájának legfontosabb eleme éppen ez a *személyi túlsúly,* amely közvetlenül adódik a lényegi igazgatás működéséből. Ez a személyi túlsúly megjelenik a kiválasztásban – ahol a személyi, gyakran patrónus-kliens viszonyok vagy éppen családi kapcsolatok a dominánsak –, a közigazgatás működésében, amelyben a kiszámítható jogszerűség háttérbe szorul a befolyásolható tisztviselő diszkréciója mögött, sőt magában a szervezeti hierachiában is, amely diszfunkcionálisan, azaz a hatékonyságot csökkentően a szükségesnél többszöröződött lépcsőzetet jelent, s amelyben végül nem a tárgyi szakszerűség, hanem a tekintélyi-személyi kapcsolatok osztják el a hatalmat és alakítják a viselkedési formákat.

A lényegi igazgatás jellemzőit a formálisan modernnek tűnő bürokratikus szervezetben is fenntartó tényezők sorában azonban még további sajátos körülményt kell említenem. Ma már ismert, hogy a hagyományos politikai kultúrának napjainkig tartó továbbélésében nem kis szerepet játszott a koloniális hatalom, amely a maga tekintélyelvű uralmát a tradicionális politikai kultúra elemeivel és eszközeivel is megszilárdíthatta (l. pl. Pye 1985). Lényegében hasonló jelenség játszódott le – éppen a tradicionális politikai kultúrára való támaszkodás folytán – a gyarmati közigazgatásban is. Az indiai angol közigazgatást elemezve *C. P. Bhambhri* megállapította pl., hogy annak két sajátos összetevője volt: az elitizmus és az uralkodók iránti lojalitás (*Bhambhri,* 1972: 4.). Ez a két összetevő határozottan a lényegi közigazgatás jellemzője. S valóban, sorra idézhetném azokat a megállapításokat, amelyek a tisztviselőnek mint egyénnek szerepét hangsúlyozzák a brit gyarmati közigazgatásban. Lord *Curzon* egykori brit alkirály (aki pedig igyekezett modern elveket bevezetni a brit-indiai közigazgatásba) nem véletlenül mondotta, hogy India kulcsa ott fekszik minden fiatal brit közigazgatási tisztviselő asztalán, s jellemüktől, képességüktől, kötelességtudatuktól stb. függ: milyen tartós lesz a brit uralom Indiában (*Dilks,* 1969: 31.). (Amivel tulajdonképpen csak megismételte *Macaulay* nézeteit.) Ha tehát a brit közigazgatás sokkal inkább a megfelelő emberekre épített, mint a jogszabályokra, akkor tulajdonképpen továbbéltette a „lényegi" közigazgatás tradícióit, mint ahogyan a jogrendszerben a közvetett uralom elve segítségével is megerősítette a tradicionális jogszabályok és jogalkalmazó szervezet jelentőségét is (l. pl. *Morris-Read,* 1972: 11–14.; *Seidman,* 1978: 38.). A modern gazdaság munkamegosztásának behatolása a gyarmatok tradicionális társadalmába egyébként nem jelentette egyúttal szükségszerűen a tradicionális jogrend eltűnését. Empirikus vizsgálatok igazolják, hogy „a korábbi prekapitalista termelők beintegrálása a tőkés termelési viszonyok közé nem szükségképpen hozza magával az egyszerűen puszta fogalmaknak tekintett prekapitalista jogi formák teljes átalakulását; de velejár ezeknek a formáknak, mint konkrét fogalmaknak mély átalakulása olyan mértékig, hogy ez a szubszumálás változást vezet be a termelési viszonyokba" (*Snyder,* 1981: 296.). Ehhez hasonlóan nem tűntek el a tradicionális igazgatás elemei sem.

A tradicionális jogrendszer egyes összetevői azonban éppen úgy továbbéltek a *függetlenség után,* mint a szabályokra viszonylag kevéssé tekintettel lévő diszkrecionális közigazgatás is. Igaz ugyan, hogy döntéseivel szemben – legalábbis a volt angol gyarmatokon – általában fennmaradt a bírói felülvizsgálat elve is, ez azonban gyakran ép-

pen olyan diszkrecionális módon működött, mint a közigazgatás. (Látványos példákat idéz erre *Seidman,* 1978: 236–238.)

Igy alakult ki az a sajátos helyzet, hogy ugyan a közigazgatás bürokratikus lett – amennyiben *formailag* ilyen felépítésűvé vált, különösen sok hierarchikus lépcsőfokkal –, ám a pejoratív értelemben vett bürokratizmus jelenségei is sokasodtak, egyrészt éppen a jogtól való függetlenülése miatt, másrészt a szükséges szakképzettség hiánya folytán. Az utóbbi pedig különösen jelentős, hiszen a személyi elem túlsúlyba kerül a közigazgatásban (vagy megőrzi eredendő túlsúlyát), akkor a „csak a jó emberek alkothatnak jó kormányzatot" elv összetevői, azaz a képzettség, az alkalmasság, a pártatlanság stb. fontossága felértékelődik. Igy a jogtól való függetlenülés és a közigazgatás személyi állománya minőségének nem megfelelő volta végül is nem csupán deviáns bürokráciát hoz létre, hanem ezzel együtt ez a közigazgatás egyre kevésbé lehet hatékony. S hogy ez nem csupán a brit koloniális múlttal rendelkező országokra áll, elegendő Etiópiára hivatkozni. „A a tény, hogy a jog nem mondja minden egyes etióp közigazgatási tisztviselőnek, mi az pontosan, amit elvárnak tőle, jelentős mértékű bizonytalanságot teremt a bürokraták között. De ezt a bizonytalanságot több mint ellensúlyozza ez a tradicionális attitüd, hogy a közigazgatás sokkal inkább privilégium gyakorlása, mint jártasság, képesség és képzés dolga" (*Brietzke,* 1981: 210.).

A közigazgatási tisztviselőnek mint egyénnek a súlyát a jogszabályokkal szemben azonban nem csupán a jogszabályok hiánya teremti vagy fokozza, hanem az ellenkezője is, éspedig a *relatív túlszabályozottság* is. Különösen akkor, ha a szabályozás távol esik a valóságos lehetőségektől. Ez a relatív túlszabályozottság az egyén túlsúlyát magában hordó közigazgatásban végül is az adminisztrátor egyéni kudarcát is eredményezi, hiszen a végrehajthatatlan, vagy jelentős részben végrehajthatatlan jogszabályok egyrészt a szabályozástól függetlenítendő diszkréciót eredményeznek, másrészt a jogszabályokban foglalt célok és elvek, valamint a valóság közötti különbség, amelyet a közigazgatás nem tud áthidalni, végül is a közigazgatás és a közigazgatásban dolgozók kudarcaként jelentkezik. Minél inkább túlsúlyos tehát a személyi elem a közigazgatásban, annál inkább magára vonja a végrehajthatatlan jogszabályok elmaradt realizálódásáért való felelősséget is, s ez tovább erősíti a személyi elem túlsúlyát a közigazgatásban.

A szabályozás azonban az újabb évtizedekben szükségszerűen fokozódik a volt gyarmati társadalmakban, bármennyire is őrizték ezek a gyarmati közigazgatás diszkrecionális természetét. A függetlenséget követő évtizedekben ugyanis ezek az országok többségükben valamiféle tudatos fejlesztési politikát indítottak el. E fejlesztési politika ideológiai alapjai nagyon eltérhettek ugyan egymástól – a szocialisztikus irányzatoktól a különböző fundamentalista törekvéseket kifejezőkig – ám a jogalkotás mindegyikben kiemelkedő szerephez jutott (legalábbis egy idő eltelte, s bizonyos illúziók – a jognélküli társadalom illúziója – szétfoszlása után). A közigazgatásnak az így megváltozott helyzetét fejezi ki *Bhambhri* a következőkben: „a korátozott kormányzattól a „Nagy kormányzat" időszakába jutottunk" – hozzátéve: „Jóllehet a „Nagy kormányzat" univerzális jelenség, mégis a fejlődő országokban speciális jelentősége van. Az évszáza-

dos elmaradottságot a kormányzati erőfeszítéseknek kell eltüntetni. Lehetetlen bárkinek is világosan meghatározni, mit kell tennie a kormányzatnak, vagy mit nem, a fejlődésben elmaradott ország nemzetépítési út irányában. A fejlesztés teljes körű aktivitást jelent, s bármely szektor elhanyagolása egyensúlytalanságot teremt. És ezt a teljes körű fejlesztési tevékenységet senki más nem vállalhatja, csak a hatóságok..., a „Nagy kormányzat" nagy bürokráciát feltételez. Közhely azt mondani, minél nagyobb az állami politika területe, annál nagyobb a végrehajtó szervezetek és a szolgáltatók szerepe" (*Bhambhri,* 1972: 8–9.).

Akár a fejlődési politika szerényebb célkitűzéseiről, akár pedig — és ez a gyakoribb — valamiféle ideológiai megalapozottságú tervezett gazdaság és társadalom kiépítését szolgáló jogi szabályozásról is legyen szó, a *szabályozás a modernizáció jeleit hordozza, míg a közigazgatás magatartása* — különösen az adminisztrátor túlsúlyára figyelemmel — *hagyományos jellegű.* Igy azután az ellentmondások szükségképpen felmerülnek. Az eredendően brit szervezésű indiai közigazgatás *mai* állapotában pl. egyrészt hiányzik a konkurrencia a normák és a tényleges viselkedés között, másrészt pedig különösen az alacsonyabb beosztású hivatalnokok orientációja alacsony szintű azon igazgatási normák felé, amelyek a hivatali szabályokat, a hierarchián alapuló tekintély fenntartását és a személytelenség biztosítását foglalják magukban. Más kutatások a felsőbb szintű igazgatási tisztviselők esetében is megállapítottak alacsony fokú orientációt a racionális ügyintézést biztosító normák irányában, amely megállapításokból adódik azután a következtetés, hogy a „bürokratikus" struktúra jobban fejlett, azaz a vonatkozó szabályok jobban kiépítettek, mint a tényleges magatartásokban való megjelenésük (*Panadiker-Kshirager,* 1971).

Jóllehet egyes adatok szerint az ilyen ellentmondás nemcsak a fejlődő országok közigazgatásában bukkannak fel — egy amerikai vizsgálat például azt jelzi, hogy a közigazgatási alkalmazottak jelentős részére a demokratikus elvekkel szemben álló, autoritatív hajlandóság jellemző (*Wynia,* 1974) — ez az ellentmondás mint jellemző vonás mégis a fejlődő orzságok közigazgatásában él. Az a helyzet — amelyről már szóltam —, nevezetesen a túl ambiciózus jogalkotás végrehajthatatlansága a közigazgatási szervezet által — további hagyományos vonást is életben tart, sőt megerősít. Ez a vonás a tradicionális jogrendszerek egyik sajátosságához, a *büntetési szemlélethez* (*Kulcsár,* 1988.) kötődik, ám ugyanazok kulturális kötelékekből következően, a politikai és jogi kultúra sajátosságaihoz kötődve élt és él a fejlődő orzságok közigazgatásában is. *Seidman* szerint ez a „büntetésre irányuló bürokratikus orientáció az ideológiából és a struktúrából ered. A közigazgatási tisztviselők csak a büntetést tekintik az egyetlen rendelkezésre álló konformitást eredményező eszköznek. A közigazgatási tisztviselők rendszerint csak olyan hatóságokkal foglalkoznak, amelyről azt hiszik, hogy szokást fejez ki. Ez pedig büntető szankciókat sugall" (*Seidman,* 1978: 242.). Seidman felfogásában a büntető szankció társadalmi hatása mindenképpen korlátozott, de fokozottan az a fejlődési folyamatban, hiszen a büntetés a fennállót erősítheti, de kevéssé vezethet változásra, különösen nem a társadalmi környezetből fakadó magatartásnak a kormány által igényelt megváltoztatására. (Ez a körülmény egyébként világosan kirajzolódott szá-

momra is a szocialista társadalomban a sztálini politikai rendszer körülményei között célzott változások büntetőjogi „kikényszerítésének" sikertelenségét elemezve (L. *Kulcsár,* 1961: 273. és köv.).

A deviáns bürokrácia e formája tehát speciális társadalmi körülmények között és sajátos jogi és igazgatási tradíciók között jött létre. Olyan szituációban, amelyben adódó feladatokat a modernizáció folyamatában a modern bürokratikus mintát követni szándékozó közigazgatás lenne hivatva megoldani, de ezek a feladatok egyrészt nem oldhatók meg az ambiciózus célok megfogalmazásában álló jogszabályok alapján, amelyeket a közigazgatásnak követni kellene, amelyek azonban sokszor nagyon távol esnek a valóságtól, és nem oldhatók meg olyan közigazgatási szervezettel, amely legfeljebb csak formálisan hordozza a racionális szakszerűségen és a kiszámítható jogszabályokon alapuló bürokratikus szervezet jegyeit, a valóságban a hagyományos substantive igazgatás alapjellegzetességei élnek benne, különösen megtartva az adminisztrátornak mint személynek túlsúlyát, diszkrecionális döntési jogát.

III.

A deviáns bürokrácia másik formája Európa keleti perifériáján létrejött szocialista társadalmakban alakult ki, mégpedig a Szovjetunióban a harmincas években létrejött ún. sztálini politikai rendszer körülményei között, a piacgazdaságot kiküszöbölni kívánó központi tervutasításos gazdaság talaján. Ezt a típusú bürokráciát vették át a második világháborút követő időszakban a szovjet modellt követő európai országok is. Ezeknek az utóbbi országoknak a második világháború végén élt közigazgatása jóval közelebb állt a nyugati centrumban kialakulthoz, s közigazgatási hagyományai is jelentős mértékben különböztek már a fejlődésben visszamaradt országokétól, hiszen a modernizáció korábbi időszakában a piacgazdaság kifejlődésével a weberi modell foglalta el az ún. „lényegi" igazgatás helyét, s több tekintetben eltértek az oroszországi hagyományoktól is. Országonként különböző méretekben azonban a *„lényegi" igazgatás egyik-másik elemét sajátos társadalmi tényezők még fenntartották.* A magyar és a lengyel társadalomban pl. amelyekben a nemesi társadalom és igazgatási autonómia hagyományai sokáig fennmaradtak, a szaktudás, a tárgyi szakismeret csaknem a második világháborúig háttérbe szorult az uralmi szakismerettel, vagy általánosabban megfogalmazva: az uralmi, politikai pozícióval szemben.

A második világháborút követően azonban ezekben a társadalmakban nem a substantive gazdaság nőtt be a piacgazdaságba, hanem *ideológiai követelményekből adódó tudatos intézkedésekkel mesterségesen kísérelték meg a piacgazdaságot, és ezzel a piachoz, a vállalkozáshoz, sőt a gazdálkodáshoz fűződő értékeket és magatartásformákat kiküszöbölni.* A piacgazdaság kiküszöbölésére irányuló törekvések, ahogyan említettem, sajátos ideológiai premisszákból kiindulva együttjártak egy új társadalom létesítésének kísérletével. Az új társadalom megteremtésére irányuló intézkedések pedig jogszabályokba foglalt, ideológiailag kialakított ambiciózus célrendszeren alapul-

tak. Minthogy a kelet-európai és a kelet-közép-európai társadalmak jórésze még a modernizáció első szakaszában volt, s ezek az országok gazdasági-kulturális fejlettségüket tekintve elmaradtak az európai centrum országaitól, az új társadalom megteremtésére irányuló törekvéseknek a *szegénység talaján* kellett megindulniuk, éspedig úgy, hogy a modernizáció újbóli nekilendülésével e társadalmak olyan fejlettségi fokra érjenek, amely együtt jelentheti a modernizáció második szakaszát *és* a nyugati centrum fő vonalától eltérő, de fejlett társadalmi berendezkedést. Hozzá kell tenni, hogy ezekben az országokban a történelmi megkésettség folytán korábban is a hiánygazdaság vonásai éltek, a háborús szituáció utáni leromlott gazdasággal, e társadalmak többségének nem megfelelő modellt követve, ambiciózus célokat kitűzve azonban a hiány a gazdaság jellemzőjévé vált (l. *Kornai,* 1980), sőt a hiány a célok és a valóság összefüggésében, illetőleg távolságában relatíve is megerősödött.

Mindezek a körülmények a közigazgatásban is (ahogyan a gazdaságban is) a *deviáns bürokrácia második formáját* hozták létre, *a szabályalkotó bürokráciát a szabálykövető helyett,* olyan helyzetet, amelyben a közigazgatás jogszabályalkalmazó szervezeti jellege mellett egyre megerősítette *jogszabályalkotó* jellegét, és jogalkalmazásában is elsősorban saját maga alkotta szabályok domináltak.

A piac kiiktatása, illetőleg igen kis körre szorítása, a központi tervutasításos rendszer bevezetése a termelő és elosztó szervezetek államosításával, illetőleg kollektivizálásával a *gazdálkodási tevékenységet is közigazgatássá változtatta.* Ha az áru- és pénzviszonyok nem a piaci értékrendnek megfelelően vagy egyáltalán nem érvényesülnek, akkor közigazgatási tevékenységgé válik a termelés megszervezése, az egyes termékek árának kialakítása — éspedig önkényes módon, a ráfordítások figyelembe vétele nélkül —, az elosztás stb. Sőt, végső soron a tényleges termelő és elosztó tevékenységet folytató szervezetek is mint közigazgatásilag közvetlenül irányított egységek tagozódnak be a társadalom szervezetrendszerébe, s sok tekintetben maguk is közigazgatási szervezetekként, esetenként hatóságként viselkedve. Csak egyik jele ennek a közigazgatássá vált gazdálkodásnak, hogy ezekben az országokban a gazdasági szervezetek egymás közötti vitáit sem a bíróságok döntötték (és egyes országokban ma sem döntik) el, hanem az erre a célra létrehozott és a gazdaságirányítás érdekeit közvetlenül szolgáló *közigazgatási jellegű* döntőbizottságok. Ez természetesen önmagában is a közigazgatás szervezeti növekedéséhez vezetett, s ezzel a bürokratikus jogalkotás fokozódásához.

Európa keleti perifériáján kialakult szocialista társadalmak a központi tervutasításos gazdasággal sajátos paternalizmust hoztak létre, illetve erősítettek meg olyan paternalista elemeket, amelyek e régió politikai kultúráját amúgy is jellemezték (l. *Kulcsár,* 1987a).

A paternalista gazdasági (s tegyük hozzá) politikai irányítás esetében azonban a társadalom *bürokratikus koordinációjának túlsúlya elkerülhetetlen következmény.* Sőt a bürokratikus koordináció — ahogyan ezt *Kornai János* elemezte (*Kornai,* 1984: 16.) — túlélheti a központi irányítást, szívósabban jelen lehet, mint maga a paternalista kapcsolatrendszer. Pontosabban, a központi irányítás fokozatos lebontása (ahogyan ez Magyarországon 1968-tól kezdődően megindult) nem szükségképpen gyengíti az átala-

kulás ütemének megfelelően a bürokratikus koordinációt. (Ennek persze egyik oka magának az átalakulásnak ellentmondásos, időnként visszalépő, lassú jellege is.) *Kornai János* ezzel összefüggésben a következőket írja: A „bürokrácia valamilyen társadalmi mikrofolyamat áramlásába szabályok hálóját feszíti ki. Ha a háló túl ritka, akkor mindenféle szabálytalanság átcsúszik rajta. A védekezés: sűrűbbre szőni a hálót. Ezt nevezhetjük *a bürokrácia „önkiteljesedési hajlamának"*: hajlamos arra, hogy az általános szabályozást újra és újra egyre konkrétabb és részletesebb szabályokkal egészítse ki, (uo. 20. o.). Így kerülhetett sor arra, hogy a gazdasági reform vezetésével, a tervutasításos rendszer átalakításával egyidejűleg a közvetett szabályozók tömegének növekedése formájában mutatkozott a „bürokrácia önkiteljesedési hajlama". (Példa erre, hogy pl. 1982-ben kb. 228 féle szabályozó elem hatott a vállalati nyereség alakulására.) Példákat nem nehéz találni az ilyesfajta jogalkotásra, amely már a bürokratikus szervezet belső logikáját testesíti meg. Azt a logikát, amely bizonyos mértékig függetleníti magát a szervezetet társadalmi-gazdasági környezetétől, annak változásától. Az ilyen jogszabályok ugyanis gyakorlatilag visszacsatolás nélkül működnek, pontosabban a visszajelzések – ha a korábbi szabályozás hatástalansága valamilyen módon eljut a közigazgatási szervezethez – újabb jogalkotást indítanak el.

Bürokratikus jogalkotás azoknak a szabályoknak a megjelenése is, amelyek nem elsősorban az állampolgári vagy emberi cselekvést kívánják szabályozni, hanem a szervezeti tevékenységet, éspedig nem ritkán egy-egy szervezet által kibocsátva saját tevékenysége *eljárási* vonatkozásait rögzítik. Ez a bürokratikus jogalkotás egyébként a hiánygazdaság szükségszerű következménye. A hiány ugyanis a „hiánycikk" elosztásának szabályozásával jár, s e szabályozás egyrészt létrehozza az elosztásra szolgáló szervezeteket, másrészt e szervezetekből kiinduló szabályozást az elosztó tevékenységre, a „sorbanállóktól" megkövetelt magatartásra. (Európa keleti régiójában pl. a gépkocsi nem áru, hanem központilag szabályozottan elosztott olyan hiánycikk, amelynek ára független tényleges használati értékétől, amelyért sorba kell állni, e célra létrehozott szervezet kiutalása alapján kapható, s még használtan való eladása – egy bizonyos ideig – szabályozott. Igaz, e szabályokat éppen úgy kijátszák, amilyen mértékben megkísérlik „sűrűbbre vonni" a szabályozás hálóját.) Minél kifejezettebb a hiány, annál inkább növekszik a szabályozás, hiszen ha egy feladat teljesítésére létrehozott szervezet tartalmilag nem, vagy csak társadalmilag csökkent hatékonysággal teljesítheti feladatát, akkor tevékenysége szükségképpen eltorzul, diszfunkcionálissá válik, s pótcselekvésként – a feladat megoldása helyett – megjelenik a *„hogyan"*, a saját tevékenység szabályozása.

A hiányt a többnyire törvényi szinten megfogalmazott ambiciózus célok teljesíthetetlensége mesterségesen is fokozza, hiszen a jogszabályban megígért, többnyire ideológiai megalapozottságú célok teljesítése, feladatok megoldása *helyett,* minthogy azok megoldhatatlanok, létrejönnek a teljesítésükre, megoldásukra hivatott szervezetek. Ezek a szervezetek azután maguk szabályozó tevékenységével végül is olyan mértékűvé *szűkítik* az elvileg megfogalmazott célokat és feladatokat, hogy valamilyen teljesítésük és megoldásuk lehetővé váljon. Európa keleti perifériáján élő szocialista társa-

dalmakban különböző összefüggésekben és mértékben ugyan, de mindenütt észlelhető ez a jelenség az ingyenes egészségügyi ellátás, az olcsó bérű államilag épített és elosztott lakások, az iskolai oktatás stb. területén.

További sajátosság, hogy a deviáns bürokráciának ebben a formájában is megjelenik az *adminisztrátor súlya,* s végül is a szabályozás túltengése mögött vagy éppen a szabályozás túlzott voltából következően a személyi kapcsolatok jelentősége is megmarad. A szabályozás ugyanis általában lehetőséget biztosít – a többnyire nem kivételesnek tekintett, csak bizonyos esetekre fenntartott stb. – diszkrécióra, amely azonban formailag már legálissá változtatja az adminisztrátor szabálytól eltérő magatartását. (A lakáselosztásra vonatkozó szabályok Magyarországon pl. apró részletekig szabályozzák az igényjogosultságot, a közigazgatási szerv eljárását a nyilvánosság bekapcsolását is ide értve, mégis – központi érdekekre stb. hivatkozva – a lakások egy része feletti közigazgatási rendelkezés gyakorlatilag kontrollálhatatlan.) Lényegében hasonló diszkrécióra vezet a túlszabályozás is. Éppen a szabályozás többszintű és departamentális jellege folytán ugyanis – elsősorban a gazdaság területén – olyan tömegű és ellentmondásos jogi szabályozás jött létre, hogy betartásuk lehetetlenné teszi a profitáblis gazdasági tevékenységet. (Ha csak a miniszteri rendeleteket és az ennél magasabb szintű jogszabályokat vesszük figyelembe, akkor is kiderül, hogy pl. a Magyarországon 1945 és 1987 között kihirdetett jogszabályokat 59,7%-a miniszteri szinten született; ha pedig a miniszteri utasításokat és a formailag jogszabálynak nem számító, mégis normatív jellegű iránymutatásokat, körleveleket stb. is tekintetbe vesszük, akkor a közigazgatási szintű jogalkotás még jóval nagyobb arányú.) Igy azután a gazdaság spontán folyamatai teremtik a szervezetek és az egyének számára is azokat a „szabályokat", amelyek magatartásukat valóban irányítják, de amelyek eltérnek, esetenkint szembenállanak a vonatkozó jogszabályokkal. Minthogy a jogszabálysértés így gyakorlatilag szinte általánossá válik, az adminisztrátornak lehetősége van a jogsértés diszkrecionális megállapítására, pontosabban a kiválasztott jogsértő felelősségre vonására, többnyire nem a konkrét jogsértés miatt, ám arra hivatkozva.

Végső soron tehát a deviáns bürokrácia e második formája a közigazgatás tevékenységében az elsőhöz hasonló jelenségeket produkál, ahogyan mindkettőnek a legfontosabb „eredménye" *a közigazgatás teljesítményének, társadalmi hatékonyságának gyengülése.*

IRODALOM

Bhambhri, C. P. (1972): Administrators in a Changing Society. National, Delhi

Brietzke, P. H. (1981): Law, Development and the Ethiopian Revolution, Brucknell University Press, Lodndon and Toronto

Crozier, M. (1981): A bürokrácia jelensége. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest

Dilks, D. (1979): Curzon in India. Vol. I–II. London

Kornai J. (1980): A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest

Kornai J. (1984): Bürokratikus és piaci koordináció. Akadémiai Kiadó, Budapest

Kulcsár K. (1961): A jog nevelő szerepe a szocialista társadalomban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
Kulcsár, K. (1987): Modernization and Law. Theses and Thoughts. Institute of Sociology, HAS. Budapest
Kulcsár K. (1987a): Politikai és Jogszociológia. Kossuth Könyvkiadó, Budapest
Kulcsár K. (1988): Konfliktus és harmónia I—II. Politikai kultúra — jogi kultúra = Világosság, 3—4.
Kulcsár K. (1988): Kényszerű adaptáció és jogalkotás = Világosság, 12.
Morris, H. F. and *Read, J. S.* (1972): Indirect Rule and the Search for Justice. Oxford University Press, Oxford
Panadiker, V. P.—Kshiragar, S. S. (1971): Bureaucracy in India: An Empirical Study. = Indian Journal of Public Administration, No. 2.
Pye, L. W. (1985): Asian Power and Politics. The Cultural Dimensions of Authority. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, London
Riggs, F. W. (1964): Administration in Developing Countries. Houghton and Mifflin Co., Boston
Seidman, R. B. (1978): The State, Law and Development. St. Martin's Press, New York
Selznick, P. (1957): Leadership in Administration. Harper and Row, New York
Snyder, F. G. (1981): Capitalism and Legal Change. An African Transformation. Academic Press, New York, London etc.
Weber, M. (1987): Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1. Közigazgatási és Jogi Könyvkiadó, Budapest. (A magyar fordítás a Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie, 1. Halband 1976. évi 5. kiadása alapján készült.)
Wynia, B. L. (1974): Federal Bureaucrat's Attitudes toward a Democratic Ideology = Public Administration Review, March-April

KULCSÁR, KÁLMÁN

DEVIANT BUREAUCRACIES

(Public Administration in Eastern Europe and in the Developing Countries)

Summary

The bureaucratic organization has developed amongst the characteristic features of its ideal type described by Max Weber. Though it is true, that these features themselves have produced phenomena different from the ideal type in the actual appearance of the organization, such as the higher significance of personal contacts than originally supposed by Weber, and the element of rule-making has also gained impetus besides the rule-observing behaviour, however, the vast majority of the basic features correspond to the Weberian model. Types significantly differing from the Weberian model have developed in the eastern periphery of Europe and in the underdeveloped countries because of the special social and cultural factors, hence they may be regarded as two forms of deviant bureaucracies. The role of expertise has decreased as against the positions of authority in both forms of deviant bureaucracy, and in addition to it, rule-making has become an overwhelming one besides the enhanced role of personal contacts in the East European bureaucracies as contrasted to the observance of rules, whereas the personal element has remained a decisive one in the bureaucracies of the underdeveloped countries in the face of the behaviour of rule observance based on expertise. The paper analyses the special features of the two deviant bureaucracies in their social and historical context.

SAJÓ ANDRÁS

ALKUBAN LÉTREJÖTT JOG
a környezetvédelmi szabályozás példáján

A jelen tanulmány a nagy kockázatú, fejlett technológiájú tevékenységek szabályozásának néhány jogi következményével foglalkozik. E szabályozás központi elemének az alkut tekinti, és azt igyekszik bebizonyítani, hogy az alkunak a jogalkotás és jogalkalmazás középpontba kerülése átalakítja a jog szerkezetét.

A szabályozási alku modellje olyan példák általánosításával készült, amelyek elsősorban a különféle társadalmi rendszerű országok környezetvédelmi, ökológiai szabályozásával függenek össze. (A tényszerű feldolgozásra ld. *Sajó,* 1986, 1987, 1988, 1989.) A környezetvédelmi szabályozás problémái azonban jelentkeznek más, fejlett technológiájú, nagy kockázatú tevékenységek kapcsán, illetve azzal párhuzamosságokat mutatnak. Így hivatkozhatnánk a környezetvédelem mellett a géntechnológia (rekombináns DNA) és az atomenergia felhasználása kérdésére. A kezelésmód, a szabályok érvényességi köre, valamint a figyelembe nem vett latens hatások miatt a gyógyszer- és vegyszer-engedélyezés és -forgalmazás kérdése is ide vonható. Az említett tudományos és technológiai vállalkozások természetesen számos különbséget mutatnak. Vizsgálatunk szempontjából mégis közös bennük az, hogy következményeik az emberiségre, vagy legalábbis emberi lények meg nem határozható széles körére tartósak, esetleg visszafordíthatatlanok. A lehetséges áldozatok száma oly nagy, hogy az ember, illetve az emberiség mibenlétének felülvizsgálatára kell indítson. E technológiák áldozataiból álló emberiség vagy emberiség-rész esetén az emberiség minőségileg különbözik attól, amit ma ezen érthetünk. És ez a minőségi különbség valószínűleg nem éppen kedvező lesz.

Az alkuban létrejövő és a szakmai fórumokra korlátozott szabályozás természetes következménye az ökológiai összefüggések háttérbe szorulása, a környezet elégtelen védelme és a jogi és társadalmi-gazdasági előreláthatóság hanyatlása. A jogi szakirodalomban az *alkut* rendszerint a hagyományos igazságszolgáltatási konfliktusmegoldás körén kívül eső viszályrendezésként (pl. közvetítés) tárgyalják. Ettől bizonyos fokig különbözik a környezetvédelmi szabályozásban és jogérvényesítésben megfigyelt alku. Ennek az alkunak a jog szerkezetátalakulása szempontjából különösen az alábbi elemei érdemelnek figyelmet:

- az alku célkitűzései;

- az alku résztvevői (ezek viszonya);
- információk;
- az alkalmazott módszerek és ezek legitimitása (hazugság, információ-visszatar-(tás stb.);
- eredmények, illetve alku-kimenetelek (zéró végösszegű vagy pozitív végösszegű játékokról van-e szó, és ki a nyertes).

(Valamennyi elem áttekintése külön tanulmányt igényelne, itt csak a jogi szerkezetátalakulás szempontjából leglényegesebb összefüggésekre vagyunk tekintettel.)

A környezetvédelmi alku a mai helyzetben elkerülhetetlen. Hosszabb történelmi fejlődés és harcok eredményeként ma már vitathatatlan kiinduló érték a *környezet integritása,* megóvása. (Az érték és érdekeltérések abban mutatkoznak meg, hogy mi számít környezeti integritásnak, egészséges környezetnek.) Valamely környezeti hatású tevékenység megvalósítása ma nehezen elképzelhető bizonyos környezeti hatások figyelembevétele nélkül, vagyis nem lehet egyoldalúan, a környezeti szempontot kizárva dönteni. A szennyezők, a hatóságok és a közvélemény egymással versengve igyekszik környezeti aggodalmát megfogalmazni és ily módon sajátos környezetképét érvényesíteni. A szennyezőknek többnyire be kell kapcsolódniuk ebbe a környezeti dialógusba. Másfelől a környezet védelmére hivatott hatóságok hajlanak arra, hogy belemenjenek a szabályozási alkuba, mert nem rendelkeznek kellő erőforrással ahhoz, hogy egyoldalúan meghatározzák és ellenőrzésük alatt tartsák a szabályozandó életbeli helyzeteket. Mivel az eredmények szintjén is igazolniuk kell, hogy — feladatuknak megfelelően — elkötelezettjei a környezetvédelemnek, legalábbis törekedniük kell, hogy társadalmi megbízóikat meggyőzhessék arról, hogy megtették a „szükséges lépéseket". (A „környezetvédelmi eredményesség" természetesen ezekben az esetekben nem azonosítható valamilyen objektíve tételezett környezeti állapot megvalósításával.)

Mint *Fischer* és *Ury* (88.) fölveti, az alku „elveket követő" alkuvá válik akkor, ha a tárgyaló felek különböző alapelvekre és állítólagos *„objektív kritériumokra"* hivatkoznak. Ebben az esetben a hangsúly a közös nyereségre és a közös erőfeszítésekre helyeződik, a résztvevők egymást nem versenytársnak, hanem együttműködő félnek mondják vagy tekintik. Az „objektívnek" nyilvánított kritériumokat azonban rendszerint technokratikus egyoldalúság jellemzi, amely az ipar javára óhatatlanul elfogult. Az áttekintett esetekben ez fejeződik ki a „legjobb rendelkezésre álló technológia mint döntési kritérium" alkalmazásakor, amit a tényleges kockázatelemzés helyett használnak. Ebben a folyamatban az eljárási és az igazságossági mércéket is háttérbe szorítják, illetve alkalmazásuk merőben taktikai fogássá torzul *(Raiffa,* 268.).

A közös célok elfogadása az alkuban valójában nem közös normák vagy értékek elfogadására épül. A felek megelégszenek „objektív" technokratikus kritériumok látszólag semleges intézményesítésével. Ennek természetesen megfelelő társadalmi bázisa is van. A környezetvédelmi hatóságoknál alkalmazott szakemberek szociológiai értelemben „kozmopoliták" (Gouldner), vagyis azokat a szakmai értékeket képviselik, mint a hozzájuk hasonló képzésben, szocializációban részesült, iparvállalatoknál alkalmazott kollégáik. Szakmájuk egyetemes értékeit többre tartják a hivatali szakterületek speciá-

lis érdekeinél, egy adott terület partikuláris értékeinél. Ennek következtében hajlamosak olyan értékelés-kritériumokat elfogadni, amelyek alapvetően közösek a szabályozott technokratákéval és tisztán technológiai összefüggésekre van tekintettel.

A nem-technokratikus ellenőrzés, a nyilvánosság szempontjai nehezen illeszthetők az alkuba. A politikusok elvileg a közérdek és/vagy választóik szempontjait érvényesítik. (Ennek az eszményítő felfogásnak legalább annyi realitása van, hogy tükrözi azt a legitimációt, amelynek nevében a politikus az alkuba bekapcsolódik. — Egyébként figyelemre méltó, hogy a politikus *bekapcsolódásáról* van szó, s nem pedig olyan dialógusról, amelynek kereteit, szabályait stb. maga a politikus szabná meg.) Föltételezve a politikus legjóindulatúbb szerepét, ez mindenkor korlátozott marad, mivel nem léphet túl „a tudományos intelligencia végrehajtó szervének" körén, amely intelligencia „az elérhető technikák objektív kényszerének tényleges körülményei között alakul" (*Habermas,* 1968, 122.).

A kialakított normák legitimációja alapvetően technokratikus marad. Áll ez a környezetvédelmi tevékenységre is, mely a tények normatív ereje folytán maga is normává válik. A normák a szakemberek hozzáértésébe vetett hitre fognak épülni. "Dietz és Rycroft úgy vélekednek, hogy amiként a modern szabályozó hatóságok a maguk hatáskörét egyes iparágak felügyeletétől a teljes gazdaságot átfogó kockázatok ellenőrzéséig terjesztették ki (pl. a munkahelyi biztonság és egészség), ugyanígy egyre szélesebb körben támaszkodtak kockázati szakemberekre. Álláspontjuk szerint továbbá... a nyugati kultúrát jellemző ideológia a társadalmi problémák technológiai megoldását helyezi előtérbe " (*Clarke,* 1988, 22.).

A különféle környezetvédelmi projektumok és szabályozások elégtelenségének katasztrofális következményei eléggé közismertek. E következmények oka a legtöbb esetben az, hogy ellenőrizhetetlen módon érvényesültek a túlzottan magabiztos technokrata leegyszerűsítések. Ha igaz az, hogy a jog túlságosan komoly társadalmi ügy ahhoz, hogy kizárólag jogászok kényére-kedvére bízzák, úgy elmondhatjuk a környezetről is, hogy az túlságosan komoly ahhoz, hogy környezetvédelemmel foglalkozó technikusok döntsenek felőle.

A hivatkozott veszélyek és károk ellenére a környezetvédelmi szabályozás politikai ellenőrzése alapvetően a manifeszt környezeti katasztrófák időszakára korlátozódik. A szennyezés és a nagykockázatú fejlett technológiák társadalmi ellenőrzése rendszerint rövid életű és többnyire valamilyen parlamenti vagy más hasonló társadalmi bizottság jegyzőkönyv-temetőjében kerül elhantolásra. A probléma kezelését újra valamelyik bürokratikus hatóságra ruházzák vissza, lehetőség szerint arra, amelyik a katasztrófa előtt nem tudott megbirkózni a feladattal.

A Csernobilra adott nyugatnémet reakció fölöttébb tanulságos. Nagy izgalmak közepette fogadták el még 1986-ban, szinte azonnali reakcióként, a sugárzásvédelmi gondoskodási törvényt. (Strahlenschutzvorsorgegesetz) Ennek egyetlen gyakorlati következménye, hogy esetleges sugárzás esetén korlátozza a nyilvánosság információhoz jutási lehetőségét. *(Günther-Tretschok)*

Az alkufolyamatban létrejött jog — a környezetvédelmi megoldás — hátrányai

nem kizárólag az alkuban részt vevők egyoldalú célkitűzéseiből és információs kötöttségéből adódnak. „Minimális értelemben azt mondhatjuk, hogy egy tárgyalás akkor sikeres, ha nem úgy szakad meg vagy ér véget, hogy ne eredményezne valamiféle elrendezést." (*Luban,* 402.) Mármost, ha valaki túlságosan ragaszkodik megbízói, képviseltjei érdekeihez, szempontjaihoz, ezzel a tárgyalás sikerét veszélyezteti. Ha egyszer az érdekeltek az alkufolyamat mellett kötelezték el magukat, céljukká válhat az alku létrehozása (az alku mint öncél), de még az az alku is, amely a résztvevők számára tartalmilag kielégítő, sem bizonyos, hogy társadalmilag elfogadható. A résztvevők elégedettsége objektív etikai szempontból nem tekinthető döntőnek. A környezeti kérdésekben például ennél érvényesebb értékelési kritérium az alku következtében kialakuló tényleges környezeti állapot. Igaz, mint láttuk, ez is függ a környezetre vonatkozó felfogásoktól, a mérés követhetetlen tréfáitól, lehet ez is egyoldalú, ellentétbe kerülhet más érdekekkel és értékekkel (foglalkoztatás, szabadság stb.).

A jog legitimációja szempontjából gondot okoz az alku pragmatikus természete. „Amikor a felek megállapodnak abban, hogy tárgyalásokat folytatnak, tudomásul veszik, hogy a tárgyalás határozza meg a helyzetre irányadó szabályokat, és ezzel ténylegesen föladják a különleges elbírálásra irányuló jogaikat." (Luban, 405.) Az alkuban részt vevő felek *föladják jogosultsági felfogásukat,* bár e jogosultságok rendkívüli körülmények között — mint fenyegetések és érvek — játszhatnak kiegészítő szerepet. (Így például a tulajdoni jogok, az azokkal élés lehetősége fontos lehet, amikor valaki azzal fenyegetőzik, hogy az alkufolyamaton kívüli fórumra viszi az ügyet, pl. bírósághoz fordul.) Jogosultságok és értékorientált érvek helyett azonban az alku-tárgyalás a semlegességet kedveli, és azt az együttműködést „nyelvileg" könnyítő technokratikus, utilitariánus módon folytatják, ami természetesen az információ-visszatartás és manipuláció hivatkozott technikáit feltételezi.

Az alku — természeténél fogva — további információtorzulásokat eredményez, ami a döntés, szabályozás technokrata legitimációját tovább gyengíti. A környezetvédelmi alkuban részt vevők rendszerint nem maguk az érintett felek, hanem csupán az érintett felek képviselői. A megegyezés elérése érdekében, amely eredmény jelen esetben valamiféle szabályozási aktus, közösen fognak információkat visszatartani megbízóik elől.

Immár sokadik hátrányként említhetjük azt, ami a *titkosság*ból adódik. A titkosság azonban az alku sikeréhez szinte nélkülözhetetlen, még ha az eredményes szabályozáshoz szükséges társadalmi ellenőrzés és befolyás lehetőségét éppen a politikaátalakítás legérzékenyebb szakaszában ki is zárja. Nem mintha a szélesebb közvéleményt a nyilvánosságra kerülő alku technikai nyelve különösebb részvételre bátorítaná vagy tenné alkalmassá.

A demokratikus jogalkotás és a tárgyalási elvre épülő jogalkalmazás, az osztó igazságszolgáltatás hagyományos modelljeinek annyiban is ellentmond az alku, hogy ebben az *érdem* figyelembevételére aligha nyílik mód. Mivel az alkuban a megegyezésre információs egyenlőtlenség közepette kerül sor, ezért állandóan fennáll az a veszély, hogy az alku eredménye környezeti szempontból szuboptimális lesz. Etikai nézőpont-

ból pedig *Owen Fiss*nek a peren kívüli megegyezésre vonatkozó megállapítását idézhetjük: „amikor a felek megegyeznek, a társadalom kevesebbet kap, mint amennyit kapni látszik, és olyan árat fizet érte, amely ár megfizetéséről nem is tud. A felek megegyezhetnek anélkül, hogy az igazságot érvényesítenék." (*Fiss,* 1985.)

Nem tagadható persze, hogy az alkunak a környezeti problémák megoldásában egy sor előnye is van. Az alku pragmatizmusa teszi lehetővé a plurális nézőpont befogadását, amely pluralitás nélkülözhetetlen az olyan komplex, kölcsönös függőségben álló jelenségek megoldásában, mint amilyet a környezet védelme jelent. Hiszen az a megállapodás, amely egyfajta szennyezést továbbra is megenged, költség- és foglalkoztatási szempontokból ésszerű lehet.

Az alku további előnye, hogy folyamatos kapcsolattartást tesz lehetővé, ami egyúttal a tranzakciós költségeket csökkentheti. *(Kuflik)* A környezetvédelemben azonban számottevő hátrányok is származnak abból, hogy az alkuban részt vevők között tartós, egyre bensőségesebb kapcsolatok jönnek létre: tárgyalásaik és megegyezéseik ily módon ugyanis egyre befelé fordultabbak, ellenőrizhetetlenebbek.

Milyen következményekkel jár a nagy társadalmi kockázatú, fejlett technológiák alkuban szabályozása a jog etikai dimenziójára? Hordozhat-e egyáltalán az alku-jog (jogalkotás) erkölcsi értékeket?

Nietzsche (148.) más összefüggésben kiemelte, hogy az igazságosság eredeti jellegét tekintve a kereskedelmi megállapodás vonásaival bír... „Így tehát az igazságosság nem más, mint csere és visszafizetés, ahol feltételezzük a hozzávetőleg egyenlő hatalmi pozíciót." Magában az alkuban mint cserében megvalósulhat valamifajta igazságosság, csakhogy a környezetvédelmi szabályozásban érvényesülő említett hatalmi egyenlőtlenségek miatt az így létrejövő szabályozást nyilván nem lehet a fenti eljárási igazságosság szerint igazolni.

A nagy kockázatú, fejlett technológiájú társadalmi vállalkozások törvényhozási szabályozása igen hiányos. A törvényhozót, az elmondottak után talán nem meglepően, önkorlátozás és érdektelenség jellemzi. Ezt részben a korporatív erők és törekvések, részben az magyarázza, hogy hiányoznak azok az erőforrások, az az érdek és az a megértés, ami a törvényhozót érdemi szabályozásra képessé tenné. A politikusokat meglehetősen ritkán érdeklik az egész emberiséget érintő problémák, mivel az emberiség nem kínálhat szavazatokat cserébe szempontjai érvényesítéséért. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a probléma kevésbé lenne jelentős. A részmegoldások és nemmegoldások tartós hatással vannak nemcsak a közvetlenül érintett társadalmakra, hanem adott esetben az egész emberiségre is.

Ebből a szempontból is értékelendők a fenti szabályozásmód hatásai a jog szerkezetére. A modern jog, amely egyébként nem teljesen tisztázott természetű kapcsolatban áll az emberiség fejlődésével, a legáltalánosabb emberi értékek érvényesülésével, előreláthatóságot ígér. E helyett technikai jellegű, részben titkos megegyezés érvényesül. A hagyományos jogalkotók és jogalkalmazók, amelyek létrejöttükkel és működésükkel hagyományosan igazolták a jogot, óvakodnak attól, hogy érdemben irányítsák a szabályozást és valószínűleg adott szerkezetük mellett képtelenek is erre. Így viszont

éppen az emberiség számára — de a konkrét társadalmak számára is — hosszabb távon meghatározó kérdésekben csökken azoknak a hagyományos jogi fórumoknak a hatalma és tekintélye, amelyek magát a jogot társadalmilag érvényessé és legitimmé teszik. A törvényhozás demokratikus ellenőrzése és a jogi eljárások tisztessége és tisztasága a veszélyeztetett fajok sorsában osztozik. A posztliberális joggal kapcsolatban egyebek között *Unger* (1976, 196.) is rámutatott arra, hogy ez a jog egyre inkább a célkövető jogértelmezés és a materiális igazságosság érvényesítésére hajlik. Ezek a törekvések önmagukban is jelentős mértékben aláásták a jog tekintélyét, anélkül — tehetjük hozzá —, hogy társadalmi konszenzust biztosító, racionálisan elfogadható hatású materiális következményekkel tennék igazolhatóvá megoldásaikat. Az alku-jog a posztliberális jog fenti hatásait teljesíti ki. Gyengül a jog általánossága és még kétségesebbé válik a jog értéktartalma, amely pedig autoritását biztosíthatná.

Mindez egy új legitimitás-válsággal fenyeget. A törvényt eddig többé-kevésbé tisztelni lehetett, mint a társadalom legfelső autoritásának, az államnak a parancsaiból álló rendszert. A hivatkozott szabályozásról ez nem mondható el.

A környezetvédelmi jogot a korlátozó és megszorító alku folyamatának sajátságai jellemzik. Márpedig az a jog, amely egy sohasem lezárt alku sosem végérvényes eredménye, aligha illeszkedik abba a jogfogalomba, amelyet a hagyományos társadalmi jogi struktúrák tartanak szem előtt. A hagyományos jogfelfogás és jogelmélet hangsúlyozza, hogy a jognak van egyfajta *kemény magja.* Ez teszi a jogot alkalmazhatóvá, ez ad a jognak objektív és formalizált létezést. Egy szabályrendszer annyiban formális, amennyiben lehetővé teszi hivatalos és nem hivatalos értelmezői számára, hogy döntéseiket magukra a szabályokra és a szabályok által megjelölt tények jelenlétére vagy hiányára hivatkozva igazolják, függetlenül további igazságossági vagy hasznossági érvek tekintetbe vételétől. (*Unger,* 204.)

Látszólag a környezetszennyezés elleni törvények és szabályok mennyiségileg ellenőrizhető és empírikus tényeket figyelembe vevő szabályokat kínálnak. A környezettel kapcsolatos szinte minden tevékenység ma már környezetvédelmi szabályok alá rendelt. Valójában azonban a tényleges magatartást csak felületesen rendezik, ellenőrzik ezek a szabályok. A szabályozás kínál ugyan bizonyos hatásköri elrendezést, amely akár a népképviselet vagy az érintett lakosok beleszólását biztosítja, de ez nem ellensúlyozhatja az információs és erőforrásbeli egyenlőtlenségeket. A szabályozás és annak végrehajtása során olyan új tevékenységek is keletkeznek, amelyeket nem lehet pusztán környezetvédelmi törvények vagy célkitűzések végrehajtásának tekinteni — vagy olyan tág fölhatalmazások keretébe illeszkednek, ami valójában az önálló, ellenőrizhetetlen tevékenységet képviseli.

E nyitottság persze lehetőséget is kínál, nagyfokú hatékony alkalmazkodást (a közigazgatási végrehajtásban), és annak a jogi legitimitást helyreállító ellenőrzését, valamint jogszerű, autoritatív és korszerűsége miatt is elfogadható továbbfejlesztését a bírósági jogalkalmazásban és jogalkotásban. De vajon eleget tesz-e a vizsgált technológiákkal kapcsolatban az igazságszolgáltatás ezen elvárásoknak? Vajon képes-e a törvényhozási jogigazolás dificitjét pótolni?

A jog szerkezeti átalakulása a jogérvényesítésben elvileg központi, garanciális és irányító szerepet játszó igazságszolgáltatásban is megfigyelhető. Ebben a tekintetben érdemes az atomerőművek működtetésével kapcsolatos jogviták tapasztalataira utalni, mivel talán ezen a területen a legnyilvánvalóbb, hogy az igazságszolgáltatás nem vállalja e kérdések érdemi vizsgálatát. (Hasonló, tisztán az eljárási, formális jogi összefüggések vizsgálatára szorítkozó szemlélet jellemzi a genetikai kiengedések bírósági kezelését.)

A nyugat-németországi atomerőmű létesítések látszólag határozott törvényi keretek között zajlanak. Valójában már maga a törvényhozás is szelektív, amennyiben az erőmű létesítésnél a nem-biztonsági természetű hatásokat nem rendeli engedélyezési szempontként figyelembe venni (pl. foglalkoztatási következmények). Ténylegesen a biztonság alapvető kérdéseit is a végrehajtási szintű jogalkotásra és főleg technikai normákra hagyják. A német atomtörvény, akárcsak a környezetszennyezés elleni törvények, megelégszik azzal, hogy „a tudomány és technika szintjének megfelelően" igényeljen védelmet. Sosem került sor arra, hogy működő reaktort leállítsanak, mert az az újabb technológiai fejlődési lehetőségektől elmaradt, tehát nem felel meg a fenti törvényi biztonsági előírásnak. A sugárzási szinteket ugyan a törvény (AtG) határozza meg, de a mérési és egyéb implementációs kérdések technikai bizottságok hatáskörébe tartoznak, „amelyek a reaktorbiztonság alapvető kérdéseiben döntő meghatározásokat alkotnak." (*Wolf,* 251.) Az említett hatalom kiterjed a tervezett erőművek helyszínének kijelölésére is.

A fenti keretek között és hosszú titkos előkészítő szakasz után kerül sor a lakosság bekapcsolására a döntési folyamatba, amikor egy sor alternatívát már kizártak. Ekkor kerülhet sor a bírósági felülvizsgálatra. Az európai bíróságok azonban eleve kevésbé hajlamosak az egész ország sorsát érintő kérdésekben állást foglalni, mint az amerikaiak. A bíróságok igyekeznek elhárítani a döntés terhét maguktól. Bár mind Franciaországban, mind Németországban törekedtek a lakosság ellenvetéseinek érvényesítésére, a környezetvédelmi csoportok követeléseinek figyelembevételére a bírósági felülvizsgálatot lehetővé tenni, és növekedett is a bíróságok ilyesfajta igénybevétele, a bíróság a törvényben szereplő nyitott fogalmakat rendszerint megszorító módon értelmezte. A bírósági eljárás alapvető hatása a döntések elnyújtása. A bírói felülvizsgálat lehetősége ugyanakkor átalakította a különösen Németországra és Franciaországra jellemző hagyományos feladatosztást a közigazgatás és az igazságszolgáltatás között. (*Pollak,* 1982, 178.) A bírósági felülvizsgálatot azonban alapvetően „a bírák technikaértékelési félelme" (*Winter,* 1987, 425.) jellemzi. A bírák döntően a határozathozatalok, mint eljárások jogszerűségével foglalkoznak, azzal, hogy készültek-e hatástanulmányok, meghallgatták-e a környezetvédő csoportokat. A biztonsági szint tényleges értékelésétől egy sor jogi szűrő alkalmazásával zárkóznak el. A formális döntési feltételek meglétének ellenőrzésére korlátozva szerepüket, gyakorlatilag elfogadják a hivatalos tudomány és a közigazgatás értékeléseit, beleértve a közigazgatás szabad mérlegelésen alapuló állásfoglalásait is mindazon esetekben, ahol erre a törvények felhatalmazást adnak. Márpedig mint láttuk, a törvények az említett okokból szívesen élnek ezzel. A bíróságok érdemben hasonlóképpen fogják föl szerepüket az Egyesült Államokban is, vagyis a jogi

formaságokkal, alakiságokkal törődnek: „Ez a bíróság nem illetékes és nem is szándékozik illetékes lenni a rekombináns DNA használatával összefüggő tudományos kérdések sokaságában." – állapította meg egy más összefüggésben *Sirica* bíró. (Foundation on Economic Trends v. Heckler, 587, F. Supp, 753 [1984].)

Nem tisztelhető a jog alapvető erkölcsi vagy társadalmi értékek és javak megtestesítéseként vagy ezekhez vezető eszközként sem.

Ami az előbbi tiszteletforrást illeti: az alkuban létrejött jog nem igazán állami termék, vagy hogy a rousseau-isták nyelvén fogalmazzunk, nem a demokratikus törvényhozásban érvényesülő általános akarat kifejeződése, amely esetben a törvény megalkotásmódja folytán lenne elfogadandó.

A fenti alku-jog nem igazolható a jogállamiság erkölcsi értékeivel sem. *Habermes* (1987, 15.) szerint a jogállamban – ellentétben a természetjoggal – az erkölcsi elem nem a jog fölött ítélkezik. A jogállamban az erkölcsi tartalom integritásának elvesztése nélkül alakul pozitív joggá. Alapvető természetét tekintve tehát eredendően procedurális. A restriktív alkukban létrejött jogból viszont hiányzik a jogállami eljárás procedurális moralitása. A kommunikáció nyelve tisztán technikai, a diskurzus titkos vagy korlátozott.

De éppen az alku-jogot teremtő kommunikáció jellegével függ össze, hogy ez a jog utilitariánus értékszempontok szerint sem igazolható. Nem biztosít ugyanis biztonságot a társadalom számára, mivel az adott létrehozatali mód mellett eleve kevéssé érdeklik az össztársadalom ilyenfajta érdekei. Mi több, a társadalmi aggodalom jószándéka sem érhet el a technikusok alkujában sokat, hiszen ez az alku valójában a társadalmi érdekekre vonatkozó megszorító feltevések jegyében zajlik, amikor társadalmi akar lenni, ahelyett, hogy lehetőséget teremtene az eljárás arra, hogy a társadalom, mint olyan, valóban érdemben vehessen részt sorsának meghatározásában.

Vajon a ma legitimnek és autoritatívnak számító jog minden vonásával rendelkező, demokratikus, a lakosság részvételén alapuló jogalkotás megoldás-e a nagykockázatú technológiák veszélyeire? A tapasztalatok szerint e demokratikus döntéshozás a mai társadalmi feltételek mellett túl lassú ahhoz, hogy kivédhesse a faktikus normatív erejét. Míg a környezetvédők megszerveződnek, a különféle ipari döntések megvalósulása túlságosan előrehalad, visszafordíthatatlan, vagy e visszafordítás nagy költséggel jár. Másrészt a nyilvános dialógus gyakran hisztérikus, sokszor irracionális elemek irányítják és irracionális konzervativizmus jellemzi (erre ugyancsak bizonyos ökológiai mozgalmak szolgálhatnak példával). Természetesen sem ez, sem a nagyközönség gyakorta tapasztalt kockázat-érzéketlensége (újabb irracionalizmus!) nem lehet érv a szabályozási dialógus korlátozása mellett. De még egy szabad dialógusban létrejött szabályozás mint önsorsmeghatározás is kétséges értékű, mert elfogadhatatlan következményekkel járhat a dialógusban érthetően részt nem vevő más társadalmak és az egész emberiség számára, hiszen e döntések egyik fő sajátsága, hogy következményeik túlterjednek egy érintett társadalmon. Bár a technológia fejlődése lényegbevágó társadalmi probléma s egyben az egész emberiséget érinti, a jogilag nehezen hozzáférhető „szubpolitika" (a politika és a politikán kívüli szféra köztes mezője) körébe tartozik. (*Beck*, 1986, 304.)

A nagykockázatú fejlett technológiák lehetséges áldozatai elégtelenül képviseltek. A reszponzív (válaszoló) jog igénylői, *Nonet* és *Selznick* (104.) hangsúlyozzák, hogy „önmagában a nyitottság aláássa a jogintézmények integritását és kompetenciáját. Ha azt akarjuk, hogy a jogrend válaszoló és ne pusztán opportunista legyen, akkor arra van szükség, hogy a jog intézményeit hatékonyan gondozzák, amikor a külső nyomások befogadására kerül sor." Azt remélik, hogy „új választóközönségek bevonása többlet energiát visz a jogintézmények működésébe. A környezetvédelmi politika akkor válik hatásossá, ha a szabályozást végző hatóságok az ökológiabarát választóközönségek aktivitására számíthatnak panaszok benyújtásában és befolyás-mobilizálásban, így egyensúlyozva ki az ipari érdekek súlyát." (98.)

Eltérő felfogást kínál Teubner *reflexív* joga. *Habermas* és *Luhmann* felfogását követve Teubner tagadja, hogy a jog útján hatékonyan integráló központi társadalmi ellenőrzés lenne megvalósítható. Véleménye szerint a jog csupán méltányos keretet kell hogy biztosítson azok számára, akik a különböző életszférákban érintettek.

A ténylegesen érvényesülő szabályozás azonban e modellek egyike szerint sem legitimálható. A tényleges politikai rendszerből hiányoznak a távlati problémák intézményes megoldását biztosító intézmények.

Azok számára, akik a jogtól tartalmi értékek, igazságosság stb., vagy akár jogi értékek (rend, kiszámíthatóság) megvalósítását várják, szintúgy elégtelen a mai jog teljesítménye az említett szabályozási területen, éppen mert az előbb említett okból a jog nem oldja meg az emberiség problémáit. Sem igazságosabb, nélkülözésmentesebb világot, környezetet nem ad, sem kiszámíthatóbb, jogilag biztonságosabb, az emberiség fejlődését inkább lehetővé tevő jogrendet nem kínál. Egyszerűen hiányoznak ebből a szabályozásból azok a tartalmi értékek, amelyek az emberiséghez kapcsolódnak. Ahogy *Jürgen Habermas* mondaná, a jelenlegi szabályozás a technokrata ideológia tökéletes visszatükröződése és mint ilyen „antropológiailag legmélyebben gyökerező érdekeinket" sérti. (*Boyle,* 1985, 701.)

IRODALOM

BECK, U.: Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne. Suhrkamp, Frankfurt/M. 1986

BOYLE, James: The Politics of Reason: Critical Legal Theory and Local Social Thought. 133 University of Pennsylvania Law Review. 4.685 ff. (1986).

BLOCH, E.: Das Prinzip Hoffnung. Suhrkamp, Frankfurt/M. 1967.

CLARKE, L.: Explaining Choices Among Technological Risks. 35 Social Problems 1988. 1.

FISHER, R.–URY, W.: Getting to YES: Negotiating Agreement Without Giving In: Houghton Mifflin. Boston, 1981.

FISS, O.: Against Settlement = Yale Law Journal, 1984, (83).

GOULDNER, A.: Cosmopolitans and Locals = Administrative Science Ouarterly, 1957.

GUNTHER, U.–TRETSCHOK, D.: Vom Strahlenschutz zur Informationsherrschaft der Strahlen — Das Strahlenschutzvorsorgegesetz 1986 = Kritische Justiz, 1987. 1.

HABERMAS, J.: Technik und Wissenschaft als „Ideologie". Frankfurt/M., 1968.

HABERMAS, J.: Legitimität durch Verfahren = Kritische Justiz, 1987. 1.

KUFLIK, A.: Morality and Compromise. In: *Pennock, R. J.—Chapman, J. W.* (eds.): Compromise in Technics, Law, and Politics. Nomos. XXI New York, 1979.
LUBAN, D.: Bargaining and Compromise: Recent Work on Negotiation and Informal Justice. Philosophy and Public Affairs, 1985. (14) 4.
NIETZSCHE, F.: Human, All-Too-Human. In: Basic Writings of Nietzsche. Ed. Kaufmann, W. Random House, New York, 1968.
NONET, P.—SELZNICK, P.: Law and Society in Transition: Toward Responsive Law. Harper Torchbooks, New York, 1978.
POLLAK, M.: La regulation technologique: Le difficile marriage entre le droit et la technologie = 32 Revue francaise de science politique, 1982, 2.
SAJÓ, A.: Az importvállalatok jogvédelme, különös tekintettel a környezetvédelemre. Budapest, 1986.
SAJÓ, A.: High-tech. High-rish Regulation. IVR World Conference, 1987. Kobe (megjelenés alatt).
SAJÓ, A.: Gentechnology Regulation and the Structural Changes in Law. ECCLS. Gillelege, 1988.
SAJÓ, A.: Jogot a jövőnek? = Világosság, 1989. 3.
UNGER, R. M.: Law in Modern Society. New York, 1976.
WEIZSÄCKER, C.—WEIZSÄCKER, E. U.: Fehlerfrendlichkeit als evolutionäres Prinzip und ihre mögliche Einschränkung durch die Gentechnologie. In: Kollek et al. (Hrsg.)

SAJÓ, ANDRÁS

LAW MADE BY BARGARIN
— the Example of Environmental Regulation

Summary

The legal regulation of the protection of the environment is taking place in a special bargaining process, just as it is generally the case with every dangerous technology. Because of the nature of bargaining and because presumably objective, technical arguments and standards are applied, the law thus created is devoid of its traditional legitimacy. Participants of the bargain try to reach an argument in a strongly limited dialogue and they give up the aspects of legality. The law created by the bargain lacks the usual legitimacy of law-making as the politicians and legislators try to distance themselves from the real issues, and the potential victims of dangerous technologies are inadequately represented. Thus neither the traditional points of sovereignty, nor the implementation of law is able to legitimize the regulation sufficiently, consequently it undermines the social influence (justification) of the entire modern law.

BÉLLEY LÁSZLÓ–ROZGONYI TAMÁS

VÁLLALATI GAZDÁLKODÁS, VÁLLALATI SZERVEZET, VEZETŐI ÉRDEKELTSÉG

A magyar gazdasági válság az állami és szövetkezeti vállalatok válságaként jelenik meg, hiszen ezek a vállalatok állítják elő a nemzeti jövedelem, illetve a hazai és a külföldi értékesítésre szánt termékek és szolgáltatások túlnyomó hányadát. Ennek a gazdálkodási válságnak a legáltalánosabb tünete, hogy a vállalatok alacsony hatékonysággal hasznosítják a rendelkezésükre álló erőforrásokat, ahogy mondani szokás: gyenge a jövedelemteremtő képességük. Többnyire indokolatlanul sok anyagot, energiát, munkaerőt használnak fel termékeik előállításához, amelyek rendszerint még gyenge minőségűek is, egyszóval drágán termelnek. E mögött az átlagosan alacsony hatékonyság mögött kevés számú magasan jövedelmező, sok közepes és alacsony jövedelmezőségű és gyarapodó számú veszteséges vállalat tevékenysége húzódik meg. Ezen a ponton azonban már rögtön óvatosságra kell intenünk magunkat – és az olvasót is – mert már kellős közepében járunk a magyar gazdaság alapproblémáinak. A torz hazai árrendszer és a támogatások és elvonások szinte átláthatatlan szövevénye miatt ugyanis a hatékonyság és a jövedelmezőség gyakran igen távol kerül egymástól, csak külön elemző munkával lehet kideríteni, hogy valójában melyik is a jó vállalat, s így – a kérdést vizsgáló szerzőket idézve – „nem tudjuk, hogy a nyereség vagy a veszteség mit fejez ki".[1] Amikor valamilyen dotáció megvonása egyébként jónak tartott vállalatot egyik napról a másikra a csőd szélére juttathat, vagy amikor egy előnytelen államközi szerződési kötelezettség következtében viszonylag hatékonyan szervezett, korábban sikeresen működő vállalatok hirtelen fizetőképességi gondokkal kerülnek szembe, amikor nemrég még mintavállalatként reklámozott cégről derül ki, hogy nem tudja adósságait rendezni, akkor a hivatalos jövedelmezőségi adatokat, statisztikákat nem lehet – legalábbis közvetlenül – elfogadni a vállalatok tevékenységének mércéjéül. Akkor csak annyi bizonyos, hogy a vállalatok többségének gazdálkodása nagyon ingatag alapokon áll. Ha ma egy jövedelmezőnek vélt vállalatról tudjuk meg, hogy valójában veszteséges, akkor holnap talán arról fogunk hallani, hogy a veszteséges vállalatok tulajdonképpen nyereségesek. Természetesen különböző – elsősorban persze tőkés világpiaci – árakon végzett számításokkal viszonylag objektív képet lehet alkotni arról, hogy mely ágazathoz, alágazathoz tartozó vállalatok, vállalatcsoportok veszteségesek vagy nyereségesek. Amíg azonban ezek az árak csak papíron szerepelnek, addig kevés hatást gyakorolnak a vállalatok gazdálkodására.

Nem csupán az a baj, hogy nem tudjuk pontosan, mely vállalatok működnek gazdaságosan és melyek gazdaságtalanul, hanem — ettől persze elválaszthatatlanul — arra sincs recept, hogy a gazdaságtalanul működő vállalatok által lekötött erőforrásokat miként lehet produktív célokra felszabadítani. A modern (tőkés) gazdasági fejlődés, a hatékony gazdasági struktúra kialakításának legfőbb hajtóereje ugyanis a schumpeteri „teremtő rombolás", az a szakadatlan folyamat, amelynek során gazdaságtalan, veszteséges tevékenységek megszűnnek és erőforrásaik (legalábbis kisebb-nagyobb részben) új, jövedelmező tevékenységi területek felé áramolnak, vagy precízebb megfogalmazásban: „annak pozitív valószínűsége, hogy a jövedelmező vállalkozások kiterjednek, a veszteségesek pedig összehúzódnak".[2] A magyar gazdaságok az 1050-es években kialakított és azóta alapjaiban megmerevedett struktúrája az évtizedek óta hangoztatott szerkezetátalakítás és -korszerűsítési törekvések kudarca, valamint a hiányjelenségek és a hasznosíthatatlan termékek egyidejű tartós szimbiózisa lényegében mind ennek a szelekciós folyamatnak a megoldatlanságára vezethetők vissza. Közgazdászaink újabban nem véletlenül fogalmazzák meg a tőkepiac igényét. Csakhogy tőkepiac aligha működne tőkések nélkül, akik termelési eszközeik, vagyontárgyaik fölött szabadon rendelkezhetnek, azokat belátásuk szerint adhatják-vehetik, tulajdonos-változást feltételező módon elidegeníthetik. A magánvállalkozás szabadságának az új társasági törvényben rögzített mennyiségi korlátozása minden valószínűség szerint azt a nagyvállalati szférát hagyja érintetlenül, ahol a legtöbb befagyott erőforrás, legtöbb holtteher jellegű veszteség található.[3]

Tapasztalati, valamint szakirodalmi tanulságok egyaránt igazolják, hogy a verseny az a legfontosabb erő, amely a vállalatokat a hatékony, gazdaságos termelésre ösztönzi. Méghozzá nem is elsősorban a piacra már korábban belépett, kialakult pozíciókkal rendelkező vállalatok versenye, hanem a *potenciális belépő* versenykihívása.[4] A gazdasági életben kevesen szeretnek igazán versenyezni, a legtöbben inkább monopolhelyzetre vágynak, és rendszerint törekednek is elérésére. Ami a piaci szisztémákat igazán életben tartja és a verseny fennállását biztosítja, az éppen annak a lehetősége, hogy *bárki* vállalkozhat bármilyen termék vagy szolgáltatás előállítására (bizonyos állami monopóliumok kivételével). A magyar gazdaságban viszont a legtöbb vállalat monopol vagy oligopol pozícióban van egy úgynevezett „szívásos" piacon, ahol új vállalat alapítására rendszerint csak akkor kerül sor, ha valamilyen termékből tartós kapacitáshiány mutatkozik. A vállalatokat így általában nem fenyegetik komolyabb versenytársak, leszámítva talán néhány helyettesítő termék, valamint alárendeltebb jelentőségű területek piacát.

Aligha lehet tehát megkerülni azt a következtetést, hogy az állami és szövetkezeti vállalatok gazdálkodási válságában valójában a *szocialista tulajdonforma* (a termelési eszközök állami, illetőleg kollektív tulajdonának) *válsága* fejeződik ki. Ez a felismerés tulajdonképpen a mai gazdaságpolitikai törekvésekben is „benne van", csak persze kimondatlanul és nagyon ambivalens módon. Ezt a válságot hosszú időn keresztül pusztán szervezeti és szervezési problémaként kezelték, s évtizedek mentek el a vállalatok összevonásával és időnkénti szétválasztásával, munkaszervezési kampányokkal, vál-

lati vezetők oktatási programjaival és így tovább. Amíg az uralkodó felfogás és gazdaságpolitikai gyakorlat szerint *minden egyes* vállalatnak fejlődnie és növekednie kellett, addig ez a „szervezeti" megközelítés logikusnak tűnt. Ebben az esetben ugyanis vagy a szervezeti keretek megváltoztatásától, vagy a belső szervezési eljárásoktól lehetett remélni a hatékonyság javulását. Amint kiderült azonban, hogy vállalatok, tevékenységcsoportok megszüntetésére, erőforrás-átcsoportosítási mechanizmusok kiépítésére is elkerülhetetlenül szükség van, már az is világossá vált, hogy ilyen funkciók betöltésére a szocialista tulajdonforma nem alkalmas. Ebben a formában ugyanis nincsenek olyan gazdaságilag érdekelt személyek, akik veszteséges vállalatokból kivonják az erőforrásokat és jövedelemző területre átviszik, azaz hiányzik a tőketulajdonosi érdek képviselője.

Nem lehet azt állítani, hogy a mai válságtünetek újkeletűek lennének. Arról van ugyanis szó, hogy amíg nem jelentkeztek a jelenlegihez hasonló drasztikus következményekkel, addig figyelmen kívül lehetett őket hagyni. Anélkül, hogy ennek részletes analízisét elvégeznénk, érdemes utalni arra, hogy „polgári"-nak bélyegzett közgazdászok már e század első évtizedeiben megfogalmazzák azt, amit reform-közgazdászaink az 1980-as évek második felében ismertek fel (vagy csak ekkor mondhattak ki?): tőkepiac és tőketulajdonosi érdekeltség nélkül nem lehet racionálisan gazdálkodni, s az állami tulajdon nem segíti elő az erőforrások hatékony elosztását és felhasználását.[5] Az erőforrások relatív bősége azonban évtizedeken keresztül lehetővé tette a gazdaságirányító bürokrácia felső körei számára, hogy információs monopóliumukat kihasználva mintegy elrejtsék, eltitkolják a gazdaság mindenkori tényleges állapotát, fokozatosan romló tendenciáit, s az irányítási módszereknek, a vállalatok működési feltételeinek kisebb-nagyobb korrekcióival elódázzák a problémák megoldását. Annál is inkább hangsúlyozni kívánjuk ezt, mivel különösen az utóbbi két évtized reformjavaslatai tele voltak olyan „divat-ötletekkel", álmegoldásokkal, amelyek a kialakult helyzet reális diagnózison alapuló orvoslása helyett csak a gondok szaporodásához vezettek.

I. Gazdálkodás – gazdasági kalkuláció

Gazdaságilag hatékony vagy racionális gazdálkodásról akkor lehet beszélni, ha valamilyen tevékenység eredményét magasabbra értékelik a tevékenység elvégzéséhez szükséges ráfordításoknál, illetőleg a szükséges ráfordítások minden egyéb lehetséges alkalmazási módjánál. Ez gyakorlatilag feltételezi, hogy a vállalkozó szabadon rendelkezik a termelési tényezők fölött (belátása szerint kombinálhatja őket), valamint hogy a termelési tényezők és az előállított termékek és szolgáltatások árait határköltségeik, illetőleg határhasznuk szerint rangsorolt kínálati és keresleti viszonyok határozzák meg. A vállalkozó számára ezért létkérdés a megbízható gazdasági kalkuláció, ha ugyanis rosszul becsüli föl – vagy egyszerűen csak rosszul számolja el – várható bevételeit és kiadásait, akkor saját egzisztenciáját (legalábbis befektetett vagyonát) kockáztatja. Az

is nyilvánvaló, hogy a vállalkozó alapvetően érdekelt bevételei és kiadásai közötti minél nagyobb különbség elérésében, amit – ha csak nincs olyan monopol helyzetben, hogy árait viszonylag szabadon emelheti – tipikusan csak költségeivel való takarékoskodással, vagy másképpen: a rendelkezésére álló erőforrások (termelési tényezők) hatékony felhasználásával valósíthat meg. Bár ez a kép némileg módosul a részvénytársasági formában működő nagyvállalatok esetében – amennyiben megjelenik a nem-tulajdonos vállalati vezető kevésbé költségérzékeny magatartása –, alapvetően azonban nem változik: a részvénytulajdonnak érdekeltsége általában szintén elegendő a vállalati működés hatékonyságának biztosításához.

Közismert, hogy a racionális, jövedelmező gazdálkodás nemcsak hogy sem céljában, sem érdekében nem állt a tervutasításos vállalatnak, de ennek lehetőségétől egyszerűen meg is volt fosztva. Nevezetesen az *árrendszer* által. A munkaérték-elméleten alapuló szocialista árképzés sajátos elvei (közelebbről az, hogy egyrészt a munka az egyedüli szűkös erőforrás, így a föld és a tőke ingyen áll a társadalom rendelkezésére, másrészt pedig, hogy az ár a munkaráfordítások, az eleven és holt munka számbavételének az eszköze) ugyanis egy olyan árrendszer kialakulásához vezettek, amelyben elsősorban a termelési eszközök értékelése vált irreálissá, de részint ezen keresztül, részint közvetlenül általában a különböző termékek és szolgáltatások árai is elszakadtak a felhasználók, a fogyasztók értékítéleteitől. A vállalatok számára az árak megállapítása a gyakorlatban az önköltség valamilyen százalékában került meghatározásra, a vállalatok inkább a költségeik növelésében, mindsem csökkentésében váltak érdekeltté. Az árképzésnek ez a módszere lényegében a pazarlást, a hanyag, gondatlan, sokszor felesleges munkavégzést is költségnek ismerte el, s bár a központi hatóságok előírták és ellenőrizték a vállalati árkalkuláció tételeit, információs hátrányuk következtében nem nagy ellenállást tudtak tanúsítani a vállalatok költségnövelési törekvéseivel szemben. Mivel ebben az árrendszerben a relatív ararányok egyre jobban eltértek az erőforrások szűkösségi, valamint úgynevezett határtermelékenységi arányaitól, a vállalatok nem is tudhatták, hogy a társadalomnak ténylegesen mi mibe kerül, hogy valójában mikor takarékoskodnak vagy pazarolnak valamilyen termelési tényezővel. Így állt elő a *Liska Tibor* által jellemzett helyzet: „Ha ma valahol szorgalmasan, nagyobb tempóban dolgoznak, lehet, hogy éppen a meglevő értékek szorgalmasabb pusztítását végzik".[7] Lényegében ugyanez fejeződött ki a munkajövedelmek nivellálásában, a szaktudás, általában: a szellemi munka leértékelésében.

A tervutasításos vállalatok működésébe más oldalról – különböző gazdaság- és társadalompolitikai megfontolásból, illetve követelményből – már eleve olyan „holtteher" jellegű ráfordítások kerültek beépítésre, amelyek tipikusan hatékonyságcsökkentő tényezőkként jelentkeztek. Ilyen tényező volt mindenekelőtt a teljes foglalkoztatottság biztosításából fakadóan a viszonylag magas vállalati létszám. Ez párosult a tervutasítások és -teljesítések, valamint a számviteli kötelezettségek rendkívüli adminisztrációs igényeivel, amely főleg az úgynevezett szellemi dolgozók részarányát növelte, de többnyire a fizikai munkások létszámát is a szükséges fölé emelte. Bár nem nevezhető „eleve beépített" – inkább fokozatosan beépülő – tényezőnek, de lényegében ugyanilyen

„holtteher" jellegű ráfordításokat képviseltek azok az anyag-, eszköz- stb. *tartalékok,* amelyek részint a vállalatoknak a termelési törekvésekkel szembeni védekezéséből, részint a szinte azonnal kiéleződő anyagellátási, beruházási és egyéb feszültségekből származtak. A sokat emlegetett tervalku intézményére is utalunk itt, amely ismeretes módon az erőforrások feltárása és maximális hasznosítása helyett azok rejtegetésére, alacsony intenzitású kihasználására késztette a vállalatokat.

Feleslegesnek tűnhet ilyen többé-kevésbé közismert, a szakirodalom által már régen feltárt összefüggések ismételgetése. Véleményünk szerint azonban vannak dolgok, amiket nem lehet elégszer ismételni. A tervutasítások eltörlése, az 1968-at követő „mechanizmusreformok" ugyanis nem változtattak érdemben a vázolt helyzeten, nem alakítottak ki olyan feltételeket, amelyek hatására a vállalatok tevékenységének középpontjába került volna a költségtakarékos, jövedelmezőségre irányuló gazdálkodás.

Bár 1968 után formálisan a nyereség vált a vállalatok értékelésének mércéjévé, s a tervutasítások helyét ún. pénzügyi szabályozók vették át, de a hierarchikus függőségi viszonyok, a torz árrendszer, a jövedelemnivellálási törekvések fennmaradása következtében lényegében továbbra is a korábbi irányítási gyakorlat érvényesült, némileg más formában és más eszközökkel. „A gazdálkodás feltételeit azonban alapvetően nem a normatív kondíciók — árak, általános pénzügyi szabályozók, hitelversenyeztetés általános szabályai — határozták meg, hanem a szakágazati, gyakran egyedi mérlegelésen alapuló differenciált eszközök: a termelési adók és azok kedvezményei, a nyereségadó kedvezmények, támogatások, fejlesztési forrásjuttatások, exportkedvezmény, bérszabályozási besorolás stb. ... A differenciált eszközök ugyanis szükségképpen valamilyen „bázishoz" lebontott jövedelmi előirányzathoz igazodnak, objektív viszonyítási alap hiányában nem is igazodhatnak máshoz. Az előirányzatok kialakulása pedig szükségszerűen egyedi érdekegyeztetés, vagyis alkusorozat eredménye, egyrészt felső szinten, másrészt vertikálisan az irányítószervek és vállalatok között. Ez magán viseli a tervalku összes jól ismert sajátosságát: a gazdasági feltételek kisebb-nagyobb változását követő folyamatos egyedi korrekciókat, s vele a bázisszemléletet és tartalékolást, a mennyiségi szemlélet erősödését, az irányítószervek-vállalatok között most már sok esetben nyíltan utasításos jellegű kapcsolatok újraéledését, megszilárdulását... A kialakult helyzetet végül is az jellemzi, hogy gondosan ügyelve a decentralizált irányítási rendszer játékszabályainak fenntartására, valójában egy nehézkes, a jövedelmezőségi mutatók nyelvére lefordított, indirekt eszközökkel végrehajtott feladat- és forráslebontási rendszer funkcionál, de a tervutasításos rendszer egyértelmű döntési hierarchiája nélkül, kibővített szereplőgárdával".[8] A forrásokért a vállalatok versenyeznek egymással, de nem a piacon, nem árakkal és minőséggel, hanem az irányító szervek „kegyeiért", s mivel az irányító szervek a maguk teremtette redisztribúciós dzsungel foglyaiként nem szelektálhatnak a vállalatok között a nyereségmutatók alapján, a források elosztása valóban kegyosztássá válik, amelyben személyes kapcsolatok, gazdaságon kívüli szempontok meghatározóvá válhatnak. Egyszerűbben fogalmazva: egy vállalat nagyobb valószínűséggel — és persze jóval kisebb fáradsággal — kerülhet előnyösebb helyzetbe, juthat nagyobb nyereséghez és több fejlesztési forráshoz, ha „jól fekszik" a felsőbb szervek-

nél, mintha a hatékonyság javításának rögösebb útját választja. *Nem is érdekelt* egy ún. „pillanatnyi nyereségszükséglet" — ami bizonyos külső és belső kötelezettségeinek teljesítését fedezi — biztosításán túlmenően nagyobb jövedelmezőség elérésében, mert a nagyobb jövedelmet úgyis elvonják tőle, és egy viszonylag hamar elérhető ponton túl a jövedelem kitermelése *aránytalanul* sokba kerül a különböző termelési tényezőket sújtó erősen progresszív terhek következtében.

A tervalkut követő szabályozó alku (majd legújabban ár- és felszámolási alku) végeredményben azt jelenti, hogy a vállalati teljesítmények értékelésében, s ezen keresztül a fejlődési, növekedési lehetőségek, illetve a megszüntetés eldöntésében az irányító szervek továbbra is meghatározó szerepet játszanak; s a vállalatok önállósága — minden deklaráció, törvény és jogszabály ellenére — éppen az alapvető kérdésekben korlátozott. Az önállóság korlátozásának mértéke természetesen a vállalat méretétől, „fontosságától" stb. függően eltérő. (Tegyük most zárójelbe azt a kérdést, hogy a vállalatok igazán örülnének-e a teljes önállóságnak, és nézzük meg kicsit közelebbről, hogy ez a függő helyzet milyen gazdálkodási, kalkulációs gyakorlatra készteti őket.

Miután a nyereség nem válhatott a vállalati tevékenység egyértelmű és átfogó mércéjévé, az irányító szervek rákényszerültek arra, hogy a — nyereség mellett — különböző mutatók, a gazdálkodás különböző *résztevékenységei* alapján értékeljék a vállalatokat (műszaki fejlesztés, energiafelhasználás, munkaszervezés, bérgazdálkodás stb.) Ez az értékelési eljárás — különösen amikor jutalmak, kedvezmények, illetve szankciók, elvonások kapcsolódnak hozzá — alapvetően két olyan, a tervutasításos rendszerben kialakult, vállalati magatartásformát konzervál, amelyek mindegyike ellentétes a racionális gazdálkodás elvével.

1. A vállalat valamelyik — az irányító szervek által éppen preferált — részmutató, résztevékenység sikeres teljesítése érdekében elhanyagolja a többit, illetőleg csak a gazdálkodás általános, jövedelmezőségi követelményének megsértésével tudja a „részteljesítést" produkálni. (Ismerjük a gyorsan tönk szélére kerülő, tegnapi „Kiváló Vállalat"-okat, az exportsikereikben elbukó cégeket, a szocialista brigádmozgalom ráfizetéses győzteseit stb.) Hasonló hatása van a különböző termelési tényezők felhasználását eltérően terhelő (büntető) szabályozásnak — ami a forint belső konvertibilitásának hiányát, az ún. „pántlikázást" eredményezi, s ami a termelési tényezők optimális kombinációját akadályozza.

2. Ennek adminisztratív-bürokratikus igazgatás-logikai alapra épülő értékelési eljárásának természetes következménye, hogy az egzisztenciájukban, jövedelmi érdekeikben, jövő kilátásaikban alapvetően érintett vállalatok minél kedvezőbb színben igyekeznek feltüntetni magukat, s ennek eléréséhez szisztematikusan *torzítják, hamisítják* a teljesítményüket tükröző adatokat, információkat. A torzítás, illetve hamisítás elsősorban a *tőketulajdonosi funkció ellátatlanságát kifejező számviteli és mérlegkészítési rendszerben jelenik meg,* amelyben a vállalatok eszközeik, illetve vagyonuk, valamint jövedelmük egyes összetevőit *egymás rovására* tudják növelni vagy csökkenteni, eredményüket javítani vagy éppen „eldugni" készletek fel- vagy leértékelésével, eladósodással vagy hitelnyújtással, selejtezési trükkökkel stb. az ilyen jellegű „ügyes-

kedésekkel" kapcsolatban *Kopátsy Sándor* már az 1980-as évek elején leírta, miszerint „A vállalati eredmény annyira manipulált, hogy már a bennfentesek sem képesek nyomon követni",[9] s mivel az azóta eltelt időszak csak fokozta a vállalatok „nyereségkimutatási szükségletét", egyes számviteli szakemberek szerint a vállalati mérlegek ma már szinte semmire sem használhatók. De a szándékos adathamisítások nemcsak az ún. tárgyévi mérlegbeszámolókat jellemzik, hanem a különböző kedvezmények (beruházási hitelek, támogatások, áremelések jóváhagyása, illetve engedélyezése stb.) elnyeréséhez szükséges információk összeállításait is. A többféle terméket előállító, többféle tevékenységet folytató vállalatok igen nagy manőverezési lehetőséggel rendelkeznek abban a tekintetben, hogy költségeiket melyik termékre, melyik tevékenységre számolják el, ami önmagában még nem lenne baj, de egy olyan árrendszerben, amelyben az árképzés alapja továbbra is a költség plusz nyereség elv, szükségszerűen vált ki jövedelmezőségi szempontból hibás döntéseket. A vállalatok ugyanis azoknál a termékeknél, amelyeknél valamilyen meghatározott jövedelmezőségi szintet kell kimutatni a hatóságok felé, a költségek egy részét egyszerűen máshova terhelik, míg áremelési szándék esetén a kérdéses termék költségeit máshonnan áthozott költségekkel is megterhelik. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy elsősorban a fizikai munkások rendszeres foglalkoztatásának, valamint jövedelmi igényének biztosítása gyakran *már a műhelyek és üzemek szintjén* olyan költségelszámolási manipulációkat hív életre, amelyek a vállalatok vezetése számára is átláthatatlanok. A vállalatok gazdálkodásában tehát egy „fordított ökonómia" érvényesül: az elsődlegesen nem jövedelmezőségi céllal történő, hanem különböző részfeladatok teljesítésének (naturális, mennyiségi célok, exportkötelezettségek stb.) alárendelt termelő tevékenységük költségeihez igyekeznek megkeresni azokat az árbevételi lehetőségeket, amelyek „megfelelő" nyereséget biztosítanak. Ez még akkor is így van, ha tevékenységük eredménye kevesebbre értékelődik, mint ráfordításaik. Nem bevételeik és kiadásaik minél nagyobb különbségét kalkulálják, hanem azt, hogy mennyit és milyen összetételben termeljenek ahhoz, hogy ezt az „éppen szükséges" nyereséget elérjék. Amennyiben nem sikerül, akkor áremeléssel, kedvezmények megszerzésével próbálkoznak (ne feledkezzünk meg a tendenciózus minőségrontásról) vagy *forrásaik fokozatos felélése árán* termelik ki. („Megspórolják" az eszközök karbantartását, felújítását stb., tehát a vállalati vagyon rovására szereznek nyereséget. Innen a vagyonérdekeltség bevezetésére való törekvés.) A veszteséges, illetve úgynevezett alaphiányos vállalatok számának az utóbbi években történő elszaporodása azt jelzi, hogy az erőforrások felélésének ez a több évtizede tartó gyakorlata már végső korlátaihoz közeledik.

Ugyanakkor azt is hangsúlyoznunk kell, hogy ha a vállalatok érdekeltek is lennének a költségek reális kalkulációjában – és ehhez megfelelő számviteli és mérlegkészítési módszerekkel is rendelkeznének, például a Világbanktól kölcsönzött szisztémával – társadalmi szempontból akkor is képtelenek lennének racionális kalkulációra, mégpedig továbbra is az árrendszer miatt. Bár a korai gyakorlat annyiban módosult, hogy a tőke és a föld árat kapott, s így már nem ingyenes, de egyrészt ezek az árak meglehetősen önkényesek, másrészt az árrendszer egésze nem sokat mozdult egy po-

tencionális piaci árrendszer irányába. Ilyen körülmények között pedig – ismét a már hivatkozott szerzőket idézve – „lehetetlenné válik a racionális gazdasági kalkuláció".[10]

Visszajutottunk hát kiinduló fejtegetéseinkhez: reális árrendszer nincs piaci verseny nélkül; piaci verseny nincs a vállalkozás szabadsága nélkül (a potenciális belépő versenykihívása nélkül); a vállalkozás szabadsága nélkül nincs jövedelmezőségi érdekeltség; enélkül pedig nincs racionális gazdasági kalkuláció és vállalati hatékonyság. A feltételek kölcsönösen összefüggnek.

II. A vállalati szervezet

A racionális gazdálkodás követelményeinek érvényesítése megfelelő szervezeti formák iránt is igényt támaszt. E követelmények hiánya vagy korlátozottsága nyilvánvalóan szervezeti következményekkel is együttjár. Az alábbiakban csupán néhány ilyen – a gazdálkodáshoz szorosabban tapadó – szervezeti tünetet próbálunk meg röviden bemutatni.

Az 1980-as évek elejének hazai szakirodalmában már megfogalmazódtak azok a felismerések, amelyek szerint a tervutasításos korszakban kialakult vállalat tulajdonképpen nem nevezhető vállalatnak, mert nem rendelkezik gazdálkodási autonómiával, s mert „nem a termelőerőkből fakadó természetes jelenség, hanem a gazdaságpolitika és a gazdasági mechanizmus torzulásaiból adódó mesterséges képződmény".[11] Jóllehet a tervutasítások eltörlését követő „reformok" során ez a szervezeti forma is módosult, és megjelentek benne „vállalatszerű" elemek, alapvetően mégis megőrizte „mesterséges képződmény" jellegét. Nézzük meg, mit is jelent ez közelebbről?

1) A vállalati szervezeti felépítés *felülről történő, kötelező jellegű előírása.* A tervutasításos irányítási rendszer kiépítése során az ágazati minisztériumok, illetve a különböző központi szervek megszabják, hogy a vállalatoknak milyen funkciókat kell ellátniuk, az egyes funkciók mely vezetői pozíciók hatáskörébe tartozzanak, illetve ellátásukhoz milyen szervezeti egységeket (osztályok, főosztályok) kell létrehozni. Az előírások nyomán egy uniformizált, egyedi, technológiai, vagy egyéb sajátosságoktól nagyrészt független szervezeti struktúra jött létre.

2) *A termelési funkcióknak* a gazdálkodáshoz többé-kevésbé szorosan hozzátartozó többi funkciótól való szigorú *elválasztása,* a kül- és belkereskedelmi, kutatás-fejlesztési stb. tevékenységeknek szakosított vállalatokba való szervezése. Talán ez az intézkedés fejezte ki leglátványosabban a gazdálkodási racionalitástól való elfordulást és nyomta rá leginkább a bélyegét az úgynevezett termelő vállalatok belső működésére (tudniillik, hogy a termelés egy dolog, a termékek értékesítése, eladása egy másik dolog, illetőleg, hogy nem nagyon számít, hogy a termelés mibe kerül). A termelő vállalatok szervezetében ez úgy jelent meg, hogy a gazdasági-pénzügyi vonal szinte teljesen alárendelődött a termelési-műszaki vonalnak, s feladata lényegében a költségek regisztrálására szorítkozott.

3) *Profilkényszer, profiltisztítás.* Részben átfedi az előző pontban megfogalma-

zottakat, amennyiben a különböző vállalatok csak meghatározott tevékenységek végzésére voltak jogosultak, de meg is haladja ezt, mert magán a termelésen belül is érvényesült, hiszen kijelölt termékek, termékcsoportok előállítására szakosította az egyes vállalatokat. Már a kisüzemeknek az államosításokat követő egységesítése profiltisztítással párosult, az 1962–1964-es nagy iparvállalati összevonások eredményeképpen pedig kialakult az a struktúra, amelyben minden vállalat egy meghatározott termékkör profilgazdája és egyúttal monopolistája lett. A profiltisztítás, illetve profilkényszer azzal a következménnyel járt, hogy már a felhasználói igények kisebb változása esetén sem akadt megfelelő termelő, ami a vállalatokat „profilszennyező" tevékenységek végzésére késztette. Míg tehát a korábban egy vállalati szervezetben gazdaságosan együtt folytatható tevékenységek elkerültek egymástól, addig a krónikus hiányjelenségek hatására gazdaságosságukban erősen eltérő tevékenységek kényszerültek egy helyre, egymás mellé.

4) *Vállalati méret.* Irányítástechnikai, valamint ideológiai-politikai okokból a tervutasításos rendszer egyoldalúan előnyben részesítette a nagyméretű vállalatokat, s ennek szervezeti keretei az 1962–1964-es centralizációs kampánnyal meg is teremtődtek. Ezeket a kereteket azonban általában sem technikai, technológiai, sem méretgazdaságossági, sem piaci tényezők nem indokolták, amit jól jelez, hogy a vállalatok jövedelmezősége nagyságuk függvényében csökken. A nagyvállalatok többsége gyakorlatilag korábban önálló vállalatok adminisztratív egyesítéséből jött létre, igen sok telephellyel, a részegységek valódi összeszerveződése nélkül. Az ilyen összevont nagyvállalatok szignifikánsan nagyobb irányító-adminisztratív apparátussal rendelkeznek, mint az újonnan létrehozott „igazi" nagyvállalatok.[12]

5) *„Idegen" funkciók* – kulturális, szociális stb. – telepítése a vállalatokhoz, melyeknek többnyire semmi közük a termeléshez, illetve gazdálkodáshoz, s melyek költségeinek egy részét még veszteséges vállalatok is elszámolhatják.

Bár a felsorolt tüneteket közvetlenül kiváltó okok – mint központi követelmények, illetve előírások – 1968 után részben vagy teljesen megszűntek, maguk a tünetek lényegében megmaradtak. A vállalati szervezeti felépítés felülről való megszabásának a tervutasításoknak az eltörlésével, a korábban elkülönített gazdálkodási funkciók újraegyesítésével többnyire csak annyi történt, hogy a vállalatok új szervezeti egységeket hoztak létre, és létszámot bővítettek, *de a régi egységek, a régi felépítés, a régi létszám meghagyása mellett.*[13] A nyereség- és költséggazdálkodás meghirdetése ellenére a vállalatok általában jellemző monopolista, illetve oligopolista pozíciója, valamint a központi támogatások és preferenciák elburjánzása továbbra is biztosította, hogy a különösebb gazdaságossági kalkulációk nélkül folytatott termelés is értékesíthető legyen. A profilkényszer feloldását az ellátási felelősség követte, az ellátási felelősséget pedig egy olyan mértékű központi jövedelemelvonás, ami az elvi lehetőség dacára sem igen tette lehetővé a vállalatok számára, hogy tevékenységi körüket jelentősebben módosítsák. A mesterségesen összevont nagyvállalatok érdekérvényesítő képessége – az időközben létrehozott vállalati tanácsok által támogatva – úgy tűnik, elegendő ellenállást tud tanúsítani a decentralizálási, szétválasztási törekvésekkel szemben.

E tünetek továbbélése fejeződik ki a vállalatok irányítására általában jellemző *törzskari-lineáris* rendszer szívós fennmaradásában is, mely szintén a tervutasításos korszakban alakult ki, s lényegében továbbra is annak irányítási logikáját tükrözi. Ebben a rendszerben a vállalat különböző funkcionális szervei az igazgató törzskaraként működnek, melyeknek feladatai döntően a tanácsadásra és az igazgatói utasítások operatív jellegű „lebontására" koncentrálódnak. A „lebontásos" módszernek — a törzskari-lineáris irányításnak — szinte elkerülhetetlen velejárója a hierarchia meghosszabbodása, a szervezeti egységek közötti alkudozás és a teljesítménynövelési lehetőségek egymás előli eltitkolása, tehát mindaz, ami erősen korlátozza a hatékony vállalati működéshez nélkülözhetetlen belső együttműködés és kooperáció létrejöttét. Az igazgatók „generalizált" fegyelmezési-büntetési jogosítványaival együtt ez a vezetési rendszer olyan magatartásszabályozó hatást is reprodukál, amelynek szellemében még a felső szintű vállalati vezetők sem mernek többnyire ellentmondani az igazgató önkényes döntéseinek: vagy „fegyelmezetten" követik őt a csőd felé vezető úton, vagy legfeljebb a kulisszák mögött áskálódnak ellene. Ugyancsak a törzskari-lineáris irányítás következménye a különböző vezetési szintek, különböző funkcionális részlegek közötti hatáskörök egyértelmű rögzítésének hiánya, elmosódása is. Ahhoz ugyanis, hogy az igazgató operatív utasítási hatalma érvényesülhessen, lehetőséget kell teremteni arra, hogy szinte tetszés szerint beleszólhasson mások döntéseibe. Ez a döntési hatáskörök felfelé csúszását és ezzel összefüggésben az alsóbb szintek hatáskör nélküliségét eredményezi, s melegágyává válik a felelőtlenségi rendszer kialakulásának. Ezáltal a vállalat belső szervezeti egységeinek tényleges teljesítménye is értékelhetetlenné válik, s ahogy a vállalat egésze a külső irányítás felé, úgy a szervezeti egységek a vállalatvezetés felé inkább teljesítményük különféle manipulálásával igyekeznek minél kedvezőbb képet mutatni, mintsem teljesítményük növelésével.

III. A vállalati felső szintű vezető érdekeltsége

A vállalati tevékenység értékelése — miként ezt fenti elemzéseink is kimutatták — nem kötődik szorosan a vállalaton belüli valóságos folyamatok alakulásához, nem a vállalat vagyoni és tőkehelyzete képezi a megítélés alapját. Attól, hogy egy vállalat huzamosabb ideig nem volt képes az árutermelés követelményeinek megfelelő tevékenységet folytatni, hogy folyamatosan eladósodott és alaphiányossá vált, még minden további nélkül képes volt arra, hogy sikeresnek számító vállalati magatartást „produkáljon". Ez annak következményeként is alakulhatott így, hogy a vállalati tevékenység értékelésében — az árutermelési kritériumok háttérbe szorításával — jelentős szerepet kaptak a bürokratikus, igazgatás-logikai szempontok (szocialista brigádmozgalom, ifjúság- és nőpolitika, a vállalati tervek előírásszerű elkészítése, a káderfejlesztési és -utánpótlási tervek megléte, és így tovább). Azt is mondhatnánk, hogy máig sem alakultak ki a vezetői érdekeltség olyan alapelvei, amelyek a közgazdaságilag racionális tevékenységhez kötődnek. A vállalati felső szintű vezetők érdekeltségét nem tudtuk megterem-

teni „a fejlesztési források jövedelmező megtérülésében", a felső szintű vezetők alapvető érdekeltsége voltaképpen nem a hatékony vállalati gazdálkodás megteremtéséhez kötődik, hanem sokkal inkább olyan sikeresnek számító vállalati magatartás kialakításához, amely a gazdaságirányítási rendszer körülményei által adott „játékszabályok"-hoz igazodik. Ebben az érdekeltségi helyzetben a vállalati felső szintű vezetés — a dolog természetéből adódóan — többirányú nyomásnak volt kitéve.

Egyrészt meg kellett felelni a gazdaságirányítás konkrét rendszeréből fakadó feladatoknak, az irányító főhatóságok által támasztott követelményeknek. E követelmények alapvetően abban tették érdekeltté a vállalati felső szintű vezetőket, hogy lehetőség szerint minimumra szorítsák a vállalati szervezetben az érdekhelyzet-különbségekből természetesen fakadó konfliktusokat, feszültségeket, annál is inkább, mert a vezetők külső és belső minősítésének — így egzisztenciális helyzetének — gyakorlatában a konfliktusok száma és élessége igen lényeges elbírálási kritériumot képezett. Megindult tehát a vállalati konfliktusok leplezésének folyamata, amely sokszor nagyobb erőfeszítéseket igényelt, mint a vállalati működés hatékonyságának növelése.

Másrészt a vállalati felső szintű vezetőknek számot kellett vetniük azzal a helyzettel is, amelyet számukra a közvetlen vállalati társadalmi környezetekből származó információk jelentettek, s a vállalati állapotokra vonatkoztak. Ezek az információk ugyan a felső vezetők által irányított vállalat valóságáról szóltak, de meg kell jegyeznünk, hogy csak áttételesen, hiszen ezeket az információkat mindig megszűri a vállalati irányítás hierarchikus, illetve képviseleti rendje. A vállalati felső szintű vezetők vállalattal kapcsolatos élményanyaga a vállalati irányítás meghatározott körétől, mindenekelőtt a hozzájuk hasonló környezetben dolgozók köréből származik. Ez egyenes következménye annak, hogy a felső vezetői tevékenység jellege következtében kevésbé van módjuk a felső szintű vezetőknek az alacsonyabb hierarchikus szinteken lévőkkel, illetve a szellemi és fizikai dolgozókkal való kapcsolatok tartására. Ez a vállalati szervezet hierarchikus tagoltságának következménye, s nem feltétlenül szemléletbeli hiba, hiszen a hierarchikus tagoltság a vállalat munkamegosztási és együttműködési viszonyait képezi le.

Ma már társadalmi tényként fogadhatjuk el, hogy a vállalati vezető felső régióiban dolgozók saját érdekekkel is rendelkeznek. Ezeket az érdekeket a vállalati célok megfogalmazásában — s ezt voltaképpen természetesnek kell tartanunk — a vállalati felső vezetés nem tudja „kihagyni". A vállalati felsővezetői réteg a vállalat működésével és saját tevékenységével kapcsolatban nem ugyanazokat a célokat fogalmazza meg, mint a vállalat alacsonyabb hierarchikus szintjein, illetve a végrehajtási szférákban dolgozók. A saját partikuláris érdekeiket magában foglaló célok elérésére ugyanakkor a felső szintű vezetés hatalmi pozíciója kedvezőbb az alsóbb szinteken megfogalmazódó érdekeket hordozók hatalmi helyzetéhez képest, következésképpen jelentős befolyásolási eszközökkel is rendelkeznek saját, illetve az általuk vállalati célként megfogalmazott érdekeik megvalósításában. Ha érdekeltségi viszonyaik erőteljesen kötődnének a vállalati hatékonysági követelményekhez, akkor a hatalmi helyzetükből adódó befolyásolási, tekintélyviszonyokbeli lehetőségeik is a vállalati hatékonyság irányába bonta-

koztatnák ki a vállalati felsőszintű vezetés tevékenységét. Igy azonban tartóssá válik az az állapot, hogy felerősödnek hatáskörük megőrzésére irányuló érdekeik. Jól kitapinthatók ezek az érdektörekvések azoknál a napjainkban folyó szervezeti átalakulási folyamatoknál is, amelyek a részvénytársaságokká történő „átváltozások" során az úgynevezett irányító vállalati formák kialakításához kötődnek.[14]

Ami a vállalatok első számú vezetőjének helyzetét illeti, megállapíthatjuk, hogy az új vállalatirányítási formák, önkormányzati jogok lehetővé teszik ugyan a vállalati tanácsok számára az igazgató megválasztását (és felmentését), de ezt a jogszabályok az alapító szervekkel történő előzetes egyetértési jogosultságként fogalmazzák meg, sőt a kinevezéshez az utólagos alapítói hozzájárulás is szükséges.[15] Ez a körülmény továbbra is fenntartja a vállalati igazgató felsőbb szervektől — így mindenekelőtt az alapító szervtől — való függőségi viszonyát, amely legalább kettős következménnyel jár: egyrészt egzisztenciális védelmet jelent számára, másrészt pedig tovább erősíti azt a vállalatvezetői magatartást, amely elsősorban a felülről jövő elvárásokhoz való igazodásban, s nem a gazdálkodás logikájához való kötődésben konkretizálódik.

Az új vállalatirányítási formák lényegében megosztottak, a tulajdonosi jogosítványokat az államigazgatás és a vállalati kollektívák (illetve a kollektívákat képviselő testületek) között, anélkül, hogy bármelyik „tulajdonos" tőkemegtérülési érdekeltségét megteremtették volna. Az elmúlt évek tapasztalatai ezt bőségesen igazolták, s aligha véletlen, hogy a megoldást most már más irányban kezdik keresni. Ez a más irány azonban véleményünk szerint még mindig tisztázatlan és sok bizonytalansági elemet tartalmaz: sem a már terjedőben lévő részvénytársasági forma, sem a még csak javaslati szinten létező állami vagyonkezelő intézmények elképzelése nem tisztázza igazán a tulajdonosi problémát, s valójában az államigazgatási tulajdont öltözteti álruhába. A magánvállalkozásoknak az új társasági törvényben szereplő korlátozásával ugyanis — mint már említettük — minden valószínűség szerint az a nagyvállalati kör fog érintetlenül maradni, amely az erőforrások legnagyobb hányadát a legkevésbé hatékony módon hasznosítja. Részvényeik elsősorban egymás, illetve a velük összefonódott államigazgatási jellegű intézmények (bankok) között keringve erősen manipulálhatók lesznek, s feltehetően ezen vállalatok túlélését fogják szolgálni. *Heller Farkas*t idézve: a részvényforgalom szabályozásának főképp arra kell irányulnia, „hogy csak életképességüket már bebizonyított vállalatok részvényei legyenek a tőzsdén árusíthatók". — Ennek a feltételnek sem a már átalakult, sem a jövőben átalakulni szándékozó vállalatok *többsége* nem tett, illetve nem tudott eleget tenni. A részvénytársasági „formaváltás" nem oldja meg — legfeljebb igen csekély mértékben — azokat a hatékonysági problémákat, amelyeket írásunkban felvázoltunk, s valószínűleg ugyanez lenne a helyzet az állami vagyonkezelő intézményekkel is. Természetesen személyek vagyonérdekeltségét aligha lehet mesterséges, „szimulált" tulajdonosi szervezetekkel helyettesíteni, mert ez utóbbiak — főleg kritikusabb helyzetekben — nyilván államigazgatási logikának, a gazdaságirányítási „szükségleteknek" rendelődnének alá.

Természetesen tudatában vagyunk annak, hogy a magántulajdon további kiterjesztése általunk egyedül járhatónak vélt útja előtt ma még akadályok vannak, de —

miként ez elemzésünkből is kitűnik – a tulajdonosi érdekeltség megteremtésére kialakított, vagy kialakulóban lévő fél- és álmegoldások nem nyújtanak megfelelő keretet a jelenlegi társadalmi és gazdasági válsághelyzet meghaladására.

JEGYZETEK

1 *Kornai János–Matics Ágnes:* A vállalatok nyereségének bürokratikus újraelosztása. KJK, Budapest, 1987. 94. o.
2 *Montias, J. M.:* The Strukture of Economic Systems. Yale University Press, New Haven and London, 1976. 148. o.
3 *Krokos János:* Csodás átváltozások = Heti Világgazdaság, 1988. X. évf. 42. sz. 50–53. o.
4 *Burke, T.–Genn-Bash, A.–Haines, B.:* Competition in Theory and Practice. Crom Helm, London–New York–Sydney, 1988. 87–105. o.
5 Itt a század elején kezdődő ún. szocializmus-vitára utalunk. Lásd pl. *Hayek, F. A.* (szerk.): Collectivist Economic Planning. London, 1935.
6 *Pető Iván–Szakács Sándor:* A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. I. k.: KJK Budapest, 1985. 80–85. o.; *Timár Mátyás:* Gazdaságpolitika Magyarországon, 1967–1973. KJK, Budapest, 84–95. o.
7 *Liska Tibor:* Ökonosztát. KJK, Budapest, 1988. 227. o.
8 *Antal László:* Gazdaságirányítási és pénzügyi rendszerünk a reform útján. KJK, Budapest, 1985. 277–280. o.
9 *Kopátsy Sándor:* Hiánycikk: a vállalkozás. KJK, Budapest, 1983. 283. o.
10 *Kornai–Matics* i. m. 94. o.
11 *Kopátsy Sándor* i. m. 229. o.
12 *Ifj. Gyenes Antal–Rozgonyi Tamás:* Az alá- és fölérendeltségi viszonyok a szervezetekben. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 27–32. o.
13 *Marosi Miklós:* A centralizáció és decentralizáció szervezése az iparvállalati irányításban. KJK, Budapest, 1972. 141–142. o.
14 *Krokos János* i. m. 50–53. o.
15 *Török Gábor:* A nagyszervezeti formák jelenlegi szabályozásának elemzése (Kézirat) OVK, Budapest, 1985.

BÉLLEY, LÁSZLÓ–ROZGONYI, TAMÁS

THE ECONOMY AND ORGANIZATION OF ENTERPRISES, THE MANAGERS' INTERESTS

Summary

The authors analyze the Hungarian economic crisis as the crisis of the economy of enterprises. They describe the most general symptoms of the economic crisis of enterprises, and state that the efficiency and profitability of enterprises are often separated from each other by the distorted domestic price system and by the unintelligible web of subsidies and deductions. The authors are looking for the causes of the crisis of structural transformation and reach the conclusion that the crisis of state and co-operative enterprises actually reflects the crisis of the socialist form of ownership.

The authors deal with the conditions of rational economic activity, with the necessity of reliable feasibility calculations indispensable for enterprises and entrepreneurs. They state that no realistic price system is possible without the market, there is no interest in profitability without the freedom of enterprise, and there is no rational economic calculation and efficiency of enterprise without interest in profitability.

The authors analyze the organizational forms of enterprises and present a few organizational symptoms more closely associated with the economic activities. In the final part of the paper the authors deal with the interests of the top leaders of enterprises, and they state that real solutions should be found for the creation of the ownership interests, indispensable if the social and economic crisis is to be overcome.

CSÁSZI LAJOS

AZ EGÉSZSÉG EGYENLŐTLENSÉGEINEK INTERPRETÁCIÓJA MAGYARORSZÁGON*

Különbségek az egyenlőtlenségek értelmezésében

A szociológiai vizsgálatokban az egyenlőség normatív-deskriptív kategóriaként szerepel, amely demokratikus eszmények gyakorlati számonkérését végzi el a társadalom különböző területein. Hipotézise az, hogy az intézmények akkor egyenlőek, ha társadalmi körülményeire való tekintet nélkül mindenkinek egyforma esélye van, esetünkben az egészségügy területén pl. az ellátás igénybevételére. A lakosság egészségi állapota pedig akkor egyenlő, ha a társadalmi különbségek nem játszanak komoly szerepet a népesség biológiai állapotának eltérésében, azaz mindenkinek egyenlő eseélye van egészségesnek maradni. Az egyenlőtlenségek — mondhatnánk — az esélyek beszűkülésének a mutatói. Ez a megközelítés abból indul ki, hogy az egyenlőtlenség — így az egészséggel kapcsolatos egyenlőtlenség is — értéket sért. Egyben azt is magába foglalja, hogy létezik olyan intézményesült látásmód — a szociológia —, amely képes a társadalom szerkezetét objektív vizsgálat alá vetni, és az egészséggel kapcsolatos egyenlőtlenségeket koherens módon feltérképezni.

Hogyan állunk a felsorolt előfeltételekkel Magyarországon? Úgy tűnik, hiányoznak, hiszen az egyenlőség nem számít olyan központi eszménynek, amely minden mást háttérbe tudna szorítani. A megélhetés, az anyagi biztonság eszméje sokkal nagyobb és szélesebb támogatásra számíthat a közvélemény részéről, mint az egyenlőség. Közismert az is, hogy az egyenlőség eszményét a szocialista átalakulás után az állam kisajátította, és az államnak a társadalommal szemben folytatott politikája részévé tette. Az általunk vizsgált kérdésben az egészségügy államosítása és az ingyenes ellátás biztosítása révén a szocialista egészségpolitika egyenlő esélyt kívánt biztosítani minden társadalmi csoportnak. Az egyenlőség eszméje így születése pillanatától kapcsolódott az ingyenesség elvéhez, és a központi irányítás gyakorlatához, amely utóbbi garantálta, hogy területi különbségektől és szakmai egyoldalúságoktól mentesen valósulhasson meg ez a célkitűzés.

Ez a szituáció sok mindenben fordított helyzetet teremtett az egyenlőtlenség ér-

* A tanulmány a *Social science and Medicine* című angol lap felkérésére készült.

telmezésében. Az egyenlőség eszméjének hirdetése az állam privilegiumává vált, egyenlőtlenségek felmutatása pedig ellenzéki politikai tettnek minősült szinte a legutóbbi időkig.

Hasonló nehézséget találunk a másik előfeltételnél, olyan látásmód intézményesülésénél, amely a társadalom szükségleteiből indul ki. Nemcsak arról van szó, hogy hiányzik a szociológia, bár később jelent meg és a vizsgálatok száma is kevesebb, mint Nyugaton. Fontosabb az, hogy a szociológia nem játszik olyan domináns szerepet a társadalmi problémák megnevezésénél és értelmezésénél. Befolyását korlátozza, hogy az állam részéről sokkal inkább a statisztika feladatának tartják, hogy jelezze a társadalom egyenlőtlenségeit, a lakosság számára pedig tradicionálisan az irodalom és a publicisztika szolgál a társadalmi kérdések felvetésére és kollektív megbeszélésére.

Mindezek után az egészségügy egyenlőtlenségeit nem írhatjuk le szociológiai problémaként és szociológiai vizsgálatok eredményeként, mert a magyar társadalom nem így értelmezte és nem is így tárgyalta ezeket. Szükséges tehát, hogy másfajta megközelítés után nézzünk mi magunk is.

Az állami beavatkozás hatása az egyenlőségre

Történelmi tény, hogy a modern — indusztriális — társadalmak kialakulásában nyugat felől keletre haladva az állami növekvő szerepet játszott. Ennek megfelelően a civil társadalom komoly állami intervenciót kénytelen elviselni az iparon kívül más területeken, így a kultúrában és az egészségügy területén is. Ez a felülről történő beavatkozás egyszerre kívánta szolgálni a piac stimulálását és a szociális védelem kialakítását, azaz az egyenlőség és a hatékonyság megvalósítását. A folyamat évszázadok óta kimutatható a térségben, és a szocialista átalakulás radikálisan kiterjesztette az egész társadalom államosítása során. Az állami szektor az egészségügyben is komoly befolyással bírt, a második vilgháború előtt az orvosok kb. egyharmada állami alkalmazott volt, az államosítás után pedig az egészségügy teljes egészében bürokratikus társadalmi struktúra részévé vált, amit az orvosok teljes körű alkalmazottá tétele, és a gyógyító intézmények teljes körű államosítása valósított meg.

Miben láthatjuk a különbséget a bürokratikus és a nyugati egészségügyi rendszer között, ami a különbséget segít értelmezni? Semmi esetre sem abban, hogy az egyikért fizetni kell, a másikért nem. A nyugati rendszerben is fizethet a biztosító a beteg helyett és a bürokratikus modellben is az állam vagy — hálapénz formájában — a beteg fizet a szolgáltatásért, az sem „ingyenes". A két modell tehát a szabályozás különbsége miatt fontos a számunkra. A nyugati egészségügyi rendszerben a lakosság igényei közvetlen módon indukálják az orvosi ellátást, ez áll az ellátás középpontjában. Tervezés csak a közegészségügyre terjed ki, amely a lakosság kollektív szükségleteinek ellátására szolgál, és ez ebben a modellben marginális helyzetű — legalábbis a szabályozás szempontjából. Ezzel szemben a bürokratikus egészségügy centralizált módon, felülről lefelé szerveződik, középpontjában az állam illetékesei által konstruált — tehát közve-

tett – lakossági szükségletek állnak. A lakosság panaszainak közvetlen módon szerveződő kielégítése csak periférikusan, és bonyolult – sokszor illegális – módon lehetséges. A közvetlen egyéni szükséglet ugyanis csak az állami szükséglet felismerhetetlen alkotórészeként, annak alárendelve jelenik meg, amit központilag tervezéssel állapítanak meg. Ez azt jelenti, hogy ha például az országban sok a tbc-megbetegedés, akkor az egészségügy a források elosztásánál, az intézmények és az orvosok elosztásának a tbc elleni küzdelemre fogja fordítani az energiáit, és akinek más betegsége van, az hátrébb sorolódik a hivatalos rangsor alapján. Ez eddig érthető. A gond akkor keletkezik, amikor a bürokratikus szabályozás monolit módon kiiktat minden egyéb formát, és így sem karikatív egyházi ápolásra nem szorulhatnak a tbc elleni program idején a más betegségben szenvedők, sem igazán jó ellátást nem kaphatnak még akkor sem, ha történetesen meg tudnák fizetni az árát. Nemcsak korlátozzák, hanem teljes egészében kiiktatják azokat a korrigáló mechanizmusokat, amely az állami működést segíthetné. Továbbá, mivel a bürokratikus szabályozás közismerten csak nagyszámú eset kapcsán és akkor is csak lassan tud reagálni a társadalomban felmerülő igényekre, azért óhatatlanul a szolgáltatás hiánya és az inadekvát ellátás lesz előbb-utóbb a helyzet általános jellemzője. Az egyenlőség ezért – annál erősebben, minél inkább adminisztratív irányítású az egészségügy – elsősorban nem különböző társadalmi csoportok között, hanem a központi célkitűzések és a lakosság igényei között fog megjelenni. A mindennapi életben ez úgy észlelhető, hogy a tényleges lakossági igények és ezek orvosi ellátása közé „beáll" az intézményrendszer, amely csak különböző adminisztratív korlátozásokon keresztül teszi lehetővé az igények kielégítését. Ennek legdurvább formája az, hogy a betegek nem választhatják meg szabadon kezelőorvosukat, csakis a központilag kijelölt, területileg illetékes orvost keresheti fel a panaszával, ahogyan a körzeti orvosok is csak a területileg illetékes és központilag előírt osztályokra és kórházakba küldhetik tovább a betegeket. A lakosság ezért először át kell verekedje magát ezen a bürokratikus szövevényen és el kell jutnia a hivatalosan előírt helyre, hogy saját panaszait ezek után – de csakis ezek után – egyáltalán elpanaszolhassa. Ha elismertette igényeit jogosnak – és előbb-utóbb valamilyen formában természetesen minden betegséget el lehet ismertetni –, akkor meg kell küzdenie a hiánnyal, azaz rendelkezik-e egyáltalán az egészségügy megfelelő tárgyi, intézményi feltételekkel vagy sem. Gyógyszerek hiánya elég gyakori, a műszerek kb. 8 évenként kívánatosnak tartott cseréje – és itt nem a csúcstechnológiáról van szó – átlagosan 19–25 év. Végül, ha nem szenved hiányt, akkor már csak azért kell harcolnia, hogy ne megalázó feltételek között, emberi méltóságától megfosztva kezeljék, személytelenül, mint egy aktát, akinek neve sincs, csak száma.

Miközben deklarációja szerint az állam az egyenlőség biztosítója, az egyenlőtlenség egyik legfőbb forrása az intézményrendszer által létrehozott strukturális aszimmetria. Igéretével ellentétben, ez az intézményrendszer nem szolgáltatást nyújt a lakosságnak, inkább mérhetetlen hatalmat koncentrál vele szemben: nemcsak mint laikus kiszolgáltatott az orvosnak, vagy mint kliens a nagy gyógyító szervezetnek, de mint állampolgár is saját államának. Ez pedig a legutóbbi időkig megtiltotta az általa kínált

hivatalos úttól való eltérést a panaszok kezelésében, miközben maga képtelen volt a saját maga által proponált módon az igényeket kielégíteni.

Az egyenlőtlenségek mérésének statisztikai problémái

Nézzük meg ezek után, hogyan tükrözi a hivatalos statisztika az egyenlőtlenségeket? Felütve az egészségügyről szóló átlagos statisztikai kiadványt, általában három részre csoportosítható a tárgyalt anyag. Az adatok egyharmada az egészségügyi szervezetről szól, mutatván, hogy az önfenntartás és önátvilágítás minden szervezet legfontosabb szempontja. Ezek az adatok is az egészségügyi ellátás utilizációjának sajátos nézőpontjából vannak felépítve. Tartalmazzák az orvosi vizitek számát évente, a vizsgálatok és kezelések éves számát, az egy kórházi ágyra jutó betegek számát osztályonként stb. Az indikátorok az egészségügyi adminisztráció számára fontos információkat hordoznak, amelynek hasznát vehetik az irányításban. (Egyben persze legitimáló tényező, amely a társadalom felé mutatja erőfeszítésük nagyságát.) Az egészségügyi adminisztráció — és az állam számára — ezért sokkal kézenfekvőbbnek tűnik különbségekről beszélni egyenlőtlenségek helyett. A hálózat belső feszültségei vagy az ellátás szociális gondjai túl messzire — hatáskörükön túlra — vezetnének és kevésbé operatívak lennének. Márpedig ezeket a társadalmi kapcsolódási lehetőségeket a szakmai irányításra való koncentrálás érdekében az adminisztráció nyíltan el is utasítja — aligha beszélhet azért másról, mint saját adminisztratív tevékenységéről.

A statisztikai kiadványok második harmada a különböző betegségek és halálozási okok előfordulási gyakoriságát diagnózisok szerint tartalmazza. A csoportosítás kritériumai itt kizárólag orvosiak, amihez leggyakrabban idősoros bontásokat adnak meg, azt vizsgálva, hogy az adott megbetegedés vagy halálozási ok gyakrabban vagy ritkábban fordul-e elő, mint korábban. Ez nyilvánvalóan prognosztikai szerepet tölt be a tervezés számára, hogy az előfordulások nagy száma vagy növekvő trendje miatt mire fordítson figyelmet. Ahogyan az előbb a szervezeten kívüli szempontokat mellőzték, úgy mellőzik most azokat, amelyek a szűken értelmezett orvosi kompetencián kívül fekszenek: így azt, hogy melyik társadalmi csoport van egy-egy betegségben vagy halálozásban jobban képviselve. (Ilyen ha egyáltalán felmerül, az csak közvetlen összefüggésnél lehetséges, pl. foglalkozási megbetegedéseknél, munkahelyi — ismert — ártalmaknál.) Legrosszabb esetben még annak a gyanúja is felmerül, hogy nem hangulatkeltésre akarnák-e felhasználni, hogy pl. az egészségügy nem törődik egyik vagy másik társadalmi csoport egészségével. Mindezek a politikai félelmek magyarázattal szolgálnak, hogy a statisztikai adatgyűjtésnél a szociális faktorok felvétele miért nem tűnt túlságosan kívánatosnak a diagnózisok szerinti csoportosításnál sem.

Végezetül a statisztikai kiadványok harmadik harmada az ún. vital statisztika, amely a nemzet biológiai állapotának a legfontosabb mutatóit tartalmazza: születést és halálozást. Ebben a csoportosításban már nemcsak biológiai — és nem és életkor — faktorokkal találkozhatunk, de a területi elosztás leírásával is. Jobban megvizsgálva

azonban kitetszik, hogy itt sem jobb a helyzet, mint azt korábban láttuk. A területi csoportosítás ugyanis mindig politikai-adminisztratív egységeket takar és nem a társadalom gazdasági vagy kulturális tagozódását követi. Az egyes közigazgatási egységekbe így felismerhetetlenül összekeverednek a gazdasági, kulturális és szociális különbségek. A közigazgatási szempont preferálása a kulturális, gazdasági stb. szempontokkal szemben ismét az állami nézőpont dominanciáját bizonyítja a társadalmival szemben. Hogy a politikai állam egyben tagolt társadalom is, amely iskolai végzettség, jövedelem, foglalkozás, származás, mobilitás, vallás, etnikum stb. által elkülönült csoportokat is tartalmaz, amelyek a lakosság egészségügyi arculatát, a gyógyító intézmények igénybevételét stb. döntően meghatározzák — ebből a statisztikából kimarad. A társadalmi egyenlőtlenségek így biológiai egyenlőtlenségekké transzformálódva jelenhetnek meg egyedül, vagy mint láttuk, esetleg szervezeti vagy közigazgatási eltérésekként. E szerint a statisztikai tárgyalásmód szerint tehát lehetnek különböző betegségek és ezek között különbségek az előfordulásban, de ezek a társadalmi struktúrától függetlenül jelennek meg. Nem valami hiba vagy figyelmetlenség okozza ezt, hanem az állami szempontok és a statisztikai adatgyűjtés közötti belső kapcsolat. Ebben a kapcsolatban az is könnyen tetten érhető, hogy a statisztikák követték a munka bürokratikus megosztását a különböző minisztériumok között és megálltak az intézmények határainál. Ez a magyarázata, hogy miért vannak az egészségi állapotra vonatkozó adatok, amelyek nem tartalmaznak társadalmi csoportokat, és miért vannak másrészt adatok a társadalom strukturális komponenseiről, amelyek viszont nem tartalmaznak információt ugyanezen csoportok egészségéről vagy betegségéről.

Arra a következtetésre juthatunk, hogy ahogyan az állam hegemóniában van a társadalommal szemben, úgy van domináns helyzetben a statisztikai adatgyűjtés a szociológiai adatgyűjtéssel szemben. Ez pedig lehetetlenné teszi a társadalmi egyenlőtlenségek feltérképezését, hiszen hiányoznak azok a vizsgálatok, amelyek a szervezeti és biológiai paraméterek mellett a szociálisakat is figyelembe vennék.

Egy lehetséges értelmezési keret

Az előzőekben láthattuk, hogy az egyenlőtlenség mérésének autentikus módja egy központilag regulált, bürokratikus felépítésű egészségügyben lehetetlen. Az adott helyzetben a maximum a központi elosztás egyenlőtlenségeinek a mérése lehetne, de erre általában nincs módja a társadalomtudósoknak. De ha lenne, akkor is hátránya lenne egy ilyen fontos vizsgálatnak is, hogy nem tudósítana a társadalom tényleges igényeiben megnyilvánuló egyenlőtlenségekről, és így nem lehetne összevetni, hogy az elosztás kapcsán megnyilvánuló egyenlőtlenségek és a társadalomban található egyenlőtlenségek az egészséggel kapcsolatos kérdésekben milyen kapcsolatban vannak egymással.

Arra a következtetésre jutottunk, hogy az egyenlőtlenséget kritikusan kezelő demokratikus igény nem tudja artikulálni a tárgyát monolitikus társadalmakban, aho-

gyan a pluralisztikus látásmód is csak a hivatalos állami látásmódot kiszolgáló statisztikára szűkül. Csoda-e, ha a nemzetközi összehasonlítások szinte lehetetlennek tűnnek ezután? Itt hívjuk fel a figyelmet arra, hogy ez valószínűleg abban az esetben is így lenne, ha egy adott kérdésről független vizsgálaton alapuló, szociális faktorokat is tartalmazó vizsgálat adatai állnának rendelkezésünkre véletlenül, és így látszólag nem lenne akadálya az összehasonlításnak. Arra gondolok, hogy különböző országok történeti és strukturális különbözőségei miatt még ugyanazon indexek azonos értékek esetén is jelenthetnének mást. De még további akadályai is vannak az összehasonlításnak a legoptimálisabb esetben is: a téma diszpozíciója. Mennyire van jelent egy adott probléma az ország szellemi életében, kik és hogyan magyarázzák, ezek a magyarázatok milyen viszonyban vannak egymással – pl. melyik a domináns, melyik az alárendelt helyzetű – és hogyan kapcsolódnak mindezek a történeti hagyományokhoz és a társadalom struktúrájához?

Hogyan válaszolható meg tehát a magyar társadalom egészséggel kapcsolatos egyenlőtlenségeinek a rendszere? Önmagunkért beszélő és koherens adatok hiányában normatív-deskritpív vizsgálat helyett történeti-leíró nézőpontot javasolok. Ez azt jelenti, hogy explicit történelmi, strukturális és interpretációs szempontok bevonása mellett tárgyaljuk az egyenlőtlenségeket.

Konkrétan azt jelenti, hogy korszakokra osztom a közelmúltat, ezeken belül tárgyalom a strukturális különbségeket, az ezekből sarjadó egyenlőtlenségeket és azt, hogy az egyes időszakokban hogyan értelmezte a társadalom saját egészségének gondjait. Feladatom, hogy kiegészítő információval szolgáljak azokról az összefüggésekről, amiről a statisztika nem, vagy csak egyoldalúan szól. Természetesen, bármennyire vitathatónak tartjuk a statisztikai adatgyűjtés nézőpontjait és ezért korlátozottnak érvényességi körüket, nem lenne helyes nélkülözni őket. (Részletes statisztikai adattár található: The health burden of social inequities: Hungary, by *Lajos Császi,* WHO, Regional Office for Europe, Copenhagen, 1986, 109–116. o. Co-editors: *R. Illsley, P. G. Svensson.)*

A magyar egészségügy 1950–1987 között

1. A periodizáció kérdése

Magyarázattal tartozom, hogy miért 1950 és 1987 a korszakhatár. Ez a periódus az önálló Egészségügyi Minisztérium időszaka, amelyre az a jellemző, hogy az egészségügyet hivatalosan szakmai-orvosi feladatnak minősítették, és szociális kérdésektől szakmailag és szemléletileg is elkülönítették. Ez az elkülönülés azon az ideológiai-politikai meggyőződésen alapult, hogy a szocialista társadalomban a társadalmi problémák – lakás, foglalkoztatás, iskolázás stb. – automatikusan megoldódnak, ezért nem kell külön foglalkozni sem velük. Az elkülönülés az elnevezésben is kimutatható, hiszen 1950 előtt az egészségügy a Népjóléti Minisztériumhoz tartozott, 1950–1987 között

Egészségügyi Minisztérium volt a neve, 1987 óta Szociális és Egészségügyi Minisztérium.

A szervezeti elkülönülés egyáltalán nem jelentette, hogy autonóm is lett volna az egészségügy, hiszen a társadalom politikai és gazdasági rendszere és irányítása látványosan meghatározta helyzetét. Az adott időszakon belül éppen az alapján tudunk elkülöníteni további két szakaszt, hogy milyen társadalmi alrendszer befolyása volt döntő a gyógyítás számára: 1950–1067 között a politika, 1968–1987 között a gazdaság. Ebben az összefüggésben fogjuk tehát bemutatni az egyenlőtlenségek keletkezési helyét az egyes időszakokban.

1950–1968 között a politika volt domináns, az egészségügy politikai elvárásoknak tett eleget. Ez azt jelentette, hogy a korszak politikájának megfelelő pozitív diszkriminációt alkalmaztak a munkásság javára, továbbá elsősorban az iparban koncentrálták az új gyógyító beruházásokat. Az orvosi egyetemeken a munkásszármazású diákok előnyt élveztek a felvételi vizsgákon. A gyógyító intézményeket az alapellátás primátusa és a kórházi ellátás elhanyagolása jellemezte. Végeredményben a fertőző betegségek gyors visszaszorulása és a várható élettartam látványos növekedése jellemző a korra. Ezt az eredményt a gyógyítás ingyenességének mindenkire történő kiterjesztésével és a lakosság anyagi-szociális helyzetének javulásával magyarázták. Ezen kívül az egészségügyi adminisztráció még olyan túlzásokat is terjesztett, hogy ha a prevenció sikeresen halad előre, akkor a kommunizmusban már betegség is alig lesz. Egyszerre volt utópikus és monolit természetű a hivatalos látásmód, amely nem adott lehetőséget más elképzelések és más tapasztalatok kimondására. Pedig bizonyos társadalmi osztályok – parasztság, régi középosztály, akit az új rendszer politikai ellenségeinek tekintett és ennek megfelelően bánt velük – továbbá bizonyos csoportok – elsősorban a falvakban lakók – nyilvánvalóan hátrányt szenvedtek. A gyógyításon belül pedig háttérbe szorultak ágazatok, így pl. a hagyományosan fejlett magyar pszichiátria. Az egyenlőségről alkotott hivatalos képbe nem fért bele az egyenlőtlenség problematikája az egészségügyben sem, ha pedig mégsem lehetett kitérni előle, akkor azt vagy a múlt történelmi örökségének tekintették, amit az idő majd megold, vagy pedig hibának, ami személyes mulasztásból ered, és ezért az illetékesek felelősségre vonásával rendbe hozható.

1968–1987 között – a második szakaszban – a gazdaság lett a domináns az egészségügy korábbi politikai szubordinációjával szemben. Bár az 1968-as gazdasági reform nem érintette közvetlenül az egészségügyet, és mint tudjuk, a hetvenes években fontos visszarendeződés is történt a reformban, mégis érdemes 1968-at korszakhatárnak venni. Egészen új befolyás alá került az egészségügy, megváltozott a társadalmi beágyazottsága és ezért új típus-gondjai is keletkeztek.

Az első időszakot csak röviden érintettük, inkább csak a korábbi helyzet vázlatos ismertetésének az igényével. Ezzel az utolsó 20 évet felölelő második szakasszal viszont részletesen foglalkozunk, mint dolgozatunk tulajdonképpeni tárgyával. Fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy ez a második periódus lényegesen eltér a többi kelet-közép-európai szocialista ország egyenlőtlenségeitől, hiszen az adminisztratív irányítás és szerkezet mellett piaci elemek is beépültek a szisztémába. (Hasonló Lengyelországban és Jugo-

szláviában látható talán, de ezt vizsgálatoknak kellene bizonyítani a jövőben.) Az is eltér a többi szocialista ország sajátosságaitól, hogy az új egyenlőtlenségek magyarázatában – a korábbi kormányzati monopolizálással ellentétben – a lakosság is aktívan részt vett és ehhez nyilvánosságot is kapott. Hasonló megfigyelhető a lengyel és jugoszláv társadalomban is, de nem lehet tudni, hogy a felszíni hasonlóság mögött található-e mélyebb strukturális azonosság vagy sem. Az sem világos, hogy a térség történelmi-gazdasági szerkezetéből, a hasonló politikai berendezkedésből vagy a politizálás liberálisabbnak számító módjából következnek-e az egyezések?

2. A magyar egészségügy közelmúltja

A gazdaság szerepének erősödése a teljesítmény elvének és fontosságának az előtérbe kerülését eredményezte az egészségügyben az egyenlőség elvének mindenek felett való ideológiai deklarálásával szemben. Ez nem jelentette, hogy az egyenlőség elvét teljesen feladata volna az egészségügyi kormányzat, csupán szélsőséges, minden alapot nélkülöző forszírozása csökkent. Így pl. az orvosegyetemeken a munkás származású diákok korábbi preferálását felváltotta a teljesítmény értékelése a felvételi vizsgákon. Bár pontkedvezmény mindig volt, azaz a munkás származású diákok alacsonyabb pontszámmal kerültek be továbbra is, a korábbi 60%-ról a nyolcvanas évek közepére 25%-ra esett le az arányuk. Ez az intézkedés, ahogyan más teljesítményorientált intézkedés is, csökkentette azokat az egyenlőtlenségeket, amelyeket a korábbi politikai diszkrimináció – legtöbbször tudatosan és akarattal – hozott létre, de amelyek egyre irracionálisabb következményekhez vezettek. Milyen ráció volt abban, hogy egészen tehetséges középosztályi származású diák sem lehetett orvos az ötvenes években a politikai numerus clausus miatt, míg másokat felkészültségük, sőt sokszor akaratuk ellenére is kényszerítettek erre a pályára? (Tapasztalatom az, hogy nyugati országok szociológusai, akiknek ellenkező előjelű problémákkal kell megküzdeniük, általában értetlenül állnak ezzel a jelenséggel szemben.)

Hasonló változások történtek az erőforrások központi elosztásának a szintjén. Elsősorban nem a politikai vágyak, hanem a gazdaság szempontjai alapján mérlegeltek ezentúl a tervezők. Ez a változás tragikusnak bizonyult az egészségügy számára. A tárcák jogosultsága a redisztribucióban ugyanis abból a naturalisztikus gazdaságpolitikából következett, amely a közvetlen gazdasági hasznosságot vette csak alapul a források elosztásánál. Mivel az egészségügyi ellátás politikai, szociálpolitikai okok miatt ingyenes volt, azaz semmiféle bevételt nem jelentett, csak kiadást, ezért ún. nem-produktív ágazatnak minősült, amely mindig és szükségszerűen háttérbe került az ún. termelő ágazatokkal szemben, mint amilyen az ipar, kereskedelem stb. volt. Az egészségügy részesedése tartósan a GNP 3–8%-a lett, ami világosan mutatja marginális helyzetét, hiszen még a non-profit ágazatok között is utolsó volt, az oktatás is megelőzte a maga 5% körüli részesedésével. A szisztéma belső ellentmondásából következő csapdahelyzet állt elő: az egyenlőséget képviselő ingyenesség és centralizáció az igazgatásban kizárta

a hatékonyság és a lakossági kereslet elvének érvényesülését. Ez annál problematikusabb, mert a gazdaság területén a reform tudott sikereket felmutatni, de nem tudott penetrálni az ún. non-produktív szférák területére. Az egészségügyben az egyenlőség elvének fenntartása az ellátás színvonalának a süllyedéséhez vezetett, míg a színvonalat tartó vagy emelő teljesítményelv bevezetése egyenlőtlenségekhez vezetett volna. Ezt az antinómiát mind a mai napig nem sikerült megoldani, az egészségügyi kormányzat — márcsak saját érdeke miatt is — a központi irányítás mellett, a piaci szabályozás bevezetése ellen foglalt állást és éppen az egyenlőség nevében.

Nézzük meg, hogy az ideologikus állásfoglalás milyen következményekhez vezetett a valóságban?

Miután az akut betegségeket sikerült visszaszorítani, előretörtek a hatvanas évekre a krónikus betegségek, ezek pedig a költségek növekedését eredményezték. A korábban elmulasztott kórházépítések is sok pénzt emésztettek fel, miközben az egészségügynek járó központi juttatás alacsony szinten stagnált. A tartós alulfinanszírozás nyomán hiány jött létre, amelyet semmi nem csökkenthetett, hiszen adminisztratív költségvetési szerv révén semmilyen bevételi forrás nem volt a központi kiutaláson kívül. A kompenzáló piaci mechanizmusokat, érdekeltségeket pedig — mint láttuk — ideologikus megfontolások alapján elutasították. A kialakult hiányon az egészségügyi adminisztráció úgy próbált segíteni, hogy a gyógyító intézmények indokolatlan igénybevételét vetve szemére, megkísérelte a lakosság orvoshoz fordulásának gyakoriságát visszaszorítani, jogosultságát adminisztratív úton korlátozni. Azt állították, hogy a válság oka, hogy az ingyenesség miatt a lakosság minden jelentéktelen dologgal orvoshoz fordul, és mindjárt a legmagasabb szinten akarja a kezelést kapni. Ezért megszigorították az orvoshoz fordulást. Korábban a betegek a lakóhelyileg illetékes járóbeteg-intézményeket szabadon látogathatták, most csak azután, ha előbb a körzeti orvoshoz mentek, és ő beutalót adott. De korlátozták a körzeti orvos hatáskörét is, így pl. nem kérhetett olyan vizsgálatokat — rtg. és laborvizsgálatokat —, amelyeket korábban szabadon tehetett. Az egészségügyi ellátás nem szolgáltatás, hanem állami ajándék lett. Ingyenes, de azt az adminisztráció dönti el — szakmai és hivatali szempontok alapján, amelyek a lakosság számára ismeretlenek és áttekinthetetlenek —, hogy ki, mikor, milyen ellátásra érdemes. Kritizálni ugyanakkor ezt az ellátást nem lehetett, mert egyrészt hiány volt, és ez kényszermegoldásokat követelt, másrészt az ingyenesség miatti „ajándékot" nem illett becsmérelni.

Bármennyire represszív is az egészségügyi adminisztráció szemlélete, hatását csökkentette, hogy még a kormányzaton belül is volt más álláspont. Legalább két érdekcsoport volt még ezen kívül: a döntéshozói, amely hátra sorolta az egészségügyet, továbbá azok a termelő ágazatokat képviselő „lobby"-k, akik centrálisabb helyzetben voltak az egészségügynél. Furcsa és ellentmondásos helyzet jött létre, ahol a központi kormány, amely szűkmarkú volt a források elosztásánál, sokkal toleránsabb volt a lakossági panaszokkal szemben, és liberálisabban kezelte azokat, mint az egészségügyi kormányzat. Hasonlóan különleges komplementeritások jöttek létre a termelő ágazatok és az egészségügy között. Sikeres gyárak önálló üzemi egészségügyi szoglálatot hoz-

tak létre munkásaik részére, amelyek nem ritkán magasabb színvonalú ellátást tudtak nyújtani, mint az állami szolgálat.

Jelentős változás, hogy nemcsak a kormányzaton belül szűnt meg az egészségügy monolit szerkezete és eszmélete. A továbbra is domináns, politikai nyilatkozatokban és a sajtóban kifejtett hivatalos álláspont mellett — amely a kormányzaton belüli ellentéteket következetesen elmosta — lehetőség teremtődött, hogy a lakosság tapasztalatai, panaszai is nyilvánosságot kaphassanak. Többször utaltunk már arra, hogy a gazdaság mennyire fontos szerepet játszott a korszak szemléletében — magát a korszak elnevezését is innen vettük —, és ez a magyarázata annak is, hogy miért jelent meg minden egyéb társadalmi, kulturális és politikai probléma is gazdasági köntösben. Így nem csodálkozhatunk azon, hogy a lakosság is gazdasági problémaként fogalmazta meg az egészséggel kapcsolatos kérdéseket, bár másképpen, mint a kormányzat: nem az elosztás oldaláról, nem felülnézetből, hanem az igénybevétel oldaláról, alulnézetben. A lakosság nem tudta ugyanis elviselni a hiányt, és azokat az adminisztratív megszorításokat, amelyeket az egészségügyi kormányzat tett. Anélkül, hogy vitába szállt volna az egyenlőség elvének demagóg hangoztatásával, kihasználva az érdekeltség hiányát, az orvosok alacsony fizetését, saját érdekeinek érvényesítésére a hálapénzről folyó végtelen vitának a sajtóban, és tematizálásánál fogva azt is meghatározta, hogy az egészségügyről folyó vita gazdasági kérdésként szerepeljen. Mivel a hálapénz rendszere koncentráltan tartalmazza az elmúlt 20 év legfontosabb problémáit, ezért alkalmas arra, hogy az ellátás területén ezen keresztül mutassuk be az egyenlőtlenségeket.

3. A hálapénz rendszere

Nagy a kisértés, hogy a hálapénzt úgy értelmezzük, hogy a hiányzó összeget a lakosság vitte be az egészségügybe, miután az egészségügyi kormányzat ezt nem tudta előteremteni. Ebben kétségtelenül sok igazság van, és a korábbi fejtegetésekből is logikusan következik. Azt állítjuk azonban, hogy ennél bonyolultabb a helyzet.

Természetesen az egészségügyi adminisztráció érdekelt volt a hálapénzben, mert így a lakossági igényeket anélkül tudta kielégíteni, hogy ez pénzébe vagy erőfeszítésébe került volna, de ellenérdekelt, amennyiben azt a veszélyt hordozta, hogy kicsúszik a kezéből mind a betegek, mind az orvosok kontrollja, hiszen a bürokratikus irányítás mellett, sőt sokszor annak ellenére, a piaci reguláció is megjelent. Ebből következően az egészségügyi kormányzat hallgatólagosan elfogadta a hálapénz előnyeit, de ugyanakkor nagyhangú és állandó kirohanásokat intézett nyilvánosan ellene, amikor az helyzetét hátrányosan érintette.

Jóllehet az egészségügyi kormányzat tagadta a jelentőségét, a közéletben mégis az egészségügy gondjainak a szinónimája lett. A nyolcvanas években kb. 4 milliárd forintra becsülték az orvosoknak és nővéreknek fizetett hálapénzt, amikor hivatalosan az egészségügyi dolgozók bére 10 milliárd, a tárca költségvetése pedig évi 30 milliárd körül volt. Nem annyira az összeg nagysága, mint inkább a hivatalostól eltérő szabályo-

zási forma jelentette a problémát. És éppen ez, a legitimációja körüli nehézségek világítanak rá a hálapénz igazi természetére és mélyebb politikai gyökereire.

Mivel magyarázható, hogy éppen a hatvanas évektől kezdődött el a hálapénz rohamos térhódítása? Valószínűleg azzal, hogy éppen a hatvanas évektől kezdve kaptak az orvosi-szakmai megfontolások a bürokratikus szempontok mellett — sokszor azok ellenére — egyre nagyobb jelentőséget, ami az adminisztratív irányítás „felpuhulásához" vezetett. Miközben a szervezet struktúrája jórészt változatlan maradt, az irányítás módszere változott. Az egészségpolitikai célkitűzések nem szakadtak el többé annyira látványosan a gyógyítás gondjaitól, a népbetegségek elleni kampányok mellett visszanyerte súlyát az egyéni betegségek elleni gyógyító munka. A korábban politikai okok miatt háttérbe szorított falvak ellátása némileg javult, orvosilag, szakmai programok keretében új kórházak építése kezdődött országszerte. Ezek a változások azt mutatják, hogy az egészségügyi adminisztráció azért tudhatta sikeresebben működtetni az ország egészségügyi hálózatának a gépezetét, mert szakszerűen tette a korábbiaknál. A szakmai szempontok és a szakemberek előtérbe kerülése viszont a gyógyító orvosok helyzetének és szerepének a felértékelődését vonta maga után. Új típusú kapcsolat alakult ki az orvosok és az őket irányító adminisztráció között, amely már nem pusztán a kényszeren és a megfélemlítésen alapult, mint az ötvenes években, hanem a hatalomba történő részleges integráción. A hálapénz elterjedése tehát nem elsősorban gazdasági jelenségként értelmezhető — ahogyan azt Magyarországon nagyon sokan gondolják — hanem a hatvanas években kialakult konszolidáció része. E szerint a csendes szakmapolitikai kompromisszum szerint az orvosok az önmaguk feletti szakmai rendelkezés feladásáért és a tőlük idegen adminisztratív irányítás elfogadásáért, továbbá az alacsony bérekért — a kooperáció fejében — kompenzációképpen, a betegek külön megfizettetésének hallgatólagos jóváhagyását kapták cserébe. Ez a kompromisszum túlment az orvosi renden és valóságos társadalmi szerződésként kezdett funkcionálni, hiszen a laikusok — a korábban jogaitól megfosztott lakosság — számára biztosította a beleszólás lehetőségét saját gyógyíttatásának körülményeibe: igaz, nem ingyen. Ez a forma lehetővé tette ugyanakkor, hogy az egészségügyi kormányzat továbbra is kézbe tartsa a lakosságot és az orvosokat. Ha ugyanis a lakosság próbálta volna felmondani ezt a számára előnytelen szerződést — ahogyan azt a napilapok hasábjain panaszkodva többször csakugyan meg is próbálta — akkor minden esetben azzal a veszéllyel kellett számolnia, hogy még a nagynehezen megszerzett csekélyke beleszólását is elveszítheti, és ismét személytelen bürokratikus szabályozásnak lesz alávetve, ha nagyon veri a vasat a hálapénz ellen. Ez annál kevéssé állhatott a lakosság érdekében, mert tapasztalhatta, hogy milyen érdekmechanizmusok vannak az egészségügyben, és így nem hihetett többé az adminisztrációnak sem a szakszervezeti, sem a szakmai igéretei jóhiszeműségében, amelyek ezeknek az érdekeknek a tagadására épültek. A gyakorló orvosok pedig az eltűrt, de legálisan soha el nem fogadott hálapénz illegális mivoltának számonkérésétől retteghettek. Időnként egy-egy felelősségrevonás sújtott le az orvosokra, és ezek a megfélemlítésen keresztül — paradox módon orvosetikai bizottságok nevet viselve — kitűnően ellátták az intézményesült korrupció védelmét.

Mérleget vonva – a korábbi időszakhoz képest – azt láthatjuk, hogy a hatalom és az orvosok közötti kompromisszumban az orvosok sikeresen javították helyzetüket mind „felfelé", mind „lefelé". Egyrészt a szakmai szempontokat jobban tudták érvényesíteni az adminisztrációval szemben, másrészt a lakossággal szemben szakmai pozícióikhoz anyagi kiegészítést tudtak szerezni.

Az igazi vesztes a lakosság volt, akinek az a kis előny, amihez a hálapénz fizetése mellett jutott, nem állt arányban azzal a hátránnyal, hogy az állam nem tudta ingyenesen biztosítani a megfelelő szintű ellátást. Olyan alkuhelyzetet hagyott itt jóvá az adminisztráció, ahol a betegek végsőkig kiszolgáltatott helyzetén csak a hálapénz esetleges, egyedi és hatását tekintve kiszámíthatatlan eszközével nyílt lehetőség valamit javítani. Ráadásul minél inkább bevett gyakorlat lett belőle, annál világosabbá vált, hogy már nem is annyira azért kell adni, hogy előnyhöz juthassanak – legyen az az előny akár egy mosoly az orvostól –, hanem inkább azért, hogy ne kerüljenek hátrányba: legyen az durva bánásmód vagy bármi egyéb. De elveszett a hálapénz, mint pénz az egészségügyi intézmények számára. Ebből ugyanis nem épülhetnek új kórházak, új ágyak, ebből nem vásároltak új műszereket, egyszóval nem javultak az ellátásnak azok az általános feltételei, amelyek maguk is nagyban hozzájárultak a hálapénz elterjedéséhez.

Nemcsak eredetében, de következményeiben is a „se terv, se piac", „sem egyenlőség, sem teljesítmény" anarchiája állt elő, ahol a lakosság joggal érezhette, hogy mindkét szabályozás és mindkét elv összes hátrányától szenved, anélkül, hogy akár egyiknek is az előnyét élvezhetné: fizet azért, amit hivatalosan ingyen kap, de ha fizet, akkor sem kap többet, mint anélkül kellene kapnia, jóllehet még így is vigasztalanul keveset kap, pedig fizet.

Nem értjük meg a hálapénz kérdését, ha nem tudjuk, hogy ez egy nagyobb vitának a része volt, amely az ún. második gazdaságról folyt. Arról van szó, hogy nemcsak az orvosnak, de másnak is fizetnie kellett a lakosságnak, ha az államilag ingyenesnek nyilvánított szolgáltatásokhoz ténylegesen hozzá akart jutni. Hiány keletkezett, mint a központi elosztáson alapuló rendszerek szükségszerű gazdasági következménye, és a hálapénz, amely a kiiktatott piac megtestesítője, ezt korrigálta. A társadalom két részre szakadt megítélésében. Az adminisztratív irányítás hívei ellenezték ezt minden területen, a második gazdaság hívei a társadalom önszabályozó képességének a jelét látta ebben, mégha torz formában is.

Sajnos a hálapénz esete azt mutatja, hogy az állam és a társadalom között kialakuló egyenlőtlenséget a második gazdaság csak felemás módon tudta befolyásolni. Kétségtelen, hogy érdekeltséget teremtett – és pótlólagos bevételt – amikor a hivatalos források elapadtak. Igaz továbbá, hogy a hálapénz összege mindenki számára elérhető volt, és kevesebb, mintha az adott szolgáltatást piaci árak mellett kellett volna beszerezni. Sajnos, arról tudunk a legkevesebbet, hogy a különböző társadalmi csoportok mennyire voltak képesek érdekeik érvényesítésére, azaz a hatékonyság kétségtelen fokozása vajon csakugyan fokozta-e az ellátás egyenlőségét vagy sem? Az ökonómiai értelmezés tehát homályban tart kérdéseket, és az egyenlőtlenséget hajlamos az admi-

nisztratív szabályozás egyenlőtlenségeként értelmezni, amelyet a piac csökkenteni nem tudott. Valószínű azonban, hogy a piac sem csökkentett mindent az adminisztratív szabályozás által teremtett gondokból — láttuk ez volt a helyzet a hálapénz és a beruházások hiánya közötti kapcsolat esetén —, másrészt a piac maga is újfajta egyenlőtlenségeket hozhat létre ilyen körülmények között is. Egyes csoportok esélyei így nőhettek a piac által — sokszor azoké, akik az adminisztratív szabályozásnak is haszonélvezői voltak — másoké csökkent, sokszor azoké, akik az adminisztratívnak is kárvallottjai voltak.

Ezekre a kérdésekre kellene választ adni azoknak, akik az egyenlőség kérdéseit szeretnék megismerni az egészségügy területén a mai Magyarországon. Korábban láthattuk, hogy ez a munka el sem kezdődhetett, márcsak azért sem, mert mind a kormányzat, mind a lakosság gazdasági problémának észlelte, és ökonómiai fogalmakban magyarázta mind az esélyegyenlőtlenség, mind az érdekérvényesítés kérdéseit.

4. Az egészségi állapot egyenlőtlenségei

Az egészségi állapot kérdése soha nem vált olyan vitatémává, közéleti problémává, mint azt a hálapénznél láttuk. Ebben az is szerepet játszott, hogy nemcsak a hivatalos és szakmai oldalról nem kapott komoly figyelmet, de a lakosság oldaláról sem. Egymástól elszigetelt víziók léteznek külön-külön, amelyek sem egymással nem polemizáltak, sem valamilyen társadalmi mozgalomhoz nem kapcsolódtak, mint ahogyan azt például a hálapénz és a második gazdaság közötti kapcsolatnál láttuk.

Az egészségügyi adminisztráció állami feladatnak írta elő az egészség megőrzését, amelyet a lakosság részvétele nélkül, sőt akár azzal szemben is képviselnie kell az egészségügyi hatóságnak. A tüdőszűrés, iskolai szűrések, kötelező munkaalkalmassági vizsgálatok említhetők. Ez a nézet egyenlőtlenséget nem ismert.

A hatvanas évektől kezdték az orvosi hivatás képviselői a lakosság életmódbeli és étkezési szokásait kritizálni, mint az egészségügyi állapot legsúlyosabb veszélyeztetőit. Az egészségügyi állapot egyenlőtlenségei így orvosi magyarázatot kaptak, medikalizálódtak és individualizálódtak; mindenki magát okolhatta, ha nem egészséges módon élt. Szorosan kapcsolódott egymáshoz az orvosi és az egészségügyi adminisztratív szemlélet. Így az adminisztráció, ha valamilyen ok miatt ki kellett lépjen a hivatalos szervezeti magyarázatból, akkor az orvosi, életmódbeli magyarázatot használta, az orvosok pedig az életmód kritikáját adminisztratív eszközökkel — szűrésekkel, kötelező tanácsadással stb. akarták kiegészíteni, hogy a veszélyeztetetteket kiemeljék a populációból. Ezek a kérdések nem kaptak nyilvánosságot, orvosi-szakmai és hivatali-szervezeti álláspontokként funkcionáltak és maguk is inkább elhatárolódni igyekeztek a társadalmi kérdésektől. Jellemző például, hogy a cigányok magas csecsemőhalandósága és felnőtt mortalitása adminisztratív problémaként íródott le. Egy megye egészségügyi ellátásáért felelős adminisztrátorai írták le a megdöbbentő adatokat, de semmilyen szociális faktort nem vizsgáltak, így területi és etnikai eltérésként tematizálódott a magas

halálozási arány. Meg kell persze jegyezni önkritikusan, hogy az első szociológiai vizsgálatok egyike, amely a cigányokat kutatta Magyarországon, szinte látókörén kívül hagyta a cigányok egészségi állapotának vizsgálatát, és csak annyiban érintette, amennyiben anyagi helyzetük látható következménye volt. Sajnos más szociológiai vizsgálatban — mobilitás, lakáskérdés stb. — sem szerepeltek az egészségügyi állapot egyenlőtlenségei a társadalmi egyenlőtlenségek között. Azaz a szociológia, mint azt már korábban is említettük, nem játszotta el azt a generáló és integráló szerepet, amit nyugati országokban eljátszott az egészség egyenlőtlenségeinek a feltárásánál.

Számunkra azonban most elsősorban az a probléma, hogy a lakosság miért nem fordított figyelmet saját egészségére. Erre nagyon meghökkentő adat szolgálhat magyarázatul. A kevés számú szociológiai vizsgálat egyike azt mutatta ki ugyanis, hogy az egészség, mint érték a negyedik helyen áll az értékek között. Ez azért meglepő, mert hasonló felmérések másutt mindig azt mutatják, hogy az egészség a legfontosabb, legelső érték. Egyedül az idősek voltak, akik elsőnek említették. Ez azért figyelemreméltó, mert nekik már megrendült az egészségük, azaz észlelhető napi gondot jelentett a betegség. Fel kell tételeznünk, hogy a társadalom nagy része nem észlelte megfelelően a rá leselkedő veszélyt.

Ez a feltevésünk megerősödik, ha megnézzük, hogy mik voltak az uralkodó értékek. Sikeres élet, anyagi jólét, stabilitás. Nemcsak hátrasorolódik az egészség, de egyenesen negatív a kapcsolat, hiszen a felsoroltaknak éppen az egészség feláldozása lehet az ára. De abban az értelemben sem az egészség számított értéknek, hanem ellenkezőleg, a betegség, amely révén távol lehetett maradni legálisan a rosszul fizetett és szigorúan ellenőrzött munkaerőpiacról. Sokak számára egyedül a betegség jelentette az egyetlen módot az életkörülmények javítására, így például házépítésre vagy kompenzáló jövedelemszerzésre az alacsony munkabérek miatt, máskor egyszerűen csak a fáradtság kipihenésére adott alkalmat. Úgy értelmezhetnénk ezt a helyzetet, hogy a kormány nem tudott javítani a béreken, nem tudta biztosítani az egészségügy, oktatás, lakás stb. ingyenességét, de nem tiltotta, hogy az emberek legálisan másod- és harmadállásokat vállaljanak munkaidőn túl, és így saját „önkizsákmányolásukkal" javítsanak anyagi helyzetükön. (Felmérések szerint a kereső lakosság 70—80%-ának van másodvagy harmadállása.)

Mindezek fényében már érthető, hogy a lakosság igényei és az uralkodó ökonomista értelmezés miért tette láthatatlanná a kockázatot, és miért tartotta természetesnek, hogy ne tematizálódjon az egészség problémájára? Úgy írható le ez a helyzet és ez az állapot, hogy az emberek meg akarnak élni, sőt jól szeretnének élni, és sokszor — legtöbbször — nincs választásuk, mint hogy ezt egészségük kockáztatása árán tegyék meg. Ezért nem volt sem a kormányzat sem a lakosság érdekelve abban, hogy az egészségi állapot veszélyeztetése hangot kapjon. A megélhetés, az anyagi gyarapodás belátható haszna egyrészt az egészség kockáztatása és netán károsodásának beláthatatlan következménye másrészt ellenérdekeltséget teremtett. Az orvosok medikalizált figyelmeztetései inkább csak üres papolásnak hatottak, annál inkább, mert ugyanúgy hajszolták magukat a második- és harmadállásokkal, mint azok, akiket kritizáltak.

Az egészségi állapot és a társadalmi faktorok közötti kapcsolat így homályban maradt. Nemcsak a munkakörülmények, de a család, a politikai intézmények, az értékválság is magyarázat nélkül pusztított, senki nem akarta észrevenni, senki nem akart tudni róluk.

Valahol persze felszínre kellett törni a feszültségeknek, és ez olyan terület volt, amit nem lehetett nem észrevenni, amit nem lehetett letagadni. Ez a magas halálozási arányszám volt, amely nemhogy csökkent volna, de az utóbbi két évtizedben egyre rosszabbodott, és az is hamar kiderült, hogy ez a középkorú férfi lakosságot érinti legsúlyosabban. Ez a probléma – a halandóság arányának növekedése – volt az, ami közüggyé vált, ami a társadalom egészének a figyelmét lekötötte. Pontosabban, mivel a halandóság növekedése és a születésszám csökkenése együtt okozta a népesség számának abszolút csökkenését, ezért a népesség csökkenése váltott ki feszültséget. Kitört a népesedéssel kapcsolatos vita, ahol a statisztikusok képviselte ökonómista álláspont a halandóság javításával akart a helyzeten változtatni, míg az irodalmárok képviselte politizáló álláspont a születésszám növelésével akarta megállítani a népességszám fogyását. Ez az álláspont szorosan kapcsolódott a magyar értelmiség tradicionális tagolódásához, ahol az írók a nemzeti értékek őrzői, a statisztikusok az állam képviselői. Az írók a halálozást csak annyiban vették be szótárukba, amennyiben közvetlen céljuk illusztrálása ezt megkívánta: a nemzet halálának a vízióját. A rendkívül magas öngyilkossági arányszám értelmezése is ugyanezt a célt szolgálta: a nemzet élniakarása megroppanásaként, politikai-morális értelmet nyerve. Ezzel szemben a statisztikusok a születésszámnak nem tulajdonítottak nagy figyelmet, hangsúlyozták, hogy ez más országokban is megfigyelhető, és inkább jobb orvosi ellátást követeltek, az egészségügyet tették felelőssé nagy részben a halálozási helyzet rosszabbodásáért. Az egészségügyi adminisztráció defenzív, a lakosságot hibáztató érvelésével szemben a statisztika álláspontja általánosabb szempontokat követ, megfelel a központi kormányzat látásmódjának, amely a lakosságot és az egészségügyi ellátást együttesen hibáztatja a halálozás romlásáért. A probléma azonban az, hogy bármennyire is szélesebb látókörű és egzakt a statisztika, kategóriái nem egészültek ki társadalomtudományi kategóriákkal, hatalomtechnikai zsánerűek maradtak. Mivel csak regisztrált, ezért nem tudhatott válaszolni a halálozás társadalmi okaira. A publicisztika pedig bár érzékenyen reagált, de a nemzet problematikája túl széles keret volt a halálozás értelmezésére, az irodalomban megrajzolt egyedi életek és sorsok pedig túlságosan konkrétak: a szociológiai megismerést ezért aligha pótolhatták.

Homályban maradt tehát az egészségi állapot és a halandóság közötti kapcsolat, a különböző társadalmi, kulturális csoportokra jellemző tipikus kockázatoktól és károsodásoktól függetlenül próbálták megérteni a halálozást. Most bosszulta meg magát az, amit a statisztikáról korábban mondtunk, hogy csak nemek és korok szerinti csoportokat tud felmutatni, ez pedig nagyon szegényes magyarázatra elegendő a komplex társadalmi folyamatok megértése helyett. Nem ismerjük a vizsgált populáció életútját, nem tudjuk, hogy mi okozza számukra azt a károsodást, amibe idő előtt belepusztulnak. A lelkiismeret ébrentartása – a társadalmi összefüggések bemutatása nélkül –

amit az irodalom és a publicisztika tehet, ebből a szempontból éppen olyan egyoldalú, mint a végeredményt regisztráló, de az ahhoz vezető utat elfedő statisztika.

Ma nincs még megközelítő képünk sem arról, hogy milyen szociális problémák okozzák a népesség egészségi állapotának a romlását, miért hiányzott ezekre a megfelelő ellátás, és végül, hogy mindez hogyan vezet a halálozás megdöbbentő emelkedéséhez.

Epilógus

Tézisünk az volt, hogy az egészség és ügye, mint társadalmi alrendszer mind gazdaságilag, mind politikailag, mind értékeit tekintve szervesen illeszkedik a magyar társadalom sajátosságaihoz. Feladatunknak azt tekintettük, hogy ezeket a kapcsolódási pontokat kimutassuk, az egészségügyi egyenlőtlenségeket egy társadalmi rendszer részeként értelmezzük. Ennek érdekében történt a némileg leegyszerűsített korszakolás is. Feltűnő volt ezért, hogy az utolsó korszakhatár 1987 volt. Mi történt azóta?

Az új Szociális és Egészségügyi Minisztérium mint a neve is mutatja — az egészség és a szociális problémák kapcsolatát a korábbinál rugalmasabban és tágabban értelmezi. Megszűnt az egészség dominánsan orvosi szemlélete, az új minisztérium nem akarja elsáncolni magát többé a társadalomtól, viszonylag rövid idő alatt programot dolgozott ki a lakosság egészségi állapotának a védelmére. Bár még nem tudjuk, hogy mennyire lesz eredményes, ráadásul a gazdasági és a társadalmi nehézségek is egy komoly változás ellen hatnak, mégis értékelnünk kell azt, hogy a társadalmi feszültséget okozó nehézségekre elhallgatásuk, félremagyarázásuk helyett felelősségteljes, új típusú intézményesült válasz született.

Jelentős változásoknak vagyunk a tanúi a társadalomban is. A nyolcvanas évektől megerősödött a társadalomban az új középosztály, amely rendkívül érzékeny az egészséggel kapcsolatos kérdésekre, igényes az emberi kapcsolatokra és elkötelezett a politikai intézmények átépítése mellett.

Társadalom és állam új típusú diszkussziója kezdődhetett el, amely egyelőre inkább lehetőséget jelent, de elkezdődött valami.

Igazságtalan voltam végül a szociológiával, hiszen az elmúlt 2-3 évben megkezdődött az egészségügy komoly szociológiai elemzése, amely szakszerűen tud viszonyulni az egyenlőtlenség problémájához is.

IRODALOM

Ajkai Zoltán: Öt tanulmány az egészségügy reformjáért. Medicina, Budapest, 1987.

Antal Z. László: Betegutak = Medvetánc, 1986/4—1987/1.

Buda Béla: Ellentmondások korunk medicinájában és ezek tükröződése az orvos személyiségében = Orvosi Hetilap, 1977, 118. 2379.

Black-Morris és társai: Egyenlőtlenségek az egészségügyben = Szociológiai Füzetek, 1985, 37.

Levendel László: Az orvos látóhatára. Budapest, 1979.
Losonczi Ágnes: Az egészséggel kapcsolatos érdekek és értékek változásai. In: Egészség és Társadalom, MSZT-TIT Budapest, 1979.
Molnár László (szerk.): Orvosi szociológia. Medicina, Budapest, 1989.
Losonczi Ágnes: A kiszolgáltatottság anatómiája az egészségügyben. Magvető, Budapest, 1987.
Orosz Éva: Az egészségügyi infrastruktúra területi különbségeit alakító fő tényezők = Társadalomkutatás, 1985/3.
Orosz Éva: A finn egészségügyről magyar szemmel. (Kézirat) 1987.
Tahin Tamás: Az egészségügyi ellátás szociológiája. (Kézirat) 1979.
Szalai Júlia: Az egészségügy betegségei. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1986.

CSÁSZI, LAJOS

INTERPRETING INEQUALITIES IN HUNGARIAN HEALTH SYSTEM

Summary

The sociological concept of inequality is difficult to articulate in the case of the Hungarian health system. The political cause of this is the fact that socialism saw itself officially as the founder of equality and thus, the question of inequality was concerned a taboo. Furthermore, the empirical and critical approaches in the social sciences falled to become institutionalized, a failure that applies in particular to sociology which could have gathered empirical data about the existence of inequalities.

For this reason, the author considers it more appropriate to use a historical-phenomenological approach, that is, to analize how contemporaries tried to understand the problems of the health care system without the social concept of inequality. He founds that in the 1950s and 1960s the dominant mode of interpretation was ideological: that is, the health system appeared as an admirable result of the new political regime. In the 1970s and 1980s, on the other hand, the health system was coded as a financial-management problem: that is, as a growing gap between limited resources and increasing demand.

The autor of the paper goes beyond these interpretative schemes and critically explores the hidden social anomalies which only recently have cristallized as sociological interpretations of Hungarian health system inequalities. (Inequalities in acces, in health status ect.)

OROSZ ÉVA

AZ EGÉSZSÉGÜGYI REFORM ÖNKORMÁNYZATI ALTERNATÍVÁJA

1. A magyar egészségügy válságának a vázlata

A magyar egészségügy jelenlegi állapotának meghatározó jellemzője, hogy egyszerre — részben hasonló okok miatt és egymást erősítve — éleződtek ki egyrészt a *lakosság egészségi állapotának,* másrészt az *egészségügyi rendszernek az* alapvető problémái. (CSÁSZI, 1987, 1988; LEVENDEL, 1975; 1980; LOSONCZI, 1986; SZALAI, 1986a, 1986b).

A magyar egészségügyi rendszer válsága *két alapvető folyamat összefonódásában* gyökerezik, amelyek:

a) *az államszocializmus intézményrendszerének* (a társadalom minden szférájára kiterjedő) *válsága,* valamint

b) a *nyugati típusú medicina* immanens jellemzői és a *társadalmi szükségletek közötti ellentmondások* fokozódása.

A meghatározó szerepet az etatista, paternalista állami beavatkozásnak tulajdonítjuk. Ezen folyamatok számos ellentmondásban manifesztálódnak, amelyek közül az alábbiakban felsoroltakat tartjuk a meghatározóknak, egyben ezen ellentmondások komplexumát, egyidejű érvényesülését tekintjük a magyar egészségügyi rendszer válsága lényegének:

- a szükségletek és az egészségügyi ellátás közötti szakadék: *változó* társadalmi *szükségletek,* illetve *merev, túlcentralizált* területi-funkcionális *struktúrája* az egészségügyi szolgáltatásoknak. A társadalmi-gazdasági környezetben gyökerező egészségügyi problémák versus *kórházcentrikus* (betegségcentrikus, technika-centrikus) *medicina.* Továbbá *inverz kapcsolat* áll fenn a *szükségletek* területi eloszlása és az *erőforrások elosztása* között.
- Felülről lefelé építkező intézményrendszer, túlcentralizált irányítás versus ellenőrizhetetlen, kezelhetetlen folyamatok.
- Az egészségügyi rendszer egészében is elégtelen erőforrásokkal rendelkezik, ugyanakkor az egyes intézmények finanszírozásának módja nem preferálja a hatékony gazdálkodást, ellenkezőleg: pazarló felhasználásra ösztönöz.
- Az elégtelen erőforrásokból eredő hiányhelyzet gátolja az orvosok, mint gyó-

gyítók munkáját, másrészt az állam és társadalom által hallgatólagosan elfogadottá vált hálapénz miatt az orvosok egyes csoportjainak érdekében is áll a hiány fenntartása. (A hiányhelyzet ugyanis az orvosok alacsony bére mellett a hálapénz egyik alapvető forrása is.)

● A lakosság *romló egészségi állapota,* az *egészségügy egyetlen szereplőjének sem az egészséges lakosság képezi a fő érdekeltségét.* (Az állam a kiadások lefaragásában, az egészségügyi szolgáltatást nyújtók a betegek minél nagyobb számában érdekeltek. A lakosság széles rétegei pedig csak egészséget veszélyeztető módon képesek az életszínvonaluk fenntartására, illetve a drasztikus csökkenés megakadályozására.)

● Az *egészségügyön kívüli társadalmi-gazdasági folyamatok* (mindenekelőtt a természeti erőforrásoknak és a munkaerőnek az alacsony hatékonyságú gazdaság általi kizsigerelése: a környezetszennyezés, napi 10—12 órai munkavégzés stb.) *meghatározó szerepe a lakosság egészségi állapotának romlásában.* Ezzel szemben a társadalmi szolgáltatásoknak (így az egészségügynek is) az államszocializmusban elfoglalt periférikus helyzetéből, valamint ehhez a helyzethez „alkalmazkodó" (defenzív) egészségügypolitikából szükségszerűen következik egy *egészség-centrikus, integrált társadalompolitika hiánya.* Sőt, növekvő mértékben az a szemlélet uralja az egészségügyi adminisztrációt és a közgondolkodást egyaránt, hogy a romló egészségi állapotért az egyének, az egyéni életvitel a felelős.

A lakosság egészségi állapotának megítéléséről

Az ma már közismert, hogy halálozási adataink, a lakosság várható élettartama a legkedvezőtlenebbek egyike a fejlett világban. (Az OECD országok közül csak Törökország lakosságának várható élettartama alacsonyabb.) A probléma súlyának megértését azonban akadályozza, hogy a fejlett országokhoz viszonyított helyzetünk csak mennyiségi különbségként interpretálódik. Széles körben elterjedt nézet, hogy ez a modernizáció „ára", ilyen perióduson a fejlett nyugati országok is átmentek.

A várható élettartam hosszú távú trendjeinek nemzetközi összehasonlításából azonban más következtetések vonhatók le, amelyek túlmutatnak a probléma mennyiségi különbségként való kezelésén.

A 60-as évek közepétől a lakosság egészségi állapotában — a megelőző időszaktól eltérően — a kedvezőtlen tendenciák váltak uralkodóvá (ANDORKA és munkatársai, 1988; HALANDÓSÁGI VIZSGÁLATOK, 1988). Ezek közül az egyik leglényegesebb, hogy a férfiak várható élettartamának növekedése megállt; a 60-as és 70-es évek közepe közötti időszakban stagnált, illetve kismértékben csökkent; 1976—1977 után pedig drasztikusan csökkent. (Egyaránt ez a tendencia jellemzi a születéskor, az 1 éves korban, valamint a 40 éves korban várható élettartamot is. A férfiak születéskor várható élettartama jelenleg az 50-es évek végének a szintjével egyezik meg (1986-ban 65,3 év volt); a 40 éves korban várható élettartam pedig nem magasabb annál, mint amekkora a 30-as évek végén volt (29,3 év). A nők születéskor várható élettartama is csupán 1,5 évet növekedett 1965 és 1979 között, azóta pedig lényegében stagnál.

A század elejétől a 60-as évek közepéig a magyar férfiak átlagos élettartamának trendje többé-kevésbé az OECD országok átlagának trendjét követte. Az 1960-as évek közepétől azonban Magyarország trendje elkanyarodott; majd a 70-es évek második felében kilépett a fejlett nyugati országok várható élettartama által alkotott sávból — e tekintetben a fejlett világ perifériájára szorultunk (1. ábra). Következésképp azt állapíthatjuk meg, hogy a nemzetközi összehasonlítás esetében nem csupán mennyiségi különbségekről van szó, hanem egy sajátos, a fejlett nyugati országok fejlődési irányától elkanyarodó trendvonalról.

1. ábra

Születéskor és 40 éves korban várható átlagos élettartam trendje (FÉRFIAK)

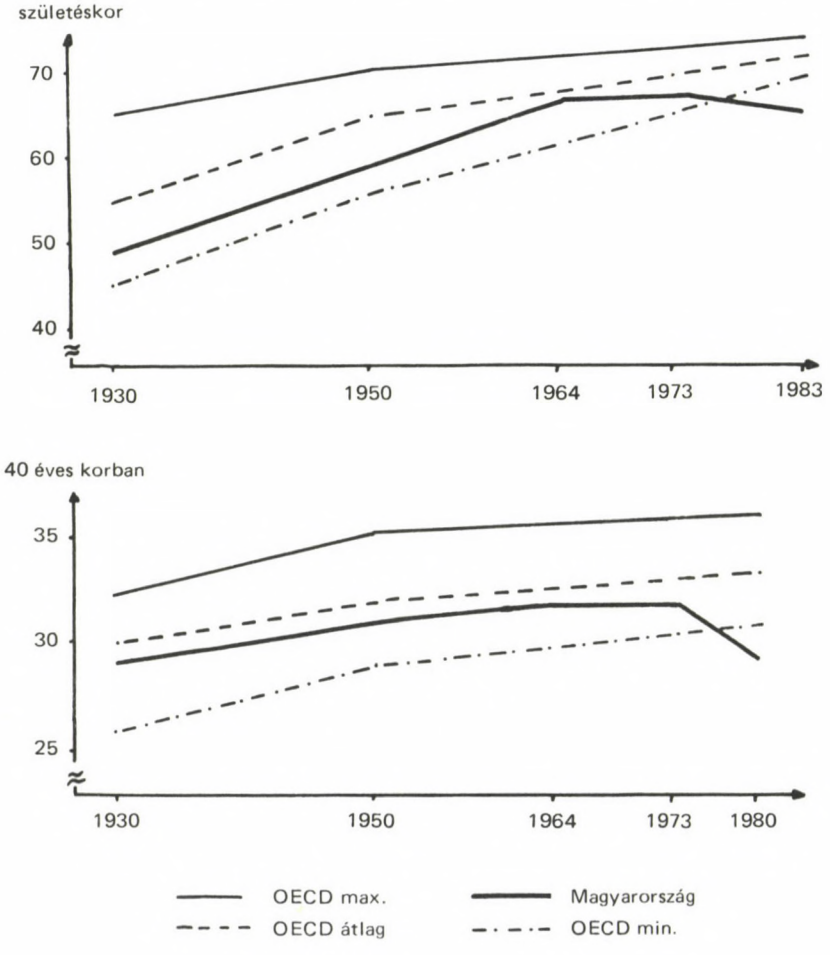

Erre különösen élesen mutat rá azokkal az országokkal való összehasonlítás, melyekben a 30-as években a legalacsonyabb volt a várható élettartam (1. táblázat). Ezek az országok Magyarországhoz hasonlóan a gazdasági-társadalmi fejlettségüket tekintve is sajátos félperiférikus helyzetű országok voltak. A 70-es évek közepéig Magyarország lépést tudott tartani ezen országok felzárkozásával – a lakosság életkilátásait tekintve. Az elmúlt másfél évtizedben azonban szétnyílt az olló Magyarország és a többi vizsgált ország között.*

Hangsúlyozzuk továbbá, hogy a fejlett nyugati országok körében tovább folytatódott az egyes országok közötti különbségek csökkenése.)

Ezek az adatok az *1945. utáni társadalmi-gazdasági fejlődés „társadalmi költségeként"* is értelmezhetők.

1. táblázat

Születéskor és 40 éves korban várható átlagos élettartam (férfiak)

	születéskor				40 éves korban		
	1930	1950	1972–1973	1982–1984	1930	1950	1980
Finnország	50,7	61,4	67,0	70,2	27,6	28,9	31,8
Japán	44,8	57,5	70,9	74,8	25,7	29,1	35,9
Portugália		56,1	65,2	69,1		30,7	32,0
Spanyolország	48,4	59,8	70,3	71,8		40,4	34,5
Magyarország	48,7	58,8	66,8	65,1	29,1	31,1	29,5
OECD maximum mínusz Magyarország	16,3	11,7	5,7	9,7	3,2	4,0	7,0
OECD átlag mínusz Magyarország	8,2	6,0	2,7	5,9	0,9	0,9	4,2
Magyarország mínusz OECD minimum	3,9	2,7	1,6	–3,8	3,4	2,0	–1,8

1973-ban a magyar férfiak 40 éves korban várható élettartama 32,1 év volt.

Forrás: (OECD, 1986); Demográfiai Évkönyvek

*A nők esetében is hasonló – a fejlett országokétól elkanyarodó – trendvonal rajzolódik ki, csak kevésbé élesen. Néhány további adat: 1985-ben (Európa népessége alapján) kor-standardizált halálozási ráta Magyarországon volt a legmagasabb Európában: 1272,4–100000 lakosra. Ez az érték 40–60%-kal meghaladja a nyugat-európai országok többségének kor-standardizált halálozási rátáját. (Az USA megfelelő adata: 832,5 volt.) A férfiak ezen adata szintén a legrosszabb volt, míg a nők esetében csak Bulgáriánál és Romániánál volt kedvezőbb a helyzetünk.

Az ember, mint legfőbb értéket hirdető ideológia mellett a valóságban a gazdaságban olyan bővített újratermelése valósult meg, amely számos összetevőben a társadalom szélesebb értelemben vett bővített újratermelését lehetetlenítette. (ÁGH, 1988; FERGE, 1988.)

A piac kiiktatása a gazdaságból alacsony hatékonyságot eredményezett. Az alacsony hatékonyságú gazdaság elszívta a fejlesztési forrásokat a jóléti szférából, továbbá — számos áttételen keresztül — az emberi erőforrás „kizsigereléséhez" vezetett (hasonlóan az ország természeti erőforrásaihoz is). Az egészségügyi szférán kívüli tényezők meghatározó szerepe a lakosság egészségi állapotának romlásában azonban nem jelenti azt, hogy az egészségügyi szféra nem járult hozzá számos módon az egészségi állapot romlásához. (Ennek elemzése meghaladja e tanulmány kereteit. Csak utalunk a szűrés, megelőzés hiányára.)

Az előzőekből következik, hogy az egészségügyi szektor elkülönült fejlesztése helyett olyan *integrált egészségcentrikus helyi és központi társadalompolitika* kialakítása felé kellene haladni, amely a társadalom életének különböző szférái felé *közvetíti* az *egészség* megőrzésének és helyreállításának *szempontjait,* és ezen szempont és a különböző szférák sajátos racionalitásának összeegyeztetésére törekszik. Egy ilyen integrált társadalompolitika kialakulásához a jelenlegitől gyökeresen eltérő szervezeti-intézményi keretekre van szükség, amelyben van olyan szereplő, amelynek alapvető érdeke a lakosság egészségi állapotának védelme, javulása. (Vagy legalábbis képes annak a képviseletére azáltal, hogy alapvető érdeke nem ütközik azzal.)

Az egészségügyi szféra szereplői közül — megítélésünk szerint — a helyi önkormányzatok és a civil társadalom közösségei testesíthetik meg ezt a szereplőt. (Hangsúlyozzuk, hogy nem a jelenlegi helyi tanácsokra gondolunk, hanem a 4. fejezetben vázolt jellemzőkkel bíró tényleges önkormányzatokra.)

Az előzőek — a *szűk szektorális határok lebontásának szükségessége (integrált társadalompolitika igénye)* — az egyik oka annak, hogy a *helyi önkormányzatoknak tulajdonítunk alapvető szerepet egy új típusú alulról szerveződő egészségügyi rendszerben.** További indokként hangsúlyozzuk, hogy az egészségügyi szféra feletti *lakossági kontroll* egy ilyen módon szerveződő egészségügy esetében kiépíthető (vagy legalábbis az intézményi keretek nem ellentétesek azzal).

Az önkormányzati modellt támasztja alá az is, hogy azt a *környezetet* (természeti, gazdasági, társadalmi), *amelyhez az egészségügyi szolgáltatásoknak alkalmazkodniuk kell, a bizonytalanság, gyors változások, differenciálódás* jellemzi. Egy ilyen környezethez plurális, decentralizált intézményrendszer jobban képes alkalmazkodni, mint az erősen központosított, hierarchikus rendszerek.

*Tudatában vagyunk, hogy a jelenlegi helyi tanácsok tevékenysége és az általunk vázolt követelmények között igen nagy a szakadék. A szervezeti keretek semmilyen változása önmagában nem biztosítéka egy integrált társadalompolitika megvalósíthatóságának, azonban ezen céllal ellentétes érdekeltségű szervezeti rendszer még kevésbé képes annak megvalósítására.

Az egészségügy válsága nem önmagában jelentkezik, hanem a gazdaság, a politikai intézményrendszer válságával, valamint a társadalom általános értékválságával együtt. Ez utóbbi területén, az egészségügyi reform szempontjából azt tartjuk a legsúlyosabb problémának, hogy az etatista-paternalista állami beavatkozás elmúlt 40 éve lejáratta az egyenlőség, a társadalmi felelősségvállalás kategóriáit. Tette ezt elsősorban is azzal, hogy egyrészt voluntarista módon csupán deklarálta az ingyenességet és egyenlő hozzáférhetőséget; másrészt „totálisan" államosítva az egészségügyet, felszámolta a szabad választási lehetőséget, az egészségügyi szféra szereplőinek relatív autonómiáját, kiiktatta a rendszerből a gazdasági racionalitást. Napjainkban természetesen ellenreakcióként erősödnek a betegséget az egyéni életvitellel, felelőtlenséggel magyarázó „victim-blaming" koncepciók, valamint ezekkel összefüggésben a szűken értelmezett gazdasági racionalitás nevében a társadalmi közös felelősséget és az egyenlő hozzáférhetőséget mint a döntéseket orientáló értéket tagadó koncepciók.

2. Az egészségügyi szakigazgatásról

2.1. A vizsgálat szempontjai

Az egészségügyi szférában a lakosság (páciensek) és az ellátást nyújtók (orvosok, intézmények) közé közbeiktatódó intézmények fő funkciója a szükségletek és a szolgáltatások összekapcsolása, másként fogalmazva az egészségügyi rendszer alkalmazkodó képességének biztosítása.

A társadalmi és természeti környezet egészséget veszélyeztető tényező, a lakosság demográfiai-egészségi állapota (annak változásai) társadalmilag-területileg differenciált szükségletet, kihívást jelentenek az egészségügyi rendszerrel szemben. *Az egészségügyi rendszer alkalmazkodó képessége szempontjából alapvető kérdés, hogy hogyan definiálódnak, ki definiálja ezeket a (differenciált) szükségleteket, hogyan szelektálódnak, transzformálódnak az egészségügyi szférában megjelenő igényekké, továbbá, hogy milyen mértékben, milyen közvetítő mechanizmusokon keresztül képesek befolyásolni az egészségügyi szféra „kínálati" oldalát.* Az alkalmazkodó képesség jelenti az alapvető szempontot az egészségügyi szakigazgatás vizsgálatához, amelynek során a két alábbi kérdéskörre koncentrálunk:

a) az egészségügyi szféra helye a társadalomban;

b) valamint az egészségügyi szférán belüli hatalmi viszonyok.

Ez utóbbi fő kérdése, hogy milyen helyzetben vannak, *milyen hatalommal rendelkeznek az egészségügyi szféra egyes szereplői* (a lakosság egyes csoportjai, az orvosok, egészségügyi dolgozók egyes csoportjai, az állam, a megyei és helyi tanácsok, alapítványok,* a biztosítók stb.) az *erőforrások feletti rendelkezés folyamatában.*

*A magyar egészségügyben hiányzik néhány olyan intézmény, amely a nyugati egészségügyi rendszerben fontos szerepet játszik, így pl. alapítványok, betegek egyesületei, magánbiztosítók. Ezek hiányát is a hatalmi helyzet egy fajtájának tekintjük.

Az erőforrások feletti rendelkezés általában leszűkítve, az erőforrások elosztásának problémájaként vetődik fel; egyrészt, hogy az egészségügy mint egész milyen mértékben részesedik a társadalom erőforrásaiból, másrészt, hogy az egészségügyön belül hogyan osztódnak el az erőforrások. Ezzel szemben *az erőforrások feletti rendelkezés kiindulópontjának azt tekintjük, hogy hogyan definiálódnak a szükségletek,* ki definiálja azokat, azaz az egészségügyi szféra egyes szereplői milyen pozícióban vannak a szükségletek definiálódásának folyamatában.

A szükségletek definiálásán azt értjük, hogy a társadalom egészségi problémái közül egyesek felismertté válnak, kielégítendő szükségletként megfogalmazódnak, míg más problémák, szükségletek látensek maradnak, nem definiálódnak. Korántsem egyértelmű, hogy mely szükségletek és milyen súllyal „ismerődnek el".*

Az egészségügyi szféra különböző szereplői — ha módjuk van rá — különböző prioritásokat állítanak fel. Illusztrációként: miért kap nagyobb hangsúlyt (publicitást) a kórházak siralmas műszerezettsége, mint a falusi körzeti orvosi rendelőké, vagy mint az a tény, hogy a komplex szűrővizsgálat általános elterjesztésére lenne szükség (illetve annak hiánya milyen veszteséget okoz emberéletben és gazdasági teljesítményben is).

Vagy miért kaptak az elmúlt évtizedekben nagyobb publicitást a kórházi körülmények (zsúfoltság stb.), mint a szociális otthonok körülményei. Nyilvánvalóan, mert az orvosok közül a kórházi szakorvosok, a lakosságon belül pedig a középkorúak jobban képesek érdekeik képviseletére, érvényesítésére, mint a falusi körzeti orvosok, illetve az időskorúak. A prioritást nem „objektív", szakmai szempontok alakítják, hanem az egészségügyi szférán és a társadalmon belüli hatalmi viszonyok.

Továbbá az *erőforrás fogalmát szélesen értelmezzük* — nemcsak pénzt, orvost, épületet és technikát értünk alatta, hanem legáltalánosabban azokat a szellemi és anyagi (egészségügyi szférán belüli és kívüli) eszközöket, amelyek az egészség megtartását, illetve helyreállítását szolgálhatják.**

2.2. Az 50-es évek egészségügyi szakigazgatásának alapvető jellemzői

Az előzőekben hangsúlyoztuk, hogy az egészségügyi szakigazgatás vizsgálatának alapvető szempontját az jelenti, hogy milyen hatalommal rendelkeznek az egészségügyi szféra egyes szereplői az erőforrások feletti rendelkezés folyamatában. Az alábbiakban két időszakkal foglalkozunk: az 50-es évek elején kialakított szakigazgatás jellemzőivel, valamint a 60-as, 70-es évek fordulójának eseményeivel.

*Bizonyos egészségi problémák lehetnek még eleve fel nem ismertek (az orvostudomány számára sem), pl. bizonyos környezeti ártalmak hatása az egészségre. Más problémák esetében politikai vagy egyéb okból nem vesz tudomást a létezésükről az egészségügy-politika.

**Így például erőforrásnak tekintjük egy adott környezeti ártalom egészségre gyakorolt hatására vonatkozó *információt* is. Vagy az orvosokkal való kommunikáció képességét — aminek társadalmi különbségei vannak.

Az egészségügyi rendszer *pluralizmusát* (betegbiztosító intézeteket, alapítványokat stb.) az 50-es évek elején *megszüntették,* az egészségügyi intézmények *állami tulajdonná* váltak és az egységesített szervezet az Egészségügyi Minisztérium és tanácsok irányítása alá került.

Ez egyrészt azt jelentette, hogy az egészségügyi szakigazgatásra (mint a 40—50-es évek fordulóján kialakított tanácsrendszer egyik részterületére) is érvényesek voltak és maradtak napjainkig az államszocialista politikai intézményrendszer általános vonásai: a hatalom erős központosítása, a központi utasítások lebontásán alapuló irányítás, továbbá az ezzel konform *felülről lefelé építkező intézményrendszer.*

Az állam és az önkormányzatok viszonya az egészségügy működtetésében az 1876-os egészségügyi törvény óta a reformtörekvések egyik központi kérdése volt.*

A tanácsrendszer előbb említett jellemzői azt jelentették, hogy ez a vita egy időre eldőlt — a *tanácsoknak* (azon belül az egészségügyi szakigazgatásnak) a funkciója a központi utasítások végrehajtása lett, gyakorlatilag *nem képezték az egészségügyi szféra önálló szereplőit.*

Az egészségügy működtetésének előzőekben vázolt keretei között a *szükségletek* mibenlétének *kizárólagos definiálójává* a paternalista *állam* (egészségügyi bürokrácia) vált, mint a lakosság egészségi állapotának és az egészségügyi ellátás biztosításának egyedüli letéteményese. Megfosztva az egyéneket és a civil társadalom közösségeit az egészség és ennek érdekében kifejtett tevékenység felelősségétől. Az állam az egészségügyi szféra egyik szereplőjéből a „kereslet" és a „kínálat" kizárólagos meghatározójává vált; továbbá működése ez utóbbi naturális elosztását jelentette (teljesen *kikapcsolva* a gazdasági tisztánlátást, racionalitást, ami az erőforrások pazarlásához vezetett).

Sem az egészségügy, mint egész nem rendelkezik a szükséges mértékű autonómiával; sem az egészségügy egyes részterületei, intézményei nem rendelkeznek az elégséges autonómiával az egészségügyi rendszeren belül. Hiányoznak azok a szervezeti keretek, működési mechanizmusok, melyeken keresztül az egyes településeknek, az egészségügy egészének, valamint az egészségügy egyes részterületeinek, az egyes intézményeknek az egészségügyi munkaerő egyes csoportjainak érdekei nyíltan, szabályozott keretek között kifejeződésre jutnának, megütközhetnének más érdekekkel.

Az egészségügy *„totális" államosítása* továbbá azt is jelentette, hogy megszűntek azok a szervezeti formák, amelyek legrugalmasabban, leggyorsabban képesek reagálni a környezeti kihívásokra, nevezetesen az alapítványok, egyesületek, magánvállalkozások. Divatos szóval élve, amelyek a múltban és jelenben az innovációk elindításának legfőbb letéteményesei.

*Pontosabban fogalmazva: hogy az egészségügy minél nagyobb mértékű államosítása (központi irányítása) vagy a helyhatóságok autonómiájának növelése biztosítja-e a megfelelő kereteket az egészségügyi ellátás fejlődéséhez (beleértve a ma nálunk közegészségügynek és járványügynek nevezett tevékenységet is). Évszázados tradíciója van annak a szemléletnek, amely a központi bürokráciát a szakszerűségnek a helyi kiskirályokkal (és tudatlansággal) szembeni védelmezőjének tünteti fel. Ezen nézethez persze valós problémák szolgáltatnak alapot. Másrészt azonban ez a nézet hosszú távon zsákutcába vívő megoldásokat alapoz meg.

A magyar egészségügyi történetéből példaként utalhatnánk arra, hogy a tbc elleni küzdelem és az anya- és csecsemővédelem elindítása is társadalmi kezdeményezéshez (orvosok által alapított társadalmi egyesülethez) fűződik, és később váltak az állam által támogatott programokká (a 30—40-es években). Azaz az állami egészségügy alkalmazkodó képességét is fokozta (kényszerítette) ezen intézmények léte.*

2.3. Közigazgatási reform — egészségügyi centralizáció

A gazdasági reformtörekvésekkel párhuzamosan a 60-as évek közepén a közigazgatásban is elindultak a reformtörekvések, amelyek a helyi tanácsok önállóságát, népképviseleti, önkormányzati jellegét kívánták erősíteni.

Ez a folyamat alapvetően átrendezhette volna a hatalmi viszonyokat az egészségügyi szférában — a központi bürokrácia (Egészségügyi Minisztérium) rovására.** Az egészségügyi bürokrácia a szakszerűség nevében védte „hadállásait".

Az előzőekben vázolt — felülről lefelé építkező — struktúrának immanens jellemzője, hogy a *központi bürokrácia* az általa képviselt elképzelést, érdeket mint a társadalom érdekét deklarálja és a *„társadalmi érdek" egyedüli letéteményesének tekinti önmagát.* Az úgynevezett „társadalmi érdek" megvalósításának egyedüli útját a központi szakmai elképzeléseknek az alsóbb szintek általi végrehajtásában látja.***

Így a 60-as évek második felében a gazdaságban és a közigazgatásban kibontakozó *reformtörekvéseket a szakszerűség, a „társadalmi érdek" veszélyeztetésének tüntette fel.* Pontosabban ezen időszakban az egészségügy a központi szakmai irányelvek érvényesítésének fontosságát hangsúlyozta, valamint „szakmai" érvekkel azt az elkép-

*Nemcsak a múltból, hanem a jelenből is hozhatók példák arra, hogy *társadalmi mozgalom állami támogatása* rugalmasabb kereteket jelent egy adott egészségügyi probléma megoldására: a mellrák-szűrés országos szervezését Finnországban társadalmi egyesület szervezi — jelentős állami támogatással.

**Ez a megállapítás nemcsak az egészségügyre, hanem általában a közigazgatásra — vagy annak más részterületére, pl. az oktatásra is érvényes. Nagyon keveset tudunk azonban ezen időszak konkrét történéseiről és arról, hogy az egészségügy központi irányításában milyen viták folytak a gazdasági reform és egészségügy, illetve a közigazgatási reform és egészségügy kapcsolatáról. A kutatás további szakaszának egyik fő célja ezen „fehér foltok" eltüntetése.

***Ennek a „felvilágosult abszolutizmusnak" a legitimálásához jelentős mértékben hozzájárul az is, hogy a gyógyítás egyre bonyolultabb (tudományosabb); a laikus számára egyre érthetetlenebb, misztikusabb folyamatok, eljárások (berendezések) jelennek meg. A gyorsítás szakjellege pedig mind ez idáig „sikeresen átruházódott az egészségügyi ellátásra is. (A laikusok, közgazdászok, szociológusok bírálata így a „nem szakember" megbélyegzéssel háríttatik el.) Pedig a fejlesztési alternatívák közötti választás nem orvosszakmai kérdés, hanem politikai (nem csupán szakmai szempontok, hanem szakmai, morális, gazdasági, politikai stb. szempontok alapján történő mérlegelés tárgya).

zelést törekedett alátámasztani, hogy a megyei szinten túli decentralizálás a lakosság egészségügyi ellátásának szakszerűségét veszélyeztetné. A központi egészségügyi bürokrácia számára *a legkisebb mértékű hatalomvesztést a központi irányítás és a megyei tanácsok közötti hatalommegosztás jelentette.* *

A decentralizálás azonban a helyi hatalom feletti *lakossági kontroll* teljes *hiányának* körülményei között valóban járhat káros hatásokkal is. Például a tanácstörvény rovására írja mind a központi, mind a megyei szakigazgatást azt, hogy a falusi körzeti orvosok kinevezése a helyi tanácsok joga lett. Valóban számos eset hozható fel példaként a „baráti alapon" történő kinevezésre, valamint orvos és tanácselnök közötti áldatlan állapotokra.

A „kiskirályok hatalmaskodása" – 'felvilágosult abszolutizmus' dilemmájához azonban más irányból kell közelítenünk. Két alapvető tényező hiánya ugyanis fel sem merült eddig az Egészségügyi Minisztérium kontra tanácsok vitában. Hiányzik egyrészt az *orvosszakma érdekeinek a szakigazgatástól elkülönült megjelenése,* a szakmai szervezetek önálló hatalmi tényezőként való funkcionálása.** Másrészt hiányzik a *helyi hatalom (helyi egészségügyi irányítás) feletti lakossági ellenőrzés.* E két tényező kiépülését alapvető *előfeltételnek tekintjük ahhoz, hogy egy decentralizált egészségügyi rendszer működőképes legyen.*

Az 1971-es tanácstörvény és a tanácsi gazdálkodás számos módosítgatásának hatása az egészségügyi szakigazgatásra úgy összegezhető, hogy az 50-es évek elején kialakított *szakigazgatás alapvető vonásai* (a szervezeti rendszer felülről lefelé építkező, utasításos jellege; valamint a központi bürokrácia által definiált szükségletek és „társadalmi" érdekre épülő fejlesztési politika) *nem változtak meg.* A működés konkrét mechanizmusai módosultak, kevésbé szigorúan követték a rendszer „logikáját" (– az utasításokat a tervezés egyeztető tárgyalásainak lazább keretei között hozták). Ezek a módosulások a *megyei tanácsi apparátusok hatalmának a növekedését* jelentették. Ez le-

*A közigazgatási reform elleni – a szakszerűség védelmébe öltöztetett – fellépés jól illusztrálható az 1967. április 5–6-i Egészségügyi Közgazdasági Konferencián (az egészségügy vezetői által) tartott előadásokkal. Néhány idézet (kiemelések tőlem): „Nem kívánatos – és az egészségügyi fejlesztésben érdekelt egyetlen szervező sem képzeli el –, hogy a Központi Bizottság irányelveiben szereplő területi elsődlegesség elve azt jelentse, hogy a mi kis országunk egy-egy területe, megyéje az egészségügy fejlesztésében olyan *külön utat* járjon, amely eltér az országos elképzelések egészétől, és olyan szélsőséges példát mutasson, amely az *egységes magyar egészségügy egészétől* eltér..." (Egészségügyi Gazdasági Szemle, 1967, 2, 323.)

„... a következő időszak feladata lesz, ... kialakítsa a gyógyító-megelőző szolgálatnak a lakosság jó ellátása szempontjából optimális struktúráját, és a *nagy megyei bázisintézetek* keretében *biztosítsa az egységet a gyógyítás, az igazgatás minden vonatkozásában*" (i. m. 324).

„A tanácsok hatáskörének növelését össze kell kapcsolni az egészségügyi *ágazat szakmai célkitűzései* érvényesítésének lehetőségeivel. A tanácsok érdekeltsége, önállóságuk növekedése és bevételeik eltérő alakulása nem akadályozhatja az egészségügy *dinamikus, arányos, szakszerű* fejlődését" (i. m. 303.).

**A falusi körzeti orvosok példájánál maradva: hiányzik az orvosoknak olyan szakmai szervezete, amely az orvosok kollektív érdekeit képviselné a kinevezések, bérezés stb. során (pl. orvosi kamara). (A tanulmány megírása óta az Orvosi Kamara megalakult. – A szerk.)

hetőséget adott a központi törekvésektől némileg eltérő igények megfogalmazására. A hatalom ellenőrizetlensége következtében ez lehetett a lakossági igények kifejeződése, de ugyanígy szűk csoportérdeket szolgáló presztízsfejlesztés is.

Az egészségügyi ellátást tekintve a *helyi tanácsok mozgástere a hierarchián kívül bővült*, például a helyi tanácsok a falusi körzeti orvosi ellátás fejlesztésére igénybe vehették egyrészt helyi gazdasági szervek anyagi támogatását, másrészt a lakosság társadalmi munkáját. Ez a folyamat a falvak közötti differenciálódás egyik tényezőjévé vált. Nem ezt a folyamatot önmagában ítéljük problémásnak, hanem azt, hogy nem működött a differenciálódást ellensúlyozó folyamat. A központi beavatkozás épp azt nem vállalta fel, ami a funkciója lenne — a területi különbségek csökkentését szolgáló eszközök kialakítását. Ez a differenciálódás a megyék „belügyévé" vált.

A 70-es évtized elejétől-közepétől *recentralizációs folyamatok* bontakoztak ki a társadalom szinte minden szférájában. (JUHÁSZ, 1987.) Az egészségügyet tekintve az *Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció* és az *1975-ben hozott egészségügyi integrációs rendelet* * jelentették ennek a folyamatnak a fő megjelenési formáját. Az OTK hatására a települések hierarchizáltsága, alá-fölé rendeltsége (a szolgáltatások nyújtása során) nagymértékben fokozódott. (ENYEDI, 1983; VÁGI, 1982.)

Ezt illusztrálja, hogy a központi tervezés egyik fő törekvése az volt, hogy meghatározza (előírja), hogy a települések — bürokrácia által meghatározott típusai — milyen szolgáltatással rendelkezhetnek.

Az egészségügyi integráció** hatása igen ellentmondásos. Részben növelte a *kórházvezetés önállóságát a tanácsi apparátussal szemben,* ami kedvező folyamatként értékelhető. A laikus kontroll hiányában ez nem a helyi autonómiák kiépülésének egyik láncszemét jelentette, hanem a minisztérium, a központi irányítás találhatott szövetségest az úgynevezett „tanácsi önállósággal" szemben (a „szakszerűség" védelmére). Egyértelműen negatívnak értékeljük az integrációnak az alapellátásra gyakorolt hatását. Az integráció egyik fő célja az alapellátás és a kórházi ellátás közötti kapcsolatok javítása volt. A központi bürokrácia előzőekben vázolt „természetéből" logikusan következik, hogy ezt *nem* két önálló, relatív autonómiával, eltérő értékekkel rendelkező terület közötti kapcsolatok rugalmas formákon keresztüli javításaként történt, hanem a városokban a kórház irányítása alatti szervezeti egyesítést jelentette, ami szükségszerűen ahhoz vezetett, hogy az alapellátásban is a kórházi ellátás gyógyítás-orientált szemlélete erősödött. Így nincs az egészségügynek olyan szférája, amely legalább elviekben megelőzés-orientált lehetne.

*A „felvilágosult abszolutizmus" szemléletes példája, hogy az egészségügy irányítását, szervezetét, működését alapvetően érintő változás miniszteri rendeletként született meg. A legtöbb nyugati országban — egészségügy területén is — az ilyen horderejű változásokat törvények szabályozzák.

**Az integrációs rendelet az azonos tanács irányítása alá tartozó egészségügyi szolgálatokat a kórház (vagy rendelőintézet) irányítása alatt egy szervezeti egységbe integrálta.

2. 4. Az egészségügy helye a makrostruktúrában

Az egészségügy alárendelt pozíciója általában úgy fogalmazódik meg, hogy nem részesedik megfelelő mértékben a nemzeti jövedelemből. Ez a megközelítés – implicit módon – az adott intézményrendszertől várja az erőforrások növelését; attól az intézményrendszertől, amely az elmúlt 4 évtized során nem növelte az egészségügyi ellátásra szánt erőforrások részesedését. *Elsődlegesen a politikai, hatalmi viszonyok határozták meg – közvetve és közvetlenül is –, hogy az egészségügy (oktatás stb.) részesedése nem növekedett* – nem pedig a sokat hangoztatott „objektív" gazdasági körülmények. Közvetve azáltal, hogy a piaci viszonyok kiiktatása a gazdaságból alacsony hatékonyságú gazdaságot eredményezett, ami tartósította az erőforrások elvonását a jóléti szférától. Közvetlenül pedig, hogy az adott politikai intézményi keretek állandósították, konzerválták a közvetlen termelési érdek dominanciáját (az infrastruktúra vagy egészségügy lobby hiánya mellett). Következésképpen az *egészségügyi reform egyik alapvető kérdése, hogy milyen intézményrendszerre van szükség ahhoz, hogy a lakosság egészségi állapotának (az egészségügyi ellátásnak) az érdeke valóban képviselve legyen a* központi döntéshozatalban is. Ennek egyik feltétele, hogy az *ágazati érdekekkel szemben megjelenjenek a települési érdekek* (a lakosság infrastrukturális életkörülményeinek érdekei). Továbbá, hogy kormányzati szervekkel szemben *alulról szerveződő érdekképviseleti szervek* álljanak szemben, amelyek a kormányzati javaslattal szemben alternatív javaslatokat képesek megfogalmazni. Ahogy a bérek tekintetében a szakszervezet, a mezőgazdaság esetében a TOT, az iparében a Kamara stb. érdekképviseleti szervként a kormányzat partnere (kontrollja, alternatív javaslatok megfogalmazója lehet) – legalább elvileg, úgy az *infrastruktúra érdekképviseleti szerve az önkormányzatok szövetsége lehetne.* A jelenlegi helyzetben a politika a gazdasági válság megoldására úgy törekszik, hogy elhalasztja a többi szféra fejlesztését (egy jövőbeli – bizonytalan – gazdasági fellendülés időszakára).

Véleményem szerint a jelenlegi válság nem gazdasági összetevői (oktatás, lakáshelyzet, egészségügy, valamint morális és értékválság) lényegesen súlyosabb problémát jelentenek, amelyek „elhalasztásának" hosszú távú költségei egyre fokozódnak. (Az egészségi állapot adataival illusztráltuk ezt a 2. fejezetben.)

3. Az egészségügyi renform előfeltételei a közigazgatásban

A tanácsoknak az egészségügyi intézmények működtetésében betöltött szerepe nem változtatható meg önmagában. Egy *alulról építkező egészségügyi szakigazgatás nem alakítható ki egy felülről építkező közigazgatási rendszer keretei között.* A közigazgatás reformjának alábbiakban vázolt legfontosabb elemeit előfeltételnek tekintjük ahhoz, hogy az egészségügyi szférában megvalósítható legyen az 5. fejezetben vázolt önkormányzati modell. Az egészségügyi rendszer reformja a közigazgatási rendszer reformján keresztül tehát közvetlenül kötődik a politikai intézményrendszer reformjához.

Hangsúlyozzuk, hogy a *közigazgatás reformjának kérdésével csak az egészségügyi szféra szükségleteiből kiindulva foglalkozunk,* így az alábbiak célja nem egy közigazgatási reform koncepció felvázolása, hanem a két reform kapcsolódási pontjainak a bemutatása.

Gyökeres változtatásra van szükség:

a) *a központi kormányzat és a helyi tanácsok* közötti viszonyban;

b) a települések egymás közötti viszonyában;

c) *a helyi önkormányzat (azaz a település lakossága és a helyi tanácsok közötti viszonyban.* (Ehhez önkormányzati törvény megalkotására van szükség.) (BIHARI, 1988.)

a) A jelenlegi, felülről építkező államigazgatásban a helyi tanács a hierarchia alsó szintje, amelynek az 1971-es tanácstörvényben megfogalmazott önkormányzati jellege csak formális. A jelenlegivel szemben olyan alulról építkező közigazgatási rendszerre lenne szükség, amelyben a *hatalom két pólusát az állam és a helyi önkormányzatok* (települések) alkotnák, a hatalom gyakorlásának fő szerveit pedig az állam központi szervei és a helyi tanácsok. Az önkormányzat megteremtésének alapvető szervezeti feltételei: a helyi tanács végrehajtó bizottsága kettős alárendeltségének megszüntetése. (A V. B. csak az őt megválasztó tanácsnak lenne alárendelve, a megyei tanács V. B.-nek nem.) Ebből következően a helyi tanács nem lenne államigazgatási szerv, hanem kizárólag az önkormányzat gyakorlásának a szerve (amely az önkormányzati törvényben meghatározott bizonyos minimális államigazgatási jellegű feladatokat is elláthatna).

b) A szolgáltatások nyújtása során a szolgáltatást nyújtó *központok és a többi település alá-fölé rendelt viszonyának a települések közötti kooperációvá* kell átalakulnia. Ez alapvető változást igényel a *tulajdonviszonyokban, szolgáltatások működésében,* és nem utolsósorban a *települések közötti viszony értelmezésében.* A jelenlegi rendszer 'logikája' szerint a szolgáltatásokat szigorúan hierarchizált központok rendszere nyújtja a többi település számára. Az oktatási, egészségügyi stb. intézmények a központ intézményei, amelynek működtetése a központ funkciója. Ez indokolja a központok (városok), illetve azok különböző típusainak kiemelt fejlesztését, eltérő elbírálását az erőforrások központi elosztásakor. Ezzel szemben áll a többi *ellátott település,* amelyek csak passzív igénybevevői a szolgáltatásoknak, nincsenek szervezeti-intézményi keretek érdekeik képviseletére. Ezzel szemben olyan viszonyrendszerre lenne szükség, amelyben a *települések közötti kapcsolat meghatározó tartalma a kooperáció.* A szolgáltatások működtetése „logikájának" az alapját ebben az esetben az képezné, hogy *több település közösen létesít és működtet* olyan szolgáltatásokat, amelyek jellegükből eredően nem létesíthetők minden településen. Ebben az esetben a közös intézmény a *települések közös tulajdona,* amelyet olyan szervezet irányít, amelyben minden település képviselve van. Az egészségügy területén a szakorvosi rendelőintézetek és a kórházak működtetését érintenék alapvetően a fentiekben vázolt változások.

c) A jelenlegi tanácstörvény megfogalmazza a tanács önkormányzati jellegét, de nem mondja ki, hogy az önkormányzat alanya a település (vagy társult település) lakossága és nem szabályozza megfelelően az önkormányzat és az önkormányzati funk-

ciók többségét gyakorló tanács, illetve tanácsi apparátus viszonyát. Ezen szabályozásnak mindenekelőtt a tanácsi apparátus feletti *lakossági kontroll és a lakossági kezdeményezés* szervezeti kereteit, világos mechanizmusait kellene kialakítani. *A valóságos önkormányzatok létrejöttének előfeltétele az autonómia jogi, szervezeti, gazdasági* alapjainak *megteremtése.* Ezen gazdasági és intézményi alapokkal a következő fejezet foglalkozik. Az 1971-es törvény azt írja elő, hogy mire terjedhet ki a helyi tanács tevékenysége (például jelenleg községi tanács csak helyi szükségletet kielégítő intézményt hozhat létre, nagyobb vonzáskörzetet ellátó intézményt nem). Az önkormányzati törvénynek fordított megközelítésen kellene nyugodnia: a helyi tanács tevékenysége mindenre kiterjedhetne, amit a törvények nem tiltanak. Másrészt a törvénynek elő kellene írnia azokat a minimális feladatokat, amelyeket a helyi önkormányzat köteles lenne ellátni egyedül vagy más önkormányzatokkal kooperálva (pl. oktatás, egészségügyi ellátás stb.)

Az állami beavatkozás tekintetében ezzel szemben azt kellene szabályozni, hogy milyen kérdésekben és milyen keretek között avatkozhat be az állam az önkormányzatok életébe. Az állam és önkormányzatok közötti vitás kérdések eldöntése Alkotmány vagy Közigazgatási Bíróság feladata lehetne.

Az előzőekből következik, hogy a helyi önkormányzat megvalósulása a *megyei tanácsok hatalmi pozíciójának, funkciójának gyökeres átalakítását is igényli.* A megyei tanácsok helyett csak megyei hivatalokra lenne szükség. Ezek a központi államhatalom helyi szervei lennének, így funkciójuk a központi döntések végrehajtása, képviselete, az önkormányzatok és az állam közötti érdekegyeztetés, koordinálás lenne. Ebből következően nem lenne önkormányzati jellegük, így nem lenne választott megyei tanács. *A helyi tanács és annak apparátusa semmilyen módon nem lennének alárendelve a megyei hivatalnak.*

A megyei hivatal és az önkormányzat közötti vitás kérdések eldöntése részben a kormány, részben már említett bíróság feladata lenne.

Az önkormányzatok nagyfokú autonómiájának biztosítása csak a rendszer egyik pillére lehet. A másik pillért azok a mechanizmusok jelentik, amelyek a társadalmi integrációt biztosítják. Így elengedhetetlenül szükséges a települések közötti kooperáció kereteinek, ennek egyik elemeként a *helyi önkormányzatok közös érdekképviseleti szerveinek,* másrészt az állami beavatkozás kereteinek a kialakítása.

Az előzőekben vázolt alapokon nyugvó közigazgatás nélkülözhetetlen intézménye lenne az *önkormányzatok szövegsége* (vagy szövetségei), amely az állam központi szerveivel való érdekegyeztetésben az *önkormányzatok közös érdekeinek,* így a településfejlesztés, az infrastruktúra fejlesztés érdekeinek képviselője is lenne. A szövetség csak a Parlamentnek lenne alárendelve. Az önkormányzati törvénynek olyan jogokkal kellene az önkormányzatok szövetségét felruháznia, hogy a településfejlesztés (így pl. a lakásügy, az oktatás, az egészségügy fejlesztésére) vonatkozó alapvető kormányzati döntések nem lennének meghozhatók egyetértése nélkül. Másrészt az önkormányzatok szövetsége a helyi önkormányzatok működése új mechanizmusainak, valamint a települések közötti kooperáció mechanizmusainak kialakulásához nyújthatna támogatást.

4. Az egészségügyi rendszer reformjának alapelemei

Az egészségügy reformjának egyidejűleg különböző tőről fakadó, de egymással kölcsönhatásban lévő problémákkal kell szembenéznie, nevezetesen:

- a modern medicinából fakadó általános problémákkal (professzionális hatalom fokozódása a laikusokkal szemben);
- a politikai rendszer monolit hatalmi struktúrájából és (azzal összefüggő) túlzott ökonomizmusából eredő;
- valamint az egészségügy (előző folyamatok által is befolyásolt) sajátos problémáival.

A jelen időszak nem kedvez a hosszú távú célok, értékek megfogalmazásának. Ennek tudatában is, a tanulmány mégis erre helyezi a fő hangsúlyt. Akkor is, ha erre csak töredékesen, számos kérdőjellel és bizonytalansággal tud vállalkozni — mindenekelőtt vitaalapnak szánva az ebben a fejezetben leírtakat. A mondanivalónkat három kérdés köré csoportosítjuk:

a) mi képezi a jelenlegi rendszer fő érdekeltségét;

b) az önkormányzati modell fő jellemzői;

c) az önkormányzati modell szervezeti keretei.

Az egészségügyi ellátás jelenleg egy nem termelő *ágazatot* képez. Az egészségügyi szakigazgatás funkciója az adott ágazat működtetése, szolgáltatások *termelése.* Az egészségügyi szféra *„eredményessége" az „input" vagy a „termelés" mennyiségében mérődik:* minél több orvos, minél több kórházi ágy, minél több ápolási eset. Az „ágazatszerű" működés immanens jellemzője, hogy a *cél felcserélődik az eszközzel* (pontosabban az egészségi állapot, mint cél meg sem jelenik a rendszer valóságos működésében). Amikor a végső célt maga az egészségügyi ellátás (a termelés) jelenti, szükségszerűen kifejti hatását az a szemlélet, hogy a minél több egészségügyi szolgáltatás eleve csak pozitív dolog lehet; hogy az egészségügyi szféra bajaira a *fő* gyógyszer a több ellátás, több tecnika, több medicina.*

Továbbá „természetes" vonása az ágazati szerveződésnek a nem kifejezetten csak orvosi ellátást igénylő problémák más *ágazatokra* hárítása. Az „ágazat" működtetése azon a feltételezésen nyugszik, hogy a központi *bürokrácia szakértelme* a lakosság érdekében hozott döntések fő biztosítéka. Ez a szakértelem természetesen minél koncentráltabb és szabályozottabb rendszerben képes hatni. A problémák megoldásának fő eszközévé a szervezeti változás, átszervezés válik (pl. egészségügyi integráció). (Ami aztán — a központi irányítás szerint — a nem tökéletes végrehajtás miatt (rendre) nem hozza meg az elvárt eredményeket.) A központosított, hivatalos szakértelem számára egy decentralizált szervezet kezelhetetlen, ellenőrizhetetlen, maga az anarchia és termé-

*Ez a szemlélet nyilvánul meg akkor is, amikor ma sokan a magánbiztosítás bevezetését tartják *elsőrendű* fontosságúnak. (Pl. hogy ha valaki megfizeti, jobb körülmények közé kerülhessen a kórházban). Nem ennek az igénynek a meglétét és jogosságát vitatom, hanem csak *sokadrangú* problémának tartom. Előtérbe helyezése pedig elfedi a mélyebb strukturális problémákat, halasztja enyhítésüket.

szetesen a szakértelem a helyi szinteken csorbát szenved. *Az „ágazatszerű" működés alternatíváját egyrészt a „piaci" modell,* másrészt az „önkormányzati" modell jelenti. Ez utóbbi* az ágazataival szemben olyan *„szükségorientált területi" jellegű szerveződés,* amelyben a kiindulópontot az egyes területi egységek (önkormányzatok) lakosságának egészségi problémái, az élet- és munkafeltételek egészséget veszélyeztető tényezői, lakosságuk igényei jelentik.

Ebben a rendszerben az eredményesség a lakosság egészségi állapotában, egészséges élet- és munkafeltételekben mérődne. (Hangsúlyozzuk a mérés lehetőségeinek igen korlátozott voltát.) Lehetséges-e ilyen rendszerré átalakítani a magyar egészségügyet? Létezik-e, létezhet-e olyan egészségügyi rendszer (a gazdasági és politikai környezetet, továbbá a medicina jellegét figyelembe véve), amelyben valóban a lakosság egészségi állapota jelenti a fő érdekeltséget. A válasz — azt hiszem — nemleges, legalábbis a belátható jövőt tekintve. Magát a kérdést is másképp kell feltennünk. Annak a kérdésnek már van realitása, hogy a nyugat-európai (mindenekelőtt a skandináv) egészségügyi rendszerekben megfigyelhető *folyamatok közül melyek azok, amelyek az ilyen „szükséglet-orientált" rendszer irányába hatnak a „termelés-orientált" rendszerrel szemben.* Ezen folyamatoknak az alábbiakat tekintjük:

- integrált, egészségcentrikus társadalompolitikai és társadalmi gyakorlat lehetőségének keresése;
- az egészségügy működtetésének decentralizálása, a helyi önkormányzatokra való alapozása;
- az egészségügyi rendszer laikus kontrolljának erősítése.

Olyan intézményi keretek kialakítására van szükség, amely képes ezen folyamatoknak a magyar egészségügyön belüli elindítására (kibontakoztatására).

Az önkormányzati modell fő jellemzői

Az egészségügyi reform kulcskérdése az *állam szerepének gyökeres* megváltoztatása, ami egyidejűleg a központi kormányzat, a helyi önkormányzatok, a civil társadalom közösségei az egyének, valamint az orvosszakma közötti kapcsolatok (hatalmi viszonyok) megváltozását jelenti.

A kiindulópontot számunkra az jelenti, hogy a társadalmi közös felelősség hordozója nem kizárólag a paternalista állam lehet. Éppen ellenkezőleg: *a társadalmi közös felelősséget elsősorban a települések önkormányzatainak és a civil társadalom közösségeinek kell hordozniuk.* Egyrészt a politikai és egészségügyi rendszer pluralizmusa,

*Piaci modellnek a szakirodalom — a fejlett országok közül — csak az USA egészségügyét tekinti. Alapvető különbség van a piaci modell és a nyugat-európai országok alapvetően közösségi egészségügyi rendszereit kiegészítő magánegészségügy, valamint piaci jellegű működési elemek, ösztönzők között. A 2. fejezet vázolta a magyar lakosság egészségi állapotát, és annak a társadalmi-gazdasági fejlődés „költségeként" való értelmezését. Ezen „költségek" csökkentésére az egészségügy piaci modelljét nem tartjuk alkalmasnak.

másrészt az állam és a helyi önkormányzatok közötti hatalommegosztás biztosíthatják azokat a kereteket, amelyek között az állam az egészségügyi szféra egyik, de nem kizárólagos működtetője. Ezen keretek között teremthető csak meg egy alkalmazkodóképesebb egészségügyi rendszer, amely a szűk szektorális határok felbontására, integrált egészségcentrikus társadalompolitika és társadalmi gyakorlat kialakítására törekszik (az önkormányzatok és a központi kormányzat szintjén egyaránt).

Az *egészségügyi reform fő feladatainak* az alábbiakat tekintjük:

- Az egészségügy *pluralizmusának* megteremtése (alapítványok, magánvállalkozások, biztosító társaságok működési kereteinek kialakítása).
- A jelenleg tanácsok által működtetett, de állami tulajdonban levő egészségügyi intézmények *önkormányzati tulajdonná* alakítása; a tanácsi egészségügyi szakigazgatás struktúrájának (ennek egyik elemeként a finanszírozási rendszer) átalakítása (a helyi önkormányzatok által működtetett intézmények finanszírozása pl. megosztható biztosítók, önkormányzatok és az állam között);
- Olyan szervezeti keretek, működési mechanizmusok kialakítása, amelyek lehetőséget adnak arra, hogy az egészségügyi rendszer egyes részrendszereinek, intézményeinek, illetve egyes szereplőinek érdekei kifejeződésre juthassanak, amelyekben a *korporatív jellegű döntéshozatal* a domináns, a hierarchikus etatista döntéshozatallal szemben; továbbá, amelyben kiépíthetők *a laikus kontroll* intézményei.

– Az egészségügy pénzügyi erőforrásainak növelése az egyik oldalon; az *erőforrások racionális felhasználására* ösztönző mechanizmusok kialakítása a másik oldalon.

– Az *egyének választási lehetősége* intézményes kereteinek kialakítása (orvosok, intézmények közötti választás lehetősége).

– Olyan struktúrák, folyamatok kialakítása az egészségügyön belül, amelyek *nem fokozzák,* illetve *csökkentik* az egészségügyön kívüli szférákban létrejövő *egyenlőtlenségeket.*

Hangsúlyozzuk, hogy *ezek a követelmények részben egymásnak ellentmondóak* – így érvényesülésük részben *kölcsönös korlátozást* is jelent. Más szempontból azt is jelenti, hogy az egyenlőséget, autonómiát, szabad választást, gazdasági racionalitást tekintjük az egészségügyi rendszer alapértékeinek.

Az önkormányzati modell szervezeti keretei

Az önkormányzati típusú egészségügyi rendszer alappillérei: a helyi autonómia; a települések közötti kooperáció; a laikus részvétel beépülése a döntéshozatalba; valamint a normatív jellegű állami beavatkozás.

A helyi önkormányzat viseli az alapvető felelősséget tagjai egészségi állapotáért, valamint az egészségügyi és szociális szolgáltatásokkal való ellátásukért. A felelősségnek ezzel a felfogásával összhangban kell hogy legyenek az egészségügyi intézmények *tulajdonának, működtetésének és finanszírozásának* fő jellemzői.

A helyi autonómia nem képzelhető el helyi tulajdon és helyi adózás nélkül. A je-

lenlegi tanácstörvény szerint: a helyi tanács „rendelkezik a kezelésébe adott állami tulajdonnal, gondoskodik gyarapításáról és rendeltetésszerű használatáról". A tanács által működtetett intézményeknek a helyi tanácsok tulajdonába kellene kerülniük.

Természetesen felvetődik a kérdés: ki lenne a tulajdonosa a jelenlegi megyei intézményeknek, pl. egy megyei kórháznak. Minden olyan intézménynek, amely több települést lát el az adott *települések közös tulajdonává kellene válniuk.* Pl. egy városi kórház nem az adott város tulajdona lenne, hanem a vonzás körzetébe tartozó összes település közös tulajdona. Így működtetése is elkülönülne a város saját tulajdonában lévő intézmények működtetésétől. *A társtulajdonosok által az adott intézmény működtetésére létrehozott közös testület működtetné az adott intézményt.**

A helyi *egészségügyi szakigazgatás* nagyfokú *autonómiájának* nemcsak az állammal szemben, hanem a településen belül, a *helyi közigazgatáson belül* (tanácsi apparátussal szemben) is érvényesülnie kell. Ehhez a helyi önkormányzat tulajdonában lévő intézmények működtetésének új kereteire van szükség. Másrészt ezen kereteknek lehetővé kell tenniük a döntések *lakossági kontrollját.* Ezen keretek konkrét megvalósításának egyik alternatíváját, a tanács bizottságai (oktatási, egészségügyi stb.) funkciójának alapvetően megváltoztatása jelenti. Jelenleg az egészségügyi és szociális bizottság javaslattevő, véleményező szerv. E helyett döntéshozó szervvé kellene válniuk, amelyek csak a tanácsnak lennének alárendelve, a V. B.-nek nem. A tanács csak azt határozná meg, hogy az egészségügyi és szociális ellátásra mennyit költ az adott évben. Az intézmények működtetésének, fejlesztésének (az orvosszakmai kérdéseken kívüli) konkrét kérdéseiben az adott bizottság döntene. (Az önkormányzati törvénynek szabályoznia kellene a bizottságok és a V. B. viszonyát, illetve vitás kérdések megoldásának mechanizmusát.) Az *Egészségügyi Bizottság az alapellátáshoz és a szociális ellátáshoz tartozó szolgáltatásokat működtetné* (a kórházakat, rendelőintézeteket nem). Kisebb községek közösen hozhatnának létre Egészségügyi Bizottságot.

A *kórházak, rendelőintézetek* nemcsak annak a településnek az ellátását szolgálják, amelyben települtek. Ezen esetben az intézménynek az adott települések közös tulajdonát kellene képeznie. A tulajdon, a szervezeti keretek és a finanszírozás szorosan összefüggenek egymással. A közös tulajdon olyan szervezeti keretet feltételez, amelyben minden tulajdonos képviselve van, valamint feltételezi a közös finanszírozást is. Jelenleg egy kórház a városi tanács intézménye (hangsúlyozzuk, hogy nem a tulajdona) — a fejlesztési kérdéseit elvileg a városi tanács testülete, gyakorlatilag a kórház vezetése, a városi és a megyei tanács apparátusa, valamint az Egészségügyi Minisztérium és az OT közötti szabályozatlan alkumechanizmusok döntik el. Elvileg is (és gyakorlatilag is) hiányoznak azok a keretek, amelyek között a székhelyvároson kívüli lakosság érdekei kifejezésre jutnának. (Hangsúlyozzuk, hogy a kórházak többségét tekintve ez utóbbiak alkotják a kórház által ellátandó lakosság többségét.) Milyen formában, milyen

*Ez az jelentené, hogy egy település számos ilyen települési kooperációban venne részt. A régi beidegződések alapján ez a széttagolt települési kooperáció az erőforrások szétforgácsolásának félelmét keltheti. Ezzel szemben a fentiekben vázolt rendszerben valójában ezen szférák megfelelő szintű autonómiája alakulna ki.

szervezeti keretek között működtethető, finanszírozható ez a közös tulajdon? Például a finn kórházak működtetésének modellje egy lehetséges alternatívát jelent. A finn kórházak esetében minden tulajdonos, azaz minden község tanácsa képviselőt delegál a kórházat irányító Kórházi Föderáció Tanácsába, amely a kórházra vonatkozó stratégiai döntéseket (pl. ötéves tervek, költségvetések elfogadása) hozza. A kórház operatív irányítását is politikai (laikus) testület végzi – a Kórházi Föderáció Tanácsa által kijelölt (10–13 tagú) Adminisztratív Bizottság. Ezen intézményi keretek között a kórház orvos és gazdasági szakemberei által kidolgozott variánsok közötti választásban a prioritások megállapításában az orvosok és a politikusok (laikusok) között párbeszéd alakul ki, a különböző érdekek kompromisszumaként alakulnak a döntések. Szervezeti keretek önmagukban természetesen nem biztosíthatják, hogy az intézmények működése, fejlesztése a lakosság érdeke alapján valósuljon meg, hogy a döntéshozatalban a laikus részvétel ne csak formális legyen. Másrészt azonban hangsúlyozandónak tartom, hogy a világos keretek és a szabályozott folyamatok a valóságos helyi autonómia és laikus részvétel kialakításának szükséges előfeltételei.

Az *egészségügyi rendszerek egyik legvitatottabb kérdése az erőforrások hatékonysága, racionális felhasználása.* Az alapvető problémát az jelenti, hogy csak az egészségügyre fordított kiadásokat (azaz a ráfordításokat) tudjuk mérni, az eredményt (az egészségi állapotban az adott ráfordítás által eredményezett javulást) nem. Ez a tény óvatosságra int az egyes konkrét finanszírozási rendszerek, illetve reformjavaslatok értékelésekor.*

Az önkormányzatok által működtetett egészségügyi ellátás finanszírozása két fő alternatívájának az alábbiakat tekintjük:

(a) Az önkormányzati tulajdonban lévő intézmények működtetésének *fő forrását a helyi adóbevételek jelentik;* ezt *állami támogatás egészíti ki.* A biztosítás funkciója az egyének betegség miatt kiesett jövedelmének pótlása (táppénz), valamint a magánegészségügyi ellátás finanszírozása. A gazdasági tisztánlátás kulcskérdése a finanszírozó és a szolgáltatást nyújtó intézmény kapcsolata. A finn kórházak finanszírozásának kiindulópontja, hogy az önkormányzatok kifizetik a kórháznak az ott ápolt lakosuk ápolási költségét. (Ennek meghatározott százalékát állami támogatásként visszakapják.)

(b) Az *önkormányzati típusú működtetés* megvalósítható a biztosítási típusú finanszírozás mellett is. Ez esetben a biztosító a biztosított egyén ápolási költségét (vagy annak egy részét) azonos elvek alapján téríti meg a kórházaknak (függetlenül attól, hogy ki a tulajdonos, az önkormányzat, alapítvány, biztosítótársaság vagy az állam).

A finanszírozási rendszer átalakításához szükséges, hogy reális képünk legyen az egyes finanszírozási módok előnyeiről és hátrányairól egyaránt. A *skandináv országok*

*A nyugati egészségügyi rendszerek finanszírozása többcsatornás – fő finanszírozók: az önkormányzatok, az állam, a biztosító(k), a munkáltatók és az egyének. Az egyes finanszírozók szerepe az egyes országok egészségügyi rendszerében igen eltérő. Az alaptípusok: (a) a magánbiztosításon alapuló finanszírozás (USA); (b) társadalombiztosításon alapuló finanszírozás (NSZK, Franciaország); (c) központi adóbevételekből történő finanszírozás (Anglia); (d) helyi és állami adóbevételekből történő finanszírozás (Finnország).

tapasztalatai alapján úgy tűnik, hogy a magyar egészségügy finanszírozásának alapvető problémái a politikai intézményrendszerből (és az azáltal meghatározott egészségügyi intézményrendszerből) *és nem a finanszírozás költségvetési típusából erednek.* Az adóbevételekből (költségvetésből) történő finanszírozásnál nem szükségszerű az egészségügy alárendeltsége (Svédország a GDP 9,4%-át költötte egészségügyre 1984-ben.)

Másrészt kialakíthatók a gazdasági tisztánlátáshoz szükséges folyamatok (ha az egyes intézmények megfelelő autonómiával rendelkeznek), tehát a költségvetési típusú finanszírozásnak nem szükséges velejárója, hogy nem tudni, hogy mi mibe kerül, hogy a valóságos költségek megállapíthatatlanok.

Az önkormányzati típusú egészségügy alapvető kérdése a *nagyfokú helyi autonómia és az állami egészségügypolitika közötti megfelelő kompromisszum* megtalálása (az ezt szolgáló — *a törvény által szabályozott* — mechanizmusok kiépítése). Az önkormányzatok és az állam közti kapcsolatok általános elveit a 4. fejezetben már vázoltuk. Újból hangsúlyozzuk: a központi döntéshozatal szintjén létre kell hozni az önkormányzatok közös érdekeinek képviseletére alkalmas szervezetet (önkormányzatok szövetségét).

Az állami beavatkozás alapvető eszköze: a normatív állami támogatás. Az állami támogatás mértékét, elosztásának alapelveit az országgyűlésnek kellene meghatározni, továbbá a kormányzatnak az országgyűlés előtt kellene beszámolnia a központi egészségügypolitika végrehajtásáról.

5. A reform kidolgozásának alternatíváiról

Nemcsak az egészségügyi rendszer reformjának, hanem a reformkoncepciók *kialakításának* is vannak alternatívái. Az egyik lehetőség: a — mindenekelőtt az állam szakértelmén és „felvilágosultságán" alapuló — 'régi recept'. A másik lehetőséget az jelentené, ha az egészségügy működésének új kereteit új demokratikus politikai mechanizmusokon alapulva keresnénk. Nemcsak az egészségügy reformjára van szükség tehát, hanem annak előfeltételeként a reform kidolgozásának a módját is gyökeresen meg kellene változtatni. Úgy tűnik, hogy most még a lehetőség is megvan erre. A reform kidolgozásának a folyamata épp hogy csak elindult, a „régi forgatókönyv" szerint, még van reális lehetőség áttérni a másik útra.

Mit is jelent a „régi recept"? Az egészségügy központi irányítása (egy szűk szakmai kör) dönt a reform alapvető kérdéseiben, akkor is, ha esetleg alternatívákat is megfogalmaz és azokat társadalmi vitára is bocsátja. A jelenlegi mechanizmusban ugyanis szükségszerűen a központi irányítás fogja minősíteni azt, hogy melyik a „jó" javaslat és melyik a „rossz" javaslat — és nem a különböző érdekek képviselői közötti kompromisszum, konszenzus eredményeként dől el a javaslatok sorsa. A központi apparátus saját belátása, felvilágosultsága alapján, mint eddig is figyelembe veheti (vagy figyelmen kívül hagyhatja) az egyes érdekeket. Másképp fogalmazva: egyrészt az állam (Egészségügyi Minisztérium) is felismerte és célul tűzte ki, hogy másképp kell beavatkoznia az

egészségügy folyamataiba, azonban ezen új részvétel kereteit saját maga alakítja ki. Az állam (ez esetben az Egészségügyi Minisztérium) reformszándékainak próbaköve, hogy el tudja-e fogadni azt, hogy jövőbeli szerepének új kereteit ne saját maga, hanem a különböző politikai irányzatok közötti konszenzus, és az egészségügyi szféra többi szereplőjével kötött kompromisszumok alakítsák ki. Ez utóbbi lehetőség szervezeti kereteit az jelenthetné, ha az országgyűlés olyan bizottságot nevezne ki a reform kidolgozására, amelynek a Szociális és Egészségügyi Minisztérium képviselője csak az egyik tagja lenne; amelyben képviselve lennének az egészségügyi szféra többi szereplői is: a helyi tanácsok, az orvosok (az alakulófélben lévő orvoskamara) a betegek egyesületei, a társadalombiztosítás; a *lakosság* (a laikusok) *pedig a különböző alternatív politikai szervezetek és pártok* által. (A reformot kidolgozó bizottság nem lenne alárendelt a minisztériumnak.) Tisztában vagyunk azzal, hogy évek óta folynak a reformot megalapozó kutatások, valamint, hogy néhány reformkísérlet a gyakorlatban is elindult már. Az előzőekben vázolt reformbizottság új politikai kereteket jelenthetne az eddig felhalmozódott tudás, tapasztalatok értékeléséhez is. Nem a reform kidolgozását jelenleg irányítók egyéni jószándékát, hivatástudatát, szakértelmét vitatjuk, hanem a monolitikus hatalmi struktúrában gyökerező jelenlegi kereteket, amelyek között a reform kidolgozását elkezdték. Hangsúlyozzuk továbbá, hogy magának a reformbizottságnak a kialakítása (személyi összetétele, jogai stb.) sem a minisztérium feladata lenne, hanem például az államminiszter által ezzel megbízott személyeké lehetne. Akik a különböző érdekeknek az előzőekben felsorolt (és további más) képviselőivel folytatott tárgyalások révén alakíthatnák ki javaslatukat a reformot kidolgozó bizottságra. Az érdekek képviseletének, a társadalmi konszenzus keresésének tehát már a bizottság kialakításának a módjában is érvényesülnie kellene ahhoz, hogy a „régi receptet" valóban felváltsa a reform kidolgozásának új mechanizmusa.

Az egészségügy reformja hosszú távra szóló, generációk életkörülményeit befolyásoló döntés lehet. A döntéshozók felelőssége most abban is áll, hogy ez a döntés a jelenlegi politikai intézményrendszer kényszerpályáin formálódik-e ki, vagy össze tudják kötni a politikai intézményrendszer és az egészségügy reformját – az előzőekben vázolt módon is. Ez utóbbi több konfliktust sejtető, több időt igénylő, járatlan útra lenne szükség akkor is, ha a sokasodó napi gondok a minél gyorsabb változtatást sürgetik.

IRODALOM

ÁGH Attila: Önlefékező modernizáció = Világosság, 1988. 7. 445–451.

ANDORKA Rudolf és társai: A társadalmi környezet, életmód, interperszonális kapcsolatok hatása a lakosság egészségi állapotára. MKKE, Szociológiai Tanszék, 1988

BIHARI Mihály: Helyi társadalom és önkormányzati demokrácia = Társadalomkutatás, 1988. 2. 25–35.

CSÁSZI Lajos: Az intézményrendszer és az irányítás helyzete és problémái az egészségügyben. (Kézirat) 1987

CSÁSZI Lajos: Interpreting Inequalities in Health in Hungary, Social Science and Medicine (megjelenés alatt) 1988
ENYEDI György: Földrajz és társadalom. Magvető, Budapest, 1983
FERGE Zsuzsa: Gazdasági és szociális érdekek és politikák = Gazdaság, 1988. 1. 47–64.
Halandósági Vizsgálatok 5. A halálozási viszonyok alakulása Magyarországon 1945–1985. I. KSH, Budapest, 1988
JUHÁSZ Pál: A településfejlesztési koncepció és a faluosztályok elmélete = Tér és társadalom, 1988. 2. 3–18.
LEVENDEL László: A népegészségügyi reformról (A reform szükségessége és esélye) = Valóság, XXV. 1982. 5. 65–76.
LEVENDEL László: Az orvoslásról. A több dimenziós orvoslás és az egészségügy = Valóság, 1975. 1. 52–63.
LOSONCZI Ágnes: A kiszolgáltatottság anatómiája az egészségügyben. Magvető Kiadó, Budapest, 1986
Organization for Economic Co-operation and Development 1986; Financing and Delivering Health Care, OECD Social Policy Studies No. 4. OECD, Paris
OROSZ Éva: Az egészségügyi infrastruktúra területi különbségeinek vizsgálata. MTA Regionális Kutatások Központjának Kutatási Eredményei 1., Pécs, 1985.
SZALAI Júlia: Inequalities in access to health care in Hungary = Social Science and Medicine, 1986 2. 135–140.
SZALAI Júlia: Az egészségügy betegségei, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1986.
VÁGI Gábor: Versengés a fejlesztési forrásokért. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1982

OROSZ ÉVA

THE SELF-GOVERNMENTAL ALTERNATIVE OF THE REFORM OF PUBLIC HEALTH

Summary

The intention of this study first of all is to reveal the underlying causes of the crisis of health care in Hungary. This crisis is rooted in the enlanglement of two main processes: (a) failure of the rigid institutional system of state-socialism establised in the early 1950's; and (b) a widening gap between the intrinsic features of western-style medicine and actual social needs. This study focuses on the first issue.

In general, the responsiveness and adaptibility of any health care system is determined to a geat extent by the distribution of power among the main agents of the health care system, such as particular groups of the population, the health professions, state and local governments, insurance companies, private capital, etc. Under state-socialism in Hungary the state became the exclusive owner of the health care facilities and consequently the exclusive agent controlling the health care system. The first part of the paper reveals the effects of the structural reorganization described above on the organizational settings and functioning of the health care system.

The second part of the paper outlines a ,,self-governing" alternative to health care reform in Hungary.

The study emphasizes that this alternative is only one among several. However, there is a need for not only reforming the health care system but for radical restructuring of the process through which the reforms are being considered. The process should include all the major agents of health care system and the new political parties and movements.

SZAKOLCZAI ÁRPÁD

MICHEL FOUCAULT ÉS A POLITIKAI RACIONALITÁS* GENEALÓGIÁJA

1, Bevezetés

A politikai racionalitás torzulásai és totalitárius tendenciái a huszadik század legnyilvánvalóbb és legsötétebb problémái közé tartoznak. Nem véletlen, hogy az ezzel kapcsolatos tények feltárása és a bűnösség megállapítása iránti igény olyan erős napjainkban is, hiszen csak a múlttal való szembenézés vezethet a megtisztuláshoz. De éppen emiatt, a jelenség átfogó jellege, bizonyos minták, eljárások, mechanizmusok kontinenseken át kimutatható ismétlődése miatt a tények, a történelem aprólékos, részletekbe menő feltárása mellett szükség van ezek fogalmi elemzésére és magyarázatára is.

A konceptuális elemzés egyébként nem pusztán a múlt jobb megismerése miatt fontos, hanem hozzásegíthet egyfelől ahhoz, hogy biztosabb alapunk legyen az ilyen rendszerek visszatérésének a lehetőségének a felszámolásához; másfelől pedig ahhoz, hogy megvizsgáljuk: milyen mértékben mutathatók ki a mában is a múlt még jelenlevő, ha sokszor a felszín alá is búvó hatásai.

A totalitárius torzulásokat általában mint a legitim állami tevékenység, a politikai racionalitás valódi útjairól való letérés káros következményeit szokás leírni. És ez bizonyos fokig természetes és magától értetődő is. De csak bizonyos fokig. A politikai szféra racionalizálásának a projektuma ugyanis definíció szerint egy alapvető veszélyt hordoz magában. A politikai akció ugyanis egy hatalommal felruházott apparátus akcióját jelenti az alattvalók, azok akarata felett. Ennek racionalitásként való beállítása nemcsak eleve legitimitással látja el az adott tevékenységet, hanem az érintetteknek még a lehetőségét is elveszi, hogy ebbe beleszólásuk legyen, vagy hogy ellenállást fejthessenek ki, alternatívákat fogalmazhassanak meg. Ez a veszély különösen fokozódik akkor, ha a politikai racionalitás nem csupán a korábbi politikai tevékenység racionalizálását jelenti, hanem egyben a politikai szférának a növekvő racionalizálás címkéjével igazolt kiterjesztését is.

A totalitarianizmus, a politikai irracionalitás abszurdságához nehezen férhet kétség. Nem véletlen, hogy mindazon tragikum és vérontás ellenére, amely a rendszerekhez fűződik, az ezeket leíró legjobb műalkotások olyan nagy része használja az abszurd komikum elemeit (*Bulgakov*tól a Diktátoron és a Tanún át a Vezeklésig). De a fenti

*A tanulmány az MTA Szociológiai Kutató Intézet Politológiai Osztálya részére készült, annak rövidített változata.

meggondolások nyomán megkockáztatjuk azt a megállapítást, hogy nem csupán a politikai irracionalitás, hanem a politikai racionalitás maga is az abszurd birodalmába tartozik. *Beckett, Ionesco,* vagy *Tati* nem egy olyan világot rajzol-e le, ahol a racionalitás maga, a saját hatékony működése következtében vezetett abszurd eredményekhez? Mégpedig egy olyan világot, ahol a politikai már annyira beépült a mindennapi életbe, hogy szinte észrevehetetlenné vált, lekopott a racionalitás és a gazdaságtan szavak elől.

A politikai racionalitás internalizálódásának abszurd következményei, a politikai racionalitás és irracionalitás közti viszony problematikája, a modern politikai racionalitás történetének a végigkövetése – olyan kérdésekhez jutottunk el, amelyek központi helyet foglalnak el a huszadik század egyik legeredetibb gondolkodójának, *Michel Foucault*-nak az életművében. A következőkben *Foucault* politikai racionalitáshoz kapcsolódó vizsgálódásainak az összefoglalását kíséreljük megadni, két dimenzió mentén. Egyfelől a *Foucault* által a politikai hatalom, illetve egyáltalán a hatalom „természetének" a konceptuális elemzésére kialakított eszköztárat igyekszünk bemutatni, másfelől pedig végigkövetjük azokat a lépéseket, amelyek *Foucault* szerint a modern politikai racionalitás kialakulásához és internalizálásához vezettek.

2. Fogalmi eszközök a hatalom elemzésére

A hatalom elemzésével foglalkozó hagyományos megközelítések a következő három előfeltevéssel szoktak élni:

1. A hatalom és a politikai hatalom közé szinte magától értetődő egyenlőségjelet tesznek. Vagyis, amikor általában a hatalomról írnak, ez alatt a politikai hatalmat, vagy ennek intézményesült formája, az államapparátus által gyakorolt hatalmat értik.

2. A hatalmat alapvetően negatív módon határozzák meg, mint erőszakot, tiltást, korlátozást, elfojtást, vagy elnyomást. A hatalom prototípusa ebben a megközelítésben egy központosított, elkülönült apparátus által az alattvalóival szemben elkövetett akció.

3. Végül, az elméleti munka célja annak a megállapítása, hogy ezek az akciók jogosnak tekinthetők-e, megfelelnek-e valamilyen univerzális elvnek; és amennyiben nem, akkor milyen módon lehetne a gyakorlatot ezen elvek irányába módosítani. Vagyis, a hatalom-elméletek célja a hatalom gyakorlásának legitimálása, avagy épp ennek a megkérdőjelezése, olyan egyetemes elvek alapján, amelyek egy más gyakorlatot kívánnak legitimizálni.

Foucault hatalommal kapcsolatos vizsgálódásai során épp ezeknek az alapfeltevéseknek a megkérdőjelezéséből, illetve figyelmen kívül hagyásával indult el:

1. A politikai hatalmat pusztán a hatalom egyik lehetséges formájának, és nem kizárólagos hordozójának tekintette. Következésképpen a hatalom vizsgálatát nem tartotta korlátozhatónak az állam mint intézmény tevékenységének az elemzésére. Itt főleg az előfeltevést vonta kétségbe, miszerint a hatalmat alapvetően mint egy központból kiinduló, felülről lefelé terjedő mozgást lehet leírni.

2. Ehhez kapcsolódóan kétségbe vonta a hatalom kizárólagosan negatív jellegéről alkotott felfogást is. A hatalmat nem lehet csupán az emberek tevékenységének a korlátozásához kötni, érdekesebb annak a vizsgálata, hogy milyen mértékben határozzák meg hatalmi viszonyok, kapcsolatok azt, hogy mit tesznek az emberek.

3. De éppen a hatalom ilyen felfogása következtében akadtak *Foucault*nak kétségei a hatalom elemzésének fent említett harmadik előfeltevésével szemben. Ugyanis a hatalom pozitív oldalának, az emberi cselekvést meghatározó tényezőknek az elemzése természetéből adódóan rendkívül veszélyes terepre vezet. A hatalom ilyen elemzésének el kell kerülnie, hogy az emberek tevékenységének a manipulációjához nyújtson segítséget, illetve hogy legitimálja, objektívként állítsa be ezen tevékenység konkrét formáját.

Így *Foucault* saját feladatául nem az igaz, legitim hatalom valóban tudományos elemzésének a feladatát tűzte maga elé, hanem azt a kérdést, hogy hogyan jött létre éppen az emberek viselkedésének pozitív befolyásolását maga elé célul tűző hatalom a modern világban. Sőt, az állítást megfordítva, a modern társadalmak egyik döntő sajátosságának szerinte épp ezt a pozitív, emberek felett és azok aktív közreműködésével gyakorolt központi hatalmat lehet tekinteni.

2.1. A hatalom definíciója

Foucault visszatérően foglalkozott a hatalom sajátos természetének a megfogalmazásával, csiszolni próbálta saját eszközeit, ennek során végig elhatárolta magát a hatalom jogi-gazdasági jellegű meghatározásától, amely a hatalmat mint birtokolható, megragadható valamit fogta fel. De idővel visszautasította a hatalom katonai metaforáját is, ami szerint a háború és az elnyomás a kulcsszavak a hatalom természetének a megértésében. E helyett késői írásaiban a hatalmat kormányzásként definiálta. Ebben az értelemben a hatalom az emberek közötti viszonyok egy típusát jelenti, amikor egyes emberek képesek meghatározni vagy alakítani mások viselkedését, cselekedeteit. A hatalom a cselekvési lehetőségek befolyásolását jelenti, és nem kizárólagosan erőszakos akciót. Az erőszak *Foucault* szerint csak a hatalom egyik lehetséges formája, de nem az archetípusa, és főleg nem mások kormányzásának a leghatékonyabb eszköze.

A hatalom ilyen jellegű, kormányzásként, irányításként való felfogása tágabban határozza meg a hatalmat mint a központi apparátus egyedi, represszív akcióit, de továbbra is a cselekvések egy sajátos, a mindennapi élet szokványos logikájából, rutin menetétől eltérő típusát jelöli ki. Az, hogy valaki, vagy valakik irányítsák mások cselekedeteit, viselkedését, sohasem magától értetődő dolog, hanem eleve problémát jelent. Mégpedig két értelemben is. *Egyfelől* a kormányzás problémát jelent azok számára, akiket ezzel irányítanak, akik a hatalom gyakorlásának a tárgyai. *Másfelől* a kormányzás, a hatalom gyakorlását valamilyen probléma, a dolgok eddig megszokott menetéhez képest bekövetkezett váratlan jelenség hívja életre. Így a hatalom legitimációjának, valamint az ellenállásnak a problematikája a kezdetektől fogva összekapcsolódik.

A probléma, a kihívás, amely a hatalmi akciót lehetségessé, sőt, szükségessé tette, önmagában még keveset mond arról, hogy valójában mi fog történni, milyen válaszlépések fognak következni. *Foucault* három szakaszra bontja ezt a folyamatot. Ezzel azt próbálja érzékeltetni, hogy az adott, bármennyire is „objektív" probléma, és a megoldásként alkalmazott válasz között a kapcsolat korántsem egyértelmű, lineáris, hanem többszörös áttétel figyelhető meg.

Az *első lépést* „problematizációnak" nevezi. Ez alatt azt érti, hogy egy probléma megoldásához először is szükség van a korábbi gyakorlattól való eltávolodásra, hogy „mi fáj". Ez pedig eleve egyfajta perspektíva beemelését, a gondolati elem szerepét jelenti. Bármennyire is „objektív" tehát a probléma a „fájdalom" szintjén, ez nem fordítódik le közvetlenül „objektív" válaszokra. Közbeékelődik a gondolkozás lépcsője.

A *második szakaszt* a lehetséges válaszok köre jelenti. A kormányzás ugyanis nemcsak hogy nem értetődik magától a cselekvés befolyásolásának „elvi" szintjén, hanem problematikus a konkrét végrehajtást illetően is. Az emberek irányításához eszközökre van szükség; mégpedig olyan eszközökre, amelyeket a hatalom tárgyai ismernek, és elfogadnak. Az irányítás tehát előfeltételez egy bizonyos civilizáltsági szintet, viselkedési technikák meglétét.

A technika ilyen felfogásának kulcsszerepe van *Foucault* hatalomról alkotott nézeteiben. Nem technikai determinizmusról van itt szó, hiszen nem a technika maga „határozza" meg a válaszokat. De az elérhető technikák alkotják a lehetséges válaszok előfeltételeit (*conditions de possibilité).* Ez a terminológia erősen strukturalista kicsengésű, egy alapvető különbséggel. *Foucault* számára ezek az előfeltételek nem minden lehetséges válasz univerzális feltételeit képezik, hanem konkrét történelmi helyzetben megtalálható technikákat.

A *harmadik szakaszt* végül maguk az adott válaszok jelentik. Ezek függenek tehát a kérdés megfogalmazásától; behatároltak az elérhető technikai megoldások (a szubjektumok civilizáltsági foka) által, de mégis egy gondolati folyamat végtermékeit jelentik, innovatívak. Ez az innováció állhat új technikák kifejlesztéséből, de leggyakrabban a már elérhető technikák újszerű alkalmazását jelenti. Ez ugyanis egyszerre segíti a hatékonyságot és a legitimációt (a hatalom gyakorlói számára). A hatékonyságot azáltal, hogy az eljárás ismert a szubjektumok számára, a legitimációt pedig azáltal, hogy egy meggyökeresedett és elfogadott technika más körülmények közötti alkalmazkodása kisebb megrázkódtatással jár, mint egy teljesen új eljárás elfogadtatása.

A továbbiakban elemezzük kissé részletesebben, mik a sajátosságai ennek a technika-fogalomnak.

2.2. A technika fogalma

A „technika" fogalma, hasonlóan a „hatalom"-éhoz, végigkíséri *Foucault* pályafutását. De ellentétében az utóbbival, *Foucault* nem ad pontos meghatározást arra, mit is ért „technika" alatt. A szó különböző használati módjaiból azonban ez elég jól kivehető.

A technika eljárást, egyfajta „know-how"-t jelent, közel a kifejezés eredeti, szó szerinti értelméhez. Lépéseket, tevékenységeket ad meg, amelyek bizonyos, adott célok érdekében bizonyos embereknek végre kell hajtaniuk. Ha, mint esetünkben, hatalmi technikákról van szó, akkor ezen technikák céltárgyai egyben bizonyos emberek.

Ez az eljárás egy egyszerű utasításból bonyolult, hosszú programokig, „forgatókönyvekig" terjedhet. Mint már a használt kifejezések is sejtetik, e technikák, főleg, ha emberek a tárgyai, diszkurzív és nem-diszkurzív elemeket egyszerre alkalmaznak. Itt *Foucault* megközelítése szempontjából fontos annak a hangsúlyozása, hogy a technika diszkurzív eleme nem külsődleges az eljáráshoz képest, hanem annak lényegi része. Más szavakkal, a „szavakba öntés" nem pusztán egy „objektíve" létező technika leírására vagy ideologizálására szolgál, hanem a technika maga is (legalábbis részben) diszkurzív. Nem lenne képes működni, ha nem használna szavakat.

Végül, a technika alkalmazása tudást, ismereteket követel meg. Egyfelől, magától értetődő módon, a technika használatának ismeretét, másfelől azoknak a körülményeknek az ismeretét, amelyek esetén a technikák alkalmazhatókká válnak; végül pedig a konkrét alkalmazásnál, az adott szituáció részletes megfigyelését, tudását.

Az ily módon felfogott „technika", illetve technikák megléte, elérhetősége tehát a kormányzás, a kormányozhatóság előfeltételeit jelentik. (Elérhetőség alatt itt az adott társadalomban, kultúrában való elterjedtséget értem.) Mégpedig három különböző módon is. Egyfelől, ahhoz, hogy az emberek viselkedését, cselekedeteit kormányozni lehessen, szükség van eljárásokra, amelyeket mind a hatalom alanyai, mind a tárgyai ismernek. Itt fontos visszautalni arra, hogy *Foucault* a hatalmat nem pusztán erőszakként, hanem a cselekvés irányításaként határozta meg. Ennek viszont bizonyos „civilizáltsági szint", vagyis viselkedési technikák széles körben való elterjedtsége az előfeltétele. Erőszakot bárki ellen lehet alkalmazni (noha ekkor azonnal megjelenik a hasonló jellegű válasz is). De ha a hatalomban levő célja nem pusztán a másik elnyomása, megsemmisítése, hanem a saját céljai szolgálatára való pozitív felhasználása, vagyis annak a viselkedésének az alakítása, akkor ez mind a hatalom alanya, mint a tárgya részéről civilizációs előfeltételekhez van kötve.

Másfelől a kormányozhatóság előfeltétele a legitimáció, vagyis a hatalom alkalmazásának és alkalmazójának elfogadottsága a hatalom tárgya részéről. Talán felesleges megemlíteni, hogy ez az állítás korántsem akar minden hatalmat eleve legitimként beállítani. Inkább arról van szó, hogy a hatalom kormányzásként való felfogása eleve bizonyos hatékonyságot tételez fel, és ennek a hatékonyságnak a legitimitás előfeltétele.

Végül az emberek kormányzásának, a hatalom hatékony alkalmazásának az előfeltétele ennek rejtettsége. A hatalom ugyanis nemcsak az erőszak alkalmazása esetén, hanem mindig a tevékenység valamilyen külső befolyásolását jelenti, vagyis eleve problematikus. A legitimitás némileg megoldás a hatalom alkalmazói szempontjából, segít azt elfogadtatni, de még mindig nagy ráfordítással jár, az igazolás és az elfogadás időt jelent. Az igazi kiutat a gördülékeny működés felé azonban a hatalom rejtettsége, észrevehetetlensége jelenti. Az emberek annál jobban kormányozhatók, minél jobban beépülnek a kormányzás technikái a mindennapi életbe, vagy fordítva, minél jobban épí-

tenek a hatalom alanyai a mindennapi életben megtalálható, elterjedt és bevett viselkedési technikákra.

Hogyan lehetséges, hogy a fenti módon meghatározott eljárások, technikák egyszerre képesek a hatalom gyakorlásának a lehetőségének, az elfogadottságának és a rejtettségének a megteremtésére? Ehhez szükség van a technikák tulajdonságainak, kialakulásának kicsit részletesebb vizsgálatára. Ezzel egyben *Foucault* sajátos elemzési módszereibe is jobb belátást nyerhetünk.

Szolgáljon kiindulópontul a szokások és a viselkedéstechnikák megkülönböztetése. A szokások megrögzült cselekvési módokat jelentenek. Az alkalmazás körülményei és módjai, a szereplők feladatai pontosan meghatározottak, szigorú rendbe foglaltak. Sem a változtatásra, sem az adott eljárás más körülmények esetére való alkalmazására, sem a résztvevők külső irányítására, manipulációjára nincs lehetőség. Ezzel szemben a viselkedési technikák sajátossága a nyitottság, a széles körű alkalmazhatóság. Egy bizonyos körülmények között kialakult viselkedési technika egy egészen más helyzetben, más emberek számára más emberek fölött teheti lehetővé a hatalom alkalmazását, vagyis cselekvéseik kormányzását. Mindez pedig azért lehetséges, mert a viselkedési technikák gondolati elemet tartalmaznak.

A gondolat, a gondolati elem sajátos szerepe, ennek újrafogalmazása talán a legfontosabb mozgatórugója volt *Foucault* különböző vizsgálódásainak. Célja az volt, hogy kiutat találjon abból a zsákutcából, amely a gondolkozást reflexív tudattá fokozta le, és rehabilitálja a gondolkodás aktív, kreatív oldalát. Ennek az erőfeszítésnek volt az eredménye a gondolkozás „problematizációként" való meghatározása. Jelen tanulmány keretei között ismét csak nincs mód e megközelítés részletes elemzésére, pusztán csak annyira, amennyi a hatalmi technikák működésének, sajátosságainak a megértéséhez nélkülözhetetlen.

A problematizációként felfogott gondolkozás sajátossága egy távolság, szakadék, rés létrejötte a mindennapi élet gyakorlatában. Ennek számos oka lehet: valamilyen probléma, fenyegetés, meghökkentő, újszerű esemény stb. A fenti okok megjelenése önmagában nem jelent problematizációt. Lehetséges, hogy csupán régi vagy új rituális vagy ösztön jellegű cselekvés lesz a válasz. Problematizációról csak akkor beszélhetünk, ha a felkiáltójel kérdőjellé alakul át, ha a probléma sajátos, jól meghatározott kérdések feltevéséhez, alternatív válaszok kereséséhez vezet. Az ily módon kialakított válaszeljárás egyfelől már távolságot, változást fog jelenteni a korábbi gyakorlathoz képest, másfelől tartalmazni fog elvont, gondolati elemet. A reflexív tudattal szemben éppen e távolság, és a válaszok megfogalmazhatóságának a létrehozásában látja *Foucault* a gondolkozás sajátos szerepét. A reflexív tudat lehet, hogy csak alkonyatkor kezdi meg működését; de a cselekvés maga is igényel gondolkozást, hiszen az ennek alapjául szolgáló forgatókönyv nincs eleve megírva, nem fedezhető fel a „Könyv", vagy a történelem „törvényszerűségeinek" a tanulmányozásával, hanem maga is korábbi, „megtestesült" gondolati munka eredménye. A történelem állítólagos törvényszerűségei pusztán a korábbi problematizációk és az ezek által behatárolt megoldások fetisizálását jelentik.

A problematizáció rövid általános ismertetése után térjünk át annak a speciális

kérdésnek a tárgyalására, amikor a probléma emberek kormányzásához kötődik, és amikor a választ hatalmi technikák kifejlesztése, illetve innovatív alkalmazása jelenti. Itt két sajátos, új szempontot kell figyelembe venni. Egyfelől, mint már többször említettük, a cselekvés külső irányítása egyáltalán nem magától értetődik, hanem csak különleges esetekben kerülhet egyáltalán szóba. A kormányzás előfeltétele tehát olyan problémák felmerülése, amelyek a közvetlen cselekvésen, egy adott, behatárolt feladat megoldásán túlmutatnak. Másfelől ebben az esetben a távolság, a szakadék nem pusztán gondolati síkon, vagy egy korábbi tevékenységgel szemben jelentkezik, hanem ennek korrelatívuma található az emberek közötti térben, vagyis a problematizáció emberek közötti távolság létrehozásához vezet. Ezen térbeli metafora használatával tehát *Foucault* új utat talált a hatalom és a gondolat problematikájának az összekötésére.

A hatalmi technikák kifejlesztése a fenti módon definiált, sajátos problematizációra adott konkrét (és mindig némiképp esetleges) válaszként fogható meg. Azok a problémák, amelyek az egyének cselekedetei feletti kormányzás szükségességét (nem a konkrét gyakorlat igazolása, hanem pusztán a probléma létezése szintjén) vetették fel, különbözőek lehetnek. Jelenthetnek a „köz"-re mint egészre tartozó, azt illető feladatokat, mint külső ellenség fenyegetése, járvány, közmunkálatok (mint pl. öntözés) szükségessége, a belső rend fenntartása. Szó lehet vallási célokról, amelyek eleve az evilági cselekvésen túlmutató célok szolgálatában állnak (elég *Eliade* definíciójára gondolni, aki ebben látja a „vallási" lényegét). De ide tartozik a gyerekek irányítása, nevelése is.

De ahogy egy adott probléma tényleges megléte önmagában nem igazolja a megoldására alkalmazott hatalmi technika jogosságát, ugyanúgy az adott technika használhatósága nem is függ a konkrét problémától. Itt érkeztünk el a technikák talán legfontosabb tulajdonságához, ami egyben a szokástól való döntő különbözőségüket is meghatározza. Nevezetesen a technikák nyitottak, vagyis az eredeti alkalmazási módjuktól eltérő körülmények között is használhatóak. Ennek az oka ugyanaz, ami a technika kifejlesztésénél tapasztalható esetlegesség forrása is volt: az absztrakt, gondolati elem léte. Azáltal, hogy a hatalmi technika nem pusztán egy konkrét szituációra adott merev, helyhez kötött választ jelent, hanem egy távolság kialakításában és áthidalásában megtestesült absztrakt, gondolati munkát, egyben megteremtődött annak a lehetősége is, hogy más körülmények között, egy egészen különböző módon kialakult probléma, szakadék áthidalására is alkalmazhatóvá váljon.

Igazából ez a nyitottság magyarázza azt a korábban megfogalmazott állítást, hogy a kormányzásként definiált hatalom alkalmazásának az előfeltétele egy bizonyos civilizációs szint. Ez utóbbi ugyanis nemcsak azt jelenti, hogy bizonyos meghatározott célokra bizonyos eljárások előzetes kifejlesztésére van szükség, hanem azt, hogy rendelkezésre álljon egy olyan „technika-készlet", amely a legkülönbözőbb célok érdekében válik mozgosíthatóvá.

A technikák nyitottsága azonban kétoldalú (sőt, tulajdonképpen háromoldalú) dolog. Nemcsak a lehetséges alkalmazási területek, és a hatalom lehetséges céltárgyai felé nyitott, hanem a lehetséges felhasználók köre is tág. A technikák, ezen nyitottsá-

gukkal, maguk kínálják fel a hatalomátvétel lehetőségét, azzal a (békaperspektívából) megfogalmazott feltételezéssel, hogy a technikánkat akárki alkalmazhatja. Ez a feltételezés azonban többszörösen is hibás. Egyfelől, a hatalmi technika ténylegesen maga újratermeli a szakadékot és a két végén található pozíciókat (itt bonyolult játék figyelhető meg a problematizáció által létrehozott távolság, szakadék; az ennek áthidalására kialakított technika; és a technika máshol való alkalmazása révén ott létrehozott, módosított újabb szakadék között), vagyis a hatalmi apparátus puszta átvétele nem jelent sikeres küzdelmet a hatalom ellen. A hatalom valódi forrása a technika, ezt kell felszámolni, amennyiben az adott hatalmi gyakorlattól való megszabadulásra ténylegesen lehetőség és szükség van. Másfelől, mint már írtuk, a hatalmi technikák alkalmazása mind a hatalom tárgyai, mind alanyai részéről előfeltételez bizonyos civilizációs szintet. Enélkül a kormányzás kényes mechanizmusa nem képes működni. Végül, a kormányzásként gyakorolt hatalom önmagában rejti az ellenállás lehetőségét. Minél inkább próbálják a hatalom alkalmazói az alájuk tartozók cselekedeteit befolyásolni, irányítani, annál inkább lehetőségük van ezeknek az engedelmesség megtagadására, és ezzel a hatalom hatékony működésének a szabotálására. *Foucault* szavaival, az ellenállás a hatalommal egyszerre jön létre.

Egy végső megjegyzés a nyitott hatalmi technikával kapcsolatban. Egy adott körülmények között kifejlesztett technika más körülmények között történő alkalmazása mindig innovációt követel meg, vagyis korántsem magától értetődő folyamat. Ez az innováció hatalmi technikák esetén mindig eleve ambivalens dolog. Ahogy nem lehet egy olyan világról álmodozni, ahonnan hiányozni fognak a hatalmi kapcsolatok, úgy a hatalom minden konkrét alkalmazása probléma, megkérdőjelezhető, sőt megkérdőjelezendő. Az innováció technokrata felfogása itt már csak azért sem tartható, mert emberekkel kapcsolatos technikák innovatív alkalmazása esetén a technika az új területre is magával cipeli a korábbi alkalmazás során magára szedett attitűdöket, mentalitásokat, esetleges megbélyegzéseket. A technika eleve forma, ezért is nyitott, vagyis tehető függetlenné eredeti tartalmától. De alkalmazásának a stílusa sokszor még fontosabb, mint a technika maga. A stílus problémája különösen fontossá válik, ha egy technika „importálásáról" van szó, vagyis egy idegen környezetbe való átemeléséről, ahol eleve mások az emberek közötti távolságok formái és tartalmai, és ahol az új technikának esetleg semmi alapja nincsen a mindennapi életben. Mindez azonban már messze vezet, a „szerves" és „szervetlen" fejlődés közötti különbség *Foucault* gondolatai segítségével történő újrafogalmazásához.

A technikák fenti tulajdonságai azt segítenek megmagyarázni, hogy hogyan teremtik meg a technikák a hatalom, a kormányzás lehetőségét. Most még röviden tisztáznunk kell a technikák két másik tulajdonságát; azokat, amelyek lehetővé teszik a hatalom észrevétlen és/vagy legitim gyakorlását.

A hatalmi technikák észrevehetetlenségét a szokásokhoz való hasonlóságuk alapozza meg. Ugyanis, bármennyire is absztrakt gondolatok megtestesítői, racionális megfontolások eredményei, a viselkedéstechnikák is idővel a mindennapi élet részeivé válnak, beleivódnak a megszokott, rutinná váló cselekvések, tevékenységek sorába.

Ez a tulajdonságuk különösen fontos a mozgósíthatóságuk szempontjából. Ugyanis elfogadottá válásuk, a mindennapi életbe való beleépülésük nem merevíti őket le örökre. A bennük rejlő absztrakt, gondolati elem bármikor elérhetővé válhat egy esetleges más cél számára. De megszokottságuk segít abban, hogy az új cél érdekében is zökkenőmentesen, nagyobb ellenállás nélkül lehessen használni az egyszer már elfogadottá vált, „működő" technikát.

Végül a technikák fenti fogalma azt is segít megérteni, hogy miért válhat a hatalom működése legitimmé. Bizonyos fokig a rejtettség önmagában segíti az elfogadást. A legitimitás azonban ennél többet jelent, és ezt a hatalmi technikában megtestesült gondolati elem, illetve a technika alkalmazása során felhasznált tudásanyag, információmennyiség könnyíti meg. Mind a technika kialakítása, mind alkalmazása racionális elemeket is tartalmaz, és ez hozzásegít ahhoz, hogy az adott eljárás mint a probléma egyetlen lehetséges megoldása váljon többé-kevésbé önkéntesen és tudatosan elfogadottá.

Korábban már említettük, hogy a hatalom gyakorlásával kapcsolatos kérdéseknél egy furcsa tudatzavar, téves gondolatmenet figyelhető meg. A probléma ténye, ennek megoldásának a szükségessége ugyanis általában az adott, konkrét hatalomgyakorlás igazolásává válik. Ha azonban itt megemlítjük a hatalmi technikák megszokottá válását a mindennapi élet során, és legitimitásukat, amit rejtettségük mellett a megoldáshoz felhasznált ismeretanyagnak, információnak is köszönhetnek, könnyebben megérthetjük ezt a gondolati ficamot.

A hatalom kezelésére *Foucault* által kialakított konceptuális keret lehetősen elvontnak, a strukturális elemzés módszereihez közelállónak látszik, ugyanakkor a leírt rövid ismertetésből az is kitűnik, hogy Foucaultnál nincs szó a hatalom általános elméletéről, vagy tudományos módszertanáról. Egyfelől azért, mert a hatalom *Foucault* számára egy örökös probléma, amelynek a „tudományos" megoldásáról, végleges formákba foglalásáról nem beszélhetünk, sőt, az az elképzelés, hogy ez lehetséges, önmaga az egyik legsúlyosabb probléma. Másfelől a technikák fenti felfogása semmit nem mond „elméleti" szinten magukról a technikákról. Konkrét hatalomgyakorlás esetén mindig konkrét, létező technikák alkalmazásáról, mozgósításáról van szó. Ehhez azonban azt kell ismernünk, hogy mik az egyáltalán elérhető technikák. A hatalom elmélete helyett tehát empirikus elemzésekre van szükség, mégpedig történelmi elemzésre, hiszen mind az elérhető technikák körét, mind pedig látható tételüket, a használatuk során keletkezett történelmi töréseket csak a technikák által megtett történelmi pálya részletes végigkövetése teszi lehetővé.

Az ilyen történelmi elemzés pedig nem pusztán a múlt rekonstruálását, kuriózumok gyűjtését jelenti. Hanem a „ma történetét", vagyis annak a feltárását, hogy ma adottnak és elfogadottnak, sőt univerzálisnak tekintett viselkedésformák és intézmények milyen technikákat, a racionalitás milyen sajátos formáját, illetve azoknak milyen stílusban való alkalmazását testesítik meg. Ennek ismerete pedig lehetőséget teremt a szükségszerűség béklyójától felszabadított, ugyanakkor a mások felett gyakorolt hatalmat eleve problematikusnak tekintő gondolkozáshoz és cselekvéshez.

Foucault munkásságának a zömét, ennek megfelelően, empirikus történelmi elemzések teszik ki, amelyekben azt próbálta rekonstruálni néhány vágás mentén, hogy hogyan alakultak ki századokon át tartó folyamatok során, az egyének fölött a modern államokban és társadalmakban gyakorolt hatalom formái, illetve, hogy a modern egyén viselkedésformái milyen mértékben tekinthetők ezen hatalmi technikák produktumainak. A tanulmány céljának megfelelően itt ezen történelmi elemzéseknek csak egy sajátos metszetét fogjuk adni, azt, hogy milyen mértékben állt ezen változások mögött a modern értelemben vett politikai racionalitás kialakulása.

3. A politikai racionalitás felbukkanása

A hatalom elemzését lehetővé tevő konceptuális keret kidolgozásánál *Foucault* mindvégig hangsúlyozta, hogy a hatalom mint kormányzás, irányítás és a központi apparátus (az állam) által gyakorolt hatalom nem egy és ugyanaz a dolog. Az állam egy sajátos típusú hatalmat gyakorolt a történelem során, amelynek jellemzője a „köz"-re mint egészre tartozó kérdések miatt (vagy azok ürügyén) kifejtett, negatív jellegű tevékenység (büntetés, adószedés, háborúzás). Az emberek irányítása azonban nem csupán negatív, hanem pozitív jellegű, a mindennapi élet szintjén jelentkező tevékenységeket is magában foglalja, noha ennek szükségességét mindig valamilyen sajátos, szokatlan helyzet teremti meg. Más szavakkal, a hatalom használata mindig indoklásra szorul, sohasem a dolgok természetes menetét jelenti.

A politikai racionalitás és az ez alapján létrejött modern államapparátus és gazdasági rendszer sajátosságát éppen az adja meg, hogy a két különböző tényező összekapcsolódott, az államapparátus által gyakorolt hatalom és a mindennapi élet szférája között a különbség elmosódott, illetve újrarendeződött. A két dolog összefonódása olyan magától értetődővé vált számunkra, hogy a különbségtétel elfogadása is nehéznek látszik az egész foucaulti gondolatmenet sok olvasóban csak értelmetlen szőrszálhasogatásnak, vagy a hatalom erőszakos jellege szépítgetésének tűnik. Ezt az összefonódottságot mutatja egyébként az a régi vita, amely arról folyik, hogy az állam vagy a gazdaság-e a hatalom forrása a modern társadalmakban. Az egyik nézet szerint a hatalom forrása a gazdaság, az állam csupán eszköz a gazdasági hatalom (így pl. a tőkésosztály) kezében. A másik nézet szerint pedig minden hatalommal kapcsolatos probléma forrása az állam; a pusztán gazdasági erő definíció szerint jótékony, és a közérdeket szolgálja. Vagyis ez a két, rendkívül befolyásos elmélet a fenti különbségtétel létét, vagy legalábbis értelmét eleve tagadja.

Foucault célja a modern politikai racionalitás genealógiájával azoknak a történelmi törésvonalaknak a pontos rekonstrukciója, amelyek a „köz" problémái, valamint a mindennapi élet és az egyéni viselkedés, motiváció kérdései közötti határvonal felszámolásához, illetve újrarendezéséhez vezettek. Miért kezdett el érdeklődni az állam a mindennapi élet és az egyén viselt dolgai iránt, és mi lett ennek a következménye és az ára?

3.1. A feudalizmus válsága és az államérdek megszületése

A politikai racionalitás létrejöttéhez vezető, de azt nem magyarázó (vagyis esetleg szükséges, de semmiképp nem elégséges) okot a feudalizmus XV–XVI. századi válsága jelentette. Nincs értelme itt hosszasan részletezni az ismert történelmi eseményeket. Az egyházi szférában a pápaság intézményében való bizalom megrendülése a reformációhoz vagyis az egyház világi hatalomtól való megtisztításának törekvéséhez vezetett. A világi szférában a felfedezések, a parasztlázadások, a városok önállósulási törekvései, az államok közötti egyre intenzívebb, majd a vallásháborúk formájában eszkalálódó háborúságok jelentették a válság okait, illetve lépcsőit.

Mindezek következtében az a két intézmény, amely az egész középkor során a stabil referenciapontot jelentette, a katolikus egyház (vallási téren) és a német–római birodalom (világi téren) alapjában megrendült, és többé nem volt képes az egység biztosítására. A kialakult átmeneti helyzetben mind az állam, mind az egyén helyzete, és a szerepéről alkotott elképzelések fontos módosulásokon mentek keresztül.

Mint zavaros időkben általában, most is megnőtt az egyén viselkedésében a szilárdságot, a változó helyzettel szembeni ellenállást hangsúlyozó eszmék fontossága. A vallási szférán belül ez azzal járt, hogy a központi szervezettel szemben ismét az egyén belső szilárdságára helyeződött a hangsúly. A jelenség némileg hasonló volt az axiális vallások felbukkanásához, csahogy most minderre az egyik axiális vallás belül került sor. De a reformációval együtt jelentkezett a szekuláris humanizmus eszmerendszere is, az egyéniség középpontba állításával, a „reneszánsz ember" azóta is olyan nagy hatást gyakorló modelljével. Az ember, az egyéniség, a személyiség, a történelem során talán először, önmagában megálló értékké vált.

Ugyanennek az átmeneti kornak a terméke, az egyéniségnek mint önmagában való értéknek mintegy a korrelátuma az új, szekularizált államelmélet kialakulása. A *Machiavelli* nevével jelezhető megközelítés sajátossága nem a cinizmus, vagy a hatalom abszolutizálása volt, csupán a puszta, meztelen hatalom létének a felismerése, az állam megszerzésének és megtartásának mint önmagában vett célnak a felfogása és az ehhez szükséges mesterség kialakítása és művelése. A fejedelem megfelelő nevelése, „erélyessége" éppen azért vált fontossá, hogy a kezében összpontosuló hatalmat megfelelően használja fel.

A reneszánsz ember és a machiavellizmus azonban egy átmeneti kor termékei voltak. A feudalizmus világi válságára a maradandó, és ebben az értelemben „sikeres", innovatív választ az „államérdek" *(raison d'état)* felbukkanása jelentette. Az államérdek fogalma pedig minden felszíni hasonlóság ellenére, gyökeresen különbözött Machiavelli elképzeléseitől.

Machiavelli problémája az volt, hogy hogyan képes a fejedelem megszerezni, megtartani és igazságosan kormányozni egy területet. A válasz megfelelő lehetett az egymással háborúzó olasz városállamok esetére. De a kialakuló modern Európában, a vallás- és birodalmi háborúk kora más problémát jelentett. Erre adott sajátos választ az államérdek fogalmának, orientációjának a megjelenése, amely az állam feladatát, célját

már nem pusztán a rend fenntartásában, az igazságszolgáltatásban és az ellenségekkel szembeni védelemben határozta meg, hanem az állam erejének a növelésében.

A vadonatúj elemet itt az állam, illetve a központi hatalom érdeklődésének befelé, az alattvalók felé fordulása jelentette. Az állam erejének a növeléséhez ugyanis szükség volt az államon belüli erők táplálására. A racionális állam tehát már nem pusztán adót és katonákat próbált kiszedni alattvalóiból, hanem kezdett figyelni azokra a feltételekre is, amelyek lehetővé tették a több adó és több katona „kitermelését". Az állam ezzel érdekeltté vált a mindennapi életben, és érdekeltté próbálta tenni alattvalóit is a saját céljaiban. Ehhez a momentumhoz és ehhez a sajátos perspektívához köthető a közjó (közérdek) és egyéni boldogság (magánérdek) közti kapcsolat keresésének, létének problematikája, amely aztán a politikai, gazdasági és társadalmi élet menetét évszázadokon át jelentős mértékben befolyásolni fogja.

Az államérdek doktrínájának a megfogalmazása tehát egy, a feudális világ felbomlására adott innovatív választ jelentett. Ez a válasz nem volt sem objektív, sem szükségszerű. Nem volt előre megírva a történelem könyvében, és nem is határozták meg objektív társadalmi vagy gazdasági viszonyok. De nem is volt teljesen esetleges, a véletlen vagy egy nagy szellem terméke. Kifejlesztése több szerző munkájának, hosszas folyamatnak az eredménye. Mindezt pedig azt tette lehetővé, hogy elérhető volt egy olyan hatalmi technológia, amely már évszázadok óta foglalkozott az emberek céltudatos, aprólékos befolyásolásával, a róluk való gondoskodással. Ez a hatalom pásztori technológiája volt, amely a keresztény egyház által gyakorolt hatalom fontos eszköze volt.

3.2. A hatalom pásztori technológiája

A pásztori hatalom egy olyan metafóra, amely egy csoport (társadalom) tagjai és vezetője közti kapcsolatot a pásztor—nyáj kapcsolathoz hasonlítja. Ez a hasonlat elterjedt volt az előázsiai civilizációknál (Egyiptom, Asszíria, Babilónia), és legfejlettebb formáját a zsidó vallásban érte el. Ennek néhány témája nagy hatással volt a korai kereszténységre, majd a modern állam és társadalom sajátos logikájának alapjait szolgáltatta.

Foucault itt mintha *Borges* egy gondolatát alkalmazná: a világegyetem története néhány metafóra története. De a döntő mozzanat az, hogy *Foucault*-nál nem pusztán metafóráról van szó, hanem olyan hatalmi technikákról, amelyek a mindennapi élet, a viselkedés, a gondolkodás alapelemeivé váltak, amelyek a kulturális tudatalatti részét képezik. Ami a metafórában puszta forma, az a társadalmi gyakorlatban tényleges, materiális fal.

Foucault négy elemet emel ki a zsidó valláshoz kapcsolódó hatalmi gyakorlatokból.

1. A pásztor a nyáj, vagyis emberek felett gyakorol hatalmat, és nem egy terület felett.

2. A pásztor szétszórt egyéneket gyűjt egybe és tart össze; nélküle a csoport ismét szétesne és szétszóródna.

3. A pásztor célja az egyének boldogulása, üdvözülése. Ezért állandóan, személy szerint törődik a nyáj minden egyes tagjával, egy kívülről megadott, az adott világon túlmutató cél érdekében.

4. Végül a pásztor őrzi a nyáját, ami egyszerre jelent aszkézist maga felett és állandó felügyeletet mások (ismét csak minden egyes egyén) felett.

A pásztori hatalom ezen sajátságai különböznek attól a két másik hatalmi modalitástól (metafórától), amelyet leggyakrabban használnak a modern hatalmi apparátusok leírására. Az egyik a szintén előázsiai eredetű óriásgép, amit *Lewis Mumford* elemzett részletesen. A másik a görög-római modell, ami a demokráciára és a jogra épít.

A pásztori modellt a korai kereszténység is átvette, néhány fontos módosítással. Növelte a pásztor felelősségét az egyének cselekedeteinek legapróbb részletei iránt, az engedelmességnél fokozta a személyes kapcsolat fontosságát, végül mindehhez sajátos, egyénre szabott tudás szerzését írta elő. Ehhez két görög eredű technika is innovatív módon felhasználásra került: az önvizsgálat és a lelkiismeretre való hagyatkozás. Mindez bonyolult kapcsolatokat hozott létre teljes és személyi függés, önismeret és másoknak való gyónás között. Az individualizmus, az egyén belsejének feltárása azonnal összekapcsolódott egy sajátos hatalmi mechanizmussal, ugyanakkor a hatalom célja alapvetően az egyén boldogulása volt; ez az egyéni boldogulás azonban megint csak sajátos módon értelmeződött. Ezzel a hatalom és egyén, boldogság és közjó, evilág és túlvilág között egy komplex játék jött létre. Ez az együttes volt képes Foucault szerint a hagyományos társadalmak szétzilálására (ez itt tény- és nem értékkategóriaként szerepel); és ez tette lehetővé, hogy a görög-római elemekkel és az óriásgépekkel is összekapcsolódva, létrejöhessen a modern politikai racionalitás.

A politikai racionalitást tehát a hatalom pásztori technológiájának a szekularizálódása hozta létre. Ez azonban csak általános keretet jelentett, a technológia működéséhez az új, világi körülmények között számos kisegítő technikára volt szüksége. Ezeket többségében maga az Egyház szolgáltatta. A középkori Európa történetének jókora részét képezi az Egyház civilizációs missziója, vagyis azok az elhúzódó, aprólékos küzdelmek, amelyek révén az Egyház a saját alapelveit, és az ezeket kiszolgáló technikákat elterjesztette fokozatosan a népesség egyre szélesebb rétegeiben. A kialakuló modern állam nagyrészt ezekre a technikákra épített, csak az egész „előjelét" cserélte fel túlvilági célok helyett evilágiakra. De felhasználásra kerültek olyan technikák is, amelyek használata eddig csak a szerzetesrendekre volt jellemző (pl. cellákba zárás). De ezek mellett Foucault szerint különösen fontosak voltak a középkori városokban kifejlesztett, a járványos betegségek (pl. a lepra és a pestis) leküzdését szolgáló technikák.

Mint *Foucault* empirikus történelmi elemzések során megmutatta, az állam új célok érdekében mozgósította és fokozatosan központi világi ellenőrzés alá vonta ezeket a technikákat. Ennek során az állam ereje növelésével mint alapvető céllal összhangban, a korábban vagy csak különleges esetekben, vagy vallási célból alkalmazott technikák egyre inkább a mindennapi élet állandó irányítására, befolyásolására kerültek felhasználásra.

Miután mintegy bemutattuk a szereplőket (az államérdekeket mint mozgatóerőt és az elérhető technikákat mint építőelemeket), rátérhetünk annak a bemutatására, hogy *Foucault* szerint hogy járult hozzá a politikai racionalitás projektuma annak a világnak a kialakításához, amiben élünk. Ehhez még néhány megjegyzést elöljáróban.

1. Az elemzésnek három különböző szintet, és az ebből adódó különböző perspektívákat kell figyelembe vennie. Az egyik a központ szintje, ahonnan a politikai racionalitás kiindult, és ami a változások fontos motívációja maradt végig. A másik az egyén szintje, amely részben a politikai racionalitás puszta céltárgya, de részben, épp a politikai racionalitás által létrehozott játék következtében, annak alanya is, aki a központi céloknak ellenállhat, de internalizálhatja is azokat. Végül a harmadik szint a központi beavatkozás területe és eszköze, a mindennapi élet kívülről kaotikus és definiálhatatlan, belülről viszont értelmes és zárt világa, amely épp az e bevatkozás által létrehozott mozgások eredőjeként a (civil) társadalom homogén és nyitott világává alakult át.

2. Röviden a megtett útról. Az államérdek kialakulása eleve egy teljesen új perspektívát jelentett a központi hatalom részéről, az uralkodó érdeklődésének befelé fordulását. Mint már az eddigiek is utaltak erre, az államérdek fejlődése ebbe a befelé haladó irányba történt továbbra is. Az állam törődése a mindennapi élettel és gondoskodó szándéka az egyénekről az államérdek internalizálásához, magától értetődővé válásához, és ezzel a mindennapi élet világának gyökeres, kívülről és belülről történő felforgatásához vezetett.

3. De nagyon vigyáznunk kell arra, hogy ennek a folyamatnak a pontos értékelsénél elkerüljük a könnyű általánosításokat. Nem arról van ugyanis itt szó, hogy az állam mint olyan, a modern társadalmak fejlődése során jobban kiterpeszkedett a mindennapi élet egészére. A folyamat ugyanis jellegéből adódóan, egyfelől magában hordozta a repedések keresésének, az ellenállásnak a lehetőségét. Az a központi hatalom, amelyik saját erejének növelését az alattvalói erejének, gazdagságának, egészségének a növelésétől teszi függővé, az nemcsak beavatkozik azok életébe, hanem egyben kockázatot is vállal. Hiszen ahhoz, hogy az alattvalók magukénak vallják és önként szolgálják az állam céljait, ahhoz az államnak is teljesítenie kell bizonyos feltételeket. Így a mindennapi élet (az életvilág) kolonizációja egyben az állam felpuhulásával, demokratizálódásával is együttjár.

Mindez magyarázatot ad arra is, hogy miért válhatott a projektum olyan rejtetté. A legfejlettebb társadalmakban a köz- és egyéni célok összhangba hozása olyan sikeresen következett be a népesség jókora hányada esetében, hogy szinte abszurdnak tűnik az az állítás, hogy ez az eredmény a politikai racionalitás hosszas működése nélkül nem következhetett volna be. Itt két paradoxon jelentkezik. Az egyik az, hogy azért ez a siker is igencsak kétélű dolog. A másik pedig módszertani jellegű. A különböző problémák végigkövetése miatt a dolgok mélyére látni kívánó elemzések ugyanis azt a veszélyt hordják magukban, hogy a felfedezett történelmi pályát titkos küldetésként, a történelem mély igazságaként fetisizálják. Valahol itt lehet keresni annak az okát, hogy a XIX. század legnagyobb hatású, legeredetibb gondolkodói (*Marx* és *Nietzsche*, de némileg *Hegel* is), céljaik és nyilván mintegy „akaratuk" ellenére, de egyáltalán nem véletlenül, a XX. század legsötétebb eseményeihez szolgálhattak zászlóul.

4. Az állam új feladatai

A kialakuló politikai racionalitás nemcsak új célt fogalmazott meg az állam számára, hanem új követelményeket is létrehozott az állam részéről, illetve vele szemben. Ezek a rend biztosítása, a racionális központi döntéshez szükséges ismeretanyag megszerzése, és az egyének viselkedésének a közjóval való összhangba hozása voltak.

4.1. A rend fenntartása

A belső rend helyreállítása természetesen már a középkor során is az állam egyik fő feladatát jelentette. Az állami akciót azonban mindig rendkívüli okoknak kellett kiváltania, és a beavatkozás mindig utólag, a *posteriori* jelleggel történt. Ilyen kihívást jelentett a törvény megsértése, vagy lázadások, felkelések kitörése. Az új célt a rend állandó, folyamatos jellegű biztosítása jelentette, vagyis a rendfenntartás esetleges, represszív akciókból állandó, pozitív feladattá vált.

Ennek megfelelően problematikussá vált az egyének mindennapi viselkedése. A szokatlan körülmények és viselkedésformák már nem pusztán a szokásokkal, a törvényekkel vagy a vallásos előírásokkal való szembekerülésük miatt váltak elítélendőkké. Megjelent a XVII. század közepe táján, a mindennapi élet szintjén az ottani morális és kognitív felfogásokat felhasználva, a szokatlan, az „ész" és a köznapi morál törvényeivel ellenkezően viselkedő, kormányozhatatlan, „aszociális" egyének szervezett kizárása. E célból újító módon felhasználásra került az a kizárási technika, amit korábban a leprások ellen alkalmaztak. A folyamatosság sok esetében még az épületek szintjén is kimutatható volt. Ennél fontosabb, hogy a kizártak köznapi megítélése is hasonló volt a leprásokéhoz, ugyanúgy megbélyegzetteknek, törvényen kívül helyezetteknek számítottak, és ez hozzásegített az új hatalmi technika viszonylag könnyű elfogadtatásához. Az új probléma azonban számos változást is jelentett a technika alkalmazása során. Más volt a népesség: leprások helyett a munkanélküliek, a munkakerülők, az őrültek, a magatehetetlen betegek, a szabados életet élők kerültek a kizárás sorára. Ennek következtében némileg módosult a kizárás térbeli helye. Mivel nem járványos betegségről volt szó, a telepeket már nem a városoktól távol, hanem azokon belül helyezték el. Kizárás helyett így inkább bezárásról (internálásról) lehet beszélni. De ez a megváltozott távolság nemcsak fizikailag, hanem szimbolikusan jelentkezett. Míg korábban a leprásokat (és az őrülteket) isten által küldött, idegen hírnököknek, jelzéseknek, esetleges büntetés jelének tartották, addig a kizárás most már világi célok miatt következett be, elvesztette vallási felhangjait. A bűnösséget ezért a kizárt egyénre hárították át, ő maga volt a felelős azért, hogy ide jutott.

A XVII. század közepén nem csupán egy, a kulturális tudatalattiba süllyedt kizárási technika innovatív felhasználása következett be, hanem egyben ennek központosítása is. A kizárás megszervezése és ellenőrzése ugyanis egyre inkább állami feladattá vált, aminek az ellátása egy kialakuló új erőszakszervezet egyik feladata lett. Ez az ap-

parátus a polícia volt. A korabeli polícia feladatai azonban alapvetően különböztek a mai rendőrségétől. Többek között abban, hogy ehhez az apparátushoz tartozott az állam természetének részletes ismerete, vagyis a kormányzáshoz szükséges információ összegyűjtése és továbbítása.

4.2. Ismeretek szerzése

A rend folyamatos fenntartása alapfeltétel volt az állam erejének állandó növeléséhez, de a racionális kormányzáshoz szükség volt a központi döntéseket elősegítő ismeretanyag, információ létrehozására és szállítására is. Ez a „szükséglet" a tudás megszerzési módjának alapvető módosulására, a tudás jellegéről és szerepéről alkotott felfogás megváltoztatására vezetett. Egy új típusú „tudásvágy" jött létre, amelyik már nem Isten és a természet örök rendjét próbálta kiolvasni a könyvekből és a dolgokból, hanem amelyik „hasznos" akart lenni, amelyik a tökéletes evilági rend létrehozásában akart segítkezni.

Az állam új céljai és a kialakuló empirikus tudományágak közötti összekapcsolódást Foucault két terület esetében visszatérően elemzi; ezek az orvostudomány és a közgazdaságtan. E két terület fontossága, az állampolgárok egészségének és gazdagságának (jólétének) a biztosítása az állam erejének növelése számára magától értetődik. A közgazdaságtudomány esetében a korábbi jogi és teológiai jellegű vitákat (pl. az igazságos árról és a kamatok szedésének a jogosságáról) felváltotta a merkantilista politikát szolgáló ún. „politikai aritmetika". Az orvosi jellegű kérdéseknél pedig, főleg a járványok elkerülését és korlátozását biztosítandó, egyre nagyobb szerepet kaptak a közegészséggel kapcsolatos intézkedések. A betegségről a korban vallott felfogás, a betegségek táblákba rendezése, a klasszifikációs orvostudomány pedig párhuzamba állítható a kor gazdasági gondolkodásával, amelyik szintén átfogó táblák segítségével próbálta reprodukálni a gazdasági élet körforgását.

4.3. A polícia

A rend fenntartására, illetve az állam erejének növelése érdekében az ismeretek gyűjtése, valamint a megfelelő viselkedésformák elősegítése tehát egy újonnan létrejött apparátus, a polícia feladata lett. A hangsúlyt Foucault nem az apparátusra, vagy az intézményre helyezi, hanem arra a sajátos kormányzási technológiára, amely ezekben megtestesült.

Foucault a „rendezett államról" alkotott utópikus programok, a közigazgatás tudományáról szóló munkák, valamint alkalmazott politikák elemzése révén próbálja meghatározni ennek a technológiának a sajátosságait. Ezek szerint a polícia egy új adminisztratív apparátus létrejöttét jelenti, az igazságszolgáltatás, hadügy és az adózás mellett. A polícia sajátos feladatait a rend fenntartása, a gazdagodás megszervezése, va-

lamint a népesség egészségének a biztosítása képezik. Ugyanakkor, ezen célok érdekében a políciának mindennel foglalkoznia kell, figyelmének a mindennapi élet egészére ki kell terjednie; de csak egy sajátos szempontból. A políciát az emberek és a dolgok közötti viszonyok érdeklik, az emberek közötti kommunikáció, az egyének közötti társas kapcsolatok, vagyis a „társadalom". A polícia célja az élő, aktív, termelő ember felügyelete, az emberek megélhetésének, sőt „jobban létének" a biztosítása. A polícia feladata az, hogy némi „többlet-élethez" juttassa az embereket, és ezáltal növekedjen az állam ereje is. *Foucault* szerint a polícia központi kérdését legtisztábban von Justi fogalmazta meg, aki *Schumpeter* szerint a XVIII. századi közgazdasági irodalom egyik legfontosabb képviselője volt. Von Justi szerint a polícia feladata egyfelől az állam erejének maximális növelése, másfelől pedig az állampolgárok boldogságának a biztosítása. Foucault szerint ez tökéletesen meghatározza a modern politikai racionalitás feladatát.

Végül von Justi a polícia tevékenysége céltárgyának már nem egyszerűen az „élő embereket", hanem a népességet tekinti. Ezzel már jelzi azt az alapvető változást, amely a XVIII. század során a politikai racionalitás részleges újradefiniálásához és ezzel az államérdeknek a civil társadalomban való felolvadásához vezet.

5. A bio-hatalom kialakulása

A tudomány, az államigazgatás szükségletei és a mindennapi élet közti kapcsolatok ugyanis sokáig még nagyon lazák voltak. Túl nagy volt még a távolság a felső és az alsó szint között. Az állam megpróbált segítőleg beavatkozni a mindennapi élet egyes jelenségeibe, főleg gazdasági és egészségügyi kérdések kapcsán, de ehhez kevés volt az információja és rosszak voltak a modelljei. Az állam jogi és adminisztratív eszközöket igyekezett mozgósítani, kívülről próbált belenyúlni a javítandó folyamatokba. Túl erős volt még az a modell, amely az államot az uralkodó háztartásának tekintette, és amelyik ennek megfelelően a gazdasági élet irányításához a család modelljét használta fel.

Foucault szerint ezt a „hatékonysági akadályt" a XVIII. századi népességrobbanás segített felszámolni, amelyik egyfelől az egyének korrekciójának és fegyelmezésének céljából már korábban is alkalmazott módszerek mobilizációjához, másfelől a „népesség" fogalmának a megjelenéséhez vezetett. A népesség az állam alattvalói összességének új felfogását jelentette. Nem pusztán az állami feladatok hátterét, vagy az állami beavatkozás passzív területét, hanem egy olyan egységet, ami önmozgással, biológiai jellegű sajátosságokkal rendelkezik. A népesség irányítása csak ezeknek a tulajdonságoknak az ismerete esetében válik lehetségessé. Ezzel nemcsak az uralkodói, hanem az adminisztratív önkény is megengedhetetetlenné vált. A helyes kormányzáshoz nem tökéletes táblák és tervek készítésére, hanem a népesség mozgástörvényeit figyelembe vevő ösztönzések kialakítására van szükség.

Foucault ezt a változást mint a „bio-hatalom" kialakulását, illetve az adminisztratív állam kormányzati állammal való felváltását határozta meg. Ennek előfeltételeit pe-

dig ismét csak a mindennapi élet szintjén már korábban megtalálható, kifejlesztett viselkedéstechnikák alapozták meg.

5.1. A gép-ember

Az egyének viselkedésének alakítására, befolyásolására számos különböző technika fejlődött ki, illetve került alkalmazásra a nyugati társadalmakban. Ide sorolható pl. az ókori birodalmaktól örökölt hadigépezet, amely felújítása egybeesett a XVI. század vallásháborúival, a pestis esetén alkalmazott forgatókönyv, a protestáns aszkézis, vagy a büntetésre, illetve a bűn elkövetésének a megakadályozására az Egyház által kifejlesztett módszerek.

Mindezek a módszerek aktivizálódtak és új módokon kerültek alkalmazásra a XVIII. század során, amikor a népességrobbanás következtében megnőtt az érdeklődés az alattvalók engedelmessége, a fegyelmezés, diszciplinálás módszerei iránt. *Foucault* szerint ez az érdeklődés három szempontból is új típusú volt, a kontroll mértéke megnövekedett, és kiterjedt az egyéni viselkedés legapróbb részleteire, a befolyásolás célja a hatékonyság és a gazdaságosság növelése volt; végül pedig a kényszer állandóan és nem csupán rendkívüli esetekben került alkalmazásra. A gép-ember hasonlata tehát nem filozófiai kérdés volt pusztán, nem a valóban tudományos, materialista nézetek felé vezető utat jelentette, hanem a mindennapi életben bekövetkezett, irányított változások reflexív leképezése volt. A modern egyén viselkedésformáit jelentős részben ezek a diszciplináris technikák alakították ki.

5.2. A Panopticon

Az egyének fegyelmezésének és alakításának szétszórt módszerei egyre inkább központi irányítás alá kerültek, az ellenőrzés ezzel egyre homogénabbá és tudományosabbá vált. Ennek a változásnak programatikus megfogalmazása található *Foucault* szerint *Bentham* Panopticonról alkotott elképzeléseiben. Bentham célja egy olyan épület megalkotása volt, amelyik megoldja a közös térbe zsúfolt emberek hatékony ellenőrzésének a problémáját, és ezáltal modellként szolgálhat az ideális börtön, kórház, iskola, elmegyógyintézet, gyár vagy barakk számára.

A Panopticon egy gyűrű alakú épület volt, közepében az irányító toronnyal. A körépületben voltak a bennlakók, egymástól teljesen elszigetelve. Bentham külön hangsúlyozta, hogy minden horizontális információáramlást meg kell akadályozni. A cellák fala a központi torony felé teljesen nyitott volt a terv szerint, így a bennlakók minden cselekedete az őrök szeme előtt játszódott le, akik viszont előttük láthatatlanok maradtak. A bennlakók sohasem tudták mikor nézik őket, viszont az őrök egy csőrendszer segítségével képesek voltak jelzéseket küldeni a rabok felé.

Ezzel *Bentham* szerint megoldódott a hatékony felügyelet problémája. Nem volt

szükség az őrök állandó fizikai jelenlétére és erőszak alkalmazására. Elég volt csak időnként figyelni a bennlakókra, hiszen azok nem tudták, mikor vannak megfigyelés alatt, és a néha odavetett néhány szó eszükbe juttatta azt, hogy bármilyen cselekedetüket láthatják éppen. Ezzel a felügyelet internalizálódik; vagyis a bennlakók akkor is az elvárások szerint fognak cselekedni, ha nem is figyelik meg őket. Végül *Bentham* arra is gondolt, hogy hogyan lehetne az őrök teljhatalmát és visszaéléseit meggátolni. Elképzelései szerint egy hídon keresztül a közönséget is be kell engedni az épület belsejébe, hogy megfigyelhesse az őrök tevékenységét.

Bentham tehát egy automatikusan működő, kvázi-demokratikus térbeli építészeti mechanizmus megalkotásában látta a hatékony hatalom kérdésének a megoldását. Ez *Foucault* szerint tükrözte a diszciplináris módszerek alkalmazásában a XVIII. század folyamán bekövetkezett változást: a hangsúly az erőszakról és az állandóan alkalmazott kényszerről a közvetett ellenőrzés és felügyelet felé helyeződött át, és kezdeményezés történt az egyén aktív bevonására is. Azonban a fenti modell még két hiányosságot mutatott: túl nagy szerepet kapott benne a szem és a tudat. A Panopticon lényege az ellenőrző szem tudati internalizálódása volt. Az irányítás így még mindig alapvetően külsődleges maradt. A kiutat az egyén belsejében szunnyadó erők „felfedezése", és az ezek ösztönzésére, a népességmozgások befolyásolására épülő „bio-hatalom" kialakulása jelentette.

5.3. A bio-hatalom kialakulása

Mind az adminisztratív állam, mind a mindennapi élet dolgaival foglalkozó instrumentuma, a polícia, mind az egyéni viselkedést befolyásoló diszciplináris mechanizmusok kívülről és felülről próbálták az állam alapvető céljának, az állam erőinek a növelését elérni. Az állam erőinek igazán hatékony növelése azonban akkor következett be, amikor változás következett be a megközelítés perspektívájában. A részletekig menő külső figyelem, illetve a célok internalizálása helyett az új stratégia alapja a népesség, valamint az egyén belső erői mozgásának a szabadon engedése, illetve ennek a megfelelő kormányzása lett.

Az ily módon kialakult új hatalmi mechanizmust *Foucault* „bio-hatalom"-nak nevezi. Ez alatt azt érti, hogy a központi hatalom már nem csupán külső módon avatkozik be az egyének és a mindennapi élet menetébe (rendkívüli alkalmak esetén, illetve állandó jelleggel), hanem a társadalom és az egyén belső erőire, azok önmozgására épít. A bio-hatalom kettős céltárgya az egyén és a népesség, az a két terület pedig, amely a bio-hatalom fő eszközét és beavatkozási területét képezi, az egészség és a gazdaság kérdései.

Az utóbbi megjegyzés egyben már jelzi, hogy a bio-hatalom kifejezést *Foucault* kettős értelemben használja. Egyfelől metaforikusan, ahol a kifejezés a „szerves fejlődés" hasonlatára rímel, másfelől pedig konkrétan, ahol a „bio" előtag nagyon is valós a biológiai jelenségekre, a hatalomnak az élet folyamataiba való, ösztönző célú, de természetesen eleve veszélyes és ambivalens beavatkozására utal.

Ha csak a bio-hatalom metaforikus használatát vesszük, könnyen úgy tűnik, mintha végre megoldás született volna a régi problémára, az (államérdekként definiált) közjó, valamint az egyéni boldogság és jólét összekapcsolására. Ha egy hatalmi mechanizmus valóban alulról épül fel, az egyénben és a társadalomban rejlő erőkre épít, akkor ez teljesen legitimmé válik, nincs olyan helyzet, ahonnan kritizálni lehetne. *Foucault* szerint azonban nemcsak metafóráról van szó, hanem ténylegesen létező hatalmi technikák alkalmazásáról, nem egy örök probléma végleges megoldásáról, hanem egy sajátos helyzetben adott konkrét válaszról, ahol az „önmaguktól működő erők" maguk is részben a hatalmi és viselkedéstechnikák által kondícionáltak. Vagyis a bio-hatalom kialakulásának a részleges elemzésére van szükség, és nem a szerves fejlődés magától értetődőnek tűnő, megkérdőjelezetlen kategóriájának a kiindulópontként való felhasználására.

A bio-hatalom kialakulásához a lökést *Foucault* szerint, mint már korábban említettem, a „népesség" problémájának a megjelenése jelentette. A népesség, mint sajátos belső törvényszerűségekkel jellemezhető, homogenizált embertömeg egyszerre volt a diszciplináris mechanizmusok terméke és a kialakuló demográfiai és az életjelenségekkel foglalkozó statisztikai tudományok felfedezése. Ezen belső mozgások felfedezése (amik , ismételten részben maguk is produktumok voltak) kihívást jelentett a politikai racionalitás eddig létező programja számára. Ezáltal ugyanis szükségtelenné vált az állandó, segítő szándékú jelenléte. Mindez esetleges és felesleges külső beavatkozásként definiálódott egyszerre. Összefoglalásul, döntő mutáció történt a politikai racionalitás vonatkozásában: az állam öncélként való felfogását felváltotta a liberalizmus.

Fontos azonban megjegyezni, hogy az államérdek és a liberalizmus között több szempontból is fennmaradt a kontinuitás. Az alapcél az állam erejének növelése, és ennek érdekében az állam belső erejének a növelése, gondozása maradt továbbra is. Továbbra is a racionalitás és a hatékonyság voltak a fő kritériumok az állami tevékenység megítélésében. Csak a megközelítés módja változott meg, a népesség kategóriájának a felfedezésével. A hatékonyságot és a racionalitást ezentúl nem a minél részletekbe menőbb felügyelet és ellenőrzés, hanem a belső erők működésének a szabadon engedése és megfelelő szabályozása, csatornázása jelentette.

A népesség önmozgásainak a felfedezése egyfelől megváltoztatta a politikai racionalitást, másfelől pedig felvetette a kérdést: mi is ezeknek a belső erőknek a természete? Honnan származnak ezek az erők? A kor tudományos és filozófiai nézetei ezeket az egyén belsejében lokalizálták. Vagyis hirtelen felfedezték, hogy az egyén viselkedését nem lehet kívülről irányítani, meghatározni, mivel azt alapvetően az egyén mélyén nyugvó, objektív belső erők határozzák meg.

Az a nézet, hogy az egyénben belső erők működnek, természetesen nem volt új. Így pl. a „szenvedélyek" problémája a XVI–XVIII. századi filozófiai és politikai tárgyú írások egyik fő témája volt, amelyek arra a problémára kerestek választ, hogy hogyan lehet az emberek eltérő, önkényes egyéni hajlamait, szenvedélyeit korlátok között tartani, illetve homogénné tenni. Erre találtak választ az érdek fogalmában (l. *Albert Hirschman* könyvét). A belső erők problematikájának sajátos felfogása található

meg a kereszténységnél is. Ott ezek az erők univerzálisak, vagyis minden emberben egyformán megtalálhatók, de egyben „gonoszak", vagyis az egyén feladata ezen impulzusok leküzdése, a purifikáció.

A XVIII–XIX. század fordulójának válasza a fenti két megközelítés sajátos összekapcsolását hozza, az azok által kifejlesztett valóságra és technikákra támaszkodva. A belső erők objektívak, vagyis az egyénnek létük fölött nincs kontrollja; nem tehet róluk. Ezek az erők azonban nem az egyén egyedi sajátosságait tükrözik, hanem minden emberben megtalálhatók; univerzálisak, „nembeliek". Kívülről nem befolyásolhatók, egyedül az egyén maga képes irányítani saját (de egyben nembeli) erőit, ha azokat felismeri és megtanulja használni.

A belső erők különböző területeken, formákban (munka, betegség, őrültség, szexualitás) történt objektivációit, és a fenti felfogás kapcsolatát a dialektikus filozófia karrierjével *Foucault* számos különböző munkájában elemezte, amelyek részletes elemzésére nincs lehetőség e tanulmány keretei között. Ami a témánk, vagyis a politikai racionalitás története szempontjából fontos, az az, hogy ezeknek az erőknek a posztulálása jelentette az egyéni és közjó összehangolásának hosszú időn át stabilnak bizonyuló, az egyén belsejében történő összehangolását. A belső erők ugyanis maguk is kulturális produktumok, aprólékos diszciplináris technikák által „formába rázott" biológiai impulzusok. Ezáltal létükben hordozzák az összhang teremtésének a lehetőségét az állam erejének növelése és az egyén íly módon meghatározott belső impulzusainak a kielégítése között.

Ehhez azonban az impulzusok kordában tartása, megfelelő használata is szükséges, ami hatékonyan megint csak akkor történik meg, ha ezt az egyén önmaga hajtja végre. A döntéshozatal szintje, az információáramlás központjává ezzel az egyén válik. Neki kell önmagát megismernie, és nem az illetékes államapparátusnak (a políciának), pontosabban neki kell a beléje fektetett, objektívált „erőkben" felfedeznie saját rejtett lényegét, elhivatottságát, érdekét. Egy korábbi rendszerben az egoizmust erkölcsi szempontból ítélték el, mint a többi emberrel, a közzel ellentétes magatartásformát. A működő bio-hatalom társadalmaiban az önérdek, némi egyszerűsítéssel, az internalizált, pontosabban belső lényeggé vált államérdeket jelenti. Ezen alapul a paradox tétel, miszerint az önzés közérdekké vált.

Mindezzel új szintre helyeződött az egyén és a központi hatalom viszonya, új „csatatér" jött létre. Az egyénnek megnőtt a döntési szabadságfoka, ami azonban ezzel egyidőben, saját objektív igazsága, hajlamai kielégítése nevében azonnal elveszni látszik. De ez a vereség korántsem szükségszerű. A csatatér ugyanis egyben új lehetőségeket is teremt. Minél inkább előtérbe kerül a hatalom racionalizálásának a követelménye, annál nagyobb lehetőség nyílik egyfelől az ellenállásra, másfelől pedig a rendszer előnyeinek a kihasználására, a repedésekbe való benyomulásra. *Foucault* nem egy egyre jobban racionalizálódó világ reménytelen képét akarja megfesteni, inkább csak arra figyelmeztet, hogy véletlenül se próbáljuk a saját egyéni életünket és igazságunkat a központi hatalom sajátos programja által felfestett pályán keresni. Az egyéni és közérdek közötti összhang keresésének demokratizálása és racionalizálása fontos kérdés,

de egy fokon túl maga az összhang keresése válik a problémává. *Foucault* mintha a magánélet és a közélet világának új típusú elhatárolását látszana javasolni. A közre tartozó kérdések esetében alapkövetelmény a nyíltság, a demokratizmus és a hatékonyság, de vissza kell utasítani a „modern pásztori hatalom" különböző képviselőinek egyre intenzívebb, preventív jellegű, a tudomány és saját érdekünk köntösében jelentkező, de nem pusztán ideologikus beavatkozását a mindennapjaink világába.

IRODALOMJEGYZÉK

Michel Foucault felhasznált könyvei:

— Folie et déraison. Histoire de la folie a l'age classique. Paris: Plon, 1961. Rövidített angol fordítás: Madness and Civilization. N.Y., Mentor Books, 1965.
— Naissance de la clinique. Une archéologie du regard médical. Paris: PUF, 1965. Angolul: The Birth of the Clinic. N.Y., Vintage Books, 1975.
— Les mots et les choses. Une archéologie des sciences humaines. Paris: Gallimard, 1966. Angolul: The Order of Things. N.Y., Vintage Books, 1973.
— L'archéologie du savoir. Paris: Gallimard, 1969. Angolul: The Archeology of Knowledge. N.Y., Harper Colophon Books, 1976.
— L'ordre du discours. Szélfoglaló előadás a College de France-on. Paris, Gallimard, 1971. Angolul: The Discourse on Language. Utószó az „Archeology of Knowledge"-hoz, 1976.
— Surveiller et punir. Naissance de la prison. Paris, Gallimard, 1975. Angolul: Discipline and Punish. N.Y., Vintage Books, 1979.
— La volonté de savoir. Histoire de la sexualité, t.1. Paris: Gallimard, 1976. Angolul: The History of Sexuality. Vol. 1: An Introduction. N.Y., Vintage Books, 1978.
— L'usage des plaisirs. Histoire de la sexualité, t. 2. Paris. Gallimard, 1984. Angolul: The Use of Pleasures. N.Y., Vintage Books, 1986.
— Le souci de soi. Histoire de la sexualité, t. 3. Paris, Gallimard, 1984.

Cikkek, előadások, interjúk:

— Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews. (Szerk. D. F. Bouchard.) Oxford, Blackwell, 1977.
— Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972—1977. (Szerk. Colin Gordon.) Brighton, Harvester Press, 1980.
— The Foucault Reader. (Szöveggyűjtemény.) (Szerk. Paul Rabinow.) N.Y., Pantheon Books, 1984.
— Résumé du cours. (A Collège de France-on tartott előadások kivonata.) In: Annuaire de Collège de France, 1976—1979.
— Power and Sex: An Interview with Michel Foucault. In: Telos, no. 32, 1977.
— Előszó Georges Canguilhem „On the Normal and the Pathological" (Boston. D. Reidel, 1978) c. könyvéhez.
— Governmentality. (Előadás.) In: Ideology and Consciousness, no. 6, 1978.
— Questions of Method. (Interjú.) In: Ideology and Consciousness, no. 8, 1980.
— Conversation with Michel Foucault. In: Three Penny Review, no. 1, 1980.
— Omnes et Singulatim. Towards a Criticism of 'Political Reason'. (Előadás.) In: The Tanner Lectures on Human Values, (szerk. S. M. McMurrin). Salt Lake City, The Univ. of Utah Press, 1981.

– The Subject and Power. Utószó Hubert L. Dreyfus és Paul Rabinow „Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics" (Chicago: The Univ. Press, 1983) c. könyvéhez.
– Structuralism and Post-Structuralism: An Interview with Michel Foucault. In: Telos, no. 55, 1983.
– Le souci de la vérité. (Interjú.) In: Magazine littéraire, no. 207, 1984.
– Kant on Englihtment and Revolution. (Előadás.) In: Economy and Society, no. 1, 1986.

Egyéb felhasznált irodalom:

Bentham, Jeremy: The Panopticon. In: The Works of Jeremy Bentham. Szerk. J. Bowring, Vol. IV. Edinburg. W. Tait, 1843.
Hirschman, Albert O.: The Passions and the Interests. Princeton, Univ. Press, 1977.
Jaspers, Karl: Bevezetés a filozófiába. Európa, Budapest, 1987.
Meinecke, Friedrich: Machiavellism: The Doctrine of Raison d'État and its Place in Modern History. London, Routledge and Kegan Paul, 1957.
Mumford, Lewis: Technics and Human Development. Vol. 1. of The Myth of the Machine. N.Y., Harcourt, Brace and Jovanovich, 1967.
Mumford, Lewis: The Pentagon of Power. Vol. 2. of The Myth of the Machine N. Y., Harcaust, Brace and Jovanovich, 1967.
Mumford, Lewis: A város a történelemben. Gondolat, 1985.
Mumford, Lewis: A gép mítosza. Európa, Budapest, 1986.
Nietzsche, Friedrich: Beyond Good and Evil. N.Y., Vintage Books, 1966.
Nietzsche, Friedrich: On The Genealogy of Morals. N.Y., Vintage Books, 1967.
Nietzsche, Friedrich: The Gay Science. N.Y., Vintage Books, 1973.
Nietzsche, Friedrich: Válogatott írásai. Gondolat, Budapest, 1984.
Schumpeter, Joseph: The History of Economic Analysis. N.Y., Oxford Univ. Press, 1954.
Weber, Max: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Gondolat, Budapest, 1982.
Weber, Max: Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1. kötet. KJK, Budapest, 1987.

SZAKOLCZAI, ÁRPÁD

MICHEL FOUCAULT AND THE GENEALOGY OF POLITICAL RATIONALITY

(Summary)

This article summarizes the works of Michel Foucault, French philosopher and historian, from the perspective of the emergence of Western political rationality, and the mutations of this concept. The paper consists of two major parts. The first, methodological part discusses Foucault's approach to the study of power, his views on the relationship between power and thought, by introducing the terms „problematization" and „techniques of power". The second part reconstructs the steps in the emergence of modern political rationality. First, it shows how the doctrine of the *raison d'état* was proposed as an answer to the break-up of the feudal world, and to what extent this was made possible by a novel use of existing techniques of power, like the pastoral power, or the techniques used for the exclusion of lepers. Then the paper lists the new tasks of the state required by the new political rationality, and the birth of the apparatus who was called perform these duties, the police. The result of all this was the correlative emergence of modern state and society, the disciplinary society. Finally, it shows how the inefficiencies of government inherent in the concept of *raison d'état* were solved by liberalism, and how this solution itself was based on the earlier investment of social discipline in the behavior of individuals.

MAKÓ CSABA

MTA SZOCIOLÓGIAI KUTATÓ INTÉZETÉNEK HELYZETE ÉS JÖVŐJE

Az MTA Szociológiai Szakbizottsága 1988. november 17-i ülésén megvitatta és elfogadta az MTA Szociológiai Kutató Intézete igazgatójának, *Makó Csabá*nak *Az Intézet helyzete és jövője* c. előterjesztését. Az ülést a Művelődési Minisztérium Szociológiai Szakbizottságával közösen rendezték meg. Az előterjesztés vitájában a hozzászólók, köztük *Huszár Tibor* és *Kolosi Tamás* hangsúlyozták, hogy — nehezedő helyzetben is — törekedni kell az alapkutatások fenntartására, ugyanakkor a szakma egészének szembe kell néznie egyfajta paradigmaváltással, amely magába foglalja a további professzionalizációt, esetleges politizációt, szélesebben alkalmazza a modern technikát, publikációs lehetőséget teremt és áttekinti a káderhelyzetet. *Makó Csaba* írását tájékoztató jelleggel adjuk közre. (A szerk.)

Az MTA Szociológiai Kutató Intézet helyzete s nehézségei elválaszthatatlanok a magyar társadalom és gazdaság, valamint a magyar szociológia problémáitól. A társadalom és az annak mozgását (jól-rosszul) tükröző szociológia krízisének legfontosabb közös jellemzője: a fejlődésüket, mozgásukat évtizedeken át befolyásoló különböző típusú (szakmai, politikai, pénzügyi, nemzetközi, közösségi) regulációk közötti konzisztencia felbomlott.

A nyolcvanas évtized második felében jelentős társadalomtudományi paradigmaváltás körvonalai kezdenek kibontakozni. Az 1987 áprilisában megrendezett szociológiai vándorgyűlés (Kecskemét) jól illusztrálta azt, hogy a szociológia ma „vízválasztóhoz" érkezett. Ez számos ellentmondásban, problémák és nehézségek túlreagálásában, feszültségek formájában csapódik le. A korszakhatár jellemzői korántsem a magyar szociológia sajátjai. A váltás szindróma olyan ellentmondásos igényekben fogalmazódik meg, mint a szakmai visszavonulás és a professzionalizálódás iránti igény fokozódása,

korábban nem művelt szakszociológiák megjelenése, valamint az elméleti és módszertani érdeklődés növekedése.

Az intézet ma nem rendelkezik sem szakmai, sem gazdasági (forráselosztó), sem egyéb (például publikációs) monopóliummal. A szociológiai szakma potenciális műhelyei közötti verseny jelei ma már jól kivehetők (TÁRKI, ELTE Szociológiai Intézete, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, ÁBMH Munkaügyi Kutató Intézete, egyetemi tanszékek stb.). Ezzel összefüggésben, a szakmai-tudományos fejlődés szempontjából újra kell gondolnunk a szakma extenzív fejlődési periódusában született kutatási tematikák és kutatási szerveződések jövőbeni folytatásának célszerűségét. E fejlődés motívumait és eredményét nem vitatva, meg kell említeni, hogy olyan lényeges kapcsolódó kutatások kimaradtak látókörünkből, amelyek a magyar társadalom szerkezetváltásától elválaszthatatlanok. (Például a munkaerő-gazdálkodáshoz tartozó oktatáskutatások, a társadalmi-integrációs mechanizmusok együttes elemzése, a társadalmi stabilitás és megújulás kölcsönös összefüggései, lokalizmusok helye és szerepe a társadalmi szerveződésben stb.)

II.

A tudományfinanszírozás gondjai nem pusztán pénzügyi természetűek. Az átrendeződés a természettudományok területén kezdődött, s néhány évvel ezelőtt megjelent a társadalomtudományok szférájában. A pénzeszközökkel való gazdálkodás hatékonyságának kérdései egy fokozatosan romló gazdasági-pénzügyi helyzetben merültek fel. Az évek óta érvényesülő infláció, az elmúlt év radikális (25%-os) költségvetéscsökkentése miatt a rendelkezésünkre álló pénzügyi források rendkívül beszűkültek. A gazdaság egészében elfolyó pénzek, valamint az érdekegyeztetésben erősebb társadalmi-szakmai foglalkozási csoportok szaporodó fellépése következtében nem számíthatunk a központi támogatások növekedésére. A központi támogatások leépülése nem jelenti a kutatások iránti igények csökkenését. Az igények pénzbeni kereslet formájában máshol is megjelenhetnek, elsősorban a nem-állami szféra érdemel ebből a szempontból figyelmet. Ezen túlmenően a nemzetközi tudományos kooperáció forrásbővítő szerepe is új jelentőséget kap.

III.

A jelen és a feltételezhető jövő hazai folyamataiból és a nemzetközi tudományos kooperációs kapcsolatainkból kiindulva, eddig folytatott tevékenységünk újragondolására van szükség. A központi finanszírozás — a belátható időn belül — jobbat nem, csak rosszabb feltételeket biztosít. A kutatási források felkutatásában fő indíték: a bizonytalanság csökkentése, több lábon élés.

A jelenlegi kényszerhelyzet esetleg egy hosszú távú cselekvésrendszer létrehozá-

sára is ösztönözhet. Mindenképpen, de nem minden áron, újítani kell. Ennek fontosabb dimenziói a következők.

Forrásbővítés: a kutatási piacra vagy kvázi piacra történő kilépés alapján. Tisztázott, nyilvános kutatói/szakmai fórum által ellenőrzött piacról van szó. Ez a piac ma még csak nyomokban létezik, mind keresleti, mind pedig kínálati oldalról kiépítendő. Nem véletlenszerű, homályos, szubjektív ügyletek, hanem kutatási standardok, illetve az eredmények szakszerű menedzselésén alapuló kínálatszabályozásról, az eddigi finanszírozási formák használatára változatlanul építő forrásbővítésről van szó. A meglévő pénzügyi csatornák eddigieknél folyamatosabb és hatékonyabb hasznosítása azért is rendkívül fontos, mivel bizonyos kutatási témák, elméleti-módszertani orientációjú kutatások nem piac-orientáltak, illetve nem függhetnek a piactól. A kutatási források jelzett diverzifikációja biztosíthatja a kutatói egzisztencia és szakmai teljesítmények mainál biztosabb alapját. Ezzel összefüggésben, a kutatói teljesítmények, valamint a bér- és jövedelemelosztás jelenleg érvényesülő mintáit újra kell gondolni. Bár nehezen kivitelezhető, arra kívánatos hosszú távon törekedni, hogy lehetőleg mindenki a főmunkájából éljen meg. A források jelzett bővítése a jelenlegitől eltérő együttműködési struktúrákat feltételez. Tehát korántsem egyszerűen pénzügytechnikai aktusról van szó — habár az intézet gazdálkodási rendjének megújítása szintén a közeljövő feladatai közé sorolható —, hanem a belső és külső kooperációs viszonyok rugalmasabb rendszerének fokozatos megteremtése a cél.

Az említett változásokhoz az intézet szakmai tőkéje megvan. A kutatói szabadság és autonómia együttes biztosításával kialakulhat a komplex és ugyanakkor átlátható teamrendszer. A szakmai és szervezeti korlátok jelenlegi rendszerével szemben nagyobb fokú együttműködésben, teljesítményorientált munkában és gazdaságorientált kutatásvezetésben való együttes gondolkodásra kívánatos áttérni. Cserébe, jelenleginél biztosabb anyagi egzisztencia, a megfelelő színvonalú szakmai munkát garantáló infrastruktúra nyújtható. Ez természetesen hosszú folyamat, nem megy máról holnapra, és „elrendelni" sem lehet. Sőt, ez csak a lehetséges stratégiáknak az egyik típusa.

A másik lehetséges alternatíva azonban elválaszthatatlan az előzőtől. A kigazdálkodott, megtakarított stb. pénzekből olyan alapítványrendszert kívánatos kiépíteni, ahol a szakmai nyilvánosság dönt a belső pályázatok odaítéléséről. Kidolgozandó: a kutató támogatása kutatási forrás vagy ideiglenes béremelés formájában történjen stb. Lényeg: a több típusú belső választási lehetőségeket tartalmazó intézeti kutatási rendszer. Miután az intézet profiljából következik a komplexitás, lehetőleg komplex kutatási vállalkozások révén kívánatos ösztönözni a belső és külső kooperációkat.

A vázlatosan bemutatott változások menedzser szellemű vezetést feltételeznek. Ez egyfelől a belső és külső piac folyamatos figyelemmel kísérését, a kooperáció és verseny szervezését, ezen belül a publikációs tevékenység megerősítését követeli. A felsorolt elképzelések megvalósítását szolgálják a kutatói teljesítmények elismerésének legváltozatosabb formái (prémium, ösztöndíjak, publikáció stb.).

A szakmai közéletben való részvétel a kutatások melletti külön feladat, minthogy az ezekben való közreműködés nemcsak megtiszteltetés, hanem a tudományos

piacon való jelenlétünk, a szakma kontrolljának fontos formája. A szociológia, mint tudományos közösség, érték és ellenőrző rendszerének hatékony működése („regulációja") csak így garantálható. Konkrétan, az MTA Szociológiai Bizottsága, valamint egyéb bizottságai, a TMB, a Magyar Szociológiai Társaság, az MTA egyéb bizottságaiban és a nemzetközi tudományos társaságokban és kutatási bizottságokban való részvétel mellett, kutatómunkánk értékelésének, segítésének belső fórumrendszerét is meg kell teremteni. Hiányukban a szakmai lét, a kutatómunka zavarai nőnek. Egyrészt a szakmai teljesítményeket csak ezeken a fórumokon lehet mérni, a teljesítményértékelés szakmai standardjait kollektíven kialakítani. Másfelől szakmai kooperáció belső kommunikáció nélkül lehetetlen. Nyitott és megválaszolandó kérdés: mindennek a belső és külső feltételei milyen mértékben adottak, mennyiben vagyunk készek és hajlandók alakításukra. Önmagában a szervezeti átalakítás nem csodaszer, mindazonáltal a követendő alapelv: a meglévő tudományos-szakmai autonómiák tiszteletben tartásával, a rugalmas kutatás-orientált szervezet előnybe részesítése. A személyi számítógépek nyújtotta lehetőségek kedveznek a rugalmas és a jelenleginél hatékonyabb kutatási kooperációknak.

A felvázolt stratégia-program megvalósítása nem megy máról holnapra. A hosszú távú elképzeléseinket, nyomasztó rövidtávú problémák megoldása mellett kell megvalósítani. Ilyen rövidtávú feladat — csupán a legfontosabbakat említem — az intézet pénzügyi helyzetének stabilizálása, a kutatási kötelezettségek romló anyagi feltételek melletti teljesítése, a kutatási alapokról fizetett kollégák foglalkoztatási biztonságának következő években történő megőrzése.

A felsorolt törekvésekkel és gondokkal összefüggésben világosan tisztázni kell a jelenlegi jogi szabályozás lehetőségeit, s ezen keresztül az általa biztosított „játékteret". Például a finanszírozási formák gazdagításával az intézet mozgástere jelentősen növelhető. Mindez azt jelenti, hogy a stratégiai előkészítését össze kell kapcsolni a jelenlegi válságelhárító munkával: a válságmenedzseléssel. Ez rendkívül nehéz követelmény-kettős. Mindenesetre az eltelt néhány hónap pozitív és negatív tapasztalatai egyaránt azt bizonyítják, hogy elkezdődött a közös gondolkodás. A folyamatot a közeljövőben felgyorsíthatják az olyan külső körülmények, mint a gazdasági-társadalmi-politikai struktúraváltás, amely a magyar társadalom fejlődésében a szociológiai kutatások, a szakma- és hivatásunk számára a társadalomfejlődésben ritkán előforduló kihívást jelenti.

GYEKICZKY TAMÁS

NÉHÁNY HIPOTÉZIS A MAGYARORSZÁGI MUNKANÉLKÜLISÉG KUTATÁSÁHOZ

Az alábbi írás egy elkövetkező kutatás előkészítésének része, s mint ilyen valóban csak hipotézis. Hipotézis, melynek igazságértékét éppen a kutatásban kell majd bizonyítanunk. Elsősorban arra a kérdésre keressük a választ, miképpen illeszthető be az elmúlt harminc—negyven év társadalomtörténetébe a munkanélküliség, milyen intézmények működésének, funkcióinak és diszfunkcióinak eredményeképpen beszélhetünk és szólhatunk — immár nyíltan — 1989-ben munkanélküliségről.

Az elmúlt két évben számos kitűnő tanulmány jelent meg a munkanélküliség társadalmi összefüggéseiről Magyarországon. Kutatók, intézetek és kormányzati programok eredményei nyomán ma sokkal tisztábban lehet látni ebben a kérdésben mint akár két évvel ezelőtt. Természetesen ez az írás nem reflektálhat minden új munkára, tanulmányra, hanem megkísérli az eddig még fel nem vetett kérdések felől értelmezni a problémát, leírni a munkanélküliséget.[1]

A tanulmány kutatási hipotézis, és vitairat is. Tudatosan vállalja a fésületlenséget, a sok esetben absztrakt gondolati vonalvezetést. Vitairatnak szánjuk, olyan tudományos eszmecsere kiindulópontjának, melynek eredményeképpen talán a magyar társadalom regulációs mechanizmusairól is többet tudhatunk meg. Igyekszünk a kérdést dramatizálások nélkül kezelni, azonban a helyzet — s erről esettanulmányok sokasága számol be — nem túl biztató. Reméljük ez a rövid és vázlatos írás is hozzájárulhat a mielőbbi megoldások, gyakorlati lépések megvalósulásához, megtételéhez.

I.

A magyar társadalom második világháború utáni évtizedeit — egészen napjainkig — a munkaerő-felhasználás és munkaerő-gazdálkodás permanens feszültséget szülő állapota jellemezte.[2] A konfliktusok egy része a munkaerőpiac intézményesítettségének fokából és állapotából, más része a teljes foglalkoztatottság meghirdetett alapelvei ellenére meglévő és kimutatható munkanélküliségből, valamint a munkaerő többletteljesítését figyelmen kívül hagyó foglalkoztatáspolitika (és egyéb kötőjeles politikák) stratégiáiból fakadt. A közgazdászok már régen beszélnek „rejtett" munkanélküliségről (vagy „lefedett" munkanélküliségről), azonban emellett az ismert típus mellett az elmúlt negyven évben jelen voltak a munkanélküliség más formái és más-más típusai is.[3] Ami hiányzott, és amivel különben magát a munkanélküliséget a közfelfogásban is azonosítani szokták, az a nyílt külső munkaerőpiaci munkanélküliség. Az eddigiekben is létező munkanélküliséget olyan típusokban írhatjuk le mint pl. „szezonális munkanélküliség" — ami főleg a mezőgazdaság termelési ciklusaihoz kötődik, s a falun élő női munkaerőt érinti —, vagy a „konjunkturális" munkanélküliség, amikor egy-egy iparág felfuttatásával, vagy a gazdasági fellendülés nagy korszakaival jár együtt a munkaerő-felesleg megjelenése. E jelenségekről nemcsak ezért nem volt tudomásunk, mert a statisztika nem, vagy hiányosan jelzett, hanem többek között azért sem, mert az érintett foglalkozta-

tott csoportok társadalmi súlya, rangja, pozíciója nem tudta a társadalmi közfigyelmet saját problémái felé orientálni. A nyolcvanas évek második felében munka nélkül maradó társadalmi csoportok gazdasági helyzetük, s a gazdasági válságágazatok „politikaérintettsége" miatt magukra tudták irányítani a tömegtájékoztatás és nyilvánosság fénycsóváit.

A nyolcvanas évek második felében megjelent az eddig „hiányzó" munkanélküliségi típus, a nyílt, külső munkaerőpiaci, strukturális munkanélkülsiég.

Magyarországon a kormányzat és sajtója sokáig „konjunkturális" munkanélküliségről beszélt, azonban jó ideje látszódnak már a „strukturális" munkanélküliség körvonalai. Ez egy mély, sokáig elhúzódó, a társadalom foglalkoztatottsági szerkezetének egészét alapjaiban érintő munkanélküliség.[4]

A strukturális munkanélküliséget a szakirodalom egy része — és ez ment át a hazai köztudatba is — azonosítja a munkaerőpiac kínálati és keresleti oldalának szerkezeti aszinkronitásával. E felfogásban a munkaerő szakmai tudásának összetétele nem esik egybe a munkaerő-kereslet tudás- és képességigényével. E nézetek a neoliberális munkaerőpiaci elméletekre támaszkodnak.[5]

Elemzésünkben azokra az irányzatokra támaszkodunk, amelyek szerint a strukturális munkanélküliség a társadalom történelmileg alakuló szerkezetének, újratermelési viszonyainak következménye. E komplex viszonyrendszer egyik oldala kétségtelenül a munkaerőpiaci kereslet és kínálat szerkezetének egymásra vonatkozása. A strukturális munkanélküliség szociológiai fogalma azonban ezen túlmenően a munkaerőpiaci szegmentációra épülő társadalmi egyenlőtlenségi viszonyok új típusát, egy hosszú távú társadalmi differenciálódási folyamat új szakaszát is jelenti. E szegmentáció nem pusztán az anyagi javak normákban és szabályokban intézményesedő elosztása, hanem a hatalmi folyamatokban való részvétel lehetősége és esélye, egyszóval a társadalmi újratermelés komplex folyamataiban történő részvétel esélyegyenlőtlenségeinek kialakulása. A társadalom komplex intézményrendszere, viszonyrendszereinek többszörös struktúraformái húzódnak meg a struktuális munkanélküliség szemmel látható kínálati és keresleti egyenlőtlenségei mögött.

A főbb szegmensek a következők: a munkaerőpiaci rendszerek, a társadalom rétegződése, a termelési és munkaviszonyok érdek és hatalmi struktúrája, a hatalom társadalmi elosztásának szerkezete, az életmód társadalmi egyenlőtlenségi rendszere, a kultúra és értékrendszer egyenlőtlensége, szerkezete, a tudás és képességrendszer (nem pusztán az intézmények által közvetített formáinak) struktúrálódása.

A Magyarországon megjelenő munkanélkülsiég tehát az előbbiek szellemében a rejtett, nem látható, de kimutatható marginalizálódási folyamatokat nyílttá tette. A jelenlegi munkanélküliség okai nem egy éve, nem két éve, hanem az ötvenes évek elején, az eddig követett gazdasági növekedési pálya kezdetén keletkeztek. Paradox, de igaz, a munkanélküliség strukturális formája mindig egy-egy társadalmi növekedési (ennek csak része a gazdasági növekedési folyamat) szakasz végeredménye.

A jelenleg kibontakozó munkanélküliség így egy hosszabb történelmi távlatban sikeresen folytatott ipari/modernizációs stratégia válságából, a létrejött intézményes keretek diszfunkciójából és funkcióvesztéséből, a politikai mechanizmus társadalmi összefüggéseinek és belső logikájának következményeiből adódik. Az okok sokkal mélyebben fekszenek, mintsem e kérdést le lehetne akár a „rugalmas munkaerőpiac kiépítése", vagy akár a „szegénység új formája" sablonokra redukálni. Maga az iparosítás — társadalomtörténetileg sajátos útja — teremtett meg számos olyan struktúrát, viszonyrendszert, intézményrendszert, melyek hatásukban a munkanélküliség új, és csakis erre a társadalomra jellemző válfaját termelték ki.

Amennyiben nem teszünk különbséget a munkanélküliség strukturális okai, típusai, feltételei és a munkanélküliséget közvetlenül kiváltó és eredményező okok között, több lényeges társadalmi következmény elkerülheti figyelmüket, s a problémák elméletileg is kezelhetetlenné válnak. Az üzemek, gyárak teljes — nem részleges — bezárása, az üzemi személyzet teljes körű leépítése pl. teljesen más dekvalifikációs és deklasszációs hatásokat eredményez a világon mindenütt, mint a részleges gyárbezárás, vagy a munkaerő időleges elbocsátása, majd — részben ugyanennek a munka-

erőnek – visszavétele. Az egyes társadalmi rétegekre gyakorolt hatások is eltérőek, tulajdonképpen minden egyes esetben tipikusak, egymás számára atipikusak.[6]

A jelenlegi magyarországi munkaerőhelyzetben nem a képzetlen, tanulatlan egyszerű fizikai munkát végzőket fenyegeti a legnagyobb veszély. A szakmunkaerő számára jelent a gyárbezárás, munkahelymegszűnés komoly problémát. A szakmunkaerő a következő munkahelyén – ezt vizsgálatok igazolják[7] – szükségképpen többoldalú hátrányba kerül, s hátrányát sem anyagi – pedig ez sem könnyű –, sem nem anyagi kompenzációkkal nem lehet befolyásolni, felszámolni. Az egyszerű fizikai munkára kiképzett munkaerő (a nyers testi erejét működtető munkás) számára a veszély a munkaerőpiacon való tartós jelenlétében az „ottragadásban" rejlik. Tehát, ha a regionális, vagy mikroregionális munkaerőpiac nem képes számára munkát adni, akkor lép fel igazából a veszélyeztetett zónába sodródás lehetősége.

A nagy tömegben jelentkező pozícióvesztés veszélye azonban a társadalmi-gazdasági szerkezetekben alakul ki, amelyekben a külső munkaerőpiac sem alternatív foglalkoztatottságot nem kínál, sem a kollektív munkaerőpiaci cselekvéseket nem teszi lehetővé. További problémákat jelent, ha a munkaerőpiac „áldozatai" számára a szociálpolitika sem jelent kompenzációs erőforrást. A szakmai átképzések, továbbképzések csak átmenetileg jelentenek megoldást, mivel ezáltal csak meghatározott korcsoportok, szakmák, nemek részére keletkezik továbblépési esély.

A magyarországi helyzetben a szakmunkásság és a kvalifikált munkáscsoportok pozícióvesztesége élesen veti fel a politikai stabilitás és politikai instabilitás kérdéseit. Mivel az utóbbi húsz évben a politikai centrum támogatói ebből a társadalmi csoportból is rekrutálódtak (centrális helyzet, előnyösebb anyagi juttatások, politikai-társadalmi presztízsnövelés), valószínűsíthető, hogy a veszteséges vállalatok leépítésével bekövetkező szakmunkaerő elbocsátása e réteg politikai lojalitását is alá fogja mosni. Természetesen a munkanélküliség és a politikai konfliktusok kialakulásának lehetősége nem ennyire rövidre zárt és direkt módon megjósolható, azonban e vázolt tendencia megjelenése prognosztizálható.[8]

A munkanélküliség által láthatóvá váló perifériára szorulás fogalmának értelmét a társadalom egészére kell vonatkoztatni. A perifériára szorulás ugyanis a világpiac és világgazdaság perifériájára való kiszorulás lehetőségét és tendenciáját is jelenti. A világpiac perifériáján létező (stagnáló) országok esetében a munkanélküliség a szegénység tömeges jelentkezésével esik egybe, miközben a munkanélküliség összes társadalmi következménye (identitászavarok, pszichikai-egészségügyi problémák) kimutatható.[9]

Érdemes végiggondolni ebből a szempontból a magyar iparosítás kezdeteit. A vas- és acélipari szakmák pl. az uralkodó – és a hadigazdálkodás logikájában működő – militáns gazdaságpolitika szerint a meghatározó, gazdaságilag központi mezőbe tartoztak. Valóban azonban ezek az iparágak és tevékenységek már ekkor a világgazdaság perifériájára történő kisodródás felé tartottak. A perifériázálódási folyamat gyorsasága és megállíthatatlansága a nyolcvanas évekre vált nyilvánvalóvá. E folyamat transzformálódott a hazai társadalom és gazdaság belső szerkezetébe is. Mindezek miatt a munkanélküliség egy zárt világgazdaság illúziójára épülő, militarista gazdaságpolitikai kései következményei, a kelet-közép-európai társadalmak felzárkózási kísérletének – kudarcának – eredménye.

II.

Az erőforrás-korlátos hiánygazdaság sajátossága a szüntelen növekedési igény.[10] Az okok után nyomozva hamar eljutunk a munkaszervezet belső viszonyaihoz, a munkaerő-felhasználás a munkaerő-politika vállalaton-üzemen belüli hatalmi és érdekviszonyaihoz. A növekedés iránti igény, a fejlesztések szüntelen követelése a munkaszervezeten belül kialakuló konszenzus állapotából, a megegyezések és megállapodások jellemzőiből, sajátosságaiból is fakad.[11] A fejlesztésekkel és a szüntelen növekedéssel együttjár a munkaszervezeten belüli vezetés hatalomgyakorlásának stabili-

tása. Az állandóan átrendeződő üzemen belüli struktúrák felett — pl. technológiai fejlesztés esetében — a vezetés kontrollja nemcsak hogy fennmarad, hanem a szakértelem és technológiai tudás legitim bázisán megerősödik. A bizonytalan helyzet a munkaerőtől — különösen annak a döntéshozást, a termelési folyamatot nem meghatározó csoportjaitól — az adaptáció és alkalmazkodás magasabb szintjét követeli meg, ugyanakkor általa ellenőrizhetetlen következményekkel járó folyamatokat hív életre.

A belső munkaerőpiac a munkaerő szegmentációját a termelési folyamatokban felhasználható kvalifikáció alapján rendezi el. Ezért a munkaszervezeti vezetés a belső munkaerőpiac irányításával, befolyásolásával lehetőséget kap kontroll és uralmi formáinak megerősítéséhez, újjászervezéséhez. E lehetőséggel sokféle módon, több stratégiai és taktikai cél és eszközrendszer kialakításával élhet, azonban a növekedésben, a beruházási éhség csillapításában könnyen maga mögé tudja állítani a munkafolyamat szempontjából kulcsfontosságú munkáscsoportokat, akiknek az érdekkoalícióban való részvétel többszörös előnnyel járt.[12] A nem kulcsfontosságú munkáscsoportok a vállalati vezetés „növekedés érdekeltségét" az anyagi lehetőségek számukra is kedvező alakulásának ellentételeként ismerték el. A fejlesztés és növekedés során kiépített új technológiák felerősítették tehát — éppen az üzemi társadalom belső erővonalainak stabilizációjával — a munkaerő-szerkezet adott szegmentációit, s nem mozdították el a társadalmi intézmények merevsége által kialakított munkaerőpiaci erőviszonyok határait sem.

A növekedésben érdekelt munkaszervezeti vezetés ellenfele nem a különböző munkavállalói csoportok voltak, hanem az állami irányítás különböző csoportjai. E rivalizáció a társadalom gazdasági szerkezetének belső folyamataiból fakad. Mindkét fél azonban — taktikai különbségek mellett — stratégiai szinten fenntartotta a munkaerő feletti kontroll gyakorlásának történelmileg kialakult elveit, és jogszabályokba foglalt gyakorlatát. Amíg azonban a termelési folyamat eredményességet megcélzó követelménye a munkaszervezeten belül a vállalatvezetés szintjeit (különbözőképpen) ösztönözte a kooperatív, együttműködést kialakító társadalmi cselekvések normái és értékei felé, addig az állami irányítás felső szintjei legfeljebb csak a „bürokratikus koordináció" szervezetek, igazgatási intézmények közötti együttműködésére voltak hajlandók.[13]

Kialakultak viszont olyan taktikák, melyek — ideológiai demagógiával vagy anélkül — a vállalati szervezet belső érdekrendszerében szerveződő csoportstruktúra különböző szereplőit egymás ellen akarták fordítani, vagy a reális és létező ellentmondásokat a felsőszintű állami irányítás javára akarták felhasználni. Amennyiben az adott fejlesztési stratégiák vállalati szintű megfogalmazása túlment a felső irányítás vélt és stratégiát kialakító, ideológiai hatalommal alátámasztott, politikai monopóliumán — vagy annak kereteit feszegette — a hatalmi struktúra azonnal heves ellentámadással válaszolt, esetleg új szövegségesek után nézett. A játéktér ugyanakkor felszínre engedett bizonyos érdekáramlatokat, divergáló célokat, cselekvési elképzeléseket, módosító, de alapvetően nem változtató „változtatási" törekvéseket.

Mindezek befolyásolták a munkaerő feletti kontroll adott állapotát, és ez a hatalomba nyúló játéktér a bizonytalanság és a strukturális merevség értékeit egyaránt képviselte. A stabilitási és instabilitási hullámmozgást a külső munkaerőpiac nem tudta adaptálni. Megindult a második munkaerőpiac és munkaerő-felhasználási viszonyrendszer kiépülése.[14] Ebben mind a munkaerő feletti kontrollformák, mind a kooperációs viszonyok jellemzői — és természetesen a kooperáció szereplői is — megváltoztak vagy újra rendeződtek. A különböző munkavállalói csoportok ebben az új — és másodlagos, tehát sok szállal az elsőhöz kötődő — intézményrendszerben különböző típusú szerepekhez jutottak, így a szegmentáció és egyenlőtlenségi viszonyok újabb rendszere jött létre. Mindez lazította az elsődleges politikai hatalmi térben lezajló folyamatok merevségét, s lehetővé tette a hatalmi és anyagi javak más típusú újraelosztását. Ez addig működött, amíg az első társadalmi viszonyrendszer — és játéktér — kisebb-nagyobb zavarokkal maga is működőképes volt, amíg a társadalmi kontrollformák és hatalmi állapotok bizonyos módon a kiszámíthatóság jegyével rendelkeztek. Közben azonban létével erodálta és rombolta a forrásul szolgáló viszonyrendszer értékeit, normáit és szervezeti folyamatait. Az „elsődleges" viszonyok zavara a „második" szférában is zavaro-

kat okozott, mivel ez utóbbi önállósága nem az autonóm, hanem a függő önállóság fokával rendelkezett.[15]

A munkaerőpiaci egyenlőtlenségek történetében az intézményesen és „elsődlegesen" szerveződő viszonyok felbomlásával, átalakulásával új szakasz kezdődött. A másodlagos munkaerőpiac kompenzációs lehetőséget kínált, de bizonyos csoportoktól e kompenzáció lehetőségét ugyanakkor meg is vonta. Bizonyos képesség és tudás a „második" munkaerőpiacon mit sem ér, bizonyos képesség és tudás pedig csak a „második" munkaerőpiacon ér valamit. Mindez számunkra azt jelenti, a strukturális munkanélküliséget a munkaerő-alkalmazás és -felhasználás egész történelmi-társadalmi rendszere hívta életre, s az okok elemzésénél sem az egyik, sem a másik cselekvési és intézményesítettségi rendszert nem lehet figyelmen kívül hagyni.

III.

A strukturális munkanélküliség megjelenése miatt mindenképpen foglalkozni kell a munkaerőpiac intézményének, intézményesültségi viszonyainak történetével. A történeti elemzés előkészítéseként a következő — főleg ideáltipikus — különbségeket fogalmazhatjuk meg:

1. típus — A klasszikus „ötvenes évek" típusa: a külső munkaerőpiac felszámolási kísérlete, a belső munkaerőpiac egy központból meghatározott alapvetően politikai normák szerinti vezérlése. (Előrejutás, karrier, munkaerőmozgások az uralkodó csoportok normáihoz történő adaptáció foka alapján.) A háttérben azonban kibontakozik — éppen a termelési folyamat „belső logikájának" kiiktathatatlansága miatt — a belső munkaerőpiac később kiépülő — szegmentációjának körvonala. A kollektív — néha „illegális" — munkáscselekvések nyomai éppúgy megjelennek, mint a technikai racionalizmus normáin alapuló menedzser gondolkodás és fejlesztési politika csírái.[16]

2. típus — A külső munkaerőpiac működése blokkolt, belső munkaerőpiac viszonylag szabadon működik. Akik a belső munkaerőpiac működése következtében megjelennének a külső munkaerőpiacon, azok (jobb karrier, kedvezőbb munkafeltételek, több fizetés reményében) büntetőjogi majd munkajogi szankciókkal találják magukat szembe. A külső munkaerőpiac „működésképtelenségének" alapvető oka a politikai hatalomgyakorlás szerkezetében keresendő. A munkaerőpiac — fogalma szerint — olyan intézményesítettséget követel, amelyben a munkavállalói kollektív érdekek képviselői folytonosan megkérdőjelezik az állami elosztási stratégiákat is. A „kiépült" munkaerőpiacon a politikai hatalmat gyakorló csoport társadalomvezérlési elképzelésével szemben konkurrens elképzelések, programok, tömörülések és szervezetek jönnek létre. Magyarországon — úgy gondoljuk — az alternatív érdekegyeztetési és érdekképviseleti fórumok és intézmények létét, kiépítését a politikai mechanizmus nem tette lehetővé. A „munkaerőpiaci párt", a szakszervezet le volt választva a politikailag intézményesített mozgástér sorsának befolyásolásáról, „száműzetett" a belső munkaerőpiacra, ahol majdnem működésképtelennek bizonyult.

3. típus — A külső és belső munkaerőpiac viszonylag szabadon működik, továbbra sincs azonban biztosítva a külső munkaerőpiac intézményes és ideológiai legitimitása. Az ideológiai argumentumok a munkaerő áru jellegéről sem nyilatkoznak egyértelműen, sőt tagadják azt. A munkaerőpiac intézményesítettségének egyik akadálya a munkaerőpiac erős szegmentáltsága. A sokoldalúan strukturált munkaerőpiac magára hagyatva önmaga működéséből fakadóan neutralizálja a kollektív akciók és érdekmegfogalmazások sikerének esélyét. A szakszervezet funkcióvesztése e helyzet kialakulásához alapvetően hozzájárult. Az állami politika sokáig retorziót követel, büntetni akar, pl. a munkaerő-közvetítéssel, annak szakszerű intézményhálózatának megszervezése helyett. A munkaerőpiac működését az állam a politikai monopólium biztosításának jegyében szervezi meg.

4. típus — A külső munkaerőpiac intézményesülési törekvései megjelennek. Nemcsak abban, hogy a szakszervezeti szervezetekre óriási társadalmi nyomás nehezedik, hanem abban is, hogy a gazdaság működésképtelenségének egyik oka éppen a külső munkaerőpiac megfelelő intézményesítettségének hiánya. Ugyanakkor az eddig felemás, torz, de bizonyos gazdasági-történelmi szituáció-

ban működésképes munkaerőpiaci szerkezet „kitermelte" működésének látható diszfunkcióit, a munkanélkülieket. Anélkül, hogy az intézményesített külső munkaerőpiac létezett volna, anélkül, hogy a munkaerőpiacon zajló hatalmi folyamatok legalitást kaptak volna, egyre növekvő számú és a munkanélküliség újabb szakaszára jellemző szociológiai paramétereket felmutató munkanélküli munkaerő jelent meg.

A jelenség egyik legfontosabb magyarázata a belső munkaerőpiac működésének és a munkaszervezet uralmi formáinak társadalomtörténetében keresendő.

A belső munkaerőpiac kiépülése, működése, torz hatásai a legszorosabb összefüggésben vannak a munkafolyamat feletti kontroll formáinak változásával.[17] A „klasszikus" ötvenes években — az ötvenes évek elején — a munkafolyamat feletti kontroll kísérlet a totális uralom politikai adminisztratív formáinak kiterjesztésére. A kiépülő ipari szerkezet „belső" — pl. a termelés munkamegosztásából következő — igényeiről nem, vagy alig vesznek tudomást, így a termelési kooperáció, amely a hatékonyság szempontjából döntő jelentőségű, rejtve, titkos utakon, fél-legitim normák és értékek alapján szerveződik meg.

A „klasszikus" évek elmúlta, a nagyvállalati munkaszervezet dominanciája, az alkalmazott technológia — standardizálható (előírható) tevékenységek — a regionális munkaerőpiaci szegmentáció, valamint a vállalati szervezetté transzformált adminisztratív szervezési elvek, minták és követelmények, a bürokratikus munkaszervezeti kontroll formájának térhódítását tették lehetővé.[18] Ugyanakkor jelentek meg a belső munkaerőpiacot jellemző üzemi viszonyok is. Az előrejutás esélyei, a szakmai képzés lehetőségei, a munkaerő értékének meghatározása, bérezése, büntetése és jutalmazása a belső munkaerőpiacok működésétől függtek. Ennek következtében pl. a munkák és teljesítmények társadalmi összehasonlításában komoly diszfunkciók keletkeztek, a szakképzés (államilag megszervezett és vállalati) formái elcsúsztak egymáson, kialakultak és rögzültek a tudás szegmentációjának máig érvényes szabályai. A vállalatok a munkajogi — és egyéb jogágakban végbemenő — „reformokkal" olyan jogi hatalmat kaptak a kezükbe, mely az önálló „vállalati társadalmak" perifériikus munkaerőcsoportjai a társadalmi periféria társadalmi csoportjaiból szerveződtek, leszakadásukat, hátrányos helyzetüket, stagnációjukat tovább stabilizálva. Mivel a bérszabályozás, ideológiai és politikai nyomás e perifériális munkaerő vállalaton belüli megtartását követelte — nem is beszélve a perifériális csoportok üzemen belüli létéből fakadó más előnyökről (a munkások egymás feletti kontrollja újabb lehetőségéről) — egyelőre e tömeges periféria nem okozott nagyobb társadalmi gondot.

A munkafolyamatban érvényesülő bürokratikus kontroll a termelési folyamat logikájából fakadó cselekvési normákat és értékeket nagy késéssel, számos szervezeti konfliktust életre hívva tudja érvényre juttatni. A munkafolyamatban érvényesülő és ott szerveződő technikai kontroll mindezeket a diszfunkciós erőket kiküszöbölni igyekszik. Lényege szerint a munkáscsoportok feletti ellenőrzést, a munkafolyamat hatalmi konfliktusokat tartalmazó együttműködésének irányítását olyan „objektív" viszonyrendszerre bízza, mint a technológiai rendszer vagy a gépi rendszerek. A technikai-technológiai rendszerek nagy tömegű betanított és kvalifikáció nélküli munkaerőt, illetve egy jól elkülönített, privilégiumokkal körülbástyázott kvalifikált, de mennyiségileg kisebb „szak"-munkaerőt kívánnak meg. E munkaerőcsoportok egyetlen rétege sem tartható szorosan és tartósan a gyárkapukon belül. A „helyhez kötésnek" ellentmond egyfelől a technológiai fejlődés univerzalizmusa, másfelől más csoportoknál a munkaerő alacsony kvalifikációjának előnye, annak „korlátok nélküli" betaníthatósága. A technológiai rendszerek, melyek bevezetése a hatékonyság további emelkedését jelenti — (ezért a politikai vezetés által támogatott lehet) — elindíthatják a nagy tömegű munkaerő gyárkapuk közötti mozgását, s ezzel megteremthetik a külső munkaerőpiac létének — majd később intézményesülésének — igényét is.

A kifelé irányuló mozgások megindulásával a belső periféria kikerülhet a külső munkaerőpiacra, s most már a szociálpolitika alanyaként vár valamilyen társadalmi gondoskodást. A külső munkaerőpiaci mozgások a belső munkaerőpiac képzettségi és privilegizáltsági szerkezetét érvénytelenítik is, az addig jelentős pozíciót betöltő, üzemen belüli képzettséggel rendelkező szakmunkás

pl. éppen speciális — üzemhez kötődő — képzettsége miatt jelentős státuszveszteséget szenvedhet, sőt további foglalkoztatottsági sorsa miatt az elhelyezkedési lehetőségek beszűkülnek, s technikai változások miatt tudás és kvalifikáció értékelődik le, tömeges méretekben beindulhat a perifériálódás folyamata.

Összefoglalva megállapíthatjuk, a jelenlegi munkanélküliség számos eleme *a gazdasági szervezetek belső viszonyaiból, a gazdaság intézményes folyamatainak működéséből származik.* Semmiképpen sem újdonság tehát, hanem a különböző szinteken, más-más erősséggel szerveződő társadalmi folyamatok együttes eredménye. E sok szálon szövődő következményrendszer — s nemcsak a tézisek logikai levezetéseként — valóban elvezet a strukturális munkanélküliség tartós, marginalizálódást is hordozó kialakulásához. Mindehhez azonban hozzá kell rögtön tennünk, ha nem történik semmi lényeges változás az adott és elemzett társadalmi működési logikában. Ha létrejön a külső munkaerőpiac dinamizmusa, intézményesülése, a gazdaság szerkezetváltása, akkor a leírt folyamatok megváltozása következtében a következmények is (s ezzel együtt „igazságaink" is) mások lennének.

IV.

A munkanélküliség problémáinak tudatosításában még ma is tartja magát az a nézet, hogy a munkaerőhiánnyal küzdő társadalomban igazából munkanélküliségről nem lehet beszélni. E nézetet vallók képviselői azzal érvelnek, hogy a munkaerőpiacról szóló statisztikák még ma is az álláskínálatok tömegéről számolnak be.

A szakirodalom szerint a strukturális munkanélküliség típusa akkor is kimutatható, ha jelentős munkaerőkereslet van jelen a munkaerőpiacon. E tény egyrészt azzal magyarázható, hogy a modern munkaerőpiac már nem írható le a keresleti és a kínálati viszonyok makrogazdaságra vetített egyensúlyával, így a munkanélküliség nem követeli meg a rendelkezésre álló állások számának nullára való csökkenését. Másrészt a strukturális munkanélküliség fogalma sem korlátozódik a munkaerőpiac jelenségeire, hanem — minként erről írtunk — a társadalom komplex viszonyrendszere állítja elő.

A modern munkaerőpiac intézményesülése már csak azért sem írható le a liberális-neoliberális teoriákkal, mivel a munkaerőpiac kínálati és keresleti viszonyainak sokoldalú szegmentáltsága miatt csak a munkaerőpiacok rendszeréről beszélhetünk, ahol is az egyes gazdasági tevékenységek, amelyek iránti igény a részmunkaerő-piacon megjelenik, nem konvertálhatóak egymással. Éppen ez a munkaerőpiacok közötti „nehéz átjárás" teszi a foglalkoztatási problémákat is nehezen megoldhatóvá, hiszen egy vájár — mint ahogy ezt tudjuk — valóban nem képezhető át ápolónővé. Tehát a részmunkaerő-piac keresleti és kínálati viszonyainak kiegyenlítettsége, illetve ki nem egyenlítettsége a lényeges, s nem a statisztikai adatsorok makro — összgazdaságra vonatkoztatható — viszonyokat leíró mutatói.

Természetesen a munkanélküliség leírásakor felhasznált statisztikák feltételezik, hogy az álláskínálatként jelzett vállalati létszámigények valódi gazdasági tevékenységek iránti szükségletek. Minden okunk megvan arra, hogy ebben kételkedjünk. Hiszen egy vállalati szervezeten belül számos olyan állás, munkahely van, melynek létét a még ma is jelenlevő adminisztratív előírás indokolja, mintsem a gazdasági racionalitás. De ha a munkaszervezet „mélyére" ásunk, és a gazdaság közvetlen termékelőállító tevékenységeit szemléljük, véleményünk szerint hasonló következtetésre juthatunk.

A statisztikai regisztrálásokkal azonban más probléma is van. Ezek a problémák az adatszolgáltatások és mérések társadalmi környezetéből fakadnak, illetve a statisztikai fogalomrendszer tudásszociológiailag leírható sajátosságaiból erednek.

Ez az utóbbi megállapítás azt jelenti, hogy munkanélküliség definíciója — kit tartunk munkanélkülinek, mi a munkanélküliség — maga is alárendelődött a problémamegfogalmazást (tematizálást) elvégző társadalmi viszonyok rendszerének.[19] Egyfelől a „hivatalosnak tekintett" statisz-

tika részese, következménye a kormányzati uralom fennmaradásának szolgálatába álló ideológiai rendezőelveknek, másfelől kormányzati intézményként a központi statisztikai adatszolgáltatók maguk is részesei a fennálló hatalmi és uralmi viszonyoknak. Mindezek miatt nagyon nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk az alternatív adatszolgáltatásoknak és adatelemzéseknek, s annak a társadalmi érték- és érdekpluralitásnak, melyek ezt az információs sokszínűséget kialakították, működtetik és fenntartják.

A statisztika esetében van még egy olyan érv, melynek említése különösen szkeptikussá teheti a kutatót és adatfelhasználót egyaránt. Arról van szó, hogy a statisztikai adatelemzések bizonyos típusa homogenizálja — mint munkanélküliséget vagy mint munkanélkülit tartja számon — azokat a társadalmi állapotokat, melyek egyforma — vagy változó — mértékben forrásai a munkanélküliségnek. Így a munkavállalók regisztrálásakor már csak a munkanélkülit regisztrálja, s nem a munkanélkülivé válás folyamatát. Tehát bizonyos statisztikai feldolgozásnál dominál az előrejelző képesség korlátozottsága, amely bizonyos terápiák alkalmazását majdnem lehetetlenné teszi.

A munkanélküliség esetében világszerte tapasztalható, hogy a munkanélküliek — mivel jórészt az állam hivatala veszi számba őket, s folyósítja a segélyt — egy része nem jelenik meg a hivatalban, és egyúttal a statisztikákban sem. Persze becsléseket lehet készíteni, mint ahogy a meg nem jelenés oka is sokféle lehet. E tény azonban mindenképpen figyelemreméltó, hiszen e jelenség még azokban az országokban is tapasztalható, ahol a társadalom és az állami szféra között nagyfokú konszenzus és együttműködés jött létre. Teljesen másképpen merül fel a probléma, ahol az állami jelenlét erős — esetleg büntető szankcióik is fűzhetőek a regisztráláshoz —, vagy alternatív munkaközvetítési módok, foglalkoztatási lehetőségek adódnak.

A fogalmi csusztatásokat elkerülendő, meg kell mondani, mindenütt létezik a munkanélküliség „hivatali" fogalma. Ebben a fogalomban az állam gyakran a segélyezésre jogosultak körét határozza meg, és nem a munkanélküliek szociológiai jellemzőit vagy csoportját. Megállapítható az is, a fogalommeghatározások mögött tágabb társadalmi problémák rejlenek. Így például az a viszony, ami az állam és a „civil" társadalom közötti történetileg kialakult, vagy az a konszenzus, amely a munkanélküli fogalmának meghatározásán túlmenően lehetővé teszi a segélyezési rendszer működését és működtetését.

Mindezeket azért tartottuk célszerűnek megjegyezni, hogy jelöljük, a munkanélküliség leírásakor axiomaként kezelt állítások mögött is a társadalmi-szociológiai problémák sokaságát találjuk. Ezekre a figyelmet sohasem árt felhívni.

V.

A munkanélküliség jelensége a nyugat-európai társadalmak szociológiai és filozófiai elméletekben kihordott identitását gyökeresen megváltoztatta. Gyakorlatilag a legújabb fejlődési korszak egészének, lehetőségeinek, jelenének és jövőjének újraértékeléséhez vezetett el.[20] Az újraértékelési folyamatba az állami cselekvések kritikája éppúgy beletartozott, mint a társadalom önszabályozó és autonóm mechanizmusának, új útjának kialakítási kísérlete. Sokáig uralta az értékek világát pl. a „munka társadalma" ideológiai értékrendszere. A növekvő számú munkanélküli, a befolyásolhatatlan folyamatrendszer, az állami cselekvésképtelenség, a politikai tehetetlenség kihívásai a „munka társadalma" ideológiájának újraértelmezéséhez, majd elvetéséhez vezettek el. Az átértelmezés és átértékelés a filozófiai és szociológiai absztrakciók mellett elérte a szaktudományokat is. Így pl. a gazdasági növekedés eddig feltételezett automatikus hatását a munkanélküliség csökkenésére fel kellett adni.

Természetesen a szociológiai és filozófiai absztrakciók mellett a fejlett tőkés országokban a munkanélküliség kezelésének, visszaszorításának, megoldásának számos gyakorlati kísérlete, változata jött létre.[21] Itt a két legfontosabb területet, az oktatás és a munka társadalmi szabályozásának területeit említeném meg. Az oktatási — ezen belül különösen a szakoktatási — rendszer rugalmas-

sága, teljesítménye és tudásátadó — tudásszervező — képessége döntően befolyásolja a munkába álló generációk innovációs képességét, flexibilitását, reakcióképességét, problémakezelését. E mellett az oktatási rendszer, mint a humán tőkeberuházás legfontosabb intézményes folyamata, hosszú távon meghatározza e tőkebefektetés megtérülési lehetőségét. Eme elvont és általános — közgazdaságtudományi — felfogás is figyelmeztet arra, hogy az oktatási rendszer felépítésének, szervezeti viszonyainak (hierarchizáltságának) a munkaerőpiac dinamikájában lényeges szerep jut. A merev, rögzített szerepeken és szervezeti normákon alapuló képzési rendszer a specializált tudásanyag hierarchikus — lépcsőzetesen egymásra épülő — viszonyok alapján történő átadása a munkaerőt megakadályozza abban, hogy a termelési rendszerek, technológiai feltételek, társadalmi-gazdasági strukturális változásokra kedvező — előnyös válaszokat fogalmazzon meg és érvényesítsen. (Illetve csak a társadalmilag kedvező pozíciók birtokosai — gyerekei — tudják e feladatot megoldani.)

Mindezeket az összefüggéseket felismerve, az utóbbi évtizedben az ipari társadalmak oktatási és képzési rendszerének — különösen szakoktatási rendszerének — nagyszabású reformja indult meg. Olyan általános képességfejlesztő oktatási programok szerveződtek meg és nyertek intézményes „befogadottságot", melyek a korábbi specializáció lázában égő szakoktatás számára eretnek gondolatoknak tűntek. Uralkodóvá váltak a többlépcsős, többszörösen összetett, a tanuló számára választási lehetőségeket nyújtó oktatási szervezetek.

A magyarországi reakciók csak nagyon lassan, döcögve, jelentős visszarendeződéseket teremtve indultak meg ezen az úton. Várhatóan az oktatási kísérletekkel párhuzamosan teret kapnak majd (már teret is kaptak) azok a nézetek, amelyek a munkaerő-kereslet és -kínálat egymáson való elcsúszását a specializáció erősítésével, a minél szakmaszerűbb képzés rekonstrukciójával akarják megoldani. Ezzel a munkaerő-felhasználás a korábbi merevség felé tolódna el.[22]

Az oktatási rendszer reformja mellett a munkanélküliségre adott válaszcsoport másik eleme a munka társadalmi szabályozásának elmozdulása volt. A munkaidő, a munkában töltött idő társadalmi-gazdasági-jogi normái a flexibilitás, a változtatás, alternativitás irányába mozdult el. Ennek egyik formája a munkaidő-csökkentés (évi, havi, heti, napi szinten) volt. Ezt követte — illetve párhuzamosan haladt — a részfoglalkoztatottság lehetőségének kibővítése, az osztott munkaidő bevezetése. A változások egész ipartörténeti korszaknak vetettek véget. E korszakban a nyolcórás munkaidő, a teljes napos foglalkoztatottság stb. normái a gazdasági rendszer alapértékeiből fakadtak. Úgyis mint eredmények — a szakszervezeti harc vagy szociális jogalkotás eredményei — úgyis mint a garanciajogok csoportja. (Mindenkinek van „rendes" munkája.) Az ipari munka társadalmi adaptációja változott meg a munkanélküliség tömeges és „kezelhetetlen" megjelenésével. Az adaptáció eredményességéről még napjainkban is folyik a vita. A változások azonban megmaradtak — minden kétely ellenére — s kialakulóban van a munkaszabályozás társadalmilag létező típusa mellett egy új, az eddigiekkel szakító értékrendszer.[23]

Amennyiben ismét Magyarországra fordítjuk a figyelmünket, megállapíthatjuk e kérdésben egyfelől éppen az ellenkezője történt a kívánatosnak. Még emlékezünk a munkaidő-kihasználás és munkafegyelem újabb — tudományosan ostoba, politikailag káros — kampányára, ami nemhogy fellázította volna, ellenkezőleg, megmerevítette a munkaszabályozás társadalmi-jogi — (és itt) — politikai normáit.

A helyzet Magyarországon az itt leírtaknál jóval ellentmondásosabbnak tűnik. Kialakultak ugyanis bizonyos állami eszközök, foglalkoztatási intézkedések fogantak, azonban a döntő áttörés napjainkig nem jött létre.[24] Ennek alapvetően két oka van. Az egyik ok az állami szerepváltás lassúsága és nem kielégítő komplexitása. A másik ok azoknak a társadalmi partnereknek hiánya, akik „dinamikus konszenzusokat" létrehozva igazából képesek lennének az ipari rendszerek működéséből fakadó társadalmi konfliktusokat kezelni. Természetesen e két ok mellett megemlíthetnénk a gazdaság szerkezetváltásának korszakos és kardinális problémáit is. Azonban e kérdések vizsgálata — mások kitűnő tanulmányai miatt is — nem tartoztak szorosan vizsgálati körünkbe.

Összegzés

Befejezésül még egyszer szeretnénk kihangsúlyozni, e tanulmányban valóban csak a munkanélküliség néhány és általunk fontosnak tekintett problémáját vettük szemügyre. Mind a téma nagysága, mint összetettsége indokolja a további elemzések és álláspontok, tanulmányok és vizsgálatok elvégzését, megírását. Ehhez, a vizsgálatok felől megfogalmazott kutatói feladathoz, szerettünk volna néhány ötletet és gondolatot leírni.

JEGYZETEK

1 Korántsem kimerítő felsorolásként:
- *Csuhaj V. Imre—Frey Mária—Laky Teréz:* A foglalkoztatáspolitika továbbfejlesztésének főbb irányai. Kézirat, ÁBMH Munkaügyi Kutató Intézet, Budapest, 1988.
- *Ferge Zsuzsa:* A teljes foglalkoztatás — foglalkoztatáspolitika — munkanélküliség = Valóság, 1988/6.
- *Viszt Erzsébet:* Foglalkoztatási feszültségek — iparfejlesztési dilemmák öt megye példája alapján. Kézirat. MTA Ipar- és Vállalatgazdaság Kutató Intézet, Budapest, 1989.
- *Timár János:* Foglalkoztatáspolitika a munkanélkülsiég küszöbén = Közgazdasági Szemle, 1988/9.
- *Makó Csaba—Pierre Dubois:* Munkaerőhiány és foglalkoztatás flexibilitása Kelet-Európában. Kézirat. MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest, 1988.

2 A szocialista gazdaság feszültségeket szülő foglalkoztatáspolitikájáról. Lásd: *Csuhaj V. Imre—Frey Mária—Laky Teréz* idézett tanulmányát.

3 Munkanélküliség tipizálása a szakirodalomban elfogadott. L. részletesebben: Arbeitslosigkeit in der Arbeitsgesellschaft. Herausgegeben von Wolfgang Bonss und *Rolf G. Heinze.* Edition Suhrkamp. Frankfurt am Main, 1984.

4 E fogalom általunk használt értelmének kidolgozója: *Günter Schmidt.* Különösen: Strukturierte Arbeitslosigkeit und Arbeitsmarktpolitik. Athenaum, Königstein, 1980.

5. Nézetek és álláspontok elemzése *Hans Pfriem:* Konkurrierende Arbeitsmarkttheorien. Neoklassische, duale und radikale Ansätze. Campus, Frankfurt am Main/New York, 1979.

6 A munkaerőmozgások társadalmi hatásáról számol be pl. az NSZK-tapasztalatok alapján *Gerhard Bosch:* Arbeitsplatzverlust. Die soziale Folge einer Betriebsstillegung. Campus, Frankfurt am Main/New York, 1978.

7 Erre a témakörre *Gerhard Bosch—Rainer Lichte:* Die Funktionsweise informeller Seniorităts-rechte — am Beispiel einer betriebliche Fallstudie. In: Statussicherung im Industriebetrieb. Hrg.: *H. Dosche.* Campus, Frankfurt am Main/ New York, 1982. 205. p.

8 *Arno Klönne:* Arbeitslosigkeit und politische Systemkrise Ein Rüblick auf die Weimarer Republik.
Wilhelm P. Bürklin—Jürgen Wiegand: Arbeitslosigkeit und Wahlverhalten.
Peter Grottian—Rolf Paasch: Arbeitslose: Von der gesellschaftlichen Randgruppe zum politischen Faktor? Einige Hypothesen zur zukünftigen Entwicklung der Interessenvertretung von Arbeitslosen. In: Arbeitslosigkeit in der Arbeitsgesellschaft. Suhrkamp, Franfurt am Main/New York, 1984.

9 Health policy implications of unemployment. Edited by *G. Westcott—P. G. Svenson, H. F. K. Zöllner.* Copenhagen, 1985. *Ali Wacker:* Arbeitslosigkeit. Soziale und psychische Voraussetzungen und Folgen. Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt am Main/Köln, 1976.

10 *Kornai János:* A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1982. Második kiadás.

11 Lásd e témára pl. *Héthy Lajos—Makó Csaba:* Munkások, érdekek, érdekegyeztetés. Gondolat Kiadó, Budapest, 1978.

12 *Makó Csaba:* A társadalmi viszonyok erőtere: a munkafolyamat. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1985.

13 A bürokratikus koordináció fogalmát *Kornai János* által leírtak értelmében használjuk. *Kornai János:* Bürokratikus és piaci koordináció. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. (Akadémiai székfoglaló előadás)

14 *Gábor R. István—Galasi Péter:* A „második" gazdaság. Időszerű közgadasági kérdések. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1981.

15 *Hankiss Elemér:* A második társadalom. (A társadalmi paradigma megkettőződéséről) *Hankiss Elemér:* Diagnózisok 2. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986. 219. o.

16 Az ötvenes évek viszonyainak elemzéséhez l. *Varga László:* Pató Pálok vagy sztahanovisták? Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1984. Gyorsuló Idő
Huszár Tibor: Gondolatok a munkaerkölcsről. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1982. Gyorsuló Idő
Gyekiczky Tamás: A munkafegyelem jogi szabályozásának társadalmi háttere az 1952-es év Magyarországán = Műv. Min. ML. Főosztály, Szociológiai Füzetek 40. sz. Budapest, 1986.

17 *Makó Csaba:* A társadalmi viszonyok erőtere: a munkafolyamat I. m.

18 *Richard Edwards:* Herrschaft im modernen Produktionsprozess, Campus, Frankfurt am Main/New York, 1981.

19 *Claus Offe:* Berufbildungsreform, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1975.

20 *Claus Offe:* „Arbeitsgesellschaft". Strukturprobleme und Zukunftperspektiven, Campus, Frankfurt am Main/New York, 1984.
Hermann Glaser: Das Verschwinden der Arbeit. Die Chansen der neuen Tätigkeitsgesellschaft. ECON Verlag. Düsseldorf—Wien—New York, 1988.
Heinz-G. Dachrodt: Arbeit und Gesellschaft im Umbruch. Zukunft ohne Arbeit — Arbeit ohne Zukunft? Bund Verlag Köln, 1987.

21 Erről részletesen: *Makó Csaba—Gyekiczky Tamás:* A munkanélküliség néhány közgazdasági-szociológiai problémájáról. (Kézirat) Megjelenés előtt a Munkanélküliség: terápiák és megoldások c. kötetben, Kossuth Könyvkiadó, 1989.

22 Az oktatás, különösen a szakoktatás kívánatos reformjáról. *Bessenyei István—Zsolnai László:* Az új ökonómia iskolakoncepciója = Valóság, 1984/6.

23 Frey Mária: Kötöttől a rugalmas munkaidőrendszerek felé. (Kandidátusi disszertáció, kézirat.) Budapest, 1987.
Gerhard Bosch—Norbert Engelhardt—Klaus Hermann—Ingrid Kurz—Scherf-Hartmurt Seifert: Arbeitszeitverkürzung im Betrieb. Die Umsetzung der 38,5 Stunden Woche in der Metall-, Druck- und Holzindustrie sowie im Einzelhandel. BUND Verlag, Köln 1988.

MAGYAR–INDIAI TÖRTÉNÉSZ-KEREKASZTAL KONFERENCIA

(Budapest, 1988. november 21–22.)

A magyar–indiai diplomáciai kapcsolatok fennállásának negyven éve alatt a két ország tudományos intézményei és kutatói között a társadalomtudományok számos területén alakult ki rendszeres együttműködés, de a történettudományban eddig erre nem került sor. A hiányosságot talán az magyarázza, hogy a történészek általában a saját nemzeti múltjukkal és az azt övező szűkebb régió összefüggéseivel foglalkoznak, és ezért indiai és magyar szakemberek kevés közös érdeklődésre számot tartó témát találhatnak. Az elmúlt években mégis folytak előzetes megbeszélések arról, hogy a nemzeti kérdés, a nacionalizmus, a nemzeti kisebbségek problematikája világméretekben egyre jobban a figyelem középpontjába kerül, és kölcsönösen érdeklődésre tarthat számot.

A nemzeti integráció a független India életében meghatározó politikai feladat volt és maradt, melynek megvalósítását a függetlenségi mozgalom vezető ereje, az Indiai Nemzeti Kongresszus évtizedeken át készítette elő. Az 1947-ben függetlenné vált ország vezető politikusainak, különösen *Dzsaváharlál Nehru*nak és *V. Patel*nek pedig első és máig ható nagy műve a hatalmas terület politikai egyesítése, az ötszáznál is több apró fejedelemség beolvasztása volt.

Dzsaváharlál Nehru 1889. november 14-én született. Az indiai kormány az 1988–1989-es esztendőt centenáriumi évnek nyilvánította, és javasolta, hogy a magyar és indiai történészek első találkozójára az évforduló jegyében kerüljön sor.

A magyar–indiai kulturális csereprogram keretében a Művelődési Minisztérium, az ELTE és az MTA Szociológiai Kutató Intézete rendezésében került sor *az első magyar–indiai történész-kerekasztal konferenciára*, amelynek tárgya *az indiai nemzeti mozgalom és a Nehru-centenárium volt.* A szűkkörű rendezvényre három indiai történész érkezett, Prof. *Ravinder Kumar*, a Nehru Emlékmúzeum és Könyvtár (Új-Delhi) igazgatója, Prof. *M. N. Das*, az orisszai Utkal Egyetemről és Prof. *S. Sarkar* a Delhi Egyetemről. Mindhárman előadást tartottak.

Ravinder Kumar felvázolta annak a víziónak az összetevőit, amelyet *Nehru* alakított ki a jövendő Indiáról, *M. N. Das* a függetlenségi mozgalom népi elemeiről beszélt, azokról a spontán megmozdulásokról, amelyek a törzsi területeken és a fejedelemségekben bontakoztak ki az autokratikus helyi hatalmasságok és a brit uralom ellen, *S. Sarkar* pedig az indiai függetlenségi mozgalommal foglalkozó történetírás elméleti problémáit és hiányosságait vette számba. Magyar részről is három előadás és számos hozzászólás hangzott el. Az elméleti vitához szolgáltatott áttekintést *Ágh Attila* előadása A demokratikus kihívás Kelet-Európában címen, *Gáthy Vera* a nemzeti integráció *Nehru* által megalapozott és ma is szakadatlan munkálkodást igénylő feladatait tekintette át, *Tóthné Nagy Magdolna* a külpolitika és nemzetbiztonság nehrui koncepciójáról beszélt, melyet *Salgó László* érdekes, eddig kevéssé ismert nemzetközi vonatkozásokkal egészített ki, amikor a francia–angol titkos diplomácia néhány momentumát ismertette a szuezi válság idején.

A hat előadás mindegyikét élénk vita követte, melynek során számtalan érdekes kérdés merült fel, így közülük most csupán a legfontosabbak kiemelésére van lehetőség.

Kumar professzor a politikai önállóságon túl a függetlenségi mozgalom három stratégiai célját fogalmazta meg: egy agrártársadalmat ipari társadalommá kellett alakítani, egy civilizációból nemzet-államot akartak formálni, és meg akartak teremteni egy erős, de demokratikus állami rendszert, mindezek mellett ott volt a nemzeti integráció nagy feladata, hat-hétszáz millió, különböző vallásokhoz tartozó ember egységének kikovácsolása. 16-18 nagy regionális kultúra egyetlen közös nemzeti kötelékbe fűzése, a társadalmi termelés szerves összekapcsolása. *Kalmár György* hozzászólásában hangsúlyozta, hogy a nemzet és a nacionalizmus fogalmát újra kell értelmeznünk, hiszen ellentétben a várakozásokkal ez lett napjaink egyik legégetőbb nemzetközi politikai kérdése. *Bethlenfalvy Géza* felhívta a figyelmet a változatosság egységére, azaz a másság elfogadására, amely csak úgy lehetséges, ha nagyobb jelentőséget tulajdonítunk a kulturális szféráknak. *Kós Péter* a kultúra integratív erejének tulajdonította azt a jelentős kohéziót, amely megakadályozza a szubkontinensnyi India szétesését. Az előbbihez kapcsolódó második nagy kérdéskör az indiai függetlenségi mozgalom és az indiai társadalmi struktúra összefüggéseit érintette. *Das* professzor fogalmazta meg a kérdést, hogy vajon a hazafias nacionalizmus csupán a középosztályokra szorítkozott-e, és mikor, mi módon jutott el a tömegekhez. *Kumar* professzor rámutatott, hogy a nacionalista középosztályok mellett a néptömegek antiimperialista érzelműek voltak, de elégedetlenségük az indiai társadalom sajátos struktúrája miatt csak elszigetelten mutatkozott és nagyarányú parasztfelkelések nem voltak. *M. K. Gandhi* volt az a vezető, aki sikerrel vonta be a társadalom valamennyi rétegét az imperialistaellenes harcba és egyúttal békét teremtett a belső erők között. Szándékosan kerülte a konfliktusokat és feszültségeket az indiai társadalom szembenálló osztályai, csoportjai között. A függetlenségi mozgalomba *Gandhi* révén bevont parasztság azonban inkább csak ‚mitikus parasztság' volt, és az indiai narodnyikmozgalmat konkrét tartalommal, programban meghatározott gazdasági és politikai célokkal *Nehru* töltötte meg, aki a marxista terminológia segítségével, de liberális humanista meggyőződéssel igyekezett ideológiai átalakulást elérni. A nemzeti mozgalomnak egyébként a gyarmati időkben nem sikerült áthidalnia sem a vallási, sem az osztálykülönbségeket, akkor nem tudott kohézív társadalmat teremteni. A független Indiában miniszterelnöksége 17 éve alatt *Nehru* ideológiai hatása kitörölhetetlen nyomokat hagyott.

A konferencia résztvevői ezután azt vizsgálták, hogy a nemzeti egységet mennyire sikerült a független Indiának tovább építenie. *Ágh Attila* megállapította, hogy *Nehru* a demokrácia és a szocializmus szintézisére törekedett. Látta az egységes világgazdaság globalizáló hatását, amely a világ fokozódó gazdasági integrációját teremti meg. Az indiai gazdasági integráció, amelyet a *Nehru* által bevezetett tervezés és vegyes gazdaság valósított meg, horizontálisan sikeres volt, de vertikálisan nem, hiszen a mai Indiában egyre nagyobb tömegek marginalizálódnak és a magyar tapasztalat is azt mutatja, hogy a modernizáció a társadalom újabb és újabb rétegeinek, csoportjainak leszakadásával járhat.

Az indiai külpolitika, a demokrácia, a modernizáció és a mai magyar társadalom egyes jelenségeinek megvitatása után *Sarkar* professzor előadásával kezdődött meg a mai történetírás néhány kérdésének vitája. Mindenütt gondot okoz a hosszú levéltári zárlat, amely lehetetlenné teszi, hogy a közelmúlt 30-40 évéről képet alkossunk. Az indiai történetírás az 1947 utáni időszakkal még mindig ritkán foglalkozik. A fő tendenciák között erősen tartja magát a pozitivizmus, a nacionalista történetírás, amely egyúttal regionális különbségeket is termel. Újabban mutatkozik a történelem alternatív szemlélete, amely minden eddigi történettudományi megközelítést elasztikusnak tart, és ezért bírál. A nacionalista történetírás Indiában a kontinuitás hangoztatásával a jelenlegi rezsim alapjait erősíti, mítoszteremtő tevékenysége nyomán a nacionalizmus valóságos ikonná merevedett, amelyet már-már vallásos tisztelet övez, megszilárdította és elevenen tartja a szülőföld kultuszát. Pedig a nacionalista eszmények számos bizonytalan elemet tartalmaznak. Várat magára a nacionalizmus újabb elméleti analízise, az elhallgatott események feldolgozása, megfelelő beépítése a nemzeti történelembe, a kommunális (vallásközösségi) alapú értékelések felülvizsgálata, a mikro-szintű feldolgozások, anyaggyűjtés, az írott források hiányában a ha-

gyomány lejegyzése, a törzsi mozgalmak történetének rendszerezett megírása, a társadalmi struktúra és változásainak vizsgálata. Szükség van az alternatív történetírásra, de időről időre meg kell teremteni a szintézist is.

A rendkívül érdekes és eleven vita alapján a konferencia résztvevői elhatározták, hogy az előadásokat kötetben kiadják, és javasolni fogják a magyar, illetve az indiai tudományos testületeknek a történészek együttműködésének folytatását a nacionalizmus és az alternatív historiográfia elméleti kérdései körében.

Gáthy Vera

VITAÜLÉS
a tudomány és a gyakorlat kapcsolatáról
(Pécs, 1988. december 2.)

Egy téma, amit bármikor, bárhol elő lehet venni, s amelynek aktualitásához mégis soha nem férhet kétség. Különösen is így van ez napjainkban, amikor a tudomány és a gyakorlat közötti kapcsolatok viszonya a társadalom sorsdöntő kérdéseinek alakulása szempontjából sem közömbös, vagy fogalmazzak így: e két széfra közötti viszony alakulása meghatározó lehet közel s távolabbi jövőnk szempontjából. (Hadd utaljak csak itt pl. a Bős-nagymarosi vízierőmű körüli vitákra, az „atomtemető" ügyére, a környezetvédelem területén, avagy a politikai rendszerünk alakulásának, alakításának súlyos gondjai közepette felszínre kerülő alapvető kérdések tisztázatlanságára.)

A tanácskozás szervezői (az MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézete és a PAB Terület- és Településfejlesztési Szakbizottsága) annak apropóját használták föl egy diskurzus megszervezésére, hogy 45 esztendővel ezelőtt alapították a Dunántúli Tudományos Intézetet. A tanácskozásra elméleti és gyakorlati szakembereket egyaránt meghívtak, akik között kemény vita alakult ki a tudomány-politika-gyakorlat lehetséges kapcsolódási pontjairól, társadalmi szerepükről, arról, hogy vajon mi lenne az a harmonikus arány, amely biztosítaná a kutatások függetlenségét, illetőleg annak eredményességét, másrészt pedig ezzel együtt, pontosabban csak ennek figyelembevételével szolgálhatná a gyakorlatot.

Enyedi György megnyitójában exponálva a vitaülés várható főbb csomópontjait, rövi-den kitért a vidéki szellemi centrumok jelentőségére, az adott térségben betöltött szerepük fontosságára, egyben azokra a gondokra is, amelyek mindennapi működésüket nehezítik.

Horváth Gyula áttekintést adott arról a szerepről, azokról a kutatásokról, amelyek az Intézet falai között folytak – minden esetben olyan súlypontokat kiemelve, amelyek a gyakorlathoz való kötődést jelezték.

A DTI főbb korszakainak bemutatásával egyidőben foglalkozott a legfontosabb kutatási programokkal, néhány lényeges szervezeti és profilváltással, különösen is kiemelve az 1970-es évek elejének fontos lépéseit, melytől kezdődően vált az Intézet a hazai terület- és településfejlesztési kutatás mind markánsabb intézményévé. Következő, máig ható érvényességű állomásként az 1984-es esztendőt jelölte meg, amikor is létrejött a Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja, melyben pontosan a Dunántúli Tudományos Intézet látja el a bázisintézeti szerepet, s mely alig egy-két esztendő alatt kiépítette azt az országos hálózatot, amely teljessé teszi az RKK működését, azzal, hogy Pécsen kívül Békéscsabán, Budapesten, Győrben, Kecskeméten és Miskolcon is létrejöttek kutatóhelyek, ily módon valóra váltva az elődök hajdani álmait is.

Bevezető előadása utolsó részében aktuális és akut tudománypolitikai kérdésekről szólt. (A recenzió írója hadd jegyezze meg, hogy ez a történeti jellegű visszapillantás egyben azt az érzést is keltette, hogy alapjaiban a tudomány és

a gyakorlat közötti viszony nem sokat változott az elmúlt 40 esztendő folyamán, hiszen pl. a 40-es években éppúgy a vármegyéktől kellett összekunyerálni a pénzt, mint ahogy azt tesszük napjainkban.)

A délelőtti ülésszakon kapott még szót *Dányi Pál* és *Szirtes Gábor*, akik a tudós és a politikus sajátos szerepéről, a tudós felelősségéről, a tudomány és a politika kapcsolatáról, s azokról a dilemmákról szóltak, amelyek a döntéshozók előtt állnak, pl. akkor, ha nekik (ti. a politikusoknak) többféle alternatíva között kell dönteniük. *Szabó Lajos* a DTI-ben folyó, egy évtizedes környezetvédelmi kutatások eredményeiről számolt be, hangot adva annak, hogy a különböző hazai és nemzetközi fórumok (ez utóbbi alatt elsősorban a KGST értendő) nagy elismeréssel szóltak az itt született eredményekről.

Tóth József a jelenkori kutatási programokat vázolta. Szólt azokról az OTKA pályázatokról, amelyeket a kollektíva elnyert, érzékeltette azokat a több irányú munkákat, amelyeket a Ts program keretében folytatunk, pl. a határmenti térségek kutatása, iparszerkezeti vizsgálatok, környezetgazdaságtani vizsgálatok stb. Majd részletesen foglalkozott a különböző megyei tanácsok számára végzett munkákkal. Ezek közül kiemelte a hosszú ideje tartó jó együttműködést Szolnok, Baranya és Bács-Kiskun megyével, néhány város, mint pl. Nagykanizsa, Kecskemét, Pécs és mindazokat a megyéket, ahol az RKK-nak kutatóhelye működik (Békés, Győr-Sopron, Borsod-Abaúj-Zemplén). Néhány példán keresztül illusztrálta a kutatások eredményeinek hasznosíthatóságát, a tanácsi munka segítését, azokat a visszajelzéseket, amelyeket a tudós kap, illetve kapott munkája értékeléseképpen a tanácsi szakemberektől.

A plenáris ülés második részében a fölkért hozzászólók egy része (*Erdősi Ferenc, T. Mérey Klára, Hajdú Zoltán* s részben *Csefkó Ferenc* is) a DTI elmúlt évtizedekben folytatott kutatásainak egy-egy tudományterületéről, illetőleg jelentősebb kutatóegyéniségeiről szóltak: *Szabó Pál Zoltán, Babics András, Kolta János, Rúzsás Lajos, Bihari Ottó*. Más korreferensek, mint *Horváth Endre, Piti Zoltán, Szabó Sándor* a gyakorlati, tanácsi munka szempontjából boncolgatták a DTI-ben folytatott kutatásokat, s a kutató jó érzéssel halhatta, hogy a legkülönbözőbb témában folytatott vizsgálatok hasznosak voltak a gyakorlat szakemberei számára, azok tudományos háttéranyagként, megalapozó munkaként beépültek a tanácsi döntésekbe. *Bősz Ádámné* a pénzügyi, gazdálkodási gondok kapcsán szólt azokról a nehézségekről, amelyekkel meg kell küzdenie egy tudományos műhelynek ahhoz, hogy egyáltalán létezni tudjon. *Tóth Antal* pedig egy másik kutatóműhely szemszögéből hívta föl a figyelmet néhány fontos elméleti és elvi problémára.

A fölforrósodott vita hevében olyan alapkérdések kerültek felszínre, amelyek jóval túlmutatnak a DTI falain. Ilyenek voltak pl., hogy vajon mennyiben szolgálja (vagy szolgálta) ez az intézmény a mindenkori napi politikai gyakorlatot, hol húzódik a politikus és a tudós felelősségviselésének és felelősségre vonásának határa, mennyire képes a tudomány öntörvényei szerint létezni, milyen szabad mozgást, milyen függetlenséget tud az állam biztosítani a kutatóintézeteknek, s hogy egyáltalán mit jelent napjainkban alap- és alkalmazott kutatásokat végezni, s hogy vajon végül is van-e alkalma és ideje és lehetősége a kutatónak arra, hogy valóban elmélyült, objektív képet adjon múltról, jelenről, s ez alapján tudjon rávilágítani jövőre vonatkozó törvényszerűségekre, folyamatokra.

Ugyan a tanácskozás középpontjában a tudomány és a gyakorlat közötti kapcsolatok szerepeltek, mégis – mint ahogy erre *Tóth József* vitazárójában rámutatott – nem ez képezte minden látszat ellenére a viták alapját, legalábbis nem a szűk prakticista értelemben vett gyakorlat, hanem annak igenlése és igénylése, hogy erősíteni szükséges az alapkutatásokat, az elméleti vizsgálódásokat, mert ezek nélkül nem képzelhető el a tudomány és a gyakorlat közötti kapcsolatok új alapra helyezése, s az, hogy végre a tudomány elfoglalhassa őt megillető társadalmi szerepét.

Csefkó Ferenc

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az MTA Sokszorosító végezte
Felelős vezető: dr. Héczey Lászlóné
Budapest, 1989. Nyomdai táskaszám: 18812
Felelős szerkesztő: Vágvölgyi András
Műszaki szerkesztő: Sándor István
Megjelent: 10,85 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0231–2522

Ára: 38,– Ft

TÁRSADALOM KUTATÁS

1989
3

1990 FEB 2 8

Akadémiai Kiadó·Budapest

Kiadóhivatal: 1363 Budapest, V., Alkotmány utca 21.
Szerkesztőség: Budapest, I., Úri utca 49.
Postacím: 1250 Budapest, Pf. 20.
Telefon: 759–011/676 mellék

Megjelenik negyedévenként.

Terjeszti a Magyar Posta
Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József Nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215–96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadó*nál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010– és az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.
Előfizetési díj egy évre: 152,–Ft.
Egy szám ára: 38,–Ft.
Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H–1389 Budapest, Pf. 149.

TÁRSADALOMKUTATÁS

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztőbizottság tagjai:
BOGNÁR JÓZSEF, EÖRSI GYULA, KULCSÁR KÁLMÁN főszerkesztő, SZABÓ KÁLMÁN

Szerkesztő:

VÁGVÖLGYI ANDRÁS

SZERZŐINK

ANGELUSZ Róbert, a szociológiai tudomány kandidátusa, egyetemi docens, ELTE Szociológiai Intézet

TARDOS Róbert, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, Magyar Közvéleménykutató Intézet

KENGYEL Miklós, az állam- és jogtudományok kandidátusa, egyetemi docens, JPTE ÁJK Civilisztikai Tudományok Tanszéke

HARTWICH, Hans-Hermann, egyetemi tanár, Hamburgi Egyetem Politikatudományi Intézete

VARGA Károly, a szociológiai tudomány doktora, tudományos tanácsadó, ÉGSZI

LENDVAY Judit, tudományos munkatárs, Magyar Közvéleménykutató Intézet

TORKOS Veronika, tudományos munkatárs, MTA Szociológiai Kutató Intézet

SZABÓ Máté, a politikai tudományok kandidátusa, ELTE ÁJK Politikatudományi Csoport

HLAVATHY Attila, az állam- és jogtudomány kandidátusa, főosztályvezető, Igazságügyi Minisztérium

PETŐNÉ SIVÁK Piroska, egyetemi adjunktus, DOTE Társadalomtudományi Intézete

ZÓKA László, középiskolai tanár

TARTALOM

		Tanulmányok
5	Angelusz Róbert—Tardos Róbert	Társadalmi-politikai identitás- és konfliktustudat
35	Kengyel Miklós	A polgári per és az esélyegyenlőség
50	Hans-Hermann Hartwich	A technikai fejlődés politikai dimenziói
62	Varga Károly	Vízválasztó — Emberi erőforrás-fejlesztés az 1988-as fordulat erőterében
		Műhely
77	Lendvay Judit	Kognitív dimenziók és értékmezők a környező országok és népek megítélésében
91	Torkos Veronika	A hivatalos falukutatás intézményei a két világháború között
101	Szabó Máté	A politikai szocializáció kutatása Magyarországon
		Konferencia
112	Hlavathy Attila	Nemzetközi konferencia az alkotmányosság védelmének szervezeti garanciáiról
		Könyvszemle
115	Petőné Sivák Piroska	Losonczi Ágnes: A kiszolgáltatottság anatómiája az egészségügyben
117	Zóka László	Bíró Dávid: Ellenkultúra Amerikában

CONTENTS

		Papers
5	Angelusz, Róbert – Tardos Róbert:	Tardos Soci-political Identity- and Conflict-Consciousness
35	Kengyel Miklós:	Civil Process and Equality of Chances
50	Hartwich Hans-Hermann:	The Political Dimensions of Technological Progress
62	Varga, Károly:	Watershed – The Development of Human Resources in the Power Field of the 1988 Changeover
		Workshop
77	Lendvay, Judit:	Cognitive Dimensions and Value Fields in Judgements on Neighbouring Countries and Peoples
91	Torkos Veronika:	The Institutions of Official Rudal Research Between the Two World Wars
101	Szabó, Máté:	The Research of Political Socialization in Hungary
		Conference
112	Hlavathy Attila:	International Conference on the Organisational Guarantees of Consitutionality
		Book Reviem
115	Pető, Piroska:	Losonczi Ágnes: The Anatomy of Defenselessness in the Health Service
117	Zóka, László:	Bíró Dávid: Counter-Culture in America

ANGELUSZ RÓBERT—TARDOS RÓBERT

TÁRSADALMI-POLITIKAI IDENTITÁS ÉS KONFLIKTUSTUDAT

A magyar társadalom kulturális-interakciós rétegződésének vizsgálatába a társadalmi-politikai beállítódások legkülönbözőbb típusait vontuk be, hogy ellenőrizzük, valóban alkalmas-e a tudásstílusokon és a kapcsolathálózatokon alapuló kulturális rétegződés-modell a tudati jelenségeknek a korábbinál árnyaltabb magyarázatára.* Bár e függő változók egésze alapján a vázolt feltevések szempontjából releváns, néhány olyan is van közöttük, amely az aktuális társadalmi-politikai történések szempontjából is érdekességgel bírnak. Az elmúlt hónapok mozgalmas fejleményei különösen megnövelték egy-két kérdéskör aktualitását, és ez arra ösztönzött, hogy — mintegy a vizsgálat „melléktermékeként" — a feldolgozás munkaközi szakaszában (amikor még a kulturális rétegződésváltozók egész sora a kidolgozás fázisában van) külön is betekintést nyújtsunk ezekbe az eredményekbe.

Az alábbi munka nem tart igényt arra, hogy az itt kiemelt terület: a társadalmi-politikai identitás- és konfliktustudat átfogó elemzését nyújtsa, vagy akár a kapcsolatokat jelezze e kérdéskör empírikus kutatási vonulatával, azonban felszínre hozhat olyan kevéssé ismert összefüggéseket, amelyek a téma iránt érdeklődők számára hasznos adalékokat nyújthatnak.** A következőkben először külön-külön vesszük sorra a társadalmi-politikai identitásra és konfliktustudatra vonatkozó megállapításokat, majd e két téma összefüggéseit tesszük elemzés tárgyává.

*A kutatás koncepciójáról lásd *Angelusz Róbert—Tardos Róbert:* A magyar társadalom kulturális-interakciós rétegződése = Szociológia, 1987/1.

**A kérdéskör hazai irodalmában tájékozódók számára felhívjuk a figyelmet a következő munkákra: *Pataki F.:* Az én és a társadalmi azonosságtudat (Kossuth, 1982); *Hankiss E.—Manchin R.—Füstös L.—Szakolczai Á.:* Folytonosság és szakadás (Szociológiai Kutatóintézet, 1982); *Lázár Guy—Nagy Lajos Géza:* Politikai-ideológiai áramlatok a magyar társadalomban. (In: Az információ társadalmi útjai. Kossuth, 1988—1989); *Nagy Lajos Géza:* Történelem-képek és jövő-képek. Ideológiai jellegű nézetszerveződések a '80-as évek elején (Kandidátusi értekezés) 1989. *Csepeli Gy.:* Negatív identitás Magyarországon = Társadalomkutatás, 1988/4. *Kolosi T.—Papp Zs.—Gombár Cs.—Pál L.—Bara J.:* Réteghelyzet — rétegtudat. (Kossuth, 1980.)

1. Ideológiai-politikai azonosulási orientációk

Kutatásunk számos irányból tett kísérletet arra, hogy a tudati jelenségek kitüntetett részeként az „ideológiai mező" fontosabb elemeit bevonja a vizsgált változók körébe. Attitűdskálák segítségével így olyan társadalmi-ideológiai dimenziókat közelítettünk meg, mint a konzervatizmus-liberalizmus, a lokalizmus-kozmopolitizmus, a reformorientáció-tradicionalizmus, a materializmus-posztmaterializmus, a meritokratizmus-egalitarianizmus. Jelen elemzésünk azonban nem ezt a tág mezőt fogja át, hanem egyetlen kérdéssel foglalkozik: a válaszadók a felkínált ideológiai-politikai felfogások, „azonosulási címkék" közül melyeket választották, melyekhez éreztek közelséget. Ebben a viszonylag egyszerű kérdésben egy kártyalapon nyolcféle – különböző felfogású, világlátású – embercsoportot soroltunk fel, és ezek közül a megkérdezettekhez legközelebb állót, majd második lépésben a második legközelebb állót választattuk ki. E nyolc gondolkodásmódon alapuló lista nyilvánvalóan vitatható. Nem ölelheti fel valamennyi létező szellemi-ideológiai áramlatot; e tekintetben a hazai terepen legjellegzetesebbek feltüntetésére törekedtünk. Ideológiai töltet és intézményesültség szempontjából sem homogének – vannak köztük a „nagy ideológiákhoz" kötődő hagyományos és vannak inkább társadalmi-ideológiai affinitásokat jelző orientációs címkék. Ez a heterogenitás ugyanakkor lehetőséget nyújtott az „ideológiák világától" távol élő emberek, kevéssé kikristályosodott nézetek hordozói számára (az ilyen irányú vizsgálatok szerint a társadalom jelentős része e csoportokhoz tartozik), hogy valamilyen világnézeti mozzanatot kétségkívül tartalmazó affinitásukat, orientációjukat kifejezhessék. A kétszeri választást pedig az tette indokolttá, hogy a kombinációk pontosabb képet rajzoljanak ki ezeknek a gondolkodási áramlatoknak a jelentéséről (mint ahogy – történeti és nemzetközi példákat tekintve – az intézményesült ideológiák vagy párt-önmeghatározások is gyakran ilyen kombinációkon alapulnak), illetve szerkezeti összefüggéseikről. Az alábbi táblában a nyolc címkére jutó választásokat közöljük.

Az elmúlt negyven év ideológiai kultivációjának fényében (gondoljunk akár a hosszú időn keresztül árnyékban maradt „szabad gondolkodás" magas, akár a „baloldaliság" vagy az elmúlt években hivatalos rangra emelt „reformerség" alacsony arányú választására) ezek az adatok önmagukban sem érdektelenek, még ha az alapmegoszlásoknak esetünkben sem tulajdoníthatunk túlzott jelentőséget. A későbbi, részletesebb elemzések fogják jobban megvilágítani az egyes tételek tartalmát, konkrét jelentését. A továbbiakban teszünk majd kísérletet annak számításba vételére, hogy a válaszolói magatartásnak olyan „torzító" tényezői, mint a válaszkonformitás különböző válaszfajai miképpen függtek össze ezekkel a válaszokkal.

A nyolc közül három olyan orientáció van, amelyet a megkérdezettek nagyobb arányban vallottak magukénak az első, mint a második helyen: a *szabad*, a *demokratikus* és a *vallásos* gondolkodás (hívő emberek). Míg azonban a szabad és a demokratikus gondolkodás esetében ez a prioritás ezeknek az értékeknek az általános népszerűségére vezethető vissza (az összminta közel négyötöde választotta valamelyik helyen egyiket vagy másikat, vagy mindkettőt), addig a hívő emberekhez tartozás kiemelt

1. tábla

Ideológiai-politikai orientációs címkék választása a minta egészében*

(százalékban)**

	választotta	Ezen belül:	
		első	második
		helyen választotta	
szabad gondolkodású emberek	45	29	16
demokratikus gondolkodású emberek	44	25	19
a rend és stabilitás hívei	38	16	22
erős nemzeti érzésű emberek	26	11	15
konzervatív, hagyomány-tisztelő emberek	20	8	12
hívő emberek	14	8	6
baloldali gondolkodású emberek	6	2	4
reformerek	5	1	4

*A felvételre – a vizsgálat második hullámaként – 1988. április–májusában került sor. A vizsgálat 3000 fős országos reprezentatív mintára épült; a második szakaszban a válaszadók létszáma 2603 főre morzsolódott le.

**A megkérdezettek 3 százaléka nem válaszolt e kérdésre.

hangsúlyozása a vallásos ideológiák nagy kötőerejével lehet kapcsolatos. (Említést érdemel ugyanakkor, hogy a szintén nagy intézményes háttérrel rendelkező baloldali gondolkodást követőinek többsége is csak a második helyen választotta.)

Az egyes orientációs címkéknek a társadalmi szemantikus mezőben elfoglalt helye, tartalma szempontjából is sokat mondanak a csoportkötődésükről, társadalmi előfordulásukról kapott adatok. Az alkalmazott többváltozós elemzések* szerint – ahol az elemzés jelen fázisában a legáltalánosabban használt társadalmi-demográfiai ismérveket vontuk be – a szóban forgó választásokat az iskolai végzettség, az MSZMP-tagság, az életkor és a nem – a tételek többségében – jelentékenyen befolyásolja. A következő táblázatban ezeket az adatokat részletesen közöljük.

Valamennyi orientációs címke közül a *szabad gondolkodású* emberekhez tartozás magyarázható legjobban a vizsgálatba bevont társadalmi-demográfiai ismérvekkel. Már a táblán látható összefüggések is jelzik – melyek szerint főként az alacsony iskolázottságúak, párton kívüliek, fiatalok, nők, tehát a politikától, az ideológikus gondolkodásmódoktól távolabb álló csoportok tagjai választották ezt az orientációt –, hogy a szabad gondolkodás preferenciája mögött a népesség egészében nem annyira egy ideológikusabb, célmegvalósításra orientált szabadelvűség, mint inkább az ideológiai kötöttségektől való függetlenedés, a külső beavatkozásoktól való mentesség igénye (egy „hagyjanak békén" típusú beállítódás) rejlik.

2. tábla

Ideológiai-politikai orientációs címkék választása

a) iskolai végzettség szerint

(százalékban)**

	8 osztály alatt	8 osztály	középiskola	egyetem, főiskola
szabad gondolkodás	29	55	47	30
demokratikus gondolkodás	39	34	59	68
rend és stabilitás	31	40	41	40
erős nemzeti érzés	31	28	19	24
konzervatív gondolkodás, hagyománytisztelet	27	25	11	6
hívőkhöz tartozás	27	12	10	9
baloldaliság	7	4	7	12
reformerség	2	3	7	12
N =	505	1169	608	265

*Lépcsőzetes regressziós elemzést alkalmaztunk, amelybe a társadalmi-demográfiai változók közt az iskolai végzettséget, településtípust, életkort, nemet és az MSZMP-tagságot vontuk be.

**Az alábbi adatok az első és a második helyen való választást együttesen tartalmazzák.

b) MSZMP-tagság szerint

(százalékban)

	párton kívüli	tag	
		funkció nélkül	funkcióval
szabad gondolkodás	48	32	26
demokratikus gomdolkodás	41	76	66
rend és stabilitás	39	43	43
erős nemzeti érzés	27	18	18
konzervatív gondolkodás, hagyománytisztelet	22	8	3
hívőkhöz tartozás	15	3	1
baloldaliság	4	12	31
reformerség	4	8	13
N =	2172	213	125

c) Nem szerint

(százalékban)

	férfi	nő
szabad gondolkodás	44	47
demokratikus gondolkodás	51	39
rend és stabilitás	40	38
erős nemzeti érzés	27	25
konzervatív gondolkodás, hagyománytisztelet	14	25
hívőkhöz tartozás	10	17
baloldaliság	9	4
reformerség	7	4
N =	1112	1443

d) életkor szerint

(százalékban)

	18–20	21–30	31–40	41–50	51–60	61–70	70 év felett
	éves						
szabad gondolkodás	76	69	53	47	29	18	21
demokratikus gondolkodás	40	40	45	45	48	50	36
rend és stabilitás	25	37	42	41	39	38	31
erős nemzeti érzés	21	18	25	26	32	34	25
konzervatív gondolkodás, hagyománytisztelet	13	19	17	20	23	23	27
hívőkhöz tartozás	10	7	8	10	17	22	41
baloldaliság	5	6	6	5	6	10	5
reformerség	6	5	6	6	4	3	4
N =	110	474	583	454	423	332	165

E megállapítást közvetlenül is alátámasztja egy, a későbbiekben elemzendő kérdéssel való összefüggés is. Ez a kérdés — egy kérdéssorozat részeként — arra irányult, hogy azok a megkérdezettek, akik bizonyos ellentéteket látnak a politizáló és nem politizáló emberek között, „kikhez húznak" inkább. A politizálók és a nem politizálók felé hajlók csoportját összehasonlítva azt tapasztalhatjuk,

hogy az utóbbiak lényegesen nagyobb arányban választották a szabad gondolkodást, mint az előbbiek (sőt a politizálókhoz és a nem politizálókhoz húzók között a nyolc címke közül épp a szabad gondolkodás választása teszi az egyik legnagyobb különbséget).

A szabad gondolkodás címkéjének választása a vizsgált változók közül legdöntőbb módon az életkorral függ össze (a step-reg elemzésben kapott — a fiatalok irányába mutató — 0,4-es béta-együttható ilyen jellegű véleményeknél rendkívül magasnak mondható). Az életkor szerinti adatokban több tényező hatása jelentkezik. Minden bizonnyal szerepet játszik egy általános életciklus-tényező: a fiatalok nyitottabb gondolkodásmódja, majd a különböző szerepekbe, intézményekbe való beintegrálódással csökkenő szabadságfok. Valószínű azonban, hogy emellett kohorsz-hatások is közrejátszanak.

Erre utal, hogy e címke választása az életkorral előrehaladva nem folytonos, hanem két nagyobb törésvonal jellemzi: az első 30, a második 50 évnél. Bár az első törésvonal még kapcsolatos lehet a családi és a szakmai életciklus folyamán való minőségi változásokkal is, 50 év után azonban inkább a fordított hatást tételezhetnénk fel. Immár a kohorsz-hatások felől nézve, az 1945 előtti felnőtteknél kisebb a szabad gondolkodás vonzereje, mint a később felnőtteknél. Az előbbieknél — az adatokból is kitűnően — nagyobb szerepet játszik a hagyományosan kultivált vallás és nemzeti érzés, utóbbiaknál viszont az ezek visszaszorulásával támadt űrt nem töltik be az elmúlt évtizedekben kultivált ideológiai orientációk (sem a baloldali gondolkodás, sem a reformerség). E fiatalabb korcsoportokban a szabad gondolkodás preferálása alighanem az ideológiáktól való „szabadulás" igényét is kifejezi. Ezt a gondolatmentet folytatva, a 30 év alattiaknál a címke kiugró — csaknem egyöntetű — választása pedig ezeknek az évjáratoknak a „pálya szélére", sőt a „pályán kívülre" kerülésével függhet össze, egzisztenciális és társadalmi-politikai értelemben egyaránt. Végül, a legfiatalabb korcsoportokban ez a prioritás a szabad gondolkodás (szabadelvűség) legutóbbi években megnőtt ázsiójával is kapcsolatban lehet.

Az életkor befolyását — a kapcsolatok erősségét tekintve — két hierarchikus változó, az iskolai végzettség és az MSZMP-tagság követi. Az összefüggés iránya olyan, hogy a lentebb elhelyezkedők — az alacsonyabb végzettségűek és a párton kívüliek — körében lényegesen nagyobb a szabad gondolkodás híveinek aránya, mint a tudás- és a társadalmi-politikai hierarchia csúcsaihoz közelebb álló csoportokban. Ezeket a tendenciákat kiegészíthetjük a foglalkozási csoportok szerinti részletesebb adatokkal. Míg a szellemi foglalkozásúak általában is ritkábban azonosítják magukat a szabad gondolkodás híveiként, mint a fizikaiak, köztük is különösen alacsony e címke választása a felsőbb szintű vezetők, a műszaki középkáderek és az irodai irányítók — általában az adminisztratív apparátusba szorosan betagolt, bürokratikusan kötött rétegek — soraiban (az első vagy második helyen, a fenti sorrendben 25, 27 és 19 százalék). A diplomás csoportokon belül csupán a nem műszaki beosztott értelmiségiek között ér el magasabb értékét (41 százalék) a szabad gondolkodás preferenciája. Ez részben a jelzett, hierarchiával kapcsolatos tendenciával, a lejjebb elhelyezkedők részéről az ideológikus

kötöttségek erőteljesebb elutasításával lehet összefüggésben, de e réteg esetében már megjelenhet a szabadelvűség hagyományos intellektuális értéke is.*

A hasonlóan magas arányban választott *demokratikus gondolkodás* az előzőekhez képest gyakorlatilag az ellenkező társadalmi csoportokban sűrűsödik. Mind az iskolai végzettséggel, mind az MSZMP-tagsággal való összefüggés azt jelzi, hogy a hierarchikusan feljebb elhelyezkedők vallják magukat elsősorban demokratikus gondolkodásúnak. E címke előnyben részesítése az ideológikus szemléletmódhoz, politikai involtsághoz kötődik jelentős mértékben. Ezt jelzi, hogy az előzőekben említett kérdés alapján megállapítható: a politizálókhoz „húzók" számottevően magasabb arányban tüntetik fel orientációs csomópontjukként a demokratikus gondolkodású embereket, mint a politizálástól magukat elhatárolók. Az életkor is ellentétes szerepet játszik e tétel esetében, ha gyengébb is az összefüggés, mint az előbb (a fiataloktól az idősebbek felé emelkedés sem egyenes vonalú; a legidősebbek közt e címke vonzása halványabb). A részletesebb foglalkozási csoportosítás szerint az olyan szellemi középrétegek, mint a tanítók, irodai irányítók, műszaki középkáderek részesítik leginkább előnyben a szóban forgó orientációt. Egészében úgy tűnik, hogy a demokratikus gondolkodás a többé-kevésbé politizált rétegek számára „kellemes", a politikai árnyalatok viszonylag széles skálája mellett vállalható orientáció. A fizikai rétegek általában tartózkodóbban viselkednek e címkével szemben, választása különösen a szakképzetlen csoportokban — a mezőgazdasági fizikaiak és a segédmunkások között — igen alacsony (az első és második helyen 24, illetve 31 százalék).

A fentiekkel ellentétben, a *„rend és stabilitás"* címkéje jóformán egyetlen társadalmi csoporthoz sem kapcsolódik karakterisztikus módon (alkalmazott változóink mindössze 1 százalékban magyarázzák). Híveinek szociális összetétele rendkívül heterogén; az adatokból az alapelemzés szintjén nem rajzolódik ki egy társadalmilag világos körvonalú „rendpártiság". Talán a műszakiak és az alsó szintű irányítók emelhetők ki, mint akik inkább orientálódnak ilyen irányban.** Egészében ezek az adatok is arra utalnak, amire a rend és stabilitás címkéjének jellemző módon második helyen való választása (ez a „legelső második" választás), hogy itt inkább kiegészítő-egyensúlyfenntartó, mint önálló ideológiai orientációról van szó.

Az *„erős nemzeti érzés"* sem tartozik a jellegzetesen rétegspecifikus azonosulási irányok közé. Két legerősebb magyarázó tényezője, az életkor és az MSZMP-tagság

*Megjegyezzük, hogy a Rokeach-értékskálát alkalmazva, a nyolcvanas évek eleji hazai értékszociológiai vizsgálatban a szabadság-értéket a magasabb iskolázottságúak rangsorolták lejjebb (lásd *Hankiss E.—Manchin R.—Füstös L.—Szakolczai Á.:* Folytonosság és szakadás, MTA Szociológiai Intézet, 1982). Ezek az adatok nincsenek ellentmondásban a mi megfigyeléseinkkel; az ottani vizsgálatban a szabadság-érték az értékek széles kontextusában szerepelt (az anyagi jóléttől a barátságig), míg a mi esetünkben a szabad gondolkodás az ideológiai-politikai azonosulás válfajainak mezőjében fordult elő.

**Még magasabb ez az érték a kisiparosok, kiskereskedők kis létszámú csoportjában. Ők viszont — szemben a fenti csoportokkal — a szabad gondolkodást is az átlagosnál magasabb arányban választják.

(nem tagság) kohorsz, illetve politikai összefüggést jelez. A nemzeti érzésnek az 50 éven felüliek közti szocializációs hátterét már érintettük. Az a tény viszont, hogy az erős nemzeti érzés címkéjét a párton kívüliek az MSZMP-tagoknál számottevően magasabb arányban választották, annál figyelemreméltóbb, mivel ez az orientáció egyébként inkább a „politizálók", mint a „nem politizálók" csoportját jellemzi. Tehát a nemzeti identitás címkéje a párton kívüliek politikailag involvált csoportjaihoz kötődik elsősorban. Ha a településtípusok között nincs is számottevő eltérés, a nemzeti érzés szerepe a vidéken élő fizikai dolgozók, elsősorban a mezőgazdasági fizikaiak közt a legkitüntetettebb.

A *konzervatív, hagyománytisztelő* és a *hívő* emberekhez tartozás sok tekintetben azonos szociális jellegzetességeket követ. A konzervatív, hagyománytisztelő gondolkodásmód címkéjének választása mögött — akár a szabad gondolkodás esetében — jellemző módon nem egy ideológikusan formált mentalitás, a szűkebb értelemben vett konzervativizmus rejlik. Bár mindkét azonosulási orientáció a hierarchikusan lejjebb elhelyezkedő csoportokat jellemzi, a konzervatív, hagyománytisztelő emberek választása a többváltozós elemzések szerint inkább az iskolázottsággal, a hívőké a településtípussal függ össze (az utóbbi főként a kisközségekben emelkedik meg). Közös vonás az is, hogy mindkét preferencia a nők és az idősebbek közt jelenik meg (a hívőkhöz tartozás a legidősebb korcsoportokban pedig egyenesen domináns identitás-mozzanattá válik).

A *baloldali gondolkodás* választása határozott társadalmi kötöttséget mutat (a szabad gondolkodás után e címke magyarázható legjobban az alkalmazott változókkal). A centrum-periféria valamennyi vizsgált tényezője (MSZMP-tagság, iskolázottság, foglalkozás, lakóhely, nem) szerint markánsak az összefüggések. Természetesen az MSZMP-tagság szerint legjelentősebbek az eltérések — a várható irányban. Annál inkább figyelmet érdemel, hogy a párttagoknak is csupán 15 százaléka vállalta ezt az orientációs címkét (és még a funkcióval rendelkezőknek sem egészen egyharmada). A szellemi foglalkozásúakon, értelmiségieken belül lényeges különbség, hogy vezetőkről vagy beosztottakról van szó (igaz, a magasabb szintű vezetőknek is csak 19 százaléka választotta a baloldaliságot első vagy második helyen).

A *reformerség* azonosulási orientációja sok tekintetben hasonló társadalmi hátterű. A centrum-periféria összetevők közül azonban itt elsősorban az iskolázottság dominál. Említést érdemel, hogy a felsőbb vezetők közül ugyanúgy 19 százalék vallotta magát reformernek, mint baloldali gondolkodásúnak. Más a helyzet a pártfunkcióval rendelkezőknél, akik között kiugróan magas — 31 százalék — a baloldaliság választása (a reformerséget csak 13 százalékuk mondta). Az életkorral való összefüggés — akárcsak az előbbinél — meglehetősen gyenge, de megjegyezhető, hogy a nyugdíjas korúak közt (főleg a 61—70 évesek korcsoportjában) viszonylag magas a baloldali gondolkodás és alacsony a reformerség választása. Az viszont nem mondható, hogy a reformerség címkéje a fiatalabb korcsoportokban kitüntetett prioritást élvezne.

2. Orientációs szerveződések, ideológiai blokkok

Az előzőekben az egyes ideológiai-politikai orientációs címkék jelentésére, konnotációira társadalmi hátterük alapján következtettünk. E címkék azonban — kölcsönös választásaikon-taszításaikon keresztül — egymást is értelmezik. A gyakori együttemlítésekből az ideológiai közelségre, az együttes említéseknek a (véletlen alapuló) várható értéktől való elmaradásából ideológiai „inkompabilitásra" következtethetünk. Ezen az alapon több orientáció egymásba kapcsolódása, szétválása nyomán átfogóbb ideológiai alakzatok körvonalai is kirajzolódnak.

Az ideológiai közelség-távolság megállapítása azonban nemcsak a közvetlen kapcsolódásokon keresztül lehetséges. Két orientáció hasonlósága alapulhat azon is, hogy az „ideológiák rendszerén" belül hasonlóak a többi orientációhoz való viszonyulásaik. Az előbbi típusú kohéziós kapcsolattal szemben itt egyfajta „strukturális ekvivalenciáról" beszélhetünk.* Bár nyilvánvaló a két megközelítés közti összefüggés — hisz a strukturális ekvivalencia megállapításakor is az együttjárások szerepelnek inputként —, nem szükségszerű az eredményeik egybeesése, s eltéréseik esetenként szociológiailag tartalmasak is lehetnek.

Elsőként az együttjárásokon alapuló eredményekről szólunk. Megállapításaink alapját olyan asszociációs indexek képezik, amelyek páronként a címkék (első és második helyen való) együttes választásának a várható értéktől való eltérésén alapulnak.** Pozitív kapcsolatról beszélhetünk ott, ahol a tényleges érték egy meghatározott mértékkel meghaladja a várható értéket, negatív kapcsolatról, ahol alatta marad.*** A vonzás és a taszítás mezőnyén belül is két szintet különböztethetünk meg az összefüggés erőssége alapján.****

Minden reláció esetében két asszociációs index adódik. A kapcsolat jellegének megállapításakor lényeges kritériumnak tekintjük a kölcsönösséget. Nem problematikusak azok az esetek, ahol mindkét asszociációs érték azonos sávba esik. Ahol viszont különböznek, a szigorú kritériumot alkalmazzuk: az erős és a gyenge kap-

*A strukturális ekvivalencia fogalmát a kapcsolathálózati elemzés irodalma alkalmazza — ha többnyire nem is annyira az ideológiai hasonlóságok mint aktorok, intézmények pozicionális hasonlósága összefüggésében. (Lásd pl. *Burt, R.:* Toward a Structural Theory of Action. Academic Press, 1981.)

**E számításoknál figyelembe vettük, hogy valamely címke első helyen való választása kizárja ugyanannak a címkének második helyen való megjelenését. Például *A* és *B* címke választásának asszociációját a következő módon állapítottuk meg. Ha *A* az első és *B* a második helyen választott címke, az index:

$$\frac{\text{A választás első helyen}}{\text{N–B az első helyen}} \times \frac{\text{B a második helyen}}{\text{N–A a második helyen}} \times N$$

***A várható értékek átlaga számításaink alapján 0,82; szórása 0,30. A félszórásnyi távon belül maradó értékeket (0,67–0,97) a — pozitív vagy negatív — kapcsolathiány megnyilvánulásának tekintettük.

****Az alkalmazott választóvonal — felfelé és lefelé — az átlagtól való teljes szórásnyi távolság (1,12 és 0,52).

csolat közül a gyengét, a gyenge kapcsolat és a kapcsolathiány közül a kapcsolathiányt rendeltük a párokhoz (és ugyancsak kapcsolathiányról beszélünk abban a ritka esetben, ahol részben pozitív, részben negatív irányú kapcsolat áll fenn).

A kohéziós elv alapján kirajzolódó kapcsolatrelációkat a következő sémán *(1. ábra)* mutatjuk be, ahol az áttekinthetőség kedvéért csak a pozitív — erős vagy gyenge — kapcsolatokat tüntetjük fel (az egyes orientációk elhelyezésével azonban a taszításokat is érzékeltetni kívánjuk).

A kapcsolatok alapján az orientációs címkék két nagyobb klaszterben (pontosabban, a kapcsolathálózati terminusokkal szólva, egy lazább szerveződésű klaszterben és egy körkörösen zárt klikkben) különülnek el. Szembetűnő, hogy e két együttes között egyetlen kapcsolat — még gyenge kötésű sem — létesít kontaktust. A két blokk között mindössze negatív „taszítási relációk" állnak fenn — a pozitív kapcsolatokkal konzisztens módon.

E számítások alapján kirajzolódó öt erős taszítás közül a legtöbb, három a baloldali gondolkodásúaktól indul, a hívők, a konzervatív gondolkodásúak és a rend és stabilitás hívei felé. Egy-egy erősen negatív kapcsolat áll fenn a reformerek és a hívők, illetve a demokratikus és a konzervatív gondolkodásúak közt. Gyenge negatív kapcsolat áll fenn a reformerek és a konzervatív gondolkodásúak, illetve a rend és stabilitás hívei vonatkozásában, továbbá a demokratikus gondolkodásúak és a hívők, valamint a rend és stabilitás hívei és a hívők között.

A vonzásokat és taszításokat egyaránt figyelembe véve, a két klaszter által képezett tengelyt a pólusokon a baloldali gondolkodásúak és a hívők feszítik ki. Említést érdemel, hogy a kohéziós elv alapján a rend és stabilitás címkéje egyetlen másik orientációhoz sem kapcsolódik többé vagy kevésbé szorosan.

Mikor a korhéziós elvtől eltérően, nem a közvetlen kapcsolatokból, hanem a relációs rendszer egészében elfoglalt hasonló helyzetekből (strukturális ekvivalencia-pozíciókból) indulunk ki, az előzővel a legtöbb vonatkozásban egybeeső, de néhány vonatkozásban eltérő képet kapunk. Az alkalmazott sokdimenziós elemzés (ahol inputként az előzőleg leírt asszociációs együtthatók, illetve páronként ezek átlaga szerepelt) az egyes címkepárokra vonatkozóan a közelség-távolság értékeket rajzolta ki. Az így kapott eredmények alapján itt is két klaszter különül el. Hasonlóan az előzőhöz, a baloldali gondolkodásúak, a reformerek és a demokratikus gondolkodásúak itt is egy zárt blokkot alkotnak, a másik térfélen viszont a hívők, a konzervatív, hagyománytisztelő emberek és az erős nemzeti érzésűek a strukturális hasonlóság alapján koherensebb blokkba kapcsolódnak egybe. Mindkét blokkhoz egy-egy félközeli orientáció kapcsolódik: a rend és stabilitás — a demokratikus gondolkodással való strukturális hasonlóság közvetítésével — a magas státuszú, a szabad gondolkodás — a konzervatív gondolkodás közvetítésével — az alacsony státuszú rétegek jellegzetes ideológiáihoz. A két blokk között azonban a strukturális hasonlóság alapján sincs „áthidaló" reláció.

Láthattuk, hogy a kirajzolódó két ideológiai blokk elemei elég határozottan kapcsolódnak a társadalmi hierarchia felső és alsó régióihoz. Ezzel szemben a középréteg-

1. ábra

Az egyes ideológiai-politikai azonosulási orientációk kapcsolatsémája*

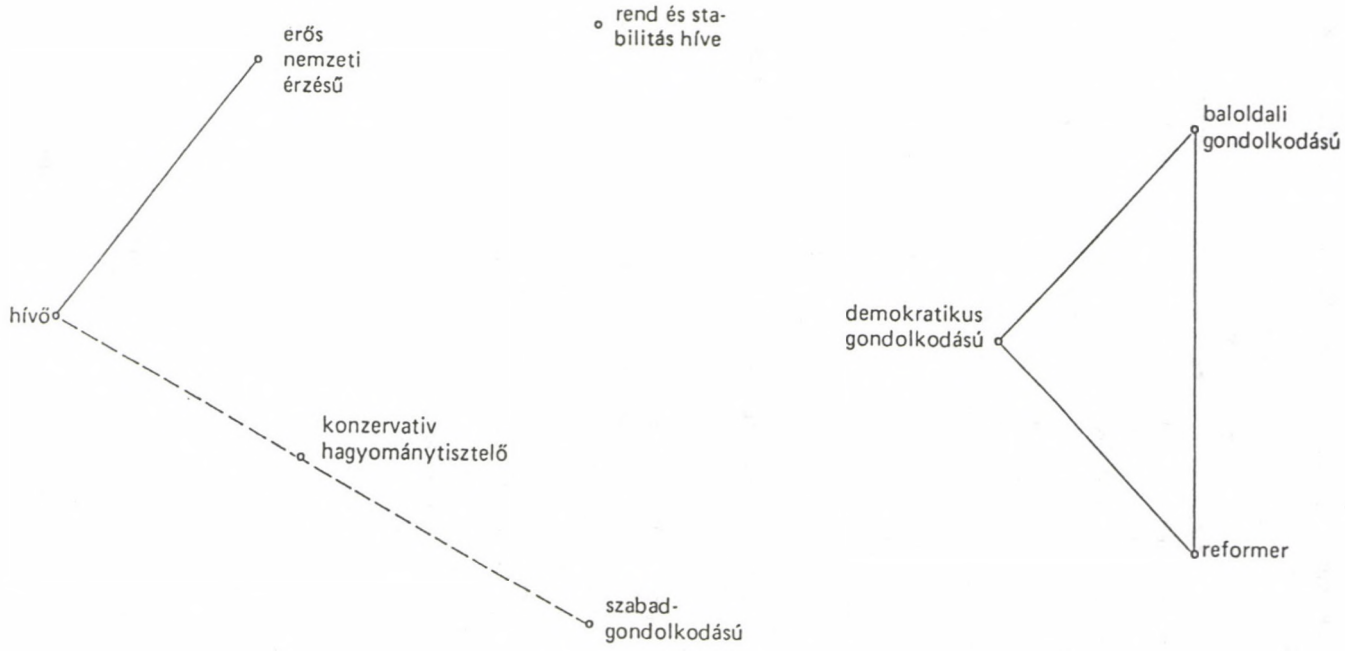

*A folytonos vonallal az erős, a szaggatott vonallal a gyenge pozitív kapcsolatot jelöljük.

ideológiák meglehetősen diffúzak, és így nem válhatnak valóságos szerveződési centrummá a társadalom szociálintegrációs mechanizmusaiban. Sőt, a tulajdonképpeni közép-ideológiákat is részben elnyelik a poláris ideológiai tömbök. Így a demokratikus gondolkodás a magas státuszhoz kapcsolódik — talán nem is azért, mert a középrétegek így igazodnak felfelé, hanem azért is, mert a felső rétegek ebbe a „köntösbe bújva" tesznek eleget a korszellem igényének. A szabad gondolkodás ugyanakkor inkább az alsó rétegek politikamentes szemléletéhez illeszkedik, holott markáns középréteg-ideológiák megléte esetén — radikális jelleggel — a demokratikus gondolkodás, s — „kispolgári" jelleggel — a rend és stabilitás felé találhatna utat.* Kérdéses az is, hogy hívő-konzervatív-nemzeti ideológiáknak az alső rétegekhez való erős kötődése természetes-e, hiszen elvben a középréteg-ideológiák egy másik válfaját képezhetik. Valószínűleg arról is szó van, hogy ezeknek az ideológiáknak a következetes, nyílt vállalását az integráltabb középrétegek még a legutóbbi időkben is kockázatosabbnak érezték (a válaszokban jelentkező konformitás-hatásra a későbbiekben még visszatérünk).

Felmerül a kérdés, hogy ha az ideológiai orientáció alapblokkjai úgy válnak külön egymástól, mint ahogy mind a kohéziós, mind a strukturális megközelítés alapján tapasztalható, végletes-e ez a szegregálódás, vagy mégiscsak léteznek bizonyos — többékevésbé látens — közvetítő láncszemek. Bizonyos tények ez utóbbi irányba mutatnak. Először is, magukra a kiválasztott címkepárok összetételére utalhatunk. Az első és második választások együttesének több mint 10 százaléka — még ha ez a „várható" érték alatt is marad — közvetlen kapcsolatot teremt a két alapblokk között. Legnépesebb ezen belül a demokratikus-nemzeti orientáció együttes 6 százalékos értékkel. E két orientáció potenciális „híd"-szerepét az is alátámasztja, hogy a két blokkon belül belőlük indul ki a legkevesebb negatív kapcsolat (taszítás) a másik blokk irányában. Emellett azok az orientációk is betölthetnek bizonyos közvetítő szerepet, amelyek egyáltalán nem, vagy csak laza szálon illeszkednek az egyes ideológiai tömbökhöz. A szabad gondolkodásúak és a rend és stabilitás hívei — már a választottságuk puszta nagyságrendjénél fogva is — viszonylag nagy számban járnak együtt mindkét blokk orientációival (hogy csak a legnépesebbekre utaljunk: a szabad-demokratikus páros 12, a szabad-nemzeti 5, illetve a rend-demokratikus 14, a rend-nemzeti 5 százalékot tesz ki.)** Így e viszonylag széles társadalmi bázisú közbülső orientációk mintegy érintkezési felületet nyújtanak az ellentétes ideológiai orientációk képviselői számára.

A közvetítések tartalmibb, ideológiai hátteréhez nyújtanak támpontot azok a dimenziók, amelyek e sokdimenziós skálázás eredményeiből rajzolódnak ki. Az alábbiakban a háromdimenziós megoldás szerinti értékeket közöljük *(2. ábra)*, amelynek tengelyei ideológiailag többé-kevésbé világosan értelmezhetőek. Az egyes orientációkat di-

*Utóbbi orientációs kapcsolódás csírájában a kisiparosoknál, kiskereskedőknél fedezhető fel, ahol mindkét címke választása kiemelkedik a foglalkozási csoportok között. (A szabad gondolkodás: 56 százalék, a rend és stabilitás hívei: 49 százalék.)

**A fenti adatok a párosok mindkét válfaját magukba foglalják, függetlenül attól, hogy melyiket választották első vagy második helyen.

menziónként pólusosan (a maximális pozitívtól a maximális negatív értékig terjedően) rendezzük, hogy a tengelyek tartalmát képező ideológiai antinómiák lehetőleg élesen rajzolódjanak ki.

Az I. tengely, amely — mint a szigma-értékek jelzik — a struktúrát a legerősebben határozza meg, az eddigiekben már többé-kevésbé ismert elrendeződést mutatja a magasabb státuszú rétegek által kultivált „haladás-orientált" ideológiáktól az alsóbb rétegek számára orientációul szolgáló „minta-őrző" ideológiák felé. A „szimbólum-vezérelt" és „pragmatikus" pólusokkal jellemezhető II. tengely ugyanakkor a főtengely által élesen elválasztott ideológiák közt jelez közösséget — így például a hívők és a baloldaliak közt az erős érzelmi töltéssel rendelkező, transzcendenciák felé hajló szimbólum-vezérelt oldalon, vagy például a szabad és a demokratikus gondolkodásúak közt a racionalisztikusabb, „földközelibb" orientációkat magába foglaló pragmatikus oldalon. Hasonlóképp, a III. tengelyen az „integrált" pólussal szembeeső „autonóm" oldalon megjelenik a szabad gondolkodás és a reformerség — a főtengelyen különváló — együttese. A II. és a III. tengely tehát potenciálisan magában hordozza az ideológiai közvetítés jelenleg hiányzó láncszemeit. Lehetséges, hogy a társadalom politizálódása, az ideológiai mező szabadabb artikulálódása a társadalom (elsősorban hierarchikus) egyenlőtlenségi viszonyaihoz kötődő I. tengellyel szemben magával hozza az ideológikusabb II. és III. tengely előtérbe kerülését.

Hogyan helyezhetők el e három dimenzió által kijelölt térben a vizsgálat által legjellegzetesebbnek talált társadalmi-demográfiai csoportok? E célra a sokdimenziós skálázás technikai repertoárján belül a MINISSA-elemzést az ún. PROFIT-elemzéssel egészítettük ki. A független változók közül az adott kérdésekben legtöbbet magyarázó három ismérvet, az iskolai végzettséget, az MSZMP-tagságot és az életkort emeltük ki. Az alábbi ábrán *(3. ábra)* — a könnyebb áttekinthetőség végett — az eredményeket változónként és dimenziónként külön-külön mutatjuk be.*

Még mielőtt az egyes változók differenciáló szerepére térnénk, az eredmények általánosabb következtetésre is alapot adnak, mivel a vizsgált csoportok egészének súlypontja az első két tengelyen egyértelműen (és bizonyos fokig a harmadikon is) az egyik pólus felé tolódik el. Így az I. tengelyen a nagyobb létszámú társadalmi csoportok a *„mintaőrzés"*, a II. tengelyen pedig valamennyi csoport határozottan a *„pragmatizmus"* térfelén foglal helyet. Az utóbbi tény azok felé a megállapítások felé mutat, melyek szerint az elmúlt évtizedekben egyfajta eltávolódás ment végbe a magyar társadalomban a „nagy ideológiáktól" (egy tág értelemben vett szekularizációs folyamat jegyében). A III. tengelyen a súlypont halványan az „integráltság" pólusa felé mutat, azonban e tekintetben számottevő a heterogenitás.

Az egyes tengelyek részletesebb adatai (amelyek nem egyéni score-ok átlagain, hanem aggregát csoportértékeken alapulnak) többségükben az eddigiekben már ismertetett eredményeket sűrítik magukba. Így az I. tengelyen a „haladás-orientáltság" tér-

*Az életkor esetében ehhez az elemzéshez elégnek tűnt három korcsoport: a 30 éven aluliak, a 31 és 60 év közöttiek, és a 60 éven felüliek megkülönböztetése.

Az ideológiai-politikai azonosulási orientációk sokdimenziós skálázásának tengely-értékei *2. ábra*
(MINISSA, háromdimenziós megoldás)

I. tengely			II. tengely			III. tengely*		
baloldali	1,08	haladás-orientált	szabad gondolkodó	0,61	pragmatikus	szabad gondolkodó	0,60	autonóm
reformer	1,02		rend és stabilitás	0,52		reformer	0,29	
demokratikus	0,70		demokratikus	0,32		konzervatív	0,28	
szabad gondolkodó	-0,15		konzervatív	0,19		demokratikus	-0,04	
rend és stabilitás	-0,19		reformer	-0,21		hívő	-0,05	
nemzeti	-0,35	mintaőrző	baloldali	-0,28	szimbolum-vezérelt	nemzeti	-0,08	integrált
hívő	-1,01		hívő	-0,43		baloldali	-0,11	
konzervatív	-1,08		nemzeti	-0,72		rend és stabilitás	-0,87	
szigma	0,80			0,45			0,41	

*Az I. tengely voltaképpen az idő-orientáció (a jövő vagy a múlt hangsúlya), a II. tengely a világlátás (evilági vagy transzcendens jellege), a III. tengely a társadalmiság (az individuum vagy a kollektíva prioritása) szelekciós szempontjait fejezi ki. Mindhárom dimenzió az ideológiai identitás lényeges szelekciós elvét fejezi ki; további kutatások dönthetik el, hogy a szelekciós elvek milyen körben és mértékben bizonyulnak érvényesnek.

3. ábra

Társadalmi-demográfiai csoportok elhelyezkedése az ideológiai-politikai azonosulási orientációk sokdimenziós skálázásának tengelyein
(PROFIT, háromdimenziós megoldás)

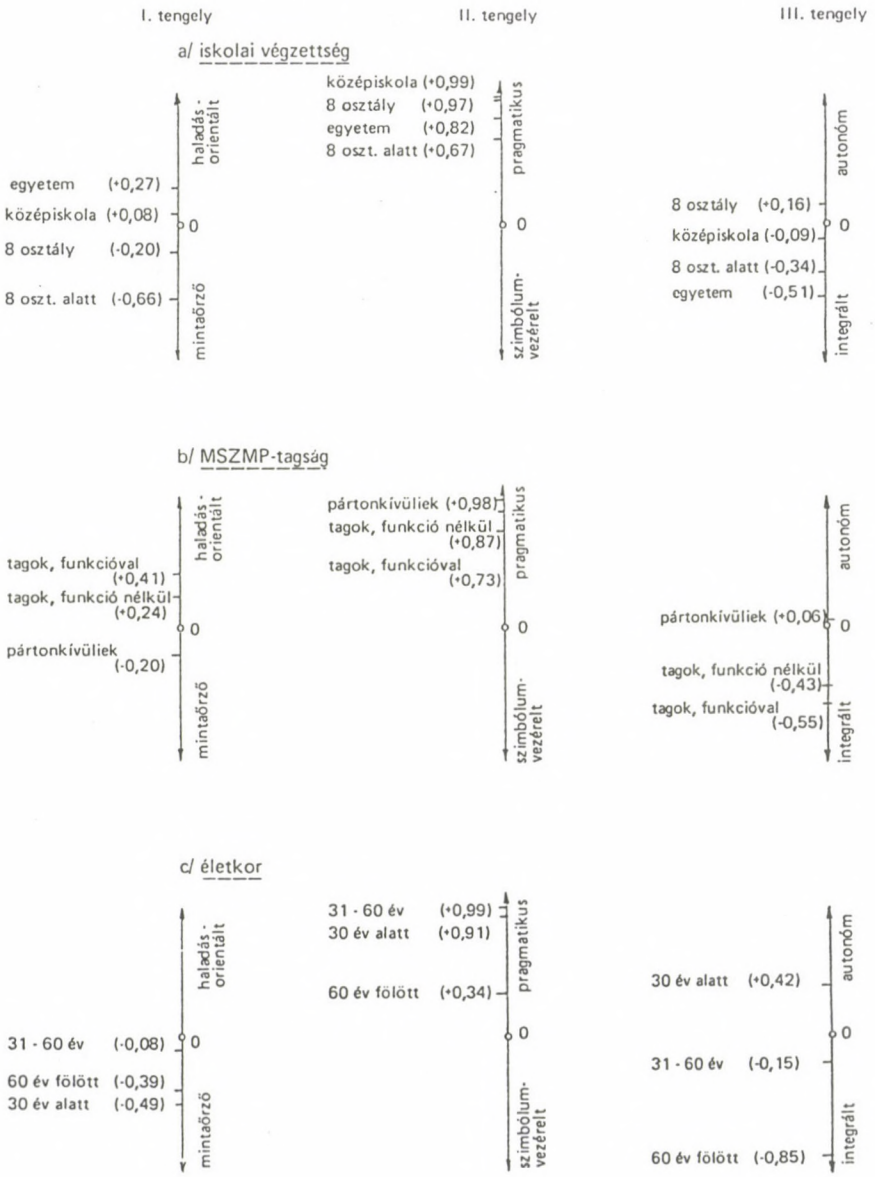

felén a társadalmi hierarchiában fent lévő, viszonylag szűk létszámú csoportok képviseltetik magukat, és a hierarchián lefelé haladva szisztematikusan nő a „mintaőrzés" jelentősége. Ami az eddigiektől kevésbé kézenfekvő, az, hogy a korcsoportok közül az utóbbi pólushoz a legfiatalabbak állnak leginkább közel.

A II. tengelyen a „pragmatikus" vonzása a középrétegeknél éri el a tetőpontját, míg a „szimbólumvezérelt" orientációkhoz a legidősebb kohorszok tagjai állnak a legközelebb.

A III. tengely csoport-mintája nagymértékben követi a „szabad gondolkodás" címkéjénél megfigyelt jellegzetességeket.

3. Társadalmi konfliktus-észlelés és azonosulás

A különféle ideológiai-politikai orientációk jellegét nagymértékben meghatározza, hogy mennyiben rendelkeznek társadalmi konfliktustöltettel, szociális éllel. Az ideológiai orientációk elvben elhelyezhetők egy olyan skálán, melynek egyik pólusán a konfliktus-érzékeny, érdekellentétekre orientált, a másikon az érdekközösséget hangsúlyozó, integratív nézetrendszerek állnak.

A konfliktus-tudat mérésére egy, a nyugatnémet ALLBUS-vizsgálatokból átvett kérdéssorozatnak magyar viszonyokra adaptált változatát alkalmaztuk.* Ennek során tíz lehetséges társadalmi érdekellentét-, csoportkonfliktus-forrásról kérdeztük meg az emberek véleményét. További eltérés az eredeti változathoz képest, hogy nemcsak az ellentétek meglétéről, illetve nagyságáról kértünk véleményét, hanem az egyes csoportok közt ellentétet látóktól azt is megkérdeztük, hogy személy szerint ők „melyikhez húznak inkább".

A konfliktusok meglétére vonatkozó első kérdés faktoranalízise azt mutatta, hogy létezik egy általános konfliktus-észlelési dimenzió — többé-kevésbé függetlenül attól, hogy mely konkrét csoportok közti ellentétről van szó. Az egyes tételeknek a közös faktoron belüli súlyából az is látható, hogy a konfliktustudat e megjelenési formájában a hierarchikus (centrum-perféria) mozzanatok játszanak meghatározó szerepet.** Ebben a tekintetben kisebb a jelentősége az ideológiai ellentéteknek (mint a hívők—nem hívők, politizálók—nem politizálók).*** A *3. táblázat*ban a faktorsúlyok sorrendjében közöljük az egyes tételeket, és feltüntetjük azok arányát is, akik az egyes tételeknél nagynak tartották a csoportok közti ellentéteket.

Elemzéseink tárgyát a táblázatban bemutatott faktorsúlyokra épülő „konfliktustudat" (KONFLTUD) látens változó képezi. Akik e változón magas (pozitív score-ér-

*A szóban forgó kérdés megtalálható pl. *P. Schmidt—G. Wolf:* Sozialstrukturelle und individuelle Determinten von subjektiver Schichtidentifikation und politischen Einstellungen (in: *K. U. Mayer —P. Schmidt* [Hg.]: Allgemeine Bevölkerungsumfrage der Sozialwissenschaften), Campus, 1984.

**A faktorsúlyok az egyes tételeknek a faktor egészével való kapcsolatának erősségét jelzik.

***A rotált változatban az ideológiai tényezők külön faktorba is szerveződtek.

3. tábla

Konfliktus-észlelés különböző társadalmi csoportok között — a minta egészében

(százalék, illetve faktorsúly)

	nagynak tartja az ellentétet	faktorsúly
a fizetésből élők és maszekok közt	61%	0,68
a vagyonosok és vagyontalanok közt	65%	0,67
a fizikaiak és a szellemiek közt	37%	0,67
a képzettek és az alacsony képzettségű emberek közt	32%	0,66
a keresők és a nyugdíjasok közt	30%	0,63
a vezetők és a beosztottak közt	39%	0,60
a budapestiek és a vidékiek közt	35%	0,59
a politizáló és a nem politizáló emberek közt	26%	0,53
a reformokat támogató és a reformokat ellenző emberek közt	39%	0,50
a hívő és a nem hívő emberek közt	17%	0,48

tékekkel rendelkeznek, azokra erősen konfliktusos társadalomkép jellemző, míg a negatív póluson egy harmonikus, sokrétű feszültségektől mentes társadalomkép képviselői találhatók. A meghatározó tényezők keresésére alkalmazott többváltozós (regresszió-)elemzés három objektív változó szerepét emelte ki: a településtípusét, az életkorét és az MSZMP-tagságét.* A *4. táblázat*ban a faktorscore-ok átlaga alapján e három tényező szerint mutatjuk be a KONFLTUD változó értékeit.

A lakóhely szempontjából döntően a városok és a falvak között mutatkozik különbség. A konfliktusészlelés mértékében meglévő eltérés valószínűleg a társadalmi kontroll mechanizmusainak település-specifikus sajátosságaival hozható összefüggésbe. A falvakban a bensőségesebb, egyben paternalisztikusabb viszonyok jobban letompítják az objektív helyzetkülönbségekből adódó ellentétek élét. A városi élet elidegenedettebb viszonyainak szerepét — melyek önmagukban is hozzájárulnak a konfliktusforrások tudatosulásához — még tetézi, hogy e népes településeken az egyenlőtlenségek jóval szélesebb skálán nyilvánulnak meg.

Az egyes korcsoportok közti eltérések alapja részben egy általános életciklus-

*E három változó béta-értéke: településtípus 0,14; életkor 0,10; MSZMP-tagság 0,06. (A bevont változókkal összesen 5 százalékot magyarázhatunk.)

4. tábla

A konfliktus-észlelés (KONFLTUD) alakulása

(faktor-score-okban)

a) Településtípus szerint

főváros	0,22
vidéki város	0,11
nagyközség	— 0,11
kisközség	— 0,21

b) Életkor szerint

30 év alatt	0,11
31—60 év	0,03
60 év felett	— 0,13

c) MSZMP-tagság szerint

párton kívüli	— 0,01
tag, funkció nélkül	0,09
tag, funkcióval	0,28

hatás. A fiatalabb korcsoportok intenzívebb konfliktusészlelésében a pályára lépő nemzedékek helykeresésének konfliktusigénye, egyben nagyobb konfliktusvállalási készsége is közrejátszhat. A legidősebbek ezzel szemben már félig-meddig kilépnek a konfliktustagolt mezőből. Az életciklus tényező mellett a fiatalok konfliktusérzékenységében specifikus mozzanatként szerepe lehet, hogy az elmúlt évek válságjelenségeit e nemzedék különösen intenzíven éli át.

Az MSZMP-tagsággal együttjáró nagyobb konfliktusérzékenység mögött olyan ideológiai összefüggések rejlenek, amelyek részletesebb kifejtésére a tanulmányunk utolsó részében térünk vissza. Az eddigieken túlmenő, további változókat bevonó elemzések ugyanakkor a státusz-hierarchia számottevő szerepét jelzik: akár a formális munkamegosztási, akár az informális (kapcsolathálózati, presztizs-) hierarchia magas pozícióihoz intenzívebb konfliktustudat társul. E tapasztalat három irányból is megerősítést nyert. A foglalkozási csoportok közt az állami hivatalnokok, magas szintű vezetők KONFLTUD-értéke jóval meghaladja (score-átlag: 0,33) a többi foglalkoztatási kategóriáét (ezen belül a beosztott értelmiségiekét is). Hasonló összefüggés mutatkozik a kapcsolathálózati (network-presztízs) helyzettel is.* Az „exkluzív" network-presztízs

*A network-presztízs-pozíció értelmezését és számítási módját lásd Kulturális-kommunikációs rétegződés (Szociológia, 1987/1) és A magyarországi kapcsolathálózatok néhány sajátossága (Szociológia, 1988/2) tanulmányunkban.

pozícióval jellemezhető vizsgálati személyek — akiknek szűkebb kapcsolathálózati körén belül túlnyomó többségben magas iskolázottságú, beosztású, foglalkozási presztízsű emberek fordulnak elő — ugyancsak erőteljesnek látják a különböző társadalmi csoportok közti ellentéteket. Ezzel cseng egybe a tudásstílus válfajai szerinti elemzés eredménye. Az általunk megkülönböztetett három tudásstílus — a kognitív-instrumentális, a kapcsolatteremtő-önprezentációs és a szimbolikus-reprezentatív — közül az utóbbi mutat összefüggést a KONFLTUD változóval.* Az utóbbi faktoron magas pontértékkel rendelkező — munkakörükben az „uralmi szakszerűség" dominanciájával jellemezhető, s az elit jellegű, exkluzív tevékenységeket preferáló — személyek látják a legélesebbnek a szóban forgó ellentéteket.** Mindkét változó a nagyfokú státusz-tudatosságra, a társadalmi távolságtartás kiemelt hangsúlyára utal, ami viszont közvetlen kapcsolatban van a vizsgált jelenséggel, az ellentétek észlelésével, a konfliktus-tudattal. E két utóbbi tényező egyben a foglalkozási csoportok szerinti eltéréseket is magyarázza, mivel a vezető beosztásúak mind a kapcsolathálózati, mind a szimbolikus-reprezentatív stílus-dimenzióban kitüntetett értékkel szerepelnek. Emellett a magas pozíciók betöltői szinte hivatásuknál fogva a hatalmi mező felfokozott érdekkonfliktusainak hordozói, kezelői. (Egy jellegzetes kivétel a vezetők erősebb konfliktus-érzékenysége alól: a vezető—beosztott relációban — alighanem önigazolásként is — viszonylag kisebb jelentőséget tulajdonítanak az érdekellentéteknek.)

A társadalmi konfliktusok iránti érzékenység azonban önmagában még keveset mond a konfliktustudat irányultságáról, érzelmi-értékelő mozzanatáról. Algiha kell részletezni annak jelentőségét, hogy mennyire más, ha például az intenzív konfliktusészlelés az alacsony vagy a magas státuszú rétegek iránti rokonszenvvel, azonosulással párosul. E szempont megközelítéséhez az előző kérdés kiegészítése szolgált alapul. Azoktól, akik a tíz viszonyítás esetében (kis vagy nagy) ellentét meglétéről szóltak válaszukban, azt is megkérdeztük, hogy az adott esetben személy szerint melyik félhez (például a vagyonosokhoz vagy a vagyontalanokhoz) „húznak inkább". Az irányultság mérésére egy indexet szerkesztettünk (affiliációs index — AFFIND), mely a kérdés faktoranalízise által az első közös faktorban legnagyobb súlyúnak bizonyult, hat itemen alapul (vezető—beosztott, képzett—képzetlen, szellemi—fizikai, politizáló—nem politizáló, vagyonos—vagyontalan, budapesti—vidéki). A hat item együttese viszonylag tisztán fejezi ki a „centrum—periféria" vagy a „fent—lent" dimenzió alapján a személyes azonosulást.***

A szóban forgó index összefüggései lényegében a várt irányba mutatnak. Összességében elmondható, hogy a magasabb státuszú, iskolázottságú, fővárosi stb. csoportok tagjai inkább a „fent lévőkkel", az alacsonyabb státuszúak a „lentiekkel" vállalnak kö-

*A tudásstílusok értelmezéséről és operacionalizálásáról lásd idézett tanulmányunkat (Szociológia, 1987/1)

**A két utóbbi változónál a lépcsőzetes regresszió-elemzés béta-értéke egyaránt 0,06.

***Indexünkben a hat tételt azonos súllyal szerepeltettük, mivel az előző kérdés szűrő-szerepe („nincs ellentét") miatt a hiányzó értékek nagy előfordulása nem tette lehetővé a faktor-score alkalmazását. (A komplettálás nagyon torz értékeket eredményezett volna.)

zösséget. Az össz-magyarázat azonban – figyelembe véve a kérdés erős érdekvonatkozását – nem igazán számottevő (az alapvető objektív változókkal elvégzett regresszióelemzés szerint mindössze 5 százalékos). Ennek fő oka, hogy a magas státuszúak több relációban a népesség egészéhez hasonlóan viselkednek, így nemcsak a vagyonos–vagyontalan, hanem a vezető–beosztott ellentétpár esetében sem azonosulnak igazán a fent lévőkkel. (A magas szintű vezetők, állami hivatalnokok csoportjában például csak 17 százalék mondta, hogy a vezetőkhöz, és 34 százalék, hogy a beosztottakhoz húz, míg 49 százalékuk bizonytalannak vagy közömbösnek bizonyult e tekintetben.) Ez utóbbi vonatkoztatás különösen felhívja a figyelmet arra a felsőbb rétegekben meglévő identitás-zavarra, melynek egyik – hagyományos – forrása a „néppel való közösségvállalás" elvárt kinyilvánítása, újabb keletű alapja pedig a társadalmi válságtudatnak, értékeróziónak egy megnyilvánulása: még a magasabb régiókban elhelyezkedő csoportok tagjai is igyekeznek distanciálni magukat a kialakult helyzetért felelős „vezetőktől".

4. Rövid kitérő a „válaszolói hatás" néhány formájának szerepéről

Erős politikai-ideológiai töltésű témákról lévén szó, célszerűnek látszott kísérletet tenni a válaszolói magatartás különböző befolyásainak, a válaszkonformitás, véleményleplezés eseteinek kontrollálására. E kontroll alapjául egy olyan – kifejezetten módszertani célból feltett – kérdéssorozat szolgált, amely a magyar társadalmi-gazdasági élet jelenségeivel kapcsolatban fogalmazott meg apologetikus vagy kritikus véleményeket.

A hét itemből álló blokk alapján öt különféle indexet szerkesztettünk. Először a kérdéssorozat faktoranalízisének eredményeiből indultunk ki, mely szerint a tételek egy pozitív megfogalmazású (apologetikus), és egy negatív megfogalmazású (kritikus) részblokkra különülnek el. A rotált változat két faktora alkalmas egyfelől az apologetikus – az ideológikus előírások hagyományos változata szerint eljáró –, másfelől a kritikus beállítódás megközelítésére.* A válaszkonformitásnak egy tartalomtól független változatát, az „igen-mondási effektust" az itemsorozat egészéből szerkesztett további indexszel ragadtuk meg – az „egyetért" válaszok egyszerű megszámlálása útján. Egy negyedik indexet az állásfoglalástól való – „a középre menekülésen" keresztüli – szisztematikus kitérés mérésére konstruáltuk, amely a hét itemen belül a „részben ért egyet" típusú közbülső véleményeket összegzi. Végül, a *Noelle-Neumann* által leírt „hallgatás spiráljához" kapcsolódó konformitás-jelenséget (az észlelt többségi véleményhez való közelítést) egy olyan mutatóval kíséreltük megközelíteni, mely azt fejezi ki, hogy egy válaszadó az összes eset közül hányszor „voksolt" véleményében a modális álláspont mellett.**

*Természetesen az előbbi faktor negatív pólusa is egyfajta kritikusságot, az utóbbié pedig a kritikus véleményektől való elhatárolódást fejezi ki.

**Az indexek részletesebb leírását lásd a *Függelék* 3. pontjában.

Először az ideológiai-politikai azonosulási orientációkkal való összefüggésről szólunk. Az apologetikus és a kritikus beállítódás dimenzióján — amelyekkel a „válaszadói stílus" megnyilvánulásai közül leginkább mutatkoztak kapcsolatok — a „baloldali gondolkodás" és a „reformerség" ellentétesen helyezkedik el. (Ez különösen akkor válik nyilvánvalóvá, mikor az iskola tényezőjét konstansan tartjuk.) A magukat baloldali gaondolkodásúaknak megnevezők az apologetikusság faktorán magas, a kritikusságén alacsony értékkel szerepelnek, míg a reformerség címkéjét választókat a kritikus beállítódás elfogadása, és az apologetikusénak az elutasítása jellemzi.

A rendelkezésünkre álló adatok alapján nehezen eldönthető az a kérdés, hogy a hagyományos kultiváció „főárama" irányába húzó, elfogadó-támogató stílus (és a baloldali gondolkodásnak ezzel korreláló választása) mögött milyen arányban áll egy, a válaszadás szituációjához igazodó tendencia, vagy ellenkezőleg, egy belső meggyőződésen alapuló gondolkodási stílus. A „társadalmi kívánatosság" (social desirability) válaszadói hatásának irodalma is fölhívja a figyelmet az értelmezési nehézségekre, és az ezzel kapcsolatos vitákra.*

Más jelleggel tapasztalható ellentétes összefüggés a „konzervatív, hagyománytisztelő" és a „hívő emberek" esetében. A hívők, jóllehet távol tartják magukat a nagyfokú lojalitástól, de tartózkodnak a kritikusság határozottabb megfogalmazásától is. Míg ők mindkét faktoron negatív értékkel szerepelnek, a magukat konzervatívoknak, hagyománytisztelőknek mondók mindkét típusú — egymással ellentétes tartalmú — kijelentésegyüttessel egyetértenek. Azt, hogy utóbbi esetben az „igen-mondási effektus" megnyilvánulásáról lehet szó, közvetlenebbül is jelzi, hogy a speciálisan erre kidolgozott, az összes egyetértés számán alapuló index a „konzervatív, hagyománytisztelő" csoportban éri el a legnagyobb értéket.

Bár az értelmezés itt sem egyértelmű, az eredmények alapján valószínűsíthető, hogy főként az alacsony státuszú (például a magukat hívőknek vallókhoz képest) kevésbé határozott ideológiai arcélű válaszadók számára a szóban forgó címkén belül a „hagyománytisztelet" kifejezés vonzó és a válaszadói stílusok szempontjából kellőképpen biztonságos megoldásnak tűnhetett.

A „középre húzós" válaszadói magatartásnak indexe a „szabad gondolkodással" korrelál elsősorban. Ahogy e címke választásának összefüggéseiről szólva már említettük a politikától való távolságtartásnak többé-kevésbé határozott motívumait, ezzel cseng egybe a fenti válaszadói stílushoz való kapcsolódás, a bármelyik állásponthoz való csatlakozás elutasítása.

A konfliktusérzékenység változójára térve, a válaszadói magatartás indexei közül a „kritikusság" faktorával függ össze elsősorban, méghozzá igen erőteljesen (r = .17). Mivel e két változó meghatározó tényezőinek együttese is igen hasonló (így a kritikusságnál is nagy szerepet játszik a lakóhely és az életkor), bizonyos fokig ugyanannak a beállítódás szindrómának két különböző megnyilvánulásáról lehet szó. Említést érde-

*Így lásd *N. M. Bradburn:* Response effects (in: *P. H. Rossi—J. D. Wrigt—A. B. Anderson:* Handbook of suervey research. Academic Press, 1983)

mel ugyanakkor, hogy a szóban forgó KONFLTUD-változó azzal a választási indexszel is korrelál, amelyik a modális vélemények választásának gyakoriságát méri. A „konfliktus" elmúlt időbeni napirendi témává válására utal, hogy azok a személyek, akik a leginkább fogékonyak a többségivé vált vélemények elfogadására, egyúttal a társadalmon belül meglévő ellentétek „legéberebb" észlelői is.

5. Konfliktus és integráltság — az ideológiai tagolság egy metszete

A társadalmak szociálintegratív berendezkedésének lényeges sajátossága, hogy milyen arányban vannak jelen, milyen orientációkhoz kötődnek, és társadalmilag hogyan ágyazódnak be a dinamikus, feszültséghordozó és a mintaőrző, integratív hangsúlyú ideológiai mozzanatok. A társadalom hierarchikus felépítettségének közvetlen velejárója, hogy a társadalmi viszonyok konfliktusos szemlélete — mindenekelőtt — a fent —lent dimenzió alapján — elsősorban az egyenlőtlenségi rendszer szélső régióiban van jelen. A szociálintegratív mechanizmusok normális működése ugyanakkor megkívánja, hogy legyenek széles középréteg bázison nyugvó ideológiai orientációk, amelyek közvetítő, szintetizáló szerepet töltenek be.* S mivel a vezető rétegek ideológiái egyben domináns idológiák is, a dinamikus és a mintaőrző hangsúlyok együttes érvényesülése feltételezi, hogy a csúcsokon a konfliktusos (elit-) ideológiák mellett létezzenek olyan orientációk is, amelyek a maguk részéről a középréteg-ideológiák integratív funkcióit erősítik.

Felvételünk ezeknek az összefüggéseknek a vizsgálatához is nyújt adalékokat. E kérdéseket néhány ponton már az előző részekben is érintettük, az ideológiai orientációk és a konfliktus-tudat viszonyát azonban közvetlenül még nem tettük elemzés tárgyává. Az alábbiakban az ide vonatkozó adatokat mutatjuk be, felhasználva az ideológiai orientációknak azt a „hálózat-térképét", amilyet az első részben vázoltunk fel *(4. ábra)*. (Hogy a társadalmi tagoltság hierarchikus dimenzióját közvetlenül érzékeltessük, az előző ábrát 90 fokkal elforgatjuk, hogy a felső rétegek jellegzetes orientációi ideológiai sémánkon is fent, az első rétegeké lent foglaljanak helyet.)

Az ideológiai-politikai orientációkat hierarchikus beágyazottságuk szerint rendezve, mind a konfliktus-észlelés, mind a társadalmi azonosulás tekintetében szabályosság érvényesül. A felső rétegekhez kötődő ideológiákat erős konfliktusérzékenység, az alsó rétegek tipikus orientációit ezzel szemben az ellentétek mérsékelt hangsúlya, a különböző társadalmi csoportok közötti érdekközösség érzékelése jellemzi. A konfliktustudat magas szintje főként a baloldali gondolkozásúaknál és a reformereknél jelenik meg (miközben a kritikai érzékenység szempontjából e két orientáció, mint előzőleg már érintettük, egymással ellentétes pólusokon foglal helyet), az alacsony szintje pedig a hívő embereknél. A konfliktusoknak, osztályantagonizmusoknak a társadalomfelfogásában hagyományosan centrális szerepet juttató baloldali gondolkodás esetében nem

*A „középideológiák" szerepéről lásd például K. Mannheim: „Ideológia és utópia" című munkáját.

4. ábra

A konfliktustudat (KONFLTUD) és az affiliációs index (AFFIND) értékei az ideológiai-politikai azonosulási orientációk szerint
(score, illetve index-értékek)*

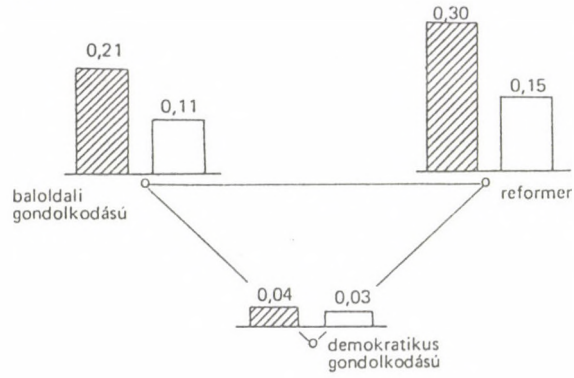

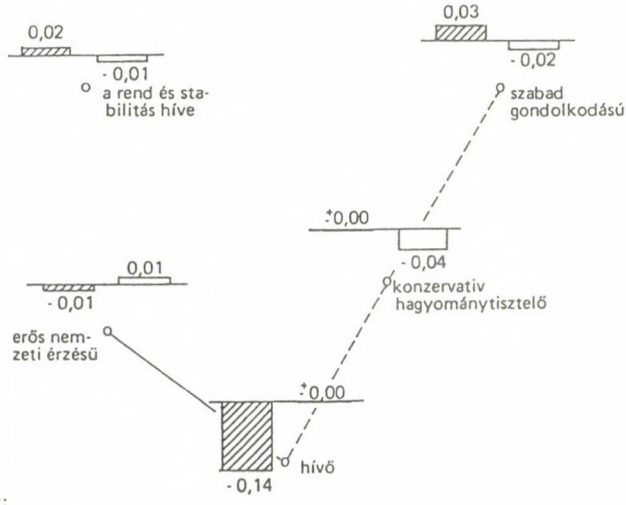

Jelmagyarázat:

a KONFLTUD változó

az AFFIND változó
(a pozitiv érték a felső, a negativ érték az alsó rétegekhez való vonzódást jelzi)

*Az adatok könnyebb áttekinthetősége végett mind a KONFLTUD, mind az AFFIND változó értékeit oly módon transzformáltuk, hogy az átlagot a 0 pontba (és a többi értéket ennek megfelelően) toltuk el.

meglepő ez az ideológiai összefüggés, és esetünkben a „reformerség" is alapjában hasonló tőről fakad. Az ellenkező végponton a hívők alacsony szintű konfliktustudata is jól magyarázható a vallás hagyományos integratív, megbékélést hirdető szemléletmódjával.

> Míg a szóban forgó ideológiai összefüggések megfelelnek az adott orientációk alap-irányultságának, a szabad gondolkodás esetében nem kézenfekvő a konfliktustudat alacsony szintje (hiszen a hagyományos liberalizmusnak a „létért való küzdelem", illetve a konkurrencia elv szerves része). Emlékeztetni kell azonban arra, hogy az adott esetben jellemző módon a szabad gondolkodásnak egy passzív jellegű, a társadalmi-politikai csatározásokat kerülő változatáról van szó.

A társadalmi affiláció mutatója esetében is érthető, hogy a felső rétegek ideológiái általában véve a felfelé, az alsó rétegeké a lefelé irányuló azonosulással párosulnak. Már korántsem maguktól értetődőek azonban az összefüggések, akár a konfliktustudat és a társadalmi affiláció kapcsolatát, akár a konkrét ideológiák jelentéstartalmát tekintve. Hogy az utóbbi vonatkozásban egy eklatáns példát említsünk, tisztán ideológiai szempontból nem természetes a baloldali gondolkodásnak az „elit felé húzással" való együttjárása, hiszen egy hagyományosan plebejus gyökerű és irányultságú társadalomfelfogásról van szó. Szorosan összefügg ez a rendhagyó jelenség a konfliktus-érzékenység és a társadalmi affiláció közti kapcsolattal. Esetünkben nem is annyira a közvetlen korreláció ($r = 0{,}11$) nagysága, mint inkább az iránya érdemel figyelmet: a magas szintű konfliktustudat a felfelé orientálódással jár együtt (maga az ábra is sejteti a szóban forgó összefüggést).

> A már említett NSZK-beli vizsgálatban — ha nem is ugyanazon itemek alapján — azt találták, hogy a konfliktustudat inkább az alacsony státuszúakat, illetve a szubjektív értelemben is lefelé orientálódókat jellemezte inkább. Alighanem ez tekinthető a „természetes" ideológiai összefüggésnek. Az is a várakozásnak felel meg ugyanebben a vizsgálatban, hogy a (jobb—bal skálán mért) baloldali politikai beállítódás a „fent—lent" orientációt tekintve a „lenti" pólussal függ össze.*

Ha nem is szólhatunk bizonyossággal az ideológiák „normális" társadalmi elrendeződéséről, a fentiek mégis azt sugallják, hogy a kirajzolódó konstelláció távol áll az ideálistól. A konfliktustudat a társadalmi hierarchia csúcsára való összpontosulása részben azért mondható problematikusnak, mert az irányt szabó ideológiák közül így hiányoznak a jellegüknél fogva integratív természetűek, amelyekre a kooperatív készséget próbára tevő válsághelyzetben különösen nagy szükség lenne (sőt, a feszültségteli szituációkban a konfliktusos ideológiák dominanciájának még egy bizonyos öngerjesztő hatása is van). Másfelől látens ideológiai feszültségek forrása az is, ha a társadalmi egyenlőtlenségek következményeitől leginkább sújtott alsó rétegekben túlsúlyra jutó kvietisztikus ideológiák lefojtják a társadalmi dinamizmust ösztönző problématudato-

*Lásd az idézett munkában közölt korrelációs mátrix-értékeket.

sító szemléletmódokat. A fenti diszfunkciók szerepét különösen felnagyítja a markáns középréteg-ideológiák hiánya, a közbülső képződményeknek a pólusokhoz való asszimilálódása. Részben a társadalmi végpontoktól való kisebb távolságuk, részben azokhoz való közvetlen kötődéseik révén a középideológiák lennének hivatottak a társadalmi integráció szempontjából oly fontos híd-szerep betöltésére. E közvetítések nélkül a konfliktusok kiszámítható keretek közti „lejátszása", és a konszenzusok újrateremtése is elképzelhetetlen.

Függelék

1. A vizsgálati minta összetétele (N = 2603 fő)

férfi	44%	főváros	20%
nő	56%	vidéki város	38%
		község	42%
20 év alatt	4%	8 általános alatt	21%
21—30 év	18%	8 osztály (+ szakmunkásképző)	45%
31—40 év	23%	középiskola	23%
41—50 év	18%	egyetem, főiskola	10%
51—60 év	17%		
61—70 év	13%	MSZMP-tag	13%
71 év felett	7%	párton kívüli	87%

2. Az elemzett kérdések szövege és a válaszok alapmegoszlása

(százalék)

a) (Ideológiai-politikai azonosulási orientációk)

KÁRTYALAP

A II. kártyalapra különféle felfogású embereket írtunk, amilyenek Magyarországon manapság előfordulnak. Kérem, válassza ki közülük azt, amelyik a legközelebb áll az ön felfogásához, nézeteihez.

MIUTÁN VÁLASZTOTT: És melyiket választaná másodiknak?

	1. választás	2. választás	nem választotta	nem tudja	válaszhiány
erős nemzeti érzésű emberek	11	15	71	1	2
hívő emberek	8	6	83	1	2
baloldali gondolkodású emberek	2	4	91	1	2
demokratikus gondolkodású emberek	25	19	53	1	2
szabad gondolkodású emberek	29	16	52	1	2
reformerek	1	4	92	1	2
a rend és a stabilitás hívei	16	22	59	1	2
konzervatív, hagyománytisztelő emberek	8	12	77	1	2

b) (Társadalmi konfliktus-észlelés, KONFLTUD)

Az emberek különböző csoportjai között ellentétek lehetnek, különböző kérdésekben ellentétbe kerülhetnek egymással. Felolvasok néhány ilyen csoportot. Ön szerint a budapestiek és a vidékiek között van-e ellentét?

HA VAN: Nagy van kicsi az ellentét?

	van		Nincs köztük ellentét	nem tudja	válasz-hiány
	nagy	kicsi			
	az ellentét				
a budapestiek és a vidékiek között	35	41	19	5	0
a fizikaiak és a szellemiek között	37	46	13	3	0
a fizetésből élők és a maszekok között	61	26	9	4	0
a hívő és a nem hívő emberek között	17	35	39	9	0
a képzett és az alacsony képzettségű emberek között	32	46	19	4	0
a keresők és a nyugdíjasok között	30	37	29	3	0
a politizáló és a nem politizáló emberek között	26	39	28	8	0
a reformokat támogatók és a reformokat ellenző emberek között	39	34	14	13	1
a vagyonosok és a vagyontalanok között	65	24	8	3	0
a vezetők és a beosztottak között	39	47	11	3	0

c) (Társadalmi affiliáció, AFFIND)

CSAK AZOKRA KÉRDEZZ, AMELYEKNÉL NAGY VAGY KICSI ELLENTÉTET MONDOTT!

Kérem, mondja meg, hogy a . . . . . CSOPORT NEVE . . . . . közül Ön melyikhez húz inkább?

				,,egyikhez sem'' ,,attól függ'' ,,akinek igaza van''	nem tudja	válaszhiány (nem kellett) feltenni)
budapestiek	10	vidékiek	51	14	1	25
fizikaiak	42	szellemiek	17	23	1	17
fizetésből élők	67	maszekok	6	14	1	13
hívő emberek	19	nem hívő emberek	16	15	1	49
képzett emberek	45	alacsony képzettségű emberek	12	19	1	23
keresők	30	nyugdíjasok	19	18	1	33
politizálók	17	nem politizálók	29	18	1	36
reformokat támogatók	45	reformokat ellenzők	4	22	1	28
vagyonosak	15	vagyontalanok	40	32	1	11
vezetők	6	beosztottak	51	27	1	15

d) (Válaszkonformitás)

Egyetért-e Ön, részben ért egyet, vagy nem ért egyet a következő kijelentésekkel?

	Egyetért	Részben ért egyet	Nem ért egyet	Nem tudja	Válasz-hiány
1. Ma már biztató jelei vannak a gazdasági problémákból való kilábalásnak	18	32	44	6	1
2. Az elmúlt években Magyarországon a demokrácia komoly fejlődése ment végbe	28	35	31	6	1
3. Az egészségügyi ellátás színvonalával nincs sok büszkélkedni valónk	66	23	9	2	1
4. Igazi szegénységről Magyarországon nem beszélhetünk	51	26	21	1	1
5. Ma már lényegében úgy utazhat bárki külföldre, mint a nyugati országokban	54	20	20	6	1
6. Nálunk a komoly reformokról csak beszélnek	51	33	7	9	1
7. A sajtó, a televízió valójában nem ad teret a legfontosabb problémáknak	31	41	21	6	1

3. Válaszkonformitás-indexek (a fenti item-sorozat alapján)

a) KONPOZF (apologetikusság): rotált 1. faktor

	faktorsúly
1. item	0,75
2. item	0,74
5. item	0,66
4. item	0,61

b) KONNEGF (kritikusság): rotált 2. faktor

	faktorsúly
6. item	0,77
7. item	0,77
3. item	0,64

c) KONFKOZI (középre húzás)

A közbülső („részben ért egyet") válaszok előfordulása.

Pontszám: 0—7

d) KONFEGYI (igenmondás)

Az „egyetért" válaszok előfordulása.

Pontszám: 0—7

e) KONFMODI (a főáramhoz húzás)

A modális vélemények (3., 4., 5., 6. itemnél az „egyetért", a 7. itemnél a „részben", az 1. itemnél a „nem ért egyet") előfordulása.

Pontszám: 0—6.

KENGYEL MIKLÓS

A POLGÁRI PER ÉS AZ ESÉLYEGYENLŐSÉG
Egy empirikus vizsgálat keresztmetszete

I. Hipotézisek a magyar polgári igazságszolgáltatás „szociális deficitjéről"

Az ötvenes—hatvanas évek egyenlősítő törekvései után a hetvenes években megkezdődött, majd az évtized végére felgyorsult a magyar társadalom differenciálódása.

Az esélyegyenlőség illúziója a nyolcvanas években bekövetkezett társadalmi-gazdasági változások hatására rövid idő alatt szertefoszlott. A polgári igazságszolgáltatásnál ezt két folyamat egymásra hatása idézte elő. Egyrészt a felgyorsult vagyoni differenciálódás következtében megnövekedtek az érdekérvényesítési lehetőségek közötti különbségek, másrészt súlyos funkciózavarok támadtak annál a bírósági szervezetnél, amelyik éppen a különbségek kiegyenlítésére, az esélyegyenlőség biztosítására volt hivatott. A nyolcvanas évek elejétől kezdve hazánkban megszaporodtak az arra utaló jelzések, hogy a bírósági szervezet egyre kevésbé képes a megnövekedett feladatainak eleget tenni.

A bírói pálya presztízsének csökkenése következtében az apparátuson belül állandósult a létszámhiány, amely a peres felek számára is érzékelhető működési zavarokhoz vezetett. Az igazságügyi kormányzat elsősorban a kisebb bíróságok megszüntetésétől remélte az ítélkezési tevékenység hatékonyságának a növelését. Ez a törekvés csak részben járhatott sikerrel: az összevonások következtében a bírósági székhelyek egyre messzebb kerültek a peres felek lakóhelyétől, ami jogosan váltotta ki a lakosság elégedetlenségét. Miközben az igazságügyi statisztikák még a nyolcvanas években is *viszonylag* kedvező pertartalomról számoltak be, a jogkeresők egyre gyakrabban tapasztalhatták — különösen a nagyobb bíróságokon — az adminisztrációs hibákból vagy leíró kapacitás szűkösségéből származó határidő csúszásokat. Az infláció és a romló gazdasági helyzet következtében a polgári perek „olcsósága" is tovatűnt a nyolcvanas években.

Mindezek után indokoltnak tűnik az a kérdés, hogy a magyar polgári igazságszolgáltatás intézményrendszere biztosítani tudja-e a peres felek esélyegyenlőségét, avagy a világ számos országához hasonlóan nálunk is számolni kell az igazságszolgáltatás „szociális deficitjével"?

II. Az empirikus vizsgálat rövid leírása

A kérdés megválaszolásához szükséges *empirikus vizsgálatokhoz* 1985 és 1988 között az MTA az alapkutatások támogatási keretéből összesen 150 ezer Ft-ot folyósított. Az MTA Soros Alapítvány 1986/87-ben 90 ezer Ft támogatást nyújtott. Sajnos az OTKA pályázatok során a téma kedvezőtlenebb elbírálásban részesült; első alkalommal elutasították, a második kiírásnál pedig az eredetileg kért összeg töredékét, 80 ezer Ft-ot biztosítottak a kutatás folytatásához. A pénzügyi nehézségek ellenére az 1985-ben kitűzött kutatási célt csaknem teljes egészében sikerült megvalósítani.

A külföldi kutatások módszereit és eredményeit tanulmányozva négy nagyobb területet választottunk ki a jogérvényesítéssel és az esélyegyenlőséggel kapcsolatos tényezők vizsgálatához:

A) Az igazságszolgáltatás megközelíthetősége

B) A társadalmi rétegződés és az esélyegyenlőség

C) Az ügyvédek (és más képviselők szerepe) a jogérvényesítésben

D) Az idő- és költségtényezők hatása a polgári perben

A lehetséges adatgyűjtési módok közül a jogerősen befejezett polgári perek *ügyiratainak* az elemzése látszott a legcélszerűbbnek. Az ehhez használt adatlap mintegy 35-féle különböző szempontot tartalmazott. Az adatgyűjtés báziséve 1984 lett, amikor is a polgári bíróságok előtt (a munkaügyi és a gazdasági perek nélkül) összesen 144424 polgári per indult. A reprezentáció mértékét — anyagi lehetőségeinkkel összhangban — 1,5%-ban határoztuk meg, ehhez kb. 2200 polgári peres ügy adatainak az összegyűjtésére volt szükség.

A bíróságok kiválasztásánál három szempontot vettünk figyelembe:

a) a bírósági ügyforgalom nagyságát,

b) a bírósági székhely és az illetékességi terület gazdasági és infrastrukturális jellegét,

c) a bíróságoknak az országrészek szerinti elhelyezkedését.

Ezek alapján a 94 elsőfokú bíróság közül 15-öt választottunk ki, és bíróságonként átlagosan 150 polgári peres ügy iratait elemeztük. A közel százezer beérkezett adatot számítógéppel dolgoztuk fel, és a kutatás teljes anyagát 102 mátrixba foglaltuk össze.

III. Az empírikus kutatás legfontosabb megállapításai

A) AZ IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁS MEGKÖZELÍTHETŐSÉGE

A modern bírósági szervezettel szembeni legfontosabb követelmények egyike az, hogy „az alapfokú igazságügyi szolgáltatást" nyújtó bíróságok az állampolgárok számára gyorsan és könnyen hozzáférhetők legyenek. A hetvenes évek gazdaságpolitikájában eluralkodó „trösztösítési" hullám a bírósági szervezetet sem kímélte meg. Megkezdő-

dött a járásbíróságok számának a rohamos csökkenése, a nagybíróságok kialakítása. Az eredetileg mintegy 150 egységből álló járásbírósági rendszer a nyolcvanas évek közepére 94 helyi bíróságra zsugorodott össze. Ennek következtében a korábbi 600 km^2-ről 1000 km^2-re nőtt az egyes bíróságokhoz tartozó illetékességi területek *átlagos* nagysága, ami az igazságszolgáltatás megközelíthetőségét a szó valódi és jelképes értelmében is hátrányosan befolyásolta.

1. táblázat

A peres felek lakóhelyének távolsága a bíróság székhelyétől

FELEK	TÁVOLSÁG (km)					
	0	1–10	11–20	21-30	31–80	80–
felperesek	58%	8%	13%	7%	8%	6%
alperesek	63%	8%	12%	7%	7%	3%

A peres felek mintegy 40%-a él olyan településen, ahol nem működik bíróság. Az ilyen felpereseknek átlagosan 33.4 km-t, az alpereseknek pedig 26,5 km-t kellett utazniuk ahhoz, hogy a bíróság székhelyét elérjék. (Az átlagok mögött azonban nagyon jelentős eltérések húzódnak meg, mivel 11 helyi bíróság illetékességi területe még az 500 km^2-t sem érte el, ugyanakkor 8 bíróságé a 2000 km^2-t is meghaladta.)

Előzetes feltevéseinkkel ellentétben a bírósági székhely és a felperesek lakóhelye közötti távolság nagysága sem a perindítás gyakoriságát, sem pedig a pernyertességet közvetlenül *nem befolyásolta!*

Ezzel szemben sikerült összefüggést kimutatni a bíróság székhelyétől való távolság és a pertípusok megoszlása, illetve a perérték nagysága között.

2. táblázat

A felperesek lakóhelyének távolsága a bíróság székhelyétől és a perérték nagysága

TÁVOLSÁG	PERÉRTÉK			
	ezer Ft alatt	1–5 ezer Ft	5–50 ezer Ft	50 ezer Ft felett
0 km	12%	24%	45%	19%
1–10 km	12%	36%	30%	21%
11–20 km	16%	30%	41%	13%
21–30 km	5%	22%	60%	13%
31– km	7%	25%	52%	22%

A táblázatból megállapítható az, hogy a 20 km-nél távolabb lakó felperesek ritkábban érvényesítették az 1000 Ft alatti követeléseiket, mint a bírósághoz közelebb

lakók. Ha kisebb intenzitással is, de ugyanez érvényesült az 5000 Ft alatti követelések esetében is. Mivel a kis összegű követeléseket a leggyakrabban segédmunkások és nyugdíjasok indítják, a bíróság székhelyétől való távolság hátrányos helyzetben lévő társadalmi rétegek jogérvényesítési lehetőségeit nehezíti meg.

Az elemzés során meglepetéssel tapasztaltuk azt, hogy a felperesek és az alperesek lakóhelye többnyire megegyezett. A minta 70%-ában a felek között nem volt 10 km-nél nagyobb különbség a bírósági székhely és a lakóhely távolsága között. (Az esetek 51%-ában pedig *mindkét fél* a bíróság székhelyén lakott.) A peres feleknek ez a „közelsége" arra vall, hogy a polgári perek alapjául szolgáló életviszonyok és kapcsolatrendszerek, legyenek családi, vagyoni, üzleti, személyiségi stb. vonatkozásúak — a társadalmi mobilitás lelassulása következtében — egyre inkább „röghöz kötődnek".

B) A TÁRSADALMI RÉTEGZŐDÉS ÉS AZ ESÉLYEGYENLŐSÉG

Az adatgyűjtés forrásául szolgáló bírósági ügyiratok a peres felekre vonatkozóan csak a legszükségesebb személyi adatokat tartalmazták. Így a társadalmi rétegződés meghatározásánál legtöbbször csak a foglalkozásra (képzettségre) vagy a jövedelem nagyságára vonatkozó adatokat tudtuk figyelembe venni.

Gazdasági aktivitás és pereskedés

A népességstatisztikai vizsgálatokhoz hasonlóan először a (gazdaságilag) aktív rétegeket elválasztottuk az inaktívaktól. Megállapítottuk azt, hogy a pereskedők között a gazdaságilag aktív népesség aránya *lényegesen* magasabb, mint az összlakosságon belül.

Az inaktív felek (nyugdíjasok, rokkantak, tanulók, háztartásbeliek, egyéb eltartottak stb.) között a felperesek aránya *lényegesen* meghaladta az alperesekét. Ez a kényszerű kezdeményező szerep elsősorban a kiszolgáltatott helyzetükkel és az abból eredő *„jogi sérülékenységükkel"* magyarázható.

Az aktív népesség tekintetében igazolódott az a feltevésünk, hogy a különböző társadalmi rétegek a tényleges arányuktól eltérő mértékben vesznek részt a jogérvényesítésben.

A *felperesek között* az átlagosnál több volt az önálló foglalkozású (akikhez a kisiparosokat, kiskereskedőket és az egyéb vállalkozókat soroltuk), ugyanakkor az átlagosnál kevesebb volt a betanított munkás, a segédmunkás és a mezőgazdasági fizikai dolgozó.

Az *alperesi oldalon* ismét az átlagosnál több önálló foglalkozásúval, továbbá szakmunkással és segédmunkással találkoztunk, míg az értelmiségiek, az adminisztratív dolgozók és a mezőgazdasági fizikaiak száma az átlagosnál alacsonyabb volt.

A különböző társadalmi rétegek eltérő perlési aktivitása az érvényesített követelések *nagyságában* is kifejezésre jutott. A nyugdíjasok (és az egyéb inaktívak), a segédmunkások, valamint a betanított munkások az 5 ezer Ft alatti ügyekben pereskedtek a leggyakrabban, a magasabb perértékű ügyekben az aktivitásuk fokozatosan csökkent.

Ezzel szemben az értelmiségiek, a szakmunkások és a mezőgazdasági fizikai dolgozók perlési aktivitása az 5 ezer Ft feletti követeléseknél növekedett meg.

Rétegazonosság — rétegkülönbség

Az esélyegyenlőség vizsgálatához tisztázni kellett azt, hogy az egymással szemben álló felek ugyanabból, vagy más társadalmi rétegből származnak-e, és az esetleges rétegkülönbség melyikük javára áll fenn.

A kiindulási hipotézisünk nem igazolódott, mivel a *rétegazonosságot* csak a polgári perek 30%-ánál sikerült kimutatni. Ugyanakkor nagyon figyelemreméltónak találtuk azt, hogy a „rétegazonos perlés" gyakorisága az egyes társadalmi rétegeknél *eltérő mértékben* alakult. Ezt a különbséget megpróbáltuk ún. intenzitási viszonyszámokkal érzékeltetni.

3. táblázat

A társadalmi rétegeken belüli pereskedés gyakorisága

TÁRSADALMI RÉTEG	VISZONYSZÁM
értelmiségi	5,5
önálló foglalkozású	2,6
adminisztratív dolgozó	1,5
szakmunkás	1,3
betanított munkás	2,2
segédmunkás	3,4
mezőgazdasági fizikai dolgozó	3,8

Ezek az értékek azt mutatják, hogy a *rétegazonosság* a társadalmi hierarchia két pólusán, így az értelmiségieknél, illetve a segédmunkásoknál és a mezőgazdasági fizikaiaknál a legnagyobb! A magas intenzitás mindhárom réteg esetében egy bizonyos zártságra és a társadalmi mobilitás hiányára vall.

A *legnyitottabb* rétegekhez az adminisztratív-szellemi dolgozók és a szakmunkások bizonyultak, ami a foglalkozási hierarchiában elfoglalt centrális helyzetükkel magyarázható. Mivel a társadalmi érintkezés lehetősége számukra mindkét irányban, „felfelé" és „lefelé" is adott, konfliktusaik sokkal szélesebb körben terítődhetnek, mint a hierarchia csúcsán vagy az alján elhelyezkedő rétegek esetében.

A *rétegkülönbségek* vizsgálatánál abból a közkeletű feltevésből indultunk ki, hogy a polgári perben kezdeményező szerepet játszó felperesek társadalmi hierarchiája magasabb lehet, mint a védekezésre kényszerülő alpereseké. Az empirikus kutatás eredményei azonban *nem igazolták* ezt a hipotézist.

rétegazonosság a peres felek között	30%
rétegkülönbség a peres felek között	70%
e b b ő l	
rétegkülönbség a felperes javára	40%
rétegkülönbség az alperes javára	30%

Pernyerési esélyek

Az empirikus kutatás egyik legfontosabb és egyben legkényesebb pontjának a különböző társadalmi rétegek *pernyerési esélyeivel* kapcsolatos vizsgálódásunk bizonyult. Előre kell bocsátani azt, hogy a peres felek társadalmi státusza csupán *egyike* azoknak a szubjektív tényezőknek, amelyek a per kimenetelét befolyásolhatják.

Abból kiindulva, hogy az ellenérdekű feleknek a törvényben deklarált egyenjogúsága nem feltétlenül esik egybe az *esélyegyenlőséggel,* a kiindulási hipotézisünket úgy fogalmaztuk meg, hogy a magasabb társadalmi réteghez tartozó peres felek az átlagosnál kedvezőbb pernyerési esélyekkel rendelkeznek.

A külföldi vizsgálatok tapasztalatai alapján igyekeztük leegyszerűsíteni a pernyertesség fogalmát. Ezért a felperest minden olyan esetben *pernyertesnek* tekintettük, amikor a bíróság követeléséből több mint 50%-ot megítélt (vagy ennyit egyezséggel érvényesíteni tudott). Minden más esetet, beleértve az eljárás ítélet nélküli megszüntetését is, a felperest perveszteskénti értékeltük.

Az empírikus vizsgálat során a következő fontosabb megállapításokra jutottunk:

(1)

A felperesi pernyerés aránya:

— a teljes mintában	54%
— a felek közötti rétegazonosság esetén	52%
— a felperes javára fennálló rétegkülönbség esetén	59%
— az alperes javára fennálló rétegkülönbség esetén	51%

A felperesek pernyerési esélyeit *kedvezően* befolyásolta az, ha a társadalmi státuszuk magasabb, mint az alpereseké.

(2)

A részletesebb elemzés alapján az (1) pontba foglalt megállapítást pontosabbá tettük. E szerint: *csak* a magasabb társadalmi rétegekhez tartozó felperesek (értelmiségiek, alkalmazottak, vállalkozók számára jelent előnyt az, ha a társadalmi státuszuk meghaladja az alperesekét. Az alacsonyabb társadalmi rétegekhez tartozó felperesek-nél a rétegkülönbségnek már nincs számottevő hatása a pernyerési esélyekre.

(3)

A magasabb társadalmi réteghez tartozó peres felek az *átlagosnál nagyobb* pernyerési esélyekkel rendelkeznek. A kiindulási hipotézisünket alátámasztó táblázat együtt tartalmazza a felperesek és az alperesek adatait.

4. táblázat

A különböző társadalmi rétegek pernyerési esélyei

TÁRSADALMI RÉTEG	PERNYERÉSI ESÉLY
önálló foglalkozásúak	56,5%
értelmiségiek	55,5%
adminisztratív-szellemi dolgozók	55,0%
mezőgazdasági fizikaiak	52,0%
segédmunkások	51,5%
betanított munkások	49,5%
szakmunkások	49,0%
nyugdíjasok	47,0%

(4)

A pernyertesség alakulásának a vizsgálatát nemcsak társadalmi rétegenként, hanem *pertípusonként* is elvégeztük. Megállapítottuk azt, hogy a jogviták természetéből adódóan a felperesek pernyerési esélyei *objektíve* eltérően alakulnak a különböző pertípusokban. A családjogi perekben a felperesek helyzete kedvezőbb, mint a vagyoni jogvitákban. Az 54%-os átlagos felperesi pernyertességhez képest az egyes fontosabb pertípusokban a következő eltéréseket tapasztaltuk:

5. táblázat

A pernyerési esélyek a különböző pertípusokban

CSALÁDI JOGVITÁK		VAGYONI JOGVITÁK	
apaság-megállapítási per	78%	kártérítési per	52%
tartás iránti per	64%	kötelmi per	51%
házassági bontóper*	50%	lakásügyi per	50%
házassági vagyonjogi per	35%	birtokháborítási per	45%
egyéb családjogi per	82%	tulajdoni per	42%
		egyéb vagyonjogi per	41%

*az egyező akaratnyilvánításon alapul, bontások nélkül.

A különböző társadalmi rétegek perstruktúrája (azaz a jogvitáinak a pertípusonkénti összetétele) és a felperesek pernyerési esélyei közötti összefüggést megpróbáltuk

matematikai módszerrel is igazolni. A közepesnél erősebb pozitív korreláció (r = 0,7) azt támasztja alá, hogy ha egy társadalmi rétegen belül a családjogi perek száma az átlagosnál nagyobb, akkor a felperesek pernyerési esélyei is megnövekednek.

C) AZ ÜGYVÉDEK (ÉS MÁS KÉPVISELŐK) SZEREPE A JOGÉRVÉNYESÍTÉSBEN

A pernyerési esélyeket befolyásoló tényezők közül az egyik legfontosabb a szakszerű képviselet igénybevételének a lehetősége. Mivel a magyar törvények nem teszik lehetővé az ügyvédi képviseletet, ezért a peres felek elhatározására van bízva az, hogy személyesen vagy jogi képviselőjük (ügyvéd, pártfogó ügyvéd, jogtanácsos, jogsegélyszolgálat stb.) útján járnak el a perben. Amint a következő táblázat mutatja, a peres felek *többsége* nem él ezzel a lehetőséggel.

6. táblázat

A jogi képviselő igénybevételének gyakorisága

JOGI KÉPVISELŐ	FELPERESNÉL	ALPERESNÉL	ÖSSZESEN
nincs	48%	71%	59%
ügyvéd	47%	24%	36%
jogsegélyszolgálat	3%	1%	2%
egyéb jogi képviselő	2%	4%	3%

7. táblázat

Az ügyvédi képviselet gyakorisága pertípusonként

a felperesek ügyvédi képviselete %	PERTÍPUS	az alperesek ügyvédi képviselete
20%	tartási per	12%
30%	személyállapoti per	35%
47%	házassági per	18%
48%	lakásügyi per	19%
49%	kötelmi per	25%
52%	birtokháborítási per	35%
55%	kártérítési per	21%
64%	tulajdoni per	41%
66%	örökjogi per	56%
68%	apasági per	30%
85%	házassági vagyonjogi per	70%

A jogi képviselet alacsony előfordulási gyakoriságából arra lehet következtetni, hogy a peres felek csak akkor fordulnak ügyvédhez, ha azt az ügy bonyolultsága vagy a perérték nagysága indokolja.

Ebből a táblázatból egyértelműen megállapítható az, hogy az ügyvédi képviselet mind a felperesi, mind az alperesi oldalon akkor a *legmagasabb,* ha a per tárgya jelentősebb értékű vagyonmozgáshoz kapcsolódik (pl. házassági vagyonközösség megosztása iránti per, tulajdoni, örökjogi per), vagy a per jelentős anyagi kihatásokkal járhat (pl. apasági per). A kisebb vagyonmozgások esetében — ezek közé tartozik a kötelmi és kártérítési perek többsége — az ügyvédi képviselet mindkét perbeli pozícióban az átlagos szinten mozog. A legalacsonyabb az ügyvédek részvétele a családi jogvitákban és a lakásbérleti jogviszonnyal kapcsolatos perekben. (A jogsegélyszolgálat viszont éppen ezen a területen a legaktívabb: a leggyakrabban a tartási és a házassági perekben képviseli a feleket.)

8. táblázat

A jogi képviselet és a társadalmi rétegződés

FELPERES	KÉPVISELET			
	nincs	ügyvéd	jogs. szolgálat	egyéb
értelmiségi	44%	54%	2%	—
adminisztratív	42%	51%	5%	2%
önálló foglalkozású	40%	60%	—	—
szakmunkás	47%	49%	3%	1%
betanított munkás	57%	33%	7%	3%
segédmunkás	57%	38%	5%	—
mezőgazdasági fizikai	51%	48%	1%	—
nyugdíjas	47%	48%	2%	3%

Az ügyvédséggel szembeni „hagyományos" bizalmatlanság egyik legfőbb táplálója — a világon mindenütt — a várhatóan magas költségektől való félelem. (Ezt tovább fokozhatja a laikusok tájékozatlansága is. Egy szűkebb hazai közvélemény-kutatás során a megkérdezettek kétharmada jelentősen túlbecsülte az ügyvédi munkadíj mértékét.)

Az ügyvéd megbízásával együttjáró költségkockázat még egy reális számítás esetében is visszatartó hatású lehet. Ezért jutottunk arra a feltételezésre, hogy a magasabb társadalmi státussal rendelkezők az átlagosnál gyakrabban fordulnak ügyvédhez. Ebben a döntésben nemcsak a jobb anyagi helyzet játszik szerepet, hanem a nagyobb tájékozottság és a kulturáltabb pereskedésre való igény is. Ezt a hipotézist a *felperesek* esetében teljes mértékig sikerült igazolni.

A 8. táblázat adatai alapján az ügyvédi és a jogsegélyszolgálati képviselet közötti

összefüggést megpróbáltuk matematikailag is igazolni. A két jelenség előfordulási gyakorisága között *negatív korrelációt* találtunk (r = –0,74), ami azt jelenti, hogy minél alacsonyabb egy társadalmi rétegen belül az ügyvédi képviselet aránya, annál gyakoribb lesz a jogsegélyszolgálat igénybevétele. Ez a tény a jogsegélyszolgálat „szociális kiegyenlítő funkcióját" bizonyítja.

Arra a kérdésre, hogy a jogi képviseletnek milyen szerepe van a perbeli esélyegyenlőség megvalósulásában, elsősorban a *pernyertességre* vonatkozó vizsgálatok adhatnak választ. Ezeknek az adatoknak a jelentőségét azért nem szabad eltúlozni, mivel a jogi képviselő igénybevétele csupán egyike azoknak a tényezőknek, amelyek a per kimenetelét befolyásolják.

Ha a (magánszemélyek közötti) polgári perben *egyik félnek sincs* jogi képviselője, akkor a felperesek átlagos pernyerési esélye 53%.

Ha *csak a felperest* képviseli ügyvéd, akkor a pernyerési esélyei 56%-ra növekednek.

Ha *csak az alperesnek* van ügyvédje, akkor a felperes pernyerési esélyei 49%-ra csökkennek.

Ha *mindkét felet* ügyvéd képviseli, akkor a felperesek pernyerési esélyei 47%-ra csökkennek!

Hogy az ügyvéd jelenléte nem növeli olyan mértékben a felek pernyerési esélyeit, ahogy azt esetleg elvárhatnánk, annak az a magyarázata, hogy az ügyvéd igénybevételére legtöbbször a bonyolult, vagy kétes kimenetelű ügyekben kerül sor (lásd p. a *7. táblázat*ot).

D) AZ IDŐ- ÉS KÖLTSÉGTÉNYEZŐK HATÁSA A POLGÁRI PERBEN

„Judicia perpetua?"

A polgári perek elhúzódása a szakirodalom örökzöld témái közé tartozik. A „judicia perpetua" gondja évszázadok óta nem enyhül; igaz, a pertartam rövidült, de nem olyan mértékben, ahogy azt a társadalmi-gazdasági fejlődés kívánná. Hazánkban a hivatalos igazságügyi statisztika ugyan kedvezően ítéli meg a helyzetet, a peres felek többsége mégis hosszúnak érzi az ügy elbírálására fordított időt.

A pertartamról csak akkor kaphatunk valós képet, ha azt – az igazságügyi stattisztikákkal ellentétben – nem szűkítjük le az első fokú eljárásra. A pert gyakran előzik meg különböző bírósági vagy más hatósági eljárások, sőt lehet egy korábbi polgári per közvetlen folytatása is. Az első fokon befejezett pert követheti a fellebbezési eljárás, a végrehajtás, vagy esetleg egy újabb per is. Hogy a bírósági statisztika ezeket az eljárásokat *különböző ügyszámok* alatt regisztrálja, és önálló eljárásoknak tekinti, nem változtat azon a tényen, hogy a peres felek egyetlen összefüggő konfliktusként élik meg *az egész eljárást.*

9. táblázat

A konfliktus keletkezésétől a jogvita befejezéséig eltelt idő

A JOGVITA SZAKASZAI	IDŐTARTAM (hónapokban)						
	–1	1–2	2–3	3–4	4–5	5–6	(össz.)
konfliktus*	–	–	36%	–	–	18%	54%
I. fokú eljárás	27%	22%	16%	11%	8%	5%	89%
fellebbezés**	45%	35%	11%	5%	2%	2%	100%
II. fokú eljárás	51%	23%	11%	6%	3%	2%	96%

A JOGVITA SZAKASZAI	IDŐTARTAM (hónapokban)					
	6–9	9–12	12–18	18–24	24–	(átlag)
konfliktus*	12%	8%	9%	4%	13%	12,8 hó
I. fokú eljárás	7%	3%	17	–	–	3,5 hó
fellebbezés**	–	–	–	–	–	1,9 hó
II. fokú eljárás	3%	1%	–	–	–	2,2 hó

*A konfliktus keletkezésétől a perindításig (beleértve az előzetes eljárásokat is)
**Az első fokú ítélet hozatalától a másodfokú eljárás kezdetéig eltelt idő

A nyolcvanas évek derekán tehát 20,4 hónapra volt szükség egy jogi konfliktus „normális kihordásához", és ebből a kétfokozatú bírósági eljárás mindössze 7,6 hónapot vett igénybe. Ez a – nemzetközi mérce szerint is – rendkívül kedvező eredmény azonban *átlagértéket* takar, amelynek bíróságonként, pertípusonként, vagy a perérték nagyságának alakulása szerint *rendkívül eltérőek* lehetnek.

10. táblázat

A konfliktus és a pertartam hossza pertípusonként

PERTÍPUS	konfliktus (hónap)	I. fokú eljárás (hónap)	fellebbezés (hónap)	II. fokú eljárás (hónap)	I–II. fok együtt (hónap)
házassági	20,2	3,5	1,9	1,5	6,9
apasági	16,0	6,7	2,1	2,7	11,5
tartási	9,8	2,4	1,3	1,8	5,5
ház. vagyonjogi	15,0	4,5	1,9	1,9	8,3
birtokháborítási	15,5	3,4	2,0	2,2	7,6
tulajdoni	17,9	4,3	2,2	2,0	8,5
kártérítési	12,0	5,2	1,9	2,3	9,4
lakásbérleti	11,3	2,6	1,6	2,0	6,2
kötelmi	12,5	3,3	2,2	2,2	7,7
örökjogi	18,8	4,4	2,0	1,4	7,8

A pertípus és a pertartam közötti összefüggés az első fokú eljárásban a *legnyilvánvalóbb.* Ahol a jogvita bonyolult, a tényállás szövevényes, vagy a bíróságnak időigényes bizonyítást kell lefolytatnia, ott a pertartam szükségszerűen hosszabb lesz, mint a ténybeli és jogi megítélést tekintve egyszerű ügyek esetében. Ezért az apaság megállapítási per az első fokú bíróság előtt csaknem háromszor olyan hosszú ideig tart, mint a tartási per, ahol leginkább csak az összegszerűség a vitás.

Az országos statisztika kedvező alakulása elsősorban az egyszerűbb családjogi ügyek (pl. házasság felbontása, tartásdíj megállapítása) *túlsúlyának* köszönhető. A vizsgálatunk tárgyévében a teljes ügyérkezés 55%-át ilyen típusú perek tették ki.

11. táblázat

A pertartam és a pernyertesség közötti összefüggés

PERTARTAM	−1 hónap	1–2 hónap	2–3 hónap	3–6 hónap	6–12 hónap	12– hónap
FELPERESI PERNYERÉS	52,0%	52,5%	55,5%	55,4%	54,1%	77%

A pertartam és a pernyertesség közötti kapcsolat vizsgálatakor abból a feltevésből indultunk ki, hogy a hosszabb pertartam az alpereseket hozza hátrányosabb helyzetbe. Az átlagos (54%-os) felperesi pernyertességet alapul véve, megállapítottuk azt, hogy a *két hónapnál rövidebb* perekben az alperesek, ettől kezdve azonban a felperesek esélyei a kedvezőbbek. Az átlagtól való eltérés mindazonáltal nem olyan mértékű, hogy a per hosszának vagy elhúzódásának túlságosan nagy jelentőséget kellene tulajdonítanunk a pernyertességre gyakorolt hatás szempontjából. (Az 1 éven túli perek esetében a felperesek esélyei ugyan 77%-ra nőnek, csakhogy az ilyen jogviták a teljes mintának mindössze 1%-át jelentik.)

Az igazság ára

A perköltségre vonatkozó adatok összegyűjtése, amelyet 1731 polgári per vonatkozásában végeztünk el, a kutatómunka egyik legnehezebb feladatának bizonyult. Mivel Magyarországon tudomásunk szerint — hasonló nagyságrendű felmérést nem végeztek, nagy várakozással tekintettünk a *számítógépes adatfeldolgozás* eredményei elé, noha tisztában voltunk azzal, hogy az adatok megbízhatóságát számos hibaforrás veszélyezteti. (Igy pl. az, hogy a bíróság csak a perek 47,6%-ánál állapította meg *kifejezetten* a perköltséget. A fennmaradó esetekben vagy nem merült fel költség (12,5%), vagy a bíróság nem rendelkezett a költségek viseléséről (39,9%). A pervesztes fél költségei általában nem ismertek, mivel azt a vesztes fél maga viseli és másra nem háríthatja át.)

12. táblázat

A megelőlegezett és a megállapított perköltség átlagos összege a fontosabb pertípusokban

PERTIPUS	FELPERES		ALPERES		ÁLLAM	
	előlegezés	viselés	előlegezés	viselés	előlegezés	viselés
	(ezer Ft)		(ezer Ft)		(ezer Ft)	
házassági	1,02	1,82	1,22	1,87	1,15	1,84
ház. vagyonj.	2,57	4,61	7,60	7,18	11,17	5,71
apasági per	4,25	3,00	3,20	3,00	2,69	5,09
tartási per	–	–	–	0,6	–	–
birtokháb.	1,41	1,86	2,16	4,82	0,92	–
tulajdoni	2,74	6,17	2,14	6,55	8,03	6,33
kártérítési	1,61	0,53	1,05	3,38	1,55	–
lakásügyi	0,90	1,48	0,28	2,02	1,01	0,47
kötelmi per	1,74	4,67	1,29	4,08	5,52	2,84
örökjogi per	4,12	4,18	0,43	3,35	5,36	1,13

(1) Az egyes pertípusok költségvonzatában megmutatkozó különbségek nem igényelnek bővebb magyarázatot. A perköltség mértékét döntően az érvényesített követelés nagysága (pl. tulajdoni perek), vagy az ügy bonyolultsága (pl. apaság megállapítása iránti perek) határozta meg.

(2) A perköltség *megelőlegezése* hozzávetőlegesen ugyanakkora *terhet* jelentett a felperes és az alperes számára is. Mindkettőjük kockázatát jelentősen csökkentette az, hogy az *állam* – a költségkedvezmények révén – az összes előlegezett költség 49%-át átvállalta.

(3) A bíróság által megállapított perköltség 34%-át a felperes, 41%-át az alperes, a fennmaradó 25%-át pedig az állam viselte. (A felperes és az alperes közötti költségmegosztás csaknem pontosan megfelelt a pernyerés–pervesztés 54–46%-os arányának.)

(4) A fenti táblázat érdekessége az, hogy a peres felek és az állam közötti *költségmegosztás* pertípusonként nagyon változatos képet mutat. Ennek az oka az, hogy a költségkevezmények nem egyforma mértékben érintik a különböző jogvitákat. Amíg az ún. tárgyi költségmentességet és a tárgyi illetékfeljegyzési jogot a jogszabály meghatározott típusú perekhez köti, addig az alanyi kedvezmények (személyes költségmentesség és illetékfeljegyzési jog) részben a kérvényező vagyoni helyzetéből, részben a bíróság mérlegelésétől függenek.

IV. Összefoglalás

A kutatási eredmények vázlatos áttekintése után egy rövid válasz erejéig visszatérünk a bevezetőben feltett kérdésre, a magyar polgári igazságszolgáltatás „szociális üzemzavarának" a megítéléséhez. (Hangsúlyozni kell azt, hogy ez a fogalom nem csak

a bíróságok működésére vonatkozik, hanem mindarra, amit a legtágabb értelemben igazságszolgáltatásnak nevezünk.)

Egyszemélyes vállalkozásról lévén szó, az adatgyűjtés megszervezése, a számítógépes feldolgozás, majd a kiértékelés éveket vett igénybe, ezért a megállapításaink a *nyolcvanas évek közepére* vonatkoznak. A jelenlegi helyzet ismeretében azonban ezeket az eredményeket akár anticipációknak is tekinthetjük.

Az igazságszolgáltatás „megközelíthetőségének" a zavarai előre jelezték azt, hogy a bírósági szervezet lassú átalakítása nem a helyes irányba történik; így pl. a kisebb bíróságok megszüntetése az „alapfokú igazságügyi ellátás" teljes elsorvadásához vezetett.

A peres felek társadalmi rétegeződése már a nyolcvanas évek közepén is a hierarchikus különbségek megnövekedésére, valamint a szegények és a gazdagok közötti választóvonalak megjelenésére utalt.

A társadalmi rétegződés és a bíróság előtti esélyegyenlőség viszonyát a nyolcvanas évek közepén egy nagyon sajátos *ellentmondás* jellemezte. Nemcsak a hierarchikus különbségek megnövekedése vált nyilvánvalóvá, hanem a szegények és a gazdagok közötti választóvonal megjelenése is. Hogy az esélyegyenlőségben ennek ellenére nem következett be változás, annak két alapvető oka van: (1) Még működőképes volt az a – bírói aktivitásra, ügyészi részvételre, költségkedvezményekre épülő – „szociális védőháló", amelyet évtizedekkel korábban feszítettek ki a polgári per fölé, bár a fenntartása egyre nagyobb terheket rótt az igazságszolgáltatási szervezetre. (2) A társadalmi mobilitás lefékeződése következtében mind a családi, mind a vagyoni jogvitákban túlnyomóan az *azonos, vagy hasonló* státusszal rendelkező felek kerültek szembe egymással. Ezért a tulajdonképpeni esélyegyenlőtlenség nem a felperesek és az alperesek között, hanem a jogvitákban való részvételi lehetőségekben keresendő! (Van akinek egész életében csak egy tartásdíj felemelése iránti perre futja, más milliós értékű vagyon felett pereskedik.)

FELHASZNÁLT IRODALOM

1. *Baumgärtel, Gottfried:* Aufgaben, Grenzen und Methoden der Rechtstatsachenforschung = Zeitschrit für Zivilprozess (ZZP), 1973. 164-176. o.
2. *Baumgärtel, Gottfried:* Rechtstatsachen zur Dauer des Zivilprozesses (erste Instanz). Modell einer Gesetzvorbereitung mittels elektronischer Datenverarbeitungsanlagen. Köln, 1972.
3. *Baumgärtel, Gottfried:* Gleicher Zugang zum Recht für alle. Köln, 1976.
4. *Bender, Rolf:* Tatsachenforschung in der Justiz. Einführung in die Methoden. Tübingen, 1972.
5. *Bender, Rolf–Schumacher, Rolf:* Erfolgsbarrieren vor Gericht. Eine empirische Untersuchung. Tübingen, 1980.
6. *Blankenburg, Erhard:* Mobilisierung von Recht. Studien zum soziologischen Rechtsvergleich. Amsterdam, 1987.
7. *Blankenburg–Morasch–Wolff:* Tatsachen zur Reform der Zivilgerichtsbarkeit. (I–II. Band), Tübingen, 1974.
8. *Blankenburg–Reifner–Gorges–Tiemann:* Rechtberatung Soziale Definition von Rechtsproblemen durch Rechtsberatungsangebote. Darmstadt, 1982.
9. *Blankenburg–Gottwald–Strempel:* Alternativen in der Ziviljustiz. Köln, 1982

10. *Cappelletti, Mauro:* Access to Justice. Comparative General Report. Rabels Zeitschrift. 1976. 669–717. o.
11. *Cappelletti, Mauro–Garth, Bryan:* The Florence Access-to-Justice Project. Vol. I–IV. Milano, 1978–1979
12. *Hartwieg, Oscar:* Rechtstatsachenforschung und Kriminologie. Empirische Forschung in Zivil- und Strafrecht. Bonn, 1978
13. *Kengyel Miklós:* A polgári igazságszolgáltatás mint empirikus vizsgálatok tárgya = Társadalomkutatás, 1986. 3–4. 185–194. o.
14. *Kengyel Miklós:* A jogérvényesítés akadályai és a „joghoz jutás lehetőségei a polgári igazságszolgáltatásban = Jogtudományi Közlöny, 1988. 185–194. o.
15. *Kengyel Miklós:* Az igazságszolgáltatás megközelíthetősége = Jogpolitika, 4. sz. 3. o.
16. *Kulcsár Kálmán:* Gazdaság-társadalom-jog. Bp., 1982
17. *Kulcsár Kálmán:* A jog szerepe a viták kezelésében. Bp., 1982
18. *Kulcsár Kálmán:* Politikai és jogszociológia. Bp., 1987.
19. Rechtstatsachenforschung heute (Hrgb.: *Heinz, Wolfgang).* Konstanz, 1986
20. *Rehbinder, Manfred:* Die Rechtstatsachenforschung im Schnittpunkt von Rechtssoziologie und soziologischer Jurisprudenz. Jahrbuch für Rechtssoziologie und Rechtstheorie. 1970. 333–336.
21. *Rogowski, Ralf:* Amerikanische Zivilgerichte in ihrem Kontext: Das Civil Litigation Research Project = Zeitschrift für Rechtssoziologie (ZfRsoz), 1983. 133–144. o.
22. *Röhl, Klaus:* Dilemma der Rechtstatsachenforschung. Tübingen, 1974
23. *Röhl, Klaus:* Gründe und Ursprünge aktueller Überlastung der Gerichte aus soziologischer Sicht. In: Effiziente Rechtsverfolgung (Hrgb.: Peter *Gilles*). Heidelberg. 1987. 33–59. o.
24. *Rottleuthner, Hubert:* Abschied von der Justizforschung? = ZfRsoz., 1982. 82–119. o.
25. *Steinbach, Elmar–Kniffka, Rolf:* Strukturen des amstgerichtlichen Zivilprozesses. München, 1982.
26. *Strempel, Dieter:* Rechtspflege in der BRD – Dokumentation und Bezugspunkte einer Strukturanalyse = Kritische Viertel-Jahresschrift, 1986. 242–262. o.
27. *Strempel, Dieter:* Empirische Rechtstatsachenforschung. Entwicklung und Beitrag für die Rechtspolitik. In: Wassermann Festschrift. Darmstadt, 1985. 223–234. o.
28. *Wassermann, Rudolf:* Der soziale Zivilprozess. Zur Theorie und Praxis des Zivilprozesse im sozialen Rechtsstaat. Darmstadt, 1978.

HANS-HERMANN HARTWICH

A TECHNIKAI FEJLŐDÉS POLITIKAI DIMENZIÓI
(Problémavázlat politikatudományi szempontból)

Akkor is gondolkodnunk kellene az új technológiák jelentőségéről életünk és társadalmunk számára, valamint jövőbeli következményeikről, ha nem lenne tartós, tömeges munkanélküliség. „Technológia" kifejezés alatt itt azokat a berendezéseket és eljárásokat értjük, amelyek a tudományos-technikai innovációk eredményei. Az a különleges és az új ezekben a technológiákban, hogy teljesen új alapokra helyezik az eddigi termékeket, a termelési eljárást, az emberi kooperációt és kommunikációt a munkafolyamatbam és a szabadidőben, valamint a magán- és közügyek alakításával és tervezésével kapcsolatos szellemi erőfeszítéseket. Az új technológiai dinamika középpontjában a *mikroelektronika* áll, amely a szilárd testek fizikájából a félvezetők tulajdonságainak felfedezésén és használatán át, a tranzisztoroknak és a szilíciumtechnikának, az integrált áramköröknek és a mikroprocesszoroknak a kifejlesztésén keresztül „kulcstechnológiává" vált. A mikroelektronika ma még beláthatatlan lehetőségeivel szemben elhalványodnak az ugyancsak forradalmasodó *géntechnológia* perspektívái.

Kulcs az Utópiához?

A Római Klubnak készült jelentésben szkeptikus hangsúllyal írta *Alexander King* (1982; 31.): „A mikroprocesszor valójában kulcs lehetne az Utópiához". Felhasználható mindenütt az ipar, és a teljes közigazgatást magába foglaló tercier szektor automatizációjában. Ezzel a termelékenységet oly mértékben lehetne növelni, „hogy lehetségessé válna mindent előállítani, amire egy országnak szüksége van — védelem, egészségés oktatásügy, táplálkozás és jólét — és mindenkinek magas életnívót biztosítani, anélkül, hogy bolygónk forrásait kimerítenénk vagy csökkentenénk; és mindezt a ma felhasznált fizikai munka mennyiségének töredékével". Kezdetben a piszkos, eltompító, ismétlődő és veszélyes munkákat lehetne felszámolni, valamint csökkenteni a heti munkaidőt, és általában a munkában eltöltött időt. Később egy olyan társadalom felé vezető útra lehetne lépni, amelyben az egyénnek ideje, eszközei és lehetőségei vannak arra, hogy sajátos érdeklődési területével foglalkozzék, és abban kiteljesedjen: a művészetben, a tudományban, a kézműves munkában, a nevelésben, a sportban, vagy másutt.

„Ez gyakorlatilag a szegénységnek és a munka zsarnokságának a megszüntetéséhez vezethetne" (37. o.).

Tudjuk, hogy ma ez csak az első és a második, de nem a harmadik és a negyedik világ „Utópiája" lehet. Képviselhető-e, vagy „elgondolható-e" egyáltalán egy olyan utópia, amely még nagyobb szakadékot tételez fel egyrészről a magas fokon technicizált jóléti társadalmak, másrészről a túlnépesedett „szegény" társadalmak között, melyeknek „alulfejlettsége" így sosem ér véget? Ritkán teszik fel ezt a kérdést.

A politika relatív autonómiája

Gyakrabban vetődik fel viszont az a szkeptikus kérdés, miszerint ebben a hatalompolitikailag bipolárisan strukturált ipari világban mi szól amellett, hogy a magasan fejlett országok új technikai lehetőségeit és pénzügyi forrásait elsősorban a civil társadalom és az egyes polgár, és nem a fegyverkezés oldalán használnák fel?

Ezen a ponton merül fel az új és forradalmasodó technológiák „uralhatóságának" központi témája. Ez a téma kiterjed a katonai-ipari komplexumnak az autonóm demokratikus politikadefiníció feletti hatalmától a technológiailag meghatározott strukturális munkanélküliség összes problémájáig. A piac irányította technológia alkalmazás „öntörvényszerűsége" „hatalom" azzal a feltételezéssel szemben, miszerint a demokratikus alapú politikának abban a helyzetben kellene lennie, hogy céljait a technikai fejlődéstől messzemenően függetlenül fogalmazza meg és érvényesítse. Persze tudjuk, hogy a gazdaság és a politika viszonyában nincs és nem is lehetséges a „tisztán politikai" célkitűzéseknek és cselekvéseknek a teljes autonómiája. De a demokratikus társadalmak számára a „relatív autonómia" foka mégis lényeges. Vajon döntő csapást fog elszenvedni ez a relatív autonómia a nyolcvanas évek forradalmasodó technikai fejlődésétől? Vajon ezek az új technológiák felszámolják-e teljesen a „politika relatív autonómiáját"? A relatív autonómia nem csupán az új technológiák társadalmi és politikai uralhatóságában nyilvánul meg. A további, ezzel összefüggő kérdés: vajon a technológiailag meghatározott tömeges munkanélküliség felszámolható-e még demokratikus politika révén?

A jelenkor forradalmasító technikai fejlődése, különösen az elektronikus információs technológiák beláthatatlan lehetőségei átalakítják, megváltoztatják az „államot". Főleg az „állam" következő funkcióit: a szakértő közigazgatást, a rendező hatalmat, a közszolgáltatások biztosítását és a társadalmi biztonság garantálását, valamint a létfontosságú gazdasági történések felelős képviseletét az országon belül és a más államokkal fennálló gazdasági konkurrencia viszonyában.

A „politika relatív autonómiáját" a legmélyebben érinti az, amit ma átfogó értelemben „technikai kommunikációnak" nevezünk. A technikailag közvetített kommunikációnak a gazdaságban, a politikában és az emberek közötti kapcsolatokban korlátlannak tűnő lehetőségei a demokratikus politika alapaxiómáját érintik, a „nyilvánosságot", a dialógust és a természetes interakciót, mint a tudomásszerzés és az „akaratképzés" előfeltételét.

A technológiakínálat komplex jellege

A technológiai fejlődés hatásai a „munka tényezőjének" a terjedelmére és feltételeire a fennálló gazdasági rendszerben nem tekinthetők csupán egy mélyreható gazdasági struktúraváltozás kísérő jelenségeinek. Átfogóbb értelemben vett „politikai dimenziójuk" van, még akkor is, ha nem gondolunk olyan politikaterületekre, mint a „kutatás és technológia", vagy a „gazdasági növekedés és foglalkoztatás".

Azok a technikai forradalmasodások, amelyek a mikroelektronikán alapulnak, majdnem minden munkahelynek a jelenlegi termelékenységét kérdésessé teszik. Nem csupán jelentős termelésnövelést tesznek lehetővé csökkenő munkaerő-felhasználás mellett. A munkaerő-probléma megoldásának még az olyan lehetőségei is bezárulnak, amelyek annak idején a mezőgazdaság mélyreható struktúraváltozásánál még adva voltak. A mezőgazdaságban felszabaduló munkaerő az iparban, valamint a magán- és közszolgáltatások területén nyert felvételi lehetőségeket. Ma azonban a munkahelyeknek a technológiailag feltételezett megszűnése a gazdaság minden szektorát érinti.

Minden oldalról elismerik a tömeges munkanélküliséget elsőrangú politikai problémának. Vitatott azonban (újból), hogy a kormányt kötelező „politikaterületről" van-e szó, avagy a megoldást egyedül a piac magánautonómiájától várjuk, amelyet „állami intézkedések kísérnek". Bizonytalan minden oldalon a viszony a technikai fejlődéshez. *Späth,* a baden-württembergi miniszterelnök intenzív technológiapolitikájában például felismerhetően az a meggyőződés uralkodik, hogy a technikai fejlődésnek „szabad futást" kell engedni, és csak szükség esetén korrigálva – hogy vajon „fékezve" is, az bizonytalan – kell beavatkozni. A másik oldalon (például az SPD Bundestag-frakciójában és a Saar-vidék miniszterelnökénél, *Lafontaine*-nél) az az elképzelés áll, hogy a technika fejlődését az értelmes innovációk és beruházások irányába kell befolyásolni.

A koncepcionális vita e két pólusának értékelése a fennálló tulajdoni és hatalmi struktúrák, valamint a technikai fejlődés nemzetközi mércéje alapján ahhoz a felismeréshez vezet, hogy a beruházások technológiaorientált irányítása az (értelmes) növekedési területek irányába csak nagyon általános értelemben, pl. az „energia- és forráskímélés" vonatkozásában realisztikus. Egyébként azonban nincsen az „értelmességnek" olyan mércéje, amely „többségképes" és a Német Szövetségi Köztársaság kormányzásának feltételei mellett politikailag érvényesíthető volna.

Sajátosságok: a régiók

A fenti tétel érvényes a Német Szövetségi Köztársaság „világra nyitott" gazdaságában a technológiaorientált növekedési politika számára. Ettől eltérő problémákat vet fel a technikai fejlődés által létrehívott szükséghelyzet a Német Szövetségi Köztársaság egyes régióiban, amely sokszor egyetlen gazdasági ágazatnak a szükséghelyzete. A „régi iparok" kifejezés nem csupán arról árulkodik, hogy bizonyos gazdasági ágazatok, így pl. az acélipar és a hajóépítő ipar nemzetközileg már nem konkurrenciaképe-

sek. A technikai fejlődés elmaradottságának regionális súlypontjai vannak. A technikai fejlődés politikai dimenzióit itt olyannyira testközelből érezhetjük, hogy e területen rendszerint a restriktív feltételek nem érvényesülnek az állami cselekvési kényszerrel és képességgel szemben. E területeken jó kilátásai vannak a technológiaorientált foglalkozási politika kísérleteinek. De itt is érvényes az, hogy az állam alig képes szubvencióval és támogatásaival meghatározni a technikai fejlődés irányát. Viszont kezdeményezni képes az energia-, forrás- és környezetkimélő innovációk célzatos elősegítésében, azaz szelektív támogatásukban, illetve a munkahelyek átstrukturálásában és újak megteremtésében. Az alkotmány ilyen esetekben a szövetségi államnak is lehetőséget nyújt a segítségre és a beavatkozásra. A technikai fejlődés regionális hatásainak irányítása szempontjából különösen fontosak az Alaptörvény 91/a. és a 104/a. cikkelyei. A regionális gazdaságpolitika központi jelentőségre tett szert az ipari termelés és a szolgáltató szektor technikai forradalmasodása révén. Sokszor viszont a tartományok határai és hatásköre hátráltatják a problémák megoldását, mivel nem esnek egybe a gazdasági-technikai régiókkal.

Dekvalifikáció és technikaadekvát foglalkozási képzés

A technikai fejlődés egyik „politikai dimenziója" abban rejlik, hogy a magángazdaság primátusa ellenére, a foglalkoztatási problémák, amelyek a foglalkozási képzéssel vannak kapcsolatban, közügyekké válnak. A munkahelyek felszámolása a mikroelektronika legraffináltabb termékeivel feltételezi a képességet a számológépek és a képernyő, a félautomata és a teljesen komputerizált munkaeszközök használatára. Kézenfevő, hogy az új követelményekkel szemben a dolgozó emberek korábbi képzettsége elégtelenné válik: dekvalifikáció áll elő. A munkahelyek ilyen megváltoztatásának vagy újrarendezésének egyik következménye a technológiailag feltételezett munkanélküliség, amely a nyilvános munkanélküli statisztikákban csapódik le. Erre következik az a vita, hogy az állami szerveknek a munkanélküliek — és a kiképzendők — jobb és technikaadekvátabb képzéséről kellene-e gondoskodniuk. Nem lehet az állam felelősségét tagadni a képzés és a továbbképzés terén, és nem szabad visszafejleszteni a hetvenes évek oktatási reformjainak eredményeit. A foglalkoztatás és a képzés technológiai komponense szigorúbb szemléletet kényszerít ki az iparvállalatok és a különféle szolgáltató szektorbeli technológiaalkalmazók vonatkozásában. Általában megkövetelendő, hogy a vállalkozás a korábbinál sokkal határozottabban kapcsolódjék be az átképzés folyamatába, sőt, legyen kötelezve az átképzésre. Akkor beszélhetünk „dekvalifikációról", ha a munkás korábban megszerzett képzettsége már nem alkalmas arra, hogy a munkát a technológiailag komplikáltabb, de termelékenyebb munkahelyen megfelelően ellássa. Nem tűnik teljesíthetetlen követelésnek a vállalkozással szemben, hogy saját maga tegye meg a megfelelő lépéseket az átképzésre, és az elkerülhetetlen elbocsájtásnál neki kelljen bebizonyítani, hogy az átképzés nem volt lehetséges.

Hasonló szemléletre kényszerítenek a legújabb technológiák általában a foglalko-

zási képzés vonatkozásában is. A legújabb technikával felszerelt munkahelyek mindig inkább az iparvállalatoknál alakulnak ki, s itt nem kell feltétlenül különbséget tenni a nagyok, a közepesek és a kicsik között. A kézműipart azonban csak később hatja át az elektronikailag irányított munkahelyek, eljárások és üzemi folyamatok technikai forrdalmasítása. A képzés azonban túlnyomórészt éppen itt zajlik. Így nem csoda, ha a foglalkozási képzés technikai követelményeit az iparvállalat nem teljesíti. De a szemrehányást nem lehet a duális képzés fő irányítójának, az államnak sem címezni. Politikáját éppen arra kell irányítania, hogy az ipart sokkal átfogóbb értelemben tegye felelőssé, és kötelezze a foglalkozási képzésért. A technikai fejlődés vonatkozásában az állami szervek nem tudnak megfelelő képzést garantálni, mint ahogy a technikai fejlődés irányát sem képesek befolyásolni. Ezt a felismerést azonban sokkal tudatosabb és célzottabb politikai, lehetőleg törvényhozói cselekvésnek kellene megvalósítania. Egy ilyen politikai orientáció bizonyosan nem problémamentes, de alkalmas arra, hogy a munkavállalók szétforgácsolódását megakadályozza. A dekvalifikációs és elbocsájtási folyamatok negatív következményeinek tétlen elfogadása sokkal problematikusabb a beavatkozás veszélyeinél. A szakszervezetek és az üzemi tanácsok számára ez esetben megmarad legalább az érdekképviseletnek egy területe, míg az üzemen kívül kerülő munkanélküliek már végleg elvesznek az üzemi tanácsok számára.

Az üzemen belüli technikaalkalmazás és a beleszólás joga

Különösen jelentősek a munkahelyek, a termelési eljárás és az igazgatási munka technológiai forradalmasodásának üzemen belüli hatásai. Egy ilyen áttekintő jellegű cikkben csak utalhatunk rájuk. Ezek a hatások azonban politikailag is jelentősek, mint pl. a szövetségi munkajogi bíróság ítélete az üzemi tanács beleszólási jogáról a komputerre alapozott személyzeti információs rendszer bevezetésével kapcsolatosan. A bíróság első tanácsának 1984. szeptember 14-i (ABR 23/82.) határozata az olyan technikai berendezések bevezetését és használatát, amelyek alkalmasak a munkavállalók magatartásának vagy teljesítményének ellenőrzésére, beleszólási jogra kötelezettnek nyilvánította. A bíróság a munkavállalók magatartási és teljesítményi adatainak komputeres feldolgozásában személyiségi jogaiknak a korábbinál jóval nagyobb veszélyeztetettségét látta. Ez az ítélet persze nem jelenti a vita befejezését. Az üzemi tanácsok és a szakszervezetek a konkretizálás nehéz problémája előtt állnak. De a bíróság döntése, ugyanúgy mint pl. az alkotmánybíróság népszámlálási döntése („Jog az információs önrendelkezésre") fontos technológiapolitikai fordulatot hajtott végre. A magángazdaság és a politikai relevancia komplikált területén így egy ponton örvendetes rendezésre került sor. Ez további mintául szolgálhat a bíróságok és a törvényhozó testületek számára a megfelelő problémakezelésben.

A „munkatársadalom" jövője mint politikai kérdés

E téma legkülönbözőbb aspektusaiból világossá lesz, hogy a technikai fejlődés politikai dimenziói számára új típusú megközelítésmódokra és megoldásokra van szükség. A „munkatársadalomnak" és a jövőjének problémája megmutatja, hogy túl kell lépni a hagyományos, izolált problémadefiníciókon, és csak a „dimenziók" lehető legkomplexebb megközelítése hozhat eredményt. Így a munkaidő-csökkentés, a heti munkaidő, vagy a munkában töltött életidő megrövidítésének formájában egyike a tömeges munkanélküliség elleni legsikeresebb stratégiáknak. Még akkor is, ha a fémipar harcai után alig kapunk hírt a sikerről, új munkahelyek teremtéséről. De itt nem csupán foglalkoztatáspolitikáról van szó. A megrövidített munkaidő perspektívája – amely egyre szélesebben fog érvényesülni – a technikai fejlődésnek arra a lehetőségére utal, amely az ipari társadalmat, mint „munkatársadalmat" jelentősen átalakítja. Ide tartoznak az úgynevezett „flexibilizálódásoknak" a hatásai is, legyen az a munkaidőnek, vagy a munkahelynek a rugalmasabbá tétele. A szakszervezetek számára ezáltal felmerülő problémákra itt csupán utalhatunk.

A technika forradalmasodása lényegesen megváltoztatja a munkatársadalom alapfeltételeit. E kérdés politikai dimenzióihoz tartozik a szabad idő értelmes felhasználásának problémája is. Egy napon ez alatt nem pusztán a „szabad idő" és a nyugdíjasság problémáit fogjuk majd érteni. Az erre vonatkozó koncepciók már ma is szaporodnak; gondoljunk pl. *Adam Schaff* „tevékenység kontra munka" – tézisére (Friederichs–Schaff, 1982.), vagy más tanulmányokra a „munkatársadalom végéről" (*Benseler*, 1982). Az ilyen típusú komplex problémaelemzéseknél a politikai dimenziók sokfélesége egyre nyilvánvalóbbá válnak. Átfogják az emberi élet értelmének kérdését, amelyet eddig csak az élethez szükséges munka és teljesítmény határozott meg. Egyre nyilvánvalóbb a kapcsolat a politikai elmélettel, a filozófiával, akárcsak a társadalom-, egészségügy- és kultúrpolitikával is. Az oktatásügynek központi szerepe lesz e kérdéskörben; új munkahelyek és új foglalkozási esélyek nyílnak meg számára. Hogy a „szabadidőszektort" mennyiben lehet a magángazdaság hatalmában meghagyni, főleg szellemi-kulturális vonatkozásban, az nem a vadhajtások elfogadására való készség, hanem az utánagondolás és a társadalompolitikai alakítás kérdése.

A munkatársadalom jövőjének és a technikai fejlődés problémáinak komplexitása kézzelfoghatóan belenyúlik a települési centrumok infrastruktúrájának és közlekedésének kérdésébe. A „munkanapok" ritmusa meg fog változni, és ez új állami szolgáltatásokat és koncepciókat követel.

A technika alkalmazása az állam és a közszolgáltatások területén

Az eddigiekben, kiindulva a magángazdaság és a közszféra feladatkörének egymásmelletiségéből, arra kérdeztünk rá, hogy milyen hatásai vannak a technikai forradalmasodásnak, különösen a mikroelektronikáénak a termelés és a szolgáltatás eddigi

feltételeire és a felelősségre a magángazdaságban, az állami, illetve a közszektorban. Ez olyan kérdésfeltevés, amelyet az ugrásszerűen növekvő irodalom igyekszik megválaszolni, még akkor is, ha többnyire a részletek szintjén marad. Épp ilyen központi és átfogó jelentősége van annak a kérdésnek is, hogy mennyiben és milyen következményei vannak a technika forradalmasodásának az államra és a közszektorra vonatkozóan. Ez az eddigi akaratképzési formák, érdekstruktúrák és demokratikus befolyási esélyek további fennállásának kérdéséhez vezet. A technikai fejlődésnek ezeket a „dimenzióit" még kevéssé dolgozták fel (lásd mindenekelőtt *Kevenhörster,* 1984).

Két hagyományos állami feladatkör kezdettől fogva kínálkozott az elektronikus adatfeldolgozás számára, és az információs technika, a mikroelektronika robbanásszerű továbbfejlődésével ez az igény csak megerősödött. Gondolok itt elsősorban az igazgatás mindent regisztráló és rendező funkcióira, a bejelentkezésre, az adóügyre és a rendőri tevékenységre, valamint a tömeges adatokkal dolgozó nagy társadalombiztosítási intézményekre. A technikai forradalmasodások előzmozdítják az adattárolást és az adatátvitelt, megteremtik az automatikus ellenőrzésnek és a formalizált műveletek végrehajtásának a lehetőségét. Az államnak, a közigazgatásnak és a közszolgáltatásnak nagy szüksége van mindenféle technikai segédeszközre. Azonban költségokokból az információs technológiák bevezetése a közigazgatásban nem fejlődött olyan robbanásszerűen, mint a magánigazgatásban, és csupán a rutinügyekre és a tömeges közigazgatásra koncentrálódott. De a legújabb technológiák alkalmazása előre fog haladni az állami szektorban jelenleg, de a jövőben is, mivel ez összefügg az állammal kapcsolatos elvárásoknak a növekedésével, a magángazdaságból kinövő szociális problémák megoldásával, az igazgatással, vagy a szervezéssel. Ez a technikai fejlődés kézenfekvő szükségszerűség a jövőben, függetlenül a népszámlálási törvényektől és az adatvédelemtől.

Az itt felvetődő kérdések mindenekelőtt a következők:

- Az adattárolás problémaadekvát adatfeldolgozáshoz és az eredmények politikai érvényesítéséhez vezet-e?
- Az adattárolás vajon a megfelelő területekre korlátozódik-e? Vagy egyre erősödő kapcsolódásai, hálózatai alakulnak ki pl. a „különleges esetekben", ami a polgár magánszférájának egyre fokozódó megsértéséhez vezet?
- A technikailag nyert adatok a politika „objektív" mérőszámaivá válnak-e?
- Az információs rendszerekkel kialakuló hatalmi struktúrák megrögződnek-e, és létrejönnek-e új, nemkívánatos anoním hatalmak?
- Vajon az egyre inkább előrehaladó fegyverkezés technológiája politikailag még uralható-e? Elkerülhető-e az automatikus irányítás és ellenőrzés önállósodásának veszélye („háború figyelmetlenségből")?
- A politika és igazgatás mértéktelen adatgazdagsága felvilágosult társadalomhoz vezet, vagy csak arra szolgál, hogy legitimálja az uralmon lévők politikai akcióit?
- Kell-e vitakoznunk a „politika primátusának" megőrzéséről az adat- és információ-fetisizmussal szemben?
- Fennáll-e a „kibernetikus kormánypolitika" *(Lenk)* veszélye?

Információs technológiák és az „aktív, előretekintő politika"

Itt azt a kérdést kell megvitatnunk, hogy vajon a politika és a közigazgatás nem nyer-e az új információs technológiák révén új, korábban nem sejtett lehetőségeket a gazdasági és társadalmi problémák politikai megoldására és egy „aktív, előretekintő politikára"? Az ötvenes években, az NSZK-ban, a *Ludwig Erhard* neoliberalizmusa elleni szociáldemokrata ellenállás, amely már a húszas évek óta a demokratikus gazdasági tervezés koncepcióját képviselte, abban reménykedett, hogy az új technológiák kialakulása egy napon lehetővé teszi az optimális gazdasági tervezést. Mindenekelőtt az áttekinthetetlen igénystruktúrák és a tervezési részletek integrációja, valamint a valósághoz közeli prognózis tennék a tervezés demokratikus rendszerét különösen produktívvá és irányíthatóvá.

Bebizonyosodni látszik, hogy az információfelvétel és -tárolás, valamint az integrált feldolgozás korlátlan technikai lehetőségei nem oldják meg az aktív előrelátó társadalmi tervezés alapproblémáját. Jóllehet, mint pl. *Kevenhörster* részletesen kifejtette, a komputer modellek alkalmazása a politikai döntési folyamatban elősegítette a döntési területek jobb strukturálódását, több cselekvési alternatíva felmutatását, a kiválasztás javítását a következményértékelés révén, és mindezt csökkenő időigénnyel. De ez nem pótolja a célraorientált politikai döntést. A döntés biztonsága sem növekszik meg ezzel. A politika „szintetikus információkkal" *(Kevenhörster)* él. Az adatbázis többé már nem ismerhető meg, a célszerű, érthető feldolgozás szükségszerűsége *(Reese)* függésbe hozza a politikát a szakértőktől, akiknek nagy jelentősége van az információk értelmezésében.

Még ott sem funkcionál az előrelátó politika, ahol a kutatás megegyező véleménye szerint lehetőség lenne a tervezésre az egyforma adatok tömeges jellege következtében. Gondoljunk csak a nyugdíjak jövőbeli finanszírozásának problémájára, amelyet régóta számszerűen bebizonyítottak, előkészítettek, szakértői körökben ismertek és elemeztek, anélkül, hogy időben adekvát törvényes újrarendezésre került volna sor. Itt a „technológiai állam" alulmarad a „konkurencia demokrácia" egyeztető mechanizmusaival szemben, amelyek állandóan rövidtávú cselekvést eredményeznek. Ugyanezt mondhatjuk ma a „tervezésről" az iskolai, szakmai és egyetemi képzés egész területén.

Adatigazgatás és decentralizáció

Ha az automatizált igazgatási folyamatok ugyan produktívabbá teszik is az „államot", de ezzel még mindig nincs megoldva a régi kérdés: hogyan hozhatók összhangba az igazgatási cselekvés funkciói és hatásai a parlamenti politikai ellenőrizhetőségével, a jogállami cselekvés „polgárközelségével" – a bizalomteremtés, érthetőség, jogbiztonság értelmében. Mindennek épp az ellenkezője következik be. A technikai fejlődés információs problémákat teremt, megerősíti a bürokratikus tendenciákat, elmélyíti a sza-

kadást az állam és a polgár között. Következménye nem utolsósorban a mélységes bizalmatlanság az adatgyűjtéssel, -tárolással és -felhasználással szemben. Anélkül, hogy biztonság alakulna ki a személyes adatokkal való állami visszaéléssel szemben, a bíróságok és a törvényhozók révén olyan szabályozás alakul ki, amely az értelmest és a szükségszerűt is lehetetlenné teszi – ami most technikailag kivitelezhető lenne. Nem korlátozza-e időnként az adatvédelem az információbeszerzés szabadságát a polgárok, és pl. a tudomány számára, amely korlátozza, csökkenti a technikailag hozzáférhető, illetve létező információk elérésének lehetőségét a társadalom állapotáról? Nem nélkülözhetetlen-e egy átfogó statisztika a „népről", a gazdaságról és a társadalmi viszonyokról olyan politikai célokra, mint az előrelátó alakítás, a társadalmi kiegyenlítés, a kvalitatív növekedés stb.?

Itt az a probléma vetődik fel, hogy vajon az elektronikus információs berendezések, mindenekelőtt a miniatürizáció és az olcsóvá válás révén ma és a közeljövőben nem teszik-e kérdésessé nagyon komolyan a Német Szövetségi Köztársaság alkotmányjogi alapstruktúrájának, jelesül a tartományi tagozódásnak és a kommunális önigazgatás garanciájának a létét. Harminc évig biztosnak tűnt, hogy az összállami feladatok növekedése feltartóztathatatlan kényszert jelent a politika és az igazgatás centralizációjára és a föderalizmus, valamint a kommunális önigazgatás aláásásához vezet. A harmadik szektor technológiai forradalmasodásával eljöhet az az idő, amikor a kommunális önigazgatás és a föderatív decentralizáció gondolatának revitalizálódása azért nyer esélyt, mert csökkenti a bizalmatlanságot az információs technológiák igazgatási alkalmazásával szemben, és jó értelemben vett „polgárközelséget" teremt. Olyan polgárközelséget, amely közeledést jelent az „érintettekhez", érthetőséget és átláthatóságot hoz magával, mégis használni tudja az adatfeldolgozás pozitív elemeit.

Ismerjük *Lenk* (1982) súlyos érvét, miszerint a decentrálisan működő technikai készülékek nem jelentenek decentrális döntéshozatalt. Ez a megfontolás helyes. A „decentralizáció" érve, mint reakció az információs technológiákra azonban két, eltérő irányba mutat. Azért hivatkoztunk a föderatív és a kommunális struktúrákra, mert a „helyi" adatgyűjtésben, -tárolásban és -feldolgozásban lehet (!), hogy nagyobb polgárközelség érhető el. Ez magába foglalná a lehetőséget a helyi (polgári) kezdeményezések számára, hogy hozzájussanak az információkhoz, dolgozzanak velük, pl. a környezetpolitikai érdekek érvényesítésében.

A politikai döntések és a kormányzati technika decentralizációja

A politikai döntési struktúrák decentralizációja túlmutat ezeken. Ez a több szerző képviselte követelés abból indul ki, hogy az új információs technológiák decentrális alapú döntéseket is lehetővé tesznek, amelyek a decentrálisan nyert és tárolt információkon és értékelésükön alapulnak. A technikai lehetőségek szempontjából nem lehet egy centralisztikusan orientált hálózat kialakulását eleve kizárni. Akkor érvényes: „az automatizált rendszerek segítségével a hierarchia magasabb szintjei jobb helyzetben vannak arra, hogy a munkát akár a saját területükön, akár a decentralizált egységekben

felügyeletük alatt irányítsák és ellenőrizzék; a nagyobb hatalmi kompetenciák átruházása a decentrális egységekre nem zárja ki, hogy ugyanakkor a központ a teljesített munkáról jobban tájékozódjék. Ha az új technológiáknak decentralizáló hatásuk van, akkor ez a centrális hatalmat épp annyira megnövelheti, mint ahogy csökkentheti is" (*Lenk* 1982, 298.). Ez érvényes természetesen az összes magánvállalkozásokra is, mindenekelőtt a nagyokra. De vajon teljesen kizárható-e — legalábbis az állami szektorban, az alkotmányra való tudatos támaszkodással és a veszélyeket szem előtt tartva —, hogy a decentralizáció mégis elfogadható és fontos, sőt előremutató megoldása lehetne a technika alkalmazásának a politikai döntések területén?

Nagyon különbözőek a vélemények arról, hogy milyen is lehetne a „kibernetikai kormányzati technika". A komputerek lényegesen jobb információs, és mindenekelőtt koordinációs lehetőségeket teremtenek a kormányzati szférában. Ez nem vitás. Itt is nagy lesz a hajlam az információk centralizálására, és az adatbankokhoz való hozzáférés szigorú ellenőrzésére. A politikai rendszer és társadalmi tervezése számára fontos az a felismerés *(Kevenhörster)*, hogy az adatokat többnyire inkább a kormánypolitika biztosítására és legitimálására alkalmazzák, mint struktúraváltoztató, a jövőre irányuló döntésekre. Az információs technológiák status-quo orientációhoz vezetnek *(Kevenhörster)*. Az információs technológiáknak a demokratikus alkotmányos állam kormányzására vonatkozó hatásaival kapcsolatos megfontolásoknál világos lesz a különbség az igazgatási területre vonatkozó hatásokkal szemben, ahol többnyire rutinmunkáról, egyforma szolgáltatásokról van szó.

Kormányzati ellenőrzés és ellenzék

Így aligha lehet különösebben pozitív várakozásokat megfogalmazni az új technológiák kapcsán, pl. egy jobb „kormányozhatóság" irányában. Inkább a hátrányok jellemzők, mindenekelőtt azért, mert a kormányzati ellenőrzés lehetőségei még inkább eltűnnek. Már utaltunk a kormány adatbankjaihoz való hozzáférhetőségre, és ezek miniszteriális igazgatására. Ehhez járul például az a lehetőség is, hogy az igazgatás előmozdítja az automatizációnak megfelelő törvényhozás követelményét. Az új információs technológiák az állam, azaz konkrétabban: az igazgatás és a közszolgáltató vállalkozások kezében megnehezítik a politikai ellenzék amúgy is nehéz helyzetét. Ez minden parlamenti ellenzék régi dilemmáját élesítené, azt, hogy a kormány és a többség „apparátusok" egy csoport szakértő hivatalnokból álltak, ma és a jövőben valójában a legmodernebb technikai berendezkedések alkotják ezeket. Nyílt kérdés, hogy vajon az ellenzék adatbankjai, amelyeket a „Bundestag egyedi tervéből" finanszíroznának, jobb megoldást jelenthetnének-e, mint a parlamenti ellenzék mindig újra és újra vitatott ellenbürokráciájának kialakítására irányuló javaslat.

A politikai uralhatóság keresésének erőteljes szükségesssége

Ha áttekintjük ezt az újabb technikai fejlődés legfontosabb „politikai dimenzióinak" szisztematikus megragadására irányuló vázlatos kísérletet, még akkor is kevés vigasztalót találunk, ha a mikroelektronika, az adatnyilvántartás és az információs technológia legmodernebb termékeit elfogulatlanul mint az embert és a társadalmat szolgáló haladást fogjuk fel. Az eredmény ilyen megfogalmazása azonban elégtelen. Ezért válaszunk így hangzik: a nyolcvanas évek technológiai forradalmasodása olyan saját dinamikával rendelkezik, amely – különösen a nyílt nemzetközi kontextust és a világ hatalompolitikai bipolaritását szem előtt tartva – nem tartóztatható fel. De különböző a bevezetés tempója a magángazdaságban és a közszektorban. Ebben is a szociálpolitikailag orientált állam funkciója mutatkozik meg. Ami a technikai dinamika politikai feldolgozásának már érintett pontjait illeti, mindenekelőtt a decentralizációt, azokat fáradtságos munkával a demokratikus rendszerek alapproblémáiba belegondolva, és a klasszikus axiómák gondolati eredményeivel konfrontálva kell tovább fejleszteni. A klasszikus államtudományoknak és a modern társadalomtudományoknak a maguk sajátos szempontjai szerint kell a technikai fejlődéssel foglalkozniuk, és megmutatni azt, hogy hol kell és lehet ezeket felhasználni; hol kell felhasználni és irányítani; és hol rombolják le a politikai rendszernek és a demokratikus jogállami és szociális orientációjú politikának az alapjait.

Ezen a helyen indokoltnak tűnik egy befejező mondat a technikai fejlődés hatásainak és az értékrendnek a kapcsolatáról. Ha az adatátárolás és -feldolgozás meghatározta társadalomban a függés a felhalmozott tudástól, azoknak a meggyőződéseknek és az értékeknek az elhanyagolásához vezet, amelyeken a politikai döntések alapulnak (így *Lasswell,* idézi: *Kevenhörster,* 355.), akkor itt fontos „dimenzióról" van szó, melynek feltárása a társadalomtudományi kutatás feladata.

Az új kommunikációs technológiák egész területének komoly figyelmet kell szentelnünk. Itt már nem csupán az új médiák köz- vagy magánüzemeltetőiről van szó. Politikatudományi szempontból az a kérdés, hogy milyenek a hatásai ezeknek az új médiáknak, mindenekelőtt a telekommunikációnak a képviseleti demokratikus rendszerek klasszikus talajára, a politikai nyilvánosságra. Itt nincs helyünk arra, hogy ezt a kérdést tovább boncolgassuk. Azt az aggodalmunkat kell kinyilvánítanunk, hogy a kommunikációs technológiák forradalma a politikai folyamatokat kísérő felvilágosodott politikai nyilvánosság amúgy is a koncentrációs folyamatok által már nagyon korlátozott elvét teljesen felszámolhatja. Mindenesetre a technikai fejlődésnek ez a politikai dimenziója egészen különleges figyelmet érdemel.

IRODALOM

Benseler, Frank–R. G. Heinze–A. Klönne (Hrsg.): Zukunft der Arbeit. Hamburg, 1982.
Dörhage, Walter–M. Faltis–K.-D. Plümer (Hrsg.): Technik im Griff? Der zwiespaltige Charakter des technischen Wandels. Hamburg, 1982.

Ellwein, Thomas: Technik und Politik. In: *G. Ropohl* (Hrsg.): Interdisziplinare Technikforschung. Berlin, 1981.

Fricke, Werner—K. Krahn—G. Peter: Arbeit und Technik als politische Gestaltungsaufgabe. Ein Gutachten aus sozialwissenschaftlicher Sicht. Hrsg. von Senator für Bildung, Wissenschaft und Kunst, Bremen. Bonn, 1985.

Friedrichs, Günter—A. Schaff (Hrsg.): Auf Gedeich und Verderb. Mikroelektronik und Gesellschaft. Bericht an den Club of Rome. Wien, 1982.

Halfmann, Jost: Die Entstehung der Mikroelektronik. Zur Produktion technischer Fortschritts. Frankfurt am Main, 1984.

Hartmann, Michael: Rationalisierung im Widerschpruch. Ursachen und Folgen der EDV-Modernisierung in Industrieverwaltungen. Frankfurt am Main, 1984.

Hartwich, Hans-Hermann: Mikroelektronik-Schlüsseltechnologie der achtzigen Jahre. In: Gegenwartskunde 1983/1.

Kevenhörster, Paul: Politik im elektronischen Zeitalter. Politische Wirkungen der Informationstechnik. Baden-Baden, 1984.

King, Alexander: Eine neue industrielle Revolution oder bloss eine neue Technologie? In: Friedrichs Schaff: Mikroelektronik, 1982.

Kofler, Leo: Beherrscht uns die Technik? Technologische Rationalitat im Spatkapitalismus. Hamburg, 1983.

Kruedner, Jürgen v.—K. v. Schubert (Hrsg.): Technikfolgen und sozialer Wandel. Zur politischen Steuerbarkeit der Technik. Köln, 1981.

Grimmer, Klaus: Auswirkungen der Verwaltungsautomation auf Verwaltungsverfahren und Aussenbeziehungen. Modernisierung der Verwaltung.1. Halbband. Forschungsprojekt Verwaltungsautomation. Kassel, 1976.

Lasswell, H.: Policy problems of a Data-Rich Civilization. In: *Westin, A. F.* (Hrsg.): Informations Technology in a Democracy, Cambridge (Mass.) 1971.

Lenk, Klaus: Informationstechnik und Gesellschaft, Mikroelektronik, 1982. Markt versus Staat, WSI-Mitteilungen 1985/5.

Mettler-Meibom, Barbara: Breitbandtechnologie. Über die Chancen sozialer Vernunft in technologiepolitischen Entscheidungsprozessen. Unveröff. Habil-Schrift, Hamburg, 1985.

Meyer-Abich, Klaus M.—U. Steger (Hrsg.): Mikroelektronik und Dezentralisierung. Berlin, 1982.

Reese, Jürgen—H. Kubicek—B.-P. Lange—Lutterbek U. Reese: Gefahren der informationstechnologischen Entwicklung. Perspektiven der Wirkungsforschung. Frankfurt am Main, 1979.

Schaff, Adam: Die Krise der industriellen Zivilisation- und was weiter? In: Gewerkschaftliche Monatschefte 1985/8.

VARGA KÁROLY

VÍZVÁLASZTÓ

(Emberi erőforrás-fejlesztés az 1988-as fordulat erőterében)

1. „Összességükben szükségszerűen romló cserearányok"

(A keleti blokk országainak) „a fejlett ipari országok piacairól való kiszorulását érzékelteti, hogy 1973 és 1985 között

- az újonnan iparosodó országok exportja a fejlett országokba több, mint *hatszorosára* növekedett, míg a KGST-országokban ugyanez alig haladta meg a 2,5-szeresét (félreértés ne essék: az újonnan iparosodó országok exportja már 1973-ban is nagyságrendekkel — 3,5-szeresen — haladta meg a KGST-ét, a látványos növekedés tehát nem az alacsony bázis következménye);
- az export áruszerkezetben pedig olyan változások következtek be, hogy a KGST egyre inkább kénytelen felvállalni a tömegtermékek, az energiahiányos termékek (összességükben szükségszerűen romló cserearányú termékek) exportőrének szerepét, miközben a tecnikaigényes termékek exportpiacáról egyre inkább kiszorul. A fejlett tőkés országokba irányuló — a Szovjetunió eredményeit is tartalmazó — KGST gépexportot Tajvan exportja több mint háromszor, Mexikóé két és félszer, Dél-Koreáé kétszer, Szingapuré szintén kétszer múlta felül, és még Malaysiáé is 20%-kal meghaladta.

Röviden: *a korszerű technika piacán a szocialista országok jelentéktelen és egyre zsugorodó szerepet játszanak.*" (*Antal* és mtsai, 1986).

Magyarországon vagy akár a Szovjetunióban az emberi és szervezeti erőforrással kapcsolatban 1988-ban nehéz volna bármit is e tények tekintetbe vétele nélkül szemlélni. Az ilyen és hasonló kemény adatok sok mindent megmagyaráznak nem csak a közgazdaságtan, de a szociológia és szociálpszichológia (s ezen belül a szervezetpszichológia) aktuális, izgató témaköreiből.

Ám úgy tűnik, a helyzet megérett egy olyan vállalkozásra is, hogy gondosan kialakított szociálpszichológiai (szervezetpszichológiai) nézőpont rendszerünkből éppen ezekre a megrázó világgazdasági tényekre, a gazdaságilag zsugorodó KGST, zsugorodó Szovjetunió, zsugorodó Magyarország állapotára próbáljunk magyarázatot keresni.

Magatartástudományi szervezetfejlesztési tanácsadó munkámban nemrégiben olyan feladat elé kerültem, hogy foglaljam össze egy vállalat szervezeti kultúrafejleszté-

sének öt esztendejét. A feladat a magyar pártértekezletet megelőző és közvetlenül követő hetekben volt aktuális. Ritka meglepetésként tapasztaltam, hogy gondolati vízválasztón jutottunk keresztül: az „után" meg az „előtt" a szervezetpszichológiai eseménytömeg értelmezésében markáns különbséget mutat (Varga, 1988).

Röviden kb. ennyi a tanulság: a fordulat láthatóvá tette, miért is voltunk szükségképpen sikertelenek az elmúlt öt esztendőben, amikor már – további kb. fél évtizedes alapozás, felfutás: a *Gründerjahre* letudása után – mi magunk és klienseink is szaván akartuk fogni az emancipatórikus ígéretű alkalmazott magatartástudományt. Amit eddig csak homályos rosszérzéssel mintegy a vegetatív idegrendszerünk regisztrált, az most berobbant a tudatunkba.

2. Mióta beszélhetünk partnerségről? A kommunikáció győzelme?

Ám ez a felvillantott kapcsolat az „idők szele" és az emberi erőforrás-fejlesztés között nemcsak mint egyirányú, a társadalmi fordulattól a szervezetpszichológiai gyakorlat felé irányuló hatás jelenik meg, hogy ti. az érlelődő fordulat egyre több szabadságot adott és ad a dolgok nevén nevezésére, és mára már lehetővé tette, hogy nyíltan kimondjuk: az emberi tőke felszabadítása nélkül a Duna völgyében sem lehet hatékony társadalmat és gazdaságot teremteni. A valóságban itt is interakció, sőt stratégikus pontokon a magatartástudományi akciókutatás kezdeményezései játszódtak le.

Ha valaki olyanfajta szuperléptékű tartalomelemzést végzett volna a magyar nyomtatott és elektronikus sajtó anyagán 1980 és 1988 között, mint *Philip Stone,* a Harvarad Egyetem Számítástechnikai Központjának vezetője, a General Inquirer kidolgozója amerikai sajtóanyagon a környezetkárosítás és környezetvédelem témájára, bizonyos szavak (fogalmak) előbb nagyon gyér, aztán exponenciálisan felfutó előfordulását észlelhette volna. Ilyen fogalmak a *partnerség,* a *kétpólusú vezetés,* a *megegyezéses célkitűzés,* a *személyek és csoportok autonómiája,* az *alulról jövő akaratképzés,* az *emancipáció* (illetve ezek ellenkezői, de amelyeket egyre inkább negatív értékítélet szövegkörnyezetében emlegettek: a hatalom elképzeléseinek oktrojálása, a döntések eltitkolása, a vezetettek kész helyzet elé állítása, a felső elvárások törvényben nem szabályozott, de annál könyörtelenebb éreztetése és bevasalása).

S ha aztán valaki, finomítani próbálva a vázlatosan hamar összeálló trendet, árnyalati halványságában is pontosan ki akarta volna deríteni, hogy a *partnerség és társai* fogalomcsalád hol és hogyan szüremlett be egyáltalán a magyar és a magyarból a szovjet és kelet-európai tömegkommunikáció szövetébe (mi ennek a pozitív értékű „fertőzésnek" a góca), akkor meglepődve tapasztalta volna, hogy ezek a fogalmak és gondolatok azoktól a szociológusoktól és szociálpszichológusoktól, közgazdászoktól, politológusoktól és szervezetpszichológusoktól származtak, akik egyfelől szabadgondolkodókként, tehát minden prejudikálás nélkül, de másfelől mégis a különböző szintű hatalmaknak az emberi hatékonyság titkai kiderítésére irányuló megbízásából dolgoztak, és ezen közben szorongva és óvatosan megtörték a tabukat.

A *partnerség és kétpólusú vezetés* követelménye (hogy a beosztott ne eszköz legyen a vezető kezében, hanem közös célért megegyező partner) 1980-ban még csak egyetlen egy magyar vállalatnál hangzott el. Szabályos meglepetést, sőt riadalmat keltve a felső vezetőség körében. Ilyet még nem hallottak! Ez a közelítés elképesztőnek, ostobaságnak tűnt. A legfelső vezető ki is jelentette: „Nálunk, az É...-nél igenis egypólusú vezetés van!"

A témát felvető szociológusok nem vitatkoztak, itt már nem a vita, hanem a gondolat egyszerű bedobása volt a döntő tény. Viszont tovább dolgoztak, és a gondolat kovásza kisebb és nagyobb körökben kezdte erjeszteni a vállalatok közérzetét. Természetesen élő interakcióban a részek autonómiájára irányuló, a bürokrácia vízfejétől szabadulni akaró törekvésekkel, melyek később a belső vállalkozások mozgalmában kaptak lendületet.

A következő döntő lépés az volt, amikor — törvényszerűen vagy szerencsés véletlen folytán — az emancipatórikus küldetésüket már nem álcázó, de nagydobra sem verő magatartástudományi akciókutatók a kormányzat magas tisztségviselőivel (miniszterrel, KB-tagokkal) kerültek kapcsolatba. Itt újra tapasztalhatták a szokatlan új gondolatoknak kijáró megrökönyödést, amikor a vállalatok és a főhatóság relációjában a partnerség szavát kiejtették a szájukon. A fogalom azonban itt is hatni kezdett. Egy-két nap, egy-két hét és a magyar sajtó, a nyilatkozó főemberek megfogalmazásaiban tele lett a PARTNERSÉG kulcsszavával. (Itt lehetne egy finom erezetű szisztematikus tartalomelemzést végezni: mi az a dátum, ami előtt zéró gyakoriságú, honnantól kezdődően egy majd egy-két megjelenés, melyik napokra esik — milyen hazai és/vagy külföldi eseményekkel párhuzamosan — a gyakoriság felfutó szára, hogyan hatol keresztül tárca-korlátokon, illetve a gazdaságból a politikába, a tudományos fórumokból a népszerűsítő és a napi sajtóba stb.)

Különös élmény a történelem évtizedekig stagnáló szakaszából átkerülni egy olyam forradalmi periódusba, ahol a mozgás üteme akár ezerszeresére is felgyorsulhat. *Bolgár György* egy friss hetilapi vezércikke érzékelteti ezt:

> Olyan viták folynak, amelyek akár még két hónapja is elképzelhetetlenek voltak, olyan vélemények kapnak nyilvánosságot, amelyek azelőtt jobb, ha meg sem fogalmazódtak, sőt néha olyan formában — lásd a tüntetéseket — jutnak el a nyilvánossághoz, amilyent még a nem létezett ellenség sem mert volna alkalmazni. Rég nem kérdés már, hogy válságban vagyunk-e, vagy sem, holott nemrég még a kérdést is alig lehetett föltenni. Helyette már azok a kérdések sorakoznak, hogy van-e remény egyáltalán, meg hogy vajon még lejjebb kell-e süllyednünk a válság mind sötétebb és kínzóbb bugyraiba, mielőtt megkezdhetnénk onnét a felkapaszkodást. (Bolgár György: Történelmi idők = Élet és Irodalom, 1988. július 15.)

A szervezetpszichológusok érthető emberi korlátjaikból elsősorban a saját hatásukat érzik, és az ebből kiinduló hullámokat tudják csak megfigyelni. De persze reflektálva már tudatában vagyunk annak, hogy ez a participatív megfigyelő paradox helyzetéből fakadó érzéki csalódás.

Ez az innen látott, érzett hatás azonban mégis oly erős, oly hihetetlen! Mert hisz

teljességgel szokatlan, hogy egy hatalmi elit a szelíden érvelő értelmiségi szóra megossza hatalmát a tőle függetlenül, sőt vele szemben kifejlődő spontán erőkkel, az önmozgású civil társadalommal. (Bár ilyenre már volt példa a magyar történelemben az 1848-as forradalmat megelőző évtizedben, ahogy erre a jelen fordulat egyik legnagyobb hatású értelmi előkészítője, *Hankiss Elemér* rámutatott. A szervezetpszichológia emancipatórikus hatásánál még jobban megfigyelhető az a folyamat, ahogyan Hankiss először álcázva és implicite — amikor az explicit érvelésért még megtorlás járt volna —, de már akkor is elgondolkoztatóan, a józan ész számára az ellenvetéseket már akkor is leszerelően; majd egyre szókimondóbban és *a hasonló módon gondolkodók és érvelők számára hivatkozási alapot nyújtva* elérte azt, hogy végre az új van reménykeltően felülkeredőben a kis Duna menti ország közgondolkodásában.)

Ha most sikerül a fordulat e kelet-európai térségben (vagyis létre tud jönni és megszilárdul egy emberi és állampolgári jogokat tiszteletben tartó, a szabad gazdasági külső és belső vállalkozásokat, társadalmi és politikai társulásokat alkotmányosan védő, mindennek következtében nemzetközileg versenyképessé váló pluralista szocializmus), ez objektív és szubjektív okok eredője lesz. Egyfelől a romló helyzet eltakarhatatlanul manifesztálta a rendszer kudarcát, s hogy merre van továbbra is a zsákutca, merre a kiút. De másfelől van egy reflektáló értelmiségünk, amely nemcsak átlátta a bajt, és a gyógyulás útját, de a kommunikáció győzelmeként (!) okos, szerény dialógusban meg is tudta győzni a korábban hajlíthatatlan hatalmat a fordulat szükségességéről.

Minden egyes értelmiségi írás, amely ennek a felismerésnek és kommunikációnak bármely tétova és implicit dokumentuma volt, a „vízválasztó" után újra olvasva élesebb kontúrokkal mutat be egy-egy darabot az emberi tényező tényleges mozgásából a létező szocializmus jövőkeresésében úttörő Magyarországon.

Magyarán: a magasabb rendű emberi erőforrás emancipálása a fordulat gyermeke, de maga a fordulat is jelentős részben ennek az emberi tényezőnek a mozgolódása, útkeresése és találása, majd a politikára kifejtett üdvös hatása nyomán jött és jön létre.

Ennek az összetett hatásnak a következőkben csak egy szálát, az alkalmazott szervezetpszichológia részeként művelt emberi erőforrás-fejlesztés „sztoriját" bogozzuk végig. Amit itt kapunk eredményül, halványan példázza azt, ahogyan a mindig sejtett rendszerkritika egyre tisztább, határozottabb kimondása — tehát egy kommunikációs aktus — a rendszerváltozás dinamikájának intengrás részévé válhat.

3. Archimédészi pont akkor és most

Ha akciókutatási jelentéseinkben a kudarcokkal eddig kisebb részleteséggel foglalkoztunk, mint a sikerekkel, a fordulat nyomán visszamenőleg is ennek néhol az ellenkezőjét érdemes tenni, mivel a kudarcot így most már kapcsolatba hozhatjuk az eleddig megbontatlan és „megénekelhetetlen" rendszerpatológiával. Ennek egyik példája lehet egy nagyobb lélekzetű korábbi akciókutatási jelentésünkben a szervezetfejlesztés *archimédészi pontjáról* írott rövid szakasz (vö. *Varga* és mtsai 1981, *Varga* 1986):

„A szervezetfejlesztés 'archimédészi pontja': érvényes és hasznos információk. Van-e kiút az általánosságokból?

Középtávú tervfeladatunk a szervezetfejlesztés magatartástudományi módszereinek validálása (érvényesítése, hitelesítése) volt. Ellenőrizni próbáltuk, hogy e módszerekkel valóban el lehet-e érni azokat az eredményeket, melyekről a szakterület nemzetközi kiválóságai saját praxisukban beszámolnak. Egy vonatkozásban azonban feltűnő eltérést tapasztaltunk a között, aminek a magatartástudományi szervezetfejlesztés külföldi eredménybeszámolói szerint be kellett volna következnie erőfeszítésüink nyomán, és a között, ami ténylegesen sikerült. Ez pedig az volt, hogy e külföldi példákban a szervezetfejlesztők általában eljutottak egy-egy szervezet problémáinak konkrét gyökereihez, mi viszont egyazon érdekes jelenséggel találtuk szembe magunkat. Elindultunk az általános problémaérzet fokozatos konkretizálásának útján; a kinagyított, felbontott problémák részleteit tovább próbáltuk konkretizálni, majd az így született eredményeket még tovább, és végül: *ott találtuk magunkat, ahonnan elindultunk!*

Az általánosságok, szólamok, megfoghatatlan problémaérzetek, az ezekre vonatkozó ellenőrizhetetlen vélekedések körében.

Ebből a szempontból sikertelen gyakorló tréningünk (és még néhány hasonlóképpen csalódást okozó akciónk) után a jelen szervezetfejlesztési akciókutatás volt az, amelynél emondhattuk, hogy eljutottunk a szervezeti problémákra vonatkozó konkrét, ellenőrizhető információkig. Természetesen itt sem azonnal. Amikor ui. terepünkön elkezdtük az akciókutatási csoport szervezését, „csak" két dolog hiányzott.

1. A szervezetfejlesztés céljaival való azonosulás (ahogy jegyzőkönyveink tanúsítják, toborozott résztvevőink felesleges és hiábavaló zaklatásként fogták fel az egész akciót); és

2. a csoportdinamika beindulása (az akciócsoport tagjai — három külön osztályról jöve, amelyek közül legalább kettő olyan érdekellentét csapdájában érezte magát, ahol a szabatos érdekegyeztetéshez éppen maguk az ellenőrizhető információk hiányoztak — szemben semmitmondó udvariaskodás és a hát mögötti kifakadások szintjén álltak). És ezzel a csoporttal, amely — szintén jegyzőkönyveink tanúsága szerint, melyek ülésről ülésre történt visszatáplálása foglalkozásaink legélvezetesebb és egyben legtanulságosabb betétje maradt — hetekig adta tanújelét annak, hogy az általánosságokért, kibúvókért, a haladás nehezebb lépéseinek „csendes elszabotálásáért" neki sem kell a szomszédba mennie, sikerült elérnünk azt, hogy Münchausen báróként saját üstökénél fogva emelje ki magát az általánosságokból, ellenőrizhetetlen problémaérzetekből, vélekedésekből.

De a „Münchausen báró üstöke" helyett illőbb is most már „archimédészi pontról" beszélnünk, mert ez az akciócsoport valóban tiszteletreméltó teljesítményt hozott ki magából: eljutott arra a szilárd talajra, amelyről korábbi sikertelen próbálkozásaink alapján már-már azt hihettük, hogy csak a szervezetfejlesztési remekírók fantáziájában létezik." (*Varga,* 1986. 141—142.)

Ennek a résznek egy új, felszabadított nézőpontú változatban akként kell módosulnia, hogy az első, meglepő kudarc — az általánosságokba való beleragadás — említése után ne siessünk rögtön tovább arra a szakaszra, ahol már sikerrel kezdtük tetten érni a konkrét problémákat, hanem úgy idézzünk el vállalati klienseink meglepetéssel észlelt „zseniális kibújásánál", általánosságokba menekülésénél, mint ami éppen azért

olyan sikeres és (majdnem) kivédhetetlen, mert a magyar és kelet-európai rendszerek lényegi működéséből fakad. Ugyancsak ki kell térnünk arra is, hogy még ez a fáradságos siker sem volt (sem lehetett) végleges, mert – *a populációs ökológia (Hannan* és *Freeman,* 1977, *Gyenes,* 1983) predikciói értelmében – *vissza kellett rendeződnie,* visszaállnia az eredeti patalógikus modális mintázatnak. (Adatunk is van az illető „siker" pár évvel későbbi furcsa utóéletéről, ami már nem került be az akciókutatási jelentésbe, de amit érdemes felidézni a fordulat előtti magyar szervezeti magatartás típus jellemzésére, az akciókutatás révén a hierarchia megkerülésével hatalomhoz jutott vállalaton belüli szakemberen, az innováció sikeréért kitüntetett projekt-manageren a hierarchikus vezető később bosszút állt.)

4. A környezet objektíve lehúzó, vagy szubjektív szándékból is ledorongoló hatása

Ami a szervezetpszichológiai gyakorlatban figyelt-terelt – tehát próbált! – folyamatok *elméleti összegzését* illeti, itt a megmozdult társadalmi-politikai környezet valóban új hangsúlyokat sugall a teoretizálásnak. Ezt egy ponton illusztrálom az alábbiakban. Idézett könyvem (1986) egyik elméleti összefoglalásához Ruhr egyetemi mesterem, *Heckhausen* professzor kibővített motivációs modelljének (1980) „négy pillantását" használtam fel, de egyéb, hasonló irányban gondolkodó szerzők teorémáival is alátámasztottam, illetve finomítottam:

„A cselekvés indítékaira akkor kérdezünk rá, ha nem adódik magától értetődően a helyzetből. Ha pl. azonos helyzetben különböző egyének különbözőképpen viselkednek. Ilyenkor azt gondoljuk, „valami van az egyénben, ami a különbözőségért felelős". A cselekvés „naiv" megfigyelése tehát, vagyis ahogyan „első látásra" mindannyian magyarázzuk a szemünkbe ötlő viselkedést: egyfajta perszonologista „elmélet". (Bár vannak ennek a perszonologista perspektívának tudományos, elméleti-empirikus modelljei is, ahogy ezt „A személyiségvonások élnek és jól vannak" c. tanulmányában *Seymour Epstein* [1977] bizonyítja.)

„Alkalom szüli a tolvajt" – emlékeztet *Heckhausen* a közmondásra. „Második pillantásra" szemünkbe ötlik a cselekvés irányának, tartósságának és egyéb jellemzőinek magyarázatára a szituáció meghatározó ereje. Érdekes módon különösképpen akkor, ha nem másokat figyelünk, hanem magunkat. A „kibővített motivációs modellben" jelentős szerep jut a személy azon mérlegeléseinek, hogy mit eredményezne a szituáció a cselekvés közbejötte nélkül, illetve mi a valószínű, feltehető különbség a kimenetelben.

A cselekvés magyarázata „harmadik pillantásra" a két előbbit szintetizáló interakciós modeltípus. Ez már „szinte mindent" megmagyaráz a motiváció jelenségköréből, sőt a motivációváltoztatás (fejlesztés) akciótörvényeiből is. Az a „reciprok oksági modell", amely jelen akciókutatási munkánk egészét irányítja – a megreformált motívumstruktúra külső aktivitást és sikereket indukál, ez utóbbiak pedig visszahatnak a motívumszerkezet további javulására, mert ha elmaradnak, az egész pozitív irányú folyamat leáll –, csupán „kiszerelése" a dinamikus vagy organizmikus interakció paradigmájának.

Mit adhat még ezek után újat egy „negyedik pillantás"? „A cselekvés reali-

zációs lehetősége" — a címe ennek a modelltoldaléknak. Ezzel úgy tűnik, visszaléptünk a kivívott interakciós szemlélettől, egy jóllehet, magasabb rendszerszinten érvényesülő, de mégis csak lényegében szituacionista magyarázathoz. Ez a „visszalépés" azonban, amely hangsúlyozottan a hosszabb távú kifejletre vonatkozó modellezésben jelenik meg, itt valóban indokolt is. (A történelmi erőkkel szemben a marxista pszichológia szerint sincs sok esélye a személy kezdeményező erejének, bármennyire elismeri is ez a pszichológia a személynek a szituáció determinizmusával szembeni szuverenitását.) *Heckhausen* hangsúlyozza, hogy ez a „negyedik pillantás" nem is annyira arra ad magyarázatot, hogy miért következett be egy cselekvés, *hanem inkább arra, hogy miért nem!* Ez a kiegészítés adja meg a teljes komolyságát a motivációfejlesztő akcióknak is. Aláhúzza, amit a reciprok oksági teoréma felvázolt: külső megerősítés nélkül, a megreformált életstratégiára a környezetből jövő jutalmazó feedback nélkül, vagyis a hatékonyabb cselekvés realizációs lehetőségei nélkül nincs motivációfejlesztés.

Ennek a „negyedik pillantásnak" egy politikai szociológiai teljesítményeként vehetjük másik nagyrabecsült szerzőnk, *Ulf Himmelstrand* ún. „predikament teorémáját" (*Himmelstrand,* 1976). Korábban (*Varga,* 1978) megpróbáltuk szintézisbe hozni ezt a modellt a motiváció Heckhausen-féle kognitív elméletével. A „predikament" fogalom, ami körülírva úgy adható vissza, mint „igazán bajban lenni", Himmelstrand értelmezésében egyidejűleg jelenti a szituáció objektív romlását és a predikamentben lévő réteg, csoport szubjektív elgyengülését, inadaptív reagálásmódját, problémamegoldó képességei beszűkülését, negatív önképét. (Látnivaló itt is a szubjektív és szituacionális tényezők egyértelmű reciprocitása!) Ámde a predikament teoréma legérdekesebb predikációja annál a pontnál következik, amikor az illető csoport, szubjektív erőforrásait feljavítva (pl. belső kohézióját erősítve, kollektív problémamegoldó kapacitását fejlesztve) megpróbál kijutni ebből az emberi szükségletek kielégítését akadályozó helyzetből. Ekkor ugyanis *veszélyeztetni kezdi azt a status quot, amelyből más csoportok az ő rovására hasznot húznak! Himmelstrand* és *Rudquist* (1975) ezt a többszörösen interaktív képletet a kolumbiai törpebirtokosok és napszámosok közelről tanulmányozott példáján mutatja be. Amikor ugyanis ezek, egyre romló helyzetükre ráeszmélve, mozgósítani kezdték „kollektív problémamegoldó kapacitásukat", a gazdagabb farmerek is összefogtak ellenük, és olyan lépéseket foganatosítottak, melyeket a szerzők a „lightning of repression" (az elnyomás, visszanyomás villámcsapása) drámaian kifejező fogalmával foglaltak össze. Ez aztán visszalökte a szegény farmereket és napszámosokat a „predikamentumba", a kilátástalan helyzetbe, melyben a szubjektív erők újból szétziláló dtak. Ennek a még súlyosabb predikamentnek pedig közvetlen kiváltója, látnivalóan, éppen a szubjektumban elindult ígéretes fejlődés volt.

Keresve sem lehetne jobb példát találni arra, hogy a személy (vagy a csoport szubjektív erői) fejlesztése reciprok, pozitív megerősítő viszonyban kell, hogy álljon azzal a társadalmi környezettel, amely hatalmában tartja „a cselekvés realizációs lehetőségeit", mert ellenkező esetben a korábbinál is súlyosabb kudarcállapot fenyeget." (*Varga,* 1986. 23.)

Heckhausen „negyedik pillantása" meg Himmelstrand „predikament teorémája" együtt adják a legjobb alapot a négy évtizedes pangás után megmozdult Duna-völgyi történelem hangulat-adekvát elméleti megragadásához az emberi és szervezeti erőforrás metszetében. E két teorémának idáig stabilan negatív predikcióit „élvezhettük". A szubjektív reformtörekvések — bármilyen jószándékúak és intelligensek voltak is, ha-

mar kilátástalanná váltak a szocietális szituáció szorításában *(Heckhausen)*, illetve a reformok által fenyegetett hatalmi körök éberré válásában és ellenakcióiban (Himmelstrand).

Hogy a teljesítménymotivációnak (későbbi, találóbb elnevezésében: hatékonyság motivációnak) mi lehetett csak szükségképpen a sorsa a környezet objektíve lehúzó, vagy szubjektív szándékból is ledorongoló hatására, erre eddigi kutatásaink is hoznak frappáns, bár tanulságaiban korántsem kiaknázott példákat. Az alábbiakban egy ilyet idézek fel.

5. A szovjet típusú gazdaság szükségképpen rosszul gazdálkodik emberi tőkéjével

„Kérjük az olvasót, vessen egy pillantást az alább következő 1. és 2. ábrákra. Mi tűnik fel első látásra ezeken az ábrákon? Közös bennük az, hogy mindkettőben három, körülbelül egyforma értéktől szignifikánsan elüt egy negyedik. Az elsőn három magas diagram után egy „törpe", a másodikon pedig három alacsony mellett egy „óriás". Mivel az első diagram pozitív minőséget, a második negatív jelenséget ábrázol a függő változó dimenziójában, a „törpe" meg az „óriás" ugyanazt jelentheti. És ebben van a meghökkentő tanulság. Mind a két elütő érték ui. a teljesítménymotivált személy reakcióját jelzi, számára nem kedvező motivációs feltételek között. Az első ábrán a munkával való elégedettséget látjuk jól motiváló („gazdag", változatos, autonómiát biztosító stb.) és kevésbé jól motiváló munkakörök esetén. A teljesítménymotivált személy látszik csak érzékelni, hogy itt különbség van: elégedettségi szintje lefelé tér el az átlagtól, ahol szegényesnek tartja a munkakörét. (Ha a munkakör elég motivációs potenciált tartalmaz, ezért nem újjong, ezt természetesnek veszi: egy szinten áll a nem teljesítményorientált személlyel.)

A második ábra keményebb adatokat közöl. A munkahelyi hiányzásokét. Megint csak egy csoport mutat rossz (vagy figyelmeztető) adatokat: a teljesítménymotiváltak, számunkra nem megfelelő munkaköri feltételek esetén.

Érdemes-e hát ilyen „érzékenyítő" tulajdonságot kifejleszteni az emberekben? Megéri-e az ezzel járó nagyobb hatékonyság? Hosszabb távra, „stratégikusan" biztos, hogy megéri, mivel minden erőforrás kiaknázásának — *Elisabeth French* kutatása (1958) óta tudjuk — legjobb katalizátora a teljesítménymotiváció. De ha egyszer megszületett a döntés a teljesítménymotiváció fejlesztéséről, akkor azzal a felelősségtudattal kell eljárni a következőkben, hogy „kétélű fegyvert" tartunk a kezünkben. Mert a teljesítménymotiváció jó hatása érvényesülésének megvannak a maga feltételei: a belső motivációs oldal és a külső munkaköri oldal a legszorosabb és legérzékenyebb interakcióban áll egymással.

Ennek az interakciónak a logikája vált nagyon érzékletessé, amikor a Dortmundi Egyetem munkamotivációt kutató csoportjában kölcsönösen megvitattuk egymás eredményeit.

A bemutatott magyar kutatások ezt az interakciót a motivációfejlesztés oldaláról próbálták mozgásba hozni. Ezért voltunk mi érzékenyek a motiváció jó hatása kibontakozásának munkaköri feltételeire, illetve adott esetben munkaköri akadályaira. (Ezért fedeztük fel a dortmundiak eredményei között a fentebbi két ábrában bemutatott közös szindrómát: a teljesítménymotivált elégedetlenségét, illetve visszavonulását, ha munkaköri feltételeivel nincs megelégedve.)

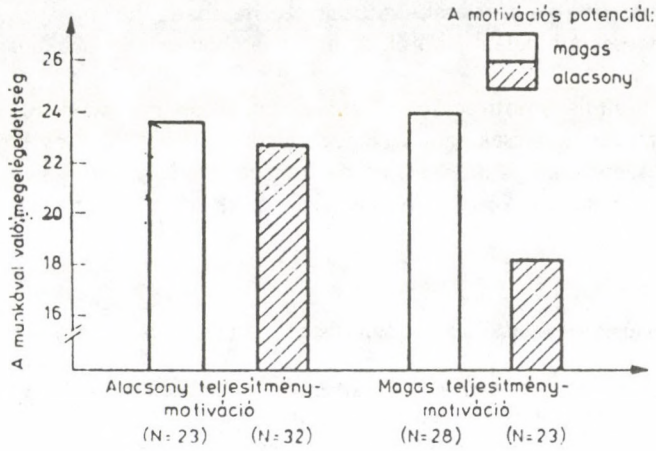

1. ábra

A munkával való általános elégedettség magas és alacsony motivációs potemciállal rendelkező munkakörökben, a magasan és alacsonyan teljesítménymotivált személyeknél (KLEINBECK, SCHMIDT, ERNST, RUTENFRANZ, 1980)

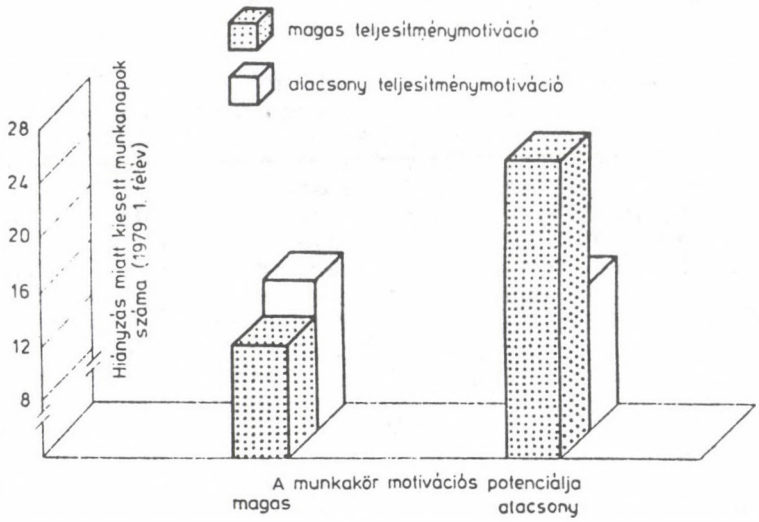

2. ábra

A hiányzás miatt kiesett munkanapok átlagos száma a munkakör motivációs potenciálja és a teljesítménymotiváció függvényében (KLEINBECK, SCHMIDT, 1981)

A dortmundi kutatások viszont a munkakör, illetve a munkahely megjavítása (racionalizálása, gazdagítása) irányából indítottak, minek következtében ők viszont ott ütköztek nehézségbe, hogy a megreformált munkakör nem mindenkinek használ. A gazdagított munkakör „nem arat sikert" a megfelelő motivációs diszpozícióval nem rendelkező személyeknél, csak a teljesítménymotiváltaknál (illetve azoknál, akikben „növekedési", fejlődési szükséglet azonosítható).

Így valóban mindkét oldalról ugyanoda jutottunk: végső soron csak együtt lehet megoldani a két problémát, a személyiségfejlesztés érvényesülését szervezeti közegben és a munkaköri, általában szervezeti fejlesztés érvényesülését erre motivált, ezt igénylő személyekkel.

A hazai tapasztalatok mintha csak megrendelésre jöttek volna ehhez a tételhez. Akciókutatásunk eredményei tanúsítják, hogy nálunk nem kevésbé „vegytisztán", mint a Ruhr Egyetem műhelyében, jelent meg a motivációfejlesztés „posztulált" negatív hatása. A „vegytiszta" jelleg itt arra a körülményre akar metafora lenni, hogy egészen pontosan kimutatható: a megjavult motiváció — amely nem is téveszti el hatását egyéb területeken, pl. a tanfolyam résztvevőinek (privát) életében — éppen ott ütközik akadályokba, ahol ezeket az elmélet alapján várhattuk, posztulálhattuk. *A teljesítménymotiváció megkívánta peremfeltételeknél.* Közelebbről: az eredeti állapotban meghagyott szervezeti (feladatkiadási teljesítményértékelési stb.) szokásoknál, rendszernél. És az ezt képviselő közvetlen munkahelyi felettesnél." (*Varga,* 1986. 103—107.

Nos, a fordulattal jött új belátások fényénél ezek a külföldi és hazai teljesítménymotivációs kutatási eredmények egyfelől sokkal jobban kiaknázhatók szervezeteink differenciális diagnózisához is, de másfelől — és ez az igazi újdonság a magyar peresztrojka évadján — gazdasági és társadalmi rendszerünk egységes patológiájának leleplezésére is. Mert miről is van szó? Nem kevesebbről, mint arról, hogy a szovjet típusú gazdasági és egyéb szervezetek, de éppígy a szovjet típusú gazdasági és politikai rendszer egésze is egy *társadalmi csapda* szorításában sinylődött (sinylődik). Olyan könyörtelen logikával felépülő csapda szorításában, hogy igazán nem csoda, hogy a bevezetőben említett világgazdasági háborúvesztés bekövetkezett. (Vö. még *Varga K.: Ördögi kör: A hiány szociálpszichológiája, 1985.)*

Ez a típusú szervezet és gazdaság ui. bármilyen nehéz, hajszolt munkára fogja is rá embereit, a teljesítményre, vállalkozásra, kezdeményezésre való kihívástól megfosztja őket. Ennek következtében pont azokat a személyeket kedvetleníti el, süllyeszti passzivitásba, akik megfelelő teljesítményhozamú szituációban a termelékenység, a hatékonyság és a vállalkozás motorja lennének. Mivel azonban így éppen a legfontosabb termelési tényezőjével, *emberi tőkéjével* nem tud helyesen gazdálkodni, ezt a mulasztását már semmilyen más területen nem tudja többé behozni. Az emberek voluntarista tervcélok érdekében történő fokozott hajszolása — az ördögi kör logikája folytán — ahelyett, hogy enyhítene ezen a patológián, csak a végsőkig fokozza azt, és (a fordulat elmaradása esetén) az összeomlásig vinné, vagy vitte volna.

Hogy itt ilyen könyörtelen logikai összefüggést látunk, nem tűnik túlzásnak, sőt erőteljesen alátámasztódik egy sor terepkísérleti keményadattal, és csoportvitában kikovácsolódott akciókutatási eredménnyel. A teljesítménymotiváció igen kényes, mondhatni „finnyás" növény. Indokolt általánosítással mondva: *az emberi tőke ami-*

lyen értékes, és amennyire kulcsa minden egyéb erőforrás hathatós kiaknázásának, annyira szuverén módon követeli meg azokat a feltételeket, amelyek mellett hajlandó (és természetéből adódóan: képes) bevetni magát.

A teljesítménymotivált személy teleményével és kitartásával igen eredményes, ha ennek értelmét látja (ha motivációs potenciált, „teljesítménynyomást" érzékel munkakörében), de *rosszabb* a nem teljesítménymotiváltnál (passzív, elégedetlen, elmarad a munkahelyétől stb.), ha csak értelmetlenül kell húznia az igát. (Vö. még *McClelland* és *Winter,* 1969.)

Ezt az összefüggést a külföldi és hazai alap- és alkalmazott teljesítménymotivációs kutatások empirikus és életközeli adatokkal bizonyítják, csak annak kihangsúlyozása várt az új konzekvencia-levonásra, hogy ebből a rálátásból a kelet-európai rendszerekben lépten-nyomon ugyanannak a lényegi patológiának a tüneteibe ütközünk, amely kiérlelte a gazdasági bukást, és amelytől a társadalmi-politikai fordulat most már végre meg akar szabadulni.

6. Emancipatórikus megatrendek. Az értelmiség nemzetszolgálata

A magatartástudományi szervezetfejlesztő szakmán belül másra figyelünk az utóbbi egy-másfél évben, mint a korábbi fél vagy egész évtizedben. Mondhatjuk azt is, hogy akciókutatási praxisunkban a fordulat előszelétől kezdve már új paradigmák vezérlete mellett ügyködünk.

Feltűnt például, hogy a motiváción mást értettünk akkor, amikor a „vállalati dolgozók" jó munkára való noszogatására gondoltunk, és mást értünk már akár egy „közönséges maszek" esetében is, akit egyáltalán nem kell „motiválni", hanem csak az alkalmat és lehetőséget — meg a szükséges információkat! — kell megadni neki a hatékony tevékenységhez. De ezen az alapon világos, hogy ma az eddigieknél nagyságrenddel nagyobb hangsúly esik a személyek és kiscsoportok *autonómiájára,* az autonóm munkacsoportokra és autonóm munkaszervezetekre, a belső vállalkozásokra, a létező szocializmusban hosszú évtizedekig *anathéma* alá eső vagyonérdekeltségre is.

Ez perspektíva váltást jelent a teljesítményszükséglettel kapcsolatos problémák diagnosztizálásában-terápiájában is. Egyébként összhangban a teljesítménymotivációs iskola belső fejlődésével, amit azonban eddigi emberi erőforrás-fejlesztő munkánkban még nem tudhattunk igazán kiaknázni: kinek-kinek a saját hosszú távú életstratégiája az, amiből kiindulva *maga motiválja önmagát,* a hagyományos külső incentívák csak ennek alárendelten (ebbe illeszkedően) jelenthetnek hajtóerőt.

De az újonnan beköszöntő társadalmi szerveződés, együtt az új mega-léptékű reáltrendekkel és a másutt is feltűnő új szellemi áramlatokkal magát az egész motivációs paradigmát is kezdik szétfeszegetni. Amikor ui. a ma uralkodó motivációs iskolák leszakadtak a szabad akarat és akaraterő hagyományos paradigmájáról, amit az arisztotelészi lélekfelfogásból átmentve még, pl. Narziss Ach (1910) is képviselt, és a motívumok erejéből és konstellációjából kezdték determinisztikusan levezetni a cselekvés irányát és erejét, elvesztették a par excellence emberi minőségnek, a *szabadságnak* az

aktivitás értelmezésében korábban tartott vezető szerepét. Kimunkálatlanul — mintegy „jobb agyféltekei sejtéssel" — vethetjük be, hogy a megatrendekben érkező autonómiafelfutás, amely még a 200 éves képviseleti demokráciát is felváltani ígéri egy tökéletes részvételi önrendelkezéssel (*Naisbitt,* 1987), összefüggésbe hozható a determinisztikus motiváció tanok iránti növekvő elégedetlenséggel.

(Jóllehet, a személy tökéletes öntörvényűségének problémáját a két meghatározó életművű szovjet pszichológus, *Rubinstein* és *Leontyev* általában *elkent,* de általában explicitté tett vitájában a teljesítménymotiváció személyiség-lélektani alapjainak tárgyalásánál valamennyire már exponáltuk — Leontyevnél találva meg a régi-új szabadság elv egészséges csíráit —, teljes horderejében azonban csak a motivációs iskolák hosszú korszakát legutóbbi tanulmányaiban mérlegre tevő Heckhausen *Rubikon-modelljének* (1986)[1] felszabadító hatása nyomán és a szabadságnak a honi tájakon is lényegi módon meggyarapodott befolyása, embersorsot és történelmet alakítani tudó hatása megtapasztalásában próbálhatjuk meg érdemben kibontani.)

De a „vízválasztó" események a magatartás-tudományi szervezetfejlesztési praxis egyéb vezérgondolatait is aktuális töltettel látják el, egyidejűleg *full credit*-et is adva nekik az események előkészítésében játszott szerepükre, immár a termelő szervezeteknél magasabb: össztársadalmi rendszerszinten. Csak illusztrációképpen: a vállalati szinten végrehajtott szervezetfejlesztés témájában az eddigiekben központi helyen használt Argyris-féle *„kéthurkos tanulás"* („double loop learning") kategóriájába (*Argyris,* 1980) kiváló alkalmat ad arra, hogy — most már érzékenyítve az újabb és (újabb vállalati példákra — az egész kelet-európai típusú szervezeti kultúrát diagnosztizáljuk vele. Azt, amiből a jelen fordulat radiális fogadkozásai és reményei ki akarnak szakítani bennünket.[2]

Sőt, kár volna kihagyni az alkalmat: az „egyhurkos tanulás — kéthurkos tanulás"

[1] „Már *Ach* (1910) és *Hillgruber* (1912) törvény rangjára emelték, „a motiváció nehézségei törvényének" nevezték el azt a megfigyelést, hogy a cselekvés intenzitása a mindenkori követelmények és nem az eredeti motivációerősség szerint alakul... Sajátos módon azonban azóta senkinek sem jutott eszébe az akaratlélektannak ez a régi gondolata, hogy a cselekvési intenzitást kioldja az eredő motiváció tendencia kötöttségéből, és alkalmassá tegye a változó követelményekhez való igazodásra. Ezért már legfőbb ideje volt az akaratlélektan elsüllyedt fogalmi anyagát előbányászni, és újra használhatóvá tenni, éspedig oly módon, hogy a motivációkutatás jelenlegi szintjével kompatibilis legyen... Ezért mi kategórikusan megkülönböztetünk motiváció és akarás között, mint két olyan különböző tudatállapot között, melyeket a motivációs folyamatot lezáró szándék-képzés pszichológiai Rubikon formájában választ el egymástól." (*Heckhausen,* 1986.)

[2] „Szervezeti tanulás történik akkor, ha a szándékok és az eredmények között eltérést fedeznek fel és korrigálnak... A szervezetekben a tanulás két kategóriája fordul elő. Egyhurkos a tanulás, amikor megvan a megfelelés, vagy a meg nem felelést anélkül korrigálnák, hogy meg kellene kérdőjelezni a szervezeti előfeltevéseket és politikákat... Kéthurkos viszont akkor, amikor akár megvan a megfelelés a szándék és az eredmény között, akár eltérést fedeznek fel, de mindenképpen változtatást eszközölnek az egység alapvető feltevéseiben és politikáiban. A termosztát, amely felderíti és korrigálja a szoba hőmérsékletét anélkül, hogy a programot megváltoztatná, az egyhurkos tanulás metafórája. De ha a termosztát meg tudná kérdezni, hogy miért 65 fokra állították be, vagy miért kell egyáltalán mérnie a meleget, ez már kéthurkos tanulás volna." (*Argyris,* 1980.)

elemző modellnél aligha találhatnánk találóbb diagnosztikus eszközt a szóban forgó két komplementer jelenség együttes értelmezésére, nevezetesen, hogy

• *mi is történt Kelet-Európában az elmúlt 4 évtizedben* (ti. egészen pontosan az egyhurkos tanulás iskolapéldája: a hivatalos álláspont szerint a felülről jött diktátumok helyesek voltak, csak a végrehajtók szabotálták el ezeket; a direktívák előfeltevései mögé nézni tabu volt); illetve, hogy

• *mi megy végbe most a fordulat kapcsán* (ti. reméljük, hogy valódi kéthurkos tanulás: a kudarc nyomán egy hátrábbi pontra csatolhatunk vissza, vagyis szabad nézni azt is, hogy a felülről jött parancsok milyen téves ember- és társadalomképre alapozódtak; meg lehet kérdőjelezni, sőt el is kell vetni a tarthatatlannak bizonyult ideológiai-politikai előfeltevéseket).

Ameddig pedig így visszamehetünk törekvéseink legitimizálásában és ésszerűsítésében, az végül is magyar, Duna-völgyi és európai identitásunk. Más szóval értékrendszerünk romlatlan, vitális mélye. Sok közelmúlti törekvésünk kudarcba fulladt, de hogy éppen ezeket kell-e folytatnunk tovább erőltetve, vagy hátrábbra csatolva vissza, alapvetően új irányát szabjuk cselekvésünknek, ezt aszerint kell eldöntenünk, hogy legmélyebb értékeink: „az Alpok és Kárpátok között élő 15 millió magyar azonosságának, nyelvének és kultúrájának túlélése és fejlődése" *(Illyés Gyula)* és Magyarország társadalmi és politikai modernizációja, világgazdasági versenyképessége, milyen irányfényt adnak.

Értelmiségünk nemzetszolgálata az értékrend őrzése és értelmiségünk ennek hatékony, élő kommunikációban — úgy tűnik — meg is felelt az utóbbi években. Az elődök közül érdemes felidéznünk az írástudók erkölcsi (és elemző) felelősségét hangoztató Babits szavát:

> „Senki sem kívánja az Igazság nevében a magyar írástudóktól, hogy ne szenteljék egész lelküket, minden erejüket hazájuk fölemelésének. Hiszen az Igazság maga sem kívánhat itt egyebet, mint fölemelését ennek a boldogtalan népnek, melynek oly fájdalmasan *igaza van...* a magyar szerencsétlenségében is szerencsés: egyszerre szeretheti hazáját és az Igazságot ... Ha van nemzet Európában, melynek legjava írástudói nem követték el ezt az árulást: a magyar az. Pacifisták voltunk, és ma — hadd legyünk csak nacionalisták! Magam is az vagyok. De ennek a nacionalizmusnak ugyanaz a lényege, ami a pacifizmusunké volt: az erőszak elvének tagadása. Mi kétszeres joggal tiltalkozhatunk az Erőszak ellen, kik egy pillanatra sem ismertük el ezt az elvet..." (*Babits,* 1986. 30—32.)

Igaz, hogy ma már Illyés nyomán mindenképpen *patriotizmust* mondanánk, hogy nagy ívben kerüljük el a Babits után véglegesen lejáratott és a béke megbontásával egyet jelentő nacionalizmus említését. De így is kétszeres joggal tiltakozhatunk az Erőszak ellen.

A Magyar Televízió 1988. július 25-i erdélyi tematikájú adásában hangzott el egy bölcs román megállapítása: a románnak átállt karrierista magyaroknak ne örüljünk, azokkal nem sokra megyünk, mert azok rongyemberek. Ez aláhúzza *Jászi Oszkár* törté-

nelmi törvényét: az erkölcsi-akarati érték (de éppígy az intellektuális-kreatív is) mindig az elnyomott, sose az elnyomó oldalán gyülemlik fel. Az azonosságát vállalni merő, belső meggyőződését és külső magatartását szilárd harmóniában tartó magyar értelmiségi a glasznoszttyal induló jövőnek — reméljük — domináns személyisége. Mert a legnagyobb vízválasztó az 1988-as évben mégiscsak ez: bebizonyosodott, hogy a félelem a társadalom rossz kötőanyaga. Szorongásból engedelmeskedő, puha gerincű rétegekkel nem győzhetünk a világgazdaság valódi harcaiban. Csak amit szabad meggyőződésből választunk, az állja meg a szuperléptékű modernizáció igazságtevését. A nagy történelmi hazugságokat is előbb-utóbb fel kell számolni, és ennek a folyamatnak ki tudja, melyik szakaszán vagyunk. Csak amit egyszerre szerethetünk az igazsággal, annak győzelmében reménykedhetünk, akár már itt-ott jóleső elégtétellel, akár még további fájdalmas sóvárgással.

IRODALOM

Ach, N.: Über den Willensakt und das Temperament. Leipzig, Quelle und Meyer, 1910

Antal László és mtsai: Fordulat és reform. Budapest, Hazafias Népfront, 1986.

Argyris, C.: Making the undiscussable and its undiscussability discussable = Public Administration Review, May—June 1980.

Babits Mihály: Az írástudók árulása. Magvető, Budapest, 1986.

Bolgár György: Történelmi idők = Élet és Irodalom, 1988. júl. 15.

Epstein, S.: Traits are well and alive. In: Magnusson, D., Endler, N. S. (eds.): Personality at the Crossroads: Current Issues in Interactional Psychology. Hillsdale N. J., Erlbaum, 1977.

French, E. G.: The interaction of achievement motivation and ability in problem solving success = J. abnorm. soc. Psychol., 1958. *57* 306—309.

Gyenes Antal, ifj.: Környezetek és szervezetek = Társadalomkutatás, 1983. 4.

Hankiss Elemér: Az iparpolitika társadalmi mozgástere = Ergonómia, Különszám, 1987.

Hannan, M.—Freeman, J.: The population ecology of organizations = American J. Sociology, 1977. 3.

Heckhausen, H.: Motivation und Handeln. Heidelberg, Springer, 1980.

Heckhausen, H., et al.: Wiederaufbereitung des Wollens. Symposion auf dem 35. Kongress der Deutschen Gesellschaft für Psychologie in Heidelberg am 30. September 1986.

Himmelstrand, U.: Human predicaments at the intersection of objective and subjective realms: Some theoretical and methodological reflections on the relation between subjective and objective indicators. Paper presented to the IPSA World Congress in Edinburg, August, 1976.

Kleinbeck, U. et al.: Motivationale Aspekte der Arbeitszufriedenheit = Z. f. Arbeitswiss, 1980. Vol 34. 200—206.

Kleinbeck, U. et al.: Untersuchungen zum Problem der Arbeitszufriedenheit. 27. Kongress der Gesellschaft für Arbeitswissenschaft, Zürich, 1981. márc.

Leontyev, N. A.: Tevékenység, tudat, személyiség. Gondolat—Kossuth, Budapest, 1979.

McClelland, D. C.—Winter, D. G.: Motivating economic achievement. New York, The Free Press, 1969.

Naisbitt, J.: Megatrendek: Tíz új irányzat, melyek átalakítják életünket. OMIKK, 1987.

Rubinstein, S. L.: Probleme der allgemeinen Psychologie. Berlin, VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1979.

Steinle, C.: Partizipative Führung: Betriebswirtschaftleiche und sozialpsychologische Aspekte. Bern und Stuttgart, Paul Haupt, 1980.

Stone, P. J. et al.: The General Inquirer: A computer approach to content analysis. Cambridge, Mass, 1966.

Varga Károly: Teljesítménymotiváció a magyar ifjúsági sajtóban. Pedagógiai Szemle, 1977. május

Varga, Károly: Predicament and the cognitive theory of motivation. 9th World Congress of Sozio-logy (ISA), Uppsala, 1978. augusztus

Varga Károly: Ördögi kör: A hiány szociálpszichológiája. Magvető, Budapest, 1985.

Varga Károly: Az emberi és szervezeti erőforrás fejlesztése. Akadémiai, Budapest, 1986.

Varga Károly: Öt év után mennyire megegyezéses a vezetés a vállalatnál? = Ipar-Gazdaság, 1988. augusztus

Varga Károly—Hollós János—Mladenecz Mária—Farnady László: A szervezetfejlesztés arkhimédeszi pontja = Ergonómia, 1981. 3.

LENDVAY JUDIT

KOGNITIV DIMENZIÓK ÉS ÉRTÉKMEZŐK A KÖRNYEZŐ ORSZÁGOK ÉS NÉPEK MEGÍTÉLÉSÉBEN

A közgondolkodásban elsősorban a kézzelfogható, a szemmel látható, a közvetlen hétköznapi tapasztalással megtapasztalható benyomások, illetve ezek tömegkommunikáció közvetítette képe alapján formálódik az összkép az országokról (gazdasági fejlettség, életszínvonal, áruellátás), a nagyobb érzékenységet, absztrakciós készséget igénylő politikai megfontolások az előbbi tényezőkhöz képest másodlagosak az ítéletalkotásban.

A politikai vonatkozások még jobban háttérbe szorulnak akkor, amikor az összehasonlított országokban élő népek szabad jellemzésére kerül sor. A közlésekben a közvetlenül vagy a tömegkommunikáció által közvetítetten, lehetőség szerint vizuálisan is megtapasztalható motívumok domináltak, közülük is az emberek egymáshoz fűződő viszonyára vonatkozó megjegyzések, az általános emberi tulajdonságok, valamint a szóban forgó nép életszínvonalával kapcsolatos értékelések.

A többváltozós elemzések három alapvető patternre vezették vissza a népenként eltérő variánsokban jelentkező attribuciós mintákat: az elsőre az információgazdag, átgondolt, kikristályosodott megfogalmazások jellemzőek; a második spontánabb, kevésbé koherens válaszokban verbalizálódott, míg a harmadik a „profil nélküliek" sajátos válaszolást kikerülő patternje: egyszavas, információszegény fogalmazásban, gyakori kitérésekkel.

A vizsgált négy nép közül intenzív negatív attribuciót tapasztaltunk a románok vonatkozásában, amelynek sajátossága az előítéletes gondolati-értékelő mechanizmusok beindulása. Az elmaraszta1ó jelzők egymásba fűződő építkezése negatív sztereotípiákat hívott elő, gyakran durva, irritáló, intoleráns megfogalmazásokkal. Az osztrákokra vonatkozó megnyilatkozások széles körű pozitív elfogultságot mutattak, míg a szlovákokkal és a lengyelekkel kapcsolatos vélemények erősen megoszlottak.

Az illúzióktól mentes, önkritikus önkép kialakításához fontos és elengedhetetlenül szükséges gondolati művelet egyének és társadalmi nagycsoportok önmeghatározása során egyaránt a teljesítményekben megjelenő képességek és adottságok másokkal való összevetése, másokhoz történő hasonlítása. A közgondolkodásban elsősorban a kézzelfogható, a szemmel látható, a közvetlen hétköznapi tapasztalással megtapasztalható benyomások, illetve ezek tömegkommunikáció közvetítette képe alapján formálódik az összkép az országokról (gazdasági fejlettség, életszínvonal, áruellátás), a nagyobb érzékenységet, absztrakciós készséget igénylő politikai megfontolások az előbbi tényezőkhöz képest másodlagosak az ítéletalkotásban.[1]

A másokkal történő összevetés nem mindig szolgálja a valósághű helyzetértékelést. A hatás attól is függ, hogy az összehasonlítást végző egyén hogyan választja meg az összehasonlítás alapjául szolgáló alanyok körét. Amennyiben úgy húzza meg a határt – akár részrehajló szelekcióval, akár a jobb teljesítmények lekicsinylésével vagy a jobban teljesítők lebecsülésével –, hogy biztos győztesként kerüljön ki az összehasonlításból, a másokkal történő összevetés önigazoló, konfliktuskerülő funkciót tölt be, s nem serkent a tényekkel való szembesülésre. Ha a jobb teljesítmények pozitív

példaként tételeződnek, kijelölhetik a fejlődés irányát, cselekvésre buzdíthatnak, értékorientációs sémákat kínálhatnak.

Magyarország gazdasági és politikai helyzetének megítélése 1987 decemberében a korábbi hónapokban végzett politikai közvélemény-kutatások borúlátó eredményeihez képest túlságosan is kedvezőre sikerült.[2] A magyar társadalmi valóság korábbi vizsgálatok tapasztalataitól eltérő megélését ezúttal minden bizonnyal elsősorban a földrajzi összehasonlítás lehetősége váltotta ki; Magyarország valamennyi elemzési szempont tekintetében pozitívabb értékelést kapott, mint az összehasonlításra kínált Lengyelország, Románia vagy Szlovákia. A demokrácia érvényesülése és a nemzetiségi kérdés megnyugtató rendezése terén a válaszolók szemében Magyarország Ausztriánál is valamelyest előbbre jár, jóllehet az igazán fontos és gazdasági mutatókkal viszonylag jól mérhető teljesítmények tekintetében Ausztria elsősége ezúttal is elismerést nyer.[3]

Az értékelési szempontok szerinti rangsorokat az *1. táblázat* foglalja össze. Látni fogjuk, hogy a legkedvezőbb összkép Ausztriáról, a legkedvezőtlenebb Romániáról alakult ki. Az összkép szerveződésében az értékelési dimenziók közül Ausztria, Lengyelország és Magyarország esetében a gazdasági fejlettség, Románia vonatkozásában az életszínvonal, Szlovákiánál a demokrácia játszott domináns szerepet.[4]

Az országokról kialakított összkép – kivéve az általánosan kedvezőtlenül megítélt Romániát – az iskolai végzettség emelkedésével egyre kedvezőbben változott. Ez javarészt annak tudható be, hogy a magasabb iskolai végzettségű válaszolók az általunk javasolt értékelési szempontok közül néhánynak nagyobb jelentőséget tulajdonítottak általában az országok összképének mérlegelésekor, mint iskolázatlanabb társaik: így a gazdasági fejlettségnek, a gazdasági fejlődés által kiteljesített vagy behatárolt életszínvonalnak, a demokrácia térnyerésének és az utca embere viselkedéskultúrájának. Két további elemzési szempont – az áruellátás és a nemzetiségi kérdés – tekintetében az előbbihez hasonló összefüggést nem tapasztaltunk.

Amennyiben az országokról kialakított összképet önmagában, az iskolai végzettségtől függően eltérő fontosságúnak megítélt értékelési szempontoktól elvonatkoztatva tekintjük, magasabb iskolai végzettségűek általánosan is érvényesülő kritikaibb–bírálóbb hozzáállását bizonyítják az adatok: Lengyelország, Magyarország, Románia és Szlovákia helyzetét ők lényegesen kedvezőtlenebbül ítélik meg, mint az iskolázatlanabbak (az összefüggés egyedül Szlovákia esetében nem szignifikáns, bár maga a tendencia ez esetben is megmutatkozik). Az Ausztriával kapcsolatos összbenyomások éppen ellenkezően alakulnak: az összkép az iskolai végzettség emelkedésével egyre kedvezőbb. A nyolc általánost végzett válaszolók csoportjában Magyarország és Ausztria megítélése még egyformán kedvező (a két országos azonos nagyságú pontszámmal az első helyen osztozik az országok rangsorában), ám az iskolai végzettség emelkedésével hazánk megítélése egyre kevezőtlenebbül, Ausztriáé egyre kedvezőbben alakul. Valószínű, hogy az alacsonyabb iskolai végzettségű rétegek hajlamosabbak – többek között alacsony hatékonyságú információfeldolgozó képességük, szegényes informáltságuk következtében – a tényektől való elszakadásra, Magyarország politikai és gazdasági teljesítményeinek túlértékelésére.

Az összehasonlított országokban élő népek szabad jellemzésekor a politikai vonatkozások még jobban háttérbe szorultak, mint amikor értékelési szempontként kínáltuk azokat. A közlésekben a közvetlenül vagy a tömegkommunikáció által közvetítetten, lehetőség szerint vizuálisan is megtapasztalható motívumok domináltak, közülük is az emberek egymáshoz fűződő viszonyára vonatkozó megjegyzések (például összetartóak, széthúzóak, önzőek, barátságosak, megbízhatatlanok stb.), továbbá az általános emberi tulajdonságok (például tiszta, piszkos, vidám stb.), valamint a szóban forgó nép életszínvonalával kapcsolatos értékelések (például szegények, gazdagok, jól élnek stb.). Feltűnő, hogy az önreflexiókban viszonylag ritkán merültek fel az életszínvonallal kapcsolatos kérdések, ugyanakkor gyakran fordultak elő olyan értékelések, amelyek a munkához való viszonyra utaltak (a megkérdezettek 40 százaléka tartotta a magyarokat szorgalmas, dolgos népnek, 5 százalékuk lustának, dologkerülőnek). Nézzünk illusztrációképpen néhányat a válaszok közül:

(Az osztrákok)„Jómódúak, nekem olyan kiegyensúlyozottnak, jókedvűnek tűnnek, jól állnak anyagilag. Szóval, van mit a tejbe aprítaniuk. Bizonyára nem ingyen kapják, meg is dolgoznak érte. Nekem jó tapasztalataim vannak róluk."

(35 éves, középfokú végzettséggel rendelkező, budapesti nő)

(A szlovákok) „Nem szeretik a magyart. Kicsit büszkék, nem gyakorolják a magyar nyelvet, pedig tudják. Úgy tesznek, mintha mi lennénk az oka, hogy ők már más országhoz tartoznak. Mi láthatóan jobban élünk, szóval sértődöttek. Kintlétem alatt ez volt a legszembetűnőbb."

(31 éves, felsőfokú végzettséggel rendelkező, kustánszegi férfi)

(A románok) „Elnyomják a magyarokat. Nem szeretik őket. Románosítani akarnak minket. A nem román iskolába járó gyerekeket nem veszik fel az egyetemre. Mezőgazdaságilag elmaradottak. Nem végeznek precíz munkát az iparban (Dacia-gyártás). Elnyomják a nemzetiségi írókat, művészeket."

(35 éves, 8 általánost végzett, zalaszentbalázsi férfi)

(A lengyelek) „Sajnálom őket, dolgos, szorgalmas, okos népek, akik eltévelyedtek egy kicsit. De egy jó vezetéssel utólérnék magukat."

(33 éves, középfokú végzettséggel rendelkező, győri férfi)

1. táblázat

Értékelési szempontok szerinti rangsorok (pont)*

	Ausztria n = 601**	Lengyelo. n = 588**	Magyaro. n = 612**	Románia n = 609**	Szlovákia n = 578**
Áruellátás	14,7	6,8	12,7	4,6	9,6
Életszínvonal	16,6	7,4	13,7	4,9	10,8
Gazdasági fejlettség	16,3	7,4	12,9	4,8	10,7
Demokrácia	13,1	8,0	13,4	4,8	9,9
Nemzetiségek helyzete	12,5	7,6	13,4	4,1	8,8
Viselkedéskultúra	16,5	8,7	14,3	5,0	10,4
Összkép	89,7	45,9	80,4	28,2	60,2

*A táblázatban található mutatókat úgy képeztük, hogy az országok természetes rangsorát megfordítottuk, és az így kapott értékeket az adott elemzési szempont fontosságával súlyoztuk. A mutató értéke annál nagyobb, minél kedvezőbb az ország megítélése az adott szempont szerint, s minél fontosabb a szóban forgó szempont egy-egy ország megítélésekor általában

**Azok száma, akik valamennyi értékelési szempont szerint rangsorolni tudták az öt országot

A válaszokban felmerülő elemzési szempontok említési arányait a *2. táblázat* gyűjti.

A jellemzett népekkel eltérő minőségű és intenzitású interakciókba lépőknél tematikáját tekintve, nem tapasztaltunk sajátos válaszadási minták kiaalakulását, jóllehet a mélyebb érintett-

ségből fakadó nagyobb tájékozottság információgazdagabb válaszokat és magasabb említési arányokat eredményezett (például azoknál, akik szokták nézni valamely szomszédos ország televízióadásait, akik jártak az adott országban vagy onnan érkező turistákkal szoktak találkozni idehaza). Részletesebb és elemzőbb válaszokat kaptunk a magasabb iskolai végzettségű válaszolóktól is, de – korábbi tapasztalatainktól eltérően – nem sikerült hasonló összefüggést kimutatni a szóban forgó országban rokonokkal, ismerősökkel rendelkezők körében, vagy szomszédos népek esetén a határszélen lakók csoportjában.[5]

Valamely néppel kapcsolatos ellenséges érzület kialakulásának, az előítéletes értelmezések beindulásának egyik jele, ha egy ország teljesítményeinek megítélése összefonódik állampolgárainak minősítésével. Ezt Románia és a románok esetén általánosan, Lengyelország és a lengyelek vonatkozásában a válaszolóknak csak egy részénél tapasztaltuk: azok, akik a románokat vagy a lengyeleket elmarasztalóan jellemzték, magukról az országokról is kedvezőtlenebb összképet alakítottak ki, mint a pozitív(abb) attitüddel rendelkezők.[6] Ritkaságszámba mentek az olyan megfogalmazások, amelyek az ország, a politikai vezetők és a nép elkülönült kezelésének igényével lépnek fel, mint például az alábbiak:

„Sok rosszat tudok Romániáról. De nem biztos, hogy a románok ilyenek."

(15 éves kaposvári ipari tanuló)

„Nem annyira a népekkel, mint a vezetőkkel van a baj."

(54 éves, nyolc osztálynál kevesebbet végzett tárnoki férfi)

„Nem a lengyel nép juttatta oda magát, ahol most vannak, hanem a rossz vezetés."

(34 éves, középfokú végzettséggel rendelkező budapesti férfi)

2. táblázat

Környező népekre vonatkozó jellemzések tematikája. Az elemzési szempontok említési aránya (százalék)

	Osztrákok n = 1000	Lengyelek n = 1000	Magyarok n = 1000	Románok n = 1000	Szlovákok n = 1000
Életszínvonal	21	12	6	22	9
Emberek egymáshoz fűződő viszonyát leíró viselkedési jegyek	35	27	45	24	30
Intellektuális tulajdonságok	13	4	9	6	4
Általános emberi tulajdonságok	32	23	51	25	18
Saját és más néphez fűződő viszonyra vonatkozó értékelések	6	9	7	16	16
Nemzetiségi kérdés	–	–	1	8	2
Politika	2	5	2	5	1
Gazdaság	9	8	2	9	5
Munkához való viszony	11	16	43	9	10
Kultúra	3	2	2	1	2
Természeti szépségek	1	–	–	–	–

Ha az előítéletes gondolat-értékelő mechanizmusok beindultak, az elmarasztaló jelzők egymásba fűződően, egymásból következően táplálják a negatív sztereotípiát, amely gyakran durva, irritáló, intoleráns módon verbalizálódik:

„Kegyetlen, sunyi nép. Mindig gyilkolták a magyarokat. Az első, meg a második világháborúban is olyanok voltak, mint az állatok. Nem jó, hogy ilyen szomszédunk van."

(40 éves, nyolc általánost végzett tárnoki férfi)

„Lusták, piszkosak, személyi kultuszban élnek, elnyomják a kisebbséget. Csak rosszat tudok róluk mondani."

(34 éves, nyolc általánost végzett, budapesti nő)

Vagy a lengyelekről ugyanő:

„Valamikor nagyon baráti nép volt. Majd egyre több jön ide dolgozni, lopni és piacozni."

A vizsgálat népek egyike esetén sem tapasztaltuk a negatív attribució olyan intenzítását, mint a románok vonatkozásában. A negatív láncreakciók beindulását 1985-ben, Zalaegerszegen végzett vizsgálatunkban is sikerült kimutatnunk,[7] ám azóta a tulajdonság-konfiguráció elemeinek kötődése megerősödött.[8] Ezt illusztrálja az *1. ábra.*

Románok esetén az előítéletek meglehetősen kihordott, készre formált stációba kerültek, amit az is bizonyít, hogy egyre gyakrabban szembekerültünk két előítélet által erősen sújtott nép, etnikum egymásra vonatkoztatásával: „ ... olyan félcigány keverék", „hát mint a cigányok: koszosak, lusták, kötekedőek". 1987-ben a megkérdezetteknek mintegy 4-5 százalékánál kapcsolódtak össze a románokkal és a cigányokkal kapcsolatos előítéletek.

Jelzőkészletünkből a megkérdezettek az osztrákokra általában nyolcat, a szlovákokra ötöthatot, a románokra és a lengyelekre hatot-hatot tartottak illőnek. Osztrákok esetén a jellemzőnek vélt tulajdonságok közül hét, szlovákoknál és lengyeleknél négy-négy, románoknál egy-kettő volt pozitív. Eredményeink szerint az *osztrákok* tiszta (61) százalék), művelt (58 százalék), gazdag (57 százalék), barátságos és szorgalmas (54–54 százalék), valamint békés és vendégszerelő (51–51 százalék), rokonszenves (45 százalék) emberek; a *szlovákok* békések (38 százalék), szorgalmasak (36 százalék), tiszták (35 százalék), összetartóak (34 százalék) és barátságosak (32 százalék). A *románok*kal kapcsolatban az eddig leírtakkal összhangban az elmarasztaló tulajdonságok attribúciója volt elsősorban jellemző: azaz az a kép alakult ki róluk, hogy barátságtalanok (44 százalék), ellenszenvesek (38 százalék), piszkosak (37 százalék), lusták, megbízhatatlanok és szegények (34–34–34 százalék). A *lengyelek*et a válaszolók általában barátságosnak (48 százalék), vendégszeretőnek (42 százalék), rokonszenvesnek (37 százalék), összetartónak (35 százalék), segítőkésznek és vidámnak (32–32 százalék) tartották.[9]

A népenként eltérő variánsokban jelentkező attribúciós minták három alapvető patternre vezethetők vissza: az elsőre az információgazdag, átgondolt, kikristályosodott megfogalmazások, a tucatnál is több jelző kiválasztása jellemző; a második spontánabb, kevésbé koherens válaszokban verbalizálódott, az előzőnél jóval passzívabb jelzőválasztással; a harmadik a „profil nélküliek" sajátos válaszolást kikerülő patternje egyszavas, információszegény fogalmazásban, gyakori kitérésekkel („Nem ismerem őket. Még nem jártam külföldön."; „Tévén keresztül nem lehet egy országot megítélni."; „Valóságban még nem találkoztam velük.")[10]

Az *osztrákok*kal kapcsolatos attribució során az előbbi három alapminta különült el: az információgazdag és a kevésbé információgazdag döntően pozitív érzelmi töltéssel. A megkérdezettek gyakorlatilag egyenlő arányban éltek e három attribuciós mintával.

Az információgazdag attribuciós minta váza az erősen pozitív attitűd, melyben összekapcsolódik Ausztria és állampolgárainak szinte elfogultan kedvező megítélése. Akik ezt az attribuciós mintát használták, csaknem egyöntetűen egyetértettek abban, hogy az osztrákok barátságo-

1. ábra

A románok tulajdonságainak konfigurációja
(A korrelációs együtthatók alapján)

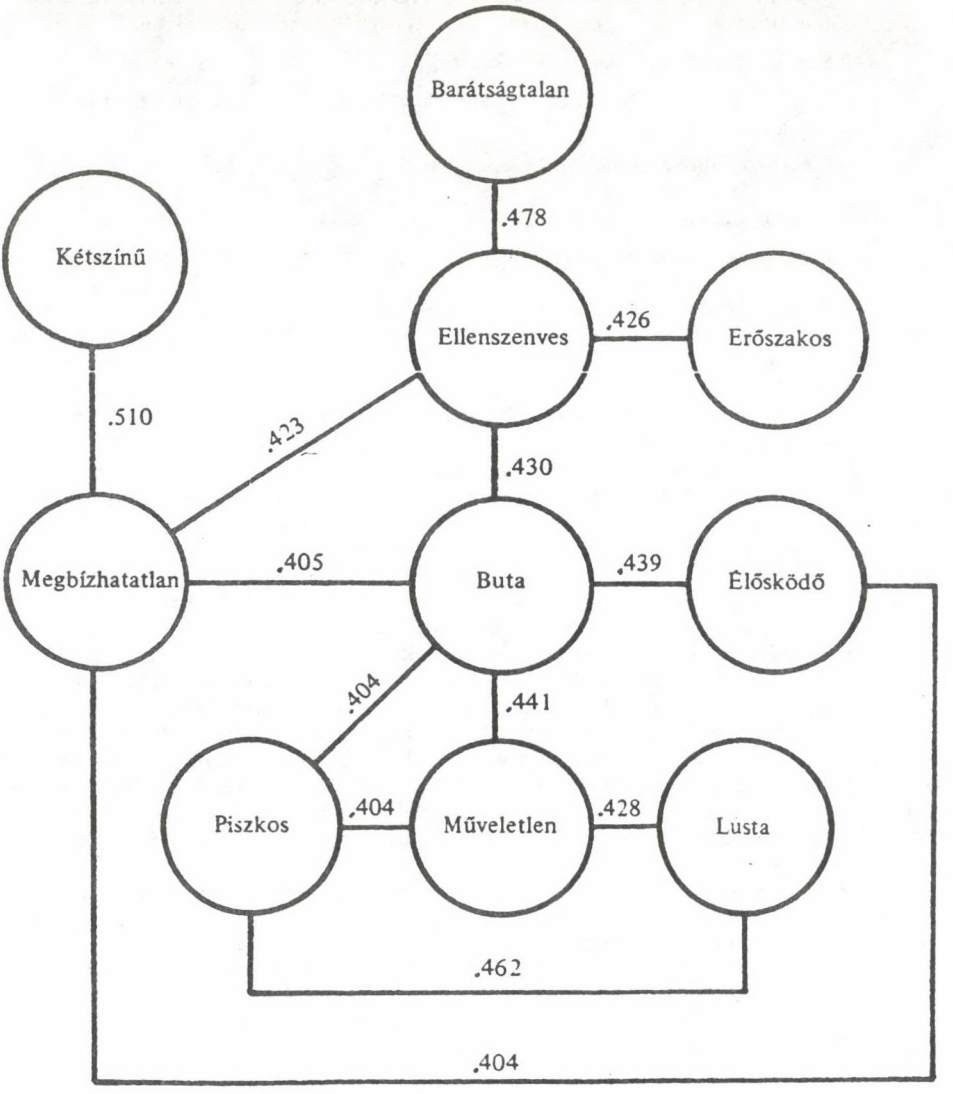

sak, gazdagok, műveltek, szorgalmasak, tiszták és vendégszeretőek. (Valamennyi felsorolt tulajdonság választási aránya meghaladta a 90 százalékot a szóban forgó klaszterban.) Nézzünk néhányat az ide vágó válaszok közül:

„Szorgalmasak, sokat dolgoznak, ügyeskedők. Jobban élnek, jobb a pénzük értéke. Ezért is jönnek ide vásárolni ilyen központokba, mint Sopron, Kőszeg, Győr. Felvásárolnak nálunk minden árut. Én szeretem őket. Nagyon hasonlítanak a magyarokra. Szokásaikban nagyon vidámak. Becsülöm őket, mert sokat törődnek az árva gyerekekkel. Sporttábort, leánytábort szerveztek, nemzetközi segélyeket gyűjtöttek."

(33 éves, középfokú végzettséggel rendelkező győri férfi)

„Az osztrákok olyanok, mint a magyarok, csak egy jó adag biztonságérzet van mögöttük. Nagyobb a létbiztonság és ezáltal nyugodtabbak, kiegyensúlyozottabbak."

(41 éves, felsőfokú végzettséggel rendelkező budapesti nő)

A kevésbé információgazdag attribuciós minta ugyancsak pozitív attitűdöket takar, de a kötődés nem olyan erős, mint az előbbi klaszterban: az Ausztriáról kialadított összkép kevésbé kedvező, az osztrákok szabad jellemzésekor adott pozitív válaszok aránya némileg alacsonyabb, mint előbb. Jelzőkészletünkből gyakorlatilag csak feleannyi tulajdonságot tartottak illőnek az osztrákokra e pattern alkalmazói, mint az előbbiek. Ebbe a harmadik klaszterba tartozók egyöntetűen úgy gondolják, hogy az osztrákok alaposan (e tulajdonság választási aránya 100 százalék) – a többi tulajdonság választási aránya lényegesen alacsonyabb, mint az első klaszterban.

A „profil nélküliek" csoportjában a tulajdonságok választási aránya legfeljebb 5-6 százalékos, igen gyakori a válaszhiány. Mindez azzal függ össze, hogy a „profil nélkülieket" elkülönítő második klaszter az iskolázatlanabb (C = 0,275), kedvezőtlenebb társadalmi pozíciójú kérdezetteket gyűjti, akik ausztriai ismerősökkel, rokonokkal, vagy személyes ausztriai tapasztalatokkal kevésbé büszkélkedhetnek, mint a másik két klaszterba tartozók (C = 0,347, illetve 0,205). Közülük kevesen beszélnek németül (C = 0,118) és lényegesen kisebb azoknak az aránya, akik szoktak osztrák turistákkal találkozni – azaz sokan laknak idegenforgalmat kevésbé vonzó falusias településeken (C = 0,264).

Az osztrákokkal kapcsolatos attribuciós mintákat feltáró klaszterelemzés eredményeit a *3. táblázat* foglalja össze.

Szlovákok jellemzésekor az információgazdag attribuciós minta pozitív, a kevésbé információgazdag pozitív és negatív érzelmi töltéssel jelentkezett. E három attribuciós mintával a megkérdezettek mintegy fele élt – minden második a „profil nélküliek" szűkszavú csoportjába tartozik.

Szlovákia politikai és gazdasági teljesítményeinek megítélése és a szlovákok értékelése ugyanúgy összekapcsolódott, mint ahogy azt Ausztria és az osztrákok esetén tapasztaltuk: az országról kialakított kedvezőbb összkép a nép pozitívabb jellemzésével járt együtt. Az attribuciós minták és a szabad jellemzések érzelmi töltése sokkal szorosabban kapcsolódott össze, mint ahogy azt az osztrákok esetében tapasztaltuk (C értéke osztrákoknál 0,199, szlovákoknál 0,455), ami a két néppel kapcsolatos vélemények perzisztenciájában meglévő különbségekre enged következtetni.[11] Hasonlóan erős összefüggést mutattunk ki a kétféle módszerrel feltárt vélemények között a lengyelek esetén is (C = 0,434).

A pozitív beállítódású, információgazdag attribuciós mintát használók körében egyetértés mutatkozott a tekintetben, hogy a szlovákok békések, megbízhatóak, műveltek és tiszták (valamennyi felsorolt tulajdonság választási aránya legalább 90 százalék). A negatív beállítódásúakat gyűjtő második klaszterba tartozók leginkább barátságtalannak (82 százalék), míg a kevésbé információgazdag attribuciós mintát követő negyedik klaszterba tartozó pozitív beállítódásúak barátságosnak (74 százalék) és békésnek (72 százalék) tartották a szlovákokat. A második klaszterba tartozó ellenségeskedő és a negyedik klaszterba tartozó szimpatizáló hozzáállás illusztrálására álljon itt két-két idézet a válaszok közül:

„Nagy a piszok, szemét. Nem szeretik az ott élő és a turistaként beérkező magyarokat. Ellenszenvesek."

(39 éves, felsőfokú végzettséggel rendelkező budapesti nő)

„Eltagadják még azt is, hogy tudnak magyarul. Nem beszélnek velünk. Nem olyan vendéglátást adnak, amilyet mi adunk, ha idejönnek."

(59 éves, nyolc általánost végzett tatabányai nő)

„Kedélyesek, barátságosak, szeretik a jó sört. A köztisztaságra jobban ügyelnek, mint mi. Nincs olyan lakásproblémájuk, mint nekünk. Sportol minden gyerek, fejlett a sportkultúrájuk."

(14 éves budapesti tanuló)

„Rendes, tiszta népek. Dolgosak. Bőséges az árujuk, de nálunk azért minden jobb. Iparuk is fejlődik."

(45 éves, nyolc általánost végzett miskolci nő)

3. táblázat

Az osztrákokra vonatkozó attribuciós minták

	1. klaszter n = 338	2. klaszter n = 322	3. klaszter n = 340	Átlagosan n = 1000
Hozzáállás	Erősen pozitív	Profil nélküli	Szimpatizáló	
Kiválasztott tulajdonságok száma (db)	15–16	4	8–9	8
Ebből pozitív (db)	13–14	3	7–8	7
Az Ausztriáról kialakított összkép (pont)	86,4 (n = 328)	67,4 (n = 188)	82,7 (n = 320)	80,7 (n = 836)
Az osztrákok szabad jellemzésekor adott pozitív	71	12	67	51
negatív válaszok aránya (%)	2	2	4	3
Ausztriával szomszédos megyében lakók aránya (%	6	6	6	6
Osztrák tévét nézők aránya (%)	12	7	13	11
Ausztriai rokonokkal, ismerősökkel rendelkezők aránya (%)	9	4	8	7
Volt már Ausztriában	21	6	24	17
Szokott osztrák turistákkal találkozni (%)	48	20	49	40
Németül beszélők aránya (%)	13	5	10	9
Legalább középfokú végzettséggel rendelkezők aránya (%)	41	16	41	33

Az attribuciós mintákat feltáró klaszterek elkülönülésében a szlovákok esetén is fontos szerepet játszott a társadalmi helyzet, akárcsak az osztrákok jellemzésekor. A „profil nélkülieket" gyűjtő harmadik klaszter ezúttal is a kedvezőtlenebb társadalmi pozíciójúakat fogta össze, akik

alacsonyabb iskolai végzettségűek, mint a többi klaszterba tartozók (C = 0,196), s ezzel összefüggésben a szlovákokkal kapcsolatos közvetlen tapasztalattal is kevésbé rendelkeznek, mint a többiek: azaz kevesebben jártak közülük Csehszlovákiában (C = 0,244), alacsony körükben a csehszlovák tévét nézők aránya (C = 0,158), s kevesebben találják magukat szemben az elsősorban városokra irányuló szlovák turizmussal (C = 0,244). A közvetlen személyes tapasztalat nagy valószínűséggel averziót szül: a negatív beállítódású második klaszterban a legmagasabb azoknak az aránya, akik jártak már Csehszlovákiában, akárcsak azoké, akik csehszlovákiai rokonokkal, ismerősökkel rendelkeznek (jóllehet utóbbi összefüggés matematikai–statisztikai értelemben nem szignifikáns), vagy a csehszlovák határ közelében laknak (C = 0,131).

A szlovákokra vonatkozó attribuciós minták klaszterenkénti jellegzetességeit a *4. táblázat* rendszerezi, míg a románokra vonatkozó eredményeket az *5. táblázat*ban találjuk.

4. táblázat

A szlovákokra vonatkozó attribuciós minták

	1. klaszter n = 139	2. klaszter n = 177	3. klaszter n = 459	4. klaszter n = 225	Átlagosan n = 1000
Hozzáállás	Pozitív	Ellenséges-kedő	Profil nélküli	Szimpatizáló	
Kiválasztott tulajdonságok száma (db)	15	8–9	3	7–8	5–6
Ebből pozitív (db)	12–13	3–4	2	7	4
Szlovákiáról kialakított összkép (pont)	58,8 (n = 132)	55,4 (n = 173)	49,6 (n = 317)	54,6 (n = 214)	53,5 (n = 836)
A szlovákok szabad jellemzésekor adott pozitív	48	7	9	43	21
negatív válaszok aránya (%)	9	49	14	9	18
Csehszlovákiával szomszédos megyékben lakók aránya (%)	52	57	42	40	46
Csehszlovák tévét nézők aránya (%)	27	19	10	15	15
Csehszlovákiai rokonokkal, ismerősökkel rendelkezők aránya (%)	15	19	7	16	12
Volt már Csehszlovákiában? (%)	48	60	29	51	42
Szokott szlovák turistákkal találkozni (%)	62	58	36	52	47
Legalább középfokú végzettséggel rendelkezők aránya (%)	32	37	27	36	33

A *román*okra vonatkozó információgazdag attribuciós mintát pozitív és negatív érzelmi töltéssel alkalmazták vizsgálatunk résztvevői. Ellenséges hozzáállást takar az első klaszterba cso-

portosulók által alkalmazott pattern, melyet minden harmadik megkérdezett használt. E pattern gyakori jellemzője a láncreakciószerűen építkező argumentáció, melyről korábban már szóltunk (v. ö. az *1. ábrá*val). Alkalmazóiban az a benyomás alakult ki a románokról, hogy azok barátságtalanok (86 százalék), ellenszenvesek (83 százalék) és megbízhatatlanok (81 százalék). Sokkal ritkábban fordult elő az enyhén pozitív, inkább az ambivalens hozzáállásúak által követett, ugyancsak információgazdag attribuciós minta (minden tizedik megkérdezett esetén találkoztunk ezzel a patternnel), melynek használói a románokat leginkább békés népnek tartották (71 százalék). A kevésbé információgazdag attribuciós mintát alkalmazók hozzáállása együttérző, attribuciójuk központi eleme a szegénység, melyet egyöntetűen jellemzőnek tartanak a románokra (e tulajdonság választási aránya 100 százalékos). Érvelésükben a Romániával és a románokkal kapcsolatos problémákat a gazdasági-társadalmi fejletlenségre, elmaradottságra, az általános szegénységre, kulturálatlanságra vezetik vissza. Jóllehet körükben is meglehetősen magas (62 százalék) a negatív érzelmi töltésű válaszok aránya a románok szabad jellemzésekor, az első klaszterban gyakran előforduló láncreakciószerűen építkező argumentáció itt nem jellemző. Nézzünk néhány példát az együttérző attitűdöt takaró megfogalmazásokra:

„Szomorúak, komorak, kicsit udvariatlanok, bizalmatlanok."
(43 éves, középfokú végzettséggel rendelkező budapesti nő)

„Ott nagy a szegénység. Elég rendes emberek. Elnyomják a magyarokat. Így hallottam."
(46 éves, nyolc általánost végzett pécsi nő)

„... éhesek, szegények. Ide járnak enni."
(36 éves, nyolc általánost végzett békéscsabai nő)

„Elmaradottak. Nagyon takarékos nép. Koszosak, fejletlenek, fejletlen a közlekedésük. Az emberek zárkózottak, magukba fordulók. Szegények."
(21 éves, középfokú végzettséggel rendelkező egri nő)

Az ország és a nép megítélése Románia és a románok esetében is összefonódott: a Romániáról kialakított összkép abban a klaszterben kedvezőbb, amelyben viszonylag alacsony a negatív beállítódásúak aránya. (A „profil nélküliek" körében a gyakori válaszhiány miatti csonka adatsorok magyarázzák a rendre alacsony pontszámokat.)

A klaszterek elkülönülésében ezúttal is kimutatható az iskolai végzettség hatása ($C = 0{,}239$): különösen magas az iskolázottabbak aránya az ellenséges hozzáállásúakat gyűjtő első, valamint az „együttérző" harmadik klaszterban. A romániai közvetlen személyes tapasztalat hatása ez esetben kettős kimenetelű: vagy ellenségeskedést, averziót szül („... Koldust láttam az áruház lépcsőjén."), vagy együttérzést, szánalmat ébreszt („... ahogy átutaztunk, láttuk, hogy teljesen szegények, piszkosak.")

A *lengyelek* jellemzésekor alkalmazott attribuciós mintákat feltáró klaszterelemzés eredményeit a *6. táblázat* foglalja össze.

Az információgazdag attribuciós minta pozitív érzelmi töltéssel jelentkezett. E pattern alkalmazói kiváltképp barátságos és vendégszerető népnek tartották a lengyeleket (e két tulajdonság választási aránya 92-92 százalék volt az első klaszterban). A kevésbé információgazdag attribuciós minta két pozitív és egy negatív előjelű variánssal fordult elő. Közülük a pozitív hozzáállásúakat gyűjtő második klaszterban egyöntetű volt az a vélemény, hogy a lengyelek összetartók (választási arány 100 százalékos), míg a negyedik klaszterba tartozók elsősorban úgy gondolták, hogy barátságosak (választási arány 92 százalék). A negatív beállítódásúak a harmadik klaszterba sorolódtak: körükben egyöntetű volt az a vélekedés, hogy a lengyelek „lusták, nem dolgoznak". A „profil nélküliek" népes táborába (ötödik klaszter) egyetlen attributum választási aránya sem haladta meg a 10 százalékot.

5. táblázat

A románokra vonatkozó attribuciós minták

	1. klaszter n = 326	2. klaszter n = 99	3. klaszter n = 173	4. klaszter n = 402	Átlagosan n = 1000
Hozzáállás	Ellenséges	Enyhén pozitív, ambivalens	Együttérző	Profil nélküli	
Kiválasztott tulajdonságok száma (db)	12	10–11	5	4	6
Ebből pozitív (db)	2–3	8	2	2	2
Romániáról kialakított összkép (pont)	26,6 (n = 314)	28,2 (n = 90)	23,5 (n = 167)	23,8 (n = 272)	25,3 (n = 843)
A románok szabad jellemzésekor adott pozitív	1	18	3	1	3
negatív válaszok aránya (%)	79	35	62	31	52
Romániával szomszédos megyében lakók aránya (%)	19	29	16	17	19
A román tévét nézők aránya (%)	2	6	2	1	2
Romániai rokonokkal, ismerősökkel rendelkezők aránya (%)	12	10	16	5	9
Volt már Romániában? (%)	29	18	26	14	22
Szokott romániai turistákkal találkozni? (%)	43	37	31	22	32
Legalább középfokú végzettséggel rendelkezők aránya (%)	41	22	46	24	33

Lengyelország és a lengyelek megítélése hasonló összefüggések szerint kapcsolódott össze, mint ahogy azt korábban tapasztaltuk: a Lengyelországról kialakított összkép abban a klaszterban a legkedvezőtlenebb, amely a negatív hozzáállásúakat gyűjti.

A klaszterek elkülönülésében is hasonló tényezők játszottak szerepet, mint korábban: azaz az iskolai végzettség (C = 0,241), a lengyelországi közvetlen személyes tapasztalat (C = 0,205), valamint a magyarországi lengyel turizmusból adódó benyomások (C = 0,226).

A válaszok tartalmilag többek között a politikai és a gazdasági élet konszolidálása érdekében tett erőfeszítésekre, a lengyelek vallásosságára, dolgosságára–munkakerülésére, kereskedő habitusára, spekulációs hajlamaira összpontosítottak. Sokan hazánk és Lengyelország történelmi fejlődése között vontak párhuzamot. Álljon itt végezetül két idézet a két nép sorsközösségét feszegető megfogalmazások közül:

„Ők állnak legközelebb lelkileg, mert amíg mi sírva vigadunk, ők vigadva sírnak. ... Hajlamosak a nemzeti öngyilkosságra, az önpusztító hazafiasságra. A realitás hiánya miatt sajnálni lehet őket."

(43 éves, nyolc általánost végzett budapesti nő)

„Szimpatikus nép. Hasonló sorsú, mint a magyar. Úgy boldogulnak azok is, ahogy tudnak. Küszködnek szegények ők is, meg mi is. És fognak is."

(53 éves, középfokú végzettséggel rendelkező budapesti nő)

6. táblázat

A lengyelekre vonatkozó attribuciós minták

	1. klaszter n = 189	2. klaszter n = 168	3. klaszter n = 88	4. klaszter n = 162	5. klaszter n = 383	Átlagosan n = 1000
Hozzáállás	Erősen pozitív	Rokon-szenvező I.	Ellensé-geskedő	Rokon-szenvező II.	Profil nélküli	
Kiválasztott tulajdonságok száma (db)	15	8	9	6	3	6
Ebből pozitív (db)	12	6	3	5	2	4
Lengyelországról kialakított összkép (pont)	45,1 (n = 181)	43,3 (n = 159)	38,6 (n = 84)	42,3 (n = 155)	36,8 (n = 261)	41,0 (n = 840)
A lengyelek szabad jellemzésekor adott pozitív	39	30	6	34	10	23
negatív válaszok aránya (%)	12	14	65	11	12	17
Lengyel rokonokkal, ismerősökkel rendelkezők aránya (%)	6	6	7	4	1	4
Volt már Lengyelországban (%)	24	27	15	28	10	19
Szokott lengyel turistákkal találkozni (%)	73	70	76	64	48	61
Legalább középfokú végzettséggel rendelkezők aránya (%)	43	42	33	38	22	33

Jegyzetek

Az írásban bemutatott adatok „A nemzeti tudat empirikus szociológiai vizsgálata" című kutatási főirány (TS 4/5) keretében végzett kérdőíves felmérésből származnak, melyet 1987 decemberében bonyolítottunk a *Tömegkommunikációs Kutatóközpont** és az *OSZK Magyarságkutató Csoportja* együttműködésében. (A megkérdezettek az ország 14 éven felüli lakosságát reprezentálták.) A gépi adatfeldolgozást *Bartók János*, a Magyar Közvéleménykutató Intézet munkatársa végezte.

1 Hat értékelő szempontot minősítettek a válaszolók aszerint, hogy mennyire veszik figyelembe azokat, amikor egy-egy országról véleményt alkotnak. Nagyon fontos szempontnak tartotta a megkérdezettek

*1988 júliusától: *Magyar Közvéleménykutató Intézet*

36 százaléka az áruellátást,
53 százaléka az életszínvonalat,
49 százaléka a gazdasági fejlettséget,
40 százaléka a demokrácia érvényesülését,
32 százaléka a nemzetiségek helyzetét és
61 százaléka azt, hogy milyen kulturáltan viselkednek az emberek.

A főkomponens-főfaktor-elemzés a felsorolt szempontokat két faktorba rendezte: az első (VP = 1,826) a *gazdasági* természetűeket gyűjtötte (azaz a faktorsúlyok csökkenő sorrendjében az életszínvonalat, az áruellátást és a gazdasági fejlettséget), a második (VP = 1,793) a *politikai* vonatkozásúakat (vagyis a nemzetiségek helyzetének alakulását és a demokrácia érvényesülését). Utóbbi faktorhoz kapcsolódott az első két tényezőnél kisebb faktorsúllyal a hétköznapok viselkedéskultúrája, mint értékelési szempont. A két faktor magyarázó ereje 60 százalékos.

2 „1987-ben a pesszimizmus vált uralkodóvá" – szögezte le *Vásárhelyi Mária* Drámai változás című írásában (Jel-Kép = 1988, 2. 155 o.). Hasonlóléppen borúlátó a lakosság általános közérzetéről tájékoztató dolgozat is (Szurkos Mária: Növekvő elégedetlenség. Jel-Kép = 1988, 2. 158–160. o.).

3 Kutatási eredményeink összhangban állnak korábbi vizsgálatok tapasztalataival, melyek azt találták, hogy bizonyos politikai és erkölcsi értékek megvalósulását illetően Magyarország előbbre tart, mint a nyugati országok, ugyanakkor az anyagi javak fogyasztására alapozott jóléti társadalom ezekben az országokban is kiteljesedettebb. Adataink azokat a korábbi eredményeket is megerősítik, melyek szerint Magyarország meglehetősen különbözik a többi szocialista országtól, közülük is kiváltképp Romániától. Magyarországéhoz hasonló politikai-gazdasági fejlődést a megkérdezettek szerint leginkább Csehszlovákia ír le, különösen ami az életszínvonalat vagy az áruellátást illeti. In: Társadalmi-gazdasági fejlődésünk ideológiai kérdései a közgondolkodásban. Kézirat. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1986. november, 24–29. o.

4 A többváltozós regresszióelemzés eredményei szerint az Ausztriára vonatkozó összkép kialakulásában a gazdasági fejlettség magyarázóereje 59,7; Lengyelország esetén 56,0; Magyarországnál 49,7 százalékos. A romániai összkép szerveződésében az életszínvonal 82,7 százalékos súllyal vesz részt, míg a szlovákiai összképben a demokrácia 44,4 százalékossal.

5 1983-ban és 1985-ben Sopronban és Zalaegerszegen végzett vizsgálataink szerint az osztrák bevásárló turizmus néhány nyugat-dunántúli város életszervezésében központi jelentőségű. Különösen áll ez például Sopronra, ahol Ausztria közelsége meghatározó az ottani lakosság gondolkodásában, hétköznapi kommunikációiban, aspirációiban. Lásd például Lendvay Judit: Az osztrákok képe. Sopron – 1983. Tanulmányok. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Budapest, 1985. XVIII. évfolyam, 2.

6 A románokat pozitívan jellemzők Romániáról 32,6; az elítélően fogalmazók 24,2 pontos összképet alakítottak ki (F = 2,96; szabadságfok: 3,614). Lengyelország összképe 44,7; illetve 38,6 pontos (F = 8,11; szabadságfok: 3,606).

7 *Hoffmann Márta–Lendvay Judit:* A nemzetképek vizsgálatának elméleti és módszertani problémái. Ausztria és Magyarország esete. Tanulmányok. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Budapest, 1986. XVIII. évfolyam, 12. 34–38. o.

8 Korábbam kilenc negatív attributum kapcsolódott össze 0,3 értékű korrelációs együtthatókkal. A korrelációs együttható csak egyetlen tulajdonságpárnál haladta meg a 0,4-et.

9 Sztereotípia-vizsgálatok általánosan használt módszere népek, etnikumok, szubkultúrák megadott jelzőkészlettel történő jellemzése. A jelzőkészlet összeállításakor nagyfokú kutatói szabadság érvényesül, ezért gyakori a jelzők önkényes beválasztásának vádja. A cél azonban elsősorban nem az, hogy egy-egy jelző attribuciójának gyakoriságát önmagában vizsgáljuk, hanem az, hogy a jelzőkészletek segítségével, többváltozós elemzésekkel attribuciós mintákat, attitűdöket tárjunk fel. Jelzőkészletünket igyekeztünk úgy összeállítani, hogy megegyezzen a pozitív és a negatív tulajdonságok száma, jóllehet magunk sem tudtuk minden esetben eldönteni, hogy valamely tulajdonság pozitív vagy negatív érzelmi töltésű, azt pedig végképp nem tudhatjuk, hogy

a válaszolók értékelési rendszere milyen előjelet von valamely egyértelműen nem megítélhető attributum elé. Ilyen bizonytalan helyzetű tulajdonság például az anyagiasság, amely a faktorelemzések során a pozitív és a negatív tulajdonságokat gyűjtő faktorokhoz egyaránt kapcsolódik. Végül 32 tulajdonság mellett döntöttünk. Ezek: alapos, anyagias, barátságos, barátságtalan, bátor, békés, buta, büszke, ellenszenves, erőszakos, élősködő, felületes, gazdag, kétszínű, lusta, megbízhatatlan, megbízható, műveletlen, művelt, okos, öntelt, önző, összetartó, piszkos, rokonszenves, segítőkész, szegény, széthúzó, szorgalmas, tiszta, vendégszerető, vidám.

10 Az attribuciós minták modellezésére a nem hierarchikus klaszterelemzés alkalmazásával tettünk kísérletet. Ez a csoportosítási eljárás jól megfelel a szociális kategorizáció prototípusos elméleti megközelítésének empirikus leképezésére. A prototípusok feltételezése megkérdőjelezi a tiszta kategóriák létét, s a hangsúlyt a kategóriák közötti átfedésekre, a határok összemosódottságára helyezi. Lásd erről részletesebben *N. Cantor–W. Mischel:* Prototípusok a személypercepcióban. In: *Hunyady Gy.* (Szerk.): Szociálpszichológia. Gondolat, Budapest, 1984. 325–390. o.

11 Abban az értelemben gondolunk itt a népek megítélésében mutatkozó perzisztenciára, ahogy azt *Angelusz Róbert* definiálta a Kommunikáló társadalom című könyvében. Gondolat, Budapest, 1983. 166. o.

TORKOS VERONIKA

A HIVATALOS FALUKUTATÁS INTÉZMÉNYEI A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Elöljáróban szükségesnek tartom a téma pontosabb lehatárolását, illetve szűkítését. Dolgozatomban nem érintem mindazon intézményeknek és mozgalmaknak a sorát, amelyek 1920–1945 között falukutatással foglalkoztak, elsősorban azokról írok, amelyeket kifejezetten a falukutatás szervezésére, koordinálására, segítésére hoztak létre, alapítottak, illetve amelyek effektíve faluszociológiát, szociográfiát műveltek. Így is nagyon széles és színes skála, mert a 30-as évek elejétől-közepétől országos mozgalommá nőtte ki magát a falujárás, falukutatás, falumunka és a falugondozás. Az ország majd minden felsőoktatási intézményében működött faluszeminárium, egyházi és társadalmi szervezetek buzdították tagságukat falusi kiszállásokra, a falu jobb megismerésére. Az érintett korszak ifjúsága társadalmi cselekvésnek, avagy azt pótlónak tekintette a falu megismerését és segítését.

Némi magyarázatra szorul a címben használt *hivatalos* jelző is, mivel én ezt inkább tematikai megjelölésként használom és nem tartalmi kategóriaként. Egyértelműen nem tartozik dolgozatom illetékességi körébe az ún. népi szociográfia, habár több érintkezési pontja is volt az említésre kerülő intézményekkel, mozgalmakkal, de egyébként is a népi szociográfiáról, a népi írók falukutató munkájáról már több alapos szakirodalmi feldolgozás készült.[1] A bevezetőben el kell mondani, hogy rengeteg a fogalmi, metodológiai, terminológiai tisztázatlanság, zavar. Mondandóm szempontjából most csak egyre térek ki: a falukutatásban részt vett *intézmények* és *mozgalmak* megkülönböztetésére. Lényegi különbség a célvetésben, illetve a problémakezelésben van: a későbbiekben tárgyalandó mozgalmak falukutató tevékenységét a valóság reális megismerésének vágya, saját ideáik szolgálata, nevezetesen a magyar falu és a magyar paraszt sorsáért (mint nemzeti karakter megtestesítő, örökítő társadalmi csoport, osztály) érzett aggódás, felelősség vezérelte. Kialakulatlan eszményekkel, de nagy szociális érzékenységgel figyelték a falu sorsát, a megoldatlan, felszínen is látható, egyre tornyosuló problémákat, és segítő szándékukat falukutatásban, falumunkában kívánták realizálni. Ezáltal részt kérni és venni a nemzet sorsának irányításában, saját csoportjainak cselekvési teret adva, a hatalom, a kormány politikájára reagálva, azt esetleg kritizálva, de azzal nem szakítva és nem annak ellenében. Két olyan mozgalomról lesz részletesebben is szó, amelyek tevékenységének, működésének gerincét a falujárás, a faluval való foglalkozás képezte: a *Széchenyi Szövetség* és a *Fiatal Magyarság* mozgalom. Mindkét mozgalom, szervezet tagjai az egyetemi, főiskolai ifjúság, valamint a fiatal értelmiség köréből kerültek ki, habár a Széchenyi Szövetség programjában az a kívánalom is szerepelt, hogy tagsága egészüljön ki gazda- és paraszt fiatalokkal is, ami vidéki szervezeteiben meg is valósult.

Az *intézmények* – amelyeket a központi kormányzat rendeleti úton hozott létre – fő feladatuknak az irányítást, összefogást és a módszertani egységesítést tekintették, illetve az előbb említett falukutató mozgalmak, csoportok között szándékoztak „rendet teremteni". Mindenesetre az előbbiek dinamizmusával, sokszínű sokszólamúságával szemben, a hivatali irányítást, a módszerek és elvek szigorúbb (talán tudományosabb) uniformizálását képviselték. Vezetőik nem vitatták a

falukutatás fontosságát, időszerűségét, de azzal elsősorban nem közvetlenül a falut, annak népét (áttételesen és egy-két tudós-kutató személyében azt is) kívánták segíteni, hanem a kormányzati politikát. Három intézmény nevét említhetem: *Magyar Szociográfiai Intézet, Magyar Társaság Falukutató Intézete, Táj és Népkutató Központ.* Mielőtt az imént felsorolt intézmények és mozgalmak tevékenységét elemezném, fontos megemlíteni azon szervezeteket is, amelyek a falukutatást eszköznek tekintették csoportos falumunkájuk szolgálatában, itt elsősorban a tanár-, tanítóképző és teológiai főiskolákon működött faluszemináriumokról, illetve falumunkáról van szó.

Leendő tanárok, tanítók, lelkipásztorok öntevékeny csoportjai (hathatós tanári segítéssel, kezdeményezéssel) jövőbeni munkájukra való felkészüléseként végezték a falusi kiszállásokat. Falusi monográfiát készítettek, adatokat gyűjtöttek a falu szociális és műveltségi viszonyairól, felvilágosító-működvelő előadásokat tartottak, szociális segélyakciókat szerveztek. A módszeres falukutatást nem tartották feladatuknak. Ezek sorából kiemelkedett a Sárospataki Főiskola Faluszemináriuma, ahol *Ujszászi Kálmán* teológiai tanár vezetésével 1932-től rendszeres falujárásokat végeztek, *Ujszászi Kálmán* kérdőívei[2], módszertani megalapozása szerint összegyűjtötték a Hegyköz, Bodrogköz, Hegyalja falvainak szociológiai adatait. Nincs módom most alaposabban méltatni a sárospataki falumunkát, de jelentősége túlmutatott a helyi akciókon és a 30-as évek egyik legfontosabb falukutató műhelyének nevezhető.[3]

Magyar Szociográfiai Intézet

„Intézményesen hazánkban csak 1924 óta foglalkoztak szociográfiával. 1924-ben a 2146-os miniszterelnöki rendelet felállította a Magyar Szociográfiai Intézetet. Az intézet tervezetét *gróf Teleki Pál* terjesztette elő, és *Bethlen István* akkori miniszterelnök írta alá az intézet felállításáról szóló rendelkezést. A Magyar Szociográfiai Intézet élére *dr. Krisztics Sándor* egyetemi tanárt nevezték ki."[4] A fenti sorokat az intézet hajdani titkára írta 1943-ban, aki hosszan ecseteli intézete érdemeit a magyar szociológia, szociográfia fejlesztése, művelése terén. Az intézet számára hármas feladatkört jelöltek ki: *1.* Bibliográfiai tevékenység, *2.* Községi Adattár létesítése, *3.* A magyar tudományosság szellemi kataszterének elkészítése. Majd két évtizedes folyamatos működése alatt legeredményesebben kétségtelenül a bibliográfiai tevékenységet művelte. Széles körű szakirodalom feldolgozásával elkészítették évenként a Társadalomtudományi Bibliográfiát, amelyet 1924–1928 között meg is jelentettek, a többi kéziratos formában maradt. Felállították a Társadalomtudományi Központi Szakkatalógust, a Magyar Társadalomtudományi Katalógust, melyeket nagy szakszerűséggel és alapossággal állítottak össze és kezeltek. Készítettek Magyar Kormányzati Bibliográfiát, törvények, rendeletek szakrendszerbe foglalásával.

Az intézet tevékenységének másik nagy területe a *Községi Adattár* megalkotása, adatgyűjtés és rendszerezés révén. Összegyűjtötték Magyarország összes községére, városára, vármegyéjére vonatkozó alapadatokat és az ezekre vonatkozó irodalmat, cédularendszerben fel is dolgozták (1940-ig több mint egy millió adatot tartalmazó cédula készült el. Elkészítették a Helytörténeti bibliográfiát, amely a Községi Adattár része lett.

A Községi Adattár olyan adatbank volt, amely egy tudományos falukutatást szolgálhatott, segíthetett volna, ha egy központi információs és dokumentációs irodává válik, amire a potenciális lehetőségei adva voltak. De nem vált azzá: a hatalmas adat- és információmennyiség nagyrészt holt anyag maradt, habár többször fölmerült a kooperáció kérdése a falukutatás más helyeivel, de ebből talán csak a Falukutató Intézettel valósult meg némi együttműködés, adatszolgáltatás formájában. Az intézet saját keretén belül feldolgozta (a Községi Adattár alapján) 60 Baranya és Tolna megyei falu adatait, és ezekből monográfiát készítettek, de csupán kb. 25 falunak írták meg a részletes monográfiáját. Ezek közül 10 falué meg is jelent a Magyar Szociográfiai Intézet Közleményei című periodikában. A Közlemények folyóirat jellegű volt, négy évfolyamot élt meg, 1941 augusztusában adták ki az első számot, majd még további 6 számot 1944 novemberéig, 1948-ban újraéledt még 2 szám erejéig. Minden egyes számban megjelent egy-egy dél-dunántúli falu monográfiája.

Krisztics Sándort, a Magyar Szociográfiai Intézet igazgatóját 1940-ben kinevezték a pécsi Tudományegyetem tanszékvezető professzorává, ekkor az intézet kettészakadt, illetve a hatalmas anyag egy részét oda vitte el, másik részét (a Községi Adattár döntő hányadát) pedig átadta az akkor még működő Államtudományi Intézetnek. Ez az anyag végül is 1948 után a Néprajzi Múzeum Adattárába került, ahol napjainkban is megtalálható.

Az eseménytörténeti áttekintés után, befejezésül álljon itt két idézet, mely egyben illusztrálja is az intézet jellegét:

1. *Gróf Teleki Pál*, az országgyűlés képviselőházának 1939. évi augusztus 9-én tartott ülésén így nyilatkozott: „Az úgynevezett Szociográfiai Intézetbe gyűjtöttem mindazt, ami Magyarországról, a megszállott területekről nyomtatásban megjelent. Ez az intézet bibliografikus intézetté nőtte ki magát."[5]

2. *Kricstics Sándor:* „Így lett a Magyar Szociográfiai Intézet elsősorban hazánk tájainak, vármegyéinek és községeinek a megismeréséhez szükséges forráskutatások vezetője, helytörténeti adatgyűjtő és adatnyilvántartó intézet."[6]

Mindezek után joggal merül fel a kérdés, hogy miért nevezték Szociográfiai Intézetnek. Megnyugtató választ nem kapunk az intézet összes fellelhető dokumentációjának és publikációjának tanulmányozása után sem. *Krisztics Sándor* ugyan foglalkozott metodológiai és társadalomelméleti kérdésekkel is, de az alapfogalmak pozitivista értelmezésén (társadalom, szociológia feladata stb.) nem jutott túl, viszont intézetének tudományos alapon való minősítésére nem vállalkozott.

Magyar Társaság Falukutató Intézete

Erről az intézményről részletesebben írok, mivel földolgoztam az intézet által 1935-ben meghirdetett községi monográfia-szociográfia pályázatára beérkezett 57 db falurajzot, amelyek 90%-a eddig kéziratos formában feküdt a Néprajzi Múzeum Adattárának polcain.[7] A Magyar Társaság Falukutató Intézetének 1934-ben történő létesítését elsősorban egyetemi agrárius körök és a Faluszövetség szorgalmazta, de szándékuk a kormányzat egyetértő támogatásaival is találkozott. Önálló, függetlenített apparátusa nem volt, vezetői munkatársai egyetemeken tanítottak, és amellett tevékenykedtek a Falukutató Intézetben is.

Az intézet létrehozásával a szétfolyó falukutatás összehangolását, közös központi szerv megteremtését kívánták elérni, együttműködve más falukutatást folytató szervezetekkel. Az intézet hivatását hangsúlyozottan abban látták, hogy kapcsolatot, együttműködést és munkamegosztást teremtsen a falukutatással foglalkozó különféle szervezetek között. Az intézet elnöke *Steinecker Ferenc* egyetemi tanár, a Közgazdasági Egyetem Közigazgatási Tanszékének vezetője volt, igazgatója pedig *Bodor Antal*, aki az intézet munkájának szakmai és módszertani megalapozására törekedett.[8]

Az Intéző Bizottság névsora megmutatja, hogy igyekeztek mindazokat maguk köré gyűjteni, akik komolyan foglalkoztak a magyar falu és a parasztság helyzetével *(Czettler Jenő, Ihrig Károly, Kerék Mihály, Győrffy István, Báthy Zsigmond, Teleki Pál, Fodor Ferenc)*.

Differenciáltabb képet kapunk a Falukutató Intézet céljairól, törekvéseiről, ha megnézzük egyrészt, hogy vezetőik miként fogalmazták meg saját célkitűzéseiket 1935-ben, másrészt pedig hogyan vélekedtek az intézetről a korabeli szakirodalomban.

Elsőként *Bodor Antalt* idézzük: „A Falukutató Intézet arra törekszik, hogy a falvak megismerését s az ehhez szükséges szakszerű vizsgálatát elősegítse és széles körben terjessze. Továbbá oda hat, hogy egyelőre legalább az érdekesebb falvak és jellegzetes községtípusok monográfiáját és társadalomrajzát elkészítse... Megvan tehát a mód arra, hogy komoly munkaközösségekkel falvaink és a tanyavilág széles körű és rendszeres vizsgálata végre meginduljon, ehhez elsősorban főiskolai ifjúság részvétele szükséges."[9]

Rézler Gyula 1943-ban írta róluk az alábbiakat: „E csoport tagjai éppen ellenkező végletbe

estek, mint a falukutatók (népi szociográfia). Míg az előbbiek chairobscur technikával dolgoznak, midőn kirívó társadalmi jelenségeket állítottak könyveik homlokterébe, addig a Falukutató Intézet műveinek olvasása közben önkéntelenül az az érzésünk támad, hogy írók megfutamodtak a falu társadalmi kérdéseinek alapos tárgyalása elől.[10]

A Falukutató Intézet tulajdonképpen társadalmi szervezet volt, önálló, empirikus kutatásokat nem végzett, ezek támogatását elsősorban a már említett *Bodor Antal* által írt szempontrendszerrel kívánták megvalósítani.

Tevékenységük a különböző kiadványok megjelentetésén túl elsősorban egy archívum létrehozásában realizálódott, amely Magyarország községeinek történeti-statisztikai adatait tartalmazza, valamint egy alapos bibliográfiát készítettek a „Honismeret és Falukutatás Repertóriuma" címen.[11]

Legfőbb érdemük kétségkívül az 1935-ben meghirdetett falumonográfiai pályázat, amelyre 60 körüli pályamű érkezett.

Ezen a ponton célszerű egy elhatárolást, illetve szétválasztást eszközölni: a Falukutató Intézet korabeli nyilatkozatait, célvetéseit, ideológiai-politikai meghatározottságát külön problémaként kezelni, amelynek tényleges tartalmáról keveset tudhat meg az utókor. A velük kapcsolatban többször használt konzervatív jelzőn kívül, árnyaltabb megközelítéssel nem találkoztunk az 1945 utáni szakirodalomban, illetve a jelző elhagyása sem vitt közelebb a tartalmi kérdésekhez. Tevékenységük inkább mozgalmi-egyesületi jellegű volt (de nem direkten politikai célzatosságú), mint szigorú értelemben vett tudományos. Elsősorban a falukutatás szakszerűségét, módszertani megalapozását, politikamentességét, tényekhez való szigorú ragaszkodását hirdették, de ezek inkább formai követelmények maradtak. Tartalmi értelemben megkerülték az alapvető és lényegi kérdések végiggondolását: nevezetesen a földreform és a paraszti-társadalmi önigazgatás kérdését. Elsősorban a falu szociális és kulturális bajait igyekeztek a figyelem középpontjába állítani, illetve azt vázolták fel, hogy az igazán fontos kérdések szociálpolitikai természetűek és a rendszer keretein belül, strukturális változtatások nélkül megoldhatók.

Az előbb említett elhatárolás pozitívabb, és számunkra fontos része a falurajzok, faluszociográfiák készítésének szorgalmazása, a vidéki-falusi értelmiség és ifjúság serkentése környezetük jobb megismerésére és tapasztalataik megírására. Tehát a pályázatukra beküldött falutanulmányokat kicsit függetleníthetjük az intézettől, még akkor is, ha annak előzetes sugallatára és annak metódusa alapján készültek.

A két háború közötti időszak falukutatóinak körében eltértek a vélemények annak megítélésében, hogy a falukutatáshoz, faluszociográfiák készítéséhez szükség van-e előzetes kérdőívre, szempontokra, kidolgozott vezérfonalra vagy a konkrét szituáció, az adott helyen fellelhető problémák természete vezesse az anyaggyűjtőt, és bízzák társadalomtudományi felkészültségére és egyéni problémaérzékenységére, hogy mit lásson és mit írjon meg. Ez utóbbi álláspontnak sok híve volt a népi szociográfusok táborában, míg a helyi intelligencia kutatói ambicióira építő Falukutató Intézet az egységes szempontrendszer szükségessége mellett érvelt.

Ennek szellemében járt el *Bodor Antal* a Falukutatás vezérfonalának megszerkesztésével, kialakítva egy precízen kidolgozott, terjedelmes, a falu valamennyi életjelenségét érintő kérdőívet, amelynek kérdésein végighaladva leírható egy község szakszerű monográfiája. Az első lényeges módszertani kérdés, hogy a vezérfonal kérdőpontjai alapján egy helytörténeti, szülőföldismereti monográfiát kapunk-e, avagy a falvak korabeli társadalomrajzát részletesen feltáró és leíró szociográfiát. *Bodor* válasza a kérdésre: mindkettőt, attól függően, hogy mi a kutató elképzelése. Ha szociográfiát készít, akkor a történeti, földrajzi, környezeti tényezők részletes ismertetésétől el lehet tekinteni, a hangsúlyt a népességi, családi, kulturális, társadalmi és csoportviszonyok alapos elemzésére kell fektetni. Számunkra ez a válasz nem túl megnyugtató, mivel a vezérfonal túlságosan extenzív, rengeteg adatot kér, amibe még egy képzett társadalomtudós is belefulladhat, hát még egy laikus. Nagyobb hibának érzem a belső szerkezeti torzultságot és tematikai kevertséget: nem eléggé áttekinthető és szisztematikus.

A pályázatra beküldött munkák nagyon *sokszínű* képet mutatnak: 8–10 oldalas, elemi iskolai dolgozat modorában és mélységében megírt községrajztól az egyetemi doktori disszertáción át, az érzelmekre ható önvallomásokig széles skálán mozognak, eltérő színvonalúak, szemléletűek.

A pályázati anyagokról szólva figyelembe kell venni, hogy szerzőik falusi tanítók, jegyzők, papok, egzisztenciálisan is függő emberek, akiket feltehetően a külső (hivatali főnökeik, társadalmi-politikai vezetőik) elvárások is befolyásolták, elvették írásaik élét, politikai töltését. Esetenként egyéni elkeseredettségüknek, eszköztelenségüknek is hangot adtak, főként ami a falvak kulturális, erkölcsi és szociális helyzetét illeti.

E falurajzok minősítésekor, értékelésekor azt is tudnunk kell, hogy 1935-ben, 1936 első felében még nem jelentek meg a szociográfia sokat emlegetett klasszikus munkái, tehát ebben a műfajban kevés előkép lehetett, kevés igazán értékes olvasmányélményt szerezhetett a falusi társadalomrajzok, ezek készítése után érdeklődő laikus.

Bodor Antal monumentális kérdőívén kívül más módszertani útmutató, segítség után sem nagyon nyúlhattak.

A 30-as évek falusi értelmisége úton-útfélen azt hallotta, arra buzdították, hogy ismerje és ismertesse meg szülőföldjét, de ehhez hathatós segítséget senkitől sem kapott.

A pályázaton díjazásban részesült művek egy részét (négyet),[12] a Falukutató Intézet nyomtatásban is megjelentetett 1936–1937 folyamán.

Érdemes megemlíteni, hogy *Szabó Zoltán* is beküldte a pályázatra a Tardi helyzet című művét, és azzal II. díjat nyert.[13]

A pályaművek társadalmi-szociális helyzetrajza nem öleli, nem is ölelheti fel a (30-as évekbeli) falu valamennyi problémáját, de a legégetőbb bajokra, szociális és lelki torzulásokra mégis rávilágít. „Ezek a bajok megvannak és rágnak, pusztítanak akkor is, ha egyesek nem akarják észrevenni őket. Ezek organikus bajok... Megérthetjük azokat, akik nem tudnak tárgyilagosak lenni, annyi jaj és nyomor láttán keservesen felkiáltanak."[14] – a pályamunkák egy korabeli értékelője írta a fenti sorokat.

Befejezésül csupán címszavakban megemlítek *néhány jelenséget*, amellyel a szerzők majd mindegyike foglalkozott: a vallásos és hazafias érzület rohamos gyengülése, a népesség, illetve a gyerekszám csökkenése, az egyre fokozódó bizalmatlanság és ellenszenv a vezetők (mind a helyi, mind a felsőbb vezetés), a politikusok, a hatalom iránt, az általános úrgyűlölet, a falusi népesség egészségügyi, táplálkozási, kommunális viszonyainak elégtelensége és romlása, proletarizálódás, a nincstelenek számának állandó emelkedése, a kisgazdák földszeretetének gyengülése, eladósodása, valamint a biztonságérzet vészes hiánya. Az itt fölsorolt bajok kórokozóját, a lakosság elkeseredettségének fokozódását a szerzők egy része a földkérdés megoldatlanságában, a látszat- és sikertelen földreformban, a megélhetési lehetőségek nagymérvű romlásában látták. Több példát említenek a földbirtok elaprózódására, az 1-2 holdas gazdaságok számának növekedésére, a birtokviszonyok torzultságára és az alacsony mezőgazdasági munkabérekre. Következtetéseikkel, változtatási-fejlesztési javaslataikkal elsősorban szűkebb környezetük gondjaira, problémáira reagáltak.

Táj- és Népkutató Központ

E rövid ideig, mindössze 2 hónapig működő intézmény jelentősége túlmutatott a szűkebb értelemben vett falukutatás körén, léte, fennállása összefonódott a központ 1938. november 22-én, a Károlyi palotában megnyitott kiállításával. Korabeli politikai súlya, visszhangja kiemelte a szimpla tudományos intézmény státusából. Ugyanakkor rendkívül fontos állomás volt a falukutatás intézményesülésének folyamatában. A Táj- és Népkutató Központ nevezetes kiállításáról és működéséről részletes beszámolók olvashatók, publikáció is jelent meg már róla.[15]

A korábban írottak és a későbbiekben érintendő Fiatal Magyarország és a Széchenyi Szö-

vetség egy névvel kapcsolható össze: *Teleki Pál* személyiségével és szerepével. Teleki részéről a 30-as évek elejétől több kísérlet történt annak érdekében, hogy a falukutatás ügyét fellendítse, annak tudományos bázisát erősítse. Korábbi intézményes próbálkozásait (Magyar Szociográfiai Intézet, öregcserkész-mozgalom, országos falumunkás találkozók szervezése) valószínűleg nem tarthatta eléggé eredményesnek, ezért kezdeményezte 1938. október elején az új központ felállítását, amely alkalmas lehet a magyar falu, a magyar táj minden irányú, tudományos kutatására.

Korábbi években tanítványai révén kapcsolatot tartott a legfontosabb falukutató akciókkal, mozgalmakkal. Tanítványai ott voltak a Pro Christo Diákok Házának kemsei falutáborában, sőt ő írt előszót a Kemse kötethez.[16] Elsősorban *Kovács Imre* személyén keresztül, aki a tanítványa volt, figyelemmel kísérte a népi szociográfia kibontakozását. A Fiatal Magyarság mozgalomnak patrónusa és főként tanársegédje, *Fodor Ferenc* földrajztudós révén – aki a mozgalom egyik vezetője –, hatását is érvényesítette.

Nagyon fontos az időpont is: 1938 ősze, túl az első falukutató pereken és a Márciusi Front megalakulásán.

Teleki újabb próbálkozásához egy átfogó társadalomvizsgálati akció lebonyolítására már nem a korábban ismertetett intézményeket hívta segítségül, hanem a szakszerű tudományosság képviselőit: *Magyary Zoltán*t és *Györffy István*t. A három professzor közötti együttműködésnek már a Központ létrejötte előtt is voltak jelei. Magyary Zoltán tatai járási közigazgatási vizsgálataiban közreműködtek Teleki és Györffy tanítványai is: *Elek Péter*, illetve *Fél Edit* és *Gunda Béla*.

A Táj- és Népkutató Központ tevékenysége a három professzor egymástól függetlenül, évekkel ezelőtt megkezdett kutatásain alapult, és „akik az egymást kiegészítő munkára egyesültek: *Teleki Pál* a nemzetet alkotó emberek természeti környezetével, a földdel, *Györffy István* a nemzet egész testével (társadalomnéprajzi megközelítésben), míg *Magyary Zoltán* az államnak a nemzeti feladatok megoldásában betöltött szerepével foglalkozott.[17] Teleki tehát mint tudós kívánt részt venni a Központ munkájában, de az események alakulása folytán (főként a központ kiállítása körüli fejlemények miatt) mégis mint politikusnak lett döntő szerepe. A Központ számottevő tudományos tevékenységet nem folytatott, Teleki korábbi elképzeléseinek megfelelően, az egyetemi hallgatók szélesebb körű bevonását javasolta a falukutatásba. Ennek szellemében megindult az egyetemisták képzése, amelynek gyakorlati részét néhány buszkirándulás jelentette sajátosan érdekes falusi térségekbe.

A kiállítás rendezésének gondolatát a Központ fiatal munkatársai vetették föl és valósították meg, kezdettől fogva erős politikai töltéssel. A kiállítás – a korábban végzett kutatások anyagából – a magyar valóság, főként a parasztság néhány sorsdöntő kérdésére kívánta felhívni a figyelmet. Többek között grafikonok, térképek segítségével a földbirtokmegoszlás kiáltó aránytalanságait mutatták be, amely kihívta a nagybirtokos érdekeltségeknek a támadását. Teleki december 9-án a kiállítást bezáratta, ezzel a központ is megszűnt, illetve átalakították 1938. december közepén.[18]

> „A bukás oka végül is az volt, hogy a hatalom védelmében megszerveződő társadalomkutatás túl közel volt mégis a hatalomhoz (jelen esetben Teleki személyéhez), sem a társadalomkutatóknak, sem a politikusoknak nem volt elég független mozgástere."[19]

A fentiekben ismertetett módon valósult, illetve hiúsult meg az 1945 előtti utolsó nagy kísérlet a falukutatás intézményesítésére.

Mozgalmak

Dolgozatom bevezető részében említett – a 30-as évek falukutató akcióiban részes – Széchenyi Szövetség és a Fiatal Magyarság teljes historiográfiáját nem áll módomban megírni, te-

vékenységüknek csupán azon részéről szólok, amelyek falukutató munkához vagy annak szervezéséhez, előkészítéséhez kapcsolódtak.

Országos Széchenyi Szövetség

Az 1905-ös alapítású szövetség fontos szerepet játszott a fiatal agrár szakemberek és a vidéki értelmiség szemléletének alakításában. Az egyesületi életet sekélyességéből újjáéleszti, újraszervezi egy fiatalabb gárda *(Kerék Mihály, Geszti Nagy László)* a 30-as évek elején, tagságuk és vonzerejük fokozására meghirdetik a falumunka programot.

Agrárkérdésekkel már korábban is foglalkoztak és alkalomszerűen falusi kiszállásokat is végeztek, de 1932–33-ban falumunkájuk segítése céljából meghirdették a módszeres falukutatást. 1934-ben *Péter Ernő* vezetésével létrehozták az önálló falukutató Szakosztályt. A Faluszövetség, majd a Falukutató Intézet támogatását élvezték, de falusi kutatóútjaikhoz kaptak adatokat a Magyar Szociográfiai Intézettől is.

1934–35-ben a tagok egyénileg járták a falvakat, többnyire szülőhelyük környékét és az előzetesen beszerzett adataikat a helyszínen egészítették ki. Beszélgetéseiket, benyomásaikat rögzítették, és kisebb falumonográfiákat, szociográfiákat készítettek.

A tagság döntő hányada vidéki származású és egy részük ott is működött, sokan közülük állami közhivatalokban, a közigazgatás területén dolgoztak, jobbító szándékukat elsősorban falumunkán keresztül próbálták érvényesíteni. Az okok és összefüggések keresésénél azonban megragadtak a felszínen érzékelhető jelenségeknél, ritka esetben fogalmaztak meg társadalomkritikát. Szemléletük romantikus-idealizáló volt, de a szociális problémák iránt nagy érzékenységet tanúsítottak. Falusi adatgyűjtő útjaik módszertani megalapozásának igénye nem nagyon merült fel. Később tematikus kutatómunkával is próbálkoztak, csoportos munkavégzéssel egy-egy problémát alaposabban körüljárni, pl. az egyke-kérdést, szektákat stb. Így járták végig az Ormánság 5 falujját, a Szeged környéki tanyavilágot. Ezen kollektív tanulmányutakról anyag, dokumentumfeldolgozás nem maradt fenn, csupán a hajdani résztvevők visszaemlékezéseit idézhetjük: Annyi bizonyos, hogy rengeteg helyszíni tapasztalat alapján sokkal tisztábban láttuk a megoldásra érett problémákat... Lelkesek, fiatalok voltunk, és hittünk munkánk szükségességében és eredményességében bármely kis területen is ... Tanulmányozásainkról, adatgyűjtéseinkről rendszeres beszámolókat tartottunk, tapasztalatainkat megvitattuk."[20]

A Széchenyi Szövetség hivatalos vezetőinek írásai, megnyilatkozásai nagyfokú konzervativizmusról tanúskodnak, így szakadást, illetve ellentmondást kell feltételeznünk a központi agrárkormányzat felé hajló szószólók és a falut járó fiatal tagság között.

Idézzük a Szövetség főtitkárának, *Wittig Gusztáv*nak 1935-ös megnyilatkozását: „Jótanácsok osztogatása helyett olyan megoldásokat keresünk, amelyek megvalósítása nagyobb részben szorgalomtól függ, és egyáltalán nem, vagy csak kisebb részben függ az anyagi erőktől, külső (állami) támogatástól..."[21] Wittig idézett írásában fel sem veti a földreform szükségességét.

Jól tükrözte a fiatal tagság törekvéseit a Szövetség folyóirata, a Széchenyista Ifjúság, amely 1935–1938 között jelent meg. Ez a folyóirat inkább az információcsere fóruma volt, nem közölt nagyobb lélegzetű tanulmányokat; főként vidéki munkatársaik számoltak be a helyi falusi akciókról, falukutató útjaikról.

A falukutatás országos koordinálásának, összefogásának felvállalását a Széchenyi Szövetség is meghirdette, 1934-ben ez szervezi az első országos falukutató tanácskozást, majd 1935-ben és 1937-ben is. Ez utóbbi már a nyílt polémia jegyében zajlott le, ahol *(Gunda Béla, Kovács Imre, Elek Péter)* nyiltan bírálták a széchenyisták konzervativizmusát és a problémák elkenésének módszerét. 1937–1838-ban már főként csak külső kihívásokra válaszoltak: nem váltak a falukutatás centrumává, hatásuk csekély volt más falukutató helyekre, mozgalmakra. Néhány tehetséges fiatalabb tagjuk kapcsolatot tartott egyéb nemzedéki tömörülésekkel és személyes életprogramjuk-

ban tekinthették mérvadónak névadójuk eszményeit. Hangsúlyozni szeretném ismételten, hogy az Országos Széchenyi Szövetség tevékenységei közül csak az egyik volt a falukutatás, és ennek ügyét leghatékonyabban vidéki szervezetei szolgálták, főként az egri és a sárospataki.

Fiatal Magyarság

A Fiatal Magyarság mozgalomról elsősorban szociográfiai tevékenységük kapcsán lesz szó, a mozgalom teljes történetét, politikai törekvéseit kevésbé kívánom érinteni.

A Fiatal Magyarság magja az Öregcserkészetben alakult ki 1932 táján, a Fiatal Magyarság című lap körül szerveződött egy szociográfus csoport. A lapot *Fodor Ferenc* szerkesztette, főmunkatársa *Sík Sándor* volt, 1932-ben vált a lap munkatársává *Szabó Zoltán* és *Boldizsár Iván*, de a szerkesztésbe 1933-ban kapcsolódtak be, és a mozgalom meghatározó egyéniségei voltak annak fénykorában. 1932-ben szemináriumot alakítottak, ahol magyar sorskérdésekkel foglalkoztak, főként szociális problémákkal és a parasztság helyzetével. A szociográfiát, mint programot Szabó Zoltán és Boldizsár Iván hirdette meg 1934 elején. A Fiatal Magyarság című lap novemberi szociorgráfiai különszáma a célok és tervek megfogalmazásait tartalmazza, valamint a hasonló törekvésű hazai kezdeményezéseket is össze kívánta fogni.

A szociográfiát a *szociális megismerés fő eszközének* szánták, programjuk szerint a valóság megismerése és feltárása első lépés a cselekvéshez. Ezt tartották a fiatalság legfőbb feladatának.

A lap novemberi számának bevezető cikkében Boldizsár Iván a megismerés és a megismertetés kettős célját fogalmazta meg.

Ekkor már határozott elképzelések körvonalazódtak: „A Fiatal Magyarság társadalomkutatási akciója teljes képet akar adni falukról, egyes városokról, egyes vidékekről és az akció végcéljaként az országról. A kép elsősorban a jelenlegi szociális állapotok bemutatását célozza. Tehát meg kell rajzolnunk a magyarság életlehetőségeinek képét Kőszegtől a Nyírségig, az eldugott Szeged melléki tanyától a belvárosi bérházig. ... az ország szociográfiáját, ha lehetséges és ha nem lehetséges, meg fogjuk csinálni. Munkánk, elképzelésünk nem statisztika, nem irodalom, célunk nem puszta adatok megtalálása és megmutatása, nem puszta ábrázolás, hanem mindezeknek a felhasználásával valami több...[22]

Munkájuk mozgalmi jellegét elsődlegesen az adta, hogy az Öregcserkészet egészét be kívánták vonni a szociográfiai munkába, aminek érdekében meg is tették az első gyakorlati lépéseket, ami azonban sohasem valósult meg. Nézzük, mi realizálódott a nagyvonalú munkaprogramból, milyen konkrét társadalomkutató munkát végeztek a Fiatal Magyarság tagjai:

- 1934 nyarán Tihanyban szociográfiai felvételt készítettek, az anyagi és erkölcsi szempontok összefüggését állították vizsgálódásuk homlokterébe, de elemzésükben az alapvető kérdéseket megkerülték: alig érintették a falu és az apátság közti érdekellentétet. A kutatás eredményeit *Boldizsár Iván* írta meg.[23]
- Százötven kísérleti kérdőívet küldtek szét az országban, megkezdték a terepmunka előkészítését, de a széles körű kérdőíves felvétel elmaradt.
- 1935-ben a Fiatal Magyarság szociográfusai hét falu táplálkozási viszonyait tárták fel, öt faluban olvasásvizsgálatokkal is próbálkoztak.
- 1936-ban már csak *Boldizsár Iván* és *Szabó Zoltán* foglalkozott szociográfiával (és az őket segítő néhány falusi tanító). Az adatgyűjtés abbamaradt, a munkaközösség felbomlott, nem valósult meg eredeti programjuk, főleg, mert nem elég szakszerű módon volt megtervezve, és a módszertani kérdéseknek kisebb jelentőséget tulajdonítottak. Szabó Zoltánék ismerték *D. Gusti* módszerét, de azt alkalmazni vagy nem akarták, vagy nem tudták.

A munkaközösség munkája az eredeti nagyobb szándéktól a kisebb, de személyesen átélt kutatásokban találta meg a formáját.

„A halott és szabott formájú kérdőív helyett az összeköttetést falun élő munkatársainkkal levél és személyes leutazások útján oldottuk meg. A további munka csak személyes összeköttetésen alapulhat, sablon és kötött forma nélkül."[24]

Elkészítették a budapesti városszéli telepek és Decs község szociográfiáját, valamint Tard szociális helyzetrajzát, amely kutatáshoz kapcsolódott *Szabó Zoltán* tardi adatgyűjtése is.[25]

A Fiatal Magyarság csoportos szociográfiai, falukutató munkájának megszűnése, Boldizsár és Szabó fokozatos eltávolódása a mozgalmat mindinkább *a direkt politizálás* felé sodorta.

* * *

Áttekintve néhány falukutatással foglalkozó intézmény, mozgalom vázlatos történetét, tevékenységük főbb összetevőit, megállapíthatjuk, hogy a 30-as években *sokrétű, különböző színvonalú* kutatómunka folyt. Nem sikerült kidolgozni ezen intézményeknek a falukutatás hazai viszonyoknak adekvát módszerét, és létrehozni egy olyan empirikus műhelyt, amely – akárcsak hivatalosan megfogalmazott elvárásoknak megfelelően is –, feltárta volna a magyar falu „betegségeinek" okait, és javaslatot tudott volna készíteni a diagnózist és a terápiát illetően. Túl sok energiát emésztett föl a szervezés, a koordinálás formai kísérlete. Elmondhatjuk viszont, hogy az akkor készült empirikus anyagok és a megjelent publikációk az utókor eligazodását segítik. A hivatalos falukutatás egyéb (a fentieken kívüli) szervezeteit, szélesebb társadalomtörténeti összefüggésekben való elemzését egy nagyobb lélegzetű munkában szándékozom megírni.

Jegyzetek

1 Elsősorban *Némedi Dénes:* A népi szociográfia 1930–1938. Gondolat, Bp., 1985. és *Borbándi Gyula:* A magyar népi mozgalom (Püski, New York, 1983) című munkáit fontos megemlíteni.
2 *Ujszászi Kálmán:* A falu. Útmutatás a magyar falu tanulmányozásához. (Sárospatak, 1936.)
3 Az említett három észak-magyarországi tájegységekben készített falu-leírások, empirikus anyagok Sárospatakon, a Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményének Adattárában jelenleg is megtalálhatók, és amelyet *Ujszászi Kálmán* kezelt, rendszerezett
4 *Kertész János:* Magyar Szociográfia. (Bp., 1943. Tömörkény Irodalmi Kör kiadása)
5 A Magyar Szociográfiai Intézet Közleményei I. évf. 1. sz. 1941. aug. (1. o.) Krisztics S. beköszöntő cikkében idézi Teleki Pált
6 Uo. 11. o.
7 Az 1935-ös pályázat anyagából szerkesztettem egy 20 éves válogatást, amely a Népművelési Intézet gondozásában a közeljövőben fog megjelenni. A kötet címe: Falurajzok a 30-as évekből, és 22 falu szociográfiáját tartalmazza
8 *Bodor Antal:* A falukutatás vezérfonala (Bp., 1935. Magyar Társaság Falukutató Intézetének kiadása)
9 Uo. 11. o.
10 *Rézler Gyula:* Falukutatók és szociográfusok. (Bp., 1943. Faust Kiadás) 38. o.
11 A Falukutató Intézetben készített honismereti bibliográfiát használta fel *Bodor Antal:* Magyarország helyismereti könyvészete (1527–1940) c. művében. Bp., 1944, amely kétségtelenül legjelentősebb alkotása Bodor Antalnak. Bibliográfiai kötetét 1984-ben újra kiadták *Gazda István* kiegészítéseivel és szerkesztésében (Bodor–Gazda: Magyarország honismereti irodalma, Bp., 1984. Tudománytár)
12 *Rozsoday–Sümeghy:* Sopronbánfalva. Bp., 1937; *Élő Dezső:* Sarród. Bp., 1937; *Földes Ferenc:* Vareb község monográfiája; *Seress József:* Kunágota község szociográfiája, Bp., 1936.
13 Széchenyista Ifjúság, 1936. 9–10. 16. o.
14 *Tamás József:* Hatvan magyar falu szociális helyzetrajza. (Bp., 1938. Prohászka O. Társaság kiadványa)

15 *Kiss István:* Visszaemlékezés a Táj- és Népkutató Központ kiállítására = Ethnographia, 1984. 1.; *Sáád József:* Interjú Kiss Istvánnal a Táj- és Népkutató Központ kiállításáról. 1976. Lelőhely: ELTE Szociológiai Intézetében

16 Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete. (Bp., 1936)

17 *Kiss István* idézett Ethnographia-beli cikke 607. o.

18 *Győrffy István* haláláig még osztályként működött, de csak néprajzi kutatómunkával foglalkoztak

19 *Némedi Dénes:* A népi szociográfia. (Bp., 1985. 239. o.)

20 *Péter Ernő* kéziratos visszaemlékezéseiből idéztem, aki a Széchenyista Ifjúságot is szerkesztette 1937–1938-ban. Ezuton is szeretném megköszönni segítségét, a vele folytatott beszélgetések hasznos és nélkülözhetetlen információkat szolgáltattak számomra

21 *Wittig Gusztáv:* Falumunka. (Széchenyi Szövetség kiadása. Bp., 1935)

22 *Szabó Zoltán:* Társadalomkutatás = Fiatal Magyarság, 1934. nov. 168. o.

23 *Boldizsár Iván:* Vallás és erkölcs egy apátsági faluban = Katholikus Szemle, 1935. 220. o., rövidebb változata: Tihany vázlatos szociográfiája = Fiatal Magyarság, 1935. ápr.

24 *Szabó Zoltán:* A Fiatal Magyarság Szociográfiai Munkaközössége jelentése = Fiatal Magyarság, 1936. január, 17. o.

25 Ebből az anyagból készült a könyv is: *Szabó Zoltán:* A tardi helyzet. Cserépfalvi, Bp., 1936, első kiadás

SZABÓ MÁTÉ

A POLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓ KUTATÁSA MAGYARORSZÁGON *

A magyar kutatások helyzete

A politikai szocializáció kutatásának helyzete Magyarországon összefügg a magyar politikatudomány és szociológia fejlődésével. Ezért elöljáróban témánkat bele kell ágyazni ebbe a kontextusba. Magyarországon ugyan voltak önálló kezdetei mindkét diszciplinának a századfordulón és a századelőn, azonban a második világháborút követő sztálini időszak hosszú szünete után a szociológia hatvanas, a politikatudomány pedig csak a nyolcvanas években éledt újjá. A magyar társadalomtudományban voltak kezdetei a politikai pszichológiának, és azon belül a politikai szocializáció kutatásának is, de a politikai szocializáció kutatása csak az újjáéledő magyar szociológiával és politológiával együtt érthető meg.

A politikai szocializáció kutatása Magyarországon a hetvenes években sajátos társadalmi-politikai konstellációval indult meg. Jóllehet a kialakulóban lévő szocialista társadalmi-politikai rendszer célul tűzte a társadalom politikai átnevelését, de ebben nem támaszkodott a politikai szocializáció kutatására. A sztálinizmus időszakát az individuum semmibevétele, és a kollektíva felmagasztalása jellemezte.

Idegen volt tőle a szociológiai-pszichológiai, egyénre orientáló szemléletű politikai szocializáció koncepció, akárcsak a társadalomtudományi szemléletmód, amelyet elnyomott a marxizmusnak agitációs propagandává, illetve ideológiai dogmatizmussá redukált szemlélete. Az egyént és a társadalmi tudatot „tabula rasa"-nak tekintik, amelyre a politikai ideológia alapján azt lehet írni, amit szeretnénk. A pszichológia, a szociológia és a politikatudomány reneszánsza Magyarországon összefüggött a szocialista társadalmi berendezkedés elveinek átalakításával, a társadalmi és az egyéni autonómia fokozottabb figyelembevételével, az állam társadalmi beavatkozásának csökkentésével. Ebben az összefüggésben alakult ki a politikai szocializáció kutatása Magyarországon, szakítást jelentve az agitációs propaganda orientációjú dogmatizmussal. A másik fontos politikai és társadalmi körülmény a politikai szocializáció kutatásának kialakulásánál az volt, hogy míg a sztálinista időszak nem tudott különbséget tenni a politikai nevelés szándékai és tényleges hatása között, a politikai szocializáció kutatása viszont éppen abból nőtt ki, hogy vizsgálni kezdték a politikai nevelés szándékolt és tényleges hatásai közötti igen lényeges különbséget, azaz megjelent a kétely a mennyiségileg kiterjesztett és felfújt politikai nevelési rendszer hatékonyságát illetően. A politikai szocializáció-kutatás Magyarországon így összefüggésben van az egyén társadalmi-politikai autonómiájának erősödésével, illetve a kritikai attitűddel a fennálló intézmények és a politikai nevelés iránt.

*Készült a *Henk Dekker* (Groningen, Hollandia) szerkesztette *Politikai szocializáció Európában* c. kötet számára, amely nemzetközi összehasonlítást és áttekintést kíván adni az Európában folyó politikai szocializációs hatások helyzetéről

A politikai szocializáció kutatása hazánkban nem produkált eddig önálló és sajátos elméleti modelleket. Elméleti síkon inkább a recepció, mint az önálló elméletalkotás a jellemző, az amerikai és a nyugat-európai modellek alkalmazása a magyar, illetve a kelet-európai problémákra (Kéri, 1987/a). Természetesen szerepük van a sajátos magyar, illetve kelet-európai tradícióknak is. A magyar kutatók persze nem csupán nyugati elméleteket alkalmaznak. Jelentős hatással van rájuk pl. *Bibó István*nak (Bibó, 1986) a magyar politikai pszichológia, illetve politikai kultúra-kutatás klasszikusának elmélete. A nyugati elméletek közül leginkább a nyugat-európai (francia, német, angol) mintsem az amerikai koncepciók hatnak. Az elméletkeresés középpontjában olyan koncepció kialakítása áll, amely a középszintű elméletek szintjén kapcsolatot jelent a politikai intézményrendszer, a politikai kultúra, illetve a politikai részvétel és a szocializáció kutatása között. Hat a frankfurti iskola elmélete az autoritárius személyiségről, a politikai generációk kutatásának koncepciója, a politikai identitás-kutatás, az értékváltozás elmélete, valamint a társadalmi mozgalom kutatás koncepciói, a legitimáció- és az intézményelemezés.

Elméleti-módszertani szempontból két irányzat különböztethető meg a magyar kutatásban, amely részben eltérően intézményesedett. Az időben előbb keletkezett, a hetvenes évek közepétől kibontakozó kutatási irány a politikai pszichológiai, a közvélemény-kutatás, illetve a szociológia hátterével rendelkezik, és főleg a politikai identitás, a politikai vélemények, értékek és attitűdök, valamint a politikai ismeretek vizsgálata állt érdeklődésének homlokterében. (Fő képviselői: Csepeli György, Pál Tamás, Soltész Anikó, Schiffer Péter, Szabó Ildikó, Toma Miklós, Zsiros Mária.) E kutatók képzettsége elsősorban a szociológiai és szociálpszichológiai, vannak közöttük közvélemény- és tömegkommunikáció-kutatók. Intézményes bázisaik a Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Szociológiai Intézete, a Magyar Rádió és a Televízió Tömegkommunikációs Kutatóközpontja.

A másik irányzat inkább intézményes szemléletű, politológiai jellegű és súlypontú. Keletkezése a Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán politikaelmélettel és politikai neveléssel foglalkozó fiatal oktatók köréhez kötődik, amely 1980-tól szervezettel bekapcsolódott a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának Társadalomtudományi Intézetében folyó ifjúságkutatásba és létrehozott „Politikai szocializációs csoport" néven egy kutatócsoportot. (Vezetője *Békés Zoltán*, tagjai *Boros László, Dögei Ilona, Csatáry Ildikó, Gyulavári Ágnes, Kéri László, Stumpf István, Szabó Máté, Tót Éva*, kollektív publikációjuk: Csatáry, 1985; Kéri, 1987/b.) Ez a csoport tekinthető a politikai szocializáció első, és mindmáig egyetlen, e témára szakosodott kutatói bázisának Magyarországon. A csoport munkája a szélesebb, a magyar ifjúság helyzetével foglalkozó társadalomtudományi kutatások része, amelyeket *Békés Zoltán* (1983, 1988) koordinál (áttekintő publikáció: *Gazsó* 1987). A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának Társadalomtudományi Intézetében folyó kutatások fő irányai: a politikai szocializáció kutatásának elméleti-metodológiai megalapozása, az oktatás és a nevelés rendszere és a politikai szocializáció, az ifjúságpolitikai intézményrendszer, illetve az ifjúsági szervezet és a politikai szocializáció, az ifjúsági szubkultúrák, mozgalmak, illetve kortárs csoportok és a generációk a szocializáció folyamatában betöltött szerepe. Sajátosság az első irányzathoz képest, hogy ezeknél a kutatóknál sokkal nagyobb szerepet kap a normatív és az intézményes aspektus vizsgálata, viszont kevessebb a széles körű empirikus felméréseken alapuló kvantifikált kutatás, kisebb a politikai pszichológiai és a tömegkommunikációs érdeklődés. A csoport munkája az ifjúságszociológiai kutatások keretén belül az ifjúságpolitika tudományos megalapozását szolgálja.

Természetesem nagyon leegyszerűsítő kép lenne, ha csak két irányt különítenénk el a magyar politikai szocializáció kutatásban. Vannak például mindenféle intézményes, sőt tudományos kereten kívül tevékenykedő elemzők, illetve más diszciplínák művelői között olyanok, akik fontos és érdekes eredményeket publikáltak az ifjúság politikai szocializációjának témájában, így pl. írók és szociográfusok, mint *Kőbányai János*, avagy *Csaplár Vilmos*. Sokféle kutatói bázison folynak politikai szocializációs jellegű ifjúságszociológiai kutatások, részben kapcsolódva az emlí-

tett két irányzathoz, így pl. a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Főiskolájának Szociológia és Politológia Tanszékein *(Andics Jenő, Szabó Vilmos)*, avagy a Magyar Tudományos Akadémia Pszichológiai Intézetében *(Rácz János, Templom Katalin, Váriné Szilágyi Ibolya)*.

A politikai szocializációkutatóknak sajnos ma még nincsen a különböző kutatóhelyek fölötti, és a különböző kutatókat tömörítő intézményes fóruma Magyarországon. A politikai szocializáció kutatóit Magyarországon leginkább közös publikációs fórumuk, az évente hat számmal jelentkező „Ifjúsági Szemle" fogja össze (szakmai szerkesztő: *Fricz Tamás* 1985), amely rendszeresen közöl ilyen témájú írásokat. Egy ideig működött „Ifjúsági Szemle Klub", amely megkísérelte ezen a vitafórumon összefogni az ifjúság politikai szocializációjának aktuális kérdései iránt érdeklődő kutatókat. A Magyar Politikatudományi Társaság, amely a Nemzetközi Politikatudományi Társaság (IPSA) tagszervezete, rendelkezik „Politikai szociológia" szekcióval, ahol volt már néhány vitaülés a politikai szocializáció témájában, azonban ez a fórum nem töltheti be egy állandó és rendszeres szakmai vita szervezésének funkcióját. Igy igazából nem folyt vita a különböző irányzatokhoz és intézményekhez tartozó kutatók között, csak az egyes kutatóhelyeken, illetve csoportokon belül. Ez alól kivételt jelentenek a különböző országos ifjúságpolitikai és ifjúságkutatási rendezvények, ahol a különböző helyeken dolgozó kutatók együtt vesznek részt. Így a viszonylag fiatal és kevés kutatót foglalkoztató részterület mégis kevéssé integrált jellegű, és az integráció hiánya következtében alig van mód kritikai kommunikációra és vitára. Feltűnően kevés a kommunikáció a más tudományszakok képviselői közül a pedagógusokkal és neveléskutatókkal. Jónak mondható viszont a kapcsolat a politológusokkal és az oktatásszociológusokkal. Ami a tudomány és a politika viszonyát illeti, ezen a területen viszonylag jó a kapcsolat az ifjúságpolitikusokkal és az ifjúsági szervezettel, a KISZ-szel. Az ifjúságpolitika oldaláról van igény a kutatási eredmények felhasználására, s nem csupán empirikus felmérésekre, hanem koncepcionális javaslatokra is. Az Ifjúsági Szövetség funkcionáriusainak egy része érzi, részben a nagymértékű tagcsökkenés hatására, hogy változtatásokra van szükség a szervezet felépítésében és működési stílusában. Így például a KISZ Egyetemi és Főiskolai Tanácsa korábban deklarálta, hogy a szervezet fel kívánja adni monopolhelyzetét az ifjúság politikai képviseletében, és támogatja a különféle informális csoportok megszervezését, átalakítja politikai nevelési rendszerét. A politikai nevelés tartalmának és stílusának átalakításában aktív részt vállaltak az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének politikai szocializáció-kutatói is. Vannak más hasonlóan pozitív példák az ifjúságkutatás eredményeinek politikai alkalmazására, így pl. a középiskolásoknak az iskola ügyeibe való beleszólását előmozdító kísérletnél (*Pál*, 1987). Az ifjúságpolitikusok egy része kétségtelenül komolyan igényli a kutatási eredmények megismerését és gyümölcsöztetését munkájában. A reformoknak kedvező helyzet Magyarországon 1988 tavasza után kedvező a politikai szocializáció kritikai szemléletű vizsgálatából származó eredmények politikai felhasználásának szempontjából.

A magyar politikai szocializáció-kutatásnak a nemzetközi kapcsolatok síkján igen jelentős tőleg extrapolálni lehet más kelet-európai szocialista országokra is, hiszen hasonló intézmények és hasonló folyamatok hatnak ott is a fiatalok politikai szocializációjára. A magyar kutatások érvényének kiterjesztése persze mindaddig csupán feltételes és hipotetikus lehet, amíg nem állnak rendelkezésre megfelelő empirikus megalapozottsággal rendelkező összehasonlító kutatások. Ilyenek pedig sajnos nincsenek, jóllehet elvileg lenne lehetőség a politikai szocializáció kelet-európai összehasonlító elemzésére.

A kelet-európai összehasonlítás híján a vonatkozási pont a magyar kutatások nagy többségénél, ha nincs is mindig explicitté téve, de a nyugati modellek felhasználásán keresztül a Nyugaton lezajlon folyamatokhoz való viszonyítás. Ez egyrészt heurisztikus erejű a különbségek tudatosításával, másrészt viszont megnehezíti az előrelépést az összehasonlításban a társadalmi-politikai rendszer és a politikai kultúra eltérő jellege következtében. Ezért volna szükség a kelet-európai összehasonlító kutatásra, de ez mindeddig nem jött létre. Vannak integrált és koordinált ifjúságszociológiai kutatások a szocialista országok között (*Gospodinov*, 1986), de a politikai szocializáció kérdései ezekben mindezidáig nem kaptak kellő szerepet. Léteznek kutatási együttműködések

különböző lengyel, nyugatnémet, osztrák, illetve magyar kutatóhelyek között, de inkább általános ifjúságszociológiai (a fiatalok értékei, a társadalmi struktúrában elfogalt helyük stb.), mintsem speciálisan politikai szocializációs témákban. Több terv és javaslat van a nemzetközi összehasonlító kutatások továbbfejlesztésére. A politikai szocializáció összehasonlító kutatását – véleményem szerint – nagyon megnehezítik a politikai rendszerek és a politikai kultúrák eltérései következtében kialakuló értelmezési különbségek, amelyek többnyire eltérő kategóriákhoz és problémaérzékenységhez vezetnek.

A magyar politikai szocializáció-kutatásnak a nemzetközi kapcsolatok síkján igen jelentő befolyásolója a Nemzetközi Politikatudományi Társaság „Politikai nevelés kutatóbizottsága" (IPSA ROPE), melynek vezetője *Bernhard Claussen* hamburgi professzor. A kapcsolat ezzel a nemzetközi kutatófórummal több vonatkozásban stimulálóan és megtermékenyítőleg hatott a magyar kutatókra, pl. kommunikációt és kapcsolatot teremtve az országon belül egymástól elszigetelt magyar kutatók között.

Politikai szocializáció ágenseiről és problémáiról

A magyar politikai szocializációs kutatásokból kirajzolódó főbb szocializációs tényezők rövid ismertetését megelőzően megkísérlem előrebocsátani a szakirodalom néhány fő tézisét, amely betekintést nyújthat a politikai szocializáció folyamatának problémáiba Magyarországon.

a) „Az elveszett ifjúság". A szocialista politikai rendszer extrémen centralizált, bürokratikus, és autoriter jellege az ifjúságot mintegy elriasztja a hivatalos formalizált szocializációs intézményektől. Így az apolitizmus, a passzivitás és az anarchisztikus lázadásra való hajlam terjed közöttük (*Ágh*, 1988).

b) „Negatív identitás." A társadalmi és politikai közösségek válsága és hiánya figyelhető meg Magyarországon. Így a formális intézményrendszert elutasító fiatalok nem találnak támaszt az olyan közösségekben sem, mint a család, a nemzet, a helyi közösség. Ez párosul a szekularizációs tendenciával, s így a vallás az egyházak sem jelentenek identifikációs hátteret, főleg politikai szempontból nem, mivel a magyar egyházak támogatják a fennálló társadalmi-politikai berendezkedést. Éppen ezért kialakul egy utópikus irracionális jellegű, fundamentalista identifikációs igény, a vágy a közösségre (*Csepeli*, 1988/a).

c) „Szétszedett szocializáció." Mivel sem a formális szervezetek, sem a társadalmi intézmények és közösségek nem nyújtanak megfelelő politikai identifikációs bázist az ifjúság számára, a politikai szocializációs folyamat rendkívül ellentmondásos. A fiatalok inkonzisztens és ellentétes, egymást kölcsönösen kioltó hatások közé kerülnek, amelyek nem segítik elő kritikára és participációra képes felnőtté válásukat, sem pedig a politikai nevelés konformizáló manipulatív céljainak elérését (*Kéri*, 1986).

Melyek a politikai szocializáció fő ágensei, tényezői Magyarországon, milyen eredményeket hozott leírásukban és elemzésükben a kutatás?

● *A család.* A család, mint primér, elsődleges szocializációs ágens szerepe nagyban függ a család strukturális helyzetéből következő problémáktól. Magyarországon a monogám kiscsalád típusa uralkodó, melynek oktatási-nevelési és szocializációs funkciói a nők nagyarányú munkába állása mellett csökkenő tendenciát mutatnak. A család elsősorban gazdasági egység, és a gazdasági válság egyre nagyobb terheket rak erre az amúgy is válságban lévő társadalmi intézményre. Ugyanakkor a családnak az egyén életvilágán belüli autonómiát és privatizmust szolgáló funkciója erősödik, mivel a bürokratikus intézmények totális politikai nevelésre formált igénye mellett hosszú ideig ez volt az az egyetlen társadalmi tér, ahol az egyén más típusú identifikációja lehetségessé vált. Ezt a negyvenes-ötvenes éveket jellemző helyzetet a magánautonómiának a hatvanas évektől kezdődő jelentős kiterjedésével a család ökonómiai jellegű, termelési és fogyasztási egységként való átalakulása váltotta fel. A politikai szocializációs kutatások eredményei egybehangzóak a te-

kintetben (*Dögei*, 1986; *Kéri*, 1987/b; *Szabó Ildikó*, 1986; *Szabó Ildikó*, 1987/b), hogy a magyar családokon belül csökken a kommunikáció, privatista-ökonomista, apolitikus értékrend uralkodik, amely a politikával szembeni „védekező" attitüdre készít fel. A család sok esetben kontraproduktív hatást tesz a politikai és az oktatási intézmények, illetve a politikai nevelés szándékolt hatásaival szemben. A magyar fiatalok körében megfigyelhető apolitizmus egyik fő forrása éppen a családok többségében zajló politikai szocializáció, amely a politikai passzivitásra készít elő.

● *Iskola.* Az iskolarendszernek, akárcsak a családnak a válságával foglalkozó szociológiai, pedagógiai és pszichológiai szakirodalom igen széles körű a korai irodalomban. Ennek érzékeltetésére itt nincsen mód, ám utalnom kell arra a számomra is elfogadható tézisre, hogy a felülről, központilag irányított szocialista politikai és gazdasági rendszer válságának szociális „mellékhatásai" elsősorban a családban, az iskolában, és az itt nem tárgyalt szociálpolitikai intézményrendszerben jelentkeznek. Így a családhoz hasonlóan ismét „válságos" intézmény területére lépünk. A válság és a politikai szocializáció szempontjából csökkenő hatékonyság talán még élesebb az iskola esetében a családénál, mivel itt centrálisan irányított, hierarchikusan felépített, homogén szervezeti rendszerről van szó, amelyre közvetlen hatással van a politikai rendszer legitimációs válsága, míg a család elsődleges csoportként mentes ettől.

A magyar politikai szocializációs kutatások (*Kéri*, 1987; *Szabó Ildikó*, 1986; *Tót*, 1986) szerint az iskolarendszernek 1956-ig nagy szerepe volt a politikai nevelésben, ám azóta ezt a funkciót elvileg az iskolával részben összefonódó ifjúsági társadalmi-politikai szervezetek a Magyar Úttörők Szövetsége, illetve a Kommunista Ifjúsági Szövetség vették át. Az iskola ma Magyarországon inkább közvetett, mintsem közvetlen szerepet játszik a politikai nevelésben. Közvetett szerepében fontos, hogy közvetíti a tanulók felé a centralizált-bürokratikus-hierarchikus szervezet autoriter és konform elvárásait. A tanulóknak alsó és középszinten nincsen iskolai önkormányzatuk, illetve részvételi joguk az iskola ügyeiben. A felsőfokú tanintézetekben létezik diákönkormányzat és vannak ennek kialakítására irányuló kísérletek egyes középiskolákban is (*Pál*, 1987). Közvetlen funkciói az iskolának a politikai nevelésben csekélyek. Az általános iskolában létezik egy „állampolgári ismeretek" című rövid és primitív tantárgy. A középiskolákban még ilyen sincs, csak a történelem, illetve a társadalomfilozófián belül kapnak a tanulók bizonyos képet a mai társadalmi-politikai berendezkedésről. Az egyetemeken és a főiskolákon az ún. „tudományos szocializmus", a marxizmus politikaelmélete, illetve a jelenkortörténet keretében van politikai képzés, amelyet azonban a „politikatudománnyal" kívánunk felváltani.

Összességében így ellentmondásos képet kapunk az iskolának a politikai szocializációban betöltött szerepéről. Közvetlenül, mint az első szervezeti típusú tapasztalat és élmény, meghatározó az ifjúság politikai szocializációjában, és a konform, az apolitikus és az autoriter személyiség kifejlődését segíti elő. A korábban felvállalt direkt politikai nevelést az iskola átruházta az ifjúság politikai szervezeteire és e funkciót ma már rendkívül fogyatékos és ellentmondásos módon látja el. Ezzel hozzájárul a politikával kapcsolatos ismeretszint és készségek alacsony fejlettségéhez, mivel teljesen hiányzik az a hatékony állampolgári nevelés, amelyet sem az ifjúsági szervezet, sem az iskola nem képes nyújtani a fiataloknak.

Az empirikus kutatások eredményei (Gazsó, 1987) azt mutatják, hogy a fiatalok politikaképét elsősorban a külpolitika uralja, azaz a politika számukra mint valami tőlük távoli, absztrakt és globális definiálódik. A fiatalok nem tekintik politikának az iskola, avagy a lakóhely ügyeit, ahol nincsen lehetőségük a participációra, sőt megfelelő információt sem kapnak. A tömegkommunikáció hírei ebben a helyzetben sajátos „politikapótlékká" válnak, s a fiatalok az itt felületesen megismert külpolitikával azonosítják „a" politikát.

● *Ifjúsági szervezetek.* Magyarországon 1945 előtt plurális szerkezetű volt az ifjúsági mozgalom. Voltak szervezetei az egyházaknak, a különféle politikai szervezeteknek stb. 1948-tól, a kommunista hatalomátvétel után egységesítették, centralizálták, homogenizálták és uniformizálták az ifjúsági mozgalmat. A kommunista szervezetek monopolhelyzete jött létre, amelyeket 1957–1989 között egyetlen szervezet, a Kommunista Ifjúsági Szövetség (14–30 évesek számára) fogott

össze. Hasonlóan monopol jellegű az egyetlen legális gyermekszervezet, a Magyar Úttörők Szövetsége (6–14 évesek számára). A két monopolszervezet nagymértékben összefonódott az iskolával. Vezetői, funkcionáriusai pedagógusok, szervezeti struktúrájuk az iskolarendszerhez kötődött.

Ez a szituáció ellentmondásos szerepet ad az ifjúság politikai szervezeteinek a politikai szocializáció folyamatában, amelyet a téma magyar kutatói elemeztek (*Gazsó*, 1987; *Kéri*, 1987; *Stumf*, 1985/a, 1985/b, 1986; *Szabó Ildikó*, 1986). A két monopolszervezetnek ma már mindenki tagja lehet, aki csak akar, a felvételnél nincs különösebb szelekció. A tagság ma már nem kötelező, nem szankcionált, mint az ötvenes években, legfeljebb bizonyos korlátozott előnyökkel jár. A felsőoktatásban nagymértékben csökkent a diákok szervezeti tagságának aránya: vannak olyan intézmények, ahol a diákoknak csak kb. 10%-a tagja az ifjúsági szervezetnek. A tagok tevékenysége többnyire formális és rituális ezekben a szervezetekben, leszámítva azt az aktív kisebbséget, amely a szervezetben betöltött funkciói segítségével politikai, avagy gazdasági előnyökhöz kíván jutni. A tagság számának visszaesése, illetve a szervezeti tevékenység formalizálódása összefügg azzal, hogy mindkét szervezet monopolbürokratikus módon működik, és szervetlenül összefonódik az iskolával, nincsen önálló funkciója, illetve azokat nem látja el megfelelő hatékonysággal. A politikai szocializáció szempontjából igen fontos az ifjúság politikai szervezeteinek a politikai képzés. Ezt azonban többnyire csak vezetőképzésként, funkcionáriusaik számára látják el. A többség számára így sem az iskola, sem az ifjúsági szervezet nem biztosítja az állampolgári nevelésnek azokat az alapjait, amelyek nélkülözhetetlenül szükségesek a demokratikus politikai személyiséggé váláshoz (*Szabó Máté*, 1988/a).

Összefoglalóan: a magyar politikai szocializációkutatás szerint a család, az iskola és az ifjúsági szervezet egyaránt diszfunkcionális és kontraproduktív szerepet játszanak az autonóm politikai cselekvésre alkalmas állampolgárok szocializációjának szempontjából (*Kéri*, 1987; *Szabó Ildikó*, 1986). Egyik intézménytípus sem látja el az elemi szocializációs funkciókat. Nem biztosítják a politikai közösségnek olyan keretét, amellyel az egyén azonosulhat. Nem nyújtanak plauzibilis politikai részvételi formát. Nem teljesítik a politikai nevelés funkcióit. Ezen intézmények diszfunkcionális működése a politikai szocializáció folyamatában a fiataloknak a politikával szembeni távolságtartására, a bármely meghatározott politikai értékrenddel való tudatos azonosulás hiányára és a politikai alapismeretek fogyatékosságára, illetve az új politikai ismeretek feldolgozására való képtelenségre vezet.

A család, az iskola és az ifjúsági szervezet mellé kétségtelenül oda kellene sorolni a ***hadsereget*** is, a politikai rendszer újratermelésére, az azzal konform politikai személyiség kialakítására vezető szocializációs funkciói következtében. A hadseregnek a politikai szocializációban betöltött szerepével kapcsolatosan egyáltalán nincsenek Magyarországon nyilvánosan publikált kutatási eredmények. De az általános hadkötelezettség (18 hónap) és a hadseregen belül folyó kötelező politikai képzés következtében a hadsereg elhanyagolhatatlan hatótényező a magyar fiatalok politikai szocializációjában.

A család, az iskola, az ifjúsági szervezet – és feltehetően a hadsereg is – a demokrácia és a kritikus részvétel szempontjából diszfunkcionálisan működnek, de elősegítik a konformitás és a politikai passzivitás, a fennálló intézményeknek való engedelmeskedés attitűdjét. A társadalom, illetve a fiatalok nagy többsége számára ez az életfogytig tartó apolitizmusra, a politikai passzivitásra és a hiányzó identifikációra való felkészítést jelent. A politikailag passzív „csendes többség" létezése a magyar politikában ugyan ellentétes a politikai képzés deklarált céljaival, de valójában biztosítja a politikai rendszer stabilitását. Emellett a „csendes többség" mellett létezik két politikailag aktív kisebbség a magyar fiatalok körében. Egyikük a politikai képzés és az ifjúsági szervezet adta lehetőséget az egyéni karrier elősegítésére, a politikai elitbe jutásra, a politikai vezetővé válásra használja fel. A kisebbség a nem formalizált, spontán „ellenzéki" jellegű alternatív politizálási formában vesz részt a civil társadalom területén (*Szabó Máté*, 1988/b).

● *Nemzet, egyház, helyi közösség.* A politikai rendszer által legitimként elismert társadalmi közösségformák, illetve politikai intézmények, a család, az iskola és az ifjúsági szervezetek disz-

funkcionálisak a demokratikus participációra és a kritikára érett személyiséget kialakító szocializációs folyamat szempontjából. Ezek hiányosságait azonban nem pótolják azok a közösségformák sem, amelyek a szocialista politikai rendszer számára nagy „ellenzékiek", vagy legalábbis „ambivalensek": a nemzet, az egyház és a helyi közösség. A nemzetet a szocialista országokban sokáig az absztrakt internacionalizmusra hivatkozva degradálták a szocialista politikai értékrendben. Az egyházak ma már az állam által elismert és tolerált nem marxista társadalmi nagyszervezetek. A helyi közösségeket az extrém centralizáció és indusztrializálódás tette tönkre Magyarországon. Ám ezek a közösségformák nem jelentik ma még a demokratikus politikai szocializáció tényezőit. A nemzet, az egyházak és a helyi közösségek, ha nem is készítenek fel a demokratikus politizálásra, de közvetlenül nem szolgálják a hivatalos politikával való konformitás kialakulását sem. Mindhárom politikai közösségtípussal összekapcsolódnak olyan értékek és attitűdök a magyar politikai kultúrában, amelyek magukban rejtik a nonkonformitás lehetőségét a hivatalos politikai képzési célokkal, és az a tiltakozáspotenciál időnként aktualizálódhat. 1988 tavasza óta az új magyar politikai vezetés igyekszik a nemzet, az egyház és a helyi közösség meglévő társadalmi mobilizációs potenciáját a hivatalos politika és a politikai nevelés szolgálatába állítani, s ezzel összefüggésben ezeknek nagyobb politikai szerepet biztosít, ami emeli jelentőségüket a politikai szocializáció számára. Remélhetőleg ez a folyamat nem csupán rendszerkonform irányba mozdítja elő a nemzet, az egyházak és a helyi közösségek politikai szocializációs szerepét, hanem növeli, avagy felszabadítja a demokratikus politikai személyiség kialakulásához való potenciális politikai szocializációs hatásaikat is.

A magyar kutatók között elsősorban *Csepeli György* (1982/a, 1985, 1987, 1988/b, 1988/c) foglalkozik a nemzet, illetve a nemzeti tudat szerepével, és publikációiban elemezte a magyar nemzeti identitástudat sokténvezős és komplex zavarait, a kisebbségekkel szembeni intoleranciát, a nemzeti önértékelés skizofréniáját stb. Az egyházak szerepe 1945 után erősen visszaszorult a politikai szocializációban, és azok nem játszanak a Lengyelországhoz, avagy a Német Demokratikus Köztársasághoz hasonló jelentős szerepet ebben a folyamatban. A magyar szociológiai irodalombam elterjedt tézis a közösségek válsága és hiánya a magyar társadalomban, és azon belül az extrémen centralizált bürokratikus államigazgatási szervezet következtében a helyi társadalom és helyi közösség elnyomorodott helyzete, amely megnehezíti, sőt megakadályozza a helyi politizálás lehetőségét. A helyi közösség így vagy nem funkcionál közvetlen politikai szocializációs tényezőként, vagy a családhoz hasonlóan leginkább az apolitikus, passzív rezisztenciára vezet a nagypolitikával és a központtal szemben, jóllehet megvannak benne a civil autonómia kifejlődésének potenciái, állapítják meg a téma magyar kutatói (*Garami*, 1987; *Gergely*, 1988).

● *Informális hatások.* Informális hatások alatt foglalom össze a politikai szocializációnak azokat a „fluid", „flexibilis" tényezőit, amelyek nem köthetők sem szervezethez, sem intézményhez: a tömegkommunikációt, az ifjúsági kultúrát és szubkultúrákat, a kortárscsoportokat és a társadalmi mozgalmakat. Ezek nem olyan, generációkon át létező politikai közösségek, mint a nemzet, a család, az egyházak, a helyi közösségek, hanem keletkezésük és hatásuk többnyire egyetlen generációhoz kötődik, vagy még annál is rövidebb átmeneti jellegű.

A tömegkommunikáció szociológiáján és a közvéleménykutatásokon belül elkülönülten kezelik az ifjúságot, mint sajátos társadalmi csoportot, amelyen belül a kommunikáció politikai szocializációs hatása sajátosan érvényesül (*Szabó Ildikó*, 1986). Magyarországon a tömegkommunikáció eszközeinek állami monopóliuma következtében a tömegkommunikáció szándékolt politikai hatása a hivatalos politika és politikai nevelés alátámasztását szolgálta. 1988 tavasza óta az új politikai stílus hatására érezhető bizonyos pluralizálódás és nyiltság a tájékoztatáspolitikában. Míg korábban a politikai szocializáció szempontjából a tömegkommunikáció szándékoltan a családhoz, az iskolához, az ifjúsági szervezethez és a hadsereghez hasonlóan a konformitás és a politikai passzivitás kialakulását segítette elő, új típusú hatásai csak hosszabb távon fognak érvényesülni az ifjúság politikai szocializációjában. Ma az empirikus felmérések szerint a fiatalok viszonylag kevéssé érdeklődnek a politikai műsorok iránt, inkább a szórakoztató jellegűek kötik le őket, és a politikai hírek egy sajátos, külpolitikai orientációjú félműveltséghez vezetnek, amely szervesen kiegészíti a tömegesen elterjedt politikai analfabetizmust.

Fontos tényező viszont az „alternatív nyilvánosság" az ifjúság politikai szocializációjában Magyarországon. A hivatalos tömegkommunikációs monopólium következtében a hivatalos politikai tájékoztatásból és politikai nevelésből kimaradt témák az informális, nem hivatalos nyilvánosságra szorulnak, melynek egyik fő fogyasztója a fiatal értelmiség. A fiatal értelmiség politikai szocializációját az alternatív nyilvánosság csatornáinak igénybe vétele nagyban befolyásolja (*Bozóki*, 1987).

Az alternatív nyilvánosság több hullámban alakult ki Magyarországon. A hetvenes évek közepétől, a *Lukács György* alapította ún. „Budapesti Iskola" adminisztratív és politikai eszközökkel történő ellenzékbe kényszerítésétől kezdve létezik Magyarországon az ún. „ellenzék", a magasan kvalifikált „másként gondolkodó" értelmiségiek politizáló csoportja, amely az alternatív nyilvánosság megindítójává vált. Létrehozták a „szamizdat" sajtót és könyvkiadást, valamint a magánlakásokon tartott ún. „repülő egyetemeket", amelyeken a fiatalokat megismertették a Szovjetunió „igaz" történetével, az emberi jogok problémáival stb. Az alternatív politikai nevelésnek ezek a formái a hetvenes években jelentős hatással voltak elsősorban a budapesti diákságra és fiatal értelmiségre.

Az alternatív nyilvánosság kiterjedt a nyolcvanas évek elején a lengyel válság elbizonytalanító hatásainak és a belső vezetési válságnak a hatására. Uj formái jelentek meg: különböző egyetemen belül és kívül szervezett körök, klubok, egyesületek, amelyek az alternatív nyilvánosság hálózatát hozták létre (*Diczházi*, 1987; *Kéri*, 1987; *Stumf*, 1988). Ezeken az elsősorban szóbeli kommunikációra épülő vitafórumokon belül másféle politikai ismeretek jutottak el a fiatalokhoz, mint a hivatalos politikai képzésben. Uj készségeket és képességeket sajátítottak el: a szabad vitát, az önigazgatást és az önszerveződést. A vitatémák a magyar társadalmi-politikai rendszer válsága és reformja, a nemzeti identitás és a kisebbségek kérdései, a környezetvédelem és a békepolitika, csupa olyan kérdések, amelyekről másként gondolkodnak és beszélnek itt, mint a hivatalos tájékoztatásban.

A fejlődés harmadik hulláma a nyolcvanas évek elején és közepén már túlmutat az alternatív nyilvánosságon és az alternatív politikai cselekvéshez vezet. Magyarországon a nyolcvanas évek közepére kialakult az alternatív ifjúsági önszerveződés sajátos hálózata, amely klubokat, mozgalmakat és általában olyan csoportokat foglal magába, amelyek nem csupán másként gondolkodnak, hanem másként is politizálnak (*Ágh*, 1987; *Bilecz*, 1987; *Szabó Máté*, 1988/a, 1988/c). Ennek a fejlődésnek a fő tényezői az alternatív békemozgalom, illetve az ökológiai mozgalom, valamint a klubmozgalom és a diákmozgalom, a kollégiumi önigazgató mozgalom és az egyesületek új hullámának létrejötte. 1988-ra már megérett a helyzet arra, hogy alternatív ifjúsági szervezetet, a Fiatal Demokraták Szövetségét (FIDESZ) alakítsák ki, amely megkísérli politikailag megszervezni azt az ifjúságot, amely részt vesz az alternatív politikában.

Az alternatív nyilvánosság és az alternatív mozgalmak a demokratikus politikai személyiség kialakulásának politikai szocializációs tényezői Magyarországon. Az önigazgatás és az önszerveződés, valamint a szabad vita és a konfliktus a megmerevedett intézményrendszerrel új típusú, nonkonformistán politizáló ifjúságot termelt ki. Ez persze egyelőre több szempontból is fokozott figyelmet érdemel. Egyrészt elsősorban az egyetemi ifjúságból, a jövő értelmiségi elitjéből rekrutálódik, ami potenciálisan elindítójává teheti egy „csendes forradalomnak" az elitek cseréje révén (*Szabó Máté*, 1988/e). Másrészt a Kádár-korszakot lezáró vezetési váltás 1988 tavasza óta tudatosan építeni kíván a társadalmi önszerveződési kísérletekre, és szakítani a korábbi adminisztratív ellenőrzés és szankcionálás politikájával, támogatja és elősegíti ezeket a kísérleteket. Igy például új egyesületi törvény kibocsátását határozták el, amely az előzetes információk szerint tartalmazná a tüntetéshez való jogot.

Az alternatív politizálás szocializációs szempontú kutatásával foglalkozik az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének „Politikai szocializáció" csoportján belül a „Spontán ifjúsági csoportok szerepe a magyar ifjúság körében" című kutatási irány 1986-tól 1990-ig. *Alain Touraine* „Szociológiai intervenciós" módszeréből kölcsönözve esettanulmányok és interjúk révén igyekeznek feldolgozni ezt az eddig alig kutatott területet. Hasonló kutatások folynak Lengyelországban,

Jugoszláviában és a Szovjetunióban, ami a jelenséggel kapcsolatos figyelmet és érdeklődést mutatja a szocialista országok ifjúságszociológiájában.

Az ifjúsági kultúra, a szubkultúrák és a kortárscsoportok elemzése komoly szerepet kapott a magyar szocializáció-kutatásban. (*Kéri*, 1987; *Szabó Ildikó*, 1986). A hatvanas évek óta jelentkeznek Magyarországon a különféle deviáns, vagy csak a politika és a közvélemény által annak minősített ifjúsági szubkultúrák, illetve kulturális irányzatok. Egy részük, mint a galerik, a drogfogyasztók, vagy hajléktalan csövesek, illetve az agresszív punkok, skinheadek a deviancia- és a szubkultúra-kutatás körébe tartoznak (*Csörsz*, 1986; *Gyulavári*, 1986; *Kőbányai*, 1986/a, 1986/b; *Rácz*, 1986, 1988). Politikai szocializációs szempontból a túlformalizált és bürokratizált intézmények közül való kitörés és az azokkal szembeni nagymértékű, illetve teljes elutasítás kísérleteként értelmezhetők, illetve a politikai passzivitás melegágyaiként, amelyek gátolnak mindenféle konformista, avagy nonkonformista politikai cselekvést, beleértve az alternatív jellegűt is.

Az ifjúsági kultúra különféle irányzatai azonban nem tekinthetők egyértelműen agresszíveknek, deviánsoknak és apolitikusoknak Magyarországon. Létezik például az ún. „népies" indíttatású ifjúsági kultúra, a táncházak mozgalma, avagy az ifjúsági zene „folk" irányzatai, amelyek közvetetten politizálnak, a nemzeti és helyi közösségi értékek melletti elkötelezettséget mozdítják elő (*Szász*, 1983, 1987). Van az ifjúsági kultúrán belül egy másik, közvetlenül politikus irányzat, amely inkább urbánus, európai, illetve a globális kérdésekkel foglalkozik, a liberalizmus és a demokrácia és nem a nép és a nemzet értékei mellett elkötelezett. A „népies" és az „urbánus" ellentét végigvonul a 20. századi magyar politikai gondolkodás és az ifjúsági mozgalom vitáin is (*Bozóki*, 1987).

* * *

Hogyan összegezhetnénk a politikai szocializáció Magyarországon zajló folyamatairól és ellentmondásairól szóló hazai kutatások eredményeiből kibontakozó képet? Az irodalom nagyjából egységes abban, hogy a hivatalos szocializációs intézmények és szervezetek *válságban vannak*, és ezek átalakítására, illetve újak létrehozására volna szükség. A kutatók egy része ilyen innovációs tényezőknek tekinti a különféle alternatív politizálási formákat, amelyek kihívást jelentenek a fennálló intézményrendszer számára, és ezzel előmozdíthatják átalakítását. Mások inkább a fennálló intézményi keretek *felülről való átalakításával* és hatékonyabbá tételével képzelik el a változást. Remélhetőleg létrejön az eddig hiányzó szakmai és politikai vita a politikai szocializáció magyar kutatói között, amely hasznos eredményeket hozhat a magyar társadalom intézményrendszerének átalakítása számára, elsősorban a szociál-, az oktatás- és az ifjúságpolitikában.

A továbbfejlődés perspektíváinak szempontjából meghatározó a társadalmi-gazdasági válságjelenségeknek az ifjúságra gyakorolt hatása, illetve hogy ez milyen politikai szocializációs következményekre vezet. A magam részéről úgy vélem, hogy a válság erősíteni fogja az intézményes szocializációs mechanizmusok hatékonyságának csökkenését az ifjúság körében. A válságra adott egyik válasz az eddigi anomikus-deviáns folyamatok erősödése lesz az ifjúság körében, párosulva a politika további mellőzésével és elutasításával. A válság azonban más reakciókat is kiválthat az ifjúságban. A felülről végrehajtott társadalmi-politikai „nyitással" összekapcsolódva a kollektív cselekvés különféle formái jöhetnek létre és erősödhetnek meg. E folyamatban a mozgalmak és az intézmények együttműködésével beindulhatnak olyan politikai tanulási, illetve innovációs mechanizmusok, amelyek előmozdíthatják a demokratikus, a kritikára, vitára és participációra képes politikai személyiséggé válást az ifjúság körében. A politikai apátia és a kollektív cselekvés opciói ma nyitottak a magyar ifjúság számára és a politikai vezetés átalakuló stílusa a nyitás és a demokratizálódás ígéretével talán lehetőséget nyújt a politikai szocializáció súlyos zavarainak és ellentmondásainak feloldására. Ebbe a folyamatba kapcsolódhat be a fennálló struktúra kritikájával és átalakítására tett javaslataival a politikai szocializáció kutatása Magyarországon.

Irodalom

Ágh Attila (1987): Szervezett mozgalmak és mozgalmi szervezetek Magyarországon = *Ifjúsági Szemle*, 3. 27–38. o.

Ágh Attila (1988): Az elveszett ifjúság = *Ifjúsági Szemle*, 2. 69–83. o.

Békés Zoltán (1985): The Scientific Foundation of Youth Policy = *Ifjúsági Szemle*, Szept/Okt. 14–21. o.

Békés Zoltán (1988): Latest Results of Hungarian Youth Research. In: *Claussen Bernhard* (eds.): *Political Socialization of Youth in East and West.* Frankfurt am Main: Peter Lang.

Bibó István (1986): *Válogatott tanulmányok.* Budapest, Magvető, I–III.

Bilecz Endre (1987): A magyar társadalmi mozgalmak fejlődéséről = *Ifjúsági Szemle*, 6. 22–33. o.

Boros László–Kéri László (1984): Az ifjúság politikai szocializációja. In: *A magyar ifjúság a nyolcvanas években.* Budapest, Kossuth

Boros László (1985): A politikai szocializáció kutatásának elméleti és módszertani alapkérdései = *Társadalomtudományi Közlemények*, 1.

Bozóki András (1987): Kritikai magatartásmodellek a fiatal értelmiség körében = *Ifjúsági Szemle, 3. 38–50. o.*

Csatáry Ildikó–Kéri László–Tót Éva (1985): A politikai szocializációkutatásról. In: *Az ifjúságpolitika tudományos megalapozását szolgáló kutatások bulletinje 8.* Budapest, MSZMP KB TTI

Csepeli György (1982/a): National Belongness As a Result of the Socialization Process. In: Bodnár Arthur–Walter Göhring (eds.): Perspectives in Political Education in the 80's. Warsaw, IPSA RCPE, 121–137. o.

Csepeli György (eds.) (1982/b): Special Issue on Hungarian Research = *International Journal of Political Education*, 4.

Csepeli György (1985): *Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon.* Budapest, Múzsák

Csepeli György (1987): *Csoporttudat-nemzettudat.* Budapest, Magvető

Csepeli György (1988/a): Negative Identität. Paper presented on the section-session of DVPW „Politische Bildung" in Cologne. 20 o.

Csepeli György (1988/c): Political Socialization in Hungary. In: *Bernhard Claussen* (eds.): *Political Socialization of Youth in East and West.* Frankfurt am Main, Peter Lang.

Csepeli György (1988/c): A nemzet, mint társadalmi nagycsoport = *Ifjúsági Szemle*, 2. 16–30. o.

Csörsz István (1986): *Elhagyott a közérzetem.* Budapest, Magvető

Diczházi Bertalan (1987): Vázlat a társadalompolitikai körökről, klubokról = *Ifjúsági Szemle, 3.* 50-62. o.

Dögei Ilona (1986): Családi hatás a politikai szocializáció folyamatában = *Ifjúsági Szemle*, 3. 46–52. o.

Fricz Tamás (1985): Igazságkereső nemzedékek a nyolcvanas években = *Valóság*, 12.

Garami Erika (1987): Ifjúság a helyi társadalomban = *Ifjúsági Szemle*, 5. 87–95. o.

Gazsó Ferenc (ed.) (1987): *Társadalmi folyamatok az ifjúság körében.* Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet

Gergely A. András (1988): Lokalitás-ifjúság-civil társadalmi alternatívák = *Ifjúsági Szemle*, 2. 93–102. o.

Gospodinov, Konstantin (ed.) (1986): *Social Problems of the Young Generation Today.* Sofia, Institute of Youth Studies

Gyulavári Ágnes (1986): A kortárscsoport szocializációs szerepének néhány vonása = *Ifjúsági Szemle*, 3. 52–60. o.

Gyulavári Ágnes–Stumf István (1987): A vezetők kiválasztódásának és politikussá szocializálódásának problémái a KISZ-ben = *Ifjúsági Szemle*, 5. 17–30. o.

Kamarás István (1987): A vallási kisközösségekről = *Ifjúsági Szemle*, 6. 70–77. o.

Kéri László (1982): Notes to the Political Socialization in Hungary = *International Journal of Political Education* No. 5. 291–299. o.

Kéri László (1984/a): Az ifjúság és a politikai szocializáció = *Társadalmi Szemle* 1. 75–82. o.
Kéri László (1984/b): Politikai szocializációs folyamatok az ifjúság körében = *Társadalomtudományi Közlemények*, 4. 533–549. o.
Kéri László (1986): Szétszedett szocializáció = *Ifjúsági Szemle*, 3. 5–23. o.
Kéri László (szerk.) (1987/a): *A politikai szocializáció elméleti kérdései.* Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet
Kéri László (1987/b): *Politikai folyamatok szocializációs metszetben.* (Kandidátusi értekezés – kézirat)
Kéri László (1988): About the Possibilities of Interpretation of Problems of Political Socialization. Slaussen, Bernhard eds. *In: The Political Socialization of Youth in East and West.* Frankfurt am Main, Peter Lang
Kőbányai János (1986/a): *A margón.* Budapest, Szépirodalmi
Kőbányai János (1986/b): *Beatünnep után.* Budapest, Gondolat
Pál Tamás (1987): *Próbareform.* Budapest, KISZ KB
Pál Tamás (1988): Igazlátó nap = *Ifjúsági Szemle*, 4. 96–104. o.
Rácz József (1986): Fiatalok marginális helyzetű csoportjainak tanulmányozása = *Társadalomtudományi Közlemények*, 3.
Rácz József (1988): Drogfogyasztás, személyiségi jogok és társadalmi kontroll = *Ifjúsági Szemle*, 3. 74–86. o.
Schiffer Péter (1982): Az ifjúság politikai szocializációja = *Ifjúsági Szemle*, 3.
Schiffer Péter–Soltész Anikó (Szerk.) (1986): *KISZ-ifjúság-társadalom.* Budapest, Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó.
Stumpf István (1985/a): Az úttörőszervezet szerepe a politikai szocializáció folyamatában. *Úttörővezető*, 1985/11–12.
Stumpf István (1985/b): Az ifjúság társadalmi-politikai képviselete. In: *A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve.* Budapest, MPT, 22–41. o.
Stumpf István (1986): Szervezeti politizálás és politikai szocializáció a KISZ-ben = *Ifjúsági Szemle*, 3. 60–72.
Stumpf István (1988): Szakkollégiumok = *Ifjúsági Szemle*, 1. 54–69. o.
Szabó Ildikó (1981): Szimbólumok, személyiségek, vélemények = *Ifjúsági Szemle*, 1.
Szabó Ildikó (1986): *Az értékek és az ismeretek szerepe a politikai szocializációban.* (Kandidátusi értekezés – kézirat)
Szabó Ildikó (1987/a): Politikai szocializáció Magyarországon = *Világosság*, 6.
Szabó Ildikó (1987/b): Politikai szocializáció a családban = *Ifjúsági Szemle*, 4. 51–61. o.
Szabó Máté (1988/a): *The Schyzophrenia Between Political Education and Political Reality in Hungary.* Paper presented on the XIV. World Congress of the IPSA, Washington D. C. 29. o.
Szabó Máté (1988/b): *Neue soziale Bewegungen als Aspekte der politische Sozialisation in Ungarn.* Paper presented on the Section-session of DVPW „Politische Bildung" in Cologne, 27. o.
Szabó Máté (1988/c): Spontán szerveződő ifjúsági csoportok a nyolcvanas években Magyarországon = *Ifjúsági Szemle*, 3. 9–19. o.
Szabó Máté (1988/d): Neue soziale Bewegungen in Ungarn. In: Luthardt, Wolfgang, Waschkuhn, Arno (eds.): *Politik und Reprasentation.* Marburg, SP Verlag, 302–317. o.
Szabó Máté (1988/e): New Factors in the Political Socialization of Youth in Hungary: the Alternative Social Movements. In: Claussen, Bernhard (ed): *Political Socialization of Youth in East and West.* Frankfurt am Main, Peter Lang
Szász János András (1983): Ifjúsági mozgalmak – ifjúsági kultúra = *Valóság*, 1983/4.
Szász János András (1987): Nomadizálás, népi kultúra, szabadságélmény = *Ifjúsági Szemle*, 3. 82–89. o.
Tomka Miklós (1983): Ifjúság és társadalom = *Ifjúsági Szemle*, 3.
Tót Éva (1986): A konfliktustanulás képletei = *Ifjúsági Szemle*, 3. 23–34. o.
Zsíros Mária (1979): A fiatalok ismeretei politikai alapfogalmakról = *Ifjúkommunista*, 2.

NEMZETKÖZI KONFERENCIA AZ ALKOTMÁNYOSSÁG VÉDELMÉNEK SZERVEZETI GARANCIÁIRÓL

(Budapest, 1989. április 25–27.)

A jogállamiság intézményrendszerének megteremtését – végcélként egy korszerű, demokratikus alkotmány létrehozását – célzó többéves tudományos előkészítő munka után a *Magyar* Tudományos Akadémia és az Igazságügyi Minisztérium ez év tavaszán arra vállalkozott, hogy közös erőfeszítéssel nemzetközi konferenciát rendezzen Budapesten. Éspedig egy olyan intézménnyel összefüggő kérdéskomplexumról, amelynek hazai adaptálása a rendezvény idején éppen félúton volt – a „Magyarország Alkotmányának szabályozási elvei" c. okmányban foglalt elvi alaptételek parlamenti elfogadtatása és az Alkotmánybíróságról szóló konkrét törvénytervezet kidolgozása között.

A konferencia *„Az alkotmányosság védelmének szervezeti garanciái"* címet viselte, ami pragmatikusan felbontva azt kívánta kifejezésre juttatni, hogy a rendezők nem csupán a szoros értelemben vett „alkotmánybíróság" témáját, hanem az alkotmánybíróságok, az alkotmánybíróság szerű intézmények, illetőleg az alkotmánybírósági funkciót is ellátó más szervek (elsősorban a legfelsőbb bíróságok) tevékenységével, a mögöttük húzódó elvi tételekkel és gyakorlati megfontolásokkal kapcsolatos kérdések megvitatását állították középpontba.

A magyar kormány Béla király úti vendégháza – amely egyszerre szolgált a vendégek szálláshelyéül, valamint a szakmai tanácskozások és a protokolláris események többségének színhelyéül – színvonalas szolgáltatásokat és oldott légkört biztosított a *12 országból – Amerikai Egyesült Államok, Anglia, Franciaország, Jugoszlávia, Lengyelország, Német Szövetségi Köztársaság, Olaszország, Portugália, Spanyolország, Svájc, Szovjetunió* – érkezett mintegy 30 külföldi vendégnek, valamint a rendező szervek illetékes vezetői és vezető munkatársai közül meghívott magyar résztvevőknek.

A szakmai program gerincét a Kulcsár Kálmán akadémikus, igazságügyi miniszter, *Kilényi Géza* igazságügyi miniszterhelyettes, az Államtudományi Kutatások Programirodája igazgatója, valamint *Kovács István* akadémikus, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete igazgatója által előterjesztett magyar főreferátumok, továbbá az országonként eltérő terjedelmű és mélységű előadások képezték, amelyeket aztán többé-kevésbé rögtönzött hozzászólások színeztek.

A plenáris ülések átfogó jellegű munkáját jól kiegészítették az alkotmányosságvédelemmel, illetőleg az alkotmányosság egyéb kérdéseivel kapcsolatos kétoldalú viták és eszmecserék. A konferenciáról a Magyar Rádió és Televízió mellett több külföldi rádió is tudósított, főbb kérdéseiről és tanulságairól – a napilapok gyorshírei mellett – beszámoló jelent meg néhány általános profilú folyóiratban, így a Képes Újságban és a Magyarországban is.

A magyar főreferátumokat a „Magyar Jog" részletesen ismerteti, a konferencia teljes anyagának szerkesztett szövege pedig remélhetőleg *még az idén könyv formájában* – magyar és angol nyelven is – megjelenik. Ezért a jelen beszámoló – a konferencia tényének, jellegének és jelentőségének rögzítésén túlmenően – az *előadások vagy hozzászólások szerzőinek, a kontribuciók címének vagy fő témájának a számbavételére,* továbbá néhány már most levonható tanulság jelzésére szorítkozik, mintegy a konfe-

rencia anyagát tartalmazó könyv „beharangozása", az alapos áttanulmányozásához való kedvcsinálás jegyében is.

A konferencián elhangzott – és majd a jelzett kötetben is szereplő – fontosabb előadások és hozzászólások:

Kulcsár Kálmán: „A jogállam, az alkotmányosság, az emberi jogok a magyar politikai rendszer átalakulásában."

Kilényi Géza: „Az alkotmányosság védelmének szervezeti garanciái a különböző országokban. (Nemzetközi összehasonlítás)";

Kovács István: „Az Alkotmányjogi Tanácstól az Alkotmánybíróságig";

A. E. Dick Howard, a Virginiai Egyetem professzora (USA): „Az alkotmányosság biztosítékai";

John P. Fullam, a Pennsylvania keleti körzetére illetékes Szövetségi Körzeti Bíróság főbírája (USA): „Az alkotmány védelmezése – egy független igazságszolgáltatás Svájcban";

Silvano Labriola, a Képviselőház Alkotmányügyi Bizottságának elnöke, a Pisai Egyetem címzetes tanára (Olaszország): „Az alkotmányosság fogalma és garanciái a jelenkori demokratikus államban: az olasz eset";

Jochen A. Frowein professzor, a Heidelbergi Max Planck Intézet igazgatója, az Emberi Jogok Európai Bizottságának alelnöke (NSZK): „A német alkotmányjog fejlődésvonalai";

J. L. Sulzsenko, a Szovjet Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete Alkotmányjogi Osztályának vezetője: „Az alkotmányos ellenőrzés intézménye a Szovjetunióban";

Leonard Lukaszuk professzor, a Lengyel Alkotmánybíróság elnökhelyettese: „Az alkotmányfejlődés fő irányai Lengyelországban";

Rudolf Machacek, az Osztrák Alkotmánybíróság bírája előadása az osztrák alkotmánybíróság gyakorlatából leszűrhető tanulságokról;

Andreas Auer egyetemi tanár (Svájc) előadása a nemzetközi összehasonlítás nehézségeiről;

B. Sz. Krülov professzor, a Szovjet Törvényhozási Intézet munkatársa előadása az „alkotmányos törvényesség" fogalmának értelmezéséről;

Francisco Tomas y Valiente, a Spanyol Alkotmánybíróság elnöke előadása a spanyol demokratikus átmenet politikai és alkotmányjogi tanulságairól;

Gerhard Holzinger, a Szövetségi Kancellári Hivatal alkotmányjogi szekciójának vezetője (Ausztria) előadása az előzetes és az utólagos normakontroll összekapcsolásáról;

Robert Badinter, a francia Alkotmánytanács elnökének előadása az alkotmányosság ellenőrzésének sajátos francia rendszeréről és az annak kapcsán levonható egyetemes tanulságokról:

Roland Riz, egyetemi tanár, római szenátor hozzászólása a magyar politikai jogi változások olasz megítéléséről;

Fabio Fabbri szenátor, az Olasz Szocialista Párt szenátorai elnökének észrevételei a magyar politikai és jogi intézményrendszer átalakulásáról;

Branislav Ivanovic, a jugoszláv Alkotmánybíróság bírája megjegyzései a jugoszláv alkotmánybíráskodás elvi alapjairól;

Milvan Buzadic, a jugoszláv Alkotmánybíróság bírájának hozzászólása az alkotmánybírósági hatáskör kiszélesítésének szükségességéről;

Armando Marques Guedes, a portugál Alkotmánybíróság elnökének megjegyzései arról, hogy miért az alkotmánybíróság az államkoncepció leglényegesebb eleme;

Sir William Wade, a Cambridgei Egyetem tanára (Anglia) megjegyzései az írott alkotmány és az alkotmánybíróság hiányában megvalósítható alkotmányosságvédelemről.

Tartalmai összefoglalásra, a terjedelmi korlátok miatt, e helyütt nyilván nem vállalkozhatom, *a legáltalánosabb fejlődési irányokra és a magyar elképzelések fogadtatására* azonban röviden is érdemes utalni.

Az alkotmányvédelem eszméje és intézményrendszere világszerte reneszánszát éli. A hagyományos nézetek és megoldások továbbfejlesztése szinte mindenütt napirenden van, ami a jogrendszer egészének minőségétől, garanciális intézményeinek kiépítettségétől függően egy-egy elemre szorítkozik, vagy az egész jogállami intézményrendszer reformjának keretei közé illeszkedik.

Svájcban pl., ahol a Szövetségi Bíróság által gyakorolt alkotmánybíráskodásnak régi hagyománya, ugyanakkor az a korlátja van, hogy a szövetségi törvényekre nem terjedhet ki, a továbbfejlesztés igénye lényegében ennek a feloldására irányul, különös tekintettel az Emberi Jogok Európai Bíróságának az összes alapjogot

érintő hatáskörére. Ugyanakkor Ausztriában már a hét évtizede működő Alkotmánybíróság tehermentesítésén kell fáradozni. Jellemző ellenpéldaként a Szovjetunióban a törvények alkotmányossága rendszeres és intézményes ellenőrzésének az eszméjét és megvalósítása első lépéseként egy külön szerv – az Alkotmányfelügyeleti Bizottság – létét kell elfogadtatni és részletesen szabályozni, míg Magyarországon már éppen egy ilyen jellegű első lépés meghaladása a soronlévő feladat: az Alkotmányjogi Tanács helyett egy valódi Alkotmánybíróság felállításával.

A magyar főreferátumokban és egyéb tájékoztatásokban ismertetett *magyar alkotmánybírósági modellt a résztvevők alapvetően korszerűnek minősítették*. A magyar elképzelések – a parlamenti aktusok saját hatáskörében történő hatályon kívül helyezésétől való tartózkodás kivételével – a legfeljlettebb európai (az osztrák és a nyugatnémet) megoldásokhoz mérhetők. Külön is hangsúlyozandó, hogy az állampolgári panaszok lehetővé tételével számos fejlett nyugati államot (pl. Franciaország, Belgium és Hollandia) is meghaladtunk.

Hlavathy Attila

LÁTLELET AZ EGÉSZSÉGÜGYRŐL

Losonczi Ágnes: A kiszolgáltatottság anatómiája az egészségügyben (Magvető Kiadó, Budapest, 1988)

Az egészségügyi ellátás nyomasztó feszültségei egyre több embert késztetnek gondolkodásra és megnyilatkozásra a kiútról, a hogyan továbbról, s arról a felismerésről, hogy a betegellátásról át kell térni a gyógyításra. Ezek sorába illeszkedik *Losonczi Ágnes* könyve, amely nem tesz reformjavaslatot, nem az intézményekkel foglalkozik, csupán arra vállalkozik, hogy bemutassa, mi történik az egészség-betegség birodalmában, mi lesz az emberrel, ha beteg, és mi lesz az emberrel, ha orvos. Előfordulhat-e az, hogy a humanitás intézményei emberellenessé váljanak, vagy kiszolgáltatottságot teremtsenek, miközben megszabadítják bajaitól a beteget? Másfelől, mekkora lehet az orvos, az ápoló hatalma akkor, amikor olyan mértékű függőségben dolgozik, hogy ő is kiszolgáltatottá válik? Ez a könyv tehát a beteg és orvos helyzetét írja le, a függőség és egymásra utaltság, a kiszolgáltatottság és a hatalom kötöttségeiben.

A kiszolgáltatottság okairól. A szerző megállapítja, hogy a beteg–orvos kapcsolata aszimmetrikus, egyoldalúan függő, és az adott egészségügyi rendszerben ez kompenzálhatatlan, sőt a függés egyre erősebb lesz. Ha a betegnek nincs választási joga, s az orvos kettős függésben él, ha a nem orvosi feladatok túltengenek, ha az egészségügy szerkezete a függősége miatt hiányokat és hátrányokat szenved el, akkor a kiszolgáltatottság nyilvánvaló. Ebben a helyzetben az emberi autonómia minden szinten sérül, mivel viszonosság nélküli függésbe kerülnek a benne lévők, kontroll és vétójog nélkül. Az egészségügyi hierarchiában fentről lefelé haladva erősödik az aszimmetria, mivel felső szinten hiányzik az egyenlő felek alkupozíciója, az alsó szinteken pedig az önvédelem szervezeti támaszának hiánya miatt az egyoldalú függés jellemzi a működés mechanizmusát.

Az egészségügyi rendszerek annak ellenére, hogy az utóbbi időkben óriásit fejlődtek, komoly bírálatot kapnak a világon mindenütt, mivel a vállalt és teljesített feladataik között nagy eltérés van. A társadalom uralkodó mechanizmusainak igazságtalanságait ugyanis nem tudják kiegyensúlyozni a humánus célok érdekében létrejött egészségügyi intézmények sem. Két típusú véglet akadályozhatja meg azt, hogy az emberszolgálatra rendelt intézményrendszer szolgáltatásait minden rászoruló élvezhesse: van ahol pénzért, van ahol rendeletre adják a humán gondoskodást. De mindkét típusú megoldásnak lehet korrekciója. Ahol a gyógyítás áru, ott a piac uralmával szemben a szervezett szociális védelmet harcolják ki. Ahol központi intézmények szabályozzák a gyógyítást, ott az emberi érdek – ha nem tud szerveződni – társadalmi pozícióval (pl. protekcióval) vagy piaci úton, ellenszolgáltatás fejében keresi a gyógyulás könnyebb útjait.

A szerző megállapítása szerint, minden egészségügyi rendszer működési zavarait korrigáló tényező lehet az orvosok, gyógyítók elkötelezettsége és embersége. De a humánum sohasem intézményesíthető tömegesen, mert alá van vetve a társadalom uralkodó törvényeinek, ahol érdek, siker, törtetés, karrier stb. határozzák meg a viszonyokat. Így adódik az a furcsa helyzet, hogy ezen a speciális emberi szakmán, hivatáson belül sem jellemző az empátia, a szenvedés megértése, az együttérzés, vagyis az emberi jóság. Éppen ezért minden olyan igény a javításra,

amelyik nem az egészségügyi rendszerre épül, hanem a gyógyítók kivételes képességére, emberségére, csak esetleges eset lehet a beteg számára, az orvos számára pedig az ár elleni küzdelem nehézségeivel jár.

Hazánkban az egészségügyi ellátás átszervezése idealisztikus, kommunisztikus célokkal történt a II. világháború utáni rendkívül nehéz gazdasági és társadalmi helyzetben. Ezért a deklarált elvek és a gyakorlati megvalósítás között olyan konfliktusok támadtak, amelyek terhét mind a mai napig viseli az orvos és a beteg egyaránt. Az intézmények erős központosítása, a hierarchikus függés, az eszmei tabuk lehetetlenné tették mind a mai napig az olyan nagyon áhított reformot, az intézményrendszer, az ellátás teljes átszervezését.

Az egészségügyi rendszer fejlődéséből nálunk két szakasz maradt ki: a következetes polgári fejlődés, amelyik széttöri a feudális struktúrákat, és működését demokratikusan felépített, lentről kezdeményezett szolidaritáson alapuló szervezetekkel keresztezi és kontrollálja, jóllehet a pénz és a gazdaság érdekorientációjának ártalmával (lásd a századunk első felében létrejött egészségügyi ellátás szervezeteit).

Kimaradt másodszor a jóléti államok tapasztalatainak beépítése az egészségpolitikába. Észak- és Nyugat-Európában hatalomra került szociáldemokrata és szocialista pártok társadalmi reformja kiterjedt a szociális és egészségügyi rendszerekre is. De a kelet-európai szocialista országok által meghirdetett elvek ezekben az országokban jóval magasabb fejlettségi szinten, magasabb életszínvonalon, fejlettebb technikával, demokratikus párt- és szakszervezeti mozgalmakkal támogatva, védelmezve, magasabb szerveződési szinten és jobb minőségben valósultak meg.

Tagadhatatlan, hogy már elkezdődött nálunk is a nyilvános töprengés, gondolkodás az egészségügy reformjáról, igaz, hatalmas késéssel. Ehhez szükség volna egy olyan megújító mozgalomra is, amelyik felkelthetné, mozgósítaná a tömeges részvételt, felkarolná a jobbító szándékú javaslatokat, hallatva azok hangját is, akik nem jutnak nyilvánossághoz, lévén szó egy sokismeretlenes egyenletről.

Mindenekelőtt a tabukat kellene „végigkopogtatni": hol kong és hol tokosodott be; azt hogy miért tér el az eszmei működés a valóságtól, hiszen a valóságként elfogadott ideál bénítja, leblokkolja a változást. Az ingyenesség, a hozzáférhetőség, a magas színvonal elveit mint egyenlőséget megtöri a társadalmi pozíció, a település, a kiváltságok, a protekció, a pénz stb. Ezek olyan mítoszok, amelyek az egészségügyben felszámolásra várnak, párhuzamosan a gazdasággal, ahol ez már gyakorlattá kezd válni. *Mit kellene átgondolni?* Először is a beteg helyzetét, szabad orvos- és kórházválasztást és a gyógyítás biztosítását. Át kellene gondolni az egész biztosítási rendszerünket, tanulni kellene a másutt jól működő biztosítási gyakorlatból, hogy az állampolgári jogon járó alapbiztonság mellett az emberekre lehet bízni a választást a biztosítás különböző típusaiban is.

Át kellene gondolni, hogy megfelelnek-e a betegellátás jelenlegi szintjei a megbetegedés szerkezetének, és hogyan lehetne átalakítani a prevenció és rehabilitáció ember- és költségkímélő módjait a leghatásosabban.

Át kellene gondolni az egészségügyi érdekek képviseletét magas szinten is, növelve tárgyalóképességét azokon a fórumokon, amelyektől működése függ (pénzügy, építőipar, műszer, gyógyszer, import stb.). De kívánatos lenne önvédelmi és képviseleti lehetőség biztosítása a szűk mozgástérrel korlátozott orvosok számára is az ellátás valamennyi szintjén.

Ugyancsak megoldásra vár egy olyan érdekeltségi rendszer kidolgozása, amelyik a jövedelem újraelosztását megváltoztatva, növelné az érdekeltséget, benne az orvosok díjazásának munka szerint történő biztosítását.

Gondolkodni kellene azon is, hogy miként lehetne szabadabb szervezeti és intézményes utakon biztosítani az orvosok együttes munkáját. Ebben a megújulásban a dilemma az, hogy a változás honnan indul: az egészségügy szervezete erősen centralizált, így minden reform csak felülről jöhet, ugyanakkor lényeges változtatásban a lent lévők érdekeltek igazán, s ezért a megújulás alulról felfelé építkezhet ténylegesen. Ugyanis a félelem a változással szemben főleg azokban él, akiknek a legtöbb féltenivalójuk van, akik ebben a szerkezetben érték el a legtöbb előnyt, hatalmuk is ebből származik. A kérdés tehát az, hogy hogyan jöhet létre az a dinamikus erő, amely éppen úgy felszámolja a megmerevedett struktúrákat.

Ez a könyv emberi helyzeteket és viszonyo-

kat ír le, s a mögötte ható erőket szerette volna megmutatni. Azt tudniillik, hogy a függőségi viszonyok hogyan alakíthatók át kölcsönös viszonyokká, hogy szolidáris viszonyok jöhessenek létre mindenütt, mert az ember elemi szüksége a kiszolgáltatottságból való kijutás és az autonómia elnyerése.

Petőné Sivák Piroska

Bíró Dávid: Ellenkultúra Amerikában (Gondolat, Budapest, 202. o.)

Korunk dús változásokkal, sőt robbanásszerű átalakulásokkal telített. Ez a megállapítás vonatkozik a gazdasági élettől a politikai viszonyokon át a kulturális, ideológiai rétegek, vonulatok módosulásáig. Szinte földrengésszerű változásokat élünk át, akarva akaratlanul követnünk kell ezt a fokozott ritmusú fejlődést, állandó átformálódást.

Kulturális és ideológiai szempontból nyugodtan mondhatni földrengésszerű változásokat idézett elő a 60-as években az Amerikából kiinduló ún. ellenkultúra. Természetesen a kontinens méretű ország átformálódása nem maradt meg az Államok földrajzi és politikai határai között, hanem dús redőzettel átgyűrűzött az anyakontinens, Európa, sőt Ázsia és más földrészek fejlett, vagy fejlettebb országaira, így Magyarországra is.

Hogyan érhető tetten az ellenkultúra? Mi az egyáltalán? És főleg mit jelent nekünk Közép-Európa, Magyarország lakóinak? Ezekre és egyéb teljes joggal, öntörvényűen fölvetődő kérdésekre ad választ Bíró Dávid könyve.

„Az ellenkultúra olyan szubkultúra, melynek lényegét a domináns kultúrával való szembenállás képezi. Az ellenkultúra tágabb értelmezése az Egyesült Államok-beli kulturális forradalomra vonatkozik, melynek fő hordozója az a középosztálybeli ifjúság. Szűkebb értelemben az ellenkultúra fogalma alkalmazható a hippi mozgalmakra és a később jelentkező alternatív életstílusokra."

A szerző igen lelkiismeretes módon széles perspektívájú elméleti körképet, sőt térképet rajzol meg erről a hullámverésről. Ez a változásrendszer egyúttal az európai hagyományos kultúrkör harmadik nagy hullámlökése – geológiai hasonlattal élve. Az első volt a hellenizmus, amit követett a zsidó-keresztény kultúra, és ime napjainkban szem- és fültanúi lehetünk újabb átalakulásnak, ami mindezt részben meghazudtolja, részben elutasítja, részben feldúsítja, új minőségi tartalmakkal tölti meg: az ellenkultúra és továbbhatásai... Az USA-beli ifjúsági szubkultúrák túlnyomórészt a középosztály ifjúsági szubkultúrái. Időrendi sorrendben először a beattel (fiatal amerikai művészek bohém csoportjával az ötvenes évek második felében) találkozunk, majd a beatek életlátása az ifjúság, főleg az egyetemi hallgatók nagy csoportjaira terjedt ki. A 60-as években kialakul a hippi, és végül az ifjúsági mozgalmak apályának idején az alternatív életstílusok ellenkultúrája. A mozgalom már kevésbé látványos, zajos. Az általa fölvetett alternatívák és kérdések ma is jelen vannak.

Bíró Dávid elmélyült szociológiai és történeti rajzzal világítja meg közérthető, népszerűsítő formában ennek az új társadalmi változásnak a természetrajzát és szellemi körképét. Kötetében gondolati atlaszt rajzol föl azokról a változásokról, amelyek megrengették az anyakontinensről átültetett amerikai kultúrát. Sőt a távolságot legyőzve viszonylag igen gyorsan élő, eleven történeti-társadalmi táptalajra találtak az ókontinens nyugati zónáiban, ami átgyűrűzött hozzánk is.

A szerző lényegbe vágó társadalmi, kulturális kérdéseket ismertet és ki nem mondott, vagy sejtetett problémákat feszeget sorai között. Összefoglaló rajzát adja az európai kultúra harmadik nagy hullámának, ami megújító jelentőségűnek bizonyult.

A szerző neves kortárs ideológusok véleményét tolmácsolja megszűrve, mai és itteni viszonyainkra hangszerelve.

A tanulmány kezdő fejezete tisztázza a kultúra fogalmát, illetve annak különböző értelme-

zéseit. Hiszen jól tudjuk ennek meghatározása, és értelmezése is már sok pólusú napjainkban, több száz definíciót gyűjtöttek össze csupán ebben a témakörben. Ezt követi a kultúra, a szubkultúra, és ellenkultúra fogalmainak részletes elemzése. A kötet írója nem elégszik meg a mai helyzet regisztrálásával, hanem történetileg visszanyúl a logikus 19. századi előzményekig, a romantikáig, a modernizmusig. Részletesen foglalkozik Schiller, Novalis, Shelley és a modernizmus fogalmával, téziseivel, attitűdjével. Itt jegyezhetjük meg, hogy nyugodtan foglalkozhatna könyve folytatásában (mert folytatást érdemel!) a korábbi, a középkori, sőt, ókori gyökerekkel is. Az európai kultúra első két hulláma ekkor csapódott föl, és hozott létre mindmáig időtálló tartalmakat.

Bíró Dávid lényegnek a mai helyzet tisztázását és értelmezését tekinti. Tehát a történeti kitekintés után visszatér a jelenlegi, helyesebben a közelmúlt, a 60-as évek kulturális forradalmára. Ismerteti, hogy a kortárs amerikai szociológia hogyan látta, hogyan értékelte ezt a megújító, talán-talán megtisztító szellemi-közéleti hullámzást. Különböző ideológusok például *Roszak, Marcuse* álláspontjait ismerteti és értékeli. A szerző igen szimpatikus vonása, amely végigvonul az egész köteten, hogy jobbára a narrátor szerepét vállalja. Ám van kiforrott véleménye, álláspontja is, ezt jobbára a sorok között diszkrét ábrázolásmóddal adja tudtunkra. Arról sem feledkezik meg, hogy bemutassa: hogyan oldódott föl az ellenkultúra a tradiciókban, hogyan szintetizálódott, illetve lényegíti át ősi európai, keleti gyökérzetű kultúrkörünket. Részletesen foglalkozik az ideológiai és mozgalmi folytatással, például a zöldek, az alternatívok mozgalmaival.

Stílusai, nyelvi megformálása az elvont és bonyolult fogalmak, összetett jelenségek ábrázolása ellenére olvasmányos, lendületes, élőbeszédszerű. Jó példát mutat más ideológiai szerzőknek: hogyan kell fogalmazni a nagyközönség számára! A köznapi stílus és a nyelvezet panelelemeiből építkezik. Ám a fogalmi, gondolati tartalmakat ezzel nem lúgozza ki, talán inkább dúsítja azáltal, hogy közel hozza minden olvasójához. Nyelvezete a választékosságot sem nélkülözi, de nem affektáltan, hanem szerves egységbe építve tartalmával, és az előző fejezetek formai megjelenítésmódjával, nyelvileg a képszerűség és a tudományos elvontság között egyensúlyoz.

A tanulmány elolvasása után megérthetjük a mai modernnek hitt és nevezett törekvések előnyeit. Tárgyalja például a zöldek, alternatívok tevékenységét, akik legközvetlenebbül a 19. századi törekvésekből táplálkoznak. Ez a gondolati sor nyugodtan folytatható lehetne a mélygyökerekig. Nyilván már a középkor és az ókor is hordozta ennek alapelemeit (lásd misztika). Természetesen mindez nem fér el a szerző jelen kötetében! Ezek újabb munkát és újabb kutatást, társadalmi-történeti föltárást igényelnek.

A szerző elemzi az ellenkultúra kapcsolódási pontjait, elágazódásait, helyenkénti zsákutcáit, válságait, rámutatva, hogy például az új baloldal, az új konzervativizmus ideológiája is ebben gyökerezik.

Bíró Dávid hasznos, gyakorlat szempontú összefoglalót ad a témakör irodalmáról. Szövege olvasmányossága ellenére mindvégig tömény, és nagy odafigyelést igényel.

A tanulmány korunk szellemi és közéleti mozgásainak megértéséhez és értékeléséhez nélkülözhetetlen segítséget és hasznos támpontot nyújt.

Zóka László

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az MTA Sokszorosító végezte
Felelős vezető: dr. Héczey Lászlóné
Budapest, 1989. Nyomdai táskaszám: 8918912
Felelős szerkesztő: Vágvölgyi András
Műszaki szerkesztő: Sándor István
Megjelent: 10,50 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0231–2522

Ára: 38 — Ft

TÁRSADALOM KUTATÁS

1989
4

1990 NOV 2 9

Akadémiai Kiadó · Budapest

Kiadóhivatal: 1117 Budapest, Prielle K. u. 19–35.
Szerkesztőség: Budapest, I., Úri utca 49.
Postacím: 1250 Budapest, Pf. 20.
Telefon: 759–011/676 mellék

Megjelenik negyedévenként.

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest, XIII., Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021–02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Stúdium* Könyvesbolt Budapest V., Váci u. 22. (tel.: 1185–881) és a *Magiszter* Könyvesbolt Budapest V., Városház u. 1. (tel.: 1382–440) alatti könyvesboltjaiban.
Előfizetési díj egy évre: 152.– Ft.
Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H–1389 Budapest, Pf. 149.)

TÁRSADALOMKUTATÁS

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztőbizottság tagjai:
BOGNÁR JÓZSEF, EÖRSI GYULA, KULCSÁR KÁLMÁN főszerkesztő, SZABÓ KÁLMÁN

Szerkesztő:

VÁGVÖLGYI ANDRÁS

SZERZŐINK

TAMÁS Pál, a szociológiai tudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA Szociológiai Kutató Intézet

NEMÉNYI Mária, tudományos munkatárs, MTA Szociológiai Kutató Intézet

SCHMIDT, Gert, egyetemi tanár, Bielefeldi Egyetem (NSZK)

LAKI László, tudományos munkatárs, Társadalomtudományi Intézet

GALLÓ Béla, tudományos munkatárs, MTA Szociológiai Kutató Intézet

DARVAS Péter, tudományos munkatárs, Oktatáskutató Intézet

KÉZDI GYÖRGY, főmunkatárs, Művelődésügyi Minisztérium

LENDVAY Judit, tudományos munkatárs, DOXAPOL Véleménykutató Intézet

NAGY Lajos Géza, a szociológiai tudomány kandidátusa, igazgató, DOXAPOL Véleménykutató Intézet

KARIKÓ Sándor, a filozófiai tudomány kandidátusa, főiskolai docens, Juhász Gyula Tanárképző Főiskola

SÁRKÁNY Mihály, tudományos munkatárs, MTA Néprajzi Kutató Csoport

TARTALOM

		Tanulmány
5	Tamás Pál	„Centrum-periféria" viszonyok a tudomány intézményesülésében
19	Némenyi Mária	Tizenévesek családképei
38	Gert Schmidt	Racionalizáció és politika — néhány megfontolás a modern kapitalista társadalmak ipari viszonyai változásának vizsgálatához
		Műhely
55	Laki László	Néhány társadalmi jelenségről és folyamatról kissé másként
67	Galló Béla	Modernizáció, nemzet, nemzetköziség
75	Darvas Péter	Egyenlőség, szabadság és hatékonyság az amerikai oktatáspolitikában
84	Kézdi György	Küldetés vagy érdek?
91	Lendvay Judit — Nagy Lajos Géza	Pártprefenciák és választói magatartás 1989. végén
		Beszámoló
99	Karikó Sándor	Konformizmus Magyarországon
		Könyvszemle
106	Sárkány Mihály	Kulcsár Kálmán: Erdei Ferenc

CONTENTS

		Papers
5	Tamás Pál	„Centre-Periphery" Relations in the Institutionalization of Science
19	Néményi Mária	Family Representations of Teenagers
38	Gert Schmidt	Rationalization and Politics — Some Considerations to the Study of the Industrial Relations of the Modern Capitalist Societies
		Workshop
55	Laki László	On Some Social Phenomena and Processes in a Slightly Different Manner
67	Galló Béla	Modernization, Nation, Internationality
75	Darvas Péter	Equality, Freedom and Efficiency in the American Educational Policy
84	Kézdy György	Mission or Interest?
91	Lendvay, Judit — Nagy Lajos Géza	Party Preferences and Electoral Behaviour in Late 1989
		Report
99	Karikó Sándor	Conformism in Hungary
		Book Review
106	Sárkány Mihály	Kulcsár Kálmán: Erdei Ferenc

TAMÁS PÁL

„CENTRUM–PERIFÉRIA" VISZONYOK A TUDOMÁNY INTÉZMÉNYESEDÉSÉBEN

„Amikor 1938 táján először foglalkoztatott a kínai tudomány tudományos gondolat- és technológia rendszeres, objektív és standard feldolgozásának gondolata, a lényegi problémát abban láttam, vajon a *modern* tudomány (amilyennek a 17. századtól Galillei idejétől ismerjük) miért nem fejlődött ki a kínai (vagy az indiai) civilizációban, hanem csak Európában? És ahogy múltak az évek és én kezdtem egy s másra rájönni a kínai tudományról és társadalomról, előbukkant egy másik, legalább ilyen fontos kérdés; a kínai civilizáció – a I.–XV. század között – miért hasznosította a nyugatinál sokkal jobban az emberi természetes tudást gyakorlati emberi szükségletek kielégítésére?"

Needham, 1964. 127. old.

Tanulmányom a centrum-periféria viszonyok a tudományban megragadható hatásmechanizmusaival foglalkozik. Megközelítésem a tudományszociológiában egyszerre szokatlan és látszólag jól ismert. Egyfelől a kuhni és postkuhni tudományszociológia és társadalmi tudománytörténet felfogása szerint a tudástermelés alapmechanizmusai környezetileg invariánsok. Másfelől, a különböző függőségi, fejlődés és world-system (világrendszer) elméletek világosan bemutatják, a gazdasági eredetű centrum-periféria viszonyokat erősítik, abba beépülnek a jelek szimbólumok termelésével, forgalmazásával kapcsolatos pályák, így a tudomány és a kutatás intézményei is. A problematika ebben az értelemben a fejlődő országok tudományát vizsgáló dolgozatokban jelentkezett. Ezeknek két domináns vonala közismert. Az első mennyiségi-történeti ismérvek alapján értekezik arról, hogyan hat a „szegénység" az érintett régiók tudománya számára. A másik az eltérő kultúrkörök létezéséből indul ki, s a „science", mint a nyugati civilizáció terméke egy más kultúrkörrel való érintkezését írja le.

Dolgozatom másról szól. Célom kettős. Először, be kívánom mutatni, hogy nem csak az elmaradottság különböző övezeteiben, hanem a nemzetközi tudományon belül is jó eredményeket felmutató régiókban is felismerhetőek centrum-periféria viszonyok és az azokból következő eltérő intézményesedési minták a tudományon belül igen eltérő típusú kutatói közösségek kialakulásához vezetnek.[1]

Második kérdésem a nemzeti kutatási rendszerek elaszticitásával kapcsolatos. Azt próbálom, milyen módon és milyen mértékben képes a nemzeti kutatási rendszer áthangolódni a centrumok cseréjére, vagy vándorlására a nemzetközi tudományon belül? Milyen belső tartalékokból folyt az átállás a kelet-közép európai tudomány utolsó fél évszázadának erőtereiben?

A tudomány centrum-periféria relációinak egyfajta tipológiai kísérlete után bemutatom, hogyan, milyen paraméterek mentén írható le az itt használt tudomány modell: a tudomány, mint „reputációs szabályzás" alatt működő munkaszervezet.

Értelmezési keretek

A különféle megközelítési lehetőségek három alapvető tárgyalási módot rajzolnak ki.

Először, a munkamegosztás dimenzióban vizsgálhatjuk a tudományos információtermelés-elosztás-hasznosítás hálózatait. Ebben az esetben – ha a tudományt „tudásáramok" valamilyen kombinációjaként fogjuk fel – a tudomány központja a tudástermelés mindenkori frontvonalának legfontosabb szakaszait jelenti: azokat a szub-diszciplinákat, amelyekben az adott pillanatban a többi tudományterület továbbfejlődése számára legrelevánsabb tudás születik. Itt szó lehet „egyszerű" információtermelésről (például a kémia bizonyos ágaiban biológiai jelenségek molekuláris szintű értelmezéséhez), és jelentheti – elsősorban metodikai jellegű diszciplináknál (például kibernetika, rendszerelmélet) eleve „exportra": más tudományterületek számára kidolgozott elemzési technikák kifejlesztését. S végül, értelmezhető tudástermelési viselkedési modellek kisugárzó hatásaként (lásd például a fizikai megismerés modelljének hosszú időn át meghatározó kisugárzását a társadalom- és élettudományokban).

A második alapvető centrum-periféria értelmezése a „hiteles hely" funkció körül rajzolódik ki. Eszerint a tudomány intézményrendszeren belül történetileg kialakult központok feladata volt a tudományos tudás hitelesítése, a teljesítmények osztályozása és elismerése, sőt egyáltalán a „tudós" és „kutató" céhekbe engedés privilégiuma is. Ezek a „hiteles helyek" (melyek elnevezését a középkori templomok körülötti vásárokban használt mérlegek és más mérőeszközök az egyházi intézményekben történő hitelesítésétől kölcsönöztem) persze tekintélyüket kaphatják aktuális tudástermelésbeli központi szerepeikből következően. Őrizhetik a tudományos megismerés frontvonalában elfoglalt múltbeli állás lenyomatait is. De pozícióik származhatnak a tudományos megismeréstől közvetlenül nem függő intézménytörténeti momentumokból is. Először e helyeken alakultak ki felsőoktatásszervezési, vagy akadémiai ha-

gyományok. Az állami vagy másmilyen mecénás korai jelentkezése biztosította a tudományos minőségellenőrző posztokat stb. Ebben az értelmezési keretben a nemzetközi tudományban az aktuális kutatások súlypontjaitól tulajdonképpen függetlenül, vagy legalább is azokat kiegészítve a központokat ezek a „hiteles helyek" fogják jelenteni.

S végül, az egész centrum-periféria relációt kezelhetjük tudományon kívüli, mindenekelőtt a world-systemben kialakult fejlettségi szintek a tudományba is behatoló, beszüremlő hatása értelmezéseként is. Bár önmagában ezt a megközelítést tartjuk a szemléletünktől legtávolabbinak, számos „kemény" tudományszervezési dimenzió mentén valóságtartalma vitathatatlan. Sok területen a modern tudomány technológiákhoz kötött. A technológiák nemzetközi áramlását pedig döntő módon a „világrendszeren" belüli gazdasági és politikai hatalom elosztásának mechanizmusai befolyásolják. Más területeken maga a társadalmi termelés fejlettségi szintje, egy szélesebb értelemben vett szellemi infrastruktúra működtetéséhez kapcsolódó intézményeinek minősége válik a világrendszer perifériáin a tudomány intézményrendszerének működését behatároló faktorrá. Jelen vázlatom értelmezési keretében mindhárom megközelítés kezelhető, sőt valamennyire egymásra is vetíthető. A tudomány „nem munkaerőpiaci reputációs szabályozottságú információtermelő szervezet" (*Whitley,* 1984). Fő ismérvei három metszetben ragadhatóak meg (s mind a három esetben; a tudás, a szimbólumok és intézményi minták nagy nemzetközi áramlása külön-külön értelmezhető centrum-periféria relációkban manifesztálódik).

A) Az *intézményszerveződési minták* a főbb társadalmi modernizációs csatornák mentén diffundálnak szét. A kultúrális intézmények kiépítésénél alkalmazott minták — legalábbis a 19. századtól kezdve — viszonylag ritkán szakadtak el a periféria társadalmának-gazdaságának a központokkal kialakult politikai és kereskedelmi kapcsolathálóinak alapirányától. A szervezeti modellek azután később persze elszakadhatnak a létrejöttük idején ható geopolitikai erőtértől. Most már keretet, sőt korlátokat jelenthetnek további változásoknál az átrendeződő nemzetközi kapcsolatrendszerben az új központokból érkező hatások feldolgozásánál.

B) A külső *kommunikációs minták* alapiránya, működési módjának „efemerebb" voltából is következően érzékenyebb külső, s ezek között is kiemelkedő mértékben külső politikai hatásokra. A kommunikáció a tudományban erőforrásokat biztosít, a konzultánsok, az új ötletek, a szellemi divatok forgalmát. A külső kapcsolathálóval gyakran diplomát, vagy tudományos fokozatot ad; ide emigrálnak, ha az otthoni lét (egy időre?) nehezen elviselhetővé válik.

C) Önálló centrum-perféria kapcsolatok léteznek a publikációs rendszerben, vagy egyáltalán a *tudományos eredmények forgalmazásának* rendjében. A modern tudománypolitikában általában az eredmények kívánatos értékesítési-publikációs csatornái és a kutatás folyamatának kommunkációs áramai tartósan nem tartanak szét. A kollegiális reputációs hálózat, a kutatás címzettje olyan mértékben jutalmaz, ismer el kutatásaimért, amilyen mértékben saját szakmai munkájában eredményeimet fel tudja használni. Tehát végül akkor kapok elismerést (s ez morális elégtelen, érzelmi kielégítésen túl az új információhoz való hozzáférés egyik alapelőfeltételévé is válik), amilyen mértékben az ő piacán hasznos, vagy legalább is versenyképes (szellemi) terméket állítok

elő. Még „fiatal" kutatási rendszernél, vagy igen stabil környezeti feltételek között előfordulhat, hogy az adott periféria célországa mind a három relációban egybeesik. Számos más esetben azonban kulturális, nemzetközi politikai, vagy akár a szóbajöhető partnerek közötti térbeli elhelyezkedési faktorokból következően a három dimenzió mentén az adott periféria más és más minőségű centrumhoz, vagy a centrumok vándorlása miatt az adott időpontban már „leértékelődött" volt centrumhoz csatlakozik. A modern tudomány „nem-munkaerőpiaci reputációs szabályozottságú információtermelő szervezetkénti" kezelésénél mind a három centrum-periféria reláció együtt értelmezhető. Ebben az értelemben a kutatás koordinálás és irányítása egy olyan jutalmazási mechanizmuson keresztül történik, melyben az elismerés az eredmények, a kollegák munkájában hasznosíthatóságától függ.

Ez az értékrend bizonyos autonómiát a hierarchikus uralkodó csoportoktól, egy formális szimbólumrendszert az eredmények közlésére, szabványosított munkamenetet, a tudástermelési és „tudáshitelesítési ciklus" ellenőrzését és persze magas presztizsű és társadalmilag elismert, s ezért kívánatos jutalmakat tételez fel.

Az ekképpen felfogott tudomány működését a „vállalkozók", vagyis a kutatók és két hatalmi centrum; a kutatószervezeti formális hierarchia, valamint reputáció-elismerő csoportok közötti erőviszonyok fogják szabályozni.

A vizsgált rendszer

A kelet-közép-európai övezet a tudományban két értelmezés szerint is perifériának minősül. Tudománya duális szerkezetű: kisebbik hányada szervesen kapcsolódik értékeiben, kutatói életpályáiban és a termelt tudás értékesítésében is a világtudomány szerves részéhez. A kutatási rendszer, illetve az ott megtermelt tudás egy másik, nagyobbik szelete azonban elsősorban helyi társadalmi, gazdasági szükségleteket kíván kielégíteni – egész működési struktúrájában is elsősorban a környezeti nem-tudományos szféra érdekstruktúrájához alkalmazkodva. Egyébként, hogy a mindenkori centrumok kutatási rendszereiben is léteznek a domináns értékrendből és munkamegosztásból kimaradó, s mindenekelőtt helyi környezeti kötődésű szegmensek. Ezek aránya azonban általában lényegesen szerényebb, mint a periférián. A szegmensek közötti arányok időben nem állandóak, s nagyobbrészt az ipari kutatás mindenkori minőségétől függően alakulnak.

A világ tudomány részét alkotó „modern" szektor feladata – úgy tűnik – kettős. Egyrészt a konkrét munkákban a központokban születő paradigmák „kiteregetésében" kell résztvennie. Adatbeszáliító, részhipotézis validáló szerepe van. Számos esetben saját terepein megismétli a centrumban már lefolytatott hipotézis bizonyító precedúrákat, s ezzel is hozzájárul azok hitelességének növeléséhez. De a központ számára legalább az előbbihez hasonlóan fontosak ebben az övezetben a tehetség előnevelő, kiválogató funkciói. A meglehetősen korszerű iskolarendszer biztosítja potenciálisan a világtudomány központi övezeteiben is alkalmazható tehetségek felismerését,

sőt nagyon gyakran megfelelő kinevelését is. A modern tudományos, „export szektor" feladatává válik e kutatócsoport közvetítése a centrumba.

Egy másik, hasonlóan leegyszerűsített, de nem kevésbé valós séma a kelet-közép-európai tudományt „importált" intézményesedési mintáira hivatkozva sorolja a periféria övezeteibe. Eszerint az 1. században amikor is a modern tudomány intézményei megjelentek Közép-Európának ebben a részében, a tudományban maradéktalanul a német megoldások domináltak. A Habsburg Monarchia, s ezen belül Magyarország tudományos élete is, tulajdonképpen a német tudomány leágazásának számított. A német tudományosság náci időkbeli összeomlását — amely a kapcsolathálók nagyfokú szétzilálásával a magyar tudomány közvetlen nemzetközi környezetében is alapvető átrendeződését jelentett — az intézményrendszerbeli minták, és az azokhoz tapadó kutatói értékrend viszonylag épen vészelték át. 1945 után az új geopolitikai térben megjelennek a szovjet tudományszervezés és tudománypolitika modelljei is. A negyvenes évek második felében valójában az új szervezetrendszer nem zúzza széjjel a „német mintát", hanem rátelepszik, ráépül. S azután, a hatvanas évektől kezdve ez a német-szovjet eredetű szervezetrendszerű kelet-közép-európai tudomány kapcsolódik be ismét — a hidegháború és a sztálinizmus másfél évtizede után — a nemzetközi munkamegosztás új, most már az angolszász központok által meghatározott rendjébe. Ezekből a központokból először csak kommunikációs mintákat kíséreltek meg átemelni. Ez tulajdonképpen magától érthetődőnek tűnt, mert ha a periféria „modern" szektora termését a központokban kívánta értékesíteni, akkor az ott „piacra dobott" tudás csomagolásának, szerkezetének is illeszkednie kellett a központ divatjaihoz, vagy legalább közlési mintáihoz. Egyes esetekben, már a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján megjelentek a vizsgált országokban az angolszász tudományból származó szervezeti megoldások is (a tudományos közösségek által ellenőrzött pályázati rendszerek stb.).

A régió tudományának nemzetközi versenyképességét így azután bizonyos fokig ez a vegyes eredetű intézményi együttes adta keretek határozták meg.

A bemutatott sémák minden valóságtartalmukkal együtt is — úgy véljük — csak fontos elemeit, de nem lényegét ragadják meg a kelet-közép-európai periféria tudományának. Ahhoz ugyanis hozzátartoznak még — s nemcsak a helyi felhasználású szegmenseknél, hanem legalább olyan erősen a nemzetközi munkamegosztásba szervesen bekapcsolódott területen, intézményekben is — olyan sajátságos társadalmi mechanizmusok, funkciók megléte is, amelyet a központ szervezeteiben nem láthatunk. Ezek központi magja ismét kettős. A nemzeti kutatási rendszer, s benne elit-intézményei is, bázisaivá válik egy sajátságos ideológiájú kelet-európai messianisztikus, aktív társadalomalakítási programok meghirdető értelmiségi rétegnek. Másrészt, csak részben függetlenül az előbbitől, a tudományos kutatás-oktatás szervezetrendszerének szerves szerepe van (volt) a nemzetépítésben, a nemzeti identitáskeresésben — tulajdonképpen már a 19. század elejétől kezdve — minden „importált" szervezeti sémával együtt, vagy azok ellenére is. Tehát, a mindenkori világ-, vagy regionális központokból ideplántált szervezeti megoldásoknak és szerepkészletüknek — az eredetiek mellett —

itt olyan szerepeket is el kellett látniuk, amelyeket a rendszer alapmegoldásai nem tartalmaztak.

A fent mondottak Kelet-Közép-Európa egészére igazak. Helyi nemzeti változataik végül is a modell számos altípusát adják. A magyarországi tudományosság közéleti szerepvállalásait bizonyos értelemben hosszú távon is meghatározta, hogy a modern tudományosság befogadó intézményei nem a középkori egyetemek modernizált változatai (a 14—15. századi egyetemalapítási kísérletek nem eredményeztek stabil, fennmaradó szervezeteket), hanem a reformáció, ellenreformáció ideológiai és kulturális összecsapásaiban születtek. Így már kiépülésüknél erős ideológiai elem van jelen. A nevelési modelljükben kívánatosnak tartott értelmiségi viselkedési mód aktív közéleti pozíciók fenntartását kívánja. Persze, ez a pre-professzionális tudomány, vagy egyetem modell is — már az ország geopolitikai helyzetéből következően is német mintákhoz kötött: a protestáns főiskolák többek között észak-német, az akkori ország egyetlen (katolikus) universitása pedig osztrák, dél-német kapcsolathálóba illeszkedik. Ez azonban a modern nemzetfogalom színreléptéig ebben a régióban, vagyis a 18—19. század fordulójáig lényegi konfúziót — a modell kutatói, értelmiségi életpályákat is németországi röppályákra is tagosító rendjével együtt a társadalompolitikában különös gondot még nem okozott. A német kutatási rendszer módosításai igazán a 19. század elejétől, a humboldti egyetemmodell meghirdetésével kezdődnek. A modern tudomány először inkorporálódik az eredetileg főleg más célokat (elitkiválasztás, hagyományos tudás továbbörökítése) szolgáló egyetemi rendbe, s azt megtermékenyítve létrejött a professzionális tudományos kutatás első igazi átfogó szervezetrendszere. Az amatőr kutató, mint társadalmi szerep bomlása megkezdődik s a kiépülő kutatóegyetemi rend egy évszázadra Németországnak biztosítja — legalábbis a diszciplinák egy nagyobb részében — a világtudomány központja birtoklását. A 19. század első felében ezek a változások még „porosz megoldásokként" elfogadhatatlanok a Habsburg Monarchiában. S ugyanakkor a megszülető nemzeti ideológiák Magyarországon (de legalább annyira Cseh-, vagy Lengyelországban is) a nemzetépítést kulturális paramétereken keresztül kezdik meg, s a hiányzó politikai infrastruktúrát, az önálló államiság ideiglenes pótlását is a kultúrában, szubsztucionális intézményrendszer kiépítésén keresztül kívánják ideiglenesen biztosítani. Ez egyfelől ugyan a tudomány a nemzeti hierarchián belüli felértékelését, sőt egyfajta támogató intézményrendszer kiépítését is jelenti. E megoldások azonban nem korszerű, vagyis ebben a korban; akár a humboldti német, akár a francia „grand ecoles"-beli rendszerek meghonosítását, vagy legalább elemeiben való adaptálását célozták meg, hanem a tudományos kutatást támogató, de a kutatási folyamat szempontjából secunder, a központokban már jórészt a 18. században létrejött intézményrendszer (tudományos akadémia, tudományos társaságok) megkésett létrehozását célozták meg. Így a tudománymecenatúrában minden lényegesnek tűnő változással együtt is a magyarországi tudományos tudás termelés pre-modern fázisban marad, nem kerül át a professzionalizáltság küszöbén. A helyzetet egyébként bonyolítja a mégis elért eredmények nemzetközi forgalmazásában a latin nyelvű tudományos irodalom leépülése Kelet-Közép-Európában a 18—19. század fordulójától.

A 19. század második felében kezdődő modernizációs hullámok (s ezekben is először még nem a 70-es évektől kezdődő nemzeti fogantatásúak, hanem azt megelőzően a Habsburg udvarból származóak) korszerűsíteni kezdik az egyetemi rendszert. Tulajdonképpen ekkor épülnek be a kor német egyetemének leghaladóbb szervezeti megoldásai és szakmai etosza is a magyarországi tudományosságba. Ekkor kerül a magyar tudomány, mint kutató-közösség és mint szervezetegyüttes, a professzionalizációs küszöbön. Ezt a tendenciát egyébként, beleértve a tudományos produkció értékesítését is, a német tudomány által meghatározott nemzetközi fórumokon, vagy éppen a német kutatási rendszeren belül, a század utolsó évtizedeinek nagy egyetem- és tudományszervező egyéniségei is támogatják. Ezt a tendenciát lényegesen nem mérsékelik a kor fel-fellángoló német vagy osztrákellenes értelmiségi hangulathullámai sem.

Összefoglalva: a kor modern tudományának élő nemzetközi kapcsolathálójába professzionális tudományként a magyar kutatás csak a 19. század utolsó évtizedeiben épül be. Ezt a szakaszt megelőzően a kutatóközösség kontúrjai még igen bizonytalanok, a kutatók munkaerőpiaci státusza tulajdonképpen még nem jelent problémát (a kutatók nem is alkotnak önálló profilú csoportot). Bár létezik itt is, ha nem is az angliaihoz mondjuk hasonló arányban, a gentlemen kutató típusa is. A kutatás leginkább egyén státuszú értelmiségi csoportok kiegészítő tevékenysége. De ebben a minőségben fokozott közéleti érdeklődés, sőt egyes esetekben határozott nemzeti támogatás kíséri. 1800–1860–70 között a magyarországi premodern kutatási rendszer nemzetközi beágyazódása tulajdonképpen, minden a nemzeti támogatásban végbemenő pozitív változással együtt is, romlik. A német kapcsolat tulajdonképpen csak az 1860-as évektől kezdve válik a modern intézményrendszer kiépítésének hajtóerejévé.

E kapcsolatok intenzitásának (és hatásfokának) fénykora a századforduló, s az azt követő évtizedek. Ekkor Kelet-Közép-Európa tudománya nem egyszerűen periféria, hanem az akkori világtudomány közvetlen központjaira a szakmai kommunikáció nyelvében, a kutatók szocializálásában, és a kutatási rendszer számos más ismérvében is közvetlenül kapcsolódó alrendszer, élvezve és kihasználva a kapcsolat minden előnyét (amelyek egy része ugyanakkor, paradox módon csak később, e helyzet megbomlása után válik igazán láthatóvá). A centrumperiféria kapcsolatok tanulmányunk elméleti bevezetőjében jelzett mindhárom vektora (intézményszerveződés, külső kommunikációs minták, publikációs csatornák) egy centrumba futnak össze. A kialakult munkamegosztás, s persze, az ezen belül elsősorban Budapesten (egy viszonylagos szociális elmaradottság közepette létrejött modern szigeten) kialakult miliő olyan szellemi közeget is szült, amelyben megszületik egy olyan természettudós nemzedék, amely nemcsak egyes teljesítményeivel, hanem nemzedékként, vagy szellemi jelenségként is mindmáig Magyarország egyetlen komoly nemzetközi elismerést aratott, nagyobb kutatói rétege lesz. Maguk a produkciók azonban nem a periférián, nem Kelet-Közép-Európa valamelyik szegletében, hanem már a Habsburg Monarchia bukását követően az akkori centrumban jönnek létre.

A nemzetközi minták követése mindezideig nem volt külön meghirdetett program. A tudatosságot e területen a periféria tudománypolitikájába az eddig oly meg-

szokott világ széthullása hozta. A Monarchia romjain születő, a békeszerződések által eredeti területének egyharmadára redukált Magyarország tudományos életének reanimációja is a német mintához kötődik, de most már tudatosan, a modern kutatásnak kultúrdiplomáciái funkciót is szánva, beépítve szélesebb politikai programokba. A weimari német értelmiség kezdődő bomlásával, majd menekülésével *Hitler* elől azonban megszűnik, vagy legalább is nagymértékben összezsugorodik az a központ, amelyhez eddig a magyar kutatási rendszer csatlakozott.

Németországból távozik az a magyar-zsidó kutatói elit réteg is, amelynek hazai kapcsolódásai mindezideig nem elhanyagolható részét jelentették a magyar tudományosság külkapcsolatainak.

A helyzet felemás regisztrálásán kívül a magyar kutatási rendszer azonban mást alig tesz. Az is rosszul dokumentált, mennyire ismerik fel a német tudományban végbement alapvető erőáttolódást. Mindenesetre nyelvi készségeik, az országba bejövő szakirodalom összetétele az észlelést nem könnyítették meg. S a kialakult helyzet hosszabb távú következményeinek értékelése magában Németországban, vagy a német értelmiségi emigrációban sem volt egyértelmű. Mindezzel együtt is kialakulnak valamilyen kapcsolatok az amerikai tudományossággal, s megjárják az Óceán tulsó partját az első ösztöndíjasok, és vendégkutatók is – mégha akkor elenyésző számban is. A háborús sokk után azonban már a változások tartós alapiránya nyilvánvalóbbá válik; világos, hogy legalábbis a következő évtizedekre Németország a tudományban is (!) megszűnik ebben a térségben meghatározó erő lenni. A korabeli tudománypolitika nagy kérdését, a „Hova kapcsoljunk? Milyen mintát kövessünk?" problémát azonban a kor alapvető politikai sémák részeként kezelte. Ismét indulnak tárgyalások a Ford Alapítvánnyal. Egy kis létszámú, de a kutatási rendszer kulcspontjain fontos szerepekhez jutó Nyugatról visszatérő baloldali volt emigráns csoport, ha a hidegháború éveiben nem is napi frissességgel élő, de szocializációs mintáiban, viselkedési modelljeiben feltétlenül valamennyire ható angol, francia eredetű felfogásokat hozott haza.

A döntő hatást azonban nem ez, hanem mintegy 1948–49-től egyértelműen a szovjet tudományszervezési minta jelentette. Ennek legfőbb ismérveiről (az egyetem és az alapkutatás elszakítása, külön ipari kutatási hálózat létrehozása a tudományos tervezés és a nemzeti gazdasági tervezés összekapcsolása és a kutatói életpályák szabályozásának kivétele a kutatóközösség kezéből) már máshol értekeztünk. Itt e vonatkozásban beérnénk két momentum hangsúlyozásával.

Először is, a kor megosztott Európájában a szovjet tudomány-politika egyértelmű ambíciója volt egy szovjet központú nemzetközi tudományos kapcsolati rendszer kiépítése a szovjet szövetségi rendszer által érintett, befolyásolt országokban, nemcsak szervezetfejlesztési megoldások exportjával, hanem kommunikációs központként működve is. Ezek az ambíciók következtek szovjet külpolitikai célokból és a negyvenes évek végén a hidegháború feltételei között valószínűleg elkerülhetetlen autarchia programjából is. De az itteni mozgató erőknek nem elhanyagolható részét alkották *Sztálin* utolsó éveiben felerősödött orosz nacionalista tendenciák, amelyek az egész orosz tudományt, teljes történetével, eredményeivel éppúgy, mint az ország megelőző elmara-

dottságából is következő minden viszonylagos megoldásával együtt követendő példaként, élenjáró mintákat kínált a politika erőterébe újonnan bekerült kutatási rendszereknek. Ugyanakkor a szovjet tudománynak — legalábbis adott szervezeti rendjében, pillanatnyilag uralkodó értékei és céljai szempontjából — nem volt szüksége igazán a nemzetközi együttműködésre, legalábbis újonnan született perifériájával nem. Ezen országok eddigi kutatási rendszere a háborúban tetemes fizikai és emberi erőforrásbeli károkat szenvedett. Ezeket a veszteségeket tovább növelték azok az elmenekülő értelmiségi csoportok (s köztük kiváló tudósok is), akiket az ebben az időben kibontakozó politikai és társadalmi változások hatásai riasztanak el. Ráadásul ez az újonnan szovjet érdekszférába került terület még a döntéshozók szemében sem eléggé biztosított régió. Az ottani értelmiségi csoportokat túl sok olyan hatás érte, amelyet szovjet partnereiknél a politikai rendszer megkísérelt ellenőrizni és kiszűrni. S miután részben napi politikai megfontolásokból, de tulajdonképpen sokkal inkább az oroszországi politikai kultúra hagyományaiból következően fontos, az egész államot valóban érdeklődő kutatások személyzetét pedig — a lehetségekhez képest megszűrt és állandó kontroll alatt tartott — szakértői csoportokból választották, az egyébként sem túl nagy létszámú számbavevő más kelet-európai tudóscsoportokra nem támaszkodtak.

Mindezzel együtt beindultak — ha igen alacsony intenzitással is — különböző kapcsolatok. Szovjet szakemberek tanácsadóként közvetlenül is résztvettek a szovjet tudományszervezés minta beültetésében. Megindult a régióból származó diákok képzése is a szovjet egyetemeken. Ez utóbbi kapcsolati formáknak, amelyek jelentősége, ha más hangsúlyokkal a 60-as évekig nőtt, a szakképzés mellett (valóban voltak olyan tudományszakok és műszaki területek, amelyeken önálló szakképzés egyedül a Szovjetunióban volt ezekben az években Kelet-Európában) egy jövőbeli politikailag megbízható szakértelmiségi elit kialakítása szempontjából volt inkább jelentőségük. A modell beültetését Magyarországon is, két tényező nagymértékben módosította. Először is, bár a tudományban végbemenő szervezetátalakításra ugyanabban az időszávban került sor, mint a többi társadalmi alrendszer hasonló jellegű és irányú áthangszerelése, a tudomány társadalmi tekintélye (az uralkodó politikai ideológia scientista volt!) és a kutatási rendszer munkafolyamtainak meglehetősen nagyfokú intézményi védettsége külső hatásokkal szemben a hagyományos tudományos szervezetekben bizonyos fokig a legdrasztikusabb környezeti ráhatások egy részét elfojtotta.

Ebből következően számos vonatkozásban, mindenekelőtt a képzési filozófiákban és kutatás mikrokörnyezetében, beleértve a kutatói életpályáról vallott felfogásokat a szocialista (tulajdonképpen „szovjet")modell kiépítését megelőző tudományszervezési felfogás (nevezzük végül is pontatlanul „német" modellnek) viszonylag jól túlélte éppen a legkényesebb szakaszokat és bizonyos értelemben a kutatási rendszer ezen szegmentumaiban még ma is meghatározó. Másodszor, miután a modell beültetését a legtöbb területen igazi funkcionális szükségszerűség nem diktálta, az implementálásnál a befogadószervezet „rituális" jellegű demonstratív azonosságkifejezéssel „ki tudta váltani" a drasztikusabb akciókat. Vagyis végül az implementáció nagyon gyakran lényegét tekintve csak szimbolikus volt.

A hatvanas évekre azonban megváltozott a kelet-európai regionális centrum-periféria viszonyon belüli eddigi szereposztás. A hangsúlyáttolódás lényegében — a szovjet érdeklődés felélénküléséből következően — a kapcsolatok intenzívebbé válását jelentette (érdemes persze azt is jelezni, hogy bizonyos területeken már aktív érdeklődés mutatkozott a „kis" kelet-európai országok oldaláról is, de ezt az új szovjet hangsúlyok megjelenéséig nem igen lehetett mozgatóvá tenni). Amint a Szovjetunió tudományos szükségletei tágabbak lettek a „Big Science"-nél és a kapcsolódó katonai alkalmazásoknál és iparfejlesztési, agrár- és más fogyasztáshoz kötött korszerűbb technológiákban manifesztálódott tudást is megkövetelték, rögtön felértékelődött a kelet-európai tudományos együttműködés jelentősége a szovjet társadalompolitikában. Az ezeken a területeken felépített akut tudásdeficitet (ez még az enyhülés előtti időszak) a szovjet tudománypolitika szocialista „behozatallal" akarta enyhíteni, bármennyire tudta: kardinális megoldást ezek a lépések nem hozhatnak. Ugyanakkor, nyilvánvalóvá vált, hogy a tudományos és technológiai együttműködés szükségszerűsége, lanyha, vagy csak virtuális kelet-európai kapcsolatoknál az érdekelt országokat külső partnerek felé nyomja. Tehát, ha nem tud belső tudományos együttműködési kapcsolatrendszert felkínálni, akkor a tudományos tudás iránti nyomás (persze, soha sem önmagában) dezintegráló erővé válhat a kelet-európai szövetségi rendszeren belül is. Az intenzívebb kapcsolatok azonban nem jelentettek az eddigi szervezeti megoldásokhoz hasonlóan újabb szovjet modell-elemek átvételét. Néhány referenciarendszeren demonstrált együttműködésen túl (amikor is valódi közös eredmények is születtek) itt is beérték egyfajta rituális együttműködéssel, a közös akciók papíron történő demonstrálásával. Részben nyelvi okokból (az orosz munkanyelvkénti használatára a magyar kutatóknak még mindig csak igen kis része képes), de a kutatóhelyek belső szerkezetének, problémakezelési módjainak, szociális világának egyfajta védelmére a magyar kutatási szervezeten belül (esetenként külön szervezetekben, de még általánosabban az egyes kutatóhelyek elkülönülő szerepeiként) egyfajta „interface" (kapcsolódó) egységként létrejönnek azok a csoportok, amelyek mintegy a „hivatásos" kelet-európai együttműködők lesznek.

A kelet-európai kapcsolatok felélénkülését mintegy 5—6 évvel követve a magyar tudománypolitika ismét nyit Nyugat felé, s keresi a kapcsolatokat (ismét a hagyományos partner, Nyugat—Németország mellett) az USA-val (lásd kiutazási statisztikát). Nem rendszerbe illesztve, számos szervezeti megoldás is módosított formában, sokszor „eredeti magyar eredetű" koncepcióként előadva, átvételre került. Végül is így alakul ki egy olyan kutatási rendszer, amelynek képzési és kutatói ambíciókhoz kapcsolható részében a régi német, intézményi megoldásainál — minden modernizáció után is — szovjet, kommunikációs, mindenekelőtt publikációs patternjeinél pedig „szocialista és magyar" csomagolásban angolszász eredetű megoldások keverednek (ötvöződnek — mondanák az optimistább megfigyelők).

A rendszer hagyományos „kelet-európai" értelmiségi szerepek ellátásával kapcsolatos ambíciók ez idő alatt visszaestek. A sztálini típusú államszocializmus csődje a nyolcvanas években a magyar tudomány elhelyezkedését a világtudomány centrum-periféria relációiban csak kismértékben befolyásolták. Ismét megindul — elsősorban labo-

ratóriumi munkaintenzív területeken, vagy alacsonyabb státuszú oktatási pozíció, vagyis az amerikai kutatási munkaerőpiac szabad hézagai felé — mindenekelőtt a természettudományokban a hazai kapacitás (ideiglenes?) kiáramlása. A kutatási rendszer néhány elitintézménye meglehetősen koncentráltan részesül képzési és továbbképzési ösztöndíjakban. Mindez azonban a kutatási rendszer nemzetközi pozícióinak lényeges javulásához még nem vezetett.

A magyar tudománypolitika célja ugyanakkor a nyugati (mindenekelőtt amerikai) kapcsolatok intenzitásán keresztül a régióban újszerű kutatási munkakultúra meghonosítása is volt. Úgy vélték, hogy az egész kutatási rendszer hatásfoknövelésének kulcsa nem újabb intézményi reform (bár ilyenekre is került persze szép számmal sor), hanem a központ kutatási etoszának meghonosítása lesz. Ennek beültetéséhez pedig az innovációk diffuziójának legmegbízhatóbbnak tűnő útja, az adott felfogásokkal, technikákkal történő „személyes beojtás" lesz. A kutatási együttműködés különböző változatai viszonylag nagyszámú kutató számára lehetővé teszik, hogy „élesben", valódi környezetben tegyék magukévá, interiorizálják a Központ kutatási rendszerének értékeit. Ezek a szakemberek hazatérve, egyfajta „bacilusgazdaként" — elvben — kialakítják azokat a magokat, ahonnan ez a kutatói szerepfelfogás továbbterjedhet. Ily módon, főleg, ha azt valamilyen szervezeti keretváltoztatások is elősegítik, valóban beindulhat a kutatási hálózat egyes kulcsövezeteinek megújítása-megújulása.

A valóságban azonban mind ez idáig ez a folyamat nem, vagy csak igen lokális eredményeket hozva ment csak végbe. A külföldön dolgozó kutatók munkaintenzitása általában megnő, Magyarországra visszatérve azonban kikerülnek a Központ kutató közösségének erőteréből. Gyakran jelentős adminisztratív nehézségekkel is meg kell küzdeniük (kikerülnek a magyar kutatási hierarchia erőteréből és a pillanatnyi területi vezetők sokszor nemkívánatos konkurenciát látnak bennük.)

Összefoglalva: a stimuláló közösségtől távol, úgy tűnik, csak kivételes esetekben működik társadalmi erőtérben a Központ munkakultúrája. Rövid távon, ez a munkakultúra beültetési próbálkozás nem volt sikeres.

Következtetések

Pontokba szedett általánosítható tapasztaiatok:

1. A félperiférián a nemzetközi kapcsolatháló jobb, vagy rosszabb működtetése nemcsak speciális erőforrása az adott kutatási rendszernek, hanem komparatív előnyök eredőjeként is szerepelhet. Ezek a komparatív előnyök általában nem tűnnek elégségesnek a félperiféria (itt Kelet-Közép-Európa) és a Központ közötti határok elmosásához, de feltétlenül jelentkeznek a félperiférián belüli sorrendek megállapításánál.

2. Hagyományosan a félperiférián született nagy tehetségek számára a tudományon belüli központ-periféria reláció a „menjek- vagy maradjak" kérdésben megfogalmazottan jelentkezik. Néhány újabb példa azonban azt a reményt ébresztik, hogy talán sikerül egy a régióban meglehetősen újnak számító alternatíva kialakítása — hogyan

lehet kiengedve megtartani. Talán sikerül a Központ kutatóközösségének kutatási etoszát (úgy látszik, ez a legnehezebben megtanulható, vagy leutánozható elem), valamilyen módon kreatív kutatók „ideiglenes kölcsönzésén" keresztül viszonttételezve a félperiféria kutatási rendszerének teljesítményébe is beépíteni. A modell minden sokat igérő voltával együtt is azonban még nehézkesen működik s hatásának idősávja is valószínűleg hosszabb az előzőleg feltételezettétől.

4. A központokból érkező nagy intézményrendszerbeli innovációk a kutatási rendszerek átalakításánál is — legalább is Kelet-Közép-Európában — ha nem is követték a geopolitikai tér változásait mereven, de semmiképpen sem voltak azzal aszinkronok. Úgy tűnik, a tudományok tudástermelésének világrendszere, s azon belüli intézményi modellek áramlása a legújabb időkben azonban függetlenedni látszik mindettől (vagy legalábbis a két rendszer közötti direkt megfelelés foka csökken). Egyébként az univerzálisnak hitt modellek érvényességi sávja a gazdasági és politikai rendszerekben is összeszorulóban van s egyre erősebben érvényesülnek különböző régiók domináns hitei és pillanatnyi megoldási uralkodó sémái. A tudományban ez koránt sincs így. A kutatás nemzeközisége, a tudomány értékei, úgy látszik, erősebben rendszerinvariánsok, mint ahogyan azt eddig nemcsak a tudományfilozófia kijelentéseinek szintjén (ahol a dolog soha sem volt kétséges), hanem a gyakorlati tudománypolitika szintjén vélelmeztük.

4. Míg a tudomány intézményesülési sémáinak eddigi nagy változási hullámainál általában meglehetősen erősen érvényesültek a „tiszta" modell beültetésének programjai, (gondoljunk csak a 19. század végének német egyetemi modelljére, vagy a második világháború utáni „szocialista tudománypolitikára"). A legújabb időkben — legalábbis a vizsgált kutatási rendszerben — a „tiszta modellek leépülőfélben vannak. Mindez nemcsak a helyi társadalmi erőtér határozottabb érvényesülésében, hanem az intézményi megoldások legújabb importpróbálkozásainál is jelentkezik.

5. A kapcsolatháló a kutatások szintjén sokkal rugalmasabb, mint az intézmények szintjén. Ezért egyfelől lényegesen nehezebben mennek az intézményháló működését a kutatók (egy részének) részletes más környezetbeli (értsd: külföldi, a központhoz tartozó kutatóhelyeken) szakmai szocializációs folyamaton keresztül modernizálni akaró programok, mintsem azt tervezésüknél feltételezték.

Ugyanakkor, ily módon ideiglenesen sikerül régi intézményi mintákat követő kutató szervezeteket egy új mintákhoz tartozó szélesebb környezetben ideig-óráig mégis meglehetősen jó hatásfokkal működtetni. A kutatóállomány egy (esetleg kreatívabb) részének ideiglenes, a szervezeti határokat tulajdonképpen megkerülő módon történő rákötése a nemzetközi tudomány központjára a nemzeti kutatási rendszernek a félperiférián akkor is sikereket hozhat, ha egyébként tudományon kívüli környezeti okok miatt egy sor az egész kutatási rendszer átépítésére vonatkozó tudománypolitikai akciók befulladnának.

IRODALOM

1 *Burrichter, C.* (ed.): Wissenschaft und Systemwettstreit. Möglichkeiten und Grenzen der Ost-West Wissenschaftskooperation. Erlangen, IGW, 1980.

2 Center for Policy Alternatives: A portugál középtávú műszaki fejlesztési terv program-elemei és költségbecslése (1983–1993) (fordítás) Cambridge, MA, MU, 1983.

3 *Dedijer, Steven:* Underdeveloped science in underdeveloped countries. Minerva. 1963. 1. 61–81. old.

4 *Fournier M. – Mahen:* Nationalism and nationalization of the scientific field in Ouebec. In: Blume, S. (ed.) Perspectives in the sociology of science. Ny, John Wiley, 1977. 131–154 o.

5 *Galtung, J.:* Structure, culture and Intellectual Style: An Essay Comparing Saxonic, Tentoric, Gallie and Nipponic Approaches.Social Science Information. 1981. 6. 817–856. o.

6 *Goonatilake, Susantha:* Aborted Discovery. London, Levo, 1980.

7 *Graham, L.:* The formation of Soviet research Institutes: a combination of revolutionary innovation and international borrowing = Social Studies of Science. 1975. 3. 303–329. o.

8 *Herrera, A.:* Social determinants of Science Policy in Latin America-explicit Science policy and implicit science policy. In: COOPER Ch. (ed.) Science, Technology and Development. London, Frank Cass, 1973. 19–37. o.

9 *Hill, S. C.:* Contrary Meanings of Science – Interaction between cultural and personal meanings of research in a developing country scientific research institutions. In: *Blume, S.* (ed.) Perspectives in the Sociology of Science. Ny. Wiley, 1977. 195–230. o.

10 *Needham, J.:* Science and Society in East and West. In: *Goldsmith, M. – Mackay, A.* (eds.) The Science of Science Tribute J. D. Bernal, London, Souvenir Press, 1964.

11 *Nelson, R. R.:* Less developed countries-technology transfer and adaptation: the role of the indigenous science community = Economic Development and Cultural Change, 1974. 1. 61–77. o.

12 *Ouinn, J. B. – Major R.:* Norway: a small country plans civil science and technology = Science, 18 January, 1974. 172–179. o.

13 *Rahman, A.:* Scientists in India: the impact of economic policies and support in historical and social perspective = International Social Science Journal, 1970. 1. 54–79. o.

14 *Rahman, A.:* Goals for Basic and Applied Research in Different National and Cultural Contexts = Hizrbak if Scientific and Industrial Research. 1975. 1. 1–7. o.

15 *Sagasti, F. R. – Araoz, A.* (eds.:): Science and Technology for Development: Planning in the SPTI Countries. Ottawa, IDCR, 1979.

16 *Sagasti, F.:* Crisis Conocimiento y Desarrollo: Situacion y Perspectivas de la Ciencia y la Technologia en America Latina. Buenos Aires, Cuernadas de RIAL, 1988.

17 *Salamon, J.J.:* Science, Technology and Society *In: Johnston, A. – Sasson, A.* (eds.) New Technologies and Developmen.. Paris, UNESCO, 1986. 13–44. o.

18 *Salomon, J.J. – Lebeau, A.:* L'écrivain public et l'ordinateur-Mirages du development, Paris, Hachette, 1988.

19 *Salomon, J.J.:* Technological Autonomy in Third World countries: Needs and Veasibility Paris (mimeo) August, 1988.

20 *Schmickl, E. – Bayer, O. – Staatz, H.:* Wissenschaftliche Zusammenarbeit mit sozialistichen Ländern. *Frankfurt, Campus, 1988.*

21 *Schwartzman, Simon:* Intellectual Life in the Periphery. A personal Tale. New Delhi, Paper at XI. Sociological World Congress, RC on Sociology of Science, August 1986.

22 *Shils, E.:* Intellectuals in the Political Development of the New State. In: *E. Shils: Intellectuals* and the Power Chicago, University of Chicago Press, 1972. 386–424. o.

23 *Stolte–Heiskanen, V.:* The Role of Center-Periphery Relations in the Utilization of the Social Sciences. New Delhi, Paper at XI. Sociological World Congress. RC on Sociology of Science, August, 1986.
24 *Storer, Norman:* The internationality of science and the nationality of scientists = International Social Science Journal. 1970. 1. 80–93. o.
25 *Walsh, V.:* Technology, competitiveness and the special problems of the Small countries. STI Review (OECD) Sept. 1987. 123–149. o.

TAMÁS, PÁL

„CENTRE–PERIPHERY" RELATIONS IN THE INSTITUTIONALIZATON OF SCIENCE

(Summary)

The spheres studied by science policy research are traditionally concentrated in the advanced industrial countries. The institutional structure developed here obviously offers patterns for the national research systems of the periphery of world science, too. Nevertheless the types of organization, the policy objectives, the career types of researchers and the channels of information and communication of science operating at the semi-periphery and periphery of the World System fundamentally differ from those existing in the centres of world science. This approach offers a new framework to the interpretation of the functioning of science in Central Europe and of Hungary in particular. The historical sociological outline of the paper studies the organizational and communicational patterns that have evolved here. It presents the development of the German model in detail, its decreasing capacity of transformation and subsequent crisis with the decline of German science as the leading one of the world of research during the years of Nazism and the world war. It deals with the implementation of the Soviet model in the second part of the 40s. Subsequently it presents the inorganic relationship of the two models and their confrontation with the present Anglo-Saxon dominance of international scientific communication. The final part of the paper attempts to describe the general regularities of the centre-periphery relationships by generalizing the Central European model.

NEMÉNYI MÁRIA

TIZENÉVESEK CSALÁDKÉPEI

I.

A családra vonatkozó társadalmi reprezentációk kutatását részint a mai magyar társadalom családdal kapcsolatos jelenségvilágának sajátosságai, részben tudományfejlődési okok indokolják. Kutatásunkban* megközelítésünk nem egyszerűen a családdal kapcsolatban kialakult, társadalomtörténetileg tipizálható reprezentációk (patriarchális, polgári és modern-egalitáriánus) leírására és azonosítására irányult. Nem tagadva ezeknek a reprezentációknak a fontosságát, arra gondoltunk, hogy működésükben kell megragadnunk azokat. Működésük sajátossága, hogy magától értetődőségekként többnyire rejtve maradnak azok a tényezők, amelyek az embereket e reprezentációk forgalmazására és mérceként történő alkalmazására késztetik. E tényezők leginkább úgy hozhatók felszínre, ha figyelmünket hangsúlyosan azokra a családi változatokra irányítjuk, melyek a bevett reprezentációkat sértik, provokálják, megszegik, attól eltérnek. Ezáltal egy régi módszertani szabályt alkalmazunk, átvéve azt a klinikumból. Ennek lényege, hogy a normális működéseket fonákjukról, a normálistól eltérő működések tükrében ismerhetjük meg igazán.

Kutatásunk előfeltevéseinek kialakítása során azzal a hipotézissel éltünk, hogy az empírikusan tapasztalható tényleges családszociológiai tendenciáktól függetlenül (nők munkábaállása, szocializációs díszfunkciók, megnövekedett válási gyakoriság, konfliktusok megoldásának képtelensége, kommunikációhiány, mentálhigiénés zavarok) az emberekben elevenen él a polgári tekintélyelvű család képe. E kép sztereotípikus alkotóelemei sorába tartozik a család fenntartásáért felelős, azt kifelé képviselő és megtestesítő férfi, mint férj és mint apa, valamint a család belső érzelmi és szervező funkcióit betöltő nő, mint feleség és anya. A gyermekek nemüktől függően eltérő jogokat és kötelességeket élveznek, azonban a szülők autoritásának megkérdőjelezése sem a fiúgyermekek, sem a lánygyermekek számára nem lehetséges. A már emlegetett empírikus tények természetesen nyilván nem voltak hatástalanok abban a tekintetben, hogy ez a tradícionális és idealizált kép széttöredezett és eklekticizmusokkal telítődött.

* 1986–88 között az MTA Szociológiai Kutató Intézetében AKA-támogatással kutatást folytattam *A családra vonatkozó szociális reprezentációk* címen

Mindenekelőtt ide tartozik az egyenlő tehervállalás eszméje, valamint a szexuális életnek tulajdonított fontosság, mely értelemszerűen a női szexualitás felértékelődését foglalja magában. Azonban szerves, konzisztens, a változásokra konstruktívan reagáló családi reprezentációkról nem beszélhetünk.

Mióta *Serge Moscovici*[1] 1961-ben *Durkheim* kollektív képzetekre vonatkozó fogalmát feleleventette, a *szociális reprezentáció fogalma* széles körben terjedt el a társadalomtudományokban. A fogalom előnye, hogy integratív keretet kínál az egyéni és a kollektív, a pszichikai és a társadalmi, a „szubjektív" és az „objektív" között.

A szociális reprezentációt olyan információ-feldolgozó sémának tekintjük, mely kollektíve kidolgozott voltánál fogva emberek nagy csoportjai számára lehetővé teszi a mindenki számára közösen elfogadott valóság konstruálását, és ennek bázisán a megértés élményével kecsegtető kommunikációt és a sikeres viselkedési koordinációt, a közös társadalmi cselekvést. A szociális reprezentációk tehát a jelentések képzésére szolgáló referencia rendszerek, melyek által nemcsak a létezés és az értékelés tekintetében konstruáljuk a társadalmi valóságot, hanem egyúttal értelmezhetővé tesszük azt, ami velünk és másokkal történik. Különös jelentősége van az oktulajdonításnak, mely többnyire implicit módon önként kínálkozó, „magától értetődő" magyarázatot biztosít számunkra. A férfi és a női természet különbözőségére vonatkozó reprezentációk jellemző attribúciós vonatkozása például, mely a gyermeknevelésben mélyreható különbségeket eredményez, az a tétel, hogy „a fiúkat szabadjára lehet engedni", szemben a lányokkal, akikre „vigyázni kell". E tételek mögött a nemi hovatartozásból eredő eltérő motivációs struktúra feltételezése lappang.

Összefoglalóan a szociális reprezentációt olyan *tudásformaként* jellemezhetjük, mely az ún. józan ész által diktált tudást jeleníti meg, részeként a köznapi életben megnyilvánuló társadalmi gondolkodásnak.

Ami a *családra* vonatkozó szociális reprezentációkat illeti, tematikusan a nemek, a családi működésből adódó szerepek, valamint a családi szerveződés mikéntjére vonatkozó normatív előírások állnak a középpontban, s ezen kívül külön témát képeznek a családra mint társadalmi jelenségre vonatkozó reprezentációk, amelyek karakterisztikus értékeléseket, attribúciókat, valószínűsítéseket és viszonyításokat foglalnak magukban. Mint a reprezentációk általában, a családi reprezentációk is jelentős önértékelési, önértelmező potenciállal rendelkeznek, ami nagymértékben meghatározza az emberek elégedettség-érzését, kompetenciatudatát. Sok esetben számos életvezetési probléma és feszültség enyhülhetne a referencia-keret puszta megváltoztatása révén, ez azonban éppen a családi történések szereplői esetében kevéssé valósul meg, mivel a „boldog családra" vonatkozó merev reprezentációkhoz történő igazodásuk ezt megakadályozza.

Minden egyes személy alkot a családról valamilyen reprezentációt, és ebbe a konstrukcióba igyekszik elhelyezni a családdal kapcsolatos saját személyes tapasztalatait. Az a kulturális anyag, amivel a személy rendelkezik, heterogén, töredezett, sokoldalú, redundáns és ellentmondásos egyszerre. Az alany azt választja ki e kulturális anyagból, ami saját tapasztalataival egybecseng, vagy esetleg azt, ami leginkább megfelel azoknak az ideológiai befolyásoknak, amelyeket egyébként elfogad.

A–M. de la Haye tanulmánya[2] a család reprezentációjának azt az aspektusát tárja fel, mely a családtagok közötti feltételezett vonzásokat és taszításokat, affinitást reprezentálja. A tanulmány az összefüggést keresi a családon belüli érzelmi viszonyok reprezentációja és az alany saját családjának összetétele között. Arra keres választ, hogy a kísérleti személy családon belüli konstellációja hogyan befolyásolja az ezzel kapcsolatos jelentéseket, melyeket a családi viszonyokat specifikáló különböző paraméterek – a nem (a gyereké és a szülőé), a születési sorrend, generációs különbségek – létének tulajdonít. Az alany maga is neme, születési sorrendje, a testvérsorban elfoglalt helyzete (vegyes vagy nem vegyes nemű testvérek) szerint meghatározott. A tanulmány egyéni reprezentációkat elemez, de kapcsolatba hozza őket a családi konstellációban elfoglalt helyzetükkel.

Amikor a kutatások a családi viszonyok reprezentációját tanulmányozzák, beleütköznek a kognitív képződmények extrém módon stabil voltába, melyek a legkülönbözőbb alanyoknál kvázi azonos formában jelennek meg, figyelemreméltó módon ellenállva a vizsgálati eszköz (kérdőív) megfogalmazási variációinak és a rögzítés módjának. Ezek a képződmények a *sztereotípiák.*

A sztereotipizálás, mint szociálpszichológiai folyamat, funkcionális: leegyszerűsíti a kognitív szerveződést. Az információk vég nélküli folyamának értelmezése iránti törekvésben az emberek olyan minimális evidenciák alapján formálnak másokról véleményeket, mint amilyen pl. a nem, a faj, a fizikai külsőségek. A sztereotípiák a *kategorizációs folyamat* alapelemei, az implicit személyiségelmélet alapkövei.[3] A kategorizált személy előítélet tárgyává válhat, ha a sztereotípia negatív. Pl. a „gonosz mostoha" sztereotípia azt eredményezi, hogy az emberek a „mostohaanya" viselkedését akkor is negatívan interpretálhatják, ha nem az, egyszerűen, mert a negatív viselkedés beletartozik a „gonosz mostoha" képébe.

A legtöbb sztereotípia kutatás szociális kategóriákra fordítja figyelmét – pl. a vallás, a faj, a nem, a nemzetiségi csoport, foglalkozási csoport szerint. A családi szerepek szintén alkalmasak a sztereotipizálásra, de a változatos családi struktúra egyes szerepei ritkán képezték vizsgálat tárgyát. Mégis vannak olyan vizsgálatok, melyek a különböző családi szerep-viszonyokkal kapcsolatos szteretípiákat kutatják. Egy sor vizsgálat kimutatta, hogy a házas embereket általában pozitívabban értékelik, mint a magányosokat, és az özvegyeket is pozitívabban, mint az elváltakat.[4] Arra vonatkozóan is vannak kutatási eredmények, hogy a gyerekeket is kategorizálják, sztereotípiákkal sújtják aszerint, hogy milyen családi struktúrához tartoznak.[5]

Egyetemi hallgatók körében végzett felmérések azt mutatják,[6] hogy a nevelőszülők („mostohaapa" és „mostohaanya") értékelése negatívabb, mint a vér szerinti apa és anya értékelése. *Brian* és munkatársai kimutatták, hogy kezdő pedagógusok és pszichológusok akaratlanul negatívabban viszonyulnak az újraházasodással keletkezett, rekonstruált családok tagjaihoz (szülőkhöz és gyermekekhez egyaránt), mint az ép nukleáris család tagjaihoz. Kutatásukban azt a célt tűzték ki, hogy megállapítsák, vajon a családstruktúra meghatározó szociális kategória-e, amely által az emberek a felnőttekről és gyermekekről alkotott képüket képezik. Hipotézisük szerint a családstruktúra

kulcsfogalom, mely meghatározza a sztereotípiák létrejöttét; a „mostohaszülőket" negatívabban ítélik meg az emberek, mint a biológiai szülőket, akik házasságban élnek, vagy a megözvegyült szülőt; valamint a mostohagyermekeket negatívabban ítélik meg, mint a házas vagy megözvegyült szülők gyermekeit. A vizsgálat eredményei szerint a hipotézis megerősíthető, miszerint a családstruktúra olyan hívószó, amely által kialakulnak a sztereotípiák. Az eredmények alátámasztják, hogy a családstruktúra releváns aspektusa az implicit személyiségelméletnek.

Több kutatónak az a véleménye, hogy minden nem nukleáris család diszfunkcionálisként minősített (pl. *Cherlin,* 1978[7]).

Az újraházasodással kapcsolatos sztereotípiák kutatása során gyakran összekeveredik az újraházasodás értékelése és a megkérdezett személyek saját szituációjának értékelése, így pl. a házasok „boldogságával" kapcsolatos kérdőívek esetében házasok, újraházasodottak és elváltak körében[8]. E kutatásokban az a nem meglepő hierarchikus eredmény rajzolódik ki, miszerint jobb egyszer házasodni, mint újraházasodottnak lenni, jobb párban élni, mint elváltan vagy egyedül. A gyerekekkel kapcsolatban is ismeretesek hasonló kutatások[9], melyek olyan eredményekre jutnak, mint pl. „a nevelőszülőtől nem várható a közelség és az érzelmek ugyanolyan foka, mint az édesszülőktől", vagy „az a család, amiben nevelőszülő van, sokkal inkább hajlamos stress-helyzetek provokálására és ambivalenciára, és kisebb a kohéziója, mint a normális családoké" stb.

A kutatások esetében azonban felmerül az a veszély, hogy amit a kutató társadalmi sztereotípiának tart, abból *normális-deviáns szembenállást* konstruál. Másrészt az a veszély is fenyeget, hogy „maszkhatás" következik be, azaz minden egyes családi szituáció heterogenitása, sokfélesége, így az elváltaké és az újraházasodottaké is, eltűnik az egységesítő kategóriában.

A különböző családtípusoknak (intakt, egyszülős és mostohaszülős családok) a gyerekekre gyakorolt hatásával foglalkozik *Paul R. Amato*[10] vizsgálata, de nem a devianciára való hajlamosítás, a negatív befolyások, a hosszútávú pszichológiai hatás szempontjából, hanem a családon belüli interperszonális viszonyok szubtilisebb változásaira irányítja a figyelmét. A vizsgálatot kamasz gyerekek körében végezte, az apai anyai viselkedésről, a szülői felügyeletről és kontrollról, a házimunka kérdéseiről, a testvérkapcsolatokról, a családi kohézióról, a gyerek által percipiált házastársi konfliktusokról tett fel kérdéseket. A gyerekektől kapott kérdőíveket a szülők hasonló tartalmú kérdőíveivel hasonlította össze. A kutatás talán nem is annyira meglepő eredménye, hogy sem a válás, sem az újraházasodás nem befolyásolja alapvetően a gyerek percepcióját az anyjával kapcsolatban. A leginkább egalitáriánus családi légkört az egyszülős, anya-vezette családban tapasztalta, itt rendelkeztek a gyermekek a legnagyobb autonómiával, de a legmagasabb fokú felelősséggel is, a gyerekek a magasfokú szülői elvárások alanyaiként megfelelő privilégiumokkal is rendelkeztek.

A biológiai apa távolkerülése során elveszített törődést és szeretetet idővel helyettesíti a „mostohaapa„ törődése és szeretete. A stabil „mostohacsaládokban" a „mosto-

haapa" már hasonló mértékben involválódik a gyerekkel kapcsolatos kérdésekben, mint a biológiai apa.

Az újraházasodott családokban születő gyermekeknek a családi kohézióban betöltött szerepét sokan hajlamosak a klasszikus családi reprezentációs séma optikájából szemlélve eleve pozitívnak minősíteni. *Ganong* és Coleman[11] 105 rekonstruált család vizsgálata során azt állapították meg, hogy nem volt szignifikáns különbség a családi élet pszichológiai minőségét mutató egyetlen jelzőszám tekintetében sem (veszekedések) száma, kölcsönös alkalmazkodás, veszekedések a gyermekekkel, elégedettség az előző családhoz képest, válási gondolatok stb.) annak függvényében, hogy az újraházasodást követően született-e közös gyermek, vagy sem.

A klasszikus családi reprezentációk kontúrjait éles fénnyel világítja meg az újraházasodott családi rendszerben létesülő szerepkonstelláció. Az eredeti családban az anya a család központi figurájának számít, míg a férj apa szerepében másodlagos. Az újraházasodott apa még marginálisabb szerepkörbe kerül, mivel előző házasságbeli gyermeke(i) típusosan vér szerinti anyjukkal marad(nak). Az anya szerepköre viszont még jobban megerősödik. *Hobart*[12] a megismerési egyensúly elméletét alkalmazva modellezi az újraházasodott családban képződött komplex kapcsolati hatásokat. Mint ismeretes, a megismerési egyensúly Heider[13] által megadott definíciója szerint egyensúlyban akkor van egy interperszonális helyzet, ha minden viszony pozitív, illetve a kapcsolatok közül kettő negatív, és kiegyensúlyozatlan állapot az, ahol a rendszer mindhárom eleme közt csupa negatív viszony létesül, illetve a triád között létesülő viszonyok között kettő pozitív. Ha feltételezzük, hogy az újraházasodott házaspár kölcsönösen szeretik egymást, és az előző házastársak közül senki se szereti a másikat, akkor a házasságba hozott gyermek szükségképpen konfliktusforrásként fog megjelenni. Fenti megfontolás alapján a kutató azt a hipotézist állította fel, hogy az újraházasodással keletkező kiegyensúlyozatlanság a férj gyereke rovására fog egyensúlyi állapotba rendeződni. Empírikus kutatása újraházasodott családokban valóban kimutatta, hogy az apa viszonya gyermekével rosszabbodott. Hasonlóképpen megmutatkoztak az egyensúlyra törekvő tendenciák a volt házastársak folyamatos negatív értékelésében, mely funkciója a kutató szerint az újraházasodással teremtett kötelék pozitív értékelésének erősítése. Az újraházasodás a korábbi társas hálót alaposan felbolygatja, amennyiben az előző házasságból is származnak gyermekek. Ebben a tekintetben főleg a férj és az ő előző házasságbeli gyermekei vannak hátrányban.

* * *

A családra vonatkozó szociális reprezentációk kutatását részben újraházasodott családok tagjaival folytatott mélyinterjús módszerrel végeztük, melynek során a családra vonatkozó, mélyinterjú-technikával feltárható reprezentációk sajátosságait mutattuk ki. A kutatás eredményeit egyéb publikációkban ismertettük.[14, 15]

Jelen tanulmányban nyolcadik osztályos általános iskolás gyermekek körében kérdőíves technikával folytatott empírikus felmérés eredményeit összesítjük. E korosztály tagjai az ún. bomló családok második, illetve harmadik generációjához tartozván, személyes sorsukban is átélhették a hagyományos családi reprezentációk hiteltelenedését és kiürülését, s kutatásunk arra irányult, hogy a különböző családi helyzetek milyen mértékben gyakorolnak hatást a családdal kapcsolatos képzeteikre, sztereotípiákra, elvárásaikra.

II.

1988. tavaszán 908 fővárosi és pécsi nyolcadik osztályos általános iskolai tanulóval kérdőíves vizsgálatot végeztünk a családi reprezentációk témakörében. Azért döntöttünk a 14–15 éves kor mellett, mert ebben az életkorban a nemi identitás és a társadalmi megismerés apparátusa eljut arra a fejlődési fokra amit Piaget[16] absztrakt receiprocitásnak nevez. Ez azt jelenti, hogy a tizenéves gyermekek önmaguk helyzetének mérlegelése során képesek társadalmilag tipizált sémákat alkalmazni, önmagukat külső szemszögből felmérni az egyes helyzetek adta szerepek lehetőségei között. Másfelől a családszociológiai, demográfiai vizsgálatok adatai alapján valószínűsíthető volt, hogy az ilyen korú népesség esetében a felbomlott családi háttérrel rendelkezők számottevő arányt képviselnek, akiknek egy része egyszülős családban nevelkedik tovább, míg másik része rekonstruált családba kerül.

E feltevésünk jogosultságát igazolja az 1. táblázat.

1. táblázat

A minta megoszlása családi státus szerint (%)

teljes család	67,4
elvált, anyával nevelkedő	18,1
nevelőapával nevelkedik	8
elvált apával nevelkedik	1,3
nevelőanyával nevelkedik	1,2
egyéb családtípusban nevelkedik	3,6

A *vizsgálat eszköze* egy négy kérdésblokkból álló kérdőív volt. A kérdőív minden egyes blokkjában egy-egy történetet fogalmaztunk meg. A történeteket a jutalmazás, a büntetés, a tekintély és a bizalom témái szerint alakítottuk ki. Mivel minden egyes témába eső történetet megfogalmaztunk fiú főhősre és lány főhősre, így összesen a kérdőív nyolc történetet tartalmaz. A történetek (lásd melléklet) egy-egy nevelési szituációt foglaltak magukba, s a válaszadóknak az általuk tipikusnak tartott kimenetelt kellett megjelölniük.

A jutalmazási és büntetési történetek kimeneteleire vonatkozó tipizációs ítéletek mérésére hat választási lehetőséget kínáltunk fel a megkérdezetteknek. A megkérdezettek választhattak aközött, hogy az adott szituációval összefüggésben tipikusan elvárható jutalmazás vagy büntetés

a) elvárható-e vagy sem,
b) beszédaktus útján történik (szidás, dicséret)
c) metakommunikatív értékű testi érintkezés (pofon, testi fenyítés, illetve simogatás, puszi)
d) anyagi gratifikáció (pénzjutalom, vágyott ajándék, illetve pénzmegvonás, ajándékmegvonás)
e) individuális, nem anyagi gratifikáció (program megengedése ill. program tiltása)
f) családi, nem anyagi gratifikáció (családi programban való részvétel, illetve kizárás).

Az autoritás és a bizalom témáiban megfogalmazott történetekben azt kellett eldönteniük a válaszadóknak, hogy az anyát, az apát, illetve a két személyt együttesen tekintik-e bizalom- illetve tekintély forrásnak.

A kimenetelek minden esetben a szülőktől függtek, és mindegyik történetben a vér szerinti anya szerepelt. Azt azonban változtattuk, hogy a történetben szereplő apa a vér szerinti, együttélő édesapa-e, vér szerinti, de elváltan külön élő apa, vagy pedig a családdal együttélő, ún. mostohaapa-e.

A kérdőívek tehát három különböző változatban készültek el: az A változatban teljes családra vonatkoztak a kérdések, a B változatban a nyolcadikos gyermekét egyedül nevelő anyára és a tőlük külön élő elvált apára vonatkoztak, míg a C változatban az édesanyára, és a családdal együtt élő nevelőapára, azaz az anya új férjére vonatkoztak.

Mivel el akartuk kerülni azt, hogy minden gyerek minden történetet minden változatban minősítsen, a minta tagjai véletlenszerűen töltötték ki a három kérdőív-változat valamelyikét. Erre azért volt szükség, hogy elkerülhessük a mechanikusan ismétlődő történetek elolvasása és megválaszolása útján óhatatlanul kialakuló elfáradást és monotónia élményt. De teoretikus okunk is volt az ismétlődések elkerülésére, mivel ha a válaszadók rájöttek volna arra, hogy egy s ugyanazon történet a családi összetétel függvényében háromféleképpen variálódik, akkor könnyen engedhették volna a családdal kapcsolatos sztereotípiáik és előítéleteik csábításának. Így viszont joggal feltételezhettük, hogy *reprezentációikat* kutatjuk, mivel az egyes történetekben megadott szituációk nyíltsága, a befejezés feladata a számukra *tipikus megoldás forgatókönyvét* mozgósította. Ez a forgatókönyv-mozzanat, mely a tipikus szituációkban követendő tipikus cselekvések elvárásait szabja meg, mint korábban láttuk, a szociális reprezentáció részét képezik.

Mivel a kutatott reprezentációk körét az apa-anya-gyerek triádon belül jelentkező jutalmazásra, büntetésre, autoritásra és bizalomra szűkítettük, elégségesnek tűnt, hogy a hipotézis kialakítása kapcsán csupán a gyermek nemének változójával számol-

junk, és ne vegyünk figyelembe olyan tényezőket, mint pl. a születési sorrend vagy a testvérszám.

Az egyes kérdőív-típusok, valamint a minta összetétele alapján fölállíthattuk azt a *hipotézist,* hogy a válaszadók családi hátterének típusa és neme befolyásolja a családra vonatkozó reprezentációik működését, vagyis a saját tapasztalat során kialakított, speciális családtípusnak megfelelő reprezentáció hatni fog a megítélésre felkínált szituáció megoldására. E hipotézisen belül külön kerestük arra a kérdésre a választ, hogy a válaszadó családi hátterének típusa, illetve neme gyakorol-e erőteljesebb hatást a válaszokra.

Mivel a minta tagjait az általunk relevánsnak tartott családi háttér típusa szerint három almintába soroltuk, s háromféle kérdőív változattal dolgoztunk, a vizsgálat alapterve összesen kilenc féle alcsoport kialakítására adott módot. A kilenc alcsoport közül három kongruensnek nevezhető, amennyiben a v. sz.-ek élethelyzete és a megítélésre felkínált történetek által implikált élethelyzet azonos volt, míg hat alcsoport szükségképpen inkongruens volt. Az alábbiakban felsoroljuk a kilenc alcsoportot:

1 – TT	(teljes modellcsalád – teljes saját család)	n =	203
2 – EE	(elvált modellcsalád – elvált saját család)	n =	62
3 – MM	(mostoha modellcsalád – „mostoha" saját család)	n =	25
4 – ET	(elvált modellcsalád – teljes saját család)	n =	218
5 – MT	(mostoha modellcsalád – teljes saját család)	n =	191
6 – TE	(teljes modellcsalád – elvált saját család)	n =	60
7 – TM	(teljes modellcsalád – mostoha saját család)	n =	31
8 – EM	(elvált modellcsalád – mostoha saját család)	n =	28
9 – ME	(mostoha modellcsalád – elvált saját család)	n =	54

A *jutalmazási és büntetési tipizációkra* vonatkozó válaszokat először aszerint néztük meg, hogy a válaszadók családi szituációja és a megítélésre kínált történetben reprezentált családi szituáció kongruenciája vagy inkongruenciája hat-e a válaszokra.

Mind a jutalmazási, mind a büntetési történetek esetében azt tapasztaltuk, hogy a teljes családban élő gyermekek, akik teljes családot reprezentáló történetet ítéltek meg, az apa és az anya jutalmazási, illetve büntetési stratégiája között megegyezést látnak. Az összes többi esetben (tehát a kongruens esetekben éppúgy, mint az inkongruens esetekben) a válaszadók szerint az apa ill. az anya tipikus jutalmazási és büntetési módja nem esik egybe.

A büntetésre vonatkozó történetek kapcsán a már említett általános tendencián túl azt találtuk, hogy a mostoha családokban élő válaszadók (fiúk-lányok egyaránt), függetlenül attól, hogy a történet, melyet megítéltek, saját családi helyzetükkel kongruens vagy inkongruens, az összes többi válaszadóhoz képest a legnagyobb arányban vélekedtek úgy, hogy az apa és az anya tipikus büntetési módja nem esik egybe.

Ami az egyes konkrét jutalmazási módok megítélését illeti, a vizsgálati személyek közül elenyészően kevesen vélekedtek úgy, hogy az adott esetekben nem számíthatnak semmiféle jutalomra.

2. táblázat

Jutalmazási típusokra vonatkozó gyakorisági ítéletek a történetek szereplőinek neme és családi háttere szerint

	teljes modellcs.				elvált modellcs.				mostoha modellcs.			
	anya		apa		anya		apa		anya		apa	
	Lt*	Ft*	Lt	Ft	Lt	Ft	Lt	Ft	Lt	Ft	Lt	Ft
semmi	1	3	2	7	–	3	3	11	1	4	4	9
dicséret	15	35	24	48	19	40	12	47	16	35	23	48
simogatás, puszi	15	16	4	3	13	17	3	4	17	24	4	5
pénzjutalom	8	10	18	10	14	7	29	10	7	8	23	11
vágyott program	15	8	11	10	9	8	17	8	15	7	9	9
családi program	5	1	9	4	12	1	14	3	12	3	11	3

* Lt = lánytörténet
Ft = fiútörténet

A teljes minta szerint vizsgálva a jutalmazási típusokra vonatkozó gyakorisági ítéleteket, azt látjuk, hogy általában véve a *szóbeli dicséret* a leggyakrabban előforduló jutalmazási módszer, ezen belül viszont a válaszadók véleménye szerint az apák (különösen fiúgyermek esetében) gyakrabban alkalmazzák ezt a jutalmazási módszert, mint az anyák.

A nemi reprezentációk működését jól mutatja, hogy a *testi érintést* mint jutalmat a válaszadók inkább ítélik anyai módszernek, mint apai módszernek. Abban viszont nincs különbség, hogy az anyák ezt a módszert fiaik, illetve lányaik tekintetében hogyan gyakorolják.

Egyenként vizsgálva az egyes jutalmazási módszerek előfordulását, az elemzésbe már bevonhatjuk a válaszadók családi hátterének jellegét is.

3. táblázat

A szóbeli jutalmazásra vonatkozó gyakorisági ítéletek a történetek szereplőinek neme, családi háttere, valamint a válaszadók neme és családi háttere szerint (%)

alcsoport	Fiú				Lány			
	anya		apa		anya		apa	
	Ft	Lt	Ft	Lt	Ft	Lt	Ft	Lt
1	35	10	58	24	33	17	43	19
2	36	19	43	10	37	3	50	27
3	48	14	48	24	15	23	8	31
4	39	11	47	13	41	25	49	9
5	34	17	50	24	31	16	51	22
6	34	24	49	29	47	6	29	41
7	40	20	70	20	50	21	36	21
8	50	25	50	–	29	7	43	14
9	50	25	33	17	46	9	64	41

Megállapítható, hogy a válaszadók többnyire úgy látják, hogy a szóbeli dicséret inkább irányul a fiúkra, mint a lányokra. Ezen belül is ezt a jutalmazási stratégiát többnyire az apák alkalmazzák fiaik vonatkozásában. Ezt az interakciós típust leggyakrabban a mostohacsaládban élő fiú válaszadók említik, ha teljes családot reprezentáló történettel szembesülnek. Egészében véve a lányok megítélése szerint a fiú-apa dicséretet implikáló verbális interakció ritkábban fordul elő, mint ahogy azt a fiúk megítélik.

4. táblázat

Jutalmazó testi érintésre vonatkozó gyakorisági ítéletek a történetek szereplőinek neme, családi háttere, valamint a válaszadók neme és családi háttere szerint (%)

alcsoport	Fiú				Lány			
	anya		apa		anya		apa	
	Ft	Lt	Ft	Lt	Ft	Lt	Ft	Lt
1	13	15	3	3	16	18	3	4
2	21	12	5	–	27	40	3	10
3	10	14	10	10	31	15	8	15
4	6	13	3	1	23	8	4	3
5	21	14	4	1	25	22	4	5
6	17	10	2	–	6	17	–	–
7	40	10	–	–	14	8	–	–
8	17	–	–	8	29	21	–	–
9	21	13	4	4	27	5	9	–

A jutalmazó testi érintés (simogatás, puszi) tipikusan anyai jutalom stratégia, mely egyaránt irányulhat fiúkra és lányokra. Két esetben találtunk az átlaghoz képest kiugróan magas említési gyakoriságot: az elvált családban élő lányok a velük megegyező életsorsú főhős esetében jelentős gyakorisággal vélekednek úgy, hogy az anya testi érintéssel jutalmazza lányát. A fiát testi érintéssel jutalmazó anya viszont a mostohacsaládban élő fiú válaszadók esetében tűnt gyakori figurának, de csak abban az esetben, ha a történet – miként az előző esetben – elvált családra vonatkozott.

5. táblázat

Pénzjutalomra vonatkozó gyakorisági ítéletek a történetek szereplőinek neme, családi háttere, valamint a válaszadók neme és családi háttere szerint (%)

alcsoport	Fiú				Lány			
	anya		apa		anya		apa	
	Ft	Lt	Ft	Lt	Ft	Lt	Ft	Lt
1	16	8	6	14	7	9	11	16
2	10	21	7	41	7	17	3	20
3	24	–	14	19	23	23	15	8
4	8	14	14	25	5	11	8	28
5	7	5	12	25	8	7	14	23
6	2	5	10	29	18	6	6	18
7	–	20	10	40	7	–	21	14
8	–	8	–	33	7	7	7	19
9	–	13	8	42	–	–	5	9

A pénzzel történő jutalmazás, szemben az előző jutalmazási stratégiával, tipikusan apai stratégiának minősül a válaszadók szemében. Az adatok érdekessége, hogy a fiúk jelentősen túlbecsülik ennek az apai jutalmazási stratégiának az előfordulását, ha az lányokra irányul. Ám egészében véve úgy látszik, hogy a pénzjutalmat mint stratégiát az apa-lány interakció tipikus alkotórészeként észlelik a válaszadók. Egyedüli kivételt a mostohacsaládban élő válaszadóknak a helyzetükkel kongruens történetre adott reagálásai képezik, ahol az anyát ítélik meg mint pénzjutalmat adó személyt, aki a gyerek nemétől függetlenül okozhat anyagi jellegű gratifikációt.

6. táblázat

Bünetésti típusokra vonatkozó gyakorisági ítéletek a történetek szereplőinek neme és családi háttere szerint (%)

	teljes modellcs.				elvált modellcs.				mostoha modellcs.			
	anya		apa		anya		apa		anya		apa	
	Lt	Ft	Lt	Ft	Lt	Ft	Lt	Ft	Lt	Ft	Lt	Ft
semmi	3	7	6	8	2	6	33	40	3	5	13	16
szidás	53	58	35	31	54	58	44	34	56	52	42	33
pofon	4	1	11	8	7	2	3	2	3	2	11	11
pénzmegvon.	3	8	5	13	2	8	1	9	1	9	5	14
progr. eltilt.	17	8	18	14	16	10	4	4	19	10	12	10

Az észlelt büntetési típusok megoszlása esetében a büntetés hiánya láthatóan erőteljesebb, mint a jutalom hiánya. Különösen gyakori a teljes büntetlenség vélelme az elvált családokat reprezentáló történetek esetében, legalábbis ami az apát illeti. Ez persze magától értetődő, hiszen az apa a történet szerint nem él együtt gyermekével. Legjellemzőbbnek tartott büntetési stratégia a beszédaktus, melynek forrása a válaszadók szerint többnyire az anya. Hogy ez a stratégia inkább fiúgyermekre vagy lánygyermekre irányul, abban a történet által implikált családjelleg hatása figyelhető meg. Az elvált családokban és a mostohacsaládokban az anya inkább szidja leánygyermekét, mint fiúgyermekét.

7. táblázat

A büntetés hiányára vonatkozó gyakorisági ítéletek a történetek szereplőinek neme, családi háttere, valamint a válaszadók neme és családi háttere szerint (%)

alcsoport	Fiú				Lány			
	anya		apa		anya		apa	
	Ft	Lt	Ft	Lt	Ft	Lt	Ft	Lt
1	8	1	10	5	6	4	5	5
2	7	2	43	29	3	–	30	20
3	5	14	19	29	8	–	15	15
4	7	2	41	35	4	2	38	34
5	6	1	17	12	3	1	17	8
6	7	7	7	4	–	6	6	6
7	20	10	10	20	–	–	–	7
8	–	8	25	33	14	7	36	21
9	13	8	17	4	–	–	9	23

Az apa reprezentációjának, úgy tűnik, részét képezi az engedékenység és elnézés, illetve más interpretáció szerint a gyermekkel szemben mutatott közömbösség, illetve a nevelés teréből történő kiszorítottság. Erre következtethetünk a táblázat adatai láttán, melyek azt mutatják, hogy a válaszadók szerint az apa nevelési eszköztárából feltűnően gyakran hiányzik a büntetés, függetlenül a gyerek nemétől. Ezt a képet nemigen módosítja a válaszadók neme és családi háttere.

8. táblázat

Beszédaktus büntetésre vonatkozó gyakorisági ítéletek a történetek szereplőinek neme, családi háttere, valamint a válaszadók neme és családi háttere szerint (%)

alcsoport	Fiú				Lány			
	anya		apa		anya		apa	
	Ft	Lt	Ft	Lt	Ft	Lt	Ft	Lt
1	56	60	31	33	56	43	34	36
2	50	57	26	52	67	53	43	43
3	52	52	43	29	62	54	23	54
4	56	46	36	38	58	61	35	47
5	52	57	31	39	50	48	30	43
6	66	56	29	39	82	47	29	29
7	60	60	40	10	57	57	21	57
8	75	67	33	50	43	29	43	57
9	58	67	38	42	55	77	32	36

Míg az apai büntetésre vonatkozó reprezentáció domináns eleme a passzivitás, addig az anyai szerepre vonatkozó reprezentáció domináns eleme a büntetői aktivitás, mely elsődlegesen beszédaktus útján nyilvánul meg. A 8. táblázat adatai jól mutatják, hogy a válaszadók családi szituációjától és a megítélésre került történetek által implikált családi szituációtól függetlenül, mindkét nemű gyermek esetében a beszédaktus útján büntető anya képe tűnik tipikusnak.

9. táblázat

Testi agresszióra vonatkozó gyakorisági ítéletek a történetek szereplőinek neme, családi háttere, valamint a válaszadók neme és a családi háttere szerint (%)

alcsoport	Fiú				Lány			
	anya		apa		anya		apa	
	Ft	Lt	Ft	Lt	Ft	Lt	Ft	Lt
1	2	4	8	9	–	3	5	10
2	5	12	–	2	–	7	–	3
3	5	5	–	5	–	8	15	15
4	1	7	2	5	1	3	1	3
5	2	3	15	10	3	3	10	13
6	2	5	12	20	–	6	12	18
7	–	–	–	10	–	–	21	–
8	8	–	–	–	–	21	7	–
9	–	4	8	13	–	–	14	9

A testi agresszió útján gyakorolt büntetés a válaszadók szerint az apai reprezentáció szerves tartozéka. Érdekes, hogy nincs különbség ebben a tekintetben aszerint, hogy vér szerinti apáról van-e szó, vagy sem. A válaszadók neme szerint sajátos optikai csalódásra következtethetünk, ugyanis a fiúk úgy látják, hogy a testi agresszió jellegzetesen az apa-fiú interakció részét képezi, ezzel szemben a lányok úgy látják, hogy a büntetésnek ez a fajtája az apa-lány interakciónak is részét képezheti.

10. táblázat

Program megvonásra vonatkozó gyakorisági ítéletek a történetek szereplőinek neme, családi háttere, valamint a válaszadók neme és családi háttere szerint (%)

alcsoport	Fiú				Lány			
	anya		apa		anya		apa	
	Ft	Lt	Ft	Lt	Ft	Lt	Ft	Lt
1	10	11	11	19	6	23	17	19
2	17	14	5	2	7	20	10	13
3	14	19	5	14	8	23	15	8
4	6	13	20	4	13	18	8	3
5	13	15	5	11	9	27	10	13
6	5	15	15	12	–	24	12	12
7	10	10	20	40	14	29	21	14
8	8	17	8	–	–	21	–	7
9	–	13	4	8	9	14	23	23

A program megvonás mint büntetés megítélésében döntő a válaszadók neme. Abban mind a fiúk, mind a lányok egyetértenek, hogy az anya inkább hajlamos a program megvonás büntetésének gyakorlására, mint az apa, azonban a lányok szerint az anya szívesebben bünteti lányát ezen a módon, mint a fiát. (A fiúk is úgy látják, hogy ez a fajta büntetés inkább a lány-anya viszony tartozéka, de a lányokhoz képest kevésbé gyakori körükben ez a feltevés.) A teljes családban élők, amikor teljes családot implikáló történetet ítélnek meg, ezt a fajta büntetést gyakrabban tulajdonítják szüleiknek, mint a többi alcsoport tagjai.

11. táblázat

Tekintély-becslés alcsoportok, nem, és a történet hősének neme függvényében

alcsoport	Fiú					
	anya		apa		mindkettő	
	Ft	Lt	Ft	Lt	Ft	Lt
1	17	49	44	26	38	25
2	67	76	7	5	21	17
3	43	62	29	14	29	24
4	66	89	14	6	20	4
5	39	57	19	16	42	27
6	22	41	46	39	27	15
7	30	50	40	40	30	10
8	91	75	–	16	8	8
9	54	88	8	–	38	12

alcsoport	Lány					
	anya		apa		mindkettő	
	Ft	Lt	Ft	Lt	Ft	Lt
1	16	45	49	30	35	25
2	77	90	7	7	17	3
3	77	85	8	–	15	15
4	74	92	10	2	16	6
5	49	60	14	7	36	32
6	47	65	29	35	24	–
7	14	50	57	29	29	21
8	93	100	–	–	7	–
9	45	64	9	–	45	32

A válaszadók körében a teljes családokról az a feltételezés él, hogy akár fiúkról, akár lányokról van szó, a szülők tekintélyviszonyai nagyjából kiegyensúlyozottak. Különbséget jelent azonban az, hogy a fiúról szóló történetek esetében az apát, a lányokról szóló történet esetében az anyát jelölik meg elsődleges tekintélyforrásnak. A mostohacsaládról alkotott vélekedések szerint is ez a tipikus tekintélymegoszlás, azaz a gyermeket együttesen nevelő szülők (még ha az apa nem vér szerinti apa is) közösen képeznek tekintélyt a gyermek számára. Az elvált családokban a tekintély forrása mind a fiú, mind a lány hősök számára döntően az anya, akár fiúktól, akár lányoktól származik a megítélés.

Összességében nézve az anyáknak nagyobb tekintélyük van a családokban, mint az apának. Az apai tekintély-dominancia a válaszolók szerint csak a teljes családokat jellemzi, éljenek a válaszadók akár a történet hősével megegyező, akár attól eltérő családtípusban. Úgy tűnik, a lányok inkább elfogadják a ,,mostohaapát'' az édesanyával együtt tekintélyforrásnak, mint a fiúk.

12. táblázat

Bizalom-becslés alcsoportok, nem és a történet hősének neme függvényében

alcsoport	Fiú					
	anya		apa		mindkettő	
	Ft	Lt	Lt	Lt	Ft	Lt
1	41	86	46	9	12	4
2	64	81	21	14	10	–
3	38	95	38	–	24	5
4	38	72	54	24	7	3
5	52	89	40	8	7	1
6	29	8	54	15	12	–
7	–	100	90	–	10	–
8	75	100	25	–	–	–
9	54	83	33	13	13	4

alcsoport	Lány					
	anya		apa		mindkettő	
	Ft	Lt	Ft	Lt	Ft	Lt
1	30	93	60	4	10	2
2	57	87	43	10	–	3
3	77	85	15	8	8	–
4	34	83	61	14	4	2
5	54	96	35	4	9	–
6	29	88	71	12	–	–
7	29	99	64	1	7	–
8	50	78	43	14	7	7
9	73	100	27	–	–	–

A teljes családokra vonatkozó bizalom reprezentáció szülők szerinti megoszlása eltér az elvált, ill. mostohacsaládok képéhez képest. Míg az utóbbi esetekben a bizalmi előfeltevés az anya-gyerek interakciókra vonatkozó reprezentációk sajátja, addig a teljes családok esetében az apa is bizalmi forrásként jelentkezik, fiúk esetében abszolút mértékben is meghaladva az anyát. Különösen a teljes családban élőkre jellemző, hogy elvált családra vonatkozó elképzeléseikben a nem együtt élő apa iránt viszonylag nagyfokú bizalmat feltételeznek, de csak akkor, ha lány-apa viszonyról van szó.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a feltárt családra vonatkozó reprezentációk kevéssé függnek a válaszadó saját családjának típusától, ugyanakkor jelentősen módosulnak a válaszadók neme, valamint a történetekben megjelenített családok típusa és a történetek főszereplőjének neme szerint.

Vizsgálatunk kimutatta, hogy a teljes családra vonatkozó reprezentációban a *hagyományos elemek modern elemekkel* vegyülnek. A teljes családra vonatkozó reprezentáció összhangot sugall az apa és az anya által követett nevelési eljárások tekintetében, és egalitáriánus elemként a közösen érvényesített tekintély mozzanatát tartalmazza. Ugyanakkor az apát és az anyát hagyományos módon jeleníti meg. Az *apa* a családi interakciók és kommunikációk áramán kívül állva feltétlen tekintély forrása, különösen a fiúk szemében. Ilyen értelemben azt mondhatjuk, hogy e sajátosan passzív szülői modellt a fiúk minden valószínűséggel átörökítik magukra.

Azáltal, hogy az apai szerepben az instrumentális vonásokkal szemben felerősödnek a szimbolikus vonások, a tradicionálisan megjelenített családszervező és emotív anyaképhez képest a teljes családra vonatkozó mai reprezentációban az *anya* hiperaktívnak tűnik: jutalmaz, büntet, valamint tekintély és bizalom forrása.

A tradícionális családi reprezentáció féloldalas megnyilvánulásaként értékeljük a *gyermekszerepek* nemi konvenciók szerint mutatkozó meglehetősen merev elkülönülését. Eszerint a fiúgyermek távolságtartó, ún. „hideg" nevelést kap, akit mozgásában szülei kevéssé ellenőriznek. Ezzel szemben a lány mozgása a szülők által kontrolláltabbnak tűnik, cserébe viszont a feléje irányuló nevelési stílus „meleg".

A válaszadók neme sajátosan befolyásolja a teljes családra vonatkozó reprezentációt, mivel mint arra a részletes elemzés során többször is rámutattunk, mind a fiúk,

mind a lányok sajátos optikai csalódás áldozatai, amikor a velük ellentétes nemi történet szereplőjére irányuló szülői interakciókat tipizálják.

A teljes családra vonatkozó reprezentáció egyensúlya az *elvált, egyszülős családra* vonatkozó reprezentációban tökéletesen felborul, hiszen az apa kiesik a képből. Az magától értetődő, hogy ilyen körülmények között az anya felértékelődik, mivel magára kényszerül vállalni az összes nevelési funkciót. (Hogy mennyire nem csupán a reprezentációk ártatlan működéséről van szó, azt azzal az adattal szemléltethetjük, mely arról tanúskodik, hogy a válóperes bírói gyakorlatban az esetek mintegy 80%-ában az anya javára ítélik a gyermeket vagy gyermekeket.) Ily módon az elvált anyára háruló terheket híven leképező reprezentáció esetében nehéz megmondani, hogy a valóságos helyzet által létrehozott tipizációs konstrukcióról, vagy inkább a tipizációs konstrukció által létrehozott valóságos helyzetről van-e szó inkább. Hajlunk arra a feltevésre, hogy az utóbbi esetről van szó, mely azt bizonyítja, hogy egy-egy szociális reprezentáció „önmagát beteljesítő jóslatként" funkcionál.

Kevésbé magától értetődő az elvált, egyszülős családra vonatkozó reprezentációban a gyermekszerepek homogenizációja, ami a fiúkra, illetve lányokra irányuló nevelési attitűdök különbségeinek eltűnését foglalja magában. A gyermekszerepek nemek szerint történő hagyományos reprezentációjának mindössze egy eleme maradt fenn, mely azt valószínűsíti, hogy a családtól különélő elvált apa és a családban maradt lánya között megmarad a bizalom.

A *mostohacsalád* reprezentációja azt tanúsítja, hogy a nevelőapa felbukkanása sok tekintetben képes a válás által felborított egyensúly visszaállítására és a mostohaapa reprezentációjának a vér szerinti apa reprezentációjából ismert számos mozzanat részét képezi. Így pl. tekintélyként – igaz, csak közösen az anyával – a gyermekek szemében számításba jöhet, és ugyancsak megengedett számára a vér szerinti apának fenntartott egyes nevelési eszközök igénybevétele.

A mostohacsaládra vonatkozó reprezentáció esetében mindazonáltal *idealizációs tendenciák* működésére is gyanakodhatunk. A mélyinterjús vizsgálatokban feltártuk, hogy a mostohacsaládok tagjai számára a teljes családra vonatkozó reprezentáció normatív referenciaként van jelen, ami óhatatlanul a teljes családra vonatkozó reprezentációkhoz asszimilálja a mostohacsalád reprezentációját is. Másfelől a reprezentáció kialakulása és működése nyilvánvalóan függ a mostohacsalád fennállásának időtartamától, hiszen amennyiben a rekonstruált családról beszélünk, magától értetődően figyelembe kell vennünk a rekonstrukcióhoz szükséges *idő* tényezőjét. Mivel történeteinkben az időtényezőre utalás nem volt, a kérdezés során működésbe lépett reprezentáció némiképp mitizálódva a már rekonstruált állapotnak megfelelő képet vetítette bele a történetben elmondott eseménybe.

ÖSSZEFOGLALÁS

Kutatásunk gyakorlati konzekvenciájaként azt mondhatjuk, hogy célszerű volna a családra vonatkozó reprezentációkat forgalmazó propagandisztikus, publicisztikus és pedagógiai-didaktikai jellegű közléseket olymódon alakítani, hogy a családi együttélésre vonatkozó reprezentációk ne tartalmazzanak implicit értékelő mozzanatokat a hagyományos családmodell javára. Ezáltal csökkenteni lehetne az elvált családok és a rekonstruált családok tagjaiban sokszor tudattalanul munkáló rossz lelkiismeret okozta feszültségeket és pszichikus terheket, valamint a teljes családra vonatkozó reprezentációban is fölerősödhetnének a modern elemek, melyek egy egalitáriánusabb szülő-szülő viszonyt, és a nemi megkülönböztetéseket kevésbé kiélező szülő-gyermek viszonyt sugallhatnának.

Amikor a családszociológia a modern társadalomban törvényszerű fejleményként tárja fel a családi együttélési formák változatosságát, nem eshet a hagyományos családi reprezentációk csapdájába, melyek optikájából a teljes családon kívüli összes egyéb változat (egyszülős család, rekonstruált család) csökkent értékűnek, deviánsnak tűnik. A családszociológia akkor tölti be társadalompolitikai funkcióját, ha eredményeit olymódon interpretálja, melynek révén a családra vonatkozó reprezentációk társadalmilag kommunikált készletében teret nyer és elismerést kap a családi minták pluralizmusa.

IRODALOM

1 *Moscovici, S.:* La psychoanalyse, son image et son public. 2ème édition, Paris, P.U.F. 1976

2 *de la Haye, A—M.:* Représentation des relations d'affinité entre parents et enfants = Recherches de psychologie sociale, 1980, 2. 97—114. o.

3 *Csepeli Gy.:* Bevezetés a szociálpszichológiába (egyetemi jegyzet), Tankönyvkiadó, Budapest 1986

4 *Etaugh, C. — Melstrom, J.:* The effect of marital status on person perception = Journal of Marriage and the Family, 43, 801—805. o. 1981

5 *Santrock, J. — Tracy, R.:* Effects of children's family structure status on the development of stereotypes by teachers = Journal of Educational Psychology, 70: 754—757. o. 1978

6 *Ganong, L. — Coleman, M.:* Stepparents: A pejorative term? = Psychological Reports, 52: 919—922. o. 1983

7 *Cherlin, A.:* Remarriage as an incompleate institution = American Journal of Sociology, Vol. 84. no 3. 1978, 634—650. o.

8 *White, L. K. — Booth, A.:* The quality and stability of remarriages: the role of stepchildren = American Sociological Review, 1985. Vol. 50. 689—698. o.

9 *Bowerman, C. E. — Irish, D. M.:* Some relationships of stepchildren to their parents = Marriage and Family Living, Vol. 24, 1962, 113—121. o.

10 *Amato, P.R.:* Family Processes in One-Parent, Stepparent and Intact Families: The Child's Point of View = Journal of Marriage and the Family, Vol. 49, No 2, May 1987

11 *Ganong, L. — Coleman, M.:* Do Mutual Children Cement Bonds in Stepfamilies = Journal of Marriage and the Family, 50 (August 1988), 687—698. o.

12 *Hobart, Ch.:* The Family System in Remarriage: An Exploratory Study = Journal of Marriage and the Family, 50 (August 1988), 649—661. o.

13 *Heider, F.:* The psychology of interpersonal relations. New York, 1958, Wiley

14 *Nemenyi M.:* Új család? Új modell? = Ifjúsági Szemle, 1988 május

15 *Nemenyi M.:* (Mostoha) családi tükör. Háttér a családvédelemhez (szerk.: *Gáspár Sarolta),* Lap- és Könyvkiadó KFT, Budapest, 1989

16 *Piaget, J.:* Válogatott tanulmányok, Budapest, Gondolat, 1970

NEMÉNYI,MÁRIA

FAMILY REPRESENTATIONS OF TEENAGERS

(Summary)

In 1988 we have conducted a survey with questionnaire with the view of studying the familyrelated social representations among 908 pupils of the eight form in the capital and in Pécs. The sphere of representations was limited to rewards, punishments, authority and confidence within the triade of father-mother-child. With the help of the questionnaire prepared in three variants we have studied these relations in three types of families: in the complete family, in the one-parent family, and in the so-called „step-family" coming into existence by re-marriage. According to our hypothesis the functioning of the representations related to the different families is influenced by the type of the family background and the gender of the respondents. Our hypotheses have been only partly corroborated. The representations explored were less related to the type of family the respondent lived in, but were significantly modified by the type of families described in the stories and by the gender of the main actor of these histories. Generally speaking we have found a mixture of traditional and modern elements in the pictures drawn about families. Though the role of parents and children rigidly differed from each other, in keeping with the conventions of sex, but the authority relations have shown an egalitarian tint.

GERT SCHMIDT

RACIONALIZÁCIÓ ÉS POLITIKA – NÉHÁNY MEGFONTOLÁS A MODERN KAPITALISTA TÁRSADALMAK IPARI VISZONYAI VÁLTOZÁSÁNAK VIZSGÁLATÁHOZ*

A „második automatizálási vita" – paradigmatikus kihívás az iparszociológiai kutatás számára

a) Az ipar- és szervezetszociológusok körében kellemetlen érzést kellene előidéznie az „automatizálási vita" címszavának. Az 50-es és 60-as évek nagy automatizálási vitája az iparszociológusokat egyfelől (a figyelmeztetők és szkeptikusok oldalán) politikailag releváns vitapartnereknek és jelentékenyen elkötelezettnek tekintette (az iparszociológusok és szakszervezetek fontos kapcsolatait e viták folyamán építették ki!), másfelől azonban minden „fennkölt" – és igencsak pesszimisztikusan színezett – jövendölés és vízió figyelemre méltó diszkreditálását eredményezte: Nemcsak az olyan empírikus példaképek, mint a sokat látogatott *Johnson's Wax* gyár maradtak kivételes esetek, de a felgyülemlett „technológiai tömegmunkanélküliség", az igért belső szervezeti forradalmak sem váltak „láthatóvá", vagy ha igen, akkor nem eléggé tisztán. (A fent említett vita, az USA-ból olyan nevekkel érkezve, mint *Norbert Wiener, John Diebold* és *James Bright,* már ott jelezte az ellentétekben való gazdagságot. Nyugat-Európában és speciálisan a Német Szövetségi Köztársaságban a tudományágat tekintve széles körben és a nyilvánosság előtt vitatták meg – 1950. után. *Friedrich Pollack* volt az „automatizálás" témájának egyik első képviselője a szociológiai szakmai vitában[1], – mígnem az 50-es évek végén és a 60-as évek elején született számtalan publikáció végül az IG–Metall két automatizálási kongresszusába torkollott 1963-ban és 65-ben[2].)

A nyugat-európai ipari államokban a 60-as évek végéig tartó „rendkívüli" szociális és gazdasági fejlődés elnyelte a bizonyos fokig „helyes" szkeptikus elemzéseket. A gazdasági expanzió, a munkaerőhiány (különösen a szakemberhiány) 60-as évek közepétől adott konstellációja és a szociálpolitikai reformorientáció semlegesítette a mennyiségi és minőségi munkaerőpiaci dinamika ténylegesen végbemenő változásainak

* E tanulmány némileg átdolgozott formában várhatóan 1990-ben *Gyekiczky Tamás* szerkesztésében a *Munka, technika, társadalom* c. kötetben (MTA Szociológiai Kutató Intézet – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó) jelenik meg.

hatását (növekvő strukturális differenciálódás, problematikus részmunkapiacok kiképződése stb.) Az 50-es és 60-as évek automatizálási vitája végül is jelentős irodalmat hozott létre, a munka világának jövőjét tekintve nem kis mértékben szolgálta az általános társadalmi érzékenység kialakulását, és ezzel együtt mindenekelőtt hozzájárult a fiatal társadalomtudományok elismeréséhez is. Azonban összességében mégis a társadalomtudományi elemző erő és előrejelző képesség meghiúsulásának impozáns dokumentuma.

A sikertelenséget végül is a 60-as évek vezető iparszociológusai észlelték és „fordították le" (umgesetzt). Ezt *Alain Touraine* kritikai hivatkozása *Georg Friedmannra*[3], a bányászat bérkérdéseivel foglalkozó nagy tanulmányok[4], a Német Szövetségi Köztársaságban az úgynevezett „köztes generáció"[5] iparszociológiai tanulmányai, valamint Nagy-Britanniában a Liverpool-csoport, az Aston-Team és a Tavistock-Intézet 60-as években született tanulmányai jelzik. Ez utóbbiak végrehajtják a nyugat-európai iparszociológia fordulatát az analitikusan orientált résztudomány felé, amely az össztársadalmi fejlődésre tekintettel búcsút vesz a közvetlen értelmezési ajánlatoktól. A 60-as évek kutatásainak tematikus irányváltoztatása, módszertani helyesbítései és az új elméleti-analitikus feltevések kimunkálására irányuló fáradozások az automatizálási vitával párhuzamosan, illetve az után lezajló tanulási folyamat[6] eredményei is.

b) A 70-es évek közepén Nyugat-Európában kibontakozik a „második" automatizálási vita. A robotok széles körű használatának tényleges kezdete és a komplex mozgást kivitelező kézi átrakókészülékek (Handhabungsgerät), a mikroelektronika betörése az ipari gyártásba és az új kommunikációs technológia kezdődő használata az iparban és igazgatásban, lendületesen sokrétű, „teret ölelő" szemléletes fantáziákat hívnak elő a legkülönbözőbb szervezeti érdekekhez közelálló újságíróknál és funkcionáriusoknál, de olyan komoly tudósok körében is, akiknek analitikus képzelőereje ismét csak korlátoltnak bizonyul. Aligha hagyható figyelmen kívül a „vad számítás" gyámoltalan erőfeszítése (a prominenssé vált „Siemens-iroda 2000") és a fenntartással szemlélt japán csodát extrapoláló „egzakt víziók" fellendülése.

A második automatizálási vitának kétségbevonhatatlanul párhuzamai vannak az elsővel, éppen a társadalmi valósággal kapcsolatos, bizonyos tudományos könnyelműségre tekintettel. A két „vita" összeütközés a társadalmi racionalizációs folyamatok formáival és következményeivel. A vita lényegét tekintve minden esetben arról van szó, hogy egyfelől megértsék ami történik, másfelől pedig arról, hogy koncepciókat fejlesszenek ki, a történést politikailag kontrollálják és technikailag vezéreljék. Azonban a második automatizálási vita a „konfrontálódó valóság" miatt, világosan különbözik az elsőtől: majdnem minden nyugat-európai országban magas és stabil a munkanélküliség, amelyet aligha tekint bárki is teljességgel a technológiától függő jelenségnek (habár senki sincs abban a helyzetben, hogy a „technológiai komponenseket" meghatározza); változások a minőségi munkaerőkereslet struktúrájában, amelyben a technológiai tényezők befolyása „követhető" egészen a munkahely síkjáig; a nyilvánvalóan technológiai lökésekhez kötött és a nemzeti határokon túlnyúló munkaerőpiaci dinamika új formái(lásd a sokat vitatott termelő helyek ide-oda telepítgetését a mikro-

processzor gyártásban). S végül, de nem utolsó sorban az uralkodó ideológiai jövőmodell és a politikai kultúra változásai az ökológiai- és energiakérdések aktualitásának hátterén, valamint az ezzel összekötött magasfokúan generalizált életvilágban kialakult határtapasztalatok és elvárások a második automatizálási vitát olyan új vitaként kényszerítették ki, amelyben az iparszociológiai kutatás késztetve van kutatási arzenáljának, kérdésfeltevéseinek, eszközeinek stb. „kiselejtezésére" és kiegészítésére.

Technika, szervezet és politika — a racionalizáció analitikus differenciálására vonatkozó feltevés

a) Az újabb iparszociológiai irodalomra vetett pillantás azt az ítéletet sugallja, hogy a tudományág ma jobban felkészült az „automatizálási kérdés" megfelelő fogadtatására és feldolgozására, mint a 60-as évek elején. A vezető kutatás távolságtartása a jövendő munka — és társadalmi valóság egyszerű — tervezetéhez határozottabb, a részleges elemzések és hipotézisek kifejező ereje precízebb. A kihívás új tartalmi struktúrájára és azon társadalmi problémákra tekintettel, amelyeket a második automatizálási vita folyamán jeleznek, valóban úgy tűnik, hogy az iparszociológia számára legalább éppen olyan mélyreható változások és „nyitások" szükségesek, mint ahogyan ez — kapcsolódva az első automatizálási vitához — 25 évvel ezelőtt szükséges volt. A racionalizáció társadalomtudományi koncepciója ismét törékennyé vált. A „technika" és „munkaszervezet" összefüggésének differenciált megfogalmazásaiban kidolgozott „keresési programok" is érzékeny hiányokat és nyilvánvaló rövidítéseket fednek fel. Még mindig nincs kimerítve sem az analitikus differenciálás, s mindenekelőtt a „nyugati racionalizáció" weberi koncepciója szociológiai kiélezésének kínálata, sem pedig a racionalizáció koncepciójának a marxi társadalomelmélet vonalán történő rekonstrukciója. Az iparszociológiai kutatás folyamán egyfelől a lerövidített — egyenes vonalúvá tett — racionalizációs koncepciót olykor eredményesen „transzponálták", másfelől azonban az iparszociológiai kutatás témái újra és újra a racionalizálási formula *Marx*tól és *Weber*től átvett „egyszerű megfogalmazásának" elméleti deficitjéhez vezetnek. Mind *Marx,* mind *Weber* számára a „racionalizáció" — tehát a „nyugati racionalizmus" és a „kapitalista racionalizáció" (bármilyen különbözőek legyenek is a konnotációk) — a produktivitás fokozására és az uralom stabilizálására irányuló érdekek társadalmi érvényesülésének folyamatait fogja át. *Marx* és *Weber* számára racionalizáció „szociológiai szubsztanciája" magában foglalja mind a technikai-organizatórius, mind a politikai-szociális racionalizációt.[7]

b) A 70-es évek végén a szövetségi kormány humanizációs programjának keretében elvégzett vizsgálatok[8] sora, de ezen a megbízáson túlmenően is fontos tanulmányok[9] tanúskodnak a tartalmilag megváltozott racionalizációs érdekről, vagyis arról, hogy az eddigi racionalizálási fáradozások gyújtópontjában megkülönböztetett „munkával" és „technikával" (a klasszikus „elasztikus tényezőkkel") szemben az érdekeltség irányát korrigálva a munkacselekvés normatív és kulturális feltételeire tevődött

át a hangsúly.[10] Hivatkoznak a „szociális racionalizáció" koncepciójára (a növekvő formális racionalitás és a cselekvés norma alá rendelése — szabályozása szervezeti és társadalmi átalakításának (Umsetzung) weberi értelmében), melynek alapján mindenekelőtt a fokozottan a kutatási érdeklődés középpontjába kerülő vállalkozásspecifikus „politikai" döntési és cselekvési struktúrákat kell szisztematikusan megérteni, és ezeket mindenkori történeti-kontextuális kölcsönösségükben rögzíteni.

Egyfelől éppen az üzemközeli kutatások — az általuk mindenkor követett kiindulópontoktól függetlenül — hívták fel a figyelmet állandóan a „racionalizációra" mint olyan folyamatra, amely több — részlegesen legalábbis eltérő logikáknak engedelmeskedő és eltérő ambivalenciák és ellentmondások által meghatározott — szervezeti síkon megy végbe. Másfelől az egyes vállalkozások között a technikai-szervezeti fejlődés empirikusan megállapított kontingenciáit és különbségeit — amelyeket eddig gyakran implicit módon, a szisztematikusan leírható és kifejezhető, a technika és szervezet bevezetésére központosított „stratégiai normától" való elhajlásként értelmeznek — az üzemi racionalizálási stratégiák fölöttébb fontos „terepeiként", úgyszólván a „harmadik dimenzió" racionalizációjaként fedezték fel. (Ha a technika és szervezet jelentik az első két dimenziót, akkor a „politika" — analitikusan értelmezve — a racionalizáció harmadik dimenziójaként fogható fel.)[11]

A technika és szervezet olyan társadalmi adottságok — és ennélfogva a szociológiai érdeklődés olyan tárgyai —, amelyek a cselekvésorientációk megszilárdítása és megváltoztatása, a csoportérdekek vonatkozási pontjai, az össztársadalmilag vagy csak részlegesen érvényes értékek és normák stb. változásai szempontjából bírnak jelentőséggel. A technikai, szervezeti és szociális racionalizáció közötti — analitikus értelmű — különbségtevés számunkra egy olyan értelmes konzekvenciának tűnik, amely abból a tényből fakad, hogy az iparosodás folyamatában — a szorosabb értelemben vett társadalmi termelési folyamatok racionalizációja során — léteznek a kapitalista termelés (értékesülési elv) „kiritikai elemei" racionalizációjának — a szűkebb értelmű technikai és szervezeti változásokkal szemben — viszonylag autonóm, specifikus eljárásai. Példának okáért ehhez tartozik az úgynevezett eljogiasodás irányába mutató fejlődésnek *(Verrechtlichungsentwicklung)* az értékesülés szempontjából relevánsnak tekintett része, az időegységeknek a termelési-, reprodukciós idő szerinti szociális meghatározása is stb.

Egészen általánosan meghatározva állítható: Ahogyan a technikai racionalizáció a technikára vonatkoztatott termelési mozzanatok növekvő, az értékesülés szempontjából relevánsnak tekintett kalkulálhatóságot célozza meg, ahogyan a szervezeti racionalizáció a munkavégzés és munkatagolás szervezeti formáinak — melyek a munkafolyamatok érdekvonatkoztatott kalkulálhatóságát és fokozódó transzporenciáját tartalmazzák — növekvő érvényesülését rejti magában, úgy irányul a szociális racionalizáció a társadalmi cselekvések és szocio-kulturális integráció növekvő kalkulálhatóságára.[12] A technikai racionalizáció eredeti mediuma a technikai tudás, a technológia. A szervezeti racionalizáció eredeti mediuma a szervezeti tudás, az igazgatás. A szociális racionalizáció eredeti mediuma a rend-tudás *(Ordnungswissen)*, a politika.[13] Magától

értetődő, hogy állandóan utalni kell e differenciálás analitikus jellegére, hiszen úgyszólván minden technikai-szervezeti jellegű, történetileg konkrétan azonosítható racionalizációs folyamat az üzemben egyúttal szociális racionalizáció is (a munkafolyamat szociális mozzanatai kiszámíthatóságának az időmegállapítás, a tárgyi meghatározás és a kooperáció síkján való szigorítás révén történő fokozása formájában). Erre vonatkozóan hatásos példa a kutatási irodalomban gyakran leírt átmenet a tradícionális szerszámgépekről az NG– és CNC vezérlésű gépekhez. Ebben az összefüggésben az lényeges, hogy a cselekvések növekvő norma alá rendelésének és folyamatossá tételének vonalán a szándékoltan érdekvonatkoztatott döntések nem mindig kapcsolódnak a technikai-szervezeti változásokhoz. Szervezeti síkon a technikai-szervezeti adottságok és változási trendek szempontjából nem bír szükségképpen jelentőséggel a szociális racionalizáció klasszikus eszköze, a human-relations motivációs technikáinak egész területe. A munkaélet humanizálásának – egyidejűleg a társadalmi és szervezeti formát is megcélzó – programja, nem utolsó sorban a társadalomtudományokat „megszólító" programpontjai némelyikében – és nem kevés, a tényszerű eredményekben a társadalomtudománnyal résztvállaló üzemi átalakítási intézkedésben – az „autonóm" társadalmi racionalizáció technikai-szervezeti racionalizálásának új támasztékaként értelmezhető. A társadalompolitika síkjában a „modern" munkajogi törvényhozás, betegbiztosítási szabályozás stb. jó része a szociális racionalizáció területére tartozik. A szociális racionalizáció ilymódon az érvényes normák növekvő formális racionalitásának és más cselekvési szabályozóknak mindig felismerhető tendenciája, mert – így szól a történeti feltételezés – hatékony mind a szervezet, mind a társadalom síkján. Emellett központilag mindig – adott nyugati – kapitalista feltételek között, hangzik a történeti feltevés specifikációja – a termelési folyamat értékesülési szempontból releváns szociális (normatív és kulturális) „elemei" érdekvonatkoztatottságú kalkulálhatóságának fokozására irányuló intézkedésekről van szó. A polgári-kapitalista társadalom konstitúciójának dialektikájához hozzátartozik, hogy a munka értékesülési szempontból releváns elszámolásának növelése implicit, az elszámolás érdekvonatkoztatottsága pedig az „aktuális" érdekvonatkozás fokozódó kiszámíthatóságának formájában társadalmilag általánosított módon válik áttetszővé (ami nézetünk szerint megnövelt szociális racionalitásként értelmezhető). Az ipari termelésben a teljesítménybérezés eddigi története a munkamegosztás megnövelt kiszámíthatósága és az értékesülési érdekre vonatkoztatott ellenőrizhetősége, valamint az újra és újra létrehozott racionalitás-igények értelmében vett racionalizációs tendencia fölöttébb feszültségteljes összjátékaként rekonstruálható (az artikulált reprodukciós érdekek értelmében éppen a felfokozott áttetszőség teszi lehetővé a kontroll erőteljesebb befolyásolását is). A mindig társadalmilag vagy üzemileg érvényes visszafizetési szabályok a szociális racionalizáció „eredeti" mediumával szemben – analitikusan tekintve – kétségtelenül a technikai és szervezeti tudástól viszonylag függetlenül megértendő rend-tudás empirikusan különösen mozgalmas területe. Ebből természetesen utalások adódnak a partikuláris érdekinstanciák érdekeinek a létrehozott racionalizációval kapcsolatos általános ambivalenciájára. (A profitráta tendenciális süllyedésének marxi törvénye világosan közvetíti ezt az ambivalenciát.)

c) A társadalmi racionalizáció mechanizmusai – a technikai-szervezeti változásoktól analitikusan eltekintve – konkrétan azáltal nyernek jelentőséget, ha a termelési folyamat értékesülési szempontból relaváns konzekvenciát a szociális racionalitással való kölcsönhatásban, azaz központilag a „politika" témái révén állapítjuk meg. Az utóbbi évtizedekben világosan észlelhető a munkaszervezet új termelési technikájának és új formáinak csökkenő elfogadása, amelyek szociális jelentőségükben nem felismerhetők és nem „kalkulálhatók".

Nagyon általánosan fogalmazva: Az ipari munka területén elenyészik az „igazgatás" elfogadottsága és növekszik a „döntés" iránti igény. Erősödik a döntési folyamatok társadalmi elmélyítése és szociális racionalitása iránti kívánalom (az időhöz kötött normatív tartalom vonatkozásában).

A társadalmi és politikai tényezők (bürokrácia) átalakításának módszertani racionalizálása jelenleg a szociális racionalizáció legitimitására vonatkozó erőszakolt szükséglettel találkozik (ma már a Német Szövetségi Köztársaságban az ipari viszonyok rendszerének szempontjából ennek az összefüggésnek csaknem klasszikus példája a szociális tervek „története", amelyek a – nem utolsó sorban megcélzott szociális – racionalizáció és a szociális racionalitás [!] „fenntartása"[14] politikai eszközének számítanak).

Az újabb technológia-politika vitára vetett pillantás (kulcsszó: szociális összeegyeztethetőség) félreérthetetlenül megmutatja, hogy az úgynevezett technikai haladást növekvő mértékben, sőt kifejezetten „normatív" módon, mint társadalmi és üzemi uralmi folyamatot „állítják elő" és tematizálják. Ezért az eredeti tárgyalási problémaként felfogott szociális racionalizáció fokozott jelentősége szükségképpen az „uralom kérdésének" irányába tolja el a vizsgálódó társadalomtudósok érdeklődését. Az „igazgatás" és „döntés" viszonyának új politikai dinamizálása – a politika kitágított igénye a szociális megnövekedett áttetszőségének következményeként – közös nevezőre hozható a legitim érvényességre irányuló új igényekkel, melyeknél az a döntő, hogy az empirikusan érvényes legitimitás-hit fent vázolt fejlődése a szociális racionalizáció „áthelyezése" révén (bizonyos mértékben: annak segítségével) kivándoroljon az igazgatás racionalitásából, sőt talán az uralom mintaképének számító „bürokráciából" is. Az érdekek strukturálódása és a társadalmi konszenzus esélyei más „tárgyalási" formákra, más szervezet-típusokra utalnak. Kiélezve azt lehet mondani: A bürokráciát – amely a fejlődés bizonyos történeti fokán eredeti uralmi forma és egyidejűleg a társadalmi racionalizációban végbemenő haladás kifejeződése – mint uralmi formát társadalmilag – racionálisan „felrobbantják", és pusztán csak korlátozott hasznosságú „(racionális) szolgáltatásként" tartják fenn.

Az ipari viszonyok rendszerei mint a szociális racionalizáció „instanciái"

a) A kutatás szempontjából jelentős irodalomra és az újabb empirikus vizsgálatokra vetett pillantás elárulja, hogy az ipari viszonyok racionalizációs folyamatát és változását jóllehet mindig együtt tematizálták a kölcsönös egymásra hivatkozással,

de – meglepő módon – mégsem vagy csak nagyon lazán kapcsolódnak egymáshoz az üzemi racionalizálási folyamat alapjául szolgáló koncepciók egyfelől, és az ipari viszonyok változásai másfelől. Ez a „reflektált" valóság. Az ipari viszonyok relatíve stabil társadalmi-politikai keretfeltételeket jelentenek az üzemi racionalizálási politika számára.

A múltra vonatkozóan a technikai-szervezeti racionalizálásra történő, tényként megállapítandó koncentráció végülis a – problematizálásra nem szoruló és ezért nem tematizált – társadalmilag-politikailag és kulturálisan nyilvánvalóan adott, kísérő struktúrák stabilitásának hosszú és fontos fázisát tükrözi. A társadalomtudományi – különösképpen az iparszociológiai – elméleti munkában és az ennek megfelelő analitikus jellegű orientációs kísérletekben ez a „társadalmi valóság" tükröződik vissza, amennyiben a problémát – szisztematikusan tekintve sohasem egészen problémátlanul – a termelékenység fokozására irányuló üzemi és társadalmi fáradozás dinamikus tényezőiként meghatározott technikára és szervezetre korlátozták. Az üzemi racionalizálási folyamatok fogalmi és empirikus „nyomon követésére" irányuló erőfeszítések a normatív és kulturális mozzanatokat az átfogó racionalizációs folyamat levezetett és/vagy másodlagos aspektusaiként ragadták meg.

b) Az ipari viszonyok rendszere nemcsak az üzemben végbemenő technikai-szervezeti változás intézményi-normatív keretfeltételeiként bír jelentőséggel, hanem a cselekvési szabályozók formális racionalitása érvényesülésének központi társadalmi instanciájaként is, tehát a társadalmi racionalizáció fent vázolt analitikusan elkülönített értelmében. Az „ipari viszonyok" e koncepciója kapcsolódik mind a rendszerelmélet, mind a szociológiai uralomelmélet kínálatához. Az ipari viszonyok mind a társadalom, mind az üzem síkján egyfelől stabilizált hatalmi egyenlőtlenségeket reprezentálnak – ily módon szerveződnek ezeknek megfelelően érdekképződményekként és (objektív) stratégiákként –, másfelől a koordinált, „megbízható" cselekvés és „funkcionálás" rendszereit képviselik. Niklas Luhmann modorában kifejezve, az ipari viszonyok a cselekvési és döntési komplexitás redukciójának szociális rendszerei.

Az előadott elméleti-analitikus orientáció ***Max Weber***re visszanyúlva precízebbé tehető: A szervezetek *(Verbande)* és szerveződések *(Organisationen)* mindig a társadalmi harcban *és* a társadalmilag érvényre jutott „racionalitás" formáiban öltenek testet (a célszerű cselekvésszabályozás általánosan érvényesített formájaként, amely többé már nincs kiszolgáltatva a hatalomért és más célokért folytatott nyílt harcnak).

Ennél a szemléleti iránynál számunkra nem az ellentétes elméleti orientációk „olcsó" szintézise a lényeges, hanem egy olyan analitikus kiindulópont kialakítása, amely adekvát módon tárja fel a reális társadalmi folyamatokat. Ennek során háttérben marad az a gondolat, hogy a rendszerelméleti megragadhatóság *(Griffigkeit)* síkján a szekuláris módon megvalósított racionalitás „de facto" az objektív társadalmi uralmi, azaz az érdekeltek számára, illetve az érdekeltek által elismert közös cselekvési-bázisnak a része. Lényegében arról van szó, hogy az uralomnak mint kapitalista uralomnak (vö. *Herbert Marcuse)* az utóbbi években a gyakorta erőltetett módon kritikailag viselkedő – többnyire az általános szociológiának elkötelezett – társadalomtudósok

által hangsúlyozott eldologiasodás koncepciójához konstruktív bírálattal járuljunk hozzá: szeretném fenntartani, hogy valóban létezik társadalmilag az ipari kapitalizmus érvényesüléséhez kapcsolódik. Ez azonban egyidejűleg reális alapjává vált az „ellenhatalom" mozgósításának is. A „kapitalista uralom" formulája megnevezi a jelenleg érvényes uralmi alapzatot, amelynél természetesen az uralmat – *Webert* követve – társadalmi reciprocitásában analitikusan komolyan kell venni.[15] Ezen a helyen elegendőnek tűnik néhány utalás: történetileg, társadalmilag és konkrétan az, amit sok iparszociológus a „reprodukcióban való érdekeltségnek" nevez, egyáltalán nem fogalmazható meg anélkül, hogy „el ne ismernék" a kapitalista körülmények között érvényre jutott olyan racionalitásokat, mint a bérezést *(Lohnfindung)*, a munkaerő értékének meghatározását, a munkanap időbeli tagolását stb. (amely esetben ezek „kapitalista" jellege argumentatív módon nem oldható fel, mint társadalmi „irracionalitás", legalábbis szociológiailag nem). A társadalmi értékek síkján fellépő teljesítménytudat és a „munka értelemvonatkozása" – de az igazságosság érvényes elképzelései – maguk is többet jelentenek, mint az uralmi racionalitás szempontjából vett egyformaságok *(Gemeinsamkeiten)*, amelyek a társadalmi kapcsolatok „kapitalista" összekuszálásának eredményeként rögzültek (legalábbis ameddig a társadalom totalitását nem lehet kapitalizmusként azonosítani).

c) Az ipari viszonyok a hatalom társadalmilag stabilizált formáiként – uralmi intézményekként – potenciálisan „drámaiak" annyiban, amennyiben bizonyos tekintetben „hivatalosan" rajtuk – és a hatalom hasonló intézményesülésein – keresztül tematizálják a legitimációt. Az ipari viszonyok a hatalom szabályozásának intézményeiként elvileg mindig a társadalom nyílt vitatémái. Nézetünk szerint tehát az intézmények mint „ipari viszonyok" objektív ellentmondásossága abban rejlik, hogy az érdekek és szociális innovációk mobilizációját egyfelől garantált módon lehetővé teszik, másfelől ugyancsak garantált módon megakadályozzák. Az eltérő társadalmi rendszerekre – pl. Olaszországra és a Német Szövetségi Köztársaságra – vetett pillantás nyilvánvalóan megmutatja, hogy a mindenkori „garanciák" egészen különbözően alakulhatnak ki. Azonban a pillantás azt is elárulja, hogy ezek a garanciák nem szerveződhetnek és stabilizálódhatnak egymástól függetlenül.[16]

Az ipari viszonyok rendszerei reprezentálják a szociális racionalizáció „Janus-arcúságát" – a formális racionalitás és a materiális racionalitás (társadalmi értéktételezés) „autonóm" dinamikája közötti állandó történelmi feszültséget.

Az „osztályharc intézményesülésétől" az ipari érdekek társadalmi szerveződéséig – a nyugat-európai ipari viszonyok fejlődéséhez

a) A 19. század második és a 20. század első felében a „Nyugat" modern ipari kapitalista társadalmainak fejleményeit – az egyes nemzetek között fenálló minden különbség ellenére – a demisztifikáció, valamint a marxi társadalomelmélet vonalán a „munka" és „tőke" igényesen és hevesen állított alap-ellentmondása társadalmilag

eredményes szerveződésének folyamataként nemcsak az empirikus kutatások révén differenciálták és kísérték termékenyen figyelemmel, hanem a modern ipari társadalom megfelelő ábrázolásával kapcsolatban kialakult vitában is. Az „osztályharc intézményesüléséről" szóló kijelentés *(Theodor Geiger,* 1929) egy önvonatkozású (selbstrefentiell) „tanulási folyamatra" érvényes. Az osztályharc *Franz Neumann* által már 1932-ben a szakszervezeti mozgalom fejlődése számára meghatározott formáinak sorrendje — amely *1.* az osztálypopulációk közötti közvetlen és közvetítésnélküli „harctól" *2.* a mindig szervezett populációk közötti „harcon" keresztül *3.* az érdekeket képviselő szervezetek közötti „harcig" mint osztályharcig terjedő sorozatot foglalja magában, valamiféleképpen már minden ipari kapitalista demokráciában kialakult. Az osztályharc még az évszázad közepe előtt „kapitalizmusszerte" intézményesült, s egyidejűleg a kapitalizmus társadalmilag „felnőtt", és stabil korszakába lépett.[17]

Ma az „osztályharc érvényes intézményesülésének" társadalmi ténye általában a (be)érett kapitalista ipari demokrácia jelének mutatkozik és az „osztályharc intézményesülésének" konstrukciója feltűnően megegyezik a korai polgári társadalomelmélet normatív tételezéseivel. A formáknak ez a sorrendje — a fent meghatározott értelemben — nem utolsó sorban a társadalmi racionalizáció „haladásaként" bír jelentőséggel. A politika uralása és kiszámíthatósága — tehát a társadalmi racionalizáció révén az osztályok — „reálisan tekintve" természetesen egyre inkább látszólagossá váló — identitásának megóvásával sikerrel végbemegy az osztályérdekek integrációja.

b) A társadalomtudományi vita „frontján" néhány éve kezd határozott alakot ölteni az az elképzelés, hogy szükségszerűnek látszik az ipari kapitalista demokráciában érvényesülő „tőke-munka" kapcsolatokra irányuló érdeklődés alapvető újramegfogalmazása. A kutatási tapasztalat kikényszerítette azt a „belátást", hogy nem áll fenn sem az ipari kapitalista demokráciák diverz formációinak a szocializmus irányába mutató gyors összeomlása, s nem várható el az sem, hogy a nem nagyon kedvelt, de persze ennek ellenére mégis mindig elbűvölten bámult *(angeschielten)* „Amerika" példaképének vonalán „megérjen" a „kapitalizmus" és „demokrácia" történeti összekapcsolódása.

A rekonstrukciós korszak végének *(Jánossy)* kezdetén és a „Nyugat" azóta lezajló új, átfogó válságjelenségeire tekintettel ismét előnyben részesített „klasszikus" osztálylogika értelmezések meglepően gyorsan érvényüket vesztették, „elenyésztek" *(versandet)* — és ezzel meghiúsultak az utolsó komoly kísérletek arra vonatkozóan, hogy *Marx*ot szűkebb (naív) értelemben mint prognosztikust felhasználják. Egyidejűleg persze úgy tűnik, hogy az egykor éppen *Marx* ellen fellépő, a „középosztály társadalom" perspektíváit felvázoló elméletek továbbfejlesztésére irányuló fáradozások, amelyek bár részleteikben empirikusan plauzibilisnek bizonyultak, reménytelenül kiszorultak az elméletileg komolyan veendő társadalomtudományi társadalomelemzésekből. A prominens társadalomtudósok fontos, a jelenlegi diszkussziót formáló új elméleti tervezetei és új „társadalomképei" többé már nem — vagy csak fölösleges fáradozással — kapcsolhatók a századközép nagy értelmezési kísérleteihez *(Touroine, Bell, Toffle, Naisbitt* és mások).

Immáron a kutatási tapasztalat és az elméleti-analitikus fantázia segítségével értelmezik a társadalmi racionalizáció folyamatait, amelyek komplexitásukban és önértelműségük *(Eigensinn)* révén felrobbantják a „technikai-szervezeti racionalizáció" paradigmáit; a „politika" növekvő kiszámíthatósága tárgyilag *(Sachlich)* és szociálisan ennélfogva valami mást jelent, mint az „igazgatás" fokozódó kiszámíthatósága. (Több kutatási területen születtek olyan újabb munkák, amelyek jelzik az itt tematizált észrevételt: v. ö. *Vobruba, Offe, Hincrichs* és mások munkapolitikai kérdésekről, *Böhle* a szociálpolitika munka szempontjából releváns problémáiról, *Hildebrand, Seltz* és mások az üzemi kontrollszervezetek, és *Joerges* a társadalmi technológia és a tudomány átalakulásának szociológiai vonatkozásairól írott munkáival[18]).

A „racionalizáció és politika" témája végülis megváltozott tartalmi irányultságot nyert az „első" automatizálási vitáról a másodikra történő áttérés során, ami persze új analitikus erőfeszítéseket követel. Ez az iparszociológiai kutatás számára azt implikálja, hogy az (anyagi) „technikával" és a (termelésre vonatkoztatott) „szervezettel" kapcsolatban felmerülő quasi természetes gondolattársítások terhére határozottabban forduljanak a politikai és jogszociológiai, illetve az ezekben a kutatási és gondolkodási hagyományokban kifejlesztett kognitív ajánlatok felé.

A „hatalom" témájának a kutatásba történő, néhány éve végrehajtott újafelvétele *(Crozier/Friedberg, Naschold, Seltz, Schmidt, Brazyk, Düll* és mások)[19] az iparszociológiai kutatásban analitikusan ismét kiindulópontul választott, az úgynevezett tudatkérdést kategóriálisan újra felvető „szubjektum-orientáció" különböző irányzatainak való növekvő elköteleződés (*Brock/Volter* és mások), mindenekelőtt azonban a kultúrszociológiai kérdésfeltevés felé történő határozott fordulat – vezérszó: „A kultúra racionalizációja" (Rieser, 1984) –, olyan kísérleteket ábrázolnak, amelyek az össztársadalmi folyamatokat mint az ellentmondásos-strukturális feltételek között „nyíltan" megjelenített *(situiert)* kognitív ideális változást ragadják meg (és éppen nem a társadalmi-gazdasági kényszerűséggel azonosítják). E kísérletek nézetem szerint összességükben leírják az iparszociológia kongnitív identitásának fejlődését azon társadalmi formáció változásának objektív és részben már egyébként is világosan objektiválódott ismertetőjegyeire tekintettel, amelyet melléknévi kiegészítéssel vagy anélkül még mindig „ipari társadalomnak" neveznek. Bár az olyan új elnevezések, mint az „információs társadalom", a „kommunikációs társadalom" és hasonlók, korrekt módon jelzik a formációváltozás „haladó" perspektíváinak eltávolodását az „ipar" vezérszavának érvényes jelentésétől.

c) A fent vázolt össztársadalmi változásokra való tekintettel az iparszociológiai kutatás központi tárgyi vonatkozási problémája a *„politika újrastrukturálódásának"* kulcsszavával határozható meg. Az alapvető érdekszerkezet változásai és az érdekcsoportoknek ezekre a változásokra objektíve orientált formációi – amelyek *Touraine* felfogása szerint az „osztályséma" leváltásához vezetnek a „szociális mozgalomnak" a „technokráciával" történő konfrontációja révén – az ipari viszonyok kérdését tekintve különösképpen hangsúlyos módon „támadást" jelentenek az iparszociológia begyako-

rolt, az eddiekben sokrétűen és jól megindokolt problémaészlelései és analitikus vizsgálati kiindulópontjai ellen.

A „tőke" és „munka" nagy konfrontációjának kifejeződési módjaként, az osztályharc intézményeként értelmezett „ipari viszonyok" egykor bizonyos fokú plauzibilitással rendelkező problémaészlelései majdhogynem az együgyűséggel határosak, ha tekintetbe vesszük a Német Szövetségi Köztársaságban végbemenő évenkénti tarifatárgyalások esetén az érdekösszeütközések valóságos folyamatát, Olaszországban a munkaszervezetekkel és beruházási politikával kapcsolatos összeütközés „eredményeinek" tényleges letárgyalását *(aushandeln),* az amerikai autóiparban az új bérpolitikai megegyezéseket stb.

A helyzetet híven — és egyre rendszeresebben — kifejezik az olyan jelenségek, mint a révkalauzok sztrájkjának, a vámosok határátkelőhelyeken folytatott sétálósztrájkjának, a kórházakban a technikai és orvosi személyzet előírás szerinti szolgálatának, a tiltakozó teherautóvezetők által okozott utcai blokádoknak a típus-konfliktusai. Ezek olyan munkakonfliktusok, amelyeket csak nagyon erőltetetten lehet a nagy osztályellentétnek „tulajdonítani" (herbeiseden). A konfliktust megindokoló témákat tekintve is egyre inkább korlátolttá válik a klasszikus osztályellentéttel történő egyszerű „azonosítás". A szakszervezetek és munkaadók szövetségei közötti tárgyalási folyamatok síkján a monetarizmus dominanciája még néhány éven keresztül hatékonyan megakadályozta az ipari viszonyok társadalmi konstituenseként felfogott osztálystruktúra és osztálytudat feloldódásának észlelését. Ily módon egész Nyugat-Európában a szakszervezetek abbéli tehetetlensége — hogy az ipari viszonyok síkján „elhelyezzék" az ökológiai problémákat és az új béketémát — a legkésőbb jelezte a „tőke versus munka" tematikával ellentétben megváltozott reális társadalmi érdekstrukturálódást. Ez tetten érhető egyfelől a már sok formában megmutatkozó, társadalmilag részlegesen kifejlődött olyan munkakonfliktusokban (v.ö. a fent idézett példákkal), amelyekben a tőke-munka ellentétének nagy témáját bizonyos tekintetben a szervezeti szintre „transzformálják", továbbá az olyan új — tartalmilag a (tradicionális) osztálytémával szemben más, idegenszerű — társadalmi konfliktusokban, ahol félreismerhetetlenül megjelennek azok a társadalmi konfigurációk, amelyek már nem utalnak a proletariátusra és a burzsoáziára (analitikusan bármilyen szubtilimált módon „gondolják" is el ezt!), és inkább azonosíthatók *Touraine*-i értelemben vett „technokráciával" és „szociális mozgalommal". Másfelől azzal fenyegeti a szakszervezeti érdekképviselet és kollektív hatalom önmaga által reprodukált küldetését, hogy visszhangtalan marad. A százéves szakszervezeti harc eredményének materiális következményei összefonódva a tartalmilag és minőségileg új ellentmondásokkal — amelyek éppen nem a „munka és tőke" ellentéte következtében jönnek létre és határozódnak meg — ma a szakszervezeteket gyakran „konzervatív hatalomként" jelenítik meg (nem is annyira a „bérkérdésben" — amint az *Dahrendorf* állítja —, hanem ellenkezőleg, pl. az atomenergia felhasználásának kérdésében, az általános növekedési vitában, sőt magát a fegyverkezési ipart illetően is léteznek figyelemreméltóan ingadozó mozgások). A legnyilvánvalóbban „konzervatív" vonás persze a „zöldekkel" szemben kialakult agresszív ellenségesség.

Olykor ez az ellenséges beállítódás éppenséggel árulkodó: néhány szakszervezeti vezető esetleg találva érzi magát, amikor társadalmi bázisuk ma elsőrendűen fontos érdekeinek túlzottan „önfejű", vagy büroktatikusan túlságosan megbénított, éppenséggel rossz képviselőjeként tűnnek fel.[20]

Az ipari konfliktus növekvő mértékben alakítja át azokat a problémaészleléseket, amelyeket az érdekek struktúráját tekintve helytelenül határoztak meg a klasszikus osztálykonfliktus intézményesüléseihez viszonyítva. A tárgyalási folyamatok egyre inkább olyan szervezeti formák közvetítésével játszódnak le, amelyek ténylegesen többé már nem ismerhetők fel az „intézményesült osztálykonfliktus" szervezeti modelljeként (pl. a racionalizálás érdekei részben államilag vezérelt alkujának, és a gazdasági növekedés új formái, a fegyverkezési iparágak kezelése stb.).

A szociális racionalizáció társadalmi folyamata – politikai racionalizációja – maga mögött hagyta a „tőke" és „munka" nagy klasszikus ellentétét anélkül, hogy „megszüntette" volna.

d) Az összes nyugat-európai ipari államban az utóbbi évek nemcsak nagymértékben megerőltették és „provokálták" az ipari viszonyok áthagyományozott rendszerét, hanem olyan változásra kényszerítették, amely stratégiai alappozíciókat és intézményes struktúrákat is érintett. A nagyon erősen specifikus nemzeti-történeti kiinduló feltételek ellenére rögzíthető néhány átfogó fejlődési tendencia, illetve alternatíva. Így részleteiben bármilyen eltérően is megy végbe Olaszországban, Franciaországban, Nagy-Britanniában és a Német Szövetségi Köztársaságban az ipari viszonyok változása, és ez valószínűleg *nagyon* különbözően játszódik majd le, mégis a következő kihívások és alternatívák bírnak feltehetőleg jelentőséggel.[21]

1. A tételesen lefektetett jog és más módon létrehozott normák és definíciók növekvő befolyása a politikai tárgy „meghatározására" (*Findung*). A jogállam normatív bázisának minden oldalú elismerése és a másféle módon létrehozott racionális szabályszerűség szociális implikációi úgyszólván behelyettesítik az osztályfikció „érvényességét" az érdekösszeütközésekben.
2. Ezen túlmenően tárgyalási alapként várható el a gazdasági és társadalmi valóság „racionális" adatainak növekvő érvényessége. Az érdekekre tekintettel történő adatképzés és interpretáció esélye a tudás általános és általánosított kiszámíthatóságának folyamatában (im Zuge) csökken.
3. Ez azonban – szemben néhány elhamarkodott elvárással, a la „információs társadalom" – általánosan nem a társadalmi és üzemi döntések szisztematizálásához és depolitizálásához, hanem újfent a politika túlhajtásához és az ipari termelés területén való újrastrukturálódásához vezet. Ez természetesen új tematikai „tengelyek" mentén játszódik le, amelyeken meghatározóak a „szociális racionalizáció" problémái (pl. PSI, a kvalifikácó fölötti üzemi rendelkezés és kontroll új „forrásai", a *Kern/Schumann* féle értelemben „új termelési koncepciók" bevezetése, amelyek mindenképpen a „szociális racionalizáció" többoldalú elismerését implikálják! stb.).
4. A „munka/tőke" klasszikus témáit illető konfliktus fokozottabb helyi orientációja és regionális szintre történő áthelyeződése végülis valószínűnek látszik, – mind a

tartalmi meghatározást, mind pedig a konfliktus-kihordás szervezeti formáit, azaz a bérre, a munkafeltételekre és munkaidőre vonatkozó konfliktus „pragmatikussá válását" és dezideologizálását tekintve. Ez többek között a „régi témák" törlesztésének *(Abarbeitung)* nagyobb üzemközeliségét és a klasszikus követelés-tartalmak növekvő – és egyre inkább elfogadott – kibővítését jelenti. Másfelől azonban a társadalompolitikai disszenzus új témái túlnyomórészt „központilag" szerveződnek. Erről a szakszervezeti „központok" új tartalmi impulzusokat adhatnak, melyeknek az önmegértésbe, programokba és akciókba társadalmi ellenhatalmakként történő átvitelére úgy tűnik, hogy jelenleg egy post – és új – ipari társadalomban még kevés a „kilátás".

5. Mindenesetre nemzeti és regionális síkon már ma is előre (be)látható a szakszervezeti szerveződés növekvő konfrontációja a politika új – nem az osztályharc által létrehozott – témáival és az általánosított érdekkifejeződés szokatlan társadalmi szervezeti formáival.
6. A szakszervezetek részéről történő reakció alternatív stratégiái:
   - A szakszervezeti akció-szervezetek részleges integrációja a társadalmi mozgalmak akcióformáival – nyitás a „karizmatikus elemek" irányába, a *Wolfgang Streeck*[22] által megadott értelemben. A „klasszikus" pártokkal, éppenúgy, mint az új szociális mozgalmakkal szembeni részleges újraorientálódás következménye, hogy más politikai tartalmakat is átvesznek a szakszervezeti akcióprogramokba.

Vagy:

- A szerveződés visszavonulása egy tiszta érdekképviseleti szervezet irányába. A nyugatnémet esetben ehhez a következő fejlemények kapcsolódhatnak: az egyes szakszervezeti szintekre történő erőteljesebb koncentráció, a szakszervezeti politika-alakítás (*Findung*) centralizációjának leépítése, valamint a szakszervezet központi szerveinek növekvő instrumentalizálása az egyes szakszervezetek mindenkori céljainak érdekében. Ezzel valószínűleg az egész vonalon összekapcsolódik a szakszervezeti politika ideologiátlanítása (az „amerikanizálás" értelmében), valamint pragmatikus módon az egyes szakszervezeti programcélok párthoz rendelése.

Magától értetődő, hogy az itt vázolt „alternatívákkal" még nincs „kitöltve" a szakszervezeti fejlődés lehetséges és valószínű fejleményeinek tere sem a Német Szövetségi Köztársaságban, sem máshol az ipari nyugaton. Ebben az összefüggésben az volt számunkra lényeges, hogy két, némely tekintetben ellentétes fejlődési lehetőséget vázoljunk fel.

e) Az osztálykonfliktus tényszerű semlegesítéséhez vezető fejlődést, amely a szervezeti és társadalmi síkon végbemenő szociális racionalizáció „ugrásának" következménye, a következőképpen értelmezhetjük: egyfelől létezik a társadalmi osztálystruktúra tematikus és szervezeti differenciálódása, éppen az ipari viszonyoknak az osztályellentét aktuális identitása szempontjából fontos átalakítására tekintettel. Másfelől mind a témák dramatizálását, mind az akcióformák szerveződését illetően a társadalmi

problémaészlelés olyan új integrációi képződnek ki, amelyek világosan átmetszik az osztályellentétet, mint a tőke és munka alapellentmondásának indentitását.

Azoknak az iparszociológiai kutatóknak, akik a jelenlegi ipari viszonyok és konfliktusok ellenére állhatatosan ragaszkodnak a marxi osztálykoncepció életvilágbeli dominanciájának „igazságához", feltehetőleg nehézséget okoz, hogy a hatalmi kapcsolatok hatékony és konfliktust konstituáló hálózatait, az uralmi igény és legitimitás-hit új konfigurációit analitikusan és leíró módon megfelelően felkutassák. Az ipari viszonyok és társadalmi konfliktus-folyamatok jelenlegi dinamikája, amelyet az itt képviselt pozíció értelmében döntően a szociális racionalizáció folyamataként határoztunk meg, inkább a weberi uralomelmélethez való kritikai kapcsolódást követeli meg, mint a marxi osztályelmélet újrafelvételét.

JEGYZETEK

1 *F. Pollack:* Automation, Frankfurt, 1956

2 Az IG-Metall két nagy kongresszusát dokumentálja. *G. Friedrichs* (szerk.): Automatisation in Deutschland und in der USA. Frankfurt, 1963. Ugyanő (szerk.): Automation – Risiken und Chancen. 2 köt. Frankfurt, 1965.

3 K. Düll: Industriesoziologie in Frankreich. Frankfurt, 1975

4 *B. Lutz–A. Willener:* Mechanisierungsgrad und Entlohungsform. Luxemburg, 1960; és *B. Lutz:* Grenzen des Lohnanreiz, 2. köt., Frankfurt/Luxemburg, 1962. (átdolgozott új kiadás Frankfurt, 1975)

5 *B. Lutz – G. Schmidt:* Industriesoziologie. In: *R. König* (Hrsg) Handbuch der emprischen Sozialforschung. 8. k. Stuttgart, 1977

6 V. ö. ezzel *G. Schmidt:* Blick über die Grenzen. In: *G. Schmidt* és mások (szerk.): Materialien zur Industriesoziologie. Sonderheft 24. der Kölner Zeitschift für Soziologie und Sozialpsychologie, 1982.

7 *H. – I. Braczyk és mások:* Nach einer Renaissance. *G. Schmidt* és mások által szerkesztett Materialien zur Industriesoziologie című kötetben i.m. 1982.

8 *N. Altmann:* Grenzen neuer Arbeitsformen. Frankfurt, 1982; *H – I. Braczyk és mások:* Produktionsmodernisierung. Frankfurt, 1982

9 Többek között *M. Schumann:* Rationalisierung, Krise, Arbeiter. Frankfurt, 1982.

10 Ez a kutatási érdeklődés specifikus módon kapcsolható *Max Weber*nek a világ növekvő racionalizációjára vonatkozó „tapasztalattudományos értelmezési hipotéziséhez". *Weber* úgynevezett „racionalizációs téziséhez" történő kapcsolódásunk relatíve kétségtelenül elnagyolt. A racionalizáció témájára vonatkozó kritikailag előrevivő diszkusszió, és a téma részben valóban szubtilis „beskatulyázásainak" *(Schluchter, Kahlber* és mások) megfelelő számbavétele kívül esik az itt megkísérelt, közvetlenül iparszociológusoknak szóló, kutatásra orientált analitikus recepción. Az általános „racionalizációs vita" szerkezetéhez csak a következő megjegyzést: a világ intellektualizálódásának és varázstalanításának kérdésében való társadalmi és társadalomtudományos nézetazonosság – a racionalizáció témáját illető vita úgyszólván „legfelsőbb" szintjeként – az üzemi szervezeti racionalizációs folyamatok elemzésétől messzemenően „elszakadva" (*abgehoben*) jött létre. Ehhez a nagy racionalizációs téma beskatulyázásának kísérletei (az analitikus alrendszer – differenciálásokkal kapcsolatos erőfeszítések) is hozzájárultak. Szerintem azonban vitathatatlannak tűnik, hogy *Weber*

számára a normatív cselekvésszabályozás növekvő „beavatkozása" központi jelentőséggel bír a racionalizációs folyamat előre haladó mozgása szempontjából. Lásd ehhez Wirtschaft und Gesellschaft 5. kiadás 1976. és a weberi racionalizációs tézis részletes megvitatását *I. Winkelmannál* az 5. kiadáshoz írott magyarázó kötetben (Erlauterungsband, 59. o.)

11 Meg kell jegyeznünk, hogy itt a politika fogalom a cselekvés norma alá rendelésének és szabályozásának tárgyalási területe számára marad fenntartva. Vesd össze ezzel *Braczyk–Knesebeck–Schmidt* és mások által szerkesztett kötetben (Materialen zur Industriesoziologie) 1982. Mármost a „szociális racionalizáció" témájának felfedezése korántsem „új felfedezés". *Pirker* másokkal egyetemben – nyilvánvalóan *Webert*ől és *Georges Friedman*tól átvéve – már 1955-ben kutatási perspektívaként határozta meg a „szociális racionalizációt". Azonban a technikai-szervezeti racionalizációhoz képest ezt a témát a rákövetkező húsz évben „önállóan" és analitikusan alig fejlesztették, továbbá alig differenciálták. (Itt utalni kell olyan egyedülálló tanulmányokra – mint pl. *Weltz,* 1964. –, amelyek azonban jellemző módon nem irányulnak a „szociális racionalizáció" koncepciójának szélességében egy szisztematikus továbbvivő vitára úgy, ahogyan ezt Pirker megalapozta.) Ezért *Horst Kern* a 80-as évek elején, a hirtelen felvirágzó, a „hatalomra" és „kontrollra" vonatkozó új kiindulópontokat és új fogalmiságokat tekintve, teljes joggal emlékeztet a nyugatnémet iparszociológia háború utáni klasszikusainak múltbeli és bizonyos mértékben a kutatás által „félretolt" elméleti-koncepcionális előmunkálataira (v. ö. *Kern,* 1981.) Lásd *Th. Pirker* és mások: Arbeiter Management, Mitbestimmung, Stuttgart–Düsseldorf, 1955; *F. Weltz;* Vorgesetzte zwischen Management und Arbeitern. Stuttgart, 1964; és *H. Kern:* Empirische Sozialforschung. München, 1982

12 Lásd ehhez: *V. Riesen:* Kultur der Rationalisierung. Arbeitsbereichte und Forschungsmaterialien des Forschungs-schwerpunktes „Zukunft der Arbeit". Bielefeld, 1984

13 Hangsúlyozni kell azt, hogy a „racionalizációnak" a „racionalitáshoz" való koncepcionális kapcsolódását fölöttébb különbözőképpen kell „felfogni" e három síkon. A technikai racionalizáció esetében elegendő a fizikára történő utalás (kulcsszó: hatásfok), a szervezeti racionalizáció a cselekvés célracionalitását „teszi autonómmá", míg a szociális racionalizációnak a szociális racionalitáshoz való viszonyát az itt meghatározott értelemben elvileg a formális racionalitás esélyei és az adott (artikulált) materiális, ökonómiai, szociális és politikai „szükségletek" között történetileg-társadalmilag érvényes feszültségként értelmezhető. Felfogásunk szerint tehát a szociális racionalizáció folyamatai mindig a „kiszámíthatóság" (Rechenhaftigkeit) weberi értelemben vett formális racionalitás fokozódásának folyamatai, amelyek mindig specifikus viszonyban állnak a materiális racionalitás posztulátumaival – v. ö. ezzel Wirtschaft und Gesellschaft 5. kiadás 1976. 44. o.

14 Ez az *Alain Touraine* által megadott értelemben bizonyára a társadalmi fejlődés azon aspektusa, amely növekvő mértékben teszi „autonóm tárgyá" a szociális folyamatot. Egy kissé hegeliánusan fogalmazva: A modern társadalom fokozott mértékben vonatkozik önmagára cselekvő és reflexív módon – cselekvően viszonyul önmagához!

15 V. ö. ezzel *G. Schmidt* és H–I. Braczyk i. m. Bielefeld, 1984

16 V. ö. *Hartwig Heine és mások:* Wirtschaftswandel, betriebliche Rationalisierungspolitik und industrielle Beziechungen.
Veränderungsimpulse in Italien und in der Bundesrepublik Deutschland. Forschungsbericht für die Stiftung Volkswagenwerk, Bielefeld, 1984

17 V. ö. ezzel többek között *R. König:* Studien zur Soziologie. Frankfurt, 1971

18 *C. Offe és mások* (szerk.): Arbeitszeitpolitik. Frankfurt, 1982; *E. Talos – G. Vobruba* (szerk.): Perspektiven der Arbeitszeitpolitik. Wien, 1983. – egyéb tématerületekhez legújabban lásd például: Verhandlungen des 22. Deutschen Soziologentages in Dortmund 1984 (Kiadás előkészületben)

19 Lásd ehhez összefoglalóan többek között *G. Schmidt* és *H.–I.–Braczyk:* Herrschafttstrukturen und Herrschaftsverhalten im Betrieb. I. m. Bielefeld, 1984

20 Ettől különválasztva megjegyezzük, hogy a Szövetségi Köztársaság szakszervezeti politikájának jelenlegi helyzetére vonatkozó ezen feljegyzésekkel nem azonosítható magától értetődő módon az egész nyugatnémet szakszervezeti mozgalom, mivel lényeges, valóságosan hatékony „ellenzők" is léteznek. Azonban itt olyan problémákat neveztünk meg, amelyeknek ma érintetté kell tenniük a nyugatnémet szakszervezeti mozgalmat mint (fiktív) egészet.

21 Miközben itt a szakszervezetekre vonatkozó (és bizonyos értelemben a szakszervezeteknek szóló) jegyzetekre szorítkozunk, az új kihívások azonban hasonló módon – és részben egyértelműen – jelennek meg az ipari szervezetek, az állami munkapolitika, az üzemi érdekszervezetek és – last not least – a politikára vonatkoztatott társadalomkutatás szempontjából is.

22 *W. Streeck:* Gewerkschaftliche Organisationsprobleme in der sozalstaatlichen Demokratie. Königstein, 1981

IRODALOM

1 *Altmann, N. és mások:* Grenzen neuer Arbeitsformen. Frakfurt/Main, 1982

2 *Braczyk, H.–J. és mások:* Produktionsmodernisierung. Frankfurt/Main, 1982

3 *Braczyk, H.–J. és mások:* Nach einer Renaissance. In: *G. Schmidt és mások* (szerk.): Materialen zur Industriesoziologie = Sonderheft 24 der Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, 1982

4 *Düll, K.:* Industriesoziologie in Frankreich. Frankfurt/Main, 1975.

5 *Friedrichs, G.* (szerk.): Automation und technischer Fortschritt in Deutschland und den USA. Frankfurt/Main, 1963

6 *Friedrichs, G.* (szerk.): Automation – Risiken und Chancen. 2 Bde., Frankfurt/Main, 1965

7 *Heine, H. és mások:* Wirtschaftswandel, betriebliche Rationalisierungspolitik und industrielle Beziehungen. Veränderungsimpulse in Italien und in der Bundesrepublik Deutschland. Forschungsbericht für die Stiftung Volkswagenwerk. Bielefeld, 1984

8 *Kern, H.:* Empirische Sozialforschung. München, 1982

9 *König, R.:* Studıen zur Soziologie. Frankfurt/Main, 1971

10 *Lutz, B.:* Grenzen des Lohnanreizes. 2. Bde., Frankfurt/Luxemburg, 1962. (átdolgozott kiadás, Frankfurt, 1975.)

11 *Lutz, B. und Willener, A.:* Mechanisierungsgrad und Entlohnungsform. Luxemburg, 1960

12 *Lutz, B. und Schmidt, G.:* Industriesoziologie. In: *R. König* (szerk.): Handbuch der empirischen Sozialforschung. Band 8, Stuttgart, 1977

13 *Offe, C. és mások* (szerk.): Arbeitszeitpolitik. Frankfurt, 1982

14 *Pierker, Th. és mások:* Arbeiter Management und Mitbestimmung. Stuttgart/Düsseldorf, 1955

15 *Pollock, F.:* Automation. Frankfurt/Main, 1956

16 *Rieser, V.:* Kultur und Rationalisierung. Arbeitsberichte und Forschungsmaterialien des Forschungsschwerpunktes „Zukunft der Arbeit". Bielefeld, 1984

17 *Schmidt, G.:* Blick über die Grenzen. In: G. Schmidt és mások (szerk.): Materialien zur Industriesoziologie = Sonderheft 24 der Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, 1982

18 *Schmidt, G. und Braczyk, H.–J.:* Herrschaftsstrukturen und Herrschaftsverhalten im Betrieb, DFG – Abschlussbericht. Bielefeld, 1984. Megjelent: Arbeitsberichte und Forschungsmaterialien des Forschungsschwerpunktes „Zukunft der Arbeit" der Fakultät für Soziologie an der Universität Bielefeld című sorozatban.

19 *Schumann, M.:* Rationalisierung, Krise, Arbeiter. Frankfurt/Main, 1982
20 *Streeck, W.:* Gewerkschaftliche Organisationsprobleme in der sozialstaatlichen Demokratie. Königsstein, 1981
21 *Talos, E. und Vrobula, G.* (szerk.): Perspektiven der Arbeitsmarktpolitik. Wien, 1983. Verhandlungen des 22. Deutschen Soziologentages in Dortmund 1984 (megjelenés alatt)
22 *Weber, M.:* Wirtschaft und Gesellschaft. 5. Auflage, Tübingen, 1972
23 *Weltz, F.:* Vorgesetzte zwischen Management und Arbeitern. Stuttgart, 1964

LAKI LÁSZLÓ

NÉHÁNY TÁRSADALMI JELENSÉGRŐL ÉS FOLYAMATRÓL KISSÉ MÁSKÉNT

A különféle társadalmi folyamatok és ellentmondások adekvát leírása és értékelése – pontosabban az erre való törekvés – mindig is alapfeltétele volt a belőlük származó és a velük kapcsolatos zavarok és problémák kezelhetőségének és megoldhatóságának. Ha most el is tekintünk az eleve „rossz" vagy „hamis" diagnózisoktól, még mindig számos variánsa képzelhető el a „nem egészen pontos" és „vitatható" diagnózisoknak, amelyek többek között a megközelítések és az értelmezések különbözőségeiből, a tudományágak és/vagy a felhasznált adathalmazok eltéréseiből, illetve más és más összefüggések és következmények kiemeléséből és hangsúlyozásából adódhatnak. És akkor még csak a tudományos megközelítéseknél tartunk, ugyanis az ezeket felhasználni kívánó társadalmi és politikai gyakorlat működési sajátosságainak megfelelően – amelyben az érdekek csakúgy jelen vannak, mint a döntési eljárások jellegzetességei vagy a gazdasági preferenciák és lehetőségek – válogat és szelektál köztük, netán többeket integrál, vagyis a diagnózisok újabb variációit hozza létre. Miután mi mindezt nagyon is „természetesnek" tartjuk és úgy gondoljuk, hogy egy adott társadalmi problémát viszonylag is adekváltan leíró diagnózis csak több tudományág, sokféle megközelítés és szempont, különféle „vitatható" részdiagnózisok figyelembevételével és integrálásával alakítható ki, nem tartjuk feleslegesnek azt sem, hogy olyan társadalmi folyamatok értelmezését és értékelését is bővítsünk új szempontokkal, amelyeket esetleg a tudományos és politikai közvélemény már tisztázottnak és vitathatatlannak tekint. Írásunkban tehát kísérletet teszünk arra, hogy a társadalmi szerkezettel, a társadalmi fejlettséggel, a mobilitással és az egyenlőtlenséggel kapcsolatban néhány általunk fontosnak tartott összefüggésre felhívjuk a figyelmet, remélve ezeknek a diagnózis alakítása szempontjából való használhatóságát.

* * *

Közismert, hogy a foglalkoztatottak rétegződés, foglalkozás, szakképzettség, gazdasági ágazatok stb. szerinti megoszlása és ennek időbeli alakulása fontos információkat hordoz egy-egy ország gazdasági fejlődésére, annak dinamikájára és irányára, egyál-

talán fejlettségére vonatkozóan. A szakirodalomban például általánosan elfogadott, hogy a mezőgazdaságban foglalkoztatottak arányát az iparosodottság és a gazdasági fejlettség mutatójaként használják. A rendelkezésre álló statisztikák[1] szerint hazánkban az aktív keresőknek 1950-ben 51, 1960-ban 37, 1970-ben már csak 24, és 1980-ban mindössze 20 százaléka dolgozott a mezőgazdaságban. Az adatok dinamikus csökkentést jeleznek; főként, ha „csak a mezőgazdasági alaptevékenységben" foglalkoztatottakat vesszük figyelembe, hiszen ezek aránya az 1960-as 37 százalékról 1980-ra 15 százalékra esett vissza. Mindez csak úgy volt lehetséges, hogy az őstermelésben feleslegessé vált népességet az ipar, az építőipar, a kereskedelem és más szolgáltató szférák felszívták, ami e gazdasági területek igen jelentős fejlődését és eltartóképessége növekedését feltételezi, hiszen ekkor manifeszt munkanélküliség nem volt, sőt, munkaerőhiányt regisztráltak. Mindent egybevéve a szociológia és a statisztika által általánosan elfogadott és használt rétegződési besorolás és mobilitási adatok alapján egy gyorsan fejlődő, iparosodó-szolgáltató gazdaság és társadalom képe sejlik fel az adatok mögött.

Csakhogy — és ezt a korabeli szakirodalom is jelzi[2] — már ekkor is számos probléma vetődött fel a jelzett átrétegződési folyamatokkal, illetőleg az azokat interpetáló megközelítésekkel kapcsolatban. Például a háztartás-statisztika, amelyet — ezen adatfelvétel jellegéből következően — a háztartások megélhetését és gazdálkodását biztosító erőforrásoknak nemcsak a nagysága, hanem az eredete („első" és „második" gazdaság), a formája (naturális, pénz stb.) vagy a felhasználása (pl.: önellátás, áruba bocsátás) is érdekelt, vajmi keveset tudott kezdeni a szociológiai rétegződés-modellel. Egyrészt a rétegződési alapkategóriák — munkás, szövetkezeti paraszt, szellemi — mellé be kellett vezetnie a „kettős jövedelmű"-ek csoportját, jelezvén, hogy a családok és háztartások réteghez tartozása nem jellemezhető kizárólag a családfő besorolása alapján, mivel a megélhetési források eredete, formája és felhasználása nem kapcsolható egyetlen ágazathoz, alkalmaztatási formához, és a családon belül egyetlen személyhez. Másrészt az alapkategóriákon belül különbséget tett a lakóhely településtípusa szerint, ugyanis az adatok azt mutatták, hogy a falun lakó munkások és szellemiek jövedelmei, megélhetése és életszínvonala alakításában milyen jelentős szerepet játszottak és játszanak a töredékföldek (pl.: házhely, telek, illetményföld), a naturális önellátás, a feleslegek eladásából származó pénzbevételek, az ugyanezen rétegek városi megfelelőivel szemben. (Vegyük figyelembe, hogy az adatok 1980-ra vonatkoznak: a 60-as évekhez képest javult a helyzet, míg azóta romlott.) Ha az alábbi táblázatra nézünk, megértjük a különbségeket; mondjuk azt, hogy a községben lakó szellemiek és munkások közelebb állnak az élelmiszerrel való önellátás tekintetében a többi falusi réteghez, mint a városon élő megfelelőikhez. Ez is „kettős jövedelmű"-séget jelent e rétegek esetében is, csakhogy a kettős jövedelmű kategóriához képest némileg más tartalommal, mely társadalmi megélhetési-újratermelődési helyzetet és állapotot legtalálóbban talán a „félproletár"[4] megnevezés fejez ki.

Nézzük konkrétan, hogy mit is fed ez a fogalom. Miután e helyen nincs lehetőségünk kifejteni a társadalmi, és ezen belül a családi újratermelődésnek a szocializmusbeli sajátosságait, meg kell elégednünk néhány vázlatos jelzéssel.

Az egyes rétegekhez tartozó háztartások saját termelésű fogyasztásának aránya 1980-ban bizonyos élelmiszerekből[3] (százalékban)

	munkás		szövetke-	kettős	szellemi foglalkozású	
	városi	község-ben lakó	paraszt	jövedelmű	városi	községben lakó
baromfi	28	77	88	83	16	73
tojás	30	75	85	82	17	67
zsiradék (vaj nélkül)	19	29	67	67	12	50
burgonya	25	69	78	79	20	63
zöldség (főzelék)	24	59	67	65	19	63
az összes élelmiszerből	12	33	43	39	8	29

Induljunk ki abból, hogy a szocialista viszonyok között az állam, a társadalmi újratermelődési folyamatoknak csaknem minden megnyilvánulási formáját — vegyük figyelembe, hogy az államosítás a gazdaságon kívüli szférákra is kiterjedt — közvetlen és kizárólagos irányítása és ellenőrzése alá vonta, pontosabban kívánta vonni. Nyilván annak, hogy egy országban biztosítani lehessen ezt, vagyis, hogy a társadalmi újratermelődési folyamatok kizárólag egy állami program keretében, annak célkitűzései, — és ezt garantálandó — közvetlen irányítása és ellenőrzése alatt menjenek végbe, előfeltételei vannak. Előfeltételezi, hogy a társadalomban, gazdaságban, politikában, tudományban stb. addig felhalmozódott erőforrások, az e területeken létrejött elkülönülések, tagoltságok, eltérő érdekek és újratermelődési logikák alárendelődjenek a kizárólagosságot élvező állami programnak, és a továbbiakban az általa meghatározott és levezényelt újratermelődés logikája szerint működjenek. Az államnak ennek biztosításához többféle eszköz is rendelkezésére állt, melyek közül az államosítás — ide értve a mezőgazdaság kollektívizálását is — kitüntetett szerepet kapott. Miután az államosítás hazánkban teljes volt — szemben például Lengyelországgal vagy az NDK-val, ahol a magángazdálkodás meglehetősen széles köre maradt fenn — hiszen olyan gazdálkodási és megélhetési forrásokra is kiterjedt, amelyek az államosított „első" gazdaság számára semmiféle hasznosítható potenciált sem jelentettek (gondoljunk például a falusi-városi egyszemélyes kisiparra), a családok egyrészt társadalmi méretekben elvesztették az újratermelődésükhöz szükséges saját rendelkezésű erőforrásaikat. Ily módon a szó jogi és társadalmi értelmében tulajdonnélküliek, proletárok lettek. Másrészt megélhetésük biztosításához és a családtagok eltartásához a munkaképes korúaknak, az „új tulajdonos-

nosnál", az államosított „első" gazdaságban, munkát kellett vállalniuk, amiért bizonyos rendszerességgel bért, fizetést vagy más javadalmat kaptak; vagyis bérmunkássá váltak. (A folyamat dinamikáját jelzi, hogy a szocialista szektorban foglalkoztatottak aránya 1959-ben 62,9, 1961-ben 89,2 és 1968-ban 95,9 százalék volt.)[5] Tekintettel arra, hogy az államosítás önmagában csak egy adminisztratív mozzanat volt, amely nem jelentett egyszersmind gazdasági fejlettségbeli – műszaki, technológiai, gazdasági potenciál vagy jövedelmezőségbeli stb. – ugrást is, a szocialista szektorból származó jövedelmek nagylétszámú társadalmi rétegek számára még hosszú ideig nem voltak képesek biztosítani a csak innen való megélhetést. Másként fogalmazva az államosítással létrehozott „első" gazdaság közel sem volt olyan fejlett, hogy a családi újratermelődés gazdasági forrásait (a kor színvonalán) kizárólag e munkaviszonyból tudta vagy akarta volna biztosítani – ez lett volna a tényleges bérmunkás viszony –, ezért az érintett családok művelésébe hagyott vagy adott olyan töredék földeket, amelyekkel ezek bizonyos szükségleteiket kieglégíthették. (Az adatok szerint a szövetkezeti paraszt háztartások jövedelmeinek 1961-ben 54, 1967-ben 50,[6] 1972-ben 40,[7] sőt a szakemberek becslése szerint még 1981-ben is 25–30 százaléka[8] a háztáji és kisegítő gazdaságokból származott.) Továbbá, mert más falusi és városi rétegek kezén is maradtak ilyen töredék földek, vagy a későbbiekben más módon jutottak ilyenekhez (pl.: hétvégi ház) – amelyeket aztán az „első" gazdaságbeli jövedelmeiket kiegészítendő megművelték – a „második" gazdaság eme formája messze nagyobb kört érintett, mint a volt parasztság. E folyamat társadalmi kiterjedtségének aztán jelentős lökést adott az a tény is, hogy az állam képtelen volt teljesíteni azon feladatait, amelyeket a családtól átvállalt és így nem épített be a bérekbe és fizetésekbe – gondoljunk például az ingyenes iskoláztatásra, egészségügyi ellátásra, lakásra – következésképpen gyakorlatilag értelmetlenné vált tiltani vagy büntetni az „első" gazdaságból származó pénzbeli jövedelmek pótlásának, kiegészítésének, kiváltásának vagy növelésének a háztáji és kisegítő gazdaságokhoz kötődő formáit. Ennek társadalmi elterjedtségét mutatja egyrészt, hogy 1972-ben 1 681 ezer háztartás (több, mint 5 millió fő tartozott ide), 1982-ben 1 500 ezer háztartás (mintegy 4,5 millió személy élt itt) vett részt a mezőgazdasági kistermelésben.[9] Ha ehhez hozzászámítjuk azt a körülbelül 700 ezer háztartást, amely ugyan nem felelt meg a KSH háztáji és kisegítő gazdaságra vonatkozó kritériumainak, de valamilyen szinten foglalkozott mezőgazdasági kistermeléssel, akkor hozzávetőlegesen a magyar háztartásoknak kétharmada kapcsolódott így vagy úgy az őstermeléshez is, ami messze meghaladta, mind a mezőgazdasági keresők (20 %), mind a falusi lakosság (48%) részarányát.[10] Másrészt a mezőgazdasági kistermelésben érintett háztartások társadalmi összetétele is mutatja (lásd az alábbi táblát) ezen jövedelemszerzési-kiegészítési és megélhetési mód – és amit ez jelez, vagyis a „félproletár" állapot – társadalmi elterjedtségét. Jóllehet a „félproletár" helyzet mást és mást jelent a különféle társadalmi rétegek számára az „első" gazdaságon kívüli erőforrásokra való rászorultságot és kényszert illetően, hiszen, mint láttuk, vannak olyanok, akiknek a családi bevételeiben igen jelentős volt és maradt ennek a súlya, és vannak, akik enélkül is, vagyis csupán az „első" gazdasági jövedelmeikből is tisztességesen megélnének – tömegméretű társa-

A kistermelő háztartások társadalmi összetétele[11] *(százalékban)*

Osztályok és rétegek	1972	1982
Munkásosztályhoz tartozó	30,4	31,2
Szövetkezeti parasztsághoz tartozó	21,4	11,2
Kettős jövedelmű	11,8	8,9
Nem fizikai foglalkozású	9,2	18,1
Kisárutermelő, kiskereskedő	5,4	3,7
Inaktív	21,8	26,9
Összesen:	100,0	100,0

dalmi megjelenése mégis vitathatatlan. (Külön tanulmányt igényelne annak a bemutatása, hogy mely társadalmi rétegek, mely településtípusokon élők, mely életkori csoportok, melyik időszakban, milyen okok miatt és milyen megfontolások alapján vették vagy voltak kénytelenek igénybe venni a megélhetési forrásoknak eme formáit. Nyilván, hogy a 60-as évek ellátatlan falvai, a téeszek reziduális jellegű, bizonytalan, rendszertelen és főként naturális elosztási módja más társadalmi és gazdasági környezetet, és más ok-együttest jelentettek, mint a 80-as évek felgyorsult inflációja, a reálbérek és fizetések, továbbá az életszínvonal csökkenése; de az ugyanazon munkáért járó bérek és fizetések különbségéről is szólni kéne, amelyek településtípustól függtek, vagy a megtermelt értékek összegyűjtésének és elosztásának olyan mechanizmusairól, amelyek az ipar és az iparosítás forrásainak jelentős részét folyamatosan az őstermelésből „gazdálkodták" ki. Amikor tehát az ipar alacsony eltartóképességéről beszélünk – aminek a „félproletár" állapot az egyik megjelenési formája –, akkor ez utóbbiakra is gondolunk. Tekintettel arra, hogy gondolatmenetünk szempontjából csupán a „félproletár" családi megélhetési-újratermelődési forma tömeges elterjedtségének a ténye érdekes, a fentiekkel nem foglalkozunk részletesen.)

Nos, a vázolt megfontolások, szempontok és adatok alapján két jelentősen eltérő szerkezetű társadalom képe rajzolható fel. Az egyik az államosított „első" gazdaságbeli foglalkoztatás adatain, és azon a feltételezésen alapul(t), hogy a munkavállalók kizárólag az innen származó főmunkaidőbeli bérekből, fizetéseikből (jövedelmeikből) éltek meg, érték el életminőségük adott szintjét és tartották el önmagukat és családjukat. A már idézett adatok szerint hazánkban 1980-ban az aktív keresőknek 20 százaléka dolgozott a mezőgazdaságban, és „csak a mezőgazdasági alaptevékenységben" még kevesebben, körülbelül 15 százalék.

A „félproletár" helyzetek tömeges társadalmi elterjedtségének figyelembevételével azonban egy ettől számottevően eltérő fejlettségű gazdaság és társadalom képe sejlik fel. Szerencsés helyzetben vagyunk, ugyanis a szakemberek számításai alapján némileg érzékeltetni is tudjuk az eltérést. A számítások abból indultak ki, hogy a mezőgazdasági kistermelésre fordított összes munkaidő az 1970-es évek eleje óta nagyjából

évi 2,7 milliárd órát tettek ki, ami „. . . több mint 1,2 millió dolgozó egész évi kötelező munkaidejé. . .”-nek felel meg.[12] Ez az 1 millió 200 ezer, az egész évi kötelező munkaidejét hiánytalanul végigdolgozó „képzelt” munkavállaló nem szerepel(t) az „első” gazdaság hivatalos nyilvántartásában, és így az ennek alapján leírt társadalmi és foglalkozási szerkezetnek sem képezte és képezi részét. Miután azonban az általuk előállított érték valóságos – vegyük figyelembe, hogy hazánkban a burgonya, zöldség, gyümölcs, tojás, sertéshús stb. fele-kétharmada a mezőgazdasági kistermelésből kerül ki[13], melyet a nyilvántartás és a különféle átszámítási kulcsok felhasználásával a mezőgazdasági és ezen keresztül a nemzeti össztermékbe is beszámítanak – nem tehetünk úgy, mintha ez nem így lenne. Vagyis nem tehetünk úgy, mintha ezt csupán a mezőgazdaságban hivatalosan regisztrált 20 százalék körüli aktív kereső, vagy a 15 százaléknyi mezőgazdasági alaptevékenységben résztvevő termelte volna meg. Természetesen nem hisszük, hogy a hivatalosan regisztrált körülbelül 1 millió valóságos, és az 1 millió 200 ezer „képzelt” mezőgazdasági termelésben részt vevő egyszerű összeadásával az ágazati foglalkozási és a társadalmi rétegződési szerkezetnek valamiféle „valóságos” megoszlását és képét kapnánk – mondjuk azt, hogy a mezőgazdaságban megtermelt értéket még a 80-as években is közel annyian állították elő, mint a 60-as években – azonban az könnyen belátható, hogy az aktív népességnek csak az államosított „első” gazdaság szerinti megoszlása meglehetősen torzít. Torzít, mert azt a benyomást kelti, mintha a megtermelt társadalmi össztermeket csak az „első” gazdaságban és csak az ott nyilvántartott aktív keresők termelték volna meg. *Az így kialakuló-kialakított társadalmi szerkezet alapján aztán egy fejlettebb, termelékenyebb és hatékonyabb gazdaságra lehet visszakövetkeztetni, mint amilyen az valójában.* Ez a kép elfedi a „második” gazdaság létét, hatalmas kiterjedtségét, alábecsüli jelentőségét, amelyet a lakosság megélhetésében és életszínvonala megtartásában és javításában betöltött és betölt. Aztán elfedi azt a tényt is, hogy az államosítás adminisztratív kiterjesztése nem jelentett egyben gazdasági fejlettségbeli ugrást sem, vagyis a *„félproletár” állapotok tömeges létrejöttének az oka az „első” gazdaság fejletlensége és így alacsonyabb eltartóképessége.* Ennek részeként tisztázatlanul hagyja, hogy az „első” gazdaság mezőgazdasági szektorát elhagyó népesség átvételére és racionális foglalkoztására az ipar és a többi szférák valójában nem voltak fogadóképesek, hiszen ezen munkaszervezetek fenntartása és fejlesztése részben a mezőgazdaságból átszivattyúzott erőforrásokon nyugodott. Torzít, mert a társadalmi szerkezet szempontjából azonos minőségként (egyenértékűként) kezel jelentősen eltérő megélhetési módokat: azokét, akik csak az „első” gazdaságból élnek, és jövedelmeiket kizárólag pénzben kapják, és azokét, akiknek a megélhetésében a naturális önellátás és csere szerepe számottevő, és jövedelmeiknek csak egy része pénz, a többi naturália. Mivel a társadaimi mobilitásban figyelmen kívül hagyja azt, amit a „félproletár” állapot jelent, az egyes társadalmi rétegek közti „első” gazdaságbeli mozgásokat teljes értékű mobilitásként kezeli. Vagyis nem tesz különbséget a „félproletár” és „proletár” állapot, illetve a hozzájuk kapcsolódó mobilitások között.

És talán még egy megjegyzés a fentiekkel kapcsolatban. Úgy véljük ugyanis, hogy a „félproletár” állapot és az ezt hordozó „második” gazdaság, társadalmi és

gazdasági kiterjedtségén és súlyán túl, intézményei és ügyeletei jellegével, megjelenésének gazdasági szektoraival is jellemezhető, mivel ezek a gazdaság „bajai" és diszfunkcionális működése mellett, a gazdasági fejlettség, továbbá az áru- és pénzviszonyok adott szintjére is utalnak. Másként fogalmazva ez utóbbiak is minősítik a társadalmat, a gazdaságot, és ez utóbbi fejlettségét. Miután tény, hogy a „második" gazdaság legkiterjedtebb szektora hazánkban az őstermeléshez kapcsolódik, és az is, hogy ennek messze nagyobb a befolyása a lakosság ellátására, az érintett családok megélhetésére és életszínvonalára, mint erre az „első" gazdaságból viszonyított súlyából, és a manifesztálódott, az áru- és pénzviszonyok kategóriáival leírható piaci ügyletek számból következtetni lehet – a naturális önellátás és csere súlya kiterjedt – úgy látjuk, hogy ez is alátámasztja ezt a felfogásunkat, miszerint a gazdaság fejletlenebb, és eltartóképessége rosszabb, mint arra az „első" gazdaságbeli foglalkozási és rétegződési megoszlás alapján következtetni lehet.

* * *

Az, hogy a vázolt jelenség milyen tényleges zavarokat idézett elő a mobilitási folyamatokban, jól nyomonkövethető az *iskola és a társadalmi mobilitás kölcsönkapcsolatában,* annak történeti alakulásában. Ennek bemutatásához ismét kanyarodjunk vissza a 60-as évekbeli állapotokhoz.

Mindenekelőtt látnunk kell, hogy az iskola társadalmi és így mobilitási szerepe felértékelődésének több oka is volt. Többek között az iparosodás, ugyanis ennek előrehaladtával az iskola vált a szakismeretek közvetítésének egyik legjelentősebb intézményévé. Hazánkban ez az extenzív iparosításhoz kapcsolódik, melynek során ugrásszerűen növekedtek a szakemberszükségletek, és ezzel együtt az iskoláztatás iránti lehetőségek és igények. Ez kiváltotta az iskolarendszer funkcióinak, szerkezetének és áteresztőképességének gyors átértékelődését és átalakítását is. Hasonlóképpen – természetesen más okból – ebbe az irányba hatott a mezőgazdaság 60-as évek eleji kollektívizálása. A földmagántulajdon megszűnésével együtt ugyanis megszűnt a társadalmi helyzet nemzedékek közti átörökítésének és megváltoztatásának (mobilitás) egy addig hagyományos – a föld átörökítésének – mechanizmusa. Következésképpen ez egy létszámában is számottevő társadalmi osztályt, a parasztságot ösztönzött és kényszerített arra, hogy a társadalmi helyzet átörökítésében ő is az általánosan elfogadott és hivatalosan szentesített csatornákat vegye igénybe. A vázoltakkal egyidőben lezajlott egy további folyamat – a nők tömeges munkavállalása, amelyet nem utolsó sorban az alacsony bérek és fizetések kényszerítettek ki –, amely az iskolának és a családnak a gyerekek nevelésével, megőrzésével, tanulásával stb. kapcsolatos munkamegosztásában szintén változásokat indított el.

Mindent egybevéve az iskola társadalmi szerepe ekkor jelentősen felértékelődött, főként azért, mert a társadalmi helyzet átörökítésének és a mobilitásnak, ha nem is az

egyetlen, de mindenképpen túlsúlyos csatornájává lépett elő. Eltekintve most azoktól a mindaddig tartó zavaroktól, amelyeket az idézett elő, hogy az iskolarendszer sem a létesítmények, sem a felszereltség, sem a személyzet stb. vonatkozásában nem volt felkészítve a társadalmi mobilitás kanalizálásának az egyik napról a másikra történő átvételére, láthatóan a társadalom egészét – ide értve a felhasználó közeget, az „első" gazdaságot is – felkészületlenül érte ez a történelmi léptékkel mérve túl gyors váltás. Ugyanis nem volt fogadóképes erre, hiszen a kiképzett munkaerővel nem gazdálkodott racionálisan; a szakképzettséget és a magasabb iskolázottságot nem fizette meg; a szakmai mobilitás leértékelődött és alárendelődött a munkaszervezeti bürokráciának; a műszaki, technológiai, munkaszervezési stb. újításokra a munkaszervezetek nem voltak vevők, sőt, az ilyen „nyughatatlan emberektől" igyekeztek megszabadulni. Egyszóval a magasabb iskolázottsághoz és szakképzettséghez kapcsolódó mobilitást az „első" gazdaság nem ismerte el a bérekben és a fizetésekben, ami e mobilitás társadalmi, erkölcsi és gazdasági megerősítését és szentesítését jelentette volna. Ez az „első" gazdaságbeli tapasztalat a „nem érdemes tanulni" felismerését vitte be a köztudatba, jóllehet – mint jeleztük – a társadalmi helyzet átörökítésének ez volt a fő csatornája.

Miután ezzel egyidőben, az „első" gazdaságon kívülre kényszerülő és orientálódó lakossági szükségletkielégítési módok következtében felértékelődött a „második" gazdaság, az itt kialakuló és domináns termelési és csereformák, az ebből származó bevételek, az ezzel megspórolható és kiváltható (pénzbeli) kiadások, továbbá az itteni árak és bérek stb. ugyancsak „értékelni" kezdték az iskolai mobilitást. Fontos kérdéssé vált, hogy az iskolai végzettség és szakképzettség szintje, szakterülete stb. mennyire hasznosítható, és mennyit ér a „második" gazdaságban. Tekintettel arra, hogy a „második" gazdaság hivatalosan megtűrt formái hosszú időn át csaknem a mezőgazdasági őstermeléshez és a lakosság egymásközti csereügyleteihez kapcsolódtak (pl.: lakásépítés és karbantartás, szerelés stb.) a magasabb iskolázottság és szakképzettség itt is alulértékeltté vált.

A fenti viszonyrendszer természetszerűleg dezorientáló folyamatokat indított el az iskolarendszerben és a társadalomban, melyekre sokféle példát lehetne hozni, de amelyek közül itt csak egyre utalnánk. Nevezetesen arra a karrier pályára, amelyet azok a faluról induló becsvágyó fiatalok futnak be, akik gazdasági és társadalmi előbbrejutásukat az iskolához, a szakképzettséghez és az „első" gazdaságbeli munkaszervezethez kapcsolva képzelik el, de akik előbb vagy utóbb kénytelenek a mezőgazdasági „második" gazdaságba bekapcsolódni, ha egyéni és családi szükségleteiket és igényeiket (pl.: lakás) szeretnék kielégíteni. Vagyis szüleikhez hasonlóan „félproletár" léthelyzetbe kerülnek, bár elképzeléseikben és törekvéseikben igyekeznek ezen túllépni.

Az természetesen fölöttébb előnyös volt, hogy a „helyére" került az iskola a tőle ténylegesen elvárható szerep és hatókör a társadalmi mobilitási folyamatok befolyásolásában és kanalizálásában. Vagyis világossá vált, hogy a magasabb iskolázottság és képzettség „csak" iskolai, és nem automatikusan társadalmi mobilitás is, mivel ez utóbbiban az anyagiak is visszakapták legitimáló szerepüket. Ily módon láthatóvá vált, hogy az iskola önmagában nem képes a társadalmi helyzet átörökítését és a mobilitás

kanalizálását társadalmi méretekben magára vállalni. Ezért célszerű más, alternatív mobilitási csatornákat is megnyitni vagy korlátozásukat megszüntetni (pl.: föld, üzlet) hiszen egyrészt értelmetlen ezek működését akadályozni akkor, amikor az iskolai mobilitás legitimizálásában is elismeri a társadalom az anyagiak jelentőségét, másrészt a társadalom „nyitottságát" a többféle mobilitási csatorna jelenléte és működése inkább biztosíthatja, mint csupán egy, lett légyen akár olyan fontos intézmény is, mint az iskola.

* * *

Nem tanulság nélkül való az sem, hogy ha a fentiek figyelembevételével újragondoljuk az „első" gazdaságbeli jövedelmek, az életszínvonal és az életmód jelenségegyüttesei közti kölcsönkapcsolatot.

Abból ugyanis, hogy a családi újratermelődés erőforrásai számottevő társadalmi rétegek esetében az államosított „első" gazdaság mellett, a főként mezőgazdasági jellegű „második" gazdasághoz is kapcsolódtak; hogy az „első" gazdaság készpénz mellett naturális formákban is juttatott (pl.: városon lakást) a munkavállalóknak és a lakosságnak; hogy a „második" gazdaság megtűrt megnyilvánulásai a naturális önellátás, a naturális csere, a pénzkiváltás és az árutermelés formáját is ölthették; hogy a munkatevékenységek és a termékek mást „értek", ha az „első" gazdaságban végezték azokat és onnan kerültek ki, és mást, ha ugyanezek a „második" gazdaságban történtek; a „hiány" állandósulásából stb. logikusan következik az is, hogy a *családi jövedelmek, az életszínvonal és az életmód jelenségei közti kölcsönkapcsolat egészen más összefüggést mutat hazánkban, mint a kifejlett áru- és pénzviszonyok közt* működő fejlett gazdaságokban.

Ezekben az országokban az elmúlt évtizedekben végbement gazdasági növekedés következtében a jelzett tényezők között kialakult egy „logikus" kölcsönkapcsolat, amely lehetővé teszi, hogy az egyik tényező állapotáról a másikra nagyobb hiba nélkül következtetni lehessen. E „logika" alappillére a *gazdasági növekedés volt,* melyből a *munkavállalók* (vállalkozók) a *növekvő béreken és fizetéseken keresztül* részesedtek, és a növekvő személyes és családi jövedelmek lehetővé tették a családi felhalmozás és fogyasztás emelését, szerkezetének megváltoztatását, *egyszóval életszínvonaluk javítását.* Az egyének és családok egyre kevésbé szorultak arra, hogy az „első" gazdaságbeli foglalkozásukon kívül más kereső tevékenységet is végezzenek, és ezzel, továbbá az „első" gazdaságbeli hivatalos munkaidő jelentős csökkentésével nőtt a *szabadidejük.* A folytonosan növekvő jövedelmek, a fogyasztási szerkezet és szokások átalakulása, az életszínvonal és a szabadidő emelkedése, a motorizáció és az infrastuktúra fejlődése stb. *az életmódban* (életminőség) is számottevő, alkalmanként gyökeres változást eredményeztek. *Egyszóval az „első" gazdaságbeli munkavállaláshoz kapcsolódó egyéni és családi jövedelemnövekedést életszínvonalemelkedés és életmódváltás követte.*

Nos, hazánkban azon nagy létszámú rétegek és csoportok számára, amelyeknek az egyéni és családi jövedelmei csak részben származtak az „első" gazdaságbeli bérekből és fizetésekből, a fenti „logika" érvényét veszti. Ezek a rétegek gazdaságilag eleve „két lábon" álltak; részben „első" gazdaságbeli munkavállalók voltak, részben megélhetésük biztosításához a háztájiban, kertben, gyümölcsösben stb. is munkát kellett végezniük, mely termelő és szolgáltató tevékenységekre az „első" gazdaságbeli munkájuk befejezése után került sor. Számukra tehát adott volt *egy „munkacentrikus"*, alkalmanként napi 12—14 órás kötöttséggel járó *életmód,* amelyet az „első" gazdaságbeli hivatalos munkaidő heti 48 óráról 40—42 órára való csökkenése alig befolyásolt. Ugyanis az innen felszabaduló időt e népesség *életszínvonalának javítását, tartását,* az utóbbi években *csökkenésének ellensúlyozását célzó* főfoglalkozáson kívüli kereső- és termelőtevékenységekre fordította.

Amikor a hazai szociológia arról ír, hogy a különféle társadalmi rétegek (munkajellegcsoportok) jövedelmei és életszínvonala közti különbségek az elmúlt évtizedekben jelentősen csökkentek és kiegyenlítődtek, akkor azt is *kell látnunk, hogy ezt a legrosszabb indulási helyzetű rétegek pluszmunkával érték el.* Ez azt jelenti, hogy a magasabb életszínvonalú rétegek rövidebb kötött idő alatt keresték meg ugyanazt a bért és fizetést, mint az alacsonyabb életszínvonalú rétegek, „. . . az utóbbi rétegek tehát napi másfél-két órával több munkával érték el azt, hogy életszínvonaluk az 1970-es évek folyamán lényegesen emelkedett és közeledett az átlaghoz."[14] Paradox helyzet is, hiszen *a jövedelem és az életszínvonal kiegyenlítődési irányzata nemhogy nem vonta maga után az életmód hasonló kiegyenlítődését vagy közelítését, ellenkezőleg: az életmódkülönbségek növekedtek, mivel ez volt az eszköze és az ára az előbbiek kiegyenlítődésének.* Ha úgy tetszik, az *egyes rétegek közti jövedelemkülönbségek új formát öltöttek, nevezetesen az életmódkülönbségekét.* Ez egyrészt kimutatható abban, hogy az „első" gazdaságbeli főfoglalkozáshoz kapcsolódó munkaidő különbségei bizonyos társadalmi hierarchiát fejeznek ki: „. . . olyan összefüggés látható, hogy az alacsonyabb keresetű társadalmi csoport tagjai ezért a keresetért több munkaidőt teljesítenek."[15] Mivel e rétegek „második gazdaságra" való ráutaltsága a kisebb kereset miatt nagyobb, ezért — másrészt — a plusz kereső — és termelőtevékenységre fordított idő alkalmanként napi két órával is meghaladja az „első" gazdaságban is már előnyt élvező rétegekét. Ezért állítjuk tehát, *hogy a jövedelemkülönbségek a vázolt újratermelődési viszonyok közt átalakultak életmód-különbségekké és ezáltal formát váltottak és rejtetté váltak.*

Azt látjuk tehát, hogy számottevő rétegek esetében az államosított „első" gazdaságból származó jövedelmek és az életszínvonal javulása között nincs kizárólagos és arányos kapcsolat, hiszen az érintettek az életszínvonaluk emelkedését jórészt az „első" gazdaságon kívül, a hivatalos munkaidőn túl, plusz idő, munka és/vagy pénz ráfordításával érték el. Vagyis míg az egyik oldalon életszínvonaluk gyorsabban és jelentősebben javult, mint azt az „első" gazdaságból származó jövedelmeik lehetővé tették volna, addig a másik oldalon ennek — nem utolsó sorban az államosított „első" gazdaságon kívüli szférák diszpreferálása, erőforrásainak elvonása, fejlesztésük és az

árutermelés irányába történő orientálásuk korlátozása, és persze az egésznek a töredékföldekhez kapcsolódó gazdasági marginalitása következtében – a „hagyományos" „munka-centrikus" és „önkizsákmányoló" életmód volt az „ára". Az elmondottak egyszersmind arra is utalnak, hogy a 70-es években végbement életszínvonal növekedésnek csak részben volt forrása az államosított „első" gazdaság, ezért is véglegesen leegyszerűsítőek azok a megközelítések, amelyek szerint a lakosság úgymond jobban él és többet fogyaszt, mint amennyit megtermel. Ez a magyarázat feltételezi, hogy a társadalmi újratermelődés egésze az államosított „első" gazdaságban megy végbe, holott, mint láttuk, ez nem így van, továbbá nem tesz különbséget a család intézményében zajló újratermelődés és a makrotársadalmi- és gazdasági újratermelődés között, és azokat egybemossa.

Nyilván ilyen gazdasági körülmények között, vagyis ahol a pénzbeli jövedelmek mellett a naturáliák (naturális állami juttatások, naturális bér és járadékformák, naturális öneállátás és csere stb.) oly számottevő – egyes rétegeknél domináns – szerepet játszanak, ott rendkívül sok buktatója van a különféle rétegek és csoportok jövedelmei pénzbeli kifejezésének. Főként akkor, ha a naturális és a pénzbeli formák egymásba való átválthatóságát sok tényező gátolja és torzítja – pl.: városon lakáshoz kiutalással hozzá lehetett jutni, de készpénzért nem; a lakás elcserélhető volt, de eladható nem; a megtermelt mezőgazdasági termék sokszor nem volt eladható és tönkrement, de átszámolták pénzbe stb. – és ha a termékeknek hivatalosan is többféle ára van, attól függően, hogy hol termelték (államosított „első" gazdaság, államosított „második" gazdaság (vgmk), „második" gazdaság) vagy fogyasztják, illetve a „hiány" miként alakítja azokat. Emiatt, bármilyen körültekintéssel és hozzáértéssel is végezték a naturáliák átszámolását, végülis az így „kialakított" társadalmi, jövedelmi, életszínvonalbeli stb. különbségeket nagyon óvatosan szabad csak kezelni, nem utolsó sorban azért, mert a kétféle minőséget – naturália és pénz – azonos és egymásba bármikor átváltható megjelenési formaként kezeli ez a megközelítési mód. Márpedig ez a vizsgált időszakban nem állt fenn, hiszen a naturáliák különféle formáinak továbbélését éppen a gazdasági elmaradottság körülményei kondicionálták és nem, mondjuk, az adóhatóság átjátszása. A vázoltak tehát azt jelentik, *hogy ilyen viszonyrendszerben a pénzbeli átszámítás többszörösen is félrevezető: azt a látszatot kelti, hogy a pénz és naturália* bármikor átváltható egymásba; hogy a naturáliáknak csak egy ára van (amin átszámolták), és az áru- és pénzviszonyok dominanciáját sugallják. Nem utalnak az egyéni-családi megélhetési és újratermelődési formák jelentős különbségeire, az „első" gazdaság (ipari szféra) alacsony eltartóképességére és túldimenzionáltságára; a „második" gazdaság – és ennek főként az őstermeléshez kapcsolódó formái – társadalmi-gazdasági súlyára vagy a „félproletár" helyzetek tömeges előfordulására. Márpedig ezek tudatosítása a társadalom és a gazdaság fejlettsége, a makrotársadalmi- és gazdasági folyamatok és az újratermelődés reális megítélése szempontjából alapvetőbb, mint mondjuk az átszámítással kimutatott jövedelem és életszínvonal „nivellálódás" az egyes rétegek között. És még valamit. Egy, a kifejlett áru- és pénzviszonyok közt jól működő adórendszer bevezetése a fentiekben jelzett szétszakadt–szétszakított gazdaság, „kvázi-pénz", a „fél-

proletár" helyzetek stb. viszonyai között a szándékolttól eltérő következményekkel járhat, ugyanis nem az áru- és pénzviszonyok fejlődése, ellenkezőleg, a naturális ügyletek konzerválódása irányába hat.

JEGYZETEK

1 Mezőgazdasági statisztikai zsebkönyv 1984. KSH, Budapest, 1985
2 Lásd például: Háztartásstatisztika 1965–75 közti kiadványai, *Márkus István:* Az utóparasztság arcképéhez = Szociológia, 1973/1.
Kemény István: A magyar munkásosztály rétegződése = Szociológia, 1972/1.
3 Háztartásstatisztika 1980. KSH. Budapest, 1982. 23. o.
4 *I. Wallerstein:* A modern világgazdasági rendszer kialakulása, Gondolat, Budapest, 1983
5 *Berend T. Iván:* A szocialista gazdaság története Magyarországon 1945–1968. Kossuth és KJK, 1976. 240. o.
6 I. m. 145. o.
7 *Andorka Rudolf:* A magyar községek társadalmának átalakulása. Magvető, Budapest, 133. o.
8 *Oros Iván:* A mezőgazdasági kistermelés = Statisztikai Szemle, 1983/12. 1235. o.
9 Időfelhasználás a mezőgazdasági kistermelésben I. KSH, Budapest, 1984. 6. o.
10 *Oros Iván* i.m.
11 A mezőgazdasági kistermelés I. (1981.), KSH. Budpaest, 1982., 15. o.
12 Időfelhasználás a mezőgazdasági kistermelésben, i.m. 7. o.
13 *Mézes Flórián:* Kis-Kertmagyarország = Heti Világgazdaság, 1984. V. 19. (259. sz.), 50–52. o.
14 Időmérleg I. (A magyar társadalom életmódja az 1976/77. évi időmérleg felvétel alapján) KSH, 1982, Budapest, 48. o.
15 I. m. 36. o.

GALLÓ BÉLA

MODERNIZÁCIÓ, NEMZET, NEMZETKÖZISÉG
(Elméleti tájékozódási irányok)

Nemzet és nemzetköziség viszonyának teoretikus problematikája a társadalomelmélet egyik legaktuálisabb tárgykörét jelenti, de alighanem az is nyilvánvaló, hogy ebben az időszerű tárgykörben – a szakirodalom viszonylagos bősége ellenére – nemhogy a válaszokkal, olykor a pontos kérdésekkel is adós az elmélet.

Philippe Braillard a *nemzetközi kapcsolatok elméleteit* átfogóan feldolgozó, 1974-ben írt művében a következőképpen értékeli a témát *az említett diszciplína keretein belül* felvállaló irányzat akkori állapotát: „A munkáikat „linkage theory"-nak nevező szerzők a különféle nemzeti rendszerek és a nemzetközi rendszer közötti kölcsönös függőségek szisztematikus vizsgálatával foglalkoznak, felismerve a nemzeti entitások és azok környezete közötti függőségeket. De ezen kapcsolatok tanulmányozása eddig még rendszertelenül történt, ami a megfigyelt jelenségek minden komoly összehasonlítását meggátolja. Mivel ezen a téren a szisztematikus tanulmányozás még csak az elején tart, tétovaznunk kell, amikor ebben a témában valódi elméletekről beszélünk. Sokat kell még tenni azért, hogy megérthessük egyfelől a nemzetközi környezetnek a különféle nemzeti rendszerekre gyakorolt befolyását, másfelől ezen nemzeti rendszerek mindegyikének az átfogó nemzetközi rendszerre gyakorolt hatását." *(Philippe Braillard,* 1974. 38.)

Ugyanakkor a tárgykör egyik legfrissebb fejleményeként *A. C. Janos,* a problematikát *a nemzetközi kapcsolatok elméleteinél jóval szélesebb összefüggésben:* a társadalmi változások teóriái felől tárgyaló könyvében egyenesen arról ír, hogy a világ társadalmaiban zajló legfrissebb gazdasági és politikai folyamatok a társadalomtudományok néhány kedvelt feltételezéséhez kihívást intéztek, arra kényszerítve a társadalomtudósokat, hogy diszciplináik számos kategóriáját újragondolják. Ezek a próbálkozások szerinte egy új intellektuális válságot jelentenek, amelyet csak egy „paradigma váltással" lehet megoldani, mégpedig úgy, hogy a tudomány fókuszába a társadalmi viszonyok klasszikus elmélete helyett a nemzetközi munkamegosztás és a változó rendszerek új, globális koncepcióját helyezzük, így alkotva meg a társadalmi változás és modernizáció új, általános elméletét. *(A. C. Janos,* 1986.)

Ez a hangsúlyos – bár természetesen minden egyéb teoretikus ajánlathoz hasonlóan vitatható – szemléletváltás, azt hiszem a durva tévedés kockázata nélkül kijelenthető, nem éri up to date fegyverzetben a hazai társadalomelméleti szakmát. Nemzeti és nemzetközi tényezők kapcsolatának elméleti problematizálása a magyar társadalomelméleti gondolkodás szívós fehér foltját képezi, s nyilván kevesen találják vigasztalónak, hogy feltehetőleg nem az egyedülit.

Ez a szívósság azonban, ismerve Magyarország sokféle értelemben nyitott helyzetét, első (naiv) ránézésre érthetetlennek tűnik. Legalábbis logikus lenne, ha egy ilyen tekintetben különösen érzékeny ország társadalomteoretikusainak érdeklődését jobban felkeltené a tárgykör, a tájékozódás szinkronban lenne a szakirodalommal, sajátosan magyar, illetve regionális problematikák fogalmazódnának meg, s mindezek eredményeként az elmélet képes lenne a közhelyeken túl – horribile dictu! azok ellenében is – megismerni, magyarázni, netán előrejelezni az ország (esetleg változtatható) meghatározottságait, lehetőségeit.

A bizonyítványt magyarázandó, három tényt kell megemlíteni.

Az *első* a társadalomelmélethez befogadói, de „ellenőri" és méginkább ösztönzői minőségében is kapcsolódó történettudománnyal függ össze. Az elmúlt évek gyarapodó számú, Magyarország történetét nemzetközi kontextusban tárgyaló történettudományi munkái 1945-höz, ehhez az egyébként felszabadító évszámhoz érve (vagy már előbb is) rendszerint berekesztik vizsgálódásukat. Egyedül – mindenekelőtt a közgazdaságtudomány húzóereje következtében – a gazdaságtörténet lépi át a bűvös határt, sőt határokat: 1945, 1948, 1956, 1968, 1972/73. Szembetűnő azonban, hogy az elmúlt csaknem fél évszázad átfogó jellegű társadalom- és politikatörténeti kutatásai menynyire hiányoznak, nem is említve már a regionális komparativitást is felvállaló munkákat. Tünetértékű például, hogy az ország nemzetközi politikatörténetét 1945-től napjainkig áttekintő – jóllehet minden bizonnyal számos ténnyel és szemponttal kiegészíthető – művét az Amerikai Egyesült Államokban írták meg. *(Charles Gati,* 1986)

Ha ehhez hozzávesszük még azt a *második* sajnálatos tényt, hogy a hazai szociológiai kutatásokban, publikációkban „alig találni. . . a szociológiára vonatkozó reflexiókat a modern és nem modern társadalmak, illetve a társadalmi fejlődés egyetemes kérdéseinek perspektíváiból" és bár „vannak kísérletek a rendszerelmélet szociológiai alkalmazására, de a makroviszonyok elemzésében még csak a kezdeményeknél tartanak . . . nincsenek tehát rivális tézis- és érvrendszereink, illetve tapasztalati anyagaink a jelenkor magyar társadalmának átfogó képéről. . . például *a 'nemzet'-nek, mint a társadalmi integráció nálunk alapvető erejének kérdéséről*" (kiemelés tőlem G. B.), valamint hogy „nem folyik számottevő elméleti vita . . . . arról, hogy társadalmunk problémái mennyiben fakadnak. . . nem rendszer-, hanem kultúra-sajátos és történeti tényezőkből, a közép-kelet-európai régió általános fejlődési vonásaiból, illetve a magyar sajátosságokból" (Somlai Péter, 1987. 21–22, 15–16.)–, tehát ha mindezeket beszámítjuk a hazai társadalomelmélet „nemzetközi" bizonyítványába, aligha lehet csodálkozni az elénk táruló eredményen. *A történettudomány és a szociológia említett hiányosságai ugyanis behatárolják a kurrens külföldi társadalomelméleti teóriák adaptálási lehetőségeit is, lévén mégiscsak a hazai elméleti érzékenység természetes merítési bázisainak hiányairól van szó.*

Ugyanakkor a mentségek szempontjából az is figyelembe vehető – *harmadik* – körülmény, hogy a társadalmi változások elméletei, amint az *A. C. Janos* idézett gondolataiból is kiderült, az átalakulás állapotában vannak. Hogy egy váratlan fordulattal éljek: a régi klasszikusok már nem, az újak pedig még nem tudnak „egyeduralkodni", már amennyiben az „egyeduralom" egyáltalán lehetséges és kívánatos a társadalomtudományban.

A helyzetet, egyelőre egy mondatban összefoglalva, úgy lehetne megvilágítani, hogy a társadalmi változások atomizált nemzettársadalmakkal számoló és a nemzetközi összefüggéseket pusztán csak külső tényezőként beszámító koncepciói, és az *Immanuel Wallerstein* nevéhez köthető „csak a világrendszer létezik, a nemzetek pedig az ő derivátumai" felfogás között már látszanak a körvonalai egy bonyolultabb szövésű szemléletnek, ha úgy tetszik egy „arany középútnak", amely *nemzet és világrendszer viszonyát rugalmasan, a történetiség és a regionalitás kívánalmait is beépítve* tudná egyszerre konkretizálni és teoretizálni. (Hogy aztán ez az „arany középút" a világrendszer szemlélethez végül is közelebb esik majd, nehezen vonható kétségbe.) Mindenképpen igaz azonban, hogy a szakirodalomban való eligazodás számos csapdát rejteget, amelyeket elkerülni csak sajátos problémáink történeti, szociológiai és elméleti végiggondolásával lehet. Ez viszont szükséges feltételként állítja e problémák pontos és illúziómentes megismerését, megfogalmazását, valamint a vonatkozó elméleti szakirodalom ilyen alapon is szelektált ismeretét.

Ezt azonban – s talán az eddigiekből következően nem muszáj olcsó mentegetőzésként értelmezni – ez a dolgozat csupán erősen korlátozott mértékben végezheti el.

Irodalom-áttekintés: A „hagyományos" modernizáció-elméletektől az új globális-komparatív, valamint a függőségi elméletektől az ún. válságelméletekig

A társadalmi változások elméleteinek az előbb már említett „paradigma-köztes", illetve „paradigma vagy-vagyokban" mozgó állapotát nem utolsósorban az a gyakorlati és elméleti kihívás okozta, amely az 1950-es évektől keletkező modernizáció-elméleteknek a valósággal – pontosabban az úgynevezett fejlődő világban végbemenő társadalmi folyamatokkal – történt konfrontálásából származott.

Már a mából felvázolva a folyamat logikáját, azt lehet mondani, hogy a 70-es évekre nyilvánvaló lett a veszternizációként, azaz puszta mintakövetésként ajánlott modernizáció elméleti tarthatatlansága, s a ténylegesen zajló társadalmi változásokkal szembesítve ezeket az elméleteket, bizonyosodott, hogy a modernizációs teóriák rigid normativitást, s tulajdonképpen unilineáris fejlődésfelfogást képviselnek, figyelmen kívül hagyják a történelmi és kulturális különbözőségeket, s ezért – bár ellenkező ideológiai előjellel – ugyanolyan valóságra erőszakolt konstrukciót, zárt kényszerpályát írnak elő történelemnek, társadalomnak egyaránt, mint a történetfilozófiai ihletettségű – s így a tudományos problémák kötelmei alól eleve mentesített – hegeliánus alapozású, *cáfolhatatlan* jövőképbe torkolló, marxista formációelméletek.

Mindamellett az ún. fejlődő világ szempontjaiból megfogalmazott neomarxista ellenteóriákról is kiderült, hogy eléggé nem hangsúlyozható ellenvetéseik és elméleti hozadékaik (a nemzetcentrikus felfogásnak a világrendszer szemlélettel történő felváltása, valamint az egyenlőtlen fejlődés gondolatának a „centrum-félperiféria-periféria" fogalmakkal való operacionalizálása) ellenére sem képesek adekvátan megragadni a valóságos folyamatokat. A kritika kritikája, vagyis inkább az egész problematika újragondolásának szükségessége mindkét oldalról belső igényekké vált.

Az újragondolást az is ösztönözte, hogy a 80-as évekre kibontakozott az a folyamat, amelyet a társadalomelmélet a „globalizálódás" leíró fogalmával próbál megragadni. A két fél között ez a fejlemény aztán újabb tartalmi szembenállást eredményezett aszerint, hogy ki-ki melyik potenciális lehetőségét – világválság vagy pozitív lehetőségek – hangsúlyozta ennek a folyamatnak.

A „hagyományos" modernizáció-elméletek továbbgondolása – részint a kívülről jött gyakorlati és elméleti kritika, részint az önkritika, legnagyobb részt pedig a globális folyamatok kibontakozásának hatására – a nemzeti társadalmak fejlődési lehetőségeinek vizsgálatát egy új, a globális komparativitás követelményeit nem csak beszámító, hanem kiindulási alapnak tekinthető szemléleti keretbe helyezte. Ezzel együtt nem adta fel a modernizáció-elméletek azon értékalapállását, amely a nyugati társadalomfejlődést – ha úgy tetszik most már komparatíve –, ha nem is a lehetséges, de a létező társadalmi változatok legjobbikának tekinti, akár beszámítja kialakulásának történeti konkrétumait, akár nem. A globális szemlélet felvállalása így tehát a globális válság tényének akceptálása nélkül történt, s ennek a töretlen jövőhitnek változatlan credo maradt az alapja: a technológiai fejlődéshez címzett korlátlan optimizmus.

Ugyanakkor a modernizáció-elméleteket értékalapjaikban is támadó függőségi elméletek egyes képviselői – bár a globális fejleményekben szemléletük alapvető igazolódását látták – „lazítottak" az *Immanuel Wallerstein* személyében rigorózusan képviselt „csak *a* világrendszer létezik" szemléleten, felismerve, hogy a dogmatizálódás nem tesz jót az elméleti éleslátásnak (sem). Ezzel egyidejűleg az irányzat „klasszikusai" (*Immanuel Wallerstein, Samir Amin, Giovanni Arrighi* és *André Gunder Frank)* tematikus érdeklődésüket az ún. fejlődő országok problémáinak kutatásán túl, illetve azzal is összefüggésben a globális válság vizsgálata irányában szélesítették tovább, s ma már – eltérő eredményekre jutva – ebben a konceptuális keretben gondolkodnak.

Az áttekinthetőség végett az aktuális helyzetet a következő módon lehet vizuálisabban ábrázolni:

I. a kiinduló helyzet

	„hagyományos" modernizáció-elméletek		*függőségi elméletek*
elemzési egység:	nemzet	⟷	világrendszer
értékalap-áliás:	tőkés fejlődés igenlése	⟷	tőkés fejlődés tagadása
	↓		↓
II. módosulások			
	új globális-komparatív elméletek		*ún. válság-elméletek*
elemzési egység:	a globális rendszer által korlátozott nemzet	⟷ a) ⟶ b) ⟵	*a* világrendszer (I. Wallerstein) a világrendszer által meghatározott, de relatíve önálló nemzet
értékalap-állás:	a) világválság nincs b) tőkés fejlődés igenlése	⟷ ⟷	a) világválság van b) tőkés fejlődés tagadása

A séma persze, mint minden séma, sematikus. Nem tartalmazhatja például azokat a „személyes átjárásokat", amelyek az egyes irányzatok képviselői között olykor nagyon is jói érzékelhetően léteznek. Az egész kérdéskört tárgyalhatni úgyis, mint az amerikai összehasonlító politika („comparative politics") fejlődésének állomásait *(Fellegi, 1986)*, és más elemzési szempontok alapján más – sematikus – ábrák rajzolhatók fel. Ami ebből az ábrából egyértelműen kideríthető, az nem egyéb mint a világrendszer szemlélet markáns hatása, az tudniillik, hogy a nemzeti társadalmak változásait – konkrétan vizsgálandó történeti és regionális bontásban – a globális változásokkal összefüggésben határozzák meg, azaz nemzet és világrendszer viszonyát valóban viszonynak és kölcsönhatásnak tekintsék. Az elemzési egységek szemlélete terén történt közeledés mellett ugyanakkor továbbra is fennáll a világrendszer egészéhez, tudniillik *a* tőkés világrendszerhez való értékviszonyulás alapvető eltérése, s ebből következően a globális fejlemények merőben ellentétes értelmezése, vagyis tulajdonképpen korunk lényegéről és a lehetséges változások jellegéről folyik a vita.

A továbbiakban először *A. C. Janos*nak az előzőekben már többször is említett ***Politics and Pradigms. Changing Theories of Change in Social Science*** című könyvére szeretném felhívni a figyelmet, mivel ez az a mű, amely az új globális-komparatív szemléletmód szükségességéből kiindulva, az új irányzatra jellemző értékszempontokat vállalva, széles elmélettörténeti keretben tárgyalja a társadalmi változások problémakörét, s a „hagyományos" modernizáció-elméletek mellett ebben a kontextusban a függőségi irányzatokat is érinti.

A. C. Janos szerint a politikatudományban és a szociológiai gondolkodásban az antikvitásból eredeztethető ***klasszikus*** paradigma – a neoklasszikus módosulásokat is beleértve – az elmúlt évtizedekben bekövetkező globális fejlemények kihívásaként legalábbis az erjedés állapotába került, a paradigmaváltás szükségessége egyre inkább elkerülhetetlennek látszik. *A. C. Janos* is elismeri, hogy az új kihívásra adott válaszkísérletek még nem tekinthetők új, komplex paradigmának, de az összehasonlító politika, gazdaságtan és szociológia terén mégis eléggé előrehaladott már a folyamat ahhoz, hogy néhány alapelvbe lehessen tömöríteni a kialakulóban levő paradigma különböző elméleti szálait.

A 19. század második fele és a 20. század közepe között kifejlődő klasszikus paradigma kiinduló tétele, hogy a normális társadalmi állapot *a technológia, a társadalmi és a politikai struktúra közötti egyensúly* (equilibrium) amely tulajdonképpen e három tényező kölcsönös megfeleléséből adódik. Az egyensúlyhiányt (desequilibrium) a három tényező összhangjának megbomlása okozza, az egyensúlyban levő önfenntartó rendszerként tételezett társadalom normál helyzete ilyenkor felborul, s az egyensúlyhiány forradalomhoz vezethet). A paradigma középpontjában az innováció koncepciója – a tudományos felfedezések és technológiai újítások intézményesítése – áll, vagyis annak folytonos és szakadatlan keresése, miként tud a társadalom még hatékonyabb uralmat biztosítani anyagi környezete felett. A társadalmi-politikai változásokat a klasszikus paradigma két általános elmélettel magyarázza." *Az első elmélet* két olyan kritikai komponenst tartalmaz, amely egyaránt az innováció és a politikai következmény közötti közbeeső változóként szolgál. Az első komponens *motivációs* jellegű és a társadalomban elfoglalt pozíció optimalizációjának önérdekére vonatkozik. Szorosan összefügg a társadalmi szereppel, s körül is írható vele. A másik változó *kognitív. Marx*nál mint tudatosság, *Comte*-nál bölcsességként, *Weber*nél pedig megértésként jelenik meg, s azt a módot jelenti, ahogy az emberek megértik, strukturálják és meghatározzák azokat a helyzeteket, amelyekben magukat találják. Az első teória szerint a bekövetkező technológiai innováció változásokhoz vezet mind a társadalmi szerepekben (és érdekeken), mind pedig azokban a hitrendszerekben, amelyek révén a szereplők a nyereség érdekében történő viselkedéseket strukturálják. Ily módon a klasszikus osztályteóriák kapcsolatba hozhatók a „mobilizáció", a „racionalizáció" és a „fundamentális demokratizáció" elméleteivel. *A másik teória* rendszer jellegű abban az értelemben, hogy a társadalommal mint egésszel foglalkozik és arra az egyensúly-koncepcióra támaszkodik, amely a társadalomról való gondolkodást a newtoniánus korszakban jellemezte. Ez a teória az autoritás mintáinak vagy rendszereinek magyarázatát célozza és szintén két fő magyarázó változót használ – a komplexitást és a hiányt. E magyarázatok szerint ahogy a termelés technológiái (közlekedés, hadviselés) finomodnak, a társadalmi munkamegosztás is egyre komplexebbé, bonyolultabbá válik. Ez a komplexitás aztán a koordináció és kontroll, valamint a kormányzás funkcionális specializációjának mind komplexebb módszereit igényli és jelzi előre. Egyszóval ez a bürokratizáció elmélete. A kormányzás formája mindamellett a rendelkezésre álló eszközöktől függ. Amikor a szűkösség a sikeres technológiai innováció következtében csökken, a társadalmak kényszerítő és elnyomó eszközökhöz való folyamodás nélkül képesek a komplexitáshoz adaptálódni. A bürokratizálódás eképpen együttjárhat a pluralizálódással és a demokráciával. Ez a fajta fejlődési irány jellemezte Anglia és a Nyugat néhány más országának társadalmi változásait." *(A. C. Janos*, 1986. 148.)

Ezen a két alapvető teoretikus irányon belül a klasszikus paradigmát részletesen tárgyalva, *A. C. Janos* három variánst különböztet meg. Egyfelől a *megértés* módszerével operáló közelítéseket, amelyeknek *Comte* és *Weber*, másfelől a *differenciálódást* és a *komplexitást* előtérbe állító nézeteket, melyeknek *Spencer* és *Durkheim*, és végül a hiány- és szükségletelvű magyarázatokat, amelyeknek *A. Smith* és *Marx* a legjelesebb képviselői. (Ezen a felosztáson belül egy további metszetben optimista és pesszimista felosztást is alkalmaz: *Comte, Spencer* és *Marx* elméletei végül is optimista, *Smith, Durkheim* és *Weber* teóriái pedig pesszimista kicsengésűek.)

A *neoklasszicizmus* teoretikusai alapjában véve a klasszikus paradigma keretei között mozogva, alapjában véve továbbra is a nemzettársadalmak szintjén értelmezik a társadalmi változásokat és azok összefüggéseit. Revízió alá csak annyiben veszik a régi paradigmát, hogy annak tételeit az egyes régiók, országok szintjeire alkalmazva tárgyalják. *A. C. Janos* a klasszikus paradigma korai revizionistái köré sorolja *Thorstein Veblent* és *Lenint; Veblent* mindenekelőtt a brit és a német fejlődés komparatív elemzéséből leszűrt nézetei alapján. A neoklasszicizmus további képviselői – akik mint a felsorolásból kitűnik egyúttal a modernizáció-elméletek képviselői is – többek között *R. Bendix, T. Parsons, J. M. Levy, F. Riggs, S. M. Lipse, K Deutsch, A. Inkeles, D. Smith, J. S. Coleman, D. Lerner, W. W. Rostow, G. A. Almond, B. Moore, S. P. Huntington, L. Pye, A. Gerschenkron, N. Smelser* és *D. Apter*. A neoklasszicista irányzaton belül is differenciálhatunk aszerint, hogy

a hiány-bőség fogalompárjával operáló gazdaságorientált teóriákról van-e szó (például *W. W. Rostow, S. M. Lipset, Gerschenkron* stb.), vagy pedig a szociológiai differenciálódásra, értékorientációra (pluralizmus) támaszkodó felfogásokról (pl. *A. Inkeles–D. Smith, G. A. Almond–J. S. Coleman, D. Apter* stb.)

Ezen neoklasszicista paradigma-módosulásokhoz sorolható angolszász modernizáció-teóriák közös társadalmi-szellemi hátterét az 1945 után látványosan megnyilvánuló észak-amerikai társadalomfejlődésből kisugárzó optimizmus adta, amely a technológiai fejlődés eredményeit sikeresen adaptáló amerikai társadalmat, egyértelműen minta-országnak, sőt, a tökéletes társadalom küszöbének tekintette, s alapjában véve ezt a sikeres nemzettársadalmi mintát állította – összhangban a világpolitikailag is világkompetenssé váló USA politikai érdekeivel – követendő példaként a többi nemzet elé.

Az ötvenes-hatvanas években már észlelhető, de teljes mélységükben csak az ezt követő évtizedben kibontakozó problémák azonban csakhamar aláásták ezeknek a teóriáknak az egyetemességhez való igényét. A problématlan (vagy legalábbis megoldható problémákkal kísért) ipari fejlődés koncepciója az úgynevezett fejlődő országokban járhatatlan útnak bizonyult és a kelet-európai országokban sem vezetett a kívánt (de persze ideológiailag ellenkező előjellel ellátott) eredményre. Ezen kívül az USA társadalmán belül zajló fejlemények sem hagytak kétséget afelől, hogy a tökéletes társadalom küszöbe legfeljebb zsurnalisztikus metaforaként, de nem társadalomelméleti kategóriaként emlegethető fel. A modernizációs-teóriák elemzési keretei között nem sikerült releváns választ adni a felmerülő problémákra. (Még ezek között az elemzési keretek között maradva, *R. Bendix Nation-Building and Citizenship* című könyvében már felhívta a figyelmet arra, hogy az egyes nemzettársadalmakon belüli változások magyarázatánál nem elégséges csak a nemzettársadalmi szinten értelmezett munkamegosztás szűk fókuszát figyelembe venni, hanem különös figyelmet kell szentelni a társadalom külső környezetének *(external setting)*, mivel csak a belső struktúra és a külső környezet közötti kapcsolatból érthetők meg azok az eltérések, amelyek az egyes nemzettársadalmak különböző modernizációs teljesítményeit magyarázzák.)

Az 1960-as évek közepétől kibontakozó új – *globális* – *paradigma* két új intellektuális megfontoláson alapult. *Először* is azon, hogy a társadalmon belüli munkamegosztás elmélete mellett a globális munkamegosztás tényére és elméletére is figyelmet kell fordítani, mert ennek vizsgálata nélkül nem lehetséges az új fejlemények releváns magyarázata. Ezzel a felismeréssel szoros összefüggésben az eddig csak a társadalmon belül értelmezett stratifikáció-fogalom is új dimenziót kapott, amennyiben a stratifikáció fogalmát a nemzettársadalmak közötti viszonyokra is alkalmazni kezdték; elfogadottá vált az a wallersteini teoretikus ajánlat, amely szerint a világrendszer centrum-országokra, illetőleg ezek perifériáján és félperifériáján elhelyezkedő nemzetekre tagolandó. Ebben a térben kitágult szociológiai univerzumban továbbra is a gazdasági osztályok maradnak az elemzések alapvető elemei, mégpedig oly módon, hogy maguk az államok is osztályoknak tekintendők, s a nemzetközi közösség államainak viselkedése az egymással versengő osztályok viselkedéseként fogható fel: alapvetően abból a megfontolásból, hogy a társadalmon belüli és a társadalmak közötti érintkezéseket egyaránt a szűkösség és az egyenlőtlenség viszonyai jellemzik. Így definiálva a világ a konfliktusok színpadának tekinthető, de ezeket a konfliktusokat megtévesztő csupán a viszonylag szuverén szereplők között zajló hatalmi harcokként értelmezni – ahogy azt a nemzetközi kapcsolatok hagyományos elméletei hangsúlyozták és hangsúlyozzák –, mert elsősorban úgy kell tekinteni ezeket a konfliktusokat, mint a gazdagok és szegények harcát a szűkös erőforrásokért. Ez a felfogás *A. C. Janos* szerint a modern történelem értelmezésének új perspektíváját kínálja, a 18. század végének nagyhatalmi viszonyaitól kezdve, a két világháborún át, egészen napjaink történelméig.

A *második* megfontolás szorosan kapcsolódik az elsőhöz, és a világban fennálló kölcsönös függőségeket értelmezi újra. Természetesen a régi elméletek (pl. *linkage theory)* is tudtak a *külső* és a *belső* közötti összefüggésekről. Az újdonságot az a felfogás, pontosabban felismerés jelenti, hogy a fejlődés ténye nem tekinthető többé minden nemzet számára egyértelműen jónak, sőt a világarénában – játékelméleti kifejezéssel élve – inkább a zéró összegű játszmák szabályai érvénye-

sülnek, ha ezt a hasonlatot nem is szükséges matematikailag precízen értelmezni. A zéró összeg itt mindössze annyit jelent, hogy a világ egyik szektorának fejlődése a világ másik szektorának stagnálását vagy hanyatlását okozhatja, vagyis tarthatatlan például az az állítás, hogy a centrum-országok fejlődése *automatikusan* a perifériák, félperifériák nemzeteinek civilizatorikus lehetőségeit is növeli, ezt a tényt nem utolsósorban az elmúlt évtizedek történései cáfolják meg a legnyilvánvalóbban...

A klasszikus és neoklasszikus elméletekhez képest a kibontakozóban levő új globális paradigma mindenekelőtt tehát a struktúrát és az érdeket értelmezi szélesebb körűen. Ha korábban a szociológia az érdeket főleg mint a társadalmi hierarchiában betöltött pozíció biztosításához szükséges funkciót értelmezte, az új paradigma az érdeket mint tágabb, a globális hierarchiában betöltött pozíció biztosítását célzó funkciót fogja fel. Ennek megfelelően azt tételezi fel, hogy léteznek uralkodó osztályokhoz tartozó nemzetek, illetve „proletár-nemzetek". A strukturálisan hátrányos helyzetben levő „proletár-nemzetek" elitjeinek motivációi és törekvései különböznek a strukturálisan globális priviliégiumokat élvező nemzettársadalmak elitjeinek motivációitól és törekvéseitől, és a privilegizált nemzetek proletariátusának osztáiytudata is merőben különbözik a globális perifériák társadalmaiban létező proletariátusok osztálytudatától. (A. C. Janos szerint ez a körülmény – inkább mint a különböző kulturális hipotézisek – megmagyarázhatja, miért volt az angol munkásosztály a 19., az amerikai pedig a 20. században viszonylagosan önelégült, társadalmaik belső viszonyait illetően. De fordítva is így van: megmagyarázhatja, hogy az olyan ún. „proletár-nemzetek", mint Olaszország és Németország elitjei miért fordultak olyan politikai stratégiákhoz, amelyek otthon konzervatívnak, de nemzetközi kontextusban viszont radikálisnak bizonyultak (fasizmus).

Mintegy az előzőek következményeként, az új paradigma megváltoztatja a komplexitás és a hiány tanulmányozásának paramétereit is. Csakúgy mint az érdek és a struktúra esetében, az új paradigma az innováció és a munkamegosztás közötti összefüggéseket sem csak az egyes társadalmakon belül, hanem tágabban, a világrendszeren belül is értelmezhetőnek tartja. Másképpen szólva nem ragad le a társadalmakon belüli növekvő egyenlőtlenségek tanulmányozásánál, hanem a világ fejlett (komplex) és elmaradott (egyszerű) társadalmai közötti növekvő különbségeket is vizsgálja. Ily módon a társadalmi változások két különböző modelljét tudja megalkotni, mégpedig a *külső* és *belső* meghatározottságok közötti döntő különbségeket regisztrálva. Míg a centrum-országokban a politika magában foglalja a társadalmi változás menedzselését és a politikai változás – ahogy ezt a klasszikus paradigma is állítja – tulajdonképpen nem más mint válasz a technológiai innováció társadalmi következményeire, addig a periféria, félperiféria országok tapasztalataiból az derül ki, hogy ezekben az országokban a politika a fejletlenségből adódó nemzetközi egyenlőtlenségek és feszültségnövekedések menedzselését jelenti, s a kérdés itt elsősorban az, hogy a politikai elitek miként boldogulnak a nemzetközi egyenlőtlenségekből és az elmaradottságokból fakadó feszültségek kezelésével. Eképpen az ilyen régiókban tapasztalható „modern állam-fejletlen társadalom" szimptóma az adott elmaradott ország elitjének logikus felelete az őt körülvevő környezet komplexitására. Ebben a felfogásban a kommunizmus globális stratégiája úgy értelmezhető mint a perifériára szorult nemzetek elit rétegeinek teoretikus és operatív válasza a nemzetközi egyenlőtlenségek e nemzeteket sújtó struktúrájára. Az egyenlőtlenségekből következő feszültségeket a periféria nemzeteinek elit rétegei úgy próbálják csökkenteni, hogy a forradalmi stratégiák eszközéhez nyúlnak, attól a céltól vezérelve, hogy megváltoztassák a tágabb értelemben vett világrendszer strukturális és működési alapelveit. Ha ez nem is sikerül nekik – véli *A. C. Janos* –, az nem tagadható, hogy a sikertelen struktúra-átalakítási kísérletek közben – a struktúra keretein belül – esetleg növekvő mértékű előnyökhöz jutnak.

Már az eddigiekből is kitűnhetett, hogy a 60-as évek közepétől bekövetkező paradigmaváltást tulajdonképpen a neomarxista függőségi elméletek indították el. *A. C. Janos* maga is az új szemléletmód alapművének tartja *I. Wallerstein The Modern World System* című munkáját, s a neomarxista függőségi iskolát – a konzum – és nemzetközi demonstárció *(T. Gurr, J. Dusenberry)*, valamint a nemzetközi kompetíció *(P. Anderson, T. Skocpol, C. Tilly)* irányzatai mellett – az új paradigma fontos irányzataként ismeri el, bár értékalapvetéseit tekintve szemben áll a neomarxista

függőségi iskolával. Nézete szerint a globális munkamegosztás új szociológiája abból a szempontból feltétel nélkül relevánsnak tekinthető, hogy az elmúlt évtizedek globális fejleményei alapján a nemzetközi egyenlőtlenség viszonyainak az egyes nemzetek számára nagyon is különböző mértékű korlátozó feltételeit vizsgálja, s hogy közvetlen tárgya inkább a *külső* mint a belső környezet. A globális fejleményekből azonban a maga részéről nem vonja le azt a következtetést, hogy a nyugati társadalmi fejlődés trendjei *alapjában véve* folytathatatlanok, és világválságba torkollnak. Az új kihívások persze világossá teszik, hogy a nyugati fejlődés civilizatorikus hatása éppenséggel nem automatikusan érvényesül, hanem nagyon is *újfajta tudatosságot* követel meg. Ennek a tudatosságnak egy újfajta globális-kultúrafelfogáson kell alapulnia, egy olyan új holisztikus kultúrafelfogáson, amely meg tudja válaszolni ezeket az új kihívásokat. (Ezen a ponton nem nehéz felfedezni *A. C. Janos* felfogásának rokon vonásait az ún. „evolúciós ökológia" irányzat képviselőinek nézeteivel.) Az újfajta tudatosság azonban – noha beépíti az egyéb tapasztalatokat is – továbbra is a nyugati társadalomfejlődés alapértékein nyugodhat. A nemzetközi érintkezésekben egyre intenzívebb szerepet játszó *nemzetközi demonstárciós hatás* (International Demonstration Effect; IDE) iránya továbbra is sokkal inkább Nyugatról Keletre (Északról Délre) irányul, mint fordítva, s ez éppúgy vonatkozik a nyugati fejlődés által teremtett anyagi standardokra, életstílus kínálatokra, mint a technológiai és intézményi innovációk által kiváltott hatásokra. Mindebből persze szerinte sem szűrhető le a puszta mintakövetés inperativusza, s még kevésbé a sajátos hagyományok feladaásának gondolata, pusztán csak az a következtetés adódik belőle, hogy a nemzetközi demonstrációs hatás ilyen értelmű funkcionálása az új kihívások teremtette viszonyok között is politikai relevanciával bír, s mindenfajta teoretikus kiútkeresésbe beszámítandó.

HIVATKOZÁSOK

Braillard, Philippe (1974): Philiosophie et relations internationales (Geneve, Institut des Hautes Internacionales) (Fordítás kéziratban, MKKE Nemzetközi kapcsolatok Tanszék, 38. o.)

Fellegi Tamás László (1986): Áttekintés az összehasonlító politikai fejlődéséről az 50-es évektől napjainkig az amerikai szakirodalomban (Kézirat, MTA Szociológiai Kutató Intézet)

Gati, Charles (1986): Hungary and the Soviet Block (Duke University Press)

Janos, Andrew C. (1986): Politics and Paradigms (Stanford University Press)

Somlai Péter (1987): Szociológia és társadalom Magyarországon (Kézirat. 21–22 és 15–16 o.)

Wallerstein, Immanuel (1974): The modern World-system (Academic Press, New York)

Wallerstein, Immanuel (1976): A világrendszer-szemlélet a társadalomtudományokban (Fejlődéstanulmányok 4.)

Wallerstein, Immanuel (1982): Crisis as Transaction (Dynamics of Global Crisis. The Macmillan Press LTD.)

Wallerstein, Immanuel (1983): A modern világgazdasági rendszer kialakulása (Gondolat)

Wiarda, Sidney (1985): New Directions in Comparative Politics. (Westwiew Press)

DARVAS PÉTER

EGYENLŐSÉG, SZABADSÁG ÉS HATÉKONYSÁG AZ AMERIKAI OKTATÁSPOLITIKÁBAN

Az amerikai oktatáspolitika dinamikája igen szorosan kötődik a finanszírozási rendszer változásaihoz. A források elosztása egyrészt fontos közvetítő forma. Ez alatt azt értem, hogy más nemzetekhez, más oktatási rendszerekhez képest – ahol az irányítás és a politika szorosabban kapcsolódik az irányító intézményekhez, személyekhez –, itt a pénzügy jelenti az irányítás alapvető technikáját, és közvetíti a politika változásait (*Monk*, 1981). A finanszírozási kérdések másrészt tartalmi szempontból is fontosak. Olyan értékek, mint a jövedelmezőség, az elszámoltathatóság nagymértékben határozták meg a politikát.

Az amerikai oktatáspolitika fő kérdése elosztási kérdés. Úgy is megfogalmazható, hogy mekkora a „torta" az egyes szinteken, és hogyan „szeletelik" (*Bruce-Brigss*, 1978). Statikusan mindez a humánberuházások perspektíváin, a pénzügyi kapcsolatok szerkezetén, az általános adózási és költekezési politikán keresztül lenne vizsgálható, politológiai értelmezéséhez azonban az oktatással kapcsolatos értékek, elvek közötti erőviszony alakulását, és az érdekelt csoportok, intézmények közötti megegyezések formáit szükséges elemeznünk.

Az értékek egyfelől közvetlenül levezethetők az alkotmányból, más értékeket az egyes államok törvényei szabályoznak. A legalapvetőbbek az oktatási javak, szolgáltatások közötti választás, másrészt a javakhoz, szolgáltatásokhoz való hozzáférhetőség mint a közösségi vagyonból való részesedés egyenlőségének biztosítása az egyén számára. Az egyenlőség és a szabadság eszméje mellett kiemelhető egy harmadik érték, a hatékonyaság, amely az előző kettővel együtt fontos ideológiai szerepet tölt be az amerikai oktatáspolitikában (*Guthrie*, 1979).

Az egyén számára a mindenkori állapot természetesen a szabad választást korlátozónak, egyenlőtlennek és alacsony hatékonyságúnak tűnik. Ám, éppen ez a mikroszinten értelmezhető feszültség biztosítja a rendszer dinamikáját, azáltal, hogy a résztvevők érdekeiket új egyensúly kialakításával igyekeznek érvényesíteni. Az oktatási rendszer története és mindenkori politikai állapota ily módon úgy is leírható, mint az egyenlőség, a szabadság és a kiválóság elveinek egyfajta egyensúlya (*Thomas*, 1980).

Az Egyesült Államokban az oktatás extenzív fejlesztésének időszaka az 1950-es évekre befejeződött. Ez annyit jelent, hogy a rendszer ellátta a legfontosabb gazdasági, demográfiai, kulturális és politikai funkciókat (*Tyack*, 1974). Bár az oktatás korántsem volt mindenki számára egységesen hozzáférhető, ezen túl legfeljebb kisebb pénzügyi jelentőségű fejlesztésről lehetett szó.

A programok és célok – főleg pedig azok az értékek, eszmék, amelyek az előbbiek ideológiai hátterét adják – egymással viszonylagosan egyensúlyban vannak. Az egyensúly ellenére elmondható azonban, hogy az oktatáspolitikát periódusonként egy-egy érték vagy eszme határozza meg. Így például *J. W. Guthrie* elemzései szerint az amerikai oktatás finanszírozási politikájának történetében 1955 és 1965 közé tehető az egyenlőség eszméjének kora, 1965-től 1975-ig tartott a hatékonyság politikájának periódusa, míg 1975 óta beszélhetünk a választási lehetőségek növelésére irányuló szándékok, azaz röviden – és némileg leegyszerűsítve – a szabadság időszakáról. Ha a fent

leírt módon felosztott periódusokra jellemző is bizonyos értékek uralkodó jellege, az érvényesítésükre irányuló törekvésekről nem lehet azt állítani, hogy azokat peridodikusan korlátozták volna. Egyrészt sem az egyes értékek hívei nem korlátozták tevékenységüket meghatározott korszakokra, másrészt saját politikájukban sem élveztek kizárólagosan pozíciót. Bizonyos fokig érvényesíteniük kellett a riválisnézeteket, illetve az azokból következő gyakorlatot. Ha tehát beszélhetünk is korszakokról, ezeken belül a konkrét döntések esetében csak kompromisszumokról lehet szó.

1. Az egyenlőség kora

Az egyenlőség korának nevezett időszak kezdetét egy bírósági döntés jelentette *(Jordan-McKeown,* 1980). A Brown-kontra Topekai Oktatásügyi Tanács perben 1954-ben, illetve 1955-ben a Legfelsőbb Bíróság hozott döntést. Eszerint a helyi oktatásügyi hatóságot elmarasztalták, mivel az iskolák szegregálódását ösztönözte. Az indoklás alapja az alkotmánynak az amerikai politikában sokat idézett 14. számú kiegészítése(nek kitétele) arról, hogy az állampolgárokat alapvető érdekeikben és jogaikban egyenlő elbánásban kell részesíteni. Az érvelés szerint az oktatás fejlődése és kiteljesedése során eljutott arra a fontossági szintre, hogy szolgáltatásai az állampolgárok alapvető érdekeihez tartozzanak. A döntés korszakos jelentőségű, mert az egyenlőségért folyó harcban (bírósági szinten) első ízben született oktatáspolitikát meghatározó döntés.

Az ítéletet ellenzők legfontosabb kritikai észrevétele és félelme éppen a törvényességi fórumnak a kormányzati arénába történő „önkényes beavatkozásával" volt kapcsolatos. Félelmük nem volt alaptalan, hiszen a hatvanas években éppen ez az eset szolgált precedensként arra, hogy az oktatáspolitika kérdéseit jogi esetként bírálják el *(Lerner,* 1985).

A harmadik fontos sajátosság az volt, hogy a bíróság döntéséhez tudományos publikációkat, pszichológiai, szociológiai és közgazdaságtudományi elemzéseket használt fel „bizonyítékul". Ezzel magát az oktatáskutatást emelte rendkívül fontos politikai szintre.

Az egyenlőség 1955 és 1965 közötti időszaka mindazonáltal nem jelent egységes periódust.

A *Brown*-féle döntés után három évvel, 1958-ban született a Nemzetvédelmi Oktatásügyi Törvény, amely éppen a kiválóságot és a minőséget tűzve zászlajára próbálta meg mozgósítani a szovjet szputnyik sokkolta nemzetet. (Ugyanakkor a hatékonyság korszakának közepén, a hetvenes években is születtek még egyenlő elbánást sürgető ítéletek.)

Ez a határozat szintén úttörőnek számított. Egyrészt ezzel a döntéssel az oktatás nemzeti szintű politikai üggyé vált azáltal, hogy szövetségi szintű pénzalapok létesítését sürgette. A szputnyik-reform azért is újszerű, mert először tartalmazott politikai manifesztum belső szakmai kérdésekkel kapcsolatos állásfoglalásokat *(Guthrie,* 1980). A kiválóság és az elit fontosság mellett ugyanis a határozat másik alapvető jelszava – visszatérés az alapokhoz (back to basic) – az ismerettípusokkal, tananyagválasztással kapcsolatos új elképzeléseket jelölte. Az elkövetkezendő huszonöt év alatt ez a jelszó az oktatáspolitikai viták egyik visszatérő gondolatává vált.

A szputnyik-reform lehetőséget adott arra, hogy kialakuljon egy szövetségi szintű oktatáspolitika. Az ezután következő események azonban azt bizonyítják, hogy ebben az időszakban szövetségi szinten leginkább az egyenlőségért harcolók tudtak pénzügyi szempontból is sikeresen politizálni.

1964-ben az oktatásügyi csatározásokban az Állampolgári Jogok Törvénye (Civil Rights Act) nyitott új frontot. A határozat egyik része szövetségi alapítványokról rendelkezett azon oktatásügyi szolgáltatások számára, amelyek segítik a faji diszkrimináció mérséklését. Felmerül a kérdés, hogy miért sikerült ekkor és ezzel a határozattal gondoskodni a szövetségi támogatásról. A határozat egy olyan politikai feszültségen enyhített, amely a szövetségi támogatás törvényhozói megszavazását korábban akadályozta *(Guthrie,* 1980). A főleg északi államokból delegált és liberális képviselők ugyanis kelletlenül fogadták azokat a támogatások megszavazására felszólító kezdeményezéseket, amelyek az északiakéval egyenlő mértékben támogatták volna a déli államok duális és

szegmentált iskoláit. Elveik szerint a törvényhozók csak abban az esetben járnak el igazságosan, ha a támogatásokat a déli államokban csak meghatározott körzetekre, iskolákra korlátozzák, esetleg éppen a dualitás csökkentésére költik. (Az észak-déli szociális feszültségekről lásd: *Wirt*, 1971.) Az új törvény azonban egyszerre nyújtott jogi garanciát, s tette lehetővé új pénzalapok létesítését. Ily módon utat nyitott a szövetségi kormány talán legfontosabb törvényjavaslata, az 1965-ös Alap- és Középfokú Oktatási Törvény felé.

A hatvannégyes határozat szintén megélénkítette az iskolai egyenlőtlenségek mérésére orientálódó társadalomtudományi kutatásokat. A legjelentősebbet *James S. Coleman* vezette, és a nevét viselő jelentés hosszú időre oktatáspolitikai viták fontos dokumentumává vált (*Coleman*, 1966).

A több tekintetben is úttörő jellegű elemzést sokan elutasították. Nem igazán elégítette ki sem a szakmabelieket, sem az egyenlőségért harcolókat. Kimutatta ugyan a különbségeket a feketék és fehérek teljesítménye között, de azt is, hogy az eltérés nem függött össze szignifikáns módon az oktatásra fordított kiadások közötti különbségekkel. A már rögzített (adott) szociális háttérhez viszonyítva maga az iskola alig fokozza az iskolai teljesítményeket. A hatékonyság hívei a tudományos eredményeket gyorsan fel is használták arra, hogy a növekvő oktatásügyi kiadásokkal szemben érveljenek, a másik oldalról a kutatók támadták a Coleman-jelentést, mondván, hogy módszertani, adatgyűjtési hiányosságai politikai használhatóságát gyengítik.

Az egyenlőséggel kapcsolatos kérdésekkel foglalkozott az Állampolgári Jogok Bizottsága (Civil Rights Commission) is, a Faji Elkülönítések az Állami Iskolákban (Racial Isolation in the Public Schools) címmel 1967-ben kiadott jelentésében. A főleg tartalmi kérdésekkel foglalkozó anyagnak azonban nem volt közvetlen pénzügyi vonatkozása.

Bár ez idő tájt a kutatók már széles körben foglalkoztak a helyi hatóságok oktatásügyi költekezési közötti egyenlőtlenségekkel, a pénzügyi politika későbbi alakulását leginkább meghatározó kutatások Chicagoban indultak.

A. Wise (1968) kutatásaiban az volt az alapvető újdonság, hogy az egyenlőtlenségeket nem gazdasági nézőpontból vizsgálta, orvoslásukra sem kezdett új finanszírozási programok kidolgozásába, hanem az egész finanszírozási rendszer alkotmányosságát elemezte, és új jogi elmélet kialakítását javasolta. Kutatásai alapján úgy vélte, hogy az ötven állam legtöbbjében a gazdagabb körzetek az évtizedek során a törvényhozás szintjén biztonságosan meg tudták védeni az adózás és költekezés ügyében élvezett helyzeti előnyüket. A kevésbé gazdag körzetek még a megfelelő nagyságú koalíció kialakítása után is gyengéknek mutatkoztak ahhoz, hogy a helyzetükön ezen a fórumon változtassanak. A törvényhozás helyett tehát sokkal igéretesebb az egyenlőtlenségek alkotmányjogi, törvényességi orvoslása.

Wise kutatói stratégiáját más chicagoi szakemberek igyekeztek követni. *Coons, Clune* és *Sugarman* (1970) a tulajdonadóztatás és a támogatások elosztásának politikai összefüggését vizsgálták, azaz azt elemezték, hogy az egyes állami és helyi szintű pénzügyi megegyezésekben milyen különbségek mutathatók ki. Magángazdaság és állami oktatás (Private Wealth and Public Education) című tanulmányukban kidolgozták a pénzügyi semlegesség elvét, amely jogi eszközt ad az egyes államok rendelkezései elleni óvásokhoz. Ennek lényege egy jogi korlátozás, amely szerint a gyermekek iskoláztatásának minősége semmiféle más gazdaságnak, csakis az egész állam gazdaságának (fejlettségének) szintjétől függhet.

A jogi érvelés alapja a Brown-féle esethez hasonlóan a 14. számú kiegészítés, továbbá annak belátása, hogy az oktatás mára (ti. a hatvanas évekre) eljutott arra a fontossági szintre, hogy az állampolgárok alapvető jogainak körébe tartozzon, és ily módon a kormányzat nemcsak beláthatja, illetve értelmezheti a diszkriminációt, de kényszeríthető is annak helyesbítésére.

A Coons-féle kutatások során kidolgozták az egyenlőtlenségek jogi orvoslásához szükséges dokumentáció technikáját is. Ennek egyes lépései szerint elsőként dokumentálják az adóztatás és költekezés eltéréseit, ezután következik a különbségek tanulói teljesítményekre gyakorolt hatásának vizsgálata, végül ennek az egyéni életesélyekre gyakorolt hatásának elemzése. A kutatók sze-

rint ez az utolsó lépés közvetlenül elvezet egy olyan jogi helyzethez, amely az alkotmány 14. számú kiegészítése alapján már jogilag értelmezhető.

A technika bevezetésével jelentős oktatáspolitikai erőket mozgattak meg, hiszen az adóztatás és költekezés közötti különbséget minden államban külön kellett kimutatni, és ez jelentős mértékben megnövelte az érdekvédelmi intézmények szerepét.

A módszertani kutatások az egyenlőtlenségeket bizonyítani kívánó törekvések hatására a kutatók és a politikai csoportok valóságos államok közötti hálózata alakult ki *(Guthrie,* 1980). A legfontosabb intézmények: a Jogászok Bizottsága az Állampolgári Jogok Vizsgálatára (Lawyers Committee for Civil Rights Under Law), a Városok Nemzetközi Szövetsége (National Urban Coalition), vagy az Amerikai Oktatásügyi Bizottság Iskolafinanszírozási Központja (School Finance Center of the Educational Commission of the States). Azonban bármilyen jelentős eredményeket értek is el a kutatók vagy a törvényhozói rendszer különböző bizottságai, a reform legfontosabb szereplőivé maguk a törvényességi fórumok, azaz a bíróságok váltak.

Jogi esetek sokasága hozott közvetlen eredményeket az oktatásfinanszírozás reformálásában (*La Morte–Williams,* 1985). Az esetek többségében a felperesek az iskoláztatásban érvényesülő diszkrimináció jogi orvoslását igyekeztek elérni. A többnyire helyi szintű konfliktusokkal foglalkozó jogi esetek – az angolszász gyakorlatban igen fontos precedensi elv alapján – közvetett módon más szférák gyakorlatában is kifejtették hatásukat.

A korszak egyik első fontos bírósági esete a Hobson kontra Hansen ügy volt, amelyik a faji diszkriminációs problémák egyik konfliktusokkal terhelt helyszínén, az Egyesült Államok fővárosában zajlott 1976-ban, majd ismételten 1971-ben. Washington D.C. az USA egyik hagyományosan szegregált városa, ahol az ebből adódó feszültség, ha lehet, még a déli területeken tapasztaltnál is nagyobb azáltal, hogy itt a nagy többséget alkotó fekete lakossággal szemben az ugyancsak homogén, és egészen más társadalmi helyzetben élő fehér kormányzati hivatalnok réteg áll *(La Morte-Williams,* 1985).

Az ügy során a felperes igyekezett bizonyítani, hogy az iskolakörzetben a szenioritáson alapuló kongresszusi politika a megemelkedett fizetésű tanárokat a rendre a fehérek által dominált iskolák felé orientálja. A helyi ügyet oktatáspolitikai szintre emelte egy kongresszusi állásfoglalás, amely a körzeteket és az államokat egyaránt arra intette, hogy a tanári fizetések forrásainak elosztásánál is érvényesítsék az egyenlő hozzáférhetőség elvét.

A hetvenes évek elejéig az USA államainak legtöbbjében mindössze egy rendelkezés igyekezett korlátozott mértékben biztosítani az oktatásügyi kiadások kiegyenlítésének köztiszteletben álló elvét. Az úgynevezett alapítvány-terv (foundation program) szerint minden államban meghatározták a tanulókra eső költségek minimumát, és azon körzeteknek, amelyek adóikból nem tudták összegyűjteni ezt a tanulói minimumot, az állam maga biztosította azt automatikusan *(Guthrie,* 1979). Az ehhez szükséges eszközt egy alapítványból fizette, amelyet különféle adók maradékából állított össze. Ez a szabályozási rendszer működött az USA legtöbb államában, és egyfajta garanciát jelentett arra, hogy minden körzet megalapozhassa oktatási rendszerét, ám azok, akik akarták és megtehették, szabadon költhettek többet iskoláikra. Ennek megfelelően a kiugróan gazdag körzetek az adózási alapjukhoz képest jóval kevesebbet költöttek oktatásra, mint a szegény körzetek, ám iskolai költségvetésük így is a szegények által költött pénznek nemegyszer duplájára rúgott: az egyenlőség eszméje mögött tehát csak a kiadások minimális szintjének biztosítása rejlett.

A hetvenes évek bírósági ügyei közül az egyik legnevezetesebb volt a Serrano-döntés *(La Morte-Williams,* 1985). Ez volt az első eset, hogy egy egész állam oktatásfinanszírozási rendszere alkotmányellenesnek minősült, és a döntés fontos azért is, mert Kalifornia a legnépesebb, és legnagyobb oktatási költségvetéssel büszkélkedő állam. A rendszert megtámadók fő érve az előbb leírtakhoz hasonlóan az volt, hogy néhány körzet adófizetői nagyobb adót kénytelenek fizetni azért, hogy gyermekeiknek a többi körzethez hasonló, vagy nemegyszer annál kevesebb oktatásügyi szolgáltatást biztosítsanak. A bíróság ugyan elismerte a fennálló helyzet jogi tarthatatlanságát, ám az ítélet dilemmát okozott. A törvényhozás végül is az eset kapcsán új iskolafinanszírozási törvényt iktatott be (Serrano Bill–90), amely – az alapítvány-tervvel ellentétben – nem a költekezések mi-

nimumát írta elő, hanem ellenkezőleg, a gazdagabb körzetek költekezéseit maximálta. Ezzel bár az utóbbiak lehetőségei csökkentek, a szegény és gazdag körzetek közötti szakadékok nem szűntek meg.

A későbbiek során az is világossá vált, hogy az USA hagyományos intézményrendszerétől mennyire idegenek az ilyen korlátozó jellegű törekvések. A Serrano-döntést 1976-ban továbbfejlesztették, és az új, módosított változat, az Assembly Bill–65 már a megszorítások és töréspontok olyan bonyolult szabályrendszerét eredményezte, hogy egy tanulmány szerint a benne való eligazodásnál *Einstein* relativitáselmélete is egyszerűbbnek tűnt (*Guthrie*, 1980). A politikai megegyezések íratlan szabályai szerint ugyanis, ha egyszer új rendszer kiépítésébe kezd a törvényhozás, akkor hiába tűzi zászlajára az egyenlőség eszméjének jelszavát, engedményeket kell tennie a hatékonyságot, illetve a szabadságot követelőknek. Márpedig a költségvetési kérdésekben nemcsak a politikai törekvéseknek, de a politikai engedményeknek is közvetlen pénzügyi hatása van. Ha az egyenlőség érdekében növelik a kiadásokat, akkor azt is dokumentálni kell, hogy az új forrásokkal pénzügyileg is hatékonyan gazdálkodnak, és az egyén szabadságon nem csik csorba.

A kaliforniai törvényhozás nem sokkal később, 1978-ban vezette be a 13. számú javaslatot a magántőke adóztatásának korlátozásáról (*Guthrie*, 1979). Ez a törvénymódosítás mintegy 7 milliárd dollárt vont ki a közösségi szektorból, amit költségvetési maradékokkal és az ezek elosztására vonatkozó formulákkal pótoltak. Mindez azonban még jobban megkötötte a „gazdagabb" körzeteket. A törvény és módosítások hatására alapvetően átalakult Kalifornia hagyományos körzeti oktatásirányítási rendje, és jelentősen csorbultak a helyi kontroll hagyományai. 1979-ben a törvényhozás gondoskodott minden oktatásra jutó dollár 80 centjéről.

A számos jogi eset között akadtak olyanok is, amelyek a védelem, illetve az alperesek számára kedvező döntéssel zárultak. Így Texasban Serranoval egy időben a reform hívei szenvedtek vereséget. A bíróság éppen azzal érvelt, hogy az oktatás nem alapvető igény, így az alkotmány nem is „vonatkozik „explicit módon" rá. A reformerek a texasi eset depresszív hatását New Yerseyben feledtették. A törvényhozás azonban késlekedett a reform ügyének kedvező döntésadaptálásával, az alkotmánybíróság egy időre be is záratta az állami iskolákat, hogy így kényszeritse ki az új adó bevezetését. Az eset további sajátossága, hogy a felperesek az államot a hatékony iskolai szolgáltatás akadályozásával is vádolták, így maguk mellé állították a hatékonyság híveit (*La Morte-Williams*, 1985). A hetvenes évek végére erősen csökkent a törvényességi fórumok oktatáspolitikai szerepe. Bírósági döntések ugyan még születtek, eredményességük azonban már kétségessé vált (*Crockett*, 1983).

2. A hatékonyság keresése

A hatékony iskola kialakítására irányuló törekvések többször megjelentek a század második felében (*Tyack*, 1974). A legkorábbiak a tudományos vezetés alkalmazását, majd a magánszféra üzleti törekvéseinek az iskolai életbe való csatlakoztatását tűzték ki célul. Ugyancsak kísérleteztek az üzleti, gazdasági elvek, így az elszámoltathatóság iskolarendszeren belüli érvényesítésével (*Thomas J.*, 1980) is.

Bár a hatékonyság az Egyesült Államokban mindig az oktatáspolitika fontos tényezőjének számított, meghatározóvá azonban akkor lépett elő, amikor az oktatásirányítás a kormányzati intézményrendszer fontos elemévé, illetve a szakma, valamint az azt kutató tudomány fontos tárgyává vált. A hatékonyság témáját maguk az oktatásirányítók vetették fel, javasolt módszereik azonban inkább pótcselekvésnek tűntek, amelyekkel átfogóbb, a szakma által elfogadott és hasznosítható oktatáskutatási paradigma híján igyekeztek pótolni a fejlesztési törekvéseket. Az oktatásirányítás szakemberei ugyanis elsősorban a külső világból hoztak be olyan technikákat, amelyeket a gazdaság, az adminisztráció, illetve a közélet más szféráiban (pl. honvédelemben, hadiiparban) eredményesen használtak (*Guthrie*, 1980).

A hatékonyság politikai tényezővé emelkedéséhez az első impulzust a tárgyalt időszakban a szovjet szputnyik fellövése adta 1957-ben (*Tyack*, 1974). A kongresszus ekkor készítette el a Nemzetvédelmi Oktatási Törvényt. Az amerikai műhold fellövése után az oktatással szembeni elégedetlenség legfontosabb tényezőjévé a javuló technikai eredmények és az analfabétizmus közötti szakadék vált. Jelentős fejlesztéseket nem szavaztak meg a honatyák, hivatkozván a Coleman-jelentésnek arra a pontjára, amely – szerintük – azt sugallja, hogy nem érvényesül az iskolák korrekciós hatása, tehát minden plusz dollár felesleges kiadás.

A hatékonyság szószólói ezek után új technikákat dolgoztak ki a rendszerek, a költségvetés, az oktatási programok és a vezetés értékelésére. A Coleman-jelentés megjelenését követő évben, 1967-ben Johnson elnök végrehajtási utasítást adott ki a fenti technikák egyikének, a teljesítmény-finanszírozás programjának (Program Performance Budgeting) alkalmazására. Emellett két fontosabb program, az Értékelési és Elemzési Technikák Programja (Program Evaluation and Review), valamint a Célszerű Vezetés (Management by Objectives) volt az eredménye annak a meglehetősen technokrata hátterű innovációs hullámnak, amely az iskolai kibocsátás hatékonyságának rendszerszemléletű, illetve vezetéstudományi, szervezetelméleti módszerekkel történő javítását tűzte ki célul.

A hatékonyság kérdésének másik, az előzőnél valamivel elfogadottabb területűvé az iskolai értékelés, a tanulói teljesítménymérés (tesztelés) ügye vált. A radikális irányzatok között olyanok is akadtak, amelyek a tanulói teljesítményekhez kívánták kötni a tanári fizetések alakulását. Az ilyen jellegű törekvések azonban általában az erős tanári érdekvédelmi intézmények ellenállásába ütköztek (Murnane, 1986).

Az egyetlen jelentősebb, szövetségi szintről kiinduló mozgalom az Oktatás Fejlődésének Szövetségi Értékelése (National Assesment of Educational Progress: NAEP) volt. A Szövetségi Oktatásügyi Tanács kezdeményezése az állami és a szövetségi szintű teljesítmények időbeli változásának összevetésére irányult. Az értékelésekhez a hetvenes évek második felére már 35 állam csatlakozott (*Tyler*, 1971).

Finanszírozási szempontból sem a technokrata mozgalmaknak, sem a tesztelési hullámnak nem volt olyan közvetlen hatása, mint a harmadik típusú hatékonysági megközelítésnek, a pénzügyi megszorításoknak elvének. Hívei éppen az addigi hatékonyságnövelési kísérletek kudarcából indultak ki. Megfontolásaik szerint, ha az iskolarendszer rugalmatlan, akkor úgy válhat hatékonyabbá az oktatás, ha a költségvetést csökkentik.

A költségvetés lehetőségeinek korlátozása általában az adózási korlátozásokon keresztül történik. Az adózási „plafont" az egyes államokban és megyékben igen szigorúan védik, az új pénzügyi akciókat efölött választói jóváhagyásnak kell megelőznie. Az új stratégiát rendszerint éppen ezért pénzügyi korlátozások vezetik be.

A hetvenes évek legnevezetesebb költségvetési korlátozása a már említett kaliforniai Senate Bill-90 volt, amely egyes körzetek számára határozott meg oktatási kiadásokra vonatkozó korlátokat. A törvény hatására a „gazdagabb" körzetek még az inflációval sem igen tudtak lépést tartani. További következményként csökkenő beiskolázáskor az Egyesült Államokban igen ritka helyzet alakulhatott ki: abszolút mértékben csökkent az oktatásra fordítható pénzek nagysága. Az állami és körzeti korlátozások mellett a hetvenes években szövetségi szinten is mozgalmak indultak az oktatási kiadásoknak a GNP alakulásához való igazításáért. 1975 és 1979 között – az amerikai oktatáspolitika történetében páratlanul – 2,4%-kal csökkent az oktatás részaránya a kormányzati költségvetésben (*Pascal, A.H. – Merchnik, M. D.*, 1979).

Nixon elnöksége idején a közkiadásokkal kapcsolatos konzervatív argumentáció, a Watergate-botrány hatására erősen csökkent bizalom, valamint a közvéleménynek az adózási terhek növekedésével szembeni idegenkedése jelentősen korlátozta az oktatási kiadások tervezőinek mozgásterét, és ezzel együtt az oktatásnak az összkiadásokon belüli részarányát (Newitt, 1978).

A pénzügyi megszorítások sikerei az input kérdéséről az output kérdésére helyeztették a hangsúlyt. Ez befolyásolta az egyenlőségért harcolók politikai pozícióit is. Míg korábban ezek együtt tudtak működni azokkal az oktatásirányítási szakemberekkel, akik az eredményekre, tehát

a tesztelésre, vagy a tudományos vezetés kérdéseire irányították a figyelmet, ma már politikai ellenfelekké váltak. Ebben az időszakban a korlátozások hívei már nem az egyenlőségért harcolókkal egyezkedtek a politikák és az érvek kialakításakor – ahogy azt a Senate Bill-90 tervezésekor tették –, hanem azokhoz a társadalmi csoportokhoz csatlakoztak, akik a szabad választást, és az ezt elsősorban biztosítani tudó magánoktatást sürgették.

A belső megszorítások, illetve a lassú növekedési pálya (slow growth economy) által kívülről is fenyegetett oktatásügyi szférában már nemigen álltak rendelkezésre újabb források új programokhoz. A korábbiakkal ellentétben a küzdelmekből már nemcsak nyertesek és még nagyobb nyertesek kerültek ki. Az újraelosztással kapcsolatos döntések nyertekeseket és veszteseket termelnek. Az így kialakuló konfliktusok viszont egyre nagyobb teret biztosítottak a harmadik jelentősebb csoport, a szabadság és választás híveinek.

3. Szabadság és választás

A választás szabadsága Amerikában nem egyszerűen a politika, de a kultúra része is. Mintahogy a népesség igen különböző tradíciókkal rendelkezik, a polgároknak, az iskolába kerülőknek, de főleg szüleiknek különböző iskolákra van szükségük. Az iskola szolgáltató funkcióinak kiteljesedésekor az egyenlőség eszméje is erősíti a szabadság védelmét, hiszen egyben a különböző igényekhez való egyforma mértékű igazodást is magában foglalja.

A szabadság védelme kétféle alapkövetelésben összegezhető: egyrészt az állami iskolák eltérő jellegének és szolgáltató funkcióinak, azaz a kliensekhez való igazodásnak erősítésében – ezt az amerikai szaknyelv válaszkészségnek (responsivity) nevezi *(Tucker–Zeigler,* 1980) –, másrészt a magánoktatás erősítésében, a magánszférának az oktatási rendszerben való kiterjesztésében (privatization). (A magánoktatásról lásd *Levy,* [ed.], 1986.)

A hatvanas évek végére – amikorra a legerőteljesebbé vált a faji elkülönülés megszüntetését célzó politika – minden addiginál nagyobb arányú lett a magániskolába való jelentkezés. A déli államokban „fehér akadémiák" százai jöttek létre (*Guthrie,* 1980). Ezeken a helyeken a megyei, körzeti, sőt állami hatóságok gyakran hoztak döntéseket a magániskolák vagy az oda jelentkezők támogatására. Így kerülhetett már ekkor sor az állami iskolák bezárására, vagy a magánintézményekbe jelentkezők szüleinek adandó adókedvezmények megszavazására. Az ilyen jellegű döntéseket mindazonáltal később bírósági vagy államigazgatási úton törvénytelenné nyilvánították.

A hetvenes évek közepére véget ért a déli „fehér akadémiák" aranykora, és 1975-re az 1968-1968-as 14%-os csúcsról 7%-ra esett vissza a magánszférának az összes beiskolázásból való részesedése. Ez a csökkenés nem egyszerűen a magánoktatásban való csalódottságra, hanem sokkal inkább a pénzügyi helyzet megoldatlanságára vezethető vissza.

A mélypontot követően újból emelkedni kezdett a beiskolázás, ezt azonban ezúttal már nem a déli államok faji politikája motiválta, hanem az északi egyházi iskoláknak juttatott támogatások növekedése. Mindez azonban az előző esetekhez hasonlóan ideiglenesnek bizonyult. A New York-i és pennsylvaniai törvényhozás ugyanis hiába igyekezett segíteni a növekvő költségekkel küzdő magániskoláknak, a törvényességi fórumok hosszú távon képesek voltak a magánoktatás támogatását akadályozni (*Guthrie,* 1980).

A magániskolák politikai helyzete nagymértékben függ az állam és az egyház viszonyának alakulásától. 1964-ben, Johnson kormányzata idején sikerült először kompromisszumot kötni az Oktatásügyi Bizottság (minisztérium) és a Katolikus Jóléti Konferencia között. Ez, valamint az 1964-es Polgári Jogok Törvénye – amely jelentősen enyhített a faji feszültségeken – vezetett az 1965-ös Oktatási Törvényhez (Thomas N., 1983). Ez volt az első nemzeti törvény, amely – ha kompromisszumosan is – biztosította a magániskolák szövetségi támogatását *(Kutner–Sherman–Williams,* 1986). A kompromisszum lényege a következő volt: a magániskolák részesülhetnek a szövetségi támogatásban, de ez a támogatás olyan javakra korlátozódhat, amelyek névlegesen az állami

szektor termékei (szolgáltatásai). Az érvelés azon alapult, hogy nem firtatják annak az állampolgárnak vallási vagy egyéb hovatartozását, aki a közkönyvtárakat használja.

A magániskolák számára adandó közvetlen támogatásoknál gazdaságilag, politikailag egyaránt fontosabb kezdeményezésnek tekinthető a tandíjfizetési adóhitel (tuition pay credit) tervezete. Ennek lényege, hogy a háztartások a magániskoláknak fizetendő tandíj meghatározott arányában adókedvezményben részesülnének. A tervezet szerint a kedvezmény a felsőoktatásra és a közoktatásra egyaránt vonatkozott. 1967 és 1977 között képviselők 6 alkalommal terjesztettek elő tandíjfizetési adóhitel-javaslatot, a törvényhozás azonban mindezt alkotmányellenessé nyilvánította. A legkomolyabb kísérlet 1978-ban, *Carter* elnöksége idején bukott meg az elnök vétóján.

A liberális eszméknek legradikálisabb formában megfelelő finanszírozási forma az iskolai utalványok rendszere. Eszerint az állam minden egyes tanulónak odaadná a neki szánt iskolai támogatást, és az állampolgárok maguk döntenének a pénz befektetésének módjáról. Az utalványokról szóló viták az amerikai szakirodalomban kötetekre rúgnak, és az elmélethez képest igen szerény és kompromisszumos kísérletet indítottak el egy kaliforniai iskolakörzetben. Az oktatási rendszer és a finanszírozás kiegyensúlyozottsága arra enged következtetni, hogy a liberális eszmék térhódításának legkedvezőbb időszakokban sem könnyű az adózással vagy támogatásokkal kapcsolatos törvények és intézményesített formák fenti módokon történő módosítása. Az új konzervatív szövetségi politika a 80-as években ezért sokkal szívesebben fordult negatív jellegű eszközhöz, elsősorban a megszorítások és a leépítések politikájához.

IRODALOMJEGYZÉK

Bruce–Briggs, B. (1978): The Social, Economic and Political Milieu of Education During the Next Decade, In: Newitt, J. (ed. 1978): Future Trends in Education Policy, Lexington Books D. C. Health and Company Lexington, Massachhusetts, Toronto, 1–22. o.

Civil Rights Commission (1967): Racial Isolation in the Public Schools, Civil Rights Commission, Washington D. C.

Coleman, J. S. és mtsai (1966): Equality of Educational Opportunity, Government Printing Office, Washington D. C., lásd még magyarul (1974): Iskolai teljesítmény és versenystruktúra, In: *Ferge Zs. – Háber J.* (1974): Az iskola szociológiai problémái, KJK. Budapest, 377–396. o.

Coons, J. E. – Clune, W. H. – Sugarmann, S. D. (1970): Private Wealth and Public Education. Harvard University Press, Cambridge, MA.

Crockett, U. S. Jr. (1983): Financing Public Education in New York State: The Levittown Decision and Its Challenge to the State Legislature = The Urban Lawyer, Volume 15, Number 1. 29–73. o.

Guthrie, J. W. (1979): Educational Policy Research and the Pursuit of Equality, Efficiency, and Liberty. In: *Immegart, G. L. – Boyd, W. L.* (ed. 1979): Problem-finding in Educational Administration: Trends in Research and Theory, Lexington Books, Lexington, Massachusetts, Toronto, 88–108. o.

Guthrie, J. W. (1980): United States Schools Finance Policy, 1955–1980. In: *Guthrie, J. W.* (ed. 1980): School Finance Policies and Practices. The 1980s: A Decade of Conflict. Ballinger Publ. co., Cambridge, 3–46. o.

Jordan, K. F. – McKEOWN, M. P. (1980): Equity in Financing Public Elementary and Secondary Schools. In: *Guthrie, J. W.* (ed. 1980): i.m. 79–128. o.

Kutner, M. A. – Sherman, J. D. – Williams, M. F. (1986): Federal Policies for Private Schools. In: *Levy, D. C.* (ed. 1986): i. m. 57–81. o.

La Morte, M. W. – Williams, J. D. (1985): Court Decisions and School Finance Reform = Educational Administration Ouarterly, Volume 21, Number 2. 59–90. o.

Lerner, B. (1985): Our Black–Roled School Board. A Report Card. In: *Bunzel, J. H.* (ed. 1985): i. m. 169–190. o.
Levy, D. C. (ed. 1986): Private Education, Studies in Choice and Public Policy. Oxford University Press, New York
Monk, D. H. (1981): Toward a Multilevel Perspective on the Allocation of Educational Resources = Review of Educational Research Volume, 51, Number 2. 215–236. o.
Murnane, R. J. (1983): Comments on Arthur E. Wise and Linda Darling-Hammonds „Education by Voucher" = Educational Theory, Volume 34, Number 1. 49–59. o.
Newitt, J. (1978): Trends in National Social Policy: Education as a Dependent Variable. In: *Newitt, J.* (ed. 1978): i. m. 23–40. o.
Pascal, A. H. – Menchik, M. D. (1979): Fiscal Containment: Who Gains, Who Loses. Rand Corporation, Santa Monica CA.
Thomas, J. A. (1980): Issues in Educational Efficiency. In: Guthrie, J. W. (1980): i. m. 145–167. o.
Thomas, N. C. (1983): The Development of Federal Activism in Education: A Contemporary Prespective. Education and Urban Society, Volume 15, Number 3. 271–290. o.
Tucker, H. J. – Zeigler, L. H. (1980): Professionals Versus the Public: Attitudes, Communication and Response in School Districts. Longman, New York
Tyack, D. B. (1974): The One Best System. Harvard University Press, Cambridge, MA.
Tyler, R. W. (1971): National Assesment: A Hystory and Sociology, In: *Guthrie, J. W. – Wyune, E.* (ed. 1971): New Models for American Education. Prentice Hall, Enlewood Cliffs, New Yersey.
Wirt, F. M. (1971): The Politics of Southern Equality. Aldine Publishing Company, Chicago
Wirt, F. M. (1977): School Policy Culture and State Centralization. In: *Scribner, J.* (ed. 1977): Yearbook on the Politics of Education, University Press of Chicago Press, Chicago, 164–187. o.
Wise, A. E. (1968): Rich Schools, Poor Schools: A Promise of Equal Educational Opoortunity. University of Chicago Press, Chicago

KÉZDI GYÖRGY

KÜLDETÉS VAGY ÉRDEK?

Az oktatási alrendszer gazdasági és nevelési, szocializációs szerepköre közül az első, az oktatás gazdaságossága, ritkán kerül az elemzések középpontjába. Ha mégis, akkor általában abban az értelemben tárgyalják, mint keretet, feltételrendszert. Ezen a gondolati síkon meg is áll az elemzések többsége, s mivel Magyarországon e feltételrendszer évtizedekre visszamenőleg elégtelennek bizonyult, a kritika éle erre irányul. A további összefüggések homályban maradnak, s csak egy-egy faktor kerül előtérbe. Elsősorban az, hogy az oktatás mennyibe kerül, hogy – mint soká megtérülő beruházás – az oktatási rendszeren belül melyik iskolatípus kapjon nagyobb költségvetési támogatást.

Ebben a tanulmányban az oktatás gazdasági vonatkozásaival foglalkozunk – ezen nemcsak a függőséget értve –, s mindezek politikai oldalát vázoljuk. A 70-es évek Magyarországán a gazdasági és politikai alrendszerek összefüggését a politikai ideológia vezér-szerepe, a gazdaság öntörvényeinek elhanyagolása, a gazdaság általános alárendeltsége jellemezte. Ez a megállapítás ma már közhely. Igazságtartalmát azonban a fenti összefüggésben is be kell mutatni, mert az oktatási alrendszer ellentmondásainak a megértéséhez is innen juthatunk el.

A gazdasági racionalitás tételét – a marxista gondolkodásmód flexibilitását is jelezve – *Samuelson,* a nyugati Nobel-díjas közgazdász szavaival mutatjuk be: „. . . az embereknek a gépektől nem nagyon különböző termelési költségeket kell tulajdonítani, mégis el kell ismerni, hogy az iskoláztatás folyamata egyfajta *emberi beruházás,* miáltal az emberek a termelés produktívabb tényezőjévé válnak. Amikor egy végzett medikusra pillantunk, akkor bizonyos értelemben egy tőkejószágra nézünk."[1]

Nem igényel külön bizonyítást, hogy a fenti racionalitás érvényesítésében a 70-es évek Magyarországán külpolitikai kötések nem korlátozták a témánkhoz tartozó döntési mechanizmus főszereplőit. Sok egyéb területtel ellentétben itt tág cselekvési, mozgási tér nyílt, s kulcsfontosságú lépésekben csak a belső erőviszonyok állíthattak gátat. A tényleges döntési mechanizmusban végülis ez történt. Az ideológusok belebonyolódtak a teljes emberi személyiség, az öntudatosság és a köztulajdonosság frazeológiai vitáiba, s a pedagógiai szaktudomány képviselői éppúgy partnerek voltak ebben, mint az államigazgatás illetékes elvtársai. (A szóhasználat nem ironikus, hanem a személyekig ható politikai determináció jelzésére szolgál.)

Sajátos módon nálunk a politikai indíttatású pedagógiai irodalom a gazdaság vonatkozásában az emberről csak nagy általánosságban beszélt. Az egyén még pályaválasztásában is elsősorban a közösségi haszon tényezője volt. Szocialista embertípusról, sokoldalúságról folytak a viták, míg az egyes emberről, érdekeiről nem esett szó. Itt azt szeretnénk áttekinteni, hogy az emberi tevékenységek szociológiai értelemben vett rendszerei, illetve politológiai értelemben az intézményesen elkülönült társadalmi alrendszerek közül *az oktatási szféra, továbbá a gazdasági és politikai alrendszerek* milyen kölcsönhatásban, az elkülönülés milyen racionalitási fokán működtek a közelmúltban. Ezt ugyanis a jó működés alapvető feltételének tartjuk. Az elkülönülést nem az alap-felépítmény-

hez hasonló modellálásként értjük, amely a marxi okfejtésben is csak a szemléletesség kedvéért szerepelt úgy. Az elkülönülés egyáltalán nem a különválást jelenti, de a kapcsolódási pontokkal, közlekedési utakkal összekötött különböző tevékenységi alrendszereket.

Egyetértünk *Lukács Györggyel*, aki A társadalmi lét ontológiájában durva, formalista elvonatkoztatásnak nevezi a társadalmi gyakorlat anyagi folyamatainak és gondolati folyamatainak mechanikus elválasztását. A modern szociológiával – *Parsons, Luhmann* nyomán – mégis azt mondjuk, hogy az analízis szintjén értékes, termékeny gondolatokat ébreszt, ha a társadalom gazdasági, illetve politikai alrendszereit bizonyos alaptörvényeik szerint megkülönböztetjük. A gazdaságról tudjuk, hogy az érdekeltség, az emberi természetből fakadó jobbra vágyás, az előbbre jutás szándéka, sőt munkálkodó számítása vezérli. A 70-es évek politikájáról azt kell mondanunk, hogy egy előre megkonstruált társadalomképhez igyekezett a valóságos embereket, embercsoportokat „hozzáigazítani". A felvilágosodásból származó jelszavak közül az egyenlőség forradalmi eszméjét tartotta meg elsősorban, de messianisztikus, a szebb jövőre utaló elemeket is tartalmazott. Az oktatás szféráját pedig áthatotta mind a gazdasági, mind a politikai alrendszer. Ha feltesszük a kérdést, hogy e kettő közül melyik volna a racionális kapcsolódási pontok elősorolása okán a fontosabb, akkor mind a munkamegosztás, szakmastruktúra társadalmi jelentősége, mind a hivatás egyéni sorsformálása a gazdaságot sorolja előre.

Mint az már köztudomású, az 1970-es évek közepére a sokat ígérő reform lefékezésével ellentmondások sokasága alakult ki. Utólag már nyilvánvaló, hogy az ideológia, a politikai intézményrendszer is megújulást igényelt volna, hiszen fölülről irányították, szervezték a társadalmi mozgásokat és maga a működés is onnan vette eredetét, energiáját. A központból származtak az útirányt kijelölő jelzések is oly módon, hogy a politika útjai mélyen benyomultak az ideológia belső logikájából következő határokon túl az élet majd minden területére. Így történt, hogy már-már fordított érveléssel lefékezték az 1968-ban bevezetett piacorientált új gazdasági mechanizmust, mondván: a munkásosztály gerincét adó nagyvállalatok számára a piaci megméretés kedvezőtlen. Ekkor vonták ki a reform alól az 50 legnagyobb vállalatot. Ekkor lehetett – ma már úgy látszik, utoljára – az ortodox marxista terminológia alkalmazásával föllendülő ívet indukálni az ideológiai, kulturális szférában, amely az MSZMP XI. Kongresszusának textusáig emelkedett. Optikai csalódás volt ez a föllendülés. A látszat kialakításában az oktatáspolitikának is része volt, bár a gazdaságpolitikai konzervativizmushoz hasonló visszalépés itt szerencsére nem történt. Az 1972. évi MSZMP KB határozat az állami oktatásról inkább a hiányaival, semmint expressis verbis állásfoglalásával jelzi a reform-politika megtorpanásának lehetőségét. A politikai mechanizmusnak ezt a vetületét, vagyis az oktatási rendszer irányítását különösen érdekes megfigyelni, hiszen az oktatás-nevelés közvetlen emberi cél-értékeket, illetőleg a politika távlatos és átfogó célokat tételező rendszerének összefüggése nyilvánvaló. A politikai centrum, amely hatalmi hálójával nemcsak a gazdaságot, de az élet minden területét áthatotta, biztos pontokat érzett az oktatási intézményrendszerben, ahol a haladás igéretével és a kommunista embertípus közelebbről meg nem határozott embereszményének a segítségével a mindennapi tudat befolyásolása intézményesen zajlott. A politikai határozat konkrét szövegének kevesebb figyelmet szentelünk, tendenciózusnak bizonyult lényeges elemeit emeljük ki a tanulmány elején jelzett szempontok alapján, s nem maradunk meg a határozatnál, illetve a XI. Kongresszusnál, hanem a szellemükben született egyéb oktatás-irányítási döntéseket és törekvéseket is figyelembe veszünk.

Sem a hetvenes évek politikai vezetőinek jószándékát kétségbe vonni, sem e tanulmány hangvételének komolyságát nem kívánjuk megmásítani azzal, hogy – mint egyes publicisták – az akkori hivatalos ideológia társadalomképét a házi áldásos falvédők idilli ábrázolásához hasonlítjuk. Az ideológiai túlsúly problémájára mutat azonban, hogy az oktatási rendszerrel foglalkozó politikusaink az MSZMP XI. kongresszusán is egy elvont társadalomképet tekintettek értékadó viszonyítási pontnak: „Az élet sodrása mellett elsősorban oktatásügyünk járult hozzá az általános tudás horizontjának kiszélesítéséhez. E tekintetben egy sorba kerültünk a leggazdagabb országokkal; ami pedig az oktatás demokratizmusát, a dolgozó osztályok gyermekeinek tanulási feltételeit illeti, a többi szocialista országhoz hasonlóan mi is messze előttük járunk."[2]

Hol kapcsolódik össze az autoritárius politikai hatalom-gyakorlás az oktatási alrendszer belső paternalista sajátosságaival? Ott, ahol az ingyenességet – amely kétségkívül demokratikus vívmány – eleve a szocialista országok kizárólagos eredményének tartja, s ahol közvetlen gondolattársítással a társadalmi rendszer hagyományos osztályfelfogásban vázolt szerkezetét, annak „újratermelését" magasztos célnak tudja beállítani. Külön föl kell hívni a figyelmet arra, hogy a versengés, sőt, az ellenségesség hatja át a megnyilatkozásokat. A kongresszus határozata és a programnyilatkozat is ebben a szellemben fogalmazódott meg. A világnézeti nevelést, a társadalmi mobilitást, a közösségi erkölcsöt tartja kiemelkedően fontosnak. „Általánossá kell tenni a felnövekvő nemzedék középfokú iskolázottságát. Ennek keretében elsősorban a szakmunkásképzés színvonalát kell emelni. A magas színvonalú szakmunkásképzést szocialista társadalmunkban nem csupán a munkaerő utánpótlása igényli, hanem a munkásosztály vezető szerepének érvényesülése is megköveteli."[3] A társadalmi szükségleteknek megfelelően fejlesztjük a felsőoktatási intézmények hálózatát és határozzuk meg a főiskolai és egyetemi végzettségűek számát, szakmai összetételét."[4]

Mint látható, a politikai sajátos deduktív logika alapján az osztály-képződés társadalmi folyamataiba is benyomul intézkedéseivel. Mindez abban az időszakban történik, amikor a társadalomtudósok már hazánkban is bőven publikáltak a társadalmi mobilitás és az iskolarendszer összefüggéseiről, az iskola szerepének viszonylag csekély lehetőségeiről, s a társadalmi szerkezetet egészen másfajta koordináták mentén írták le, mint korábban szokás volt. A felsőoktatás háttérbe szorulását, illetőleg negligálását a programnyilatkozat logikája szerint az értelmiségi réteg, egyáltalán az értelmiségi munka alacsony minősítése indokolta minden bizonnyal. Feltűnő ugyanakkor az a hit, miszerint bizonyos helyen szám szerint, szakmai összetételben is meg lehet határozni a felsőfokú végzettségű szakember-igényt. A munkaerőnek éppen a felsőfokú végzettségűekre szorítkozó idézett kitétele arra utal, hogy a centralizált újraelosztási mechanizmusban az elsőbbség hangsúlya valójában nem oda került, a pedagógusképzés kivételével. Pedig a már akkor is sokat hangoztatott intenzív gazdasági fejlesztés mi mást jelenthet, mint a szellemi értékarány növekedését egy-egy termékben, s magában a termelésben – beleértve az információáramlás gyorsulását is? Hogyan valósulhat meg ez az értékarány változás a termék-szerkezet munkaerő hátterének megváltozása nélkül?

A felsőoktatási intézmények hallgatói „keretszámai", amelyek a felvételi rendszer kapcsán mindenféle indokolás nélkül meghatározó erejű tényezőkként szerepeltek, ezáltal a politikai állásfoglalással is konzerválódtak. Az egyes korosztályok úgynevezett keretszámait – tanulmányi ágak szerint – az alábbi táblázatban mutatjuk be. Az egész rendszert a tervszámokból származó struktúra öröklött merevsége jellemzi.

Felsőoktatási hallgatók száma tanulmányi áganként (nappali tagozat)

Tanév	Műszaki felsőoktatás	Ebből főiskolai (felsőfokú technikumi)	Közgazdasági	Tudományegyetemi: Mezőgazdasági	Bölcsészettudományi	Természettudományi	Orvostudományi	Jogtudományi	Tanárképző főiskolai	Tanítóképző főiskolai
1966/67	18 096	5933	3144	5166	3748	4547	6904	1385	3831	–
1970/71	19 499	7986	4032	5328	2811	3924	6627	1770	4311	2832
1974/75	21 671	9674	4909	5151	3472	4591	7196	2273	6388	4115
1978/79	19 540	8444	5099	4601	3318	4131	7231	2397	7678	5866
1983/84	17 842	6895	5565	3799	3387	3674	6840	2356	8151	6261

A teljes képhez hozzátartozik, hogy a műszaki felsőoktatásban a főiskolai adatokat itt nem szerepeltetjük. Azok dinamikus fejlődést mutatnak. Értelmezésük azonban nehéz, ugyanis a témánkhoz tartozó időszakban alakultak a technikumokból felsőfokú technikumok, majd azokból a főiskolák. A lényeg azonban éppen ebben a megvilágításban nyilvánvaló: a gazdasági értékteremtésben központi jelentőségű egyetemi képzés létszámai alig változtak.

Népgazdasági szintű általánosságban az évenként, országgyűlési jóváhagyással szentesített költségvetési tervek – ezek törvények –, illetve az előirányzati számokhoz fűzött indoklás nyújt segítséget, eligazodási támpontokat számunkra. A 60-as évekhez viszonyítva a 70-es évek közepén született törvények több információval szolgálnak, nyíltabbak. Ezáltal azonban – éppen részletességük miatt – kiderül, hogy egy-egy iskolafokozatra mennyit szántak. Az oktatás, kultúra, sport összefoglaló költségcímét tekintve a következő képet látjuk: az összes tervezett kiadás százalékában 1974-re 7,3%; 1975-re 6,6%; 1976-ra 6,7%; 1977-re 7%; 1978-ra 7,5%.

Az 1975. évi törvény részletezése szerint a felsőoktatásra az összes kiadásnak mintegy 0,8%-át tervezték. Az indoklás egyben a fejlesztés, illetve a működés distinkcióját is jelenti, vagyis meghatározza a fejlesztendő intézményt. Ebben az időszakban a győri Közlekedési Távközlési Műszaki Főiskola és a pécsi egyetem volt soron. 1975-ben a közoktatásra mintegy 2,8%-ot terveztek az összes kiadáshoz viszonyítva, azon belül az általános iskola kapott elsőbbséget. Érdekes megfigyelni a törvény indoklásában, hogy a különféle „lobbyk" mennyire tudják – vagy nem tudják – konkrét anyagi erővé váltani, átalakítani az ideológiai támogatást. A társadalmi érdek, társadalmi feladat kifejezés rendre az általános iskola, a szakmai érdekek a szakmunkásképzés mellett szerepel. A felsőoktatásra vonatkozó díszítő jelző, társadalmi jelentőségét hangsúlyozó szófordulat nincsen. Nem is lehet, hiszen ellentmondásossá válna a szövegezés stílusa és az előirányzati számokban megmutatkozó központi szűkmarkúság. A stílustörést pedig – éppen az ideológiai konzisztencia túlzott igénye miatt – mindenképpen el akarták kerülni.

Az 1977-ben 1978-ra hozott tervtörvényben – szintén annak indoklásában – köszönnek vissza az 1975-ös XI. Kongresszusnak tanulmányunk elején idézett gondolatai. „Az I. éves felsőoktatási hallgatók létszámának tudományágankénti összetétele – a megfelelő átcsoportosítás következtében – jobban közelíti a népgazdaság távlati szakemberszükségletét. Megvalósul a pedagógusképzés létszámának és intézményhálózatának fejlesztése: kihelyezett tagozatok és gyakorló iskolák létesülnek. Ennek eredményeként is a hallgatólétszám az év végére megközelíti a 65 ezer főt."

Szerzői közbeszólásként itt nyomatékosan hangsúlyoznunk kell, hogy nem a felsőoktatás és a közoktatás szembeállítására törekszünk. Arra sem, hogy az egyenlőség eszméjét mindenestül elvessük. Az viszont mély meggyőződésünk, hogy a közjó nem a középszerből származik, az oktatási rendszernek valamennyi szinten fejlődnie kell, s nem az itt vázolt vezérlés eredményezhet valóságos gazdasági növekedést.

A közoktatásban is megfigyelhettük az ideológiai alapokon nyugvó, illetve a túlságosan központosított, másképpen megfogalmazva az oktatás-gazdaságosságtól idegen irányítást. Már jeleztük az elit iskolákkal szembeni fenntartásokat, amelyek az egyenlőség jelszavával érveltek. Ennek a gondolatmenetnek a bemutatása, cáfolása nem túl hosszadalmas, de más oldalról még egyszerűbb az irányítás jellemzése. Az oktatáspolitika tipikus intézkedése volt, amikor a demográfiai hullám „levezetését" a szakmunkásképző iskolai rendszeren keresztül, s nem szakközépiskolák, gimnáziumok építésével oldották meg. A gazdasági értéknek is tekinthető nagy létszámú fiatal korosztály egy részét – nemzeti értéket is mondhatnánk, ha nem félnénk a nagy szavaktól – gyakorlatilag elvé visszatartották a felsőoktatástól, az értelmiségivé válástól, hiszen a szakmunkásképzőből oda nyílt út nem vezet. Egyik oldalon az intergenerációs mobilitást kérték számon, másikon elzárták a lehetőséget. Ez az intézkedés-sorozat valójában a középiskolai beruházások elmulasztását jelentette, s azzal a következménnyel járt, hogy a felsőoktatás szűkebb körből meríthetett.

A vázolt korlátokon belül egy lényeges, sőt talán leglényegesebb területen az oktatási alrendszer mégis megfelelt a gazdaság felől támasztott követelményeknek. A felsőoktatásban dolgo-

zók szellemi ereje még elevenen hatott, a felsőoktatásban dolgozni még mindig presztízst jelentett. Az általános és középfokú iskolai tantervek megújítása jelentős szellemi energiát mozgósított, s az ismeretanyagban lehetőség nyílt a korszerűsítésre. A tantervek korszerűsítésének folyamata nem volt ugyan mentes a zsurnalisztika szintjén megfogalmazott, s az oktatási alrendszer alaptörvényeitől idegen támadásoktól – az ún. túlterhelés elleni kampányra gondolunk, az osztályozás nélküli értékelés jelszavára –, mégis eredményesnek bizonyult. Ma nem a központi terveket tartják általában – nem is alap nélkül – a legjobb megoldásnak, azt azonban nem lehet e tantervektől elvitatni, hogy kiváló szakemberek konszenzusából származik a végső szövegezés. Ha elkerülhetetlen is volt később bizonyos korrekció, a lényeges pontokon, a szakmai, nem idológiai tárgyakban mégis sikerült az adott korosztály számára szükséges műveltséget, információs anyagot sztenderdizálni. A központi irányításból ebben az értelemben tehát jó is származott. A pedagógusok önállóságát, alkotó erejét nem a neves szakemberekkel fémjelzett oktatási tartalom sérti, hanem annak kizárólagossága, s a szolgai átadás kényszerűsége.

Az alapkérdéshez visszanyúlva le kell szögeznünk: a politikai alrendszer az oktatási alrendszertől nem különült el a szükséges racionalitás mértékében. Közvetlenül és közvetve messze túlnyúlt az idológiai munka belső logikájából következő határpontjain. Közvetve a politikai határozatok, kongresszusi dokumentumok szövegszerű kitételeiben, közvetlenül az iskolai, főiskolai, egyetemi munka aránytalan és alulfinanszírozott feltételrendszerében láthatjuk a politika túlsúlyából származó hibákat, illetve azok következményeit.

A redisztributív gazdaság-irányítási rendnek és a központosított ideológiai irányításnak az oktatási-nevelési alrendszerre gyakorolt káros hatásait már érintettük. Ezen a helyen arra szeretnénk még felhívni a figyelmet, hogy az oktatási-nevelési intézmények tekintetében elsősorban és alapvetően a beruházásokra, az ún. iskola-hálózat fejlesztésére, átalakítására, másutt szinten tartására jutott pénz. Az idevágó zsargonban fogalmazva: a tárgyi és személyi feltételek közül elsősorban a tárgyi, főként épületbeli körülményekre koncentráltak a döntéshozók. A személyi feltételek kérdése – mintha a pedagógus, az egyetemi oktató bérezése nem ide tartoznék – egyszerűen nem került be ebbe a gondolatkörbe, hanem mint az életkortól függő bérezési nomenklatúra egyik részkérdése külön döntési pályán maradt. Ez az ún. országos bértáblázat kidolgozására vonatkozó 1972. évi novemberi MSzMP KB határozat következményeként történt így, s a XI. kongresszus határozata is megfelelt ennek. A határozat két helyéről idézünk. Az életszínvonal- és szociálpolitikai feladatok alcím alatt azt olvashatjuk, hogy „mindenekelőtt a munkásságnak és a parasztságnak a jövedelme arányosan növekedjék"; az ideológiai és művelődési feladatok között pedig azt, hogy „a pedagógusokat munkájuknak megfelelően kell értékelni, támogatni, segíteni."[6]

1989-ben már jobban látszik az elmúlt évtized közepe, jobban megfogalmazhatók a hibák, tévedések is. Ami ma konzervatívnak nevezhető, az a korabeli politikai csaták között mellékes dolognak tűnhetett. Valószínűleg ez a megállapítás illik a fent vázolt oktatáspolitikai ügyekre is, hiszen éppen akkor még a szövetkezeti tulajdonformát is menteni kellett a támadásoktól. Mégsem tekinthetünk el az összegző megfogalmazástól: a hetvenes évek közepén az oktatáspolitikát – éppen a politikai elemeit tekintve – konzervatívnak nevezzük. A közérdek, a szocialista embertípus, a dolgozó közösségek érdeke – mindezek hangoztatása ebben az általánosságban voltaképpen semmit sem fejez ki, ha ugyanakkor a társadalom dinamizmusa lefékeződik, s éppen az érdektagoltság elfedésével, mesterségesen fékezik le azáltal, hogy a társadalom valós strukturáltsága helyett csak a mindenáron való konszenzust szorgalmazzák. Az oktatás fejlesztésére szánt intézkedések, döntések is egy elavult politikai eszköz- és szótár kategóriáiban fogalmazódtak meg, bár ellentétben a nagypolitikával, feszültségekről is lehetett tudni e területen. A nagypolitika általános jellemzője ugyanis a harmónia deklarálása lett a leglényegesebb pontokon, s a valós problémák feloldódtak az általánosságok kontextusának idilli egységében: „Társadalmunk osztályainak és rétegeinek alapvető érdekei azonosak. Szocialista fejlődésünk során részérdekeik is mind közelebb kerülnek egymáshoz. Az eltérő részérdekeket csak az össztársadalmi érdek alapján lehet és kell egyeztetni. Így erősödik a munkásosztály, a termelőszövetkezeti parasztság, az értelmiség, s az ország többi dolgozó rétegeinek szövetsége, társadalmunk erkölcsi, politikai egysége."[7]

Az élettől idegen elvekhez való egyoldalú, makacs ragaszkodás következtében a demokratikus vívmányok egyike, az alacsony iskolázottságú paraszt-, munkásfiatalok felfelé törő mobilitása eszmei zűrzavart okozott. Az ideológiailag indokolt cél még mindig az volt, hogy – akár mások rovására is – a szüleikhez képest minél magasabb iskolát végezzenek. Igazi sikernek az egyetemi diploma megszerzése számított. A hetvenes években azonban már csak áttételesen és körülményesen lehetett a társadalmilag hátrányos helyzetet visszavezetni az 1945 előtti okokra. Általában kerülték is ennek a problémakörnek a nyílt kifejtését. Az ötvenes években – éppen a nagy történelmi igazságszolgáltatások közé tartozó társadalmi mozgásban – egy egész korosztály vált értelmiségivé. E korosztály gyermekei most felnőttek, s a korosztály tagjának azt kellett látnia, hogy nemcsak ő maga lett bizonyos mértékben megtűrt személy, de a gyermekei értelmiségivé válását politikailag nyíltan nem támogatják. Az észérvekhez szoktatott gondolkodás számára nem kis gondot okozott ez a zavaros helyzet, amelyet tovább bonyolított, hogy az értelmiségivé válást az anyagi érvényesülés okán nem is volt érdemes szorgalmazni. Nem véletlen tehát az, hogy ebben az időszakban a társadalmi mobilitás problémái, *Bourdieau* nyomán az ún. kultúrális tőke jelentősége nőtt meg a jelszavak helyett. Mármint szűkebb szakmai körökben, mert a nagypolitikában e gondokat mind zárójelbe tették.

Mit kap az oktatási alrendszertől a gazdaság? Egyes közgazdász kutatók szerint *Ford*okat, *Morgan*okat, *Ciolkovszkij*okat és *Asbóth*okat, nem autodidakta *Edison*okat; általában az innovációs növekedés emberi tényezőjét (vö. *Schumpeter),* a munkaerő-tartalék sereget *(Marx)* s az ipar „kapitányait" egyaránt. Tág teret szentelnek e témának a közgazdásztörténészek, jóval többet mint a pedagógia történetével foglalkozók. *D. Landes Az elszabadult Prométheusz* című kitűnő könyvében hosszan boncolgatja a szakismeretek oktatásának jelentőségét a kézműves ismeretektől, készségektől a tudományos ismeretek és alkalmazásuk összekapcsolásáig terjedően. Egyhangú és egyértelmű a megállapítás: a modern ipari rendszerek kialakulásában és racionális működésében meghatározó tényező az oktatás, a szakképzés struktúrája, tartalma. Nem az idézett szerzők sorának teljessége végett, hanem a marxizmus platformjáról kimondott hasonló megállapítás okán említjük meg itt *Jánossy Ferenc*et, aki teljesen azonos következtetésre jutott.

Míg a gazdasági és oktatási alrendszerek elkülönülését, illetve összekapcsolódásuk racionalitását tekintve a fejlett országokban bizonyos spontaneitás uralkodik, addig nálunk magas ideológiai és irányítási problémát jelentett a szakmai oktatás – mind közép-, mind felsőfokú oktatást értve ezalatt – szerepe, jelentősége, az államkasszából való részesedésének indokoltsága. Ezért is állt az érdeklődés homlokterében a kérdés, hogy azoktatás mennyibe kerül, hogy mint soká megtérülő – bár elvileg senki által nem vitathatóan jogos – beruházás, mennyi költségvetési fedezetet kapjon. A hetvenes évek derekán vezető közgazdászok és politikusok – mármint a tényleges vezetői posztokon levők – megegyeztek abban, hogy az oktatási rendszerben az általános népoktatás kapjon elsőbbséget a finanszírozás oldaláról. (Láthatóan az is kevés volt az igényekhez képest.) Ennek következtében a problémát pontosabban érzékelő szakemberek körében fölvetődött a redisztributív gazdaság-irányítással szervesen együttlétező központosított iskola-finanszírozás helyett az oktatási-képzési költségek áthárításának, az érdekeltségi pontokhoz kapcsolásának igénye. Ennek a kérdéskörnek a jelentősége gazdálkodási szempontból vitathatatlan, hiszen a felülről irányított, intézményesített tekintélyelvűség nemcsak az emberi attitüdre gyakorol torzító hatást. Irracionális, de legalábbis rendszeridegen elemeket épít be a döntési mechanizmusokba. (Abszurd jogosítványok jegyében az óvodát, bölcsődét fenntartó vállalatok a központi forrásokon kívüli pénzeszközöket fordíthattak oda, míg pl. szakközépiskolát – még a rendszer belső logikájával is szemben – jogszabályi korlátok miatt vállalat hatáskörébe nem kerülhetvén – csak a központi forrás táplált.) De a lényeg mégis az, hogy az ideológia meghatározta a fejlesztés sorrendjét, s a finanszírozás az éves költségvetési tervekben engedelmesen visszaigazolta azt. Nem csoda, hogy a területi elv alapján szervezett tanácsi szférában fogalmazták meg nyíltan ellenszenvüket a „pántlikás pénzzel" szemben, mert – bár ők sem a gazdasági racionalitás gazda-érdekeltségével – ott jobban látták a kirívó tévedéseket.

Nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk annak is, hogy a magasan kvalifikált szakemberek és a skála másik felén levők közötti különbség a bérek tekintetében erősen csökkent még az ötvenes évekhez képest is. Ez a csökkenés folyamatos volt, nem csak a 70-es évek közepére esett, de szimptóma értékűnek tarthatjuk akkor is. A fiatalok pályaválasztásában mindenesetre nem lehetett anyagi sikerei miatt a tudós, a szellem embere követendő példa, hiszen nem fizették meg. A karrierek másképp és másutt alakultak.

A gazdaság után vázlatosan tekintsük át, hogy a politika mit kapott az oktatástól? A pártoktatással, oktatási igazgatóságokkal és a hasonló nyílt belső toborzó intézményekkel nem foglalkozunk. A közoktatással és a felsőoktatással igen: mindkettőről elmondható, hogy a központi tantervek révén – legalábbis formailag – a hallgatók számára kötelező érvényű tényanyagot, ismeretanyagot, késztetést kaptak az idézett ideológia elfogadására. Mégsem lettek az adott politikai berendezkedés feltétlen hívei. Csak találgathatunk, hogy ebben mennyi része volt az oktatásnak, s mennyi a mindennapi tapasztalatoknak. Az egyenlőség eszményének elevenségét bizonyítják a felsőoktatás hallgatói számai, de a finanszírozás szűkmarkúsága is. Anélkül, hogy a közoktatás fontosságát, igényeit kétségbe vonnánk, a tény mégis tény: a felsőfokú oktatás intézményei, különösen a csúcsot jelentő egyetemek háttérbe szorultak. Az oktatásnak ez a szintje a politika számára elsősorban bírálókat adott, egzisztenciálisan elégedetlenkedőket.

Mint a gazdasági nehézségek időszakában annyiszor, ismét élesebben, konkrét társadalmi csoporthoz kapcsolódó kérdésként megjelenik a demokratizmus paradoxona: vajon ha a munka alanyát szűken értelmezve csak a munkásosztályra redukálják, akkor az ő érdekeik érvényre juttatása közérdek-e? A hetvenes évek közepén a hivatalos politika válasza egyértelműen igen. A nyolcvanas évek végéről visszatekintve azonban ez több mint vitatható – s nem csak a módszerek miatt, de lényegét illetően is. A közérdekként deklarált idológiai axióma nemhogy a közjót nem szolgálta, de hosszabb távon nem vált a munkások javára sem: az értékrendbe nem épült be szervesen a teljesítmény elve. Az Értékek rendje helyett változatlanul a Rend minősült uralkodó értéknek.

* * *

1 *Samuelson:* Közgazdaságtan. Budapest, 1976. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
2 Az MSZMP XI. Kongresszusának jegyzőkönyve. Budapest, 1975. Kossuth Könyvkiadó 243. o.
3 Az MSZMP Programnyilatkozata Uo. 513. o.
4 uo. 514. o.
5 Statisztikai Tájékoztató. Művelődési Minisztérium, Budapest, 1966/67; 70/71; 74/75; 78/79; 83/84.
6 Az MSZMP XI. Kongresszusának határozata, uo. 484. o.
7 uo. 506. o.

LENDVAY JUDIT – NAGY LAJOS GÉZA

PÁRTPREFENCIÁK ÉS VÁLASZTÓI MAGATARTÁS 1989. VÉGÉN

Mire ez az írás napvilágot lát, minden bizonnyal túl leszünk az első szabad választásokon és talán már az új összetételű parlament hozza a törvényeket. Mikor ez az írás készült, még elébe néztünk a választási küzdelmeknek és az az országgyűlés volt hivatalban, amelynek legitimitását több politikai erő megkérdőjelezte. Ugyanakkor már túl voltunk egy népi kezdeményezésre elrendelt népszavazáson, melyet a Szabad Demokraták Szövetségének aláírás-gyűjtő akciója kényszerített ki, és amelyen a Magyar Demokrata Fórum bojkottfelhívása ellenére érvényes eredmény született.

Amikor a választói magatartás vizsgálatába fogtunk, számítottunk arra, hogy *a napi politikai eseményeknek kitett, efemer jelenség*gel állunk szemben: akcióikkal, értekezleteikkel, kongresszusaikkal a pártok átmenetileg magukra irányíthatják a választópolgárok figyelmét. Amennyiben ilyen jellegű megnyilvánulásaik nem keltenek visszatetszést, a közvélemény rokonszenve átmenetileg növekedhet irántuk – szavazatokat nyerhetnek –, hogy majd az aktuálpolitikai hatás elmúltával visszaálljon egy korábbi egyensúlyi szintre.

A választói magatartásnak azonban vannak stabil elemei is, melyek a politikai aktualitásokra kevésbé érzékenyek: az *általános politikai értékek, ideológiai preferenciák*. Ezek a választói magatartás előrejelzése szempontjából fontosak lehetnek még akkor is, ha a politikai történések hosszú távon kimozdíthatják ezeket a tényezőket viszonylagos állandóságukból. A választói magatartás efemer és viszonylag stabil elemei egymáshoz fűződő viszonyának empirikus vizsgálata motiválta a szerzőket annak a kutatás sorozatnak a beindításában, amelynek *első* eredményeit ezúttal teszik közzé. A dolgozat a véleményváltozásokra fókuszál. A pártpreferenciák és az ideológiai-politikai orientációk közötti kapcsolat feltárása egy következő tanulmány tárgya lehet.

Az adatfelvételek politikai közege

A felnőtt lakosság pártpreferenciáival, az 1990-ben esedékes országgyűlési képviselő-választások iránti várakozásaival kapcsolatban 1989. október 18–23, majd november 28–30. között végzett a DOXAPOL Véleménykutató Intézet 500 fős országos reprezentatív mintákon kérdőíves felméréseket.[1]

Az időszak a választói magatartást érintő belpolitikai eseményekben rendkívül gazdag volt: az első felmérés idején még javában ontották a tömegkommunikációs eszközök az MSZP alakuló kongresszusával kapcsolatos értékeléseket és még nem záródtak le a kongresszust követő hatalmi és személyes konfliktusok sem. Csaknem ezzel egyidőben kongresszusra gyűltek össze a Hazafias Népfront képviselői és a FIDESZ tagjai is az általános politikai helyzet és belső ügyeik megvitatására. Azt is lehetett már tudni, hogy nemsokára kongresszust tart majd a Magyar Demokrata Fórum. Javában folyt az SZDSZ aláírásgyűjtő akciója, mellyel a népi kezdeményezésű népszavazás

elrendelését kívánták elérni. Mivel akciójuk sikerrel járt, 1989. november 26-án az eredeti tervektől eltérően nem a köztársasági elnök megválasztására került sor, hanem arról döntött a nép, hogy a köztársasági elnököt az 1990-es országgyűlési képviselő választás után választják meg. További három kérdésben – a munkásőrség megszüntetése, a munkahelyi pártszerveződés és az MSZP pénzügyi elszámoltatása ügyében – a népszavazás a parlament korábbi döntéseit erősítette meg. A népszavazáson az MDF bojkottfelhívása ellenére megjelent a szavazásra jogosult választópolgárok többsége. Utóbbi politikai történések a második kérdőíves felmérés közvetlen előzményét jelentették.

Érdeklődés, választói aktivitás

Az 1990. évi országgyűlési képviselő választásokkal kapcsolatos fejlemények élénken foglalkoztatják a lakosságot: a megkérdezettek 32 százaléka – saját bevallása szerint – „nagyon", 38 százaléka „közepesen" és 18 százaléka „kicsit" érdeklődik a választási eredmények iránt. 12 százalék azok aránya, akik semmiféle érdeklődést nem mutatnak.

Maga az a tény, hogy egy olyan választásnak nézünk elébe, amely az eddigi gyakorlattól ***lényegesen eltér*** és ***minőségileg különbözik,*** felkelti az emberek politikai kíváncsiságát. Ez tükröződik abban, hogy a kérdezetteknek csaknem kétharmadát (63 százalékát) a jelenlegi választás jobban érdekli, mint a korábbi; 15 százalékát kevésbé érdekli, s azok aránya, akik nem érzékelnek különbséget korábbi s jelenlegi érdeklődésükben, 21 százalékot tesz ki.

Jóllehet, az emberek többsége önmagát az érdeklődők körébe sorolta, ismereteik az 1989-ben tartott képviselői pótválasztásokról meglehetősen hiányosak. A felnőtt lakosság egyötöde (18 százalék) nem hallott ezekről a választásokról, majd egyharmaduk (32 százalék) ugyan azt állította, hogy hallott ezekről, de vagy nem tudta megmondani pontosan, hogy hol került sor ezekre, vagy olyan településeket említett, ahol nem volt pótválasztás. Összességében tehát az emberek fele alig vagy egyáltalán nem rendelkezik az elmúlt választásokkal összefüggő ismeretekkel.

A kérdezettek másik fele átlagosan két települést tudott megnevezni. Közülük a legtöbben (76 százalék) Szegedet említették, majd a sorrendben Kecskemét (42 százalék), Gödöllő (36 százalék) és Zalaegerszeg (28 százalék) következik. A legkevesebben a kiskunfélegyházi választásokról tudtak (16 százalék).

Azok, akik hallottak az időközi választásokról, döntő többségükben (73 százalék) azt is tudták, hogy azokon az ellenzék képviselői győztek. A többieknek vagy pontatlanok voltak az ismereteik (13 százalék), vagy nem tudták (14 százalék), hogy milyen eredményekkel zárultak ezek a választások.

Az érdeklődés kísérőjelensége a választásokkal kapcsolatos ***információk iránti igény kitermelődése*** és az ***információcsere általános megjelenése.*** Az újságolvasók fele (51, illetve 53 százaléka), a tévénézőknek csaknem kétharmada (62 százaléka) kifejezetten keresi a választásokkal kapcsolatos híradásokat, azaz minden esetben, hacsak idejük engedi, illetve az esetek nagy részében odafigyelnek ezekre.

Az információcsere terepeként elsősorban a munkahely jön számításba, majd az ismeretségi kör és a család. A megkérdezettek fele számolt be arról, hogy szokott munkatársaival, valamint barátaival és ismerőseivel beszélgetni a közelgő választásokról. Az információáramlásból a család sem marad ki, a kérdezettek 45 százaléka osztja meg véleményét családja tagjaival.

Mindebből az következik, hogy a választási információk leghatékonyabb közvetítője a ***televízió,*** ugyanakkor a vélemény- és attitűdformálás elsődleges közege a ***munkahely.***

Az emberek különböző dolgokat hajlandók megtenni azért, hogy a számukra rokonszenves párt a választások során sikeresen szerepeljen. A lehetséges aktivitási formák népszerűségét az 1. számú táblázat mutatja.

A fent jelzett tíz tevékenységből egy-egy úgynevezett aktivitás mutatót számítottunk, melynek átlagos értéke 2,79. Ez azt jelzi, hogy a felnőtt lakosság a felajánlott lehetőségek közül megközelítően hárommal élne a választási hadjárat, illetve a választások során.

1. táblázat

Mit lenne hajlandó megtenni, hogy az Ön számára rokonszenves párt a választások során sikeresen szerepeljen?
(százalékban)

Aláírásommal támogatnám ennek a párt-jelöltjét	69
Erre a pártra szavaznék az országgyűlési képviselő választáson	61
Elmennék a számomra legrokonszenvesebb párt választói gyűlésére	41
Ismerőseim körében agitálnék a nekem rokonszenves párt mellett	31
Választói gyűlésen hozzászólnék és bíztatnám	19
Viselném a számomra legrokonszenvesebb párt jelvényét	19
Befizetnék egy bizonyos összeget a választási alapba	14
Szórólapokat terjesztenék	10
Más pártok választói gyűlésén felszólalnék pártom mellett	9
Plakátokat ragasztanék	6

A „választói aktivitást" egyrészt társadalmi-demográfiai tényezők, másrészt a kérdezettek pártpreferenciái határozzák meg.

a) Az iskolázottabbak, s különösen az egyetemet végzettek, a fiatalok és a középkorúak, valamint a férfiak nagyobb mértékű aktivitást jeleznek, mint az iskolázatlanok, az idősebbek és a nők. Ami a foglalkozási rétegeket illeti, a vezetőállásúak és az értelmiségiek, valamint a szakmunkások aktivitási mutatója magasabb az átlagnál. Azok, akik tagjai az MSZ(M)P-nek, a felsorolt lehetőségek közül többet választottak, mint a „pártonkívüliek."

b) A kérdezettek pártpreferenciáit tekintve megállapítható, hogy azok, akik – egy, az általunk megadott listán – a közelgő választásokon az MDF-re, az SZDSZ-re vagy a FIDESZ-re szavaznának, nagyobb „választói aktivitással" jellemezhetők, mint azok, akik az MSZP-re adnák voksukat. (Az átlagok rendre: 3,84; 3,71; 3,59, illetve 3,26). A kisgazdapárti, illetve a szociáldemokrata választók aktivitása ennél kisebb mértékű (3,06, illetve 2,47).

A jelzett átlagok mögött természetesen különböző tevékenységek húzódhatnak meg. Ezért érdemes részletesebben is szemügyre venni, hogy a különböző pártok támogatói között mely esetekben vannak lényeges különbségek.

Az adatok azt mutatják, hogy azok, akik az MDF-re szavaznának, csaknem valamennyi aktivitási formát nagyobb arányban választották, mint az MSZP támogatói. Különösen nagyok a különbségek abban, hogy támogatnák-e a számukra rokonszenves párt jelöltjét aláírással, hogy agi-

tálnának-e mellette az ismerősök körében, hogy hoznának-e anyagi áldozatot pártjuk érdekében, s abban is, hogy a jövő évi országgyűlési képviselő választásokon erre a pártra szavaznának-e. Az MSZP-re szavazók egyedül arra mutatnának hajlandóságot, mint az MDF támogatói, hogy más pártok választói gyűlésén hozzászólásukkal támogassák saját pártjukat.

Az SZDSZ és az MDF szavazói között az egyes aktivitási formákat tekintve alig vannak különbségek: az SZDSZ támogatói is határozottabban állnak ki pártjuk mellett, mint az MSZP szavazói. A FIDESZ támogatói mindhárom említett párt szavazóival szemben nagyobb mértékben apellálnak a nyilvánosságra: közülük az átlagosnál lényegesen többen vállalkoznának arra, hogy akár saját pártjuk, akár egy rivális párt gyűlésén hozzászóljanak, hogy plakátokat ragasszanak és szervezetük jelvényét viseljék.

Mindez azt jelenti, hogy a három viszonylag új, ám máris határozott politikai arculattal rendelkező ellenzéki párt olyan választópolgárokat tudhat maga mögött, akik a soron következő választási küzdelmekben elkötelezetten kiállnának mellettük. Kevésbé mondható el ez akár az MSZP, akár a hagyományos történelmi pártok potenciális szavazóiról.

Volt képviselők a mérlegen

Mielőtt vizsgálataink választási eredményeit ismertetnénk, röviden térjünk ki arra, hogy az emberek miként viszonyulnak „leköszönőben levő" országgyűlési képviselőjükhöz. Azt a hipotézist fogalmaztuk meg, hogy a képviselő újraválasztási hajlandósága a korábbi politikai rendszer iránt egyfajta lojalitást takar, míg a visszahívás kezdeményezésével való egyetértés egyfajta ellenzéki beállítódást. Igy az iránt érdeklődtünk, hogy a kérdezettek egyetértenének-e képviselőjük visszahívásával, hajlandóak lennének-e a visszahívást kezdeményező ívet aláírni, illetve ha a kezdeményezéssel nem értenének egyet, újraválasztanák-e jelenlegi képviselőjüket.

Az első kérdésre a lakosság 35 százaléka nem tudott határozott választ adni, mert – mint mondta – nem ismeri a képviselőt.[2] Majd egyharmaduk nem értene egyet a visszahívással, s egynegyedük támogatná azt. Ez utóbbiak közel háromnegyede a visszahívást aláírásával is nyomatékosítaná. Azok körében, akik a visszahívási akcióval nem értenének egyet, azok vannak többségben, akik újraválasztanák jelenlegi képviselőjüket; ellenkező véleményen van egynegyedük, s majd egyötödük „nem tudja", hogy mit tenne.

Azt, hogy a felnőtt lakosság – a soron következő választások alanya – mennyire nem tudott 1989 októberében a képviselői feladatok ellátására alkalmas potenciális jelöltekben gondolkodni, jól mutatja: a kérdezettek több mint háromnegyede nem ismert „olyan személyt, aki a jelenleginél jobb országgyűlési képviselő lenne" Ám egytizedük szerint van ilyen: ezek a jelöltek – a válaszolók információja szerint – az MSZP-hez, illetve az MDF-hez állnak közel.

Elbizonytalanodás

Hasonlóan a korábbi közvélemény-kutatásokhoz, egy 16, illetve 17 párt nevét tartalmazó kártyalapot nyújtottunk át a kérdezetteknek, arra kérve őket, hogy mondják meg: „Ha most lenne a választás, és ezek a pártok indulnának, Ön melyikre szavazna?" Miként az alábbi táblázat mutatja, az emberek 13 (a második időpontban 14) százaléka azzal utasította el a választást, hogy jelezte: nem menne el szavazni.

Ami az egyes pártokra szavazók arányát illeti, látható, hogy *1989. októberében még két párt volt nagy versenyben a szavazatokért, az MSZP és az MDF. A vizsgált időszakban mindkét párt választási esélyei romlottak:* az MSZP-é jelentősen, az MDF-é egyelőre csak óvatosságra intően. További vizsgálatok dönthetik el, hogy az MDF szavazatvesztése átmeneti-e, vagy folytatódó, tartós tendencia. Jóllehet az MDF-re a második felmérés időpontjában valamelyest kevesebben

szavaztak, mint egy hónappal korábban, az MSZP nagyarányú pozícióvesztése következtében az MDF-nek a képzeletbeli szavazatok 13 százalékával sikerült a „legerősebb" párttá előlépnie.

2. táblázat

„Bizonyára tudja, hogy a jövő évi képviselő választásokon nemcsak egyéni jelöltekre, hanem pártokra is lehet szavazni.
Ha most lenne a választás és ezek a pártok indulnának, Ön melyikre szavazna?"
(a megkérdezettek százalékában)

	1989. október 18–23. N = 483	1989. november 28–30. N = 489
(FIDESZ) Fiatal Demokraták Szövetsége	10	4
Független Kisgazdapárt	7	6
Független Környezetvédő Munkapárt	2	1
Független Magyar Demokrata Párt	3	3
Kereszténydemokrata Néppárt	1	2
Magyar Cigányok Pártja	–	–
(MDF) Magyar Demokrata Fórum	16	13
Magyar Függetlenségi Párt	1	1
Magyar Kommunista Párt	2	–
Magyar Néppárt	1	4
Magyar Október Pártja	–	–
Magyar Radikális Párt	–	–
Szabadságpárt	–	–
(MSZP) Magyar Szocialista Párt	24	7
(MSZMP) Magyar Szocialista Munkáspárt*	–	4
(MSZDP) Magyarországi Szociáldemokrata Párt	3	4
(SZDSZ) Szabad Demokraták Szövetsége	6	10
Nem menne el szavazni	13	14
Nem tudja	12	21

* Az első adatfelvétel idején nem szerepelt a listán.

Az MSZP marginalizálódási folyamatának felgyorsulása arra az időszakra tehető, amikor az országgyűlés elrendelte a népi kezdeményezésű népszavazást és ezzel az MSZ(M)P-kezdeményezte köztársasági elnök választás lekerült a napirendről: ezt jelzi a Magyar Közvéleménykutató Intézet 1989. november 13–20. között végzett felmérése, mely szerint már akkor is a szavazópolgároknak csak 11 százaléka adta volna voksát erre a pártra.[3] Az október közepén tapasztaltakhoz képest november végére az MSZP támogatóinak tábora harmadára-negyedére csökkent. A negatív hatást erősítette, hogy ekkorra kiderült: az MSZP nem tud olyan ütemben tagokat toborozni, mint ahogy célul tűzte. Kérdés, hogy ez az időszak az MSZP számára mélypontot jelent-e, amiből egyfajta magabiztos politizálással és visszafogott, ám markáns tömegkommunikációs jelenléttel kilendíti magát, vagy passzivitásával tovább veszít arculatán. A dolgozat megjelenéséig eltelő idő erre a kérdésre kétségkívül megadja majd a választ.

A népi kezdeményezésre elrendelt népszavazás politikai és propaganda-küzdelmeinek igazi nyertese az SZDSZ volt: a Magyar Közvéleménykutató Intézet 1989. október 12–18. között végzett felmérése szerint a szavazópolgárok 5 százaléka szavazott volna erre a pártra; két héttel később 7[3], a népszavazás után közvetlenül már 10 százalékuk. A közvéleménykutatások adatati tehát az SZDSZ lassú térnyerésének tendenciáját valószínűsítik. Az SZDSZ-hez később csatlakozó másik három pártnak – a FIDESZ-nek, a Kisgazdapártnak és a Szociáldemokrata Pártnak – ebből a választási győzelemből – úgy tűnik – nem sikerült politikai és erkölcsi tőkét kovácsolnia: pozíciójuk – legalábbis ami a „szavazati" arányokat illeti –, változatlan, sőt a FIDESZ egy átmeneti felfelé ívelő periódust követően háttérbe szorult.

Az MSZP éppen azokban a rétegekben veszített szavazatokat, amelyekre korábban a leginkább számíthatott: így a középfokú végzettséggel rendelkezők, a vezető állásúak és az értelmiségiek, az egyéb szellemiek, a községekben lakók és az idősebbek között. A felsorolt társadalmi csoportokban az MSZP-re szavazók aránya 20–23 százalékponttal csökkent. A magasabb társadalmi státuszúak – azaz a felsőfokú végzettséggel rendelkezők és az értelmiségiek – ezzel együtt még mindig az átlagot jóval meghaladó arányban (18–18 százalék) szavaztak volna november közepén erre a pártra.

Október közepén az *MDF* még elsősorban a felsőfokú végzettségűek között számíthatott támogatókra – ők november végére valamennyi réteg közül a legnagyobb számban pártoltak el tőle (a körükben számított szavazati arány 29 százalékról 16-ra csökkent). Az adatok alapján úgy tűnik, hogy az MDF új követőkre talált a középfokú végzettségűek és a fiatalok (30 év alattiak) között, míg a fővárosban pozíciója változatlan maradt (a szavazati arány itt 19 százalék), csakúgy, mint a középkorúak és a kvalifikálatlan fizikai munkát végzők körében (a „szavazatok" 17, illetve 8 százalékával).

Az *SZDSZ* október közepén még egyértelműen a magasabb státuszú, kedvezőbb társadalmi pozíciójú rétegek rokonszenvét élvezte. Az eltelt másfél hónap alatt *társadalmi hatósugara* valamelyest *tágult* és sikerült a „középrétegek" (azaz a középfokú végzettséggel rendelkezők, az egyéb szellemiek, a középkorúak és a vidéki városokban élők) felé nyitnia. Népszerűsége a fiatalok körében némileg (3 százalékponttal) csökkent, ami pusztán amiatt érdemel említést, mert e párt megerősödésének általános trendjétől eltér.

A választói magatartást érintő további fejlemény a vizsgált időszakban *a választópolgárok nagymértékű elbizonytalanodása.* Ennek két nyilvánvaló jele mutatkozott meg felmérésünkben: az egyik a „nem tudom" válaszok arányának jelentős növekedése a pártpreferenciákra vonatkozó kérdéseknél, a másik a „képzeletbeli" szavazatok szétszóródása.

Október közepe és november vége között a listára felírt pártok közül választani nem tudók aránya 12-ről 21 százalékra emelkedett. Az elbizonytalanodás különösen intenzíven jelentkezett a középrétegekben – így a középfokú végzettséggel rendelkezők és az egyéb szellemiek között –, valamint a fizikai munkások csoportjában, de megfigyelhető a falusi népesség körében is, azaz éppen azokban a társadalmi csoportokban, amelyek a többinél viszonylag határozottabban választották ki korábban azt a pártot, amelyre szavazatukat adnák.

Az elbizonytalanodás másik jele a szavazatok szétszóródása. Október közepén a szavazatoknak mintegy kétharmad része a politikai színtér hat legaktívabb aktorára – a FIDESZ-re, a Kisgazdapártra, az MDF-re, az MSZP-re, a Szociáldemokrata Pártra és az SZDSZ-re – összpontosult: másfél hónap elteltével a felsorolt pártok a „képzeletbeli" szavazatoknak csupán 44 százalékát tudták elnyerni. Ezzel egyidőben 9-ről 21 százalékra növekedett azoknak a választópolgároknak az aránya, akik más, újonnan jelentkező, vagy a tömegkommunikáció nyilvánosságát az előbbiekben említett pártoknál kevésbé élvező „egyéb" pártra szavaznának. A szavazatok szétszóródása kiváltképp a feltételezhetően a legnagyobb tudatossággal döntő választói rétegekre jellemző: a felsőfokú végzettséggel rendelkezőkre, valamint a vezetőkre és az értelmiségi foglalkozásúakra, akik a felmérés korábbi időpontjában a többi rétegnél nagyobb valószínűséggel választottak a legaktívabb hat párt közül, de az elbizonytalanodás megmutatkozott a szakmunkások körében is. A nyolc általánosnál iskolázatlanabbak és a betanított- vagy segédmunkát végzők csoportjában az „egyéb" pártra szavazók arányát az időközben aktivizálódó MSZMP támogatói növelték meg (9, illetve 7 százalékkal).

Közelebb a reális választási esélyekhez

Az egyéni jelöltek választási esélyeit egy tizenöt páros összehasonlítást tartalmazó kérdés segítségével vizsgáltuk, mely a következőképpen hangzott: „Tegyük fel, hogy az Ön választókörzetében a jövő évi országgyűlési választásokon két párt indítana jelöltet, és mindkét párt jelöltje egyformán alkalmas lenne a képviselői feladatok ellátására. Ha ez a két párt a ..... és a ..... lenne, akkor melyik párt jelöltjét támogatná inkább?" A pártok, amelyek egyéni jelöltjei közül kellett a kérdezetteknek választani, az MSZP, az MDF, az SZDP, a Kisgazdapárt, a FIDESZ, és az SZDSZ voltak. Abban, hogy ezeket a pártokat, szervezeteket választottuk, a korábbi közvélemény-kutatások döntő szerepet játszottak. Ezek ugyanis azt mutatták, hogy a jelenleg létező több tucat párt közül egyrészt ezek a legismertebbek, másrészt az úgynevezett listás kérdezések során ezek kapták relatíve a legtöbb szavazatot.

Mielőtt a páros választások eredményeit bemutatnánk, két mozzanatra utalunk. Egyrészt arra, hogy a kérdezetteknek durván egynegyede-egyharmada „nem tudom" választ adva nem vállalkozott a szembeállított párt-jelöltek közötti döntésre. Másrészt azt is jelezni kell, hogy a páros összehasonlítások során a kérdezetteknek 8–17 százaléka egyik pártra sem voksolt, kifejezetten utalva arra, hogy a szóban forgó két párt jelöltje közül egyikre sem adná szavazatát.

Akár a kérdezettek egészét, akár azokat nézzük, akik határozott pártpreferenciával rendelkeznek – azaz a két riválisi párt jelöltje közül valamelyiket választották –, 1989. októberében *az az általános kép bontakozott ki, hogy az emberek nagyobb aránya választaná az MDF, mint bármely, az elemzésbe bevont párt egyéni jelöltjét.* A határozott preferenciával rendelkezők körében 22 százalékkal voltak többen azok, akik inkább az MDF, mint az MSZP jelöltjére szavaznának. A többi párttal szemben még nagyobb volt az MDF jelölt esélye: ha csak kisgazdapárti riválisa lenne 50, ha szociáldemokrata 46, ha SZDSZ-es 42, s ha FIDESZ-es 32 százalékkal többen adnák rá voksukat, mint riválisára. Ezeiket az eredményeket a nyári és őszi hónapokban tartott időközi országgyűlési képviselő választások természetesen előrevetítették.

Ez nemcsak azt jelzi, hogy az egyéni jelöltek versenyében az MDF jelöltek nagyobb esélyekkel indultak már 1989. októberében is, mint az MSZP képviselői, hanem azt is, hogy abban az esetben, ha az MDF jelöltje bármely más ellenzéki párt képviselőjével kerülne szembe, igen valószínű, hogy nagy arányú győzelmet szerezne.

Az MSZP-t az öt páros összehasonlítás során négy esetben választották az emberek a riválisokkal szemben. A fentiekből már következik, hogy e párt jelöltje, ha egy MDF-essel kerülne szembe, s személyes kvalitásai nem haladnák meg lényegesen riválisáét, nagy valószínűséggel alulmaradna. Ugyanakkor a többi párt jelöltjeitől, ha azok lennének egyenként a riválisok, ha nem is

fölényesen, de 1989. októberében még elhódította volna a szavazatokat. Az MSZP jelöltjét 26, 18, 10, illetve 6 százalékkal többen választották a páros összehasonlítások során a határozott preferenciával rendelkezők, mint a Kisgazdapárt, az SZDP, a FIDESZ, illetve az SZDSZ jelöltjét.

Az MSZP jelöltek szereplése 1989. októberében még függvénye volt annak, hogy az új párt elődjétől, s jövőbeli versenytársától, az MSZMP-től milyen markánsan tudja elhatárolni magát. Képes-e a magyar társadalmat meggyőzni arról, hogy ez a párt már nem az a párt, ami volt. A vizsgálat eredményei a feltételezést nagymértékben igazolták.

Azok, akik határozott véleménnyel rendelkeznek, s a vizsgált hat párt páros összehasonlításakor valamely párt képviselőjére szavaztak, annak megfelelően, hogy milyen mértékben vélik az új pártot a régitől különbözőnek, az MSZP jelöltjére lényegesen eltérő arányban voksolnának. *Minél* határozottabb az a vélemény, hogy az MSZP más, mint elődje, annál nagyobb a rá szavazók aránya is.

Azok körében, akik a régi és az új párt közé egyenlőségjelet tettek, az MSZP már 1989. októberében is minden egyes esetben vesztes volt. Ezzel szemben azoknál, akik szerint alapvetően új pártról van szó, az MSZP határozott támogatásra számíthat a Kisgazdapárttal, az SZDP-vel, az SZDSZ-szel és a FIDESZ-szel szemben. Jóllehet, esélye ebben a körbe is kisebb az MDF képviselőjével szemben, ám a vele folytatott verseny szorosabb.

A másik négy ellenzéki párt egyéni jelöltjeinek kompetíciójából 1989. októberében a FIDESZ-é került volna ki „győztesen", a szociáldemokraták és az SZDSZ képviselői között – ha közülük kellene választani – nem tudtak az emberek dönteni, de mindkettőt előnyben részesítették egy kisgazdapárti képviselővel szemben. Az elmondottakból már következik, hogy a jelöltek páros versenyéből a Kisgazdapárt jelöltje minden esetben „vesztesként" kerülne ki.

Végül nézzük meg, hogy milyen összefüggés van az úgynevezett listás és az egyéni jelöltekre történő szavazás között. Azok, akik a listán egy adott pártra adnák szavazatukat, döntő többségükben az egyéni jelöltek közötti páros kompetícióban is ennek a pártnak a jelöltjét támogatnák.

Emellett megfigyelhető egy másik tendencia is. Az ellenzéki pártok támogatói szinte kivétel nélkül egymás jelöltjére szavaznának egy ahhoz hasonló páros kompetícióban, amit a kérdőívünkben konstruáltunk. Igy az MDF-re szavazók a leginkább az SZDSZ, a kisgazdák az MDF, a FIDESZ-esek az MDF és az SZDSZ, s ez utóbbiak a FIDESZ és az MDF képviselőjére. Ez egyben arra is utal, hogy ha az ellenzék közös nevezőre tudna jutni, s közös jelöltet tudna állítani, a soron következő választásokon nagy arányú győzelmet arathatna.

Ily módon eljutottunk a végső, s egyben a legfontosabb kérdéshez: ki nyer s milyen arányban. Erre 1989. végén nem lehet egyértelmű választ adni. Amire kísérletetet tettünk csupán annyi volt, hogy az 1989. őszén kitapintható főbb tendenciákat jelezzük.

Jegyzetek

1 A kérdőíves felmérések során 483, illetve 489 értékelhető interjú készült.

2 Az 1985-ös képviselőválasztás *után* végzett közvélemény-kutatás adatai szerint a felnőtt lakosság 38 százaléka semmiféle információval nem rendelkezett a képviselő-jelöltekkel kapcsolatban, azaz döntését gyakorlatilag véletlenszerűen hozta, amikor egyik vagy másik mellett voksolt. Elgondolkodtató a képviselői munka interakciós vonatkozásainak szempontjából, hogy ismertségük az eltelt öt év alatt alig növekedett. Lásd erről: *Kulcsár László – Tímár János – Szurkos Mária:* Választás vagy szavazás? In: *Böhm Antal – Pál László* (szerk.): A helyi hatalom működése. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. Budapest 1987. 113. o.

3 *Lehmann Hedvig – Polonyi Gábor:* Pártok és pártpolitikusok = Pártbeszéd, 7. szám, 1989. december 7. 21. o.

KARIKÓ SÁNDOR

KONFORMIZMUS MAGYARORSZÁGON
— Egy vizsgálat tükrében —

Előzmény

Korábban, politikai és ideológiai okok miatt, Magyarországon nem lehetett konformizmuskutatást művelni. A konformizmus fogalma, éppúgy, mint az elidegenedésé, a manipulációé, a válságé (a sor, sajnos folytatható) „lefokozódott": legföljebb polgári kategóriaként lehetett foglalkozni vele, megadva annak, úgymond, marxista kritikáját. Ma, a felgyorsult politikai változások és a sztálini ideológiai kövületek vagy az arra emlékeztető dogmák ledöntése során mind többször merül fel e kategória a politikában, tudományos publikációkban, közgondolkodásban. Kialakulóban vannak azok a politikai s tudományos feltételek, melyek lehetővé teszik a szocializmus (itt: a közelmúlt és a jelen Magyarországa) és a konformizmus kérdésének *szisztematikus* vizsgálatát.

Az alábbiakban ismertetett vizsgálatot 1989-ben, Szegeden végeztük. Kérdőíves módszert alkalmaztunk, a hipotézis felállítását és a kérdőív megszerkesztését a nemzetközi konformizmus-szakirodalom és a korábban, magunk által lefolytatott hazai mélyinterjús kísérlet eredményei alapján készítettük el. A zárt és nyílt kérdéseket egyaránt tartalmazó kérdőívet háromszori kipróbálás után véglegesítettük, majd 3000 példányban, arányos véletlen kiválasztással középiskolások, egyetemi és főiskolai hallgatók, értelmiségiek, iparban és mezőgazdaságban dolgozók körében osztottuk ki. 2100 kérdőív érkezett vissza, ebből 118 darab tartalmazott komolytalan s önellentmondásos, ezért tehát értékelhetetlen válaszokat. Így végülis 1982 kérdőívet dolgozhattunk fel gépi úton.

Néhány szó a hipotézisről

Négy pontban fogalmaztuk meg feltevéseinket.

1. Indokolt-e a konformizmus jelenségét pusztán a tőkés társadalom problémájaként értelmezni és megítélni? Azt gondoltuk, lehetséges és szükséges arról beszélni, hogy Magyarországon is létezik konformizmus, a mi állampolgárainknak is lehetnek élményei és tapasztalatai erről a jelenségről. Ha nem is mindenki ismeri s tudja definiálni – a latin eredetű – alapszót, de körülírva már ismerősként hat és sokan nyilatkoznak bátran róla.
2. Sok jel mutat arra, hogy a konformizmus-problematika szempontjából különösen az utóbbi években a politikával foglalkozók szűkebb és tágabb köreiben kedvezőtlen folyamatok bontakoznak ki, melyekkel jó lenne mielőbb komolyan szembesülnünk.
3. Jogos-e kiemelni az ifjúságot mint relatíve önálló társadalmi csoportot a konformizmus-kérdés kapcsán? Úgy tűnik, sokak véleményével és tapasztalataival igazolva, hogy az ifjúság inkább nonkonformista, mint konformista.
4. Az állampolgárok bizonytalanok annak eldöntésében, hogy miképpen lehetne leküzdeni a konformizmus jelenségét. Sokféle elképzelés született, közöttük az a problémát lefojtó nézet – s indokolt ezzel is szembesülnünk –, miszerint a konformizmust soha nem lehet megszüntetni.

Néhány fontosabb megállapítás

Az alapfogalomra nyitott kérdés formájában kérdeztünk rá. A válaszok, ahogyan az várható volt, sokfélék. Ha leszámítjuk a legmeglepőbb, s alacsony előfordulás számarányuk miatt elhanyagolható felfogásokat, akkor lényegében ***két markáns*** nézet különböztethető meg. A konformizmus vagy az egyén szükségszerű s természetes betagolódását jelenti szűkebb-tágabb világa (amely független társadalmi tértől, időtől) vagy pedig az egyén megalkuvását, a sémákhoz, a többségi véleményekhez való elvtelen (ami soha nem elv nélküliséget tartalmaz) igazodást.

Az előbbi megközelítés értékmentes, sőt, inkább pozitív értékítéletet fejez ki, amennyiben mind a társadalom (s intézményei), mind pedig az egyén számára az a célszerű és kívánatos, hogy a társadalmi beilleszkedési folyamat minél zökkenőmentesebben, kevesebb problémával történjék meg. Ekkor működhet normálisan a társadalom intézményrendszere s így találja meg az egyén a helyét s boldogulását a társadalomban. Ezzel szemben az utóbbi elképzelés kimondottan negatív megítélést tartalmaz. Lényegében arról van szó, hogy az egyén föladhatja szuverenitását, antonómiáját. Ilyen körülírások születtek a konformizmus ez utóbbi értelmezésére, mint a kaméleonszerű alkalmazkodás, a nyájtudat, a képmutatás, a gyurmaember, a meggyőződését feladó, arcnélküli szolgalény.

Az utóbbi jelentésen belül kialakult a minta egynegyedében egy speciális felfogás. A konformizmus nem akármilyen megalkuvása az egyénnek. Ugyanis lényegében az állampolgári megnyilvánulásban, a citoyeni-létben fejeződik az ki. Továbbá a társadalom egészének, vagyis társadalmi-politikai rendszerének szilárd meggyőződés nélküli elfogadásáról, elvtelen kiszolgálásáról van szó. A ***konformizmus*** tehát kifejezetten egy politikai mozzanatot fejez ki, s ebben az értelemben nem más az, mint ***az adott társadalom alapértékeihez és intézményeihez való megalkuvó alkalmazkodás.*** Nem egyszerűen szociálpszichológiai, etikai, pedagógiai kategória (bár mindegyik is), hanem legfőképpen egy sajátos társadalmi-történeti jelenség megjelölése.

Anélkül, hogy itt belebonyolódnánk terminológiai problémákba s érintenénk az ezzel kapcsolatos vitákat, csak annyit jegyzünk meg, hogy a fenti nézetek jól tükrözik a konformizmus-szakirodalom fogalomhasználatának megosztottságát s ellentmondásosságát. Kérdőívünk összeállításában az utóbbi értelmezést érvényesítettük (a zárt kérdések megfogalmazásában). A konformizmusnak ezt a politikai töltetű megközelítését tartjuk ***társadalmi*** súlyú s kiterjedésű, igazán aktuális s izgalmas kérdésnek.

Nagyfokú bizonytalanság érződött akkor, amikor összevetettük a következő, jelentésben módfelett közeleső fogalmakat a ***konformizmust, manipulációt, kompromisszumot.*** Úgy véljük, azok járnak közel az igazsághoz (mindössze 16%), akik szerint a konformizmusban az egyén próbálja „átejteni", becsapni környezetét, amennyiben nem valódi „én"-jét mutatja fel. A manipulációban viszont fordított a helyzet: egy nagyobb társadalmi egység, gépezet (pl. állam, politikai párt, tömegkommunikáció stb.) próbálja úgy befolyásolni az állampolgárokat, hogy ráveszi olyan döntésekre s magatartásokra, melyeket máskülönben ők nem akartak. Érdekes megítéléssel: a manipulált ember sajnálatra méltó, a konformista épenséggel utálatos. Ami a konformizmus és a kompromisszum viszonyának kérdését illeti, megfontolandó az a különbség, miszerint a kompromisszumban mindkét „fél"-nek engedni kell, a konformizmusban csak az egyiknek (az egyén önletagadása történik: denial of self), a kompromisszumot kötő ember még őriz valamit autonómiájából, s engedékenysége is csupán ideiglenes taktika. A konformizmus viszont hosszútávú program, stratégia.

Mi vezérli az embereket az alkalmazkodás során, *általában, a politikai közéletben* s végül *saját politikai megnyilvánulásukban? – általában* sokan választják a pozitív tartalmú válaszokat. A közösségi mentalitást meggyőződéssel kialakítani – ezt a lehetőséget a megkérdezetteknek 13%-a húzta alá. Kevésbé pozitív csengésű, de még nem pejoratív értelmű válasz volt a következő: másokat úgy figyelembe venni, hogy az ne sértse a saját érdeket. Erre 36% voksolt. A képmutató, megalkuvó magatartást 12% emelte ki. A többiek témánk szempontjából már érdektelen választípusok között oszlottak meg.

Amikor viszont *politikai* szempontból kérdeztük ugyanazt, meglepően kis hányad adott pozitív választ (4% viszonyul pozitívan az adott társadalmi-politikai rendszerhez, ami valamivel kevesebb az előző 13%-os érték egyharmadánál).

A *saját politikai* magatartásra vonatkozó kérdésünk ellenkező előjelű emelkedést hozott a pozitív értékű válaszban. Az adott politikai hatalomhoz „legjobb, ha egyaránt vállaljuk a kritikát és az együttműködést" – ezt a véleményt a megkérdezettek 57%-a vallotta.

A százalékos pontszámok ingadozása érződött a konformizmust közvetlenül firtató kérdéseinkre adott válaszokban. „Legjobb, ha mindig és akadékoskodások nélkül követjük az adott politikai kurzust" – erre 8% született. 9% soha nem igazodik a hivatalos politikai irányvonalhoz (ez lesz a nonkonformizmus, melyről az írásunk végén szólunk majd). Viszont a *saját* politikai megnyilvánulásban csak 4% követi a politikai széljárást (3% vállalja fel nonkonformizmusát).

Úgy véljük, a fenti „ingadozó" adatok az emberi gyarlóságot s elfogultságot tükrözik, a valóságos helyzetet mindig a legkedvezőtlenebb adat adhatja vissza pontosabban. Tehát a pozitív tartalmú 57% bizonyára csökkenthető, a negatív értékítéletű 4% pedig biztosan több lehet a valóságban.

Figyelemre méltó, hogy a kérdőívek kitöltése időszakában (1989 első hónapjai) az összesség 21%-a már nem fogadja el a szocializmust, legalábbis a konkrétan létező formáját nem (a szocializmust elutasítók 70%-a a fiatal korosztályból kerül ki, ami esetünkben a 16 és a 30 év közötti nemzedéket jelentette, e sokaságból 61% politikai szervezeten kívüli állampolgár volt).

Érdemes még kiemelni a kérdéskörből egy további választípust. Sokan vélik úgy, legjobb, ha távol tartják magukat a politikától; nem azzal, hanem inkább a megélhetés, a boldogulás napi kérdéseivel foglalkoznak. 51%-nak szimpatikus egy ilyen program s ugyancsak figyelmeztető, hogy ennek kétharmada fiatalkorú. Az ifjúság véleményét tükröző két adat világosan jelzi, milyen komoly gondok termelődtek ki e nemzedék életében, amelyekkel, úgy látszik, a politika eddig nem tudott megbírkózni.

Továbbá az MSZMP (a korábbi magyar kormányzópárt) belső bomlási folyamatát előlegezi az, hogy mind a szocializmustól, mind a politikától elfordulók között 10%-ban szerepelnek MSZMP-tagok.

A fenti és az azokhoz hasonló (de itt nem jelzett) adatokból az olvasható ki, hogy – hipotézisünkkel némileg ellentétben – az adott politika számára az igazán veszélyes tendenciák elsősorban nem a politikával foglalkozók körében alakulhatnak ki. Bár látványos nekibuzdulások, heves indulatok inkább politikusok között lobbannak fel. Mégis a neuralgikus pontok: az apolitikus, mélyen kiábrándult, szinte már kétségbeejtő helyzetbe lökött ifjúság, valamint a politikai jelszavaktól s hitegetésektől, igéretektől megcsömörlött „utca" ember, a néma többség.

A következő kérdés arra vonatkozott, hogy melyik időszakban erősödik fel különösen nagymértékben a társadalmi-politikai rendszerhez való megalkuvás, először általában, majd a magyar történelemre nézve. Hét választípust tartalmazó skálát szerkesztettünk, s a legmagasabb arányt (35%) „az eddig megvalósult szocialista társadalmakban" című válasz kapta, a legalacsonyabbat (5%), az, amelyik a kapitalizmusra értelmezi a jelenséget. Hipotézisünk alapján nem vártuk ezt a különbséget. A konformizmus kérdése már korábban és a polgári tudományokban is felmerült: a filozófiában *Heidegger, E. Fromm, Marcuse;* a szociológiában *Cooley, Whyte, Riesman;* a szociálpszichológiában *S. Asch, Crutchfield, Kiesler* munkáiban (csak néhány jellemző nevet emeltünk ki). Az 1960-as évtized nyugati diáklázadásai gyakorlatilag is felvetették a problémát. Amennyiben tudniillik, hogy a fiatalok – többek között – éppen a tőkés társadalom konformizmusa ellen tiltakoztak. Ezért úgy véljük, nehezen lehetne a konformizmus-problémát csak a szocializmus akut jelenségévé egyszerűsíteni. Minden bizonnyal közelebb jár az igazsághoz az a vélemény (skálánkon 12%-os értékkel), mely szerint a konformizmus, ha eltérő formában is, de mindkét társadalomban megnyilvánul, s egyik társadalom és politika sem tagadhatja vagy csökkentheti e probléma jelentőségét. Mindenesetre a 35% egyértelműen jelzi: a szocializmusban, legalábbis Magyarországon, a konformizmus-jelenséggel kapcsolatban sokféle és keserű tapasztalat, olykor-olykor sokkha-

tás gyülemlett fel az állampolgárokban, s itt az ideje annak, hogy a politika, az ideológia és a tudomány végre komolyan szembesüljön ezzel a dilemmával.

A további válaszokra jutó számarányok a következőképpen alakultak. „Az 1945 utáni magyar történelemben egyfolytában jelen volt a konformizmus" – ez 31%-ot kapott. „Az 1950-es évtized elején" véleményt 18% vallotta. A többi arány évtizedes szakaszolásban (60-as, 70-es, 80-as évtizedek) oszlott meg. Végülis az adatok nem indokolják azt az első pillanatra tetszetős kérdésfeltevést, hogy a konformizmus mikor erősödött fel Magyarországon: az 1950-es, a -60-as, a -70-es, vagy -80-as évtizedben?

Egy további kérdésben az állampolgári megalkuvás magyarországi okait kellett számozással rangsorolni. 12 válaszlehetőség közül lehetett dönteni.

1. Megszokás	6%
2. Kényelem	5%
3. Információhiány	9%
4. Félelem	18%
5. Karrierizmus	13%
6. Nem „kilógni" a sorból	9%
7. Minden politika erre kényszerít	6%
8. Az eddigi politikai struktúra	19%
9. Középeurópaiságból eredő hatások	6%
10. Mindegyik egyformán fontos	5%
11. Egyszer ez, másszor az	4%
12. Egyéb	1%

Feltűnő, hogy a legmagasabb értéket, igaz, minimális különbséggel egy objektív s alighanem a jelenséget leginkább meghatározó folyamatra utaló válasz kapta: a szocializmus eddigi politikai struktúrája. Másképpen fogalmazva, a konformizmus jelenléte nem vezethető vissza pusztán emberi gyarlóságra (pl. kényelemszeretet), erkölcsi megfontolásokra (pl. karrierizmus) vagy szociálpszichológiai tényezőre (pl. nem „kilógni" a sorból). Léte alapvetően azzal a „közeggel" és működési szisztémával függ össze, amelyikben már objektív erők s érdekek hatnak. Erős gyökeret vert a „lakástársadalom", amit – egyebek mellett – az állampolgári félelemérzet makacs fennmaradása is jelez.

Ezután arra voltunk kíváncsiak, hogy mely csoportokban terjed leginkább az alattvalói magatartás. Nyolc variációban lehetett gondolkodni.

1. Politikai, gazdasági s más vezetőségekben	20%
2. A párttagság soraiban	15%
3. A KISZ-ben (ifjúsági szervezet)	2%
4. Mindezekben együtt	26%
5. Pártonkívüliek között, állampolgári minőségben	5%
6. Nem lehet kiemelni egyetlen csoportot sem	26%
7. Egyéb	2%
8. Nem tudja	4%

Miután Magyarországon államélet és pártélet összefonódott, továbbá a KISZ az MSZMP ifjúsági szervezete volt, az első négy értéket minden további magyarázat nélkül összegezhetjük. Így 63%-ot kapunk, amihez képest aránytalanul s valószerűtlenül kicsi a pártonkívüliek csoportjára eső 5%. Ha önmagukban nézzük a százalékot, „holtversenyes" első helyre került a 6-os számú variáció (26%). Az a sejtésünk, hogy az igazság valahol a kétféle adat között húzódhat meg. Abban az értelemben, hogy a valóságban mégiscsak létezhet csoport, amelyikben erősebben nyilvánulhat meg a konformizmus, s ezt a csoportot nagy valószínűséggel a párttagság, általában a vezetői funkciót betöltők soraiban találhatjuk. Viszont az egyének állampolgári minőségükben is reagálhatnak, nem csupán 5%-os arányban, megalkuvó módon, alattvalókként, mindenféle párttagságtól függetlenül.

Újabb kérdésünk az ifjúság lehetséges konformizmusára vagy/és nonkonformizmusára vonatkozott. Az ifjúság más csoportokhoz képest a leginkább

1. elfogadja a politikai behódolást, illetve 5%
2. megtagadja a politikai behódolást 50%
3. ellentmondásos: egyszer behódol, másszor görcsösen ragaszkodik függetlenségéhez 45%

Ezen belül érdemes megfigyelnünk a foglalkozási ágazatok szerinti arányokat.

	a	b	c	d
1.	0	1	1	1
2.	8	27	6	4
3.	4	21	7	8

a = középiskolai tanuló
b = egyetemi vagy főiskolai hallgató
c = értelmiségi
d = iparban dolgozó

Jellemző, hogy a válaszadók milyen alacsony értékre taksálják az ifjúság konformizmusát, s milyen magasra a nonkonformizmusát. Ez utóbbi érték minden csoportban többszöröse az előbbinek: tendenciaértékű ez, tükrözi a társadalmi közmegítélést. S igazolja hipotézisüket: az ifjúság sokkal jobban jellemezhető a nonkonformizmussal, mint a konformizmussal. Viszont elgondolkodtató a korosabb és tapasztaltabb csoportok (értelmiségiek, iparban dolgozók) arányainak csökkenése. Feltűnő, hogy a 2. és a 3. választípus értékviszonya „megfordul": a középiskolásoknak még csak a fele vélekedik saját korosztálya ellentmondásos politikai reagálásáról, mint amennyi a nonkonformizmusáról. Az egyetemi-főiskolai hallgatók véleményében ez a különbség összezsugorodik, de még mindig többen vannak azok, akik a nonkonformizmusra voksolnak. Az értelmiségiek már úgy látják, az ifjúság politikai magatartásában inkább az ellentmondás dominál (tehát egyaránt megtalálhatók konformista és nonkonformista elemek). Végül az iparban dolgozók pontosan fordítva ítélik meg a kérdést, mint ahogyan a középiskolások.

A fenti adatokat újabbakkal kontrolláltuk, s hasonló eredményeket kaptunk. Mindezek alapján hipotézisünk ezen a ponton is kiegészítésre szorul. Az ifjúság konformizmusával kapcsolatban mindenképpen célszerű differenciálni a megítélést. Azaz, kevésbé meggyőző a kérdésfeltevés, hogy tudnüllik az ifjúság konformista vagy inkább nonkonformista-érzékeny? A fiatalok politikai viselkedése, alkalmazkodóképessége *sokféle* s talán *ellentmondásosabb*, mint a felnőtt és idős nemzedéké, még ha ők ezt nem is érzékelik vagy abban a tudatban élnek, hogy ők az igazi nonkonformisták.

A következő kérdés az volt, hogy politikailag alkalmazkodott-e már meggyőződése ellenére. A megkérdezettek 33%-a vallotta, hogy „igen", 43%-a mondott „nem"-et, a további 24% pedig nem válaszolt. Akik egyetlen politikai szervezetnek sem tagjai, kevésbé gondolják, hogy meggyőződésük ellenére alkalmazkodnak a politikához (17%-uk „igen"-t, 30%-uk „nem"-et vallott). Az MSZMP-tagok közül viszont négyszer annyian ismerték be a megalkuvást, mint ahányan tagadták. Mindez újabb adalék az MSZMP sztálini vonásaira, a párttagság gondolatszabadságát, relatív önállóságát gúzsbakötő modelljére.

Végezetül a konformizmus leküzdésével kapcsolatos véleményeket gyűjtöttük össze. A válaszok *mély pesszimizmust* tükröznek. A társadalmi fejlődés magával hozza a konformizmus megszüntetését – tartja a megkérdezetteknek a kisebb része (7%). Ellenben 59% véli úgy, hogy ez a jelenség társadalmilag sem küzdhető le. Végül minden 6. megkérdezett szerint a konformizmus társadalmilag ugyan visszaszorítható, ám egyedi esetekben mindenképpen fennmarad. A pesszimizmus különösen a pártonkívüliek körében érződik. Viszonylag kevesen 24% ismeri fel – ezt a nyílt kérdésre adott válaszból tudtuk meg, hogy a konformizmust nem lehetséges nonkonformizmussal meghaladni (s fordítva: a nonkonformizmust konformizmussal). Jól látják, hogy a nonkonformizmus ugyanolyan elvtelen (mégegyszer hangsúlyozva, hogy ez nem elv nélküliséget jelent) tagadás,

mint amilyen elvtelen behódolás a konformizmus. A megoldás útja alighanem az, hogy mindkét alkalmazkodási végletet együttesen küzdje le a társadalom. A konformizmus (s éppígy: a nonkonformizmus) megszüntetése, olyan mértékű csökkentése, hogy már ne jelentsen az társadalmi jelentőségű problémát, úgy képzelhető el, hogy történelmileg (hosszú időszakra szólóan) lebontásra kerül az a politikai struktúra, a társadalmi mechanizmus, amelyek nemcsak lehetővé, de egyúttal szükségszerűvé is teszik a konformizmus nagyobb térhódítását. Nem igaz tehát az a népszerű és tetszetős vélekedés, miszerint a konformizmus ellen nem tehetünk semmit. Viszont az is igaz, kevés e jelenség puszta erkölcsi alapokon történő elítélése vagy valamiféle felvilágosító tevékenység, nevelési program. A politikai viszonyok kedvező irányba történő megváltoztatása szükséges: olyan feltételek, érdekek s mechanizmusok teremtése, melyben lelepleződik, értelmetlenné, mi több, nevetségessé válik a nem őszinte politikai megnyilvánulás.

Záró megjegyzések

A fentiekben csak néhány jellemző adatot emeltünk ki. Nem kívánjuk misztifikálni a számokat, ezért, ahol lehetséges volt, elkerültük azok puszta felsorakoztatását s igyekeztünk kiszűrni a tendenciákat. Így is az a meggyőződés alakult ki bennünk az adatok feldolgozása után, hogy módszertanilag mindenképpen szükséges továbbvinni kutatásunkat, újabb eszközökkel, módszerekkel gazdagítani az eddigi vizsgálódást. Beszámolónk címe is megtévesztőnek tűnik, hiszen a kapott eredményekből csak óvatos és szerény következtetéseket vonhatunk le arra vonatkozóan, hogy valójában miként is létezik konformizmus Magyarországon.

Reményünk szerint a vizsgálódás eredménye azt azért egyértelműen bizonyítja, hogy a konformizmus reális és aktuális jelensége a magyar politikai életnek. Továbbá néhány ponton talán sikerül a politika és a kutatás figyelmét felhívni a téma fontosságára, illetőleg e kérdéskör újabb megközelítési lehetőségére.

Eldönthetetlen itt az a kérdés, hogy adataink mennyire tekinthetők nemzeti specifikus jegyeknek, milyen megszorításokkal lehetne azokból következtetéseket levonni más létező szocialista országok konformizmus-jelenségével kapcsolatos állapotára. Kívánalomként írhatjuk le: az egyes szocialista országoknak maguknak kell eldönteniök, bevonják-e a konformizmus-témát saját tudományos munkájukba, s ha igen, milyen mértékben támaszkodnak a nyugati és a keleti régiókban végzett vagy ma is folytatandó konformizmus-vizsgálódások eredményeire.

Felhasznált irodalom a kérdőív megszerkesztésénél

Asch, S.: Studies of Independence and Conformity Psychologie Monographs, 70. No. 9. 1956

Conformity and Deviation (Ed. *Berg* and *Bass)* Harper and Brothers Publishers, New York, 1961

Penn, W.: Früchtende Einsamkeit, 1693/1718. Heidelberg, Karl Winters. Universitäts Buchandlung. Der Konformist. 149–253. o.

Lindner, R.: Must you Conform? Grove Press Inc. New York, 1956

Merton, R. K.: Social Conformity = American Sociological Review, 1959. 24. 177–189. o.

Kiesler, Ch. A. – Kiesler, S. B.: Conformity Addison – Wesley Puslishing Company Rading, Massachusettes, 1969, Topics in Social Psychology Series 11.

Konformismus — Nonkonformismus. Kulturstile, soziale Mechanismen und Handlungsalternativen Hrsg.: *Wolfgang Lipp.* Soziologische Texte 93. Luchterhand, 1975. Darmstadt Neuwied.

Wiswede, G.: Soziologie konformen Verhaltens. Verlag W. Kohlhammer Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz, 1976

Kon, I. Sz.: Átkritije „Já" Moszkva, Izdatyelsztvo politicseszkoj lityeraturi, 1978.
Ivanov, V. G.: Kollektivizim ili konformizm Lenizdat, 1980
Petrovszkij, A. V.: Licsnoszty, gyejátyelnoszty, kollektiv Moszkva, Izdatyelsztvo politicseszkoj lityeraturi 1982
Mihai, G. – Teodoru, M.: Conformism – Anticonformism – Necomformism si Devierile de Comportament ale Adoleschentilor = Revista de pszihologie, Bucuresti, Nr. 2. Tomul 25.
Karikó Sándor: Konformism = Socialistisk Debatt, Stockholm, Nr. 2/1985. 37–40.

KULCSÁR KÁLMÁN : ERDEI FERENC

(Akadémiai Kiadó. Budapest, 1988. 349. o.)

„A múlt magyar tudósai" sorozatnak ez a kötete ritka találkozást kínál. Akiről íródott, politikus tudós volt, s aki írta ma már miniszterként szolgálja országunkat. Akiről íródott, magát a „harmadik reformnemzedék" tagjának vallotta, s aki írta, újfent egy reformnemzedék tagja; reformnemzedékek pedig akkor születnek, ha a társadalmi lét zavarai változást sürgetnek és a változtatásnak van is esélye.

Ilyen adottságok mellett nem meglepő, hogy ez a kötet némiképp eltér sorozatbeli társaitól. Megtalálható természetesen ebben is az életpálya vázlata, a kutatói teljesítmények és ösztönzések számbavétele, ami korántsem egyszerű. *Erdei* valóban nagyformátumú társadalomtudós volt, akit nem foglalkoztattak a *diszciplináris* határok, annál inkább a könyörtelen és szakszerű valóságfeltárás igénye, lett légyen szó akár a magyar társadalom állapotáról, akár a magyar mezőgazdaság és az agrárnépesség helyzetéről és jövőjéről. Kutatásait szenvedély fűtötte, az az indíttatás és tapasztalat, amelyet a „Tagadom a parasztsorsot, és hiszek az emberben, aki paraszt." (Parasztok. Bp., é.n. Athenaeum, 212.) – megfogalmazásba sűrített, és amelyből az egész magyar társadalom szerkezetének és működésének végiggondolása majd megváltoztatásának programja fakadt, végkövetkeztetésként pedig a részvétel az eltorzult megvalósításban, majd az újragondolás a szükséges korrekciók érdekében.

A tudományos munkásságot *Kulcsár Kálmán* néhány tárgykör, csomópont szerint tekinti át („a magyar társadalom szerkezetének fejlődése és benne a parasztság átalakulása: a magyar településfejlődés sajátosságai; a magyar agrárfejlődés és benne a szövetkezeti mozgalom; a társadalomvezetés és igazgatás néhány politikatudományi problémája") hangsúlyozva, hogy *Erdei* öröksége „. . . jó néhány más kérdésben is érdemes lenne az elemzésre." (210.) Itt kiemeli *Erdei* szemléletmódját, a történetiség bevezetését a szociológiai kutatásokba, ami lehetővé tette számára a korabeli szociográfia meghaladását. *Erdei* az objektíve adott társadalmi jelenségeket keletkezésük és elmúlásuk perspektívájában vizsgálta tekintetét a jövőre irányítva. Ez az elv segítette, hogy a társadalmat mindig mozgásban, dinamikusan írja le, és ez a sodró lendület kapja meg legjobban a II. Világháború előtt született *Erdei* monográfiák *mai olvasóit* is. Makó parasztpolgári környezetében felnőve *Erdei* korán szembesült a falu belső ellentmondásaival és Magyarország felemás kapitalizálódásával. Az országot járva gyűjtött további tapasztalatai, a harmincas években született kiváló szociográfiák, jogi, közgazdasági, szociológiai tanulmányai és nem utolsó sorban nyugat-európai tanulmányútjainak tanulságai összegeződtek a *Kulcsár Kálmán* által kiemelt fő művekben, „A magyar paraszttársadalom"-ban (1942) és a sokáig kéziratban maradt, 1944-re megszületett „A magyar társadalom a két háború között" (1976) tanulmányban. Ezek a munkák kétségkívül világszínvonalú teljesítmények, az 1945 előtti magyar szociológia csúcsai voltak. Az 1957 után ismét a tudományra összpontosító *Erdeit* már főként az agrárágazat közgazdasági és üzemszervezési kérdései, valamint a társadalmi „üzemmenet" szer-

vezési lehetőségei foglalkoztatták. Mintegy mellékesen írt egy – településszociológiai meggondolásokban gazdag – regionális szociográfiát Szegedről és környékéről (Város és vidéke, Bp., 1971.) és több tanulmánya jelzi, hogy nem szűnt meg érdeklődni a társadalom globális gondjai iránt. Ilyen mennyiségű, igen eltérő időben és körülmények között íródott mű természetesen jócskán tartalmaz bírálható mozzanatokat. Kulcsár Kálmán ezekre utal, sőt példákkal is szolgál. Áttekintésében azonban *Erdei* munkásságának előremutató elemeit emeli ki, arról győz meg, hogy a távlatokban gondolkodó, ám a társadalom mikrovilága iránt is fogékony, a saját nézetei felülvizsgálatára is képes *Erdei Ferenc* életműve kincs, amelyből vételezni érdemes és kell az utódoknak.

Erdei Ferenc gondolkodásának igazi színvonalát azonban azokban a fejezetekben tárja fel *Kulcsár Kálmán*, ahol a tudós és politikus *Erdei* nézeteinek az összhangjáról elmélkedik, megvonva azt a keretet, amelyben *Erdei Ferenc* törekvései elhelyezhetők. Ez a keret egy kényszerhelyzet felismerése, annak tudatosulása, hogy a fejlődés fő áramából kiszorult, sőt azt részben elszenvedő, felépítésükben és értékrendszerükben konzervatív zárványokkal terhes társadalmakban a centrumtól való lemaradás behozása „. . . legújabban a világrendszer egészéhez való alkalmazkodásból következő adaptációval is összefüggő, olyan politikai eszmekör és ennek megfelelő politikai cselekvés. . .” kialakítását igényli, „. . . amely képes a modernizációnak a kelet- és kelet-közép-európai régió fejlődési sajátosságaira, a centrumtól eltérő társadalmi-gazdasági-kulturális viszonyokra támaszkodó modelljét kibontani„ (10–11). Ebben a helyzetben a tudományos elmélyedés természetes módon csap át politikai cselekvésbe, hiszen a kihívás, amely a megismerésre sarkallt, társadalompolitikai természetű. Az ilyesfajta modellkeresésnél kulcsfontosságú a fejlődés belső és külső tényezőinek számbavétele, a „külső” tényezők szervesülési folyamata feltételeinek tisztázása. A tudós *Erdei* ilyen horderejű feladatra vállalkozott, igyekezett az adott helyzet koncepcionális megragadására és kivette részét a gyakorlati átalakulásból. Az eredmény azonban nem az lett, amit elképzelt. Az okot *Kulcsár Kálmán* több szálon keresi, de ezek egyike sem az egyéniségből, vagy rövid távú érdekekből vezet ki. Legfontosabb talán az, hogy a harmincas évek falukutatói és progreszszív gondolkodói elsősorban a belső tényezők megismerésén fáradoztak, eljutottak a külső mintakövetés szükségességének elfogadásáig, ám nem volt módjuk – vagy néhányuknak a kelet- és közép-európai adottságok azonos vonásainak abszolutizálása folytán hajlandóságuk – arra, hogy 1949 és 1953 között összevessék a Szovjetunió feltételeire kialakított, és a modernizáció folyamatának ‚meglökésére' „alkalmas” modellt a hazai sajátosságokkal, és a modell „. . . *változtatás nélküli* követése szükségképpen diszfunkcionális következményekkel is járt” (93–94). További meggondolást érdemel a társadalomalakítás racionális hevülete, amelyben mellőzhetőnek vagy érdektelennek látszhatnak a nemzeti sajátosságokra vagy a tömegesedés veszélyeire figyelmeztető intelmek, jelenségek, tényezők, a racionalitás irracionalitásba fordulhat, és „. . .a racionalitás szintjén jelentkező absztrakt humanizmus társadalmi méretekben sértheti a humánumot” (139). Maga *Erdei Ferenc* a szándékok és a megvalósult gyakorlat eltéréséből azt a következtetést vonta le, hogy „. . .a történelem szakadatlan pótvizsgáinak is alá kell vetnünk magunkat: szüntelenül szembesítenünk kell eszméket és valót, elméletet és gyakorlatot„ (Város és vidéke, Bp., 1971, 437).

Kulcsár Kálmán könyve példák sokaságán keresztül mutatja be, hogy *Erdei Ferenc* milyen komolyan követte ezt az elvet, hogyan vizsgálta felül régen lezajlott vitákban képviselt álláspontját. Ma amikor, a magyar társadalom a modernizáció folyamatának meggyorsítására kényszerül, belső adottságok és a külső mintakövetés összehangolása újfent követelmény – a monográfia szerzője nem hagy kétséget afelől, hogy ő a ‚bartóki' modellben, a sajátosságokat figyelembevevő változatban lát realitást – érdemes végigkövetni egy megoldás gondolati kimunkálását és egy azt részlegesen megvalósító gyakorlat reflexióját. Kulcsár Kálmán ehhez kitűnő vezetést nyújt.

Sárkány Mihály

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
A nyomdai munkálatokat az MTA Sokszorosító végezte
Felelős vezető: dr. Héczey Lászlóné
Budapest, 1990. Nyomdai táskaszám: 8919115
Felelős szerkesztő: Vágvölgyi András
Műszaki szerkesztő: Sándor István
Megjelent: 9.45 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0231–2522

Ára: 38,– Ft